

KRAJOBRAZ FOLWARCZNY
ZIEMI ŚREDZKIEJ
W ŚRODKOWEJ WIELKOPOLSCE

Daniel Mikulski

Krajobraz folwarczny ziemi średzkiej w środkowej Wielkopolsce

Analiza i ocena zmienności krajobrazu w kontekście
roli i znaczenia dawnych majątków ziemskich

Ministerstwo Kultury
i Dziedzictwa Narodowego

Sfinansowano ze środków Ministra Kultury
i Dziedzictwa Narodowego

Narodowy
Instytut
Dziedzictwa

60
LAT MISJI

WYDAWCA

Narodowy Instytut Dziedzictwa
ul. Mikołaja Kopernika 36/40
00-924 Warszawa
nid.pl

SERIA „MONUMENT”

REDAKTORKA PROWADZĄCA Maria Wierchoś
REDAKCJA I KOREKTA Aleksandra Kalinowska
PROJEKT GRAFICZNY Janusz Górski
DTP Krzysztof Gotowicki

NA OKŁADCE

Dwór w Koszutach
Fot. FII – Studio Maciej Jabłoński

ISBN 978-83-67381-42-0

Warszawa 2023

Publikacja jest rozszerzoną wersją rozprawy doktorskiej napisanej na Wydziale Ogrodnictwa i Architektury Krajobrazu Uniwersytetu Przyrodniczego w Poznaniu i obronionej na Wydziale Architektury Politechniki Krakowskiej im. Tadeusza Kościuszki w styczniu 2022 roku. Oryginalny tytuł pracy naukowej brzmi: *Analiza i ocena zmienności krajobrazu ziemi średzkiej w kontekście ochrony aktywnej śladów kultury folwarcznej.*

Promotor pracy doktorskiej: dr hab. inż. arch. Elżbieta Raszeja, prof. UAP

Recenzenci pracy doktorskiej:

dr hab. inż. arch. Irena Niedźwiecka-Filipiak, prof. UPWr

dr hab. inż. arch. Krzysztof Rostański, prof. pś

SPIS TREŚCI

Przedmowa	9
---------------------	---

CZĘŚĆ I

Wstęp

1. Wprowadzenie

1.1. Przedmiot, cel i zakres pracy	13
zarys problemu uzasadnienie podjęcia tematu postawa badawcza i spodziewane rezultaty cel pracy zakres merytoryczny zakres przedmiotowy zakres czasowy	
1.2. Obszar badań	21
<i>terra Sredensis</i> odrębność i spójność ziemi średzkiej delimitacja obszaru badań	

CZĘŚĆ II

Założenia teoretyczne i metodologiczne

2. Problematyka badawcza

2.1. Terminologia	33
siedziba zespół – założenie zespół ziemski/folwarczny folwark samotniczy wieś folwarczna / obszar dworski majątek ziemski krajobraz folwarczny	
2.2. Stan badań nad krajobrazem folwarcznym w Polsce	39
2.2.1. Ewolucja ujęć badawczych w problematyce „dworu polskiego”	40
dwór jako obiekt architektoniczny dwór jako zjawisko historyczne i kulturowe dwór w krajobrazie najnowsze tendencje badawcze	
2.2.2. Zakres dotychczasowych badań służących rozpoznaniu krajobrazu folwarcznego	47
badania z zakresu historii gospodarczej i ruralistyki ustalenia architektów i architektów krajobrazu wykorzystanie źródeł kartograficznych do rejestracji zmian krajobrazu folwarcznego	
2.2.3. „Użyteczność” i „ozdobność” w traktatach i literaturze fachowej	53
nurty tematyczne w ujęciu historycznym wykorzystanie traktatów i literatury fachowej przez badaczy realny wpływ literatury źródłowej na ukształtowanie krajobrazu	
2.3. Zachowanie tożsamości krajobrazu – stan i perspektywy badawcze.	58
2.3.1. Kształtowanie się tożsamości krajobrazu wskutek nawarstwień przestrzennych .	59
krajobraz jako palimpsest trwałość i zmienność krajobrazu	

- 2.3.2. Europejskie metody identyfikacji i ochrony historycznego charakteru krajobrazu 62
historyczny charakter krajobrazu | metody identyfikacji charakteru krajobrazu |
od ochrony przyrody do holistycznego ujęcia krajobrazu w Niemczech
- 2.3.3. Dążenia do utrzymania tożsamości polskiego krajobrazu folwarcznego 66
od zabytku do podejścia krajobrazowego | instrumenty prawne ochrony krajobrazu
| dynamika nawarstwień przestrzennych a percepcja krajobrazu folwarcznego

3. Metodologia pracy

- 3.1. **Determinanty postawy badawczej** 73
interdyscyplinarne badania w długich ciągach czasowych | interpretacja krajobrazu
jako wieloskładnikowej i wielopoziomowej struktury | percepcja krajobrazu przez
pryzmat jego trwałości, użyteczności i piękna
- 3.2. **Proces badawczy** 75
metody i modele badawcze | autorski schemat badań
- 3.3. **Materiały źródłowe i zastosowane metody badawcze** 80
źródła kartograficzne i fotogrametryczne oraz bazy danych przestrzennych |
identyfikacja sieci osadniczej | rozpoznanie struktury krajobrazu folwarcznego |
narzędzia komputerowe

CZĘŚĆ III

Badania na ziemi średzkiej

4. Biografia krajobrazu folwarcznego

- 4.1. **Geneza i rozwój gospodarki folwarcznej** 93
- 4.1.1. Reorganizacja sieci osadniczej przez wielką własność ziemską. 94
szerzenie prawa niemieckiego | przyczyny zakładania folwarków szlacheckich |
ekspansja folwarków szlacheckich
- 4.1.2. Intensyfikacja gospodarki folwarcznej w Rzeczypospolitej szlacheckiej 94
dominacja jednowioskowej szlachty | kryzys gospodarczy XVII wieku |
wielkopolski model gospodarczy | folwark u schyłku I Rzeczypospolitej
- 4.1.3. Kapitalistyczne zarządzanie przestrzenią rolniczą w okresie zaboru pruskiego. . 100
przygotowania do uwłaszczenia wielkopolskich chłopów | wpływ uwłaszczenia na
krajobraz | industrializacja ziemi średzkiej | germanizacja na ziemi średzkiej
- 4.1.4. Kształtowanie krajobrazu folwarcznego od roku 1918. 108
reformy agrarne w okresie międzywojennym | majątki ziemskie jako silne podstawy
gospodarki II RP | skutki realizacji dekretu z 1944 r. o przeprowadzeniu reformy
rolnej | przekształcenia krajobrazu folwarcznego po roku 1989
- 4.2. **Interakcja między człowiekiem a naturą w krajobrazie rolniczym** 123
- 4.2.1. Środowisko przyrodnicze a rozwój gospodarki folwarcznej – potencjał i bariery 124
warunki naturalne jako modyfikator kierunku produkcji rolniczej | ingerencja
gospodarki folwarcznej w środowisko przyrodnicze
- 4.2.2. Modele gospodarki rolnej stosowane na gruntach folwarcznych 129
kształtowanie się modelu folwarczno-pańszczyźnianego | wdrażanie modelu
kapitalistycznego | socjalistyczny model zarządzania upaństwowionymi
majątkami ziemskimi
- 4.2.3. Wpływ współczesnego modelu społeczno-gospodarczego na krajobraz rolniczy . . 138

uwarunkowania społeczno-gospodarcze | współczesne zmiany krajobrazu rolniczego | weryfikacja potencjału gospodarki folwarcznej wobec wymagań współczesnego modelu rolnictwa

5. Struktura krajobrazu folwarcznego

5.1. Ewolucja roli i znaczenia folwarku w strukturze osadniczej	145
5.1.1. Rozwój osadnictwa do końca XVIII wieku	145
osadnictwo na prawie polskim i niemieckim osadnictwo w okresie folwarczno-pańszczyźnianym identyfikacja i interpretacja usytuowania folwarku względem wsi	
5.1.2. Reorganizacja przestrzeni wsi podczas działań regulacyjno-uwłaszczeniowych	160
osadnictwo powstałe na przełomie XVIII i XIX wieku zasięg i skala procesów regulacyjno-uwłaszczeniowych przebudowa układów ruralistycznych zmiany w rozmieszczeniu i gęstości folwarków	
5.1.3. Okres od połowy XIX wieku do wybuchu II wojny światowej	180
parcelacja majątków ziemskich przez Komisję Kolonizacyjną parcelacja gruntów folwarcznych w okresie II RP powiększanie areału gruntów folwarcznych zmiany w strukturze i organizacji majątków ziemskich	
5.2. Krajobraz kształtowany przez właścicieli ziemskich	201
5.2.1. Wpływ struktury własności majątków ziemskich na krajobraz	201
dynamika zmian w organizacji dóbr ziemskich od końca XVIII wieku problematyka nazewnictwa głównego budynku mieszkalnego zespołu ranga założenia folwarcznego a jego ekspozycja widokowa	
5.2.2. Krajobraz komponowany – między użytkowością a pięknem	246
5.2.2.1. Wpływ siedzib powstałych do początku XIX wieku na układ zespołu i wsi	247
kryzys baroku w 2. połowie XVIII wieku stadium przejściowe ze wzorców barokowych do klasycystycznych klasycyzm na przełomie XVIII i XIX wieku doba romantyzmu w I. połowie XIX wieku	
5.2.2.2. Przebudowy gospodarcze dóbr ziemskich na przełomie XVIII i XIX wieku	285
hipoteza na temat podejmowanych reform gospodarczych klucz kórnicki za czasów Teofili Działyńskiej dobra zaniemyskie w czasach Ponińskich, Jaraczewskich i Skórzewskich wnioski badawcze	
5.2.2.3. Kompozycje agronomiczne i krajobrazowe – studia przypadku.	295
przebudowa gospodarcza klucza winnogórskiego integracja kompozycji krajobrazowej z agronomiczną w majątności Iwno budowa kompozycji agronomicznej w Drzągowie	
5.2.3. Cechy charakteru krajobrazu rolniczego majątków ziemskich	313
wzory struktury komunikacyjnej granice majątków ziemskich formy zieleni przydrożnej i śródpolnej założenia parkowe przy folwarkach nasycenie zielenią krajobrazu folwarcznego system zieleni komponowanej	
5.3. Relacje przestrzenne między siedzibą, folwarkiem i parkiem	335
5.3.1. Reorganizacja przestrzenna folwarków w I. połowie XIX wieku	336
zabudowa folwarków przed uwłaszczeniem chłopów popularyzowane wzorce regulacji folwarków i zwiększenia reprezentacji siedzib wstępna identyfikacja i interpretacja pouwłaszczeniowych układów folwarków	
5.3.2. Siedziba usytuowana w pierzei podwórza i odseparowana od niego zielenią	344
bufor zieleni na planie łuku odseparowanie siedziby pasmem zieleni o niewielkiej	

miąszości wprowadzenie w podwórze głębokiego buforu zieleni dekompozycja folwarku przez rozbudowę strefy podjazdu	
5.3.3. Siedziba zlokalizowana poza podwórzem folwarcznym w parku	357
relacje przestrzenne między podwórzem dworskim a folwarcznym identyfikacja i interpretacja wybranych zespołów wznoszenie siedzib na tzw. surowym korzeniu w parku	
5.3.4. Wnioski dotyczące regulacji zespołów i zwiększania ich reprezentacyjności.	367
podjazd jako zwornik przestrzenny między siedzibą a założeniem folwarcznym przekształcenia architektoniczne siedzib oraz modyfikacje stref dojazdu scenariusze regulacji folwarków palimpsest założeń parkowych	
5.4. Struktura krajobrazu jako efekt procesów historycznych	381
5.4.1. Ocena dynamiki, zasięgu i kierunku zmian	381
ocena dynamiki procesu zmian krajobrazu folwarcznego ocena zasięgu i kierunku zmian	
5.4.2. Ochrona historycznej struktury krajobrazu – studium przypadku regionu Veneto.	388
problematyka utrzymania tożsamości krajobrazu w okolicy Wenecji wzorzec weneckiej willi <i>contesti figurativi di ville venete</i> wdrożenie EKK – komentarz	

CZĘŚĆ IV

Zakończenie

6. Wyniki badań

6.1. Dyskusja i wnioski	397
konkluzje zalecenia do dalszych badań aktywna ochrona krajobrazu folwarcznego	
6.2. Podsumowanie	407
Streszczenie	408
Abstract	409
Podziękowania.	411
Bibliografia	412
Spis rycin, tabel i schematów	437

Aneksy

1. Identyfikacja form osadniczych wśród miejscowości powstałych do końca xv w.	445
2. Palimpsest struktury osadniczej ziemi średzkiej z uwzględnieniem folwarków	455

Plansze

1. Ziemia średzka około 1793 roku	482
2. Zmiany przestrzenne w okresie reform agrarnych 1793–1865.	483
3. Ziemia średzka około 1865 roku	484
4. Zmiany przestrzenne w latach 1865–1939	485
5. Ziemia średzka około 1939 roku	486

Przedmowa

Krajobraz jest fizycznym zapisem naszej historii i pracy, naszej inwencji i poczucia wspólnoty, krajobraz jest też zapisem nieustannej walki pomiędzy prywatnymi ambicjami a społecznymi potrzebami. W takim ujęciu problemu można powiedzieć, że krajobraz tworzy rodzaj wspólnego języka, łącznika pomiędzy tym, kim byliśmy, a tym, kim jesteśmy¹.

Carys Swanwick

Żyjemy w przestrzeni, która wciąż przechowuje relikty przeszłości. Kolejne pokolenia zostawiały w niej ślady swoich działań, bardziej lub mniej widoczne w różnych strukturach i elementach – w rozmieszczeniu i rozplanowaniu osiedli, układach sieci drogowej, podziałach i sposobach użytkowania terenu, formach zieleni i obiektów architektonicznych. Okres rozwoju gospodarki folwarcznej był tym etapem w historii Polski, który trwale zapisał się w krajobrazie – stworzył charakterystyczne elementy i do dzisiaj czytelne formy. Z pewnością najbardziej spektakularnymi z nich są siedziby ziemiańskie – dwory i pałace oraz towarzyszące im parki – które doczekały się już wielu opracowań naukowych i publikacji. Również zabudowa gospodarcza folwarków i mieszkania dla służby folwarcznej były przedmiotem badań. Wciąż jednak zbyt mało uwagi poświęca się temu, co było istotą i warunkiem istnienia majątków ziemskich, czyli przestrzeni rolniczej otaczającej zespoły zabudowy. Wszystkie elementy krajobrazu folwarcznego – budynki, podwórza, zieleń parkowa, przydrożna i śródpolna, pola, łąki i pastwiska – funkcjonowały w określonych wzajemnych relacjach i tworzyły spójną całość przestrzenną. Książka Daniela Mikulskiego odkrywa przed czytelnikami nowy wymiar tego złożonego zjawiska kulturowego – folwarku. Autor ukazuje wielowiekowy proces formowania krajobrazu folwarcznego, proces ukierunkowany i determinowany zarówno przez codzienną pracę na roli oraz rutynowe działania, pory roku i rytm wegetacji, jak i przez długofalowe plany, decyzje i kalkulacje ekonomiczne właścicieli, czy jeszcze szerzej – przez zmieniające się uwarunkowania polityczne, prawne, gospodarcze i społeczne.

Krajobrazy rolnicze określa się niekiedy w literaturze przedmiotu jako „krajobrazy pracujące”. Były bowiem efektem pracy na roli, a ich strukturę utrzymywano dzięki tej właśnie formie pracy. Krajobraz wsi folwarcznych, jako jedna z form krajobrazu rolniczego, podlegał zmianom w czasie wraz ze zmieniającymi się kierunkami rozwoju, koniunkturą gospodarczą czy poziomem wiedzy rolniczej i metodami upraw. Jednocześnie jednak zachowywał niezwykłą trwałość w swej najgłębszej istocie, którą stanowiła przede wszystkim owa szczegółowa relacja z ziemią. Istotne znaczenie miała także celowość działań i racjonalność decyzji przestrzennych właścicieli ziemskich. Przemyślany plan i funkcjonalność założenia folwarcznego, obejmującego zespół zabudowy oraz przestrzeń rolniczą, warunkowały żywotność i stabilność ekonomiczną majątku. Z czasem – poza potrzebami

■

¹ Cytat, przetłumaczony przez autorkę przedmowy, pochodzi z tekstu brytyjskiej badaczki krajobrazu Carys Swanwick: *The assessment of countryside and landscape character in England: an overview* [w:] *Countryside planning. New approaches to management and conservation*, red. Bishop K., Phillips A., Earthscan, Londyn 2004, s. 109–122.

użytkowymi – istotne stały się też względy estetyczne, skutkujące między innymi kształtowaniem nowych form zagospodarowania. Obok parków, zakładanych wówczas przy dworach i pałacach, w wielu zespołach folwarcznych pojawiały się zespoły zieleni izolacyjnej, oddzielającej wizualnie rezydencję od podwórza gospodarczego, podnoszącej w ten sposób również prestiż siedziby ziemiańskiej (Autor prezentuje w książce własną – interesującą i dobrze udokumentowaną – tezę dotyczącą tego zjawiska).

Przedmiotem wieloletnich badań Daniela Mikulskiego były dawne majątki ziemskie położone na ziemi średzkiej w Wielkopolsce – ich geneza, przekształcenia oraz łączące je relacje przestrzenne, kompozycyjne i funkcjonalne. Zagęszczenie i skala majątków na tym obszarze zdecydowały o wykształceniu się tu charakterystycznego krajobrazu kulturowego. Problematyka dotycząca zmienności historycznych struktur przestrzeni rolniczej na ziemi średzkiej nie była dotychczas przedmiotem tak szczegółowych analiz. Książka ta jest więc uzupełnieniem luki badawczej w tym zakresie. Analizie została poddana cała przestrzeń rolnicza – nie tylko wybrane obiekty, ale również struktury krajobrazowe kształtowane przez kulturę ziemiańską od xv do połowy xx wieku. Autor przeprowadził dogłębną kwerendę dostępnych źródeł archiwalnych, dzięki czemu dotarł do materiałów – dokumentów, rejestrów, materiałów kartograficznych – dotychczas niewykorzystanych i niepoddanych tego typu badaniom. Podstawą zawartej w książce analizy powstania i ewolucji przestrzeni folwarczej jest rozbudowany kontekst historyczny. W historii bowiem – zarówno tej wielkiej (światowej), jak i małej (lokalnej) – w jej niepowtarzalnym splocie zdarzeń, wpływów i związków kulturowych, tkwi klucz do zrozumienia krajobrazu. Celem badań stały się identyfikacja i interpretacja struktury przestrzennej krajobrazu folwarcznego ziemi średzkiej oraz ocena trwałości, zmienności i czytelności form historycznych. Taki zakres badań wymagał podejścia interdyscyplinarnego. Autor czerpał z dorobku różnych dziedzin i specjalności naukowych – architektury krajobrazu, planowania przestrzennego, historii i geografii kulturowej. Wyniki badań mają wysoką wartość aplikacyjną. Mogą dostarczyć podstaw – na bazie zachowanych relikwów historycznych struktur – do prawidłowego kształtowania współczesnego krajobrazu rolniczego na badanym obszarze. Mogą również zostać wykorzystane do ochrony krajobrazu na innych obszarach kraju, szczególnie tych o zbliżonym charakterze środowiska przyrodniczego i kulturowego.

Książka prezentuje wyniki badań przeprowadzonych przez Daniela Mikulskiego w ramach pracy doktorskiej, którą miałam przyjemność promować i która w 2022 roku została obroniona z wyróżnieniem na Wydziale Architektury Politechniki Krakowskiej. Praca otrzymała również wyróżnienie w konkursie Generalnego Konserwatora Zabytków i Zarządu Głównego Stowarzyszenia Konserwatorów Zabytków na najlepsze prace z zakresu ochrony zabytków i muzealnictwa. Jako promotor doktoratu ceniłam sobie nasze naukowe dyskusje i rozważania. Satysfakcjonujące było dla mnie zastosowanie przez Doktoranta mojego autorskiego modelu badawczego, opartego na schemacie: Biografia – Struktura – Wizerunek, który stworzyłam do identyfikacji i interpretacji krajobrazów kulturowych. Warto podkreślić, że droga naukowa Daniela Mikulskiego, prowadząca do doktoratu, była bardzo konsekwentna i spójna. Jego zainteresowanie problematyką krajobrazu wiejskiego sięga okresu studiów na kierunku architektura krajobrazu, gdy podejmował pierwsze próby badawcze w tym zakresie. Ciągłości zainteresowań dowodzą Jego późniejsze osiągnięcia, w tym książka na temat historii i krajobrazu rodzinnej wsi, artykuły w czasopismach naukowych oraz ekspertyzy, które opracowuje obecnie jako specjalista w Terenowym Oddziale Narodowego Instytutu Dziedzictwa w Poznaniu. Efektem naukowej pasji i wielkiego osobistego zaangażowania Daniela Mikulskiego jest ta książka, którą serdecznie polecam.

Elżbieta Raszeja
dr hab. inż. arch. prof. UAP

Jest w dziełach ludzkich pewna piękność, którą wiek nadaje, a której sztuka nie łatwo zastąpi: sama myśl, że czas poszanował i oszczędził jakie dzieło, stwarza u ludzi uszanowanie dla niego; więcej też dwory, co ojców i dziadów chroniły, cenić będziemy nad nowe najdogodniejsze pałace. Nie tylko mieszkalne domy, lecz i wszelkie gospodarskie budowle, przyjmują z wiekiem charakter malowniczy [...] czujemy albowiem, że ziemia nasza, od wielu uprawiana i zamieszкана generacjami, mnogie i rozmaite ich ślady przechowywać winna.

Autor nieznany, *O przyozdobieniach wiejskich ulamek*, „Przyjaciel Ludu” nr 17 (1838), s. 131.

CZĘŚĆ I

Wstęp

1. Wprowadzenie

1.1. Przedmiot, cel i zakres pracy

Zarys problemu

Gospodarka folwarczna oraz związane z nią elementy krajobrazu kulturowego w znaczący sposób uformowały strukturę przestrzeni rolniczej, przez co pozostawiły w niej trwałe ślady. Dwory pełniły funkcję wyróżnika krajobrazu wiejskiego w stopniu nie mniejszym niż kościoły¹. Badacze początku XX w. przypisywali siedzibie szlacheckiej trwałość, a wręcz odwieczne zakorzenienie w krajobrazie Polski². Podstawą egzystencji szlachcica, następnie ziemianina, był jednak folwark, a symbolem jego prestiżu – ziemia, gdyż to „przestrzeń jest bogactwem naturalnym, które zapewnia zamożność i siłę [...]. Można człowiek zajmuje i osiąga większą przestrzeń niż mniej możne istoty”³. W okresie feudalizmu, a później kapitalizmu, folwark podlegał różnym przemianom polityczno-gospodarczym⁴, a samo jego funkcjonowanie wpływało na powstawanie i kształtowanie się specyficznych form architektonicznych i układów przestrzennych o różnym charakterze i różnym stopniu trwałości⁵. Mimo wielu przełomowych momentów jak siejące spustoszenie wojny czy industrializacja przenikająca na tereny wiejskie, krajobraz kształtował się przez wieki w sposób harmonijny, dzięki czemu zapewniał „poczucie zakorzenienia”⁶. „Dzieła rąk ludzkich i kolejne przeobrażenia pozostawały w logicznym związku z konkretną przestrzenią” – pisał Marian Kornecki⁷.

■

¹ W 2. poł. XVII w. na terenie Rzeczypospolitej istniało około 100 000 dworów. Zob. Leśniakowska M., *Dwór – w stronę utopii retrospektywnej*, [w:] *Dwór polski w XIX wieku. Zjawisko historyczne i kulturowe*, red. Baranowski J., Warszawa 1992, s. 11.

² Łoziński W., *Życie polskie w dawnych wiekach*, Lwów–Warszawa 1907, s. 64.

³ Tuan Y.-F., *Przestrzeń i miejsce*, tłum. Morawińska A., Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1987, s. 80.

⁴ Prezentując stan badań nad folwarkiem szlacheckim, Andrzej Wyczyński stwierdził, że „nie można rozpatrywać działalności gospodarczej folwarku w sensie pełnej autonomii” ani „omawiać zagadnienia folwarczne w oderwaniu od ówczesnej sytuacji rynkowej oraz techniki produkcji”. Zob. Wyczyński A., *Studia nad folwarkiem szlacheckim w Polsce w latach 1500–1580*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1960, s. 13.

⁵ Kiełczewska-Zaleska M., *O powstaniu i przeobrażaniu kształtów wsi Pomorza Gdańskiego*, „Prace Geograficzne” z. 5, Kraków 1956, s. 153.

⁶ Harmonijny krajobraz sprzyja spójności społecznej, wyzwala poczucie przywiązania do miejsca i ma znaczenie dla zachowania tożsamości kulturowej. Zob. Chwalibóg K., Wolski P., *To co ważne dla przeciwdziałania destrukcji krajobrazu*, [w:] *Krajobraz kulturowo-przyrodniczy z perspektywy społecznej*, red. Ratajski S., Ziółkowski M., Polski Komitet do spraw UNESCO, Narodowe Centrum Kultury, Warszawa 2015, s. 73.

⁷ Kornecki M., *Krajobraz kulturowy. Perspektywy badań i ochrony*, „Ochrona Zabytków” t. 44, nr 1, Warszawa 1991, s. 20.

Dekret o reformie rolnej wprowadzony w Polsce w 1944 roku⁸ zapoczątkował stopniowy upadek warstwy ziemiańskiej, zauważalny nie tylko w sferze politycznej, społecznej, ekonomicznej i kulturowej, lecz także w wymiarze przestrzennym. Krajobraz folwarczny i wypełniająca go substancja architektoniczna zostały uwikłane w ideologię nowego systemu politycznego. W wyniku manipulacji ze strony ówczesnej polityki historycznej rola i znaczenie dawnych majątków ziemskich zostały zmarginalizowane, co podkreśliły względy emocjonalne oceniającego je wówczas pokolenia⁹. Na odrzucenie „niechcianego” dziedzictwa wpływ miało także trwające już od dawna, a po II wojnie światowej przybierające znacznie na sile, zjawisko włączania obszarów wiejskich w globalne procesy społeczno-ekonomiczne. O konsekwencjach tych przemian pisał Stefan Tworowski w wydanej w 1946 r. *Architekturze wsi*, że wieś „podziwia i chłonie zdobycze cywilizacji mało krytycznie, nieraz z plewami. Za cenę większego uniezależnienia od przyrody gotowa jest wyrzec się przeszłości, nieraz aż zbyt pochopnie”¹⁰. Formą zerwania z tradycją stała się zatem dla obszarów wiejskich – zorientowana na przyszłość i niekontrolowana – otwartość. Potwierdzili to w najbardziej wymowny sposób – jako świadkowie gwałtownych zmian i destrukcji wielowiekowej substancji architektonicznej i form przestrzennych – badacze pierwszych dziesięcioleci po II wojnie światowej¹¹.

Dyskusja nad zachowaniem pamięci o kulturze ziemiańskiej – fundamentalnie ważnej dla tradycji polskiej – toczy się aktualnie wokół architektury siedzib ziemiańskich. Według najnowszych badań społecznych dwory, pałace i zamki stanowią jedno z najważniejszych i najbardziej interesujących elementów dziedzictwa kulturowego Polski¹². Temat dworu jest obecny w debacie publicznej w problematyce „stylu dworskowego”¹³ czy w powracających co jakiś czas utopijnych wizjach stylu narodowego¹⁴. Tymczasem pozostałe w krajobrazie siedziby „są drobnym tylko wyrazem tych olbrzymich przemian, które zmioły strukturę agrarną środkowej Europy”¹⁵. Całościowa analiza zjawiska „dworu polskiego” pozwala dostrzec różne układy zabudowy folwarcznej, założenia ogrodowe i parki, zadrzewienia śródpolne oraz wielokrotnie przewyższającą ją powierzchniowo przestrzeń rolniczą, będącej źródłem kultury „przywiązanej” do ziemi. Specyfika krajobrazu nadaje temu spostrzeżeniu

■
⁸ Dekret Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z dnia 6 września 1944 r. o przeprowadzeniu reformy rolnej (Dz.U. 1944 nr 4 poz. 17).

⁹ Odrzucanie zasobu dziedzictwa kulturowego, uwikłanego w polityczne emanacje, wiąże się z pamięcią historyczną.

¹⁰ Tworowski S., *Architektura wsi. Materiały do dyskusji*, Czytelnik Spółdzielnia Wydawnicza, Warszawa, 1946, s. 86.

¹¹ W roku 1948 Maria Dobrowolska zapisała: „Nigdy [...] w dziejach nie nastąpiły za życia jednego pokolenia tak olbrzymie przemiany zarówno w typie kultur jako też w ich rozmiarach przestrzennych”. Interesujące są spostrzeżenia Mariana Korneckiego, który po 40 latach pracy zawodowej pisał: „To na moich oczach przemijała »starożytna Polska«, tracąc stopniowo swe dawne, malownicze oblicze, które na zawsze pozostanie nostalgicznym wspomnieniem. Najszybszym przemianom podlegał właśnie krajobraz kulturowy, w całym swym złożonym, zintegrowanym kontekście”. Zob. Dobrowolska M., *Dynamika krajobrazu kulturalnego*, „Przegląd Geograficzny” t. 21, z. 3–4, Warszawa 1948, s. 151; Kornecki M., *Krajobraz...*, dz. cyt., s. 24.

¹² Chabiera A. i in., *Rozwój lokalny i strategiczne zarządzanie rozwojem gminy w oparciu o dziedzictwo kulturowe*, Narodowy Instytut Dziedzictwa, Warszawa 2021, s. 76–80, 89–93.

¹³ Szerzej na ten temat w: Mikulski D., Raszeja E., Klause G., *Ze studiów nad tożsamością miejsca. Problem kontynuacji formy dworu w krajobrazie wielkopolskiej wsi na obszarze ziemi średzkiej*, [w:] *Krajobraz Polski. Cudze chwalicie. Ochrona i kształtowanie rodzimego krajobrazu*, t. 1, red. Patoczka P., Uniwersytet Rzeszowski, Rzeszów 2016. Na temat współczesnej roli i znaczenia „stylu dworskowego” także w monografii *Dwór. Ponowoczesne przygody idei i formy* wydanej w 2016 r. przez Uniwersytet Łódzki piszą także Paulina Cichoń („Kolumnowym portykiem zdobione”. *Antropologiczna opowieść o toposie dworu*) oraz Anna Tejszerska (*Nasz rodzinny ziemiański dwór. „Styl dworskowy” dawniej i dziś*).

¹⁴ Mimo że już na Światowym Kongresie Historii Sztuki w 1992 r. w Berlinie definitywnie stwierdzono, że „sztuka narodowa jest fikcją”. Zob. Leśniakowska M., „*Dom polski według Jana Koszycyca Witkiewicza*”, *„Kwartalnik Architektury i Urbanistyki. Teoria i historia”* t. 51, nr 1/4, Warszawa 2006, s. 14.

¹⁵ Dobrowolska M., dz. cyt., s. 190.

dotatkowe znaczenie, w biografii której silnie zarysował się „wielkopolski model gospodarczy”¹⁶. Do dziś przejawia się to w ilości, zagęszczeniu i powierzchni majątności ziemskich oraz wiążącej je relacji przestrzenno-krajobrazowej. Województwo wielkopolskie posiada w rezultacie największy w kraju – wpisany do rejestru zabytków – odsetek siedzib ziemiańskich, zabudowań folwarcznych i zieleni towarzyszącej tym założeniom¹⁷. Według ostatniego *Raportu o stanie zachowania zabytków nieruchomych w Polsce* wyżej wymienione grupy obiektów należą paradoksalnie do najsłabiej zachowanych i najbardziej zagrożonych zniszczeniem zabytków¹⁸.

Ustanawiane formy ochrony dziedzictwa kulturowego dotyczą zwykle wybranych obiektów, a formy ochrony przyrody – cennych gatunków i siedlisk. Skupianie uwagi na poszczególnych elementach dawnych majątków ziemskich, choćby przy ich najlepszym stanie zachowania, skutkuje tworzeniem eksponatów muzealnych tkwiących w przekształconej, nieczytelnej przestrzeni rolniczej. Dwór i pałac pozbawione pierwotnego kontekstu przestrzennego „stają się niezrozumiałą często atrapą”¹⁹. Charakter krajobrazu folwarcznego nie jest bowiem interpretowany jako przestrzenna całość, lecz jako suma tworzących go elementów ujętych w ewidencji i rejestrze zabytków²⁰. Badania krajobrazu koncentrują się zazwyczaj na niewielkich obszarach, których granice często nie pokrywają się z granicami jednostek spójnych pod względem historycznym. Brak związku między ochroną zabytków a planowaniem krajobrazu²¹ oraz ochroną krajobrazu a planowaniem przestrzennym²² pogłębia ten problem od wielu lat. Mimo podejmowanych w Polsce przedsięwzięć, w tym ratyfikacji Europejskiej Konwencji Krajobrazowej²³ i przyjmowaniu zaleceń UNESCO²⁴, nie doszło do istotnej zmiany postrzegania i do przewartościowania historycznej struktury krajobrazu w ocenach naukowych na tyle, aby przyniosło to zmiany w praktyce.

Jak słusznie zauważyli Marc Antrop, Willem Vos i Herman Meekes, w odróżnieniu od dawnych krajobrazów, w których żyło kolejno kilka pokoleń, dziś można uznać, że jedno pokolenie

■

¹⁶ Termin ten do nauk historycznych wprowadził Jerzy Topolski. Zob. Topolski J., *Wielkopolski model gospodarczy w drugiej połowie XVIII wieku*, [w:] *Dzieje Wielkopolski*, t. 1, red. Topolski J., Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1969, s. 815–844.

¹⁷ W województwie wielkopolskim znajduje się obecnie największa liczba dworów i pałaców wpisanych do rejestru zabytków (16,30% zasobu; dalej: województwo dolnośląskie – 14,07%, województwo mazowieckie – 10,34%), a także zabudowań folwarcznych (17,22% zasobu; dalej: województwo dolnośląskie – 15,64%, województwo warmińsko-mazurskie – 9,83%) i założeń zieleni, w tym m.in. parków dworskich i pałacowych (13,95% zasobu; dalej: województwo mazowieckie – 13,09%, województwo dolnośląskie – 11,68%). Por. *Raport o stanie zachowania zabytków nieruchomych w Polsce. Zabytki wpisane do rejestru zabytków (księgi rejestru A i C)*, red. Rozbicka M., Warchoł M., Narodowy Instytut Dziedzictwa, Warszawa 2017, s. 81; *Raport o stanie zachowania zabytków nieruchomych w województwie wielkopolskim. Zabytki wpisane do rejestru zabytków (księgi rejestru A i C)*, red. Rozbicka M., Warchoł M., Narodowy Instytut Dziedzictwa, Warszawa 2017, s. 38–40.

¹⁸ *Raport [...] w Polsce*, dz. cyt., s. 357.

¹⁹ Więckowska J., *Założenia pałacowe i dworskie – spójność kompozycji i odrębność w krajobrazie*, [w:] *Wieś i miasteczko u progu zagłady*, red. Rudkowski T., Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1991, s. 110.

²⁰ Na temat oceny krajobrazu opartej na niezbyt korzystnej waloryzacji pisze Elżbieta Raszeja. Zob. Raszeja E., *Ochrona krajobrazu w procesie przekształceń obszarów wiejskich*, Wydawnictwo Uniwersytetu Przyrodniczego w Poznaniu, Poznań 2013, s. 147–151.

²¹ Problem ten jest bezustannie sygnalizowany w kolejnych raportach na temat stanu polskiego dziedzictwa kulturowego. Por. *Raport na temat funkcjonowania systemu ochrony dziedzictwa kulturowego w Polsce po roku 1989*, red. Purchla J., Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego, Kraków 2008, s. 14–16; *Raport [...] w Polsce*, dz. cyt., s. 377.

²² O słabości polskiego systemu planowania przestrzennego pisał Aleksander Böhm. Zob. Böhm A., *Skuteczność istniejących w Polsce instrumentów prawnych*, „Czasopismo Techniczne” t. 1–A, Kraków 2008, s. 140–145.

²³ Europejska Konwencja Krajobrazowa sporządzona we Florencji dnia 20 października 2000 r. (Dz.U. 2006 nr 14 poz. 98).

²⁴ Wdrażanie przez Polskę prawodawstwa UNESCO szeroko prezentuje Katarzyna Zalaszińska. Zob. Zalaszińska K., *Zalecenia dotyczące wdrożenia prawodawstwa UNESCO do polskiego porządku prawnego*, [w:] *Dlaczego i jak w nowoczesny sposób chronić dziedzictwo kulturowe*, red. Rotermund A., Polski Komitet do spraw UNESCO, Warszawa 2013.

ma szansę żyć w wielu krajobrazach²⁵. Te tendencje wywołują dużą ilość napięć zarówno między pamięcią o przeszłości a współczesnym krajobrazem, jak i w samym zarządzaniu tak dynamicznie zmieniającą się przestrzenią²⁶. Każda kolejna w historii formacja społeczno-ekonomiczna²⁷ próbuje stworzyć swój własny krajobraz, co powoduje kolejne nawarstwienia. Fakt kilku szybkich przeobrażeń z jednej formacji do drugiej doprowadził w XX w. w Europie Środkowej do sytuacji, w której ludzie nie są w stanie identyfikować się ze zbyt szybko zmieniającymi się krajobrazami i przestają rozumieć kontekst krajobrazowy poprzednich pokoleń²⁸. Obecne zmiany krajobrazu – szczególnie ich dynamika i skala – nie mają prawdopodobnie precedensu w swojej historii. Większość badaczy przewiduje, że znaczna część krajobrazów utraci swój pierwotny charakter, a ich przyszłość jest niepewna²⁹. Tempo zmian jest zbyt wielkie, aby można je było dostatecznie zarejestrować i zbadać, choć paradoksalnie nigdy wcześniej w historii nauka nie dysponowała tak dużą ilością danych i narzędzi³⁰. Szybkość i radykalność zmian uniemożliwia spontaniczną adaptację historycznych struktur krajobrazu do aktualnych potrzeb, a współczesna niegospodarność przestrzeni stoi w sprzeczności z przeszłą zaradnością wielkopolskich ziemian. Dawna równowaga między kulturowymi a przyrodniczymi czynnikami krajobrazu ulega zachwianiu, co ma wpływ na strukturę przestrzeni rolniczej i zmianę charakteru krajobrazu³¹. Procesy rozwojowe implikują zmiany krajobrazu, przejawiające się w jego znaczącej dezintegracji i fragmentacji. Spójność przestrzenna, która jest specyfiką krajobrazu ukształtowanego przez gospodarkę folwarczną, zostaje przzerwana, a pozostawione ślady majątków ziemskich stają się nieczytelne. Zagrożenia na obszarach wiejskich są wynikiem nie tylko złego planowania i zarządzania przestrzenią czy niskiej skuteczności instrumentów ochronnych, lecz także niedostatecznego rozpoznania zasobów w ujęciu ewolucji krajobrazu³².

-
- ²⁵ Na temat współczesnego krajobrazu jako mozaiki różnych krajobrazów – od przemysłowych poprzez wielofunkcyjne, traktowane jako supermarket, po archaiczne, uznawane za muzeum – piszą Willem Vos i Herman Meekes. Zob. Vos W., Meekes H., *Trends in European cultural landscape development: perspectives for a sustainable future*, „Landscape and Urban Planning” vol. 46, issues 1–3 (1999), s. 3–14. Zob. także: Antrop M., *The concept of traditional landscapes as a base for landscape evaluation and planning. The example of Flanders Region*, „Landscape and Urban Planning” vol. 38, issue 1 (1997), s. 105–117.
- ²⁶ Na ten temat traktuje m.in. publikacja: *Ruptured landscapes. landscape, identity and social change*, red. Sooväli-Sepping H. i in., „Landscape Series” vol. 19, Springer Science+Business Media, Dordrecht 2015.
- ²⁷ Jest to termin sformułowany przez Karola Marksa, obejmujący takie formacje jak feudalizm, kapitalizm czy komunizm. Termin ten z powodzeniem można odnieść do nowo powstających w Polsce formacji związanych z przełomem lat 80. i 90. XX w. czy wejściem w 2004 r. do UE. Szerzej na ten temat w: Palang H. i in., *The forgotten rural landscapes of Central and Eastern Europe*, „Landscape Ecology” vol. 21, issue 3 (2006), s. 347–357.
- ²⁸ Zob. tamże. Na temat wpływu zmieniającego się otoczenia społeczno-ekonomicznego na angielski krajobraz pisał Denis Cosgrove w: *Social Formation and Symbolic Landscape*, University of Wisconsin Press, Madison 1984.
- ²⁹ Od wielu lat zwracają na to uwagę naukowcy różnych dziedzin. Głównymi siłami napędowymi zmian – od skali globalnej po skalę lokalną – są czynniki antropogeniczne (demografia, gospodarka, polityka, technologia) i naturalne, które wchodzi z sobą w interakcje i wywołują różnorodne procesy w zakresie produkcji, urbanizacji i rozwoju komunikacji. Szerzej na ten temat w: Antrop M., *Balancing Heritage and Innovation – the Landscape Perspectives*, „Bulletin de la Société Géographique de Liège” vol. 69 (2017), s. 41–51, w tym m.in. Tab. 2. Zob. także: Bürgi M., Hersperger A., Schneeberger N., *Driving forces of landscape change – current and new directions*, „Landscape Ecology” vol. 19, issue 8 (2004), s. 857–868.
- ³⁰ Tempo zmian krajobrazu Europy wraz z identyfikacją „sił napędowych” i przełomowych momentów w historii omówiono w: Antrop M., *The concept...*, dz. cyt., s. 107–109. Zob. także: Tenże, *Why landscapes of the past are important for the future*, „Landscape and Urban Planning” vol. 70, issue 1 (2005), s. 24–25, ryc. 1; Tenże, Van Eetvelde V., *Landscape perspectives. The holistic nature of landscape*, „Landscape Series” vol. 23, Springer Science+Business Media, Dordrecht 2017, s. 141–176, ryc. 7.2.
- ³¹ W centrum zainteresowania badaczy najwcześniej znalazły się zagadnienia związane z zanieczyszczeniami wód. Od kilkunastu lat zwraca się jednak uwagę na zmiany w strukturze krajobrazu rolniczego i jego komponentów. Szerzej na ten temat w: Richling A., Solon J., *Ekologia krajobrazu*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 2002, s. 261–270.
- ³² Problem ten podjęła w swojej rozprawie habilitacyjnej Elżbieta Raszeja. Zob. Raszeja E., *Ochrona krajobrazu...*, dz. cyt.

Uzasadnienie podjęcia tematu

Dokonując się na przestrzeni ostatnich blisko 80 lat zniszczenia substancji majątków ziemskich skłaniają do refleksji. Przełom lat 80. i 90. XX w. był okresem przywracania kulturowej tożsamości pojęciom dworu, pałacu i zamku³³. Próby zwrócenia uwagi na pozostałe elementy krajobrazu folwarcznego okazały się najbardziej skuteczne wobec parków i ogrodów. Wartości zabudowy folwarcznej, mimo licznych opracowań i badań, nie są wśród społeczeństwa powszechnie dostrzegane³⁴. Jako optymistyczny można by przyjąć stereotyp istniejący w debacie publicznej o większym przywiązaniu do lokalnego dziedzictwa wśród mieszkańców wsi. Badania społeczne przeprowadzone w ramach projektu „DoM: Dziedzictwo obok Mnie”, której współorganizatorem był Narodowy Instytut Dziedzictwa³⁵, rzucają nowe światło na to zjawisko. Mieszkańcy terenów wiejskich, częściej niż mieszkańcy miast, nie dostrzegają cech „zabytkowości” w lokalnych obiektach, które nie mają swojej unikatowej formy. Takiej świadomości jednak należy oczekiwać od środowiska architektów, architektów krajobrazu i planistów³⁶. W perspektywie realizowanej pracy istotny jest także fakt, że dziedzictwo lokalne nie jest postrzegane przez społeczność wiejską jako źródło wiedzy, ponieważ nie można mu przypisać wartości historii narodowej³⁷. Owa luka w społecznej identyfikacji z otoczeniem, objawiająca się u mieszkańców nieumiejętnością dostrzeżenia wartości kulturowych zarówno w strefie rodzinnej, jak i narodowej, została zauważona przez badaczy już znacznie wcześniej³⁸.

Istnieje powszechne przekonanie, podsycane negatywną oceną komunizmu, że głównym powodem zniszczeń majątków ziemskich była działalność Państwowych Gospodarstw Rolnych. Nie tracąc z pola widzenia destrukcji substancji architektonicznej i zieleni, dokonanej w trakcie ponad 40-letniej działalności PGR-u, za swego rodzaju pozytyw należałoby uznać zachowanie spójności przestrzennej tych ośrodków. Konieczna natomiast okaże się krytyczna refleksja nad wydarzeniami z początku lat 90. XX w., tj. prywatyzacją PGR-ów i związanymi z tym – przewidywanymi przez ówczesnych badaczy – negatywnymi konsekwencjami: pozbawienie zespołów ziemi jako ich zaplecza produkcyjnego i finansowego, wewnętrzne podziały własnościowe zespołów, wiodące do ich destrukcji, wyobcowanie siedzib oraz utrata spójnego i integralnie z nimi związanego krajobrazu³⁹. Dalsza egzystencja relikwów

³³ O modelach kulturowych siedzib ziemiańskich wobec przełomowych dat 1945 i 1989 r. pisała: Jakimowicz T., *Pałac i zamek w sytuacji lat 1945–1989*, [w:] *Materiały Państwowego Muzeum Zamkowego w Pszczynie*, t. 9, red. Ziemiński J., Państwowe Muzeum Zamkowe, Pszczyna 1996.

³⁴ Szerzej na ten temat w: *Raport [...] w Polsce*, dz. cyt., s. 380–382.

³⁵ Wyniki badań społecznych prezentuje: Chabiera A. i in., *Dziedzictwo kulturowe w badaniach*, t. 1, Narodowy Instytut Kultury, Uniwersytet Jagielloński, Warszawa–Kraków 2017, s. 24–25, 28.

³⁶ Raszeja E., *W poszukiwaniu ładu i autentyczności. Refleksje na temat kształtowania krajobrazu i architektury polskiej wsi*, [w:] *Polska wieś 2025. Wizja rozwoju*, red. Wilkin J., Fundusz Współpracy, Warszawa 2005, s. 193.

³⁷ Chabiera A. i in., *Dziedzictwo...*, dz. cyt., s. 32.

³⁸ Michalak H., *Rewaloryzacja zespołów folwarczno-dworskich jako element równowagi ekologicznej sieci osiedleńczej Wielkopolski*, maszynopis pracy doktorskiej, Politechnika Śląska, Gliwice 1997.

³⁹ Z punktu widzenia upływu czasu niezwykle cenne, są zastrzeżenia, jakie zgłaszali uczestnicy seminarium „Krajobraz wielkoobszarowych majątków ziemskich w Wielkopolsce – od Turwi do Sobiejuch”, które odbyło się w dniach 16–18 września 1992 r. Referenci, w tym m.in. Andrzej Michałowski, Alicja Karłowska-Kamzowa, Hanna Chmielnik, Maciej Obremski i Henryk Sapalski, zgłaszali problemy powtórnej degradacji całych zespołów, które w związku z opóźniającym się przekazaniem majątku PGR-u do powołanej Agencji Własności Rolnej Skarbu Państwa, znalazły się w tzw. próżni ekonomicznej. Wyrażano wątpliwości co do zachowania historycznej substancji sprywatyzowanych zespołów, gdyż nie było to możliwe ani przez dotacje, ani przez większość prawowitych właścicieli pozbawionych ziemi. Formułowano obawy, że prywatyzacja doprowadzi do rozpadu zespołów pozostawionym zasadom „wolnego rynku”. Dostrzegano degradujące skutki przyszłych podziałów własnościowych wewnątrz zespołu. „Jeśli tak źle dzieje się wokół zespołu, co będzie gdy w jego obrębie znajdą się liczni właściciele?” – pytała Hanna Chmielnik, konsultant Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Bydgoszczy. Wobec siedzib wyobcowanych z tych struktur Henryk Sapalski, ówczesny wicewojewoda bydgoski, puentował: „Może się to skończyć w najlepszym razie utworzeniem w nich prywatnych, społecznie niedostępnych rezydencji, w najgorszym zaś parcelacja, niwelująca ich wartość kulturową lub całkowitą ruiną”. Wreszcie dostrzeżono problem utarty spójności krajo-

majątków ziemskich stała się niepewna. Badacze ukazują różne scenariusze przyszłości obszarów wiejskich i związanych z tym przekształceń krajobrazu rolniczego – od rozwoju poprzez stagnację aż po recesję⁴⁰. Hasła rozstrzygnięcia kwestii reprivatyzacyjnej, stanowiące złożone zagadnienie polityczno-prawne, pojawiają się cyklicznie na arenie politycznej, a przebieg tych wydarzeń obecnie trudno przewidzieć⁴¹. Niemniej, biorąc pod uwagę specyfikę i kruchość materii dawnych majątków ziemskich, można się spodziewać daleko idących przemian, których ostatecznym weryfikatorem okaże się krajobraz. Być może podjęcie tematu tej pracy ukaże się w przeddzień kolejnej poważnej ingerencji polityki państwa w krajobraz folwarczny, a jej skutki będą miały rewolucyjny charakter. „Zanim zdołamy je skontrolować lub nadać im jakiś kierunek, musimy nauczyć się je rozpoznawać i analizować. Bez tego będziemy zgubieni” – napominał Alvin Toffler⁴².

Postawa badawcza i spodziewane rezultaty

„Postrzegać krajobraz oznacza sięgnąć w przeszłość, która go przeobraziła”⁴³. Słowa Tima Ingolda, antropologa społecznego, nawiązują do postrzegania historii jako zmiany dokonujące się w jej długich ciągach czasowych. W tym też ujęciu Alvin Toffler pisał, że „gatunek ludzki przeżył dotychczas dwie wielkie fale przemian, z których każda ścierała niemal doszczętnie wcześniejsze kultury i cywilizacje [...]. Pierwszej fali przemian, czyli rewolucji agrarnej, potrzeba było tysięcy lat do całkowitego wyczerpania. Druga fala – tworzenie się cywilizacji przemysłowej – trwała już tylko trzysta lat. Współczesne dzieje mają jeszcze większe przyspieszenie, wydaje się więc, że trzecia fala wtargnie do historii i dokona swego dzieła w ciągu kilkudziesięciu lat”⁴⁴. Wypracowany w okresie od XVI do XVIII w. ustrój gospodarczy zapewniał stabilność przestrzeni rolniczej, a reformy agrarne I. połowy XIX w. zadecydowały o późniejszym charakterze krajobrazu⁴⁵. „Życia dawnego nie ma. Musiało odejść. Rozumiem. Ale żal” – pisał w międzywojennych wspomnieniach Melchior Wańkowicz⁴⁶.

Publikacja dotyczy epoki zamkniętej w wymiarze historycznym i społecznym. Dawne podstawy funkcjonowania majątków ziemskich uległy zasadniczej zmianie, przy czym współczesny krajobraz nadal zawiera w sobie pozostałości minionych okresów. Aby w pełni poznać te złożone zjawiska kulturowe i krajobrazowe, badania muszą wychodzić poza dobrze już znane i ograniczone ramy, redukując zwykle problem do analizy poszczególnych form. Dystans czasowy pozwala na obiektywne

■

brazu wokół zespołu wraz z oddaniem w administrację lasów i większych zadrzewień Lasom Państwowym. Zob. „Studia i Materiały – Krajobrazy” z. 6, s. 8, 15, 18–19, 53, 79–83, 87, Warszawa 1993.

⁴⁰ Przykładami opracowań stanowiących rezultat spotkań i zbiór poglądów badaczy różnych środowisk naukowych na temat długookresowych perspektyw obszarów wiejskich są m.in. publikacje: *Polska wieś 2025. Wizja rozwoju*, red. Wilkin J., Fundusz Współpracy, Warszawa 2005 oraz *Polska wieś w perspektywie długookresowej – ujęcie regionalne*, red. Bański J., „Studia Obszarów Wiejskich” t. 31, Polskie Towarzystwo Gospodarcze, Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania im. Stanisława Leszczyckiego Polskiej Akademii Nauk, Warszawa 2013.

⁴¹ Zgłoszony w 2017 r. Projekt ustawy o zrekomensowaniu niektórych krzywd wyrządzonych osobom fizycznym wskutek przejścia nieruchomości lub zabytków ruchomych przez władze komunistyczne po 1944 r. nie przeszedł pełnej ścieżki legislacyjnej. W najbliższym czasie należy jednak spodziewać się powrotu tego tematu.

⁴² Dużą wartość poznawczą dla problematyki tej pracy ma książka *Trzecia fala* autorstwa amerykańskiego futurologa Alvina Tofflera. Za wskazanie tej cennej publikacji dziękuję mojej promotor pracy doktorskiej. Zob. Toffler A., *Trzecia fala*, tłum. Woydyło E., Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1986, s. 37.

⁴³ Ingold T., *The Temporality of the Landscape*, „World Archaeology” vol. 25, issue 2 (1993), s. 152, za: Frydryczak B., *Krajobraz. Od estetyki „the picturesque” do doświadczenia topograficznego*, Wydawnictwo Polskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, Poznań 2013, s. 212.

⁴⁴ Toffler A., dz. cyt., s. 34.

⁴⁵ Głównym założeniem Jerzego Topolskiego była praca nad gospodarką polską XVI–XVIII w. Zob. Topolski J., *Gospodarka polska a europejska w XVI–XVIII wieku*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1977, s. 5.

⁴⁶ Wańkowicz M., *Szczeniące lata*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1987, s. 57.

badania przestrzennego wymiaru dawnej gospodarki folwarcznej. Rodzi się na tym tle zasadnicze pytanie: czy można zachować specyficzną strukturę krajobrazu folwarcznego w sytuacjach naruszania i zagrożenia dalszymi przekształceniami jego tożsamości i spójności przestrzennej? Minimalizowanie skutków pojedynczych przekształceń w dynamicznie zmieniającej się przestrzeni wiejskiej jest krótkowzroczne i mało skuteczne. Dążenie do przedwojennej struktury krajobrazu folwarcznego to zaś działanie utopijne. Krajobraz rolniczy jest „krajobrazem pracującym” i nie ma możliwości zatrzymać go w czasie⁴⁷. Stąd ograniczone wydaje się zastosowanie wobec niego zabiegów konserwatorskich, które skupiają się raczej na wybranych elementach przestrzeni, a nie na ich wzajemnej relacji. Słuszne wydają się słowa Tadeusza Szydłowskiego, że „zręby kultury nie mogą być płytkie, dorywcze i dzisiejsze. Lecz oparte na podwalinach, które wzniosły wieki, na skarbach ducha, które wypracowała przeszłość”⁴⁸. Pozostałości tradycyjnych struktur krajobrazowych wciąż istnieją, lecz coraz trudniej je rozpoznać. Wypracowana przez gospodarkę folwarczną struktura krajobrazu jest źródłem niezbędnej wiedzy, choć niedostatecznie rozpoznanej, na temat technik zrównoważonego zarządzania przestrzenią rolniczą. Rozwijające się przez wieki zabiegi agronomiczne, oparte są na mądrości i doświadczeniu, stanowią bazę dla naprawy przestrzeni rolniczej i są inspiracją do kształtowania współczesnego krajobrazu⁴⁹. Odkrywanie zapomnianych „kamieni węgielnych”, świadczących o tożsamości miejsca, można wykorzystać do zarządzania otaczającym krajobrazem i do jego reorganizacji⁵⁰. Wreszcie, w obliczu globalizacji oraz rosnącego znaczenia lokalnej odrębności (co sprzyja pojęciu „Europa regionów”), krajobraz łączy ludzi i wywołuje w nich troskę o poczucie miejsca. Gdy odpowiedzią na dynamiczne zmiany krajobrazu stają się działania ochronne, a tradycyjne metody zarządzania ziemią zanikają, konieczne jest uzyskanie większej wiedzy, pomocnej w podejmowaniu zrównoważonych decyzji, na temat historycznego charakteru krajobrazu⁵¹.

Cel pracy

Celem pracy jest analiza organizacji przestrzennej ziemi średzkiej oraz identyfikacja charakteru krajobrazu będącego reliktem gospodarki folwarcznej, ocena trwałości i spójności historycznych struktur krajobrazu folwarcznego we współczesnej przestrzeni, a także wskazanie cech, których zachowanie jest niezbędne do kształtowania zrównoważonego krajobrazu rolniczego na tym obszarze.

⁴⁷ W 1986 r. termin „krajobraz pracujący” wprowadziła do swojej pracy doktorskiej Bogna Lipińska. Zob. Lipińska B., *Żuławy Wiślane. Ochrona i kształtowanie zabytkowego krajobrazu*, Stowarzyszenie Żuławy, Nowy Dwór Gdański–Gdańsk, s. 7. Koncepcja „working landscape” znana jest w literaturze światowej m.in. dzięki publikacji Petera Cannavo *The Working Landscape: Founding, Preservation, and the Politics of Place*, The MIT Press, Cambridge 2007.

⁴⁸ Szydłowski T., *Ruiny Polski. Opis szkód wyrządzonych przez wojnę w dziedzinie zabytków sztuki na ziemiach Małopolski i Rusi Czerwonej z 227 rycinami i mapką orientacyjną*, wydane z zasiłkami Namiestnictwa i Wydziału Krajowego, Lwów 1919, s. 2.

⁴⁹ Por. Michałowski A., *Przemówienie*, „Studia i Materiały – Krajobrazy” z. 6, Warszawa 1993, s. 17–18; Vos W., Meekes H., dz. cyt., s. 12–13; Marcucci D., *Landscape history as a planning tool*, „Landscape and Urban Planning” vol. 49, issues 1–2, s. 67–81; Antrop M., *Why landscapes...*, dz. cyt., s. 31.

⁵⁰ „Podczas gdy globalizacja sprawia, że krajobrazy na całym świecie wyglądają tak samo, istnieje tendencja do wykorzystywania krajobrazu jako kamienia węgielnego tożsamości regionalnej i narodowej” – pisali Hannes Palang i Gary Fry. Z kolei Marc Antrop obszary o rozpoznawalnej strukturze określał miejscami zakotwiczenia tożsamości krajobrazu. Por. Palang H., Fry G., *Landscape interfaces. Introduction*, [w:] *Landscape interfaces. Cultural heritage in changing landscapes*, red. Palang H., Fry G., „Landscape Series” vol. 1, Springer-Science+Business Media, Dordrecht 2003, s. 9; Antrop M., *The concept...*, dz. cyt., s. 112.

⁵¹ W odpowiedzi na dynamicznie zmieniający się krajobraz u schyłku XX w. przedstawiono listę zaleceń, której autorami byli Willem Vos i Herman Meekes, dz. cyt., s. 11–14. Zob. także: Fairclough G., *‘The Long Chain’. Archaeology, Historical Landscape Characterization and Time Depth in the Landscape*, [w:] *Landscape interfaces. Cultural heritage in changing landscapes*, red. Palang H., Fry G., „Landscape Series” vol. 1, Springer-Science+Business Media, Dordrecht 2003.

Zakres merytoryczny

Dzięki dostępowi do polskich i europejskich metod badań tożsamości krajobrazu stworzono autorski aparat badawczy służący do identyfikacji i oceny stanu zachowania krajobrazu folwarcznego. Istotna w tym względzie jest pojemność krajobrazu dla tworzenia takich struktur, które będą mogły przyjąć – z zachowaniem stabilności i integralności krajobrazu – nieuniknione zmiany⁵². Rozpoznanie historycznej struktury krajobrazu ziemi średzkiej może być przyczynkiem do podjęcia dyskusji nad współczesnym zarządzaniem i planowaniem krajobrazu rolniczego, aby zachować lub przywrócić jego tożsamość⁵³.

Zasadnicza teza pracy

Struktura przestrzenna ziemi średzkiej ukształtowana przez gospodarkę folwarczną stanowi jej trwałą i czytelny wyróżnik krajobrazowy, który powinien być uwzględniony w planowaniu i zarządzaniu przestrzenią rolniczą.

Tezy pomocnicze

- W nawarstwieniach historycznych ziemi średzkiej najtrwalszy ślad pozostawiła gospodarka folwarczna.
- Formy przestrzenne, powstałe w wyniku wielowiekowego rozwoju gospodarki folwarcznej, składają się na historyczny charakter krajobrazu ziemi średzkiej i stanowią istotny element struktury ruralistycznej tego obszaru.
- Relikty krajobrazu folwarcznego powinny być – obok czynników ekologicznych, społecznych i historyczno-kulturowych – istotnym motywem we współczesnym kształtowaniu zrównoważonego krajobrazu ziemi średzkiej.

Zakres przedmiotowy

Przedmiotem badań jest krajobraz folwarczny, który w niniejszej pracy postrzegany będzie z dwóch perspektyw badawczych. W pierwszym spojrzeniu krajobraz interpretowany jest jako pewna struktura składająca się z zespołów (ziemskich i folwarcznych), folwarków samotniczych, przestrzeni rolniczej oraz systemu relacji przestrzenno-krajobrazowych łączących je wszystkie. W drugiej perspektywie specyfika przestrzeni, ukształtowanej w wyniku wielowiekowego rozwoju gospodarki folwarcznej, utożsamiana jest z historycznym charakterem krajobrazu, który określa tożsamość danego obszaru.

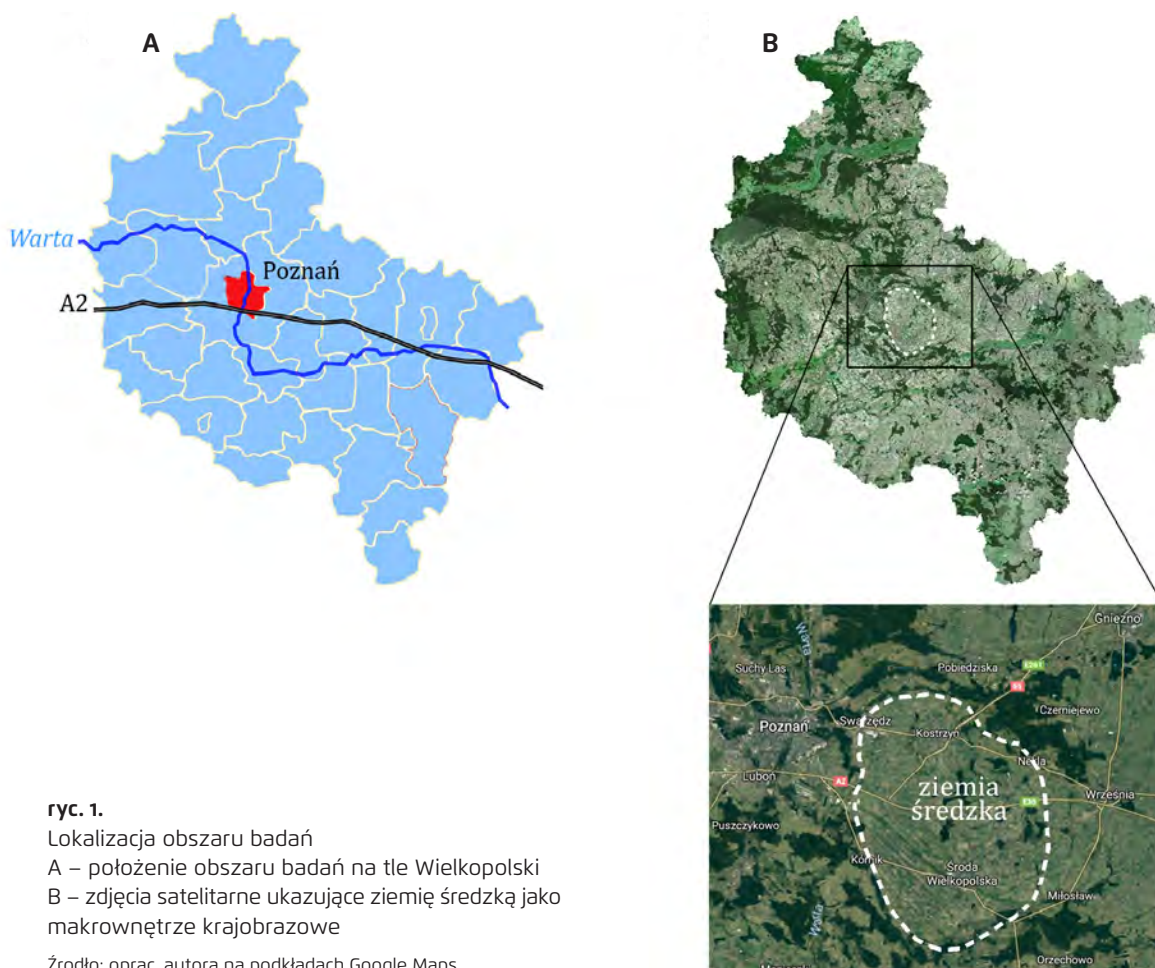
Zakres czasowy

Badaniami objęto okres rozwoju folwarku pańszczyźnianego i kapitalistycznego (od XIII w. do II wojny światowej) z odniesieniem go do czasów współczesnych, w tym szczegółowo omówiono wiek XIX. Przeprowadzone wówczas procesy uwłaszczeniowe drastycznie zmieniły przestrzeń, a tym samym definitywnie utrwaliły związek siedziby ziemiańskiej z krajobrazem (w kontekście relacji centrum – przestrzeń produkcyjna).

■

⁵² O problemie żywotności i trwałości form historycznych w planowaniu krajobrazu, przy jednoczesnym uwzględnianiu lokalnych uwarunkowań i współczesnych potrzeb rozwojowych, pisze Elżbieta Raszeja, *Ochrona krajobrazu...*, dz. cyt., s. 125–128.

⁵³ Temat tożsamości polskiego krajobrazu jest poruszany cyklicznie podczas Forum Architektury Krajobrazu.

ryc. 1.

Lokalizacja obszaru badań

A – położenie obszaru badań na tle Wielkopolski

B – zdjęcia satelitarne ukazujące ziemię średzką jako makrownętrze krajobrazowe

Źródło: oprac. autora na podkładach Google Maps

1.2. Obszar badań

Wyznaczony w pracy cel rozpoznania struktury krajobrazu folwarcznego obligował do ustalenia obszaru badań, który charakteryzuje się nie tylko wyraźnym zagęszczeniem dawnych majątków ziemskich, lecz także stanowi spójną i wyróżniającą się z otoczenia jednostkę historyczno-geograficzną. W architekturze krajobrazu stwarza to możliwość przeprowadzania badań w historycznej przestrzeni społecznej, w ramach której wytwarzały się specyficzne formy krajobrazu⁵⁴. Odbiciem spójności społecznej była spójność przestrzenno-krajobrazowa, charakterystyczna m.in. dla krajobrazu folwarcznego, którą „wyznaczały systemy upraw, poziom wiedzy, a także warunki przyrodnicze determinujące zasięg tej lokalnej przestrzeni i granice jej użytkowania”⁵⁵. W dziedzinie ochrony i kształtowania środowiska objęcie badaniami sporej wielkości jednostki geograficznej sprzyja całościowej analizie funkcjonowania ekosystemu⁵⁶. Badania archeologii krajobrazu wykazują, że tak ukształtowana organizacja przestrzenna, w ramach której – mimo regularności – powstawały

■

⁵⁴ O krajobrazie jako odbiciu długotrwałych relacji między ludźmi zamieszkujących dany obszar pisze Elżbieta Raszeja, *Ochrona krajobrazu...*, dz. cyt., s. 92.

⁵⁵ Tamże, s. 72.

⁵⁶ Richling A., Solon J., dz. cyt., s. 25–28.

ryc. 2.
Ślady dawnych majątków ziemskich w krajobrazie
ziemi średzkiej
Źródło: fot. autora

ryc. 3.

Rozmieszczenie folwarków na fragmencie ziemi średzkiej

A – Messtischblatt, 1936 r.

B – stan obecny ze śladami zespołów ziemskich i folwarcznych

Źródło: oprac. autora na podkładzie Messtischblatt, ark. 3770, 1936 i Google Maps

zróznicowane formy osadnicze, wynika z adaptacji systemu kulturowego do przestrzeni geograficznej⁵⁷. Wreszcie w studiach historycznych przedmiotem badań powinno być terytorium, które „w toku dziejów (w dłuższym lub krótszym okresie czasu) tworzyło pewien całościowy układ o określonej strukturze (tzn. o określonym układzie elementów)”⁵⁸. Te kryteria spełniała ziemia średzka, jednostka historyczno-geograficzna, położona w centralnej części Wielkopolski, na wschód od Poznania (ryc. 1).

Ziemia średzka jest terenem spójnym pod względem fizjonomicznym. Zdecydowana większość tego obszaru charakteryzuje się płaskim ukształtowaniem terenu, zasadniczym brakiem większych zbiorników wodnych oraz niewielką leśnością. Naturalne bariery fizjograficzne, w postaci m.in. dolin rzecznych, tworzą doskonale widoczne na zdjęciu satelitarnym makronętrze krajobrazowe o sporych rozmiarach (por. ryc. 1a–c). W jego obrębie dostrzeżono duże zagęszczenie folwarków i parków z siedzibami ziemiańskimi, stanowiących ośrodki przedwojennych majątków ziemskich

⁵⁷ Rączkowski W., *Archeologia lotnicza – metoda wobec teorii*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań 2002, s. 171.

⁵⁸ Topolski J., *Pojęcie regionu historycznego. Cechy odrębności historycznej Wielkopolski*, [w:] *Dzieje Wielkopolski*, t. 1, red. tegoż, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1969, s. 24.

średniej wielkości, istniejących do II wojny światowej (ryc. 2), co wyraźnie rejestrują archiwalne mapy itd. (ryc. 3).

*Terra Sredensis*⁵⁹

Historia osadnictwa na ziemi średzkiej sięga około 3700 r. p.n.e., kiedy to pierwsze grupy neolitycznych rolników z południa, prowadzące osiadły tryb życia, dotarły na tereny w pobliżu obecnej Środy. Około 2000 lat p.n.e. okolicę zamieszkiwały ludy posługujące się brązem. Rozwój kultury łużyckiej od około 600 r. p.n.e. przyczynił się znacząco do zagęszczenia sieci osadniczej w dorzeczu Moskawy. Z czasem na tym obszarze pojawiła się kultura przeworska, a jej liczne stanowiska wokół Środy są określane mianem „średzkiego zespołu osadniczego”. W wyniku rozwoju tych terenów jedna z nitek szlaku bursztynowego przebiegała wzdłuż Moskawy.

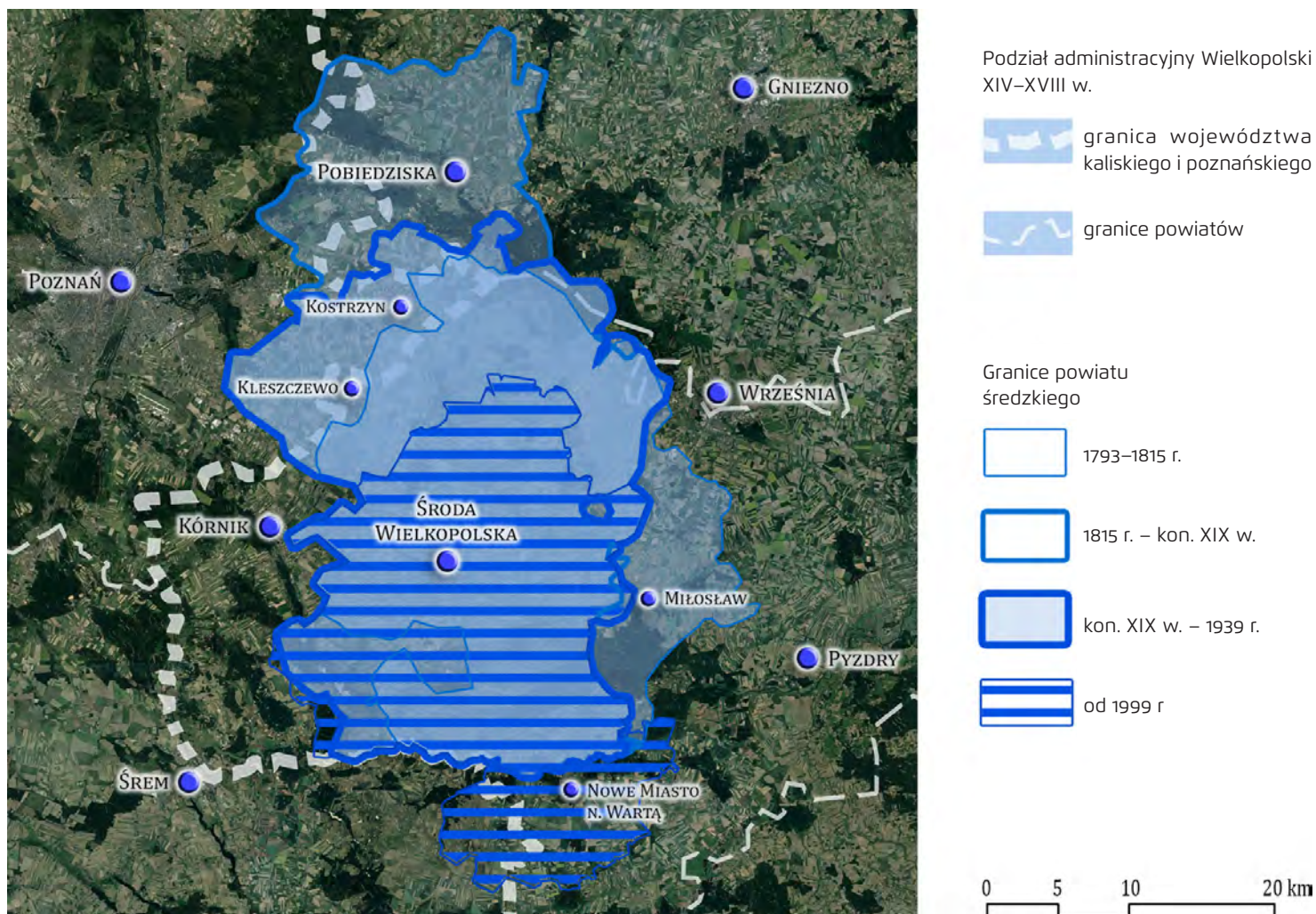
Uwarunkowania polityczne wczesnego średniowiecza utożsamiały badany obszar z ziemią giec-ką i dominującym w tym czasie grodem w Gieczu. Pierwsza wzmianka dotycząca ziemi średzkiej pojawia się dopiero w 1234 r. w tekście opisującym podbicie tego terenu przez księcia śląskiego Henryka Brodatego. Użyty tam termin *terra Sredensis*⁶⁰ nie dowodzi jednak istnienia jednostki administracyjnej – której ośrodkiem miałyby być gród w Środzie – czy specjalnej ważności tego obszaru w XIII w. W uproszczeniu *terra Sredensis* oznaczała teren w dorzeczu Moskawy i takie właśnie znaczenie utrzymywało się mniej więcej do XVI w. Od co najmniej XIV w. Środa zaliczano do królewskich, a nadzór nad miastem i okolicznymi dobrami sprawował starosta. W 1364 r. włączono ją do nowo powstałego powiatu pyzdrskiego, wraz z którym znalazła się nieco później w województwie kaliskim. W czasie trwającego aż do końca XVIII w. podziału Wielkopolski na województwa poznańskie i kaliskie Środa pełniła funkcję siedziby sejmików szlacheckich, co zapewniało jej odpowiedni prestiż.

W roku 1791 po raz pierwszy w historii wydzielono samodzielny powiat średzki. Obejmował on znaczny obszar, w skład którego wchodziły m.in. miasta: Śrem, Bnin, Kórnik, Kostrzyn, Miłosław, Krotoszyn i Pleszew. Sytuacja ta trwała jednak zaledwie dwa lata, po czym pruski zaborca wprowadził nowy podział władz terenowych (ryc. 4). Po Kongresie Wiedeńskim z 1815 r. na terenie Wielkopolski utworzono Wielkie Księstwo Poznańskie. W strukturze administracyjnej ujęto nowy powiat średzki, którego historia definitywnie została oderwana od ziemi pyzdrskiej i województwa kaliskiego z powodu przyłączenia ich do zaboru rosyjskiego. Ukształtowane w latach 20. XIX w. granice powiatu średzkiego pozostawały raczej niezmiennie do 1939 r., z wyjątkiem odłączonego od niego pod koniec XIX w. północnego fragmentu z Pobiedziskami. Usytuowanie ziemi średzkiej między Poznaniem a granicą prusko-rosyjską, a także układ szlaków komunikacyjnych, wpłynęły na znaczącą rolę, jaką odegrała w XIX w. w walkach

■
⁵⁹ Tekst opracowano na podstawie: Hładytowicz K., *Zmiany krajobrazu i rozwój osadnictwa w Wielkopolsce od XIV do XIX wieku*, Kasa im. Rektora J. Mianowskiego, Lwów 1932, s. 62–64; Gomolec L., *Ziemia Średzka*, nakładem autora, Środa 1935; Tenże, *Ziemia Średzka przed stu laty*, nakładem P.R.N. w Środzie/Poznań, Środa 1948, s. 9–14; Gąsiorowski A., *Podziały terytorialne i zarząd wewnętrzny*, [w:] *Dzieje Wielkopolski*, t. 1, red. Topolski J., Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1969, s. 33–37; Józwiak Z., *O powiatach słów kilka...*, „Gazeta Średzka” nr 18 (s. 9), 19 (s. 9), 20 (s. 10), 23 (s. 9), 24 (s. 13), 26 (s. 8), 29 (s. 8), Środa 1998; Machajewski H., *Z historii odkryć archeologicznych (Z dziejów Ziemi Średzkiej)*, „Średzki Kwartalnik Kulturalny” nr 2–3, Środa Wielkopolska 1998; Sulimierski F., *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, red. Chlebowski B., Walewski W., Prinke R., oprac. Hoffman W., t. II, s. 159–165, http://dir.icm.edu.pl/Słownik_geograficzny, [dostęp: 7.11.2022];

⁶⁰ Anonimowy autor *Kroniki wielkopolskiej* spoglądał na opisywane wydarzenia historyczne z perspektywy własnych czasów. Pod sformułowaniem „ziemia średzka” nie kryje się zatem XIII-wieczny ośrodek grodowy, a XIV-wieczne miasto. Zob. Machajewski H., *Studium historyczno-urbanistyczne Środy Wielkopolskiej. Cz. II – Archeologia*, maszynopis niepublikowany, Narodowy Instytut Dziedzictwa, Warszawa 2009, s. 16–17.

ryc. 4.
Zmiany administracyjne na ziemi średzkiej od końca XVIII w. do współczesności

Źródło: oprac. autora na podkładzie Google Maps

o niepodległość. Mimo dalekosiężnych planów politycznych Prus na obszarze wokół Środy ciągle dominujący był żywioł polski.

Intensywny proces zmian w zakresie podziału administracyjnego notuje się dopiero po II wojnie światowej. W roku 1960 odłączono północno-wschodnie fragmenty powiatu, stanowiące ówczesnie gromady – Nekla, Podstolice i Targowa Górka. W roku 1973 poddano likwidacji szczebel powiatowy. Reforma administracyjna z roku 1999 reaktywowała powiat średzki, jednak w innych granicach niż przedtem. Najpoważniejsza zmiana polegała na odłączeniu gmin Kleszczewo i Kostrzyn, które weszły wówczas w skład nowo powołanego i rozległego powiatu poznańskiego. Od południa zaś przyłączono gminę Nowe Miasto, zlokalizowaną za Wartą, będącą naturalną barierą ziemi średzkiej.

Odrębność i spójność ziemi średzkiej

Termin „ziemia średzka” nigdy nie odnosił się do „ziemi” w znaczeniu administracyjnym. Był to wyłącznie historyczny wyróżnik terenu stanowiący jego zwartą całość. Nie określano jej także regionem historycznym, którego – według Jerzego Topolskiego – nie utożsamia się zazwyczaj z obszarem wielkości powiatu, jeśli jako całość nie charakteryzował się odrębnością dziejów w swoim

rozwoju historycznym⁶¹. Niemniej inni badacze tej problematyki dostrzegają możliwość wyróżnienia w siatce regionów tzw. mikroukładu⁶². Dlatego niekiedy w badaniach monograficznych stosowany jest wymienne termin „region” dla obszarów określanych mianem „ziemie”, jak choćby pobliskiej ziemi wrzesińskiej⁶³.

Spójność przestrzenno-krajobrazowa ziemi średzkiej różni się dziś zasadniczo od jej pierwotnie przypisanej spójności społecznej⁶⁴. Współczesne myślenie o ziemi średzkiej przez jej mieszkańców jest zbieżne z punktem widzenia regionalistów, którzy zawsze bardziej byli skoncentrowani na akcentowaniu przywiązania do tzw. małej ojczyzny niż na wyznaczaniu jej dokładnych granic⁶⁵. Dlatego dziś termin „ziemia średzka” sprowadzany jest najczęściej do obszaru leżącego w obecnych granicach powiatu średzkiego. Pojmowanie jej wyłącznie jako kategorii społecznej, ściśle powiązanej z podziałem administracyjnym (będącego w rzeczywistości sztucznym tworem), nie pokrywa się z ujęciem geograficzno-krajobrazowym. Problem ten pogłębia się przez zachwianą równowagę między Środą, niegdyś nadrzędną wobec reszty, a rozlokowanymi wokół niej ośrodkami gminnymi. Na skutek wzrastającej w ostatnich latach aktywności społeczności lokalnych powstało kilka odrębnych nazw dla nieco mniejszych obszarów, np. ziemia zaniemyska⁶⁶, ziemia kostrzyńska⁶⁷, ziemia swarzędzka⁶⁸ i ziemia nekielska⁶⁹.

Delimitacja obszaru badań

Powiat średzki ma stosunkowo młodą metrykę liczącą około 200 lat. Znamienne, że owe wyróżnienie administracyjne zbiegło się z intensywnymi procesami reform agrarnych i w znacznym stopniu kształtującymi tożsamość tego obszaru. Teren, stanowiący zasadniczą część powiatu średzkiego kilkakrotnie zmieniającego swoje granice, sytuuje się w makronętrzu krajobrazowym i wypełnia je niemal w całości (ryc. 5). W skład powiatu średzkiego nie wchodziły miejscowości po jego zachodniej i północno-zachodniej stronie, powiązane administracyjne ze Swarzędzem, Poznaniem i Kórnikiem. Granica między tymi obszarami a zasięgiem dawnego powiatu średzkiego ma charakter wyłącznie administracyjny – nie wydzielają go żadne wyróżniające się w krajobrazie bariery naturalne. Istotnie, już na początku lat 30. XX w. Stanisław Kozierowski i Ludwik Gomolec, wybitni regionaliści, byli

■
⁶¹ Jerzy Topolski zdefiniował region historyczny jako „pewien określony (mniej lub bardziej całościowy) układ strukturalny, charakteryzujący się własną odrębnością historyczną (nieraz odrębnymi granicami administracyjnymi), a więc mogący być przedmiotem systematycznych badań naukowych. Inaczej mówiąc – to pewien układ gospodarczy, społeczny, polityczno-administracyjny, kulturalny i psychiczny (o zmiennej wadze w różnych okresach poszczególnych elementów), dający się wyodrębnić z szerszej tkanki historycznej”. Zob. Topolski J., *Gospodarka...*, dz. cyt., s. 270; Tenże, *Dzieje...*, dz. cyt., s. 24.

⁶² Konieczka-Śliwińska D., *Region historyczny w historiografii, dydaktyce historii i edukacji szkolnej. przegląd stanowisk i propozycji delimitacji*, „Klio. Czasopismo poświęcone dziejom Polski i powszechnym” t. 16, nr 1, Toruń 2011, s. 26.

⁶³ Deresiewicz J., *Ziemia wrzesińska. Przeszość i teraźniejszość*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa–Poznań 1978, s. 6.

⁶⁴ W obrębie historycznych krajobrazów wiejskich spójność przestrzenno-krajobrazowa pokrywała się niegdyś ze spójnością społeczną. Obecnie notowane jest zerwanie tej głębokiej więzi. Zob. Raszeja E., *Ochrona krajobrazu...*, dz. cyt., s. 71–74.

⁶⁵ Konieczka-Śliwińska D., dz. cyt., s. 18.

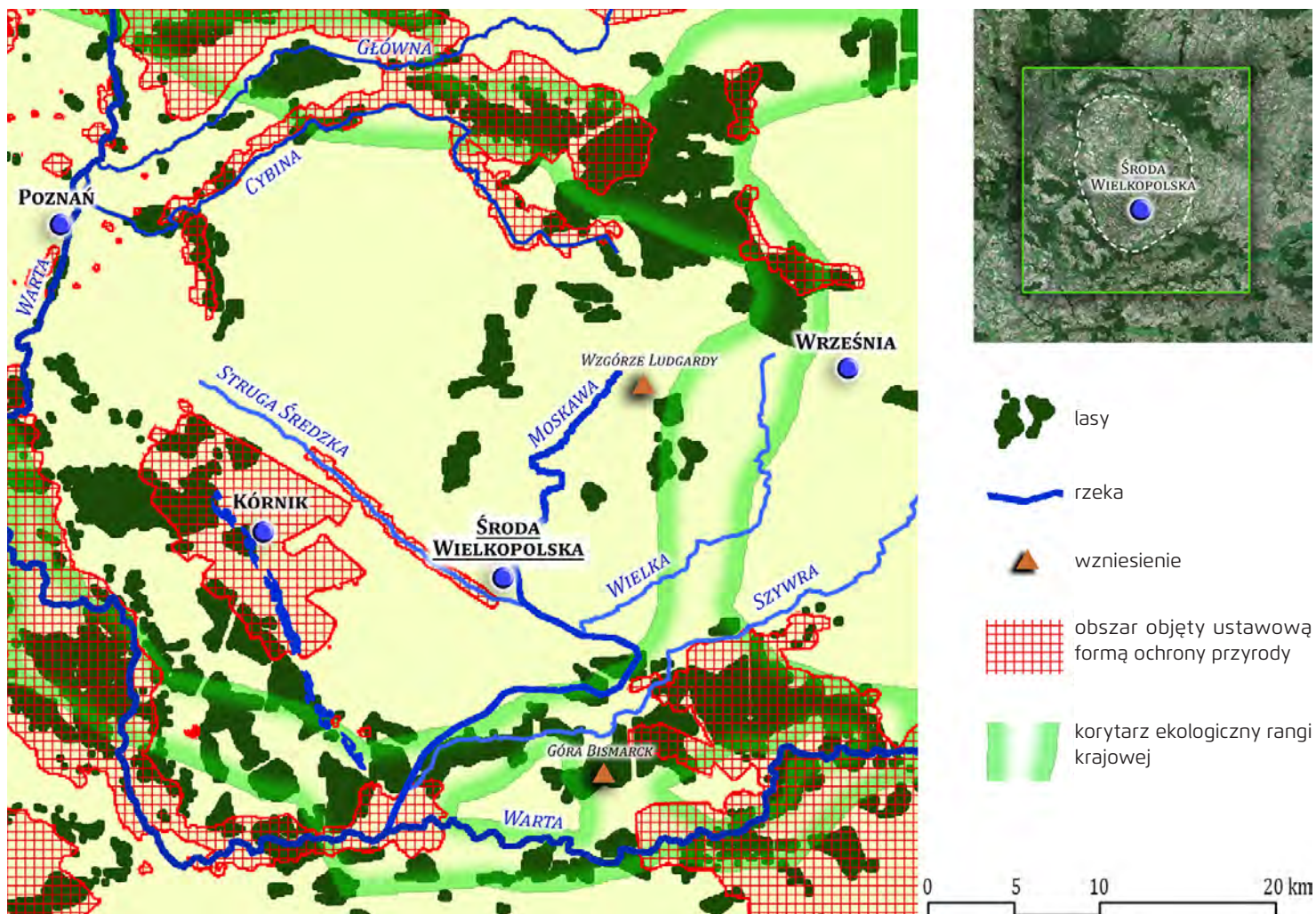
⁶⁶ Za sprawą założonego w 2008 r. Stowarzyszenia „Ziemia Zaniemyska” powstała publikacja, której autorzy utożsamiają termin „ziemia zaniemyska” z terytorium gminy Zaniemyśl. Zob. *Ziemia Zaniemyska. Przyroda, historia, turystyka*, red. Plebański R., Noetzel H., Stowarzyszenie „Ziemia Zaniemyska”, Zaniemyśl 2014.

⁶⁷ Od 2004 r. ukazuje się bezpłatny miesięcznik informacyjno-reklamowy pt. „Echo Ziemi Kostrzyńskiej”.

⁶⁸ Od 1994 r. funkcjonuje Towarzystwo Miłośników Ziemi Swarzędzkiej, pod patronatem którego wydano szereg publikacji na temat dziedzictwa kulturowego ziemi swarzędzkiej. Jedną z nich jest praca: Kobza A., Przychodzki A., *Dwory i folwarki ziemi swarzędzkiej*, nakładem autorów, Swarzędz 2011.

⁶⁹ Termin „ziemia nekielska” pojawia się w ostatnim czasie w wielu publikacjach, zwłaszcza w tej dotyczącej historii Nekli. Zob. Mazurkiewicz S., *Nekla. Historia miasta. Monografia na jubileusz 600-lecia*, Urząd Miasta i Gminy w Nekli, Września–Nekla 2007.

ryc. 5.
Szkielet przyrodniczy obszaru badań

Źródło: oprac. autora na podstawie danych Portalu GEOSERWIS i na podkładzie Google Maps

zgodni co do utożsamiania ziemi średzkiej nie tylko z ówczesnym powiatem średzkim, lecz także z obszarami leżącymi po jego zachodniej i wschodniej stronie. Obaj liczyli się z nieprzypadkowością układu przyrodniczego, z którym mniej lub bardziej pokrywał się podział administracyjny⁷⁰, gdyż „przyroda ma historię, która określa jej obecną strukturę”⁷¹. Podkreśla to układ rzek i lasów, który tworzy szkielet regionalnego i krajowego systemu ekologicznego. Z przebiegiem głównych rzek ściśle wiąże się układ obszarów chronionych, w tym obszar chronionego krajobrazu w rejonie Kórnik, obejmujący w największym stopniu tereny rolnicze.

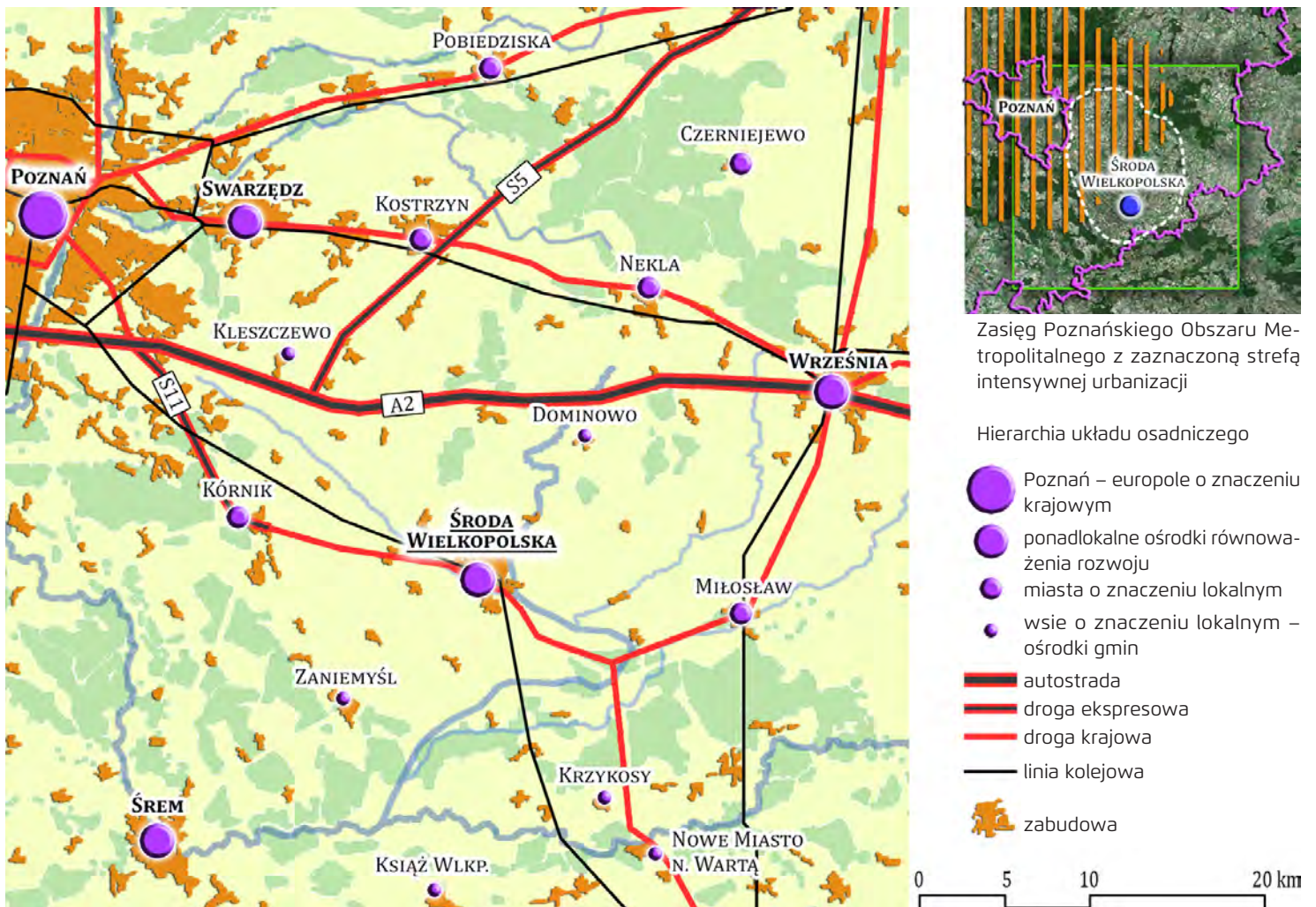
Niestety nie ma to żadnego realnego przełożenia na ochronę wartości krajobrazowych tego terenu⁷². W ujęciu regionalizacji fizycznogeograficznej – według Kondrackiego – ziemia średzka

⁷⁰ Por. Kozierowski S., *Nazwy geograficzne i osadźcy ziemi średzkiej z mapą*, Wydział Powiatowy w Środzie, Poznań 1931, s. 5; Gomolec L., *Ziemia Średzka*, dz. cyt., s. 5.

⁷¹ Bowler P.J., *Historia nauk o środowisku*, tłum. Popiołek J., Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2007, s. 160, za: Frydryczak B., dz. cyt., s. 186.

⁷² Obszar Chronionego Krajobrazu w gminie Kórnik został powołany uchwałą Rady Miasta i Gminy Kórnik z dnia 26 stycznia 1993 r. W uchwale nie wskazano żadnych ograniczeń i zakazów dla terenu obejmowanego ochroną. W roku 2003

ryc. 6.

Szkielet kulturowy obszaru badań

Źródło: oprac. autora na podstawie WBPP w Poznaniu, 2019, Plan zagospodarowania przestrzennego województwa wielkopolskiego oraz na podkładach Google Maps i Corine Land Cover

znajduje się niemal w całości w mezoregionie Równiny Wrześnińskiej⁷³, choć według pionierskich badań Bogumiła Krygowskiego tworzyła odrębną jednostkę – Równinę Średzką⁷⁴. Obszar ten tworzą w znacznej mierze płaskie tereny z nielicznymi wzniesieniami jak Wzgórze Ludgardy i Góra Bismarck (in. Konwaliowa)⁷⁵. Osią ekologiczną jest rzeka Moskawa z dopływami: Struga Średzka, Wielka i Szywra. Obszar badań, z wyjątkiem części południowej, jest w zasadzie pozbawiony większych

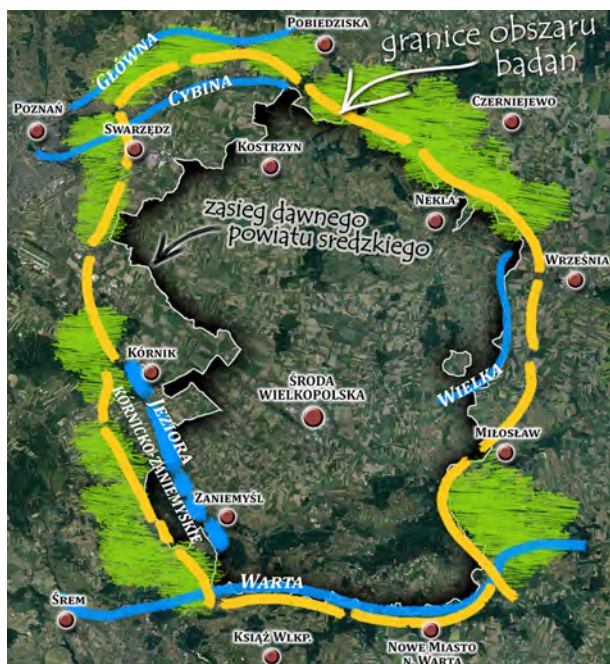
■

na potrzeby uchwalenia jednego z planów miejscowych pod – jak wskazano – „obszary usług turystyczno-rekreacyjnych” uchwałą z dnia 27 sierpnia 2003 r. wyłączono z OChK niewielki fragment w północnej części miasta Kórnik. Z kolei 31 maja 2006 r. uchwalono nowy i zarazem mniejszy niż poprzednio zasięg OChK. Wszystkie dostępne publicznie serwisy, w tym m.in. Geoserwis, nadal ukazują jednak granice OChK z roku 1993, co też uczyniono na ryc. 5. Informacja o OChK pojawia się w wielu dokumentach strategicznych gminy lecz wyłącznie w postaci wzmianki.

⁷³ Kondracki J., *Geografia fizyczna Polski*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1978.

⁷⁴ Krygowski B., *Geomorfologia*, Polska Akademia Nauk, Poznań 1961, s. 16.

⁷⁵ W układzie geomorfologicznym znacząca część obszaru badań stanowi wysoczyzna morenowa. Zob. *Mapa geomorfologiczna Niziny Wielkopolsko-Kujawskiej*, red. Krygowski B., UAM, Poznań 1953, [edycja cyfrowa] 2007.

ryc. 7.
Wybrane elementy przyrodnicze i kulturowe istotne
w procesie delimitacji obszaru badań

Źródło: oprac. autora na podkładzie Google Maps

kompleksów leśnych. Współczynnik lesistości centralnej części wynosi zaledwie 8,23%⁷⁶. Największy zbiornik wodny w środkowej części obszaru badań to zalew utworzony na Moskawie. Ziemię średzką wypełnia gęsta sieć osadnicza, w której dominuje centralnie położona Środa Wielkopolska (ryc. 6).

Część gmin na analizowanym obszarze wchodzi w skład Poznańskiego Obszaru Metropolitalnego (POM). Ziemia średzka stanowi w większości obszar wykorzystywany rolniczo, jednak wpływ urbanizacji i suburbanizacji (zwłaszcza z kierunku Poznania), sukcesywnie powstające turbiny wiatrowe i farmy fotowoltaiczne, aktywność stref gospodarczych oraz sieć szlaków komunikacyjnych o randze krajowej i międzynarodowej, wpływają na pojawianie się funkcji niespotykanych wcześniej w historii tego obszaru⁷⁷.

Wobec przedstawionej we wstępie historii, a następnie spójności przestrzennej ziemi średzkiej, podjęto próbę skonkretyzowania jej granic, pomocnych dla prowadzenia dalszych badań (ryc. 7). Najbardziej czytelną barierą pozostaje dolina Warty. Granicę zachodnią wyznacza od południa pasmo jezior kórnicko-zaniemyskich, a następnie niewielkie pasmo lasów, które wyraźnie oddziela ziemię średzką od Poznania i jego historycznych przedmieść. Granicę północną tworzy dolina Cybiny. Dla zapewnienia odpowiedniego kontekstu przestrzennego, badaniami objęto także miejscowości położone wzdłuż prawego brzegu rzeki. Dalszy przebieg granicy ziemi średzkiej opiera się na kompleksach leśnych w otoczeniu Nekli. Granicę wschodnią oparto o przepływającą południkowo rzekę Wielką (pot. Bardzianka). Dolina tego cieku nie stanowi jednak w krajobrazie istotnej bariery wizualnej między ziemią średzką a wrzesińską. Analogicznie do przypadku doliny Cybiny, do dalszych analiz włączono dodatkowo 7 miejscowości po jej wschodniej stronie. Końcowy przebieg granicy obszaru badań opiera się na lasach w pobliżu Miłosława. Wobec tak wyznaczonego obszaru interesująco przedstawia się sieć jednostek posiadających obecnie lub w przeszłości status miasta. Centralnie położonym ośrodkiem ziemi średzkiej jest Środa Wielkopolska, a podobną rolę w północnej czę-

⁷⁶ Współczynnik lesistości dla gmin Dominowo, Kleszczewo, Kostrzyn i Środa ustalono na podstawie BDN GUS.

⁷⁷ Jest to globalny trend w przechodzeniu z monofunkcyjnej do polifunkcyjnej roli terenów wiejskich.

ryc. 8. Obszar badań poddany delimitacji utożsamiany z ziemią średzką na potrzeby pracy

Źródło: oprac. autora

ści obszaru badań pełni Kostrzyn. Skrajne położenie wobec ziemi średzkiej przyjmuje cały szereg jednostek miejskich. Niektóre z nich, jak Kórnik i Swarzędz, jako centra dawnych dóbr i kluczy, włączono do obszaru badań z uwagi na utrzymanie stosownego kontekstu krajobrazowego, mimo że nie są w istotny sposób powiązane ze Środą.

Poddany delimitacji obszar badań o powierzchni około 1 tys. km² przedstawia ryc. 8. Jego zasięg wyznaczono za pomocą granic miejscowości, kierując się zasadą, że obszar ten skupia pewną liczbę osiedli wiejskich i miejskich. Historyczny zasięg tej ziemi, choć ograniczony widocznymi i rozpoznawalnymi naturalnymi granicami, nie stanowi dziś w świadomości społecznej jednorodnego obszaru. W wyniku zmian politycznych, przestrzennych i społecznych istniejąca dawniej spójność społeczna i przestrzenno-krajobrazowa uległa modyfikacji i – hipotetycznie – dezintegracji.

Część II

Założenia teoretyczne i metodologiczne

2. Problematyka badawcza

2.1. Terminologia

Publikacja dotyczy złożonego zagadnienia, jakim jest krajobraz, którego tożsamość ukształtowała gospodarka folwarczna. Dostrzeżono na tym polu kilka problemów terminologicznych, które rzadko były akcentowane przez badaczy. Pewną próbę ujednoznaczenia niektórych terminów podjęli się autorzy słowników z zakresu architektury krajobrazu i sztuki ogrodowej¹. Choć nie można stwierdzić, że istnieją na tym polu wyraźne braki czy niedopowiedzenia², to w zależności od dyscypliny naukowej, celu badań oraz przyjętej perspektywy czasowej, badacze formułowali różne definicje, niekiedy ze sobą sprzeczne. Realizacja niniejszej pracy stwarza możliwość podjęcia się zabiegu porządkującego to zagadnienie.

Siedziba

Terminem „dwór” operuje się jedynie w odniesieniu do głównego budynku mieszkalnego majątku ziemskiego, a nie do pierwotnie przypisywanego mu kompleksu zabudowań mieszkalnych i gospodarczych³. Problemy terminologiczne pojawiają się w przypadku domów, których architektura jest niejednoznaczna i stylistycznie nawiązuje jednocześnie do dworu, pałacu i willi⁴. Stąd

■

¹ M.in.: Böhm A., Zachariasz A., *Architektura krajobrazu i sztuka ogrodowa. ilustrowany słownik angielsko-polski*, t. 1–3, Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu, Narodowa Instytucja Kultury, Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków, Warszawa 1997–2005; Siewniak M., Mitkowska A., *Tezaurusz sztuki ogrodowej*, Oficyna Wydawnicza Rytm, Warszawa 1998.

² Por. Więckowska J., dz. cyt., s. 101; Tondos B., *Koniec dworu (Spostrzeżenia)*, [w:] *Dwór polski. Zjawisko historyczne i kulturowe*, red. Jaroszewski T., Stowarzyszenie Historyków Sztuki, Warszawa 2000, s. 523–524; Sochacka D., Kraszewska M., *Zespoły dworsko-folwarczne w strukturze i krajobrazie wsi*, „Infrastruktura i Ekologia Terenów Wiejskich” nr 5, Kraków 2007, s. 23–26.

³ Wyodrębnienie głównego budynku mieszkalnego jako nowożytnie pojmowanego dworu nastąpiło w XVII w. Zob. Siewniak M., Mitkowska A., dz. cyt., s. 63.

⁴ Choćby i. połowa XIX w. sprzyjała tworzeniu się – obok reprezentacyjnego pałacu i klasycystycznego dworu – szeregu siedzib o charakterze pałaców-zamków, „antycznych” willi, willi włoskich, domów szwajcarskich i innych. Por. Ostrowska-Kęłbowska Z., *Siedziby wielkopolskie doby romantyzmu*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1975, s. 5–28; Leśniakowska M., „Polski dwór”. *Wzorce architektoniczne, mit, symbol*, Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk, Warszawa 1992, s. 34.

zasadnym było sformułowanie alternatywnego terminu, niezwiązanego z typologią architektury i pozwalającego na generalizację opisu wielu obiektów.

Specyficzną pozycję w tych rozważaniach zajmuje termin „dwór polski”. Sformułowanie to zostało obciążone dużym ładunkiem emocjonalnym, który ściśle łączy się z wartościami narodowo-patriotycznymi, o czym świadczy dziś niezliczona ilość publikacji popularnonaukowych⁵. Najbardziej przemawiające do wyobraźni czytelników są obrazy odnowionej lub zdewastowanej siedziby, którym towarzyszą stwierdzenia, że „przez wieki dwór polski stanowił nieodłączną część naszego krajobrazu. Nigdzie przywiązanie do rodzinnego domu i własnych tradycji nie było tak silne jak w polskim dworze”⁶. Bez podważania roli i znaczenia dworu w historii i krajobrazie Polski popularyzowany termin „dwór polski” – jak uznała Marta Leśniakowska już na początku lat 90. XX w. – jest jedynie „abstrakcyjnym konstruktem”⁷. Jako że odwołuje się on do architektury znacząco odrębnej od tej powstającej w innych krajach Europy Środkowej⁸. W pełni zasadne było pojawianie się go w znaczących dla polskiej historii momentach i przełomach⁹, lecz nie zawsze miało to pozytywny charakter¹⁰.

Drugim terminem, do dziś wykorzystywanym w literaturze, jest „rezydencja”. Chętnie korzysta się z niego przy sporządzaniu raportów i statystyk dotyczących obiektów zabytkowych, gdzie – w dużym uogólnieniu – rezydencją określane są wszystkie dwory i pałace bez względu na ich wielkość czy lokalizację¹¹. Pierwotnie termin rezydencja oznaczał mieszkanie, następnie wszystkie dwory i pałace, a w XVII w. przyjęto go do oznaczenia reprezentacyjnej siedziby możnowładczej. Choć według Teresy Jakimowicz nie ma podstaw przypuszczać, by właściciel choćby jednej siedziby nie nadawał jej szczególnego znaczenia reprezentacyjnego, to sam termin „rezydencja” nabiera w pełni znaczenia dopiero w kontekście towarzyszącego mu przymiotnika¹². Według Adama Miłobędzkiego rezydencją jest tylko ta siedziba, którą właściciel spośród kilku posiadanych uznawał za swoją główną¹³. Termin „rezydencja” sprowadza się zatem do słownikowej definicji „reprezentacyjnej siedziby”

-
- ⁵ Por. Rydel M., *Jam dwór polski*, Fundacja Rozwoju Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 1993; Markowski S., *Dwór polski*, Wydawnictwo Fundacji Büchnera, Warszawa 1996; Rydel M., Markowski S., *Oblicza polskiego dworu*, Migut Media S.A., Warszawa 2003; Ostrowski J., *Wstęp*, [w:] *Dwór. Dwór polski w starej fotografii*, red. i oprac. Lewicka-Depta Z., Ostrowski J., Wydawnictwo BOSZ, Olszanica 2007.
- ⁶ Album Waldemara Śliwczyńskiego zawiera fotografie opuszczonych siedzib, w tym z obszaru badań: Barda, Mystek, Płaczek, Połajewej i Strzeszek. Przytoczony cytat pochodzi ze wstępu autorstwa Ewy Kostołowskiej do książki *Fotografia jako krytyka dewastacji*. Zob. Śliwczyński W., *Topografia ciszy*, Wydawnictwo Kropka, Września 2012.
- ⁷ Leśniakowska M., „Polski dwór”..., dz. cyt., s. 66.
- ⁸ Prof. Miłobędzki w komentarzu do *Krótkiej nauki budowniczej...* postulował, że forma dworu nie jako dostosowana „podług nieba i zwyczaju polskiego” nie oznacza, że nie powstawała ona w innych regionach geograficznych. Zob. *Krótką nauka budownicza dworów, pałaców, zamków podług nieba i zwyczaju polskiego*, oprac. Miłobędzki A., Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1957, s. xxx–xxxI.
- ⁹ Termin „dwór polski” pojawiał się w literaturze naukowej szczególnie na przełomie lat 80. i 90. XX w., czego przykładem jest seria zapoczątkowanych wówczas materiałów pokonferencyjnych *Dwór Polski*.
- ¹⁰ Marta Leśniakowska pisała, że termin „dwór polski” „był najpierw symbolem »polskości wojującej« (zabory), potem »polskości zwycięskiej« (styl dworski dwudziestolecia międzywojennego); raz traktowany był jako przejaw tzw. kultury chłopskiej (ludowej), innym razem jako z gruntu negatywne zjawisko »wykwitu feudalizmu i obszarnictwa«”. Por. Leśniakowska M., „Polski dwór”..., dz. cyt., s. 66.
- ¹¹ W najnowszym *Raporcie o stanie zachowania zabytków...* za rezydencję – z przyczyn technicznych – przyjęto dwory obronne, wiejskie i podmiejskie, a także pałace wiejskie i miejskie. Zob. *Raport [...] w Polsce*, dz. cyt., s. 81. Zob. także: *Studium ochrony i kształtowania krajobrazu w Poznańskim Obszarze Metropolitalnym*, oprac. i wyd. Wielkopolskie Biuro Planowania Przestrzennego w Poznaniu, Poznań 2012, s. 74–77.
- ¹² Problem terminologiczny wokół pojęcia „rezydencji” wyniknął podczas konferencji „Rezydencje w Polsce w XVI wieku”, która odbyła się 23 listopada 1978 r. Zob. *Dyskusja*, oprac. Lipowicz W., „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki. Teoria i historia” t. 24, nr 4, Warszawa 1979, s. 387–388.
- ¹³ Tamże.

stanowiącej stałe miejsce pobytu jej właściciela, nierzadko o wysokim statusie społecznym¹⁴. Termin ten jest zatem bardziej adekwatny do sporych rozmiarów pałaców na terenie Małopolski i Pomorza, niż do wielkopolskich dworów i pałaców, których właściciel rzadko wchodził w skład magnaterii¹⁵. Mając na uwadze te wątpliwości, w publikacji operuje się terminem „siedziba”. Termin ten pozwala uniknąć problemów związanych z formą architektoniczną głównego budynku mieszkalnego zespołu oraz przypisywanych mu cenzusów majątkowych¹⁶. Operowanie terminami „siedziba szlachecka/ziemiańska”¹⁷ uznano za wystarczające do określenia pozycji społecznej jej właściciela¹⁸.

Zespół – założenie

Wśród stosowanych terminów na oznaczenie posiadłości ziemskich bardzo często w literaturze przedmiotu wykorzystywane są te oscylujące między pojęciami zespół – założenie. Sytuacja ta nie budzi poważniejszych problemów metodologicznych, lecz dowolność i brak konsekwencji ich stosowania w pracach badawczych uzasadnia potrzebę uporządkowania tej terminologii¹⁹. Taką próbę podjęła Jolanta Więckowska – zestawiała dwa synonimiczne terminy i pisała, że założenie „mieści w sobie zarówno czynność zakładania, tworzenia, jak i przestrzenność powstającego zespołu”²⁰. Według słownikowych definicji „założenie” to „układ, kompozycja, usytuowanie budynków, terenów zielonych itp. w przestrzeni”²¹, zaś „zespół” to „pewna liczba jednostek stanowiąca wyodrębnioną całość; grupa, zbiór”²². Pojęcie zespołu pojawia się także w polskim prawodawstwie przy definiowaniu zabytku, jako „nieruchomość lub rzecz ruchoma, ich części lub zespoły”²³. Termin „zespół” wydaje się zatem pojęciem znaczeniowo szerszym, w ramach którego może się pojawiać założenie folwarczne²⁴ (zabudowa gospodarcza z podwórzem) oraz założenie ogrodowe lub parkowe²⁵ (z ogrodami użytkowymi). Tak rozumianemu zespołowi badacze przypisują integralność i nierozzerwalność

■

¹⁴ *Słownik języka polskiego*, t. 3, red. Szymczak M., Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1995, s. 54.

¹⁵ Skuratowicz J., *Dwory i pałace w Wielkim Księstwie Poznańskim*, Wydawnictwo „Eco”, Międzychód 1992, s. 129.

¹⁶ Zagadnienie to jest problematyczne także w zauważonej przez badaczy dychotomii terminów „dwór”/„dworek”. Por. Tłoczek I., *Polskie budownictwo drewniane*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1980, s. 110–113, 118–127; Leśniakowska M., „*Polski dwór*”..., dz. cyt., s. 16.

¹⁷ Umowną datą zmiany nazewnictwa stanu społecznego właścicieli ziemskich jest I. połowa XIX w. Sam „termin ziemianstwo ma historycznie zmienną treść i niejasno sprecyzowany z punktu widzenia socjologicznego zasięg”. Ilość posiadanych gruntów folwarcznych, jako wyznacznik przynależności do ziemianstwa, ustalonych przez niektórych na poziomie 50 czy 100 ha, była kwestią umowną. Szerzej w: Leskiewiczowa J., *Dyskusja*, [w:] *Dwór polski w XIX wieku. Zjawisko historyczne i kulturowe*, red. Baranowski J., Stowarzyszenie Historyków Sztuki, Warszawa 1992, s. 331–332.

¹⁸ Mimo że nie istniał w Polsce formalno-prawny podział szlachty i ziemianstwa, to stany te nigdy nie były jednolite i obejmowały grupę właścicieli bardzo zróżnicowaną pod względem ekonomicznym, politycznym i kulturowym. Por. Zajączkowski A., *Szlachta polska. Kultura i struktura*, Wydawnictwo Semper, Warszawa 1993, s. 30–32; Molik W., *Postawy polityczne ziemianstwa w poznańskim na przełomie XIX i XX wieku*, [w:] *Zemianstwo a ruchy niepodległościowe w Polsce XIX–XX wieku*, red. Caban W., Kieleckie Towarzystwo Naukowe, Kielce 1994, s. 36–37.

¹⁹ Nieodosobnione są słowa Ignacego Tłoczka, który pisał: „Znamienną cechą polskich założeń rezydencjonalnych było wzajemne przenikanie się zespołów [...]”. Zob. Tłoczek I., *Dom mieszkalny na polskiej wsi*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1985, s. 113.

²⁰ Więckowska J., dz. cyt., s. 101.

²¹ *Słownik języka polskiego*, t. 3, dz. cyt., s. 865.

²² Tamże, s. 939.

²³ Art. 3. pkt 1 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz.U. 2003 nr 162 poz. 1568).

²⁴ Dość często w literaturze o historii gospodarczej występuje podział na folwark pańszczyźniany (od XV do połowy XIX w.) i kapitalistyczny (od połowy XIX w. do II wojny światowej). Por. Głowacki J., *Mała encyklopedia rolnicza*, Państwowe Wydawnictwo Rolnicze i Leśne, Warszawa 1964, s. 166.

²⁵ W porównaniu do ogrodu, park charakteryzuje się znacząco większą powierzchnią, zacieraniem się jego granic z krajobrazem oraz bardziej swobodnym układem. W Polsce umowną cezurą czasową powstawania tych założeń jest przełom

jego składowych²⁶. Z powyższych względów termin „założenie dworskie”, którego definicję zawarto w *Słowniku terminologicznym sztuk pięknych*²⁷, należało odrzucić.

Zespół ziemski/folwarczny

W literaturze często wykorzystuje się termin „zespół rezydencjonalny”. Analogicznie do przypadku siedziby także w tym przypadku dostrzega się problemy definicyjne. Dowodzi tego wyraźnie zasób kart ewidencji zabytków, których autorzy operowali pojęciem zespołu rezydencjonalnego w opisie jedynie kilku największych tego typu obiektów w Wielkopolsce. Na ziemi średzkiej przymiotnik „rezydencjonalny” został użyty tylko wobec Gułtów („zespół rezydencjonalno-folwarczny”) i Kórnika („założenie rezydencjonalne”). Termin ten łączy się zatem z architekturą wyższą, co podkreśla nie tylko jej wyjątkowość, lecz także odrębność. Generalizacja pojęcia „rezydencjonalny” w odniesieniu do wszystkich zespołów – bez względu na ich rangę – wywołuje w świadomości społecznej dystans między nimi a przynależącymi do dworów hasłami pracy organicznej i powiązanymi z nimi strukturami wiejskimi. W związku z tym w publikacji operuje się zamiennymi terminami: „zespół ziemski” i „zespół folwarczny”. Po XIX-wiecznych reformach agrarnych za: 1) zespół ziemski przyjęto układ przestrzenny, który tworzą: siedziba, założenie folwarczne, założenie ogrodowe/parkowe, kolonia domów pracowników folwarcznych; 2) zespół folwarczny – dom rządcy (ew. dzierżawcy), założenie folwarczne, kolonia domów pracowników folwarcznych, ewentualnie założenie ogrodowe/parkowe.

Folwark samotniczy

Nie tylko w okresie folwarczno-pańszczyźnianym, lecz także podczas realizacji XIX-wiecznych reform agrarnych powstawały zupełnie nowe folwarki – poza istniejącymi już w zwartej strukturze wsi²⁸ – jako odrębne w krajobrazie układy przestrzenne²⁹. Składały się one z zabudowy gospodarczej i zaledwie jednego czy dwóch budynków mieszkalnych³⁰. W literaturze założenia te określane są mianem folwarków pomocniczych, polnych lub hodowlanych³¹. Z uwagi na ich zależność wobec innych zespołów. Ranga folwarku, określanego przez badaczy pomocniczym, wynikała zazwyczaj

■

XVIII i XIX wieku, oddzielający tradycję ogrodów barokowych od zdobywających popularność parków krajobrazowych. Zob. Siewniak M., Mitkowska A., dz. cyt., s. 119–120, 165–166, 177–178.

²⁶ Tamże, s. 294.

²⁷ Według autorów słownika „założenie dworskie” to „zespół budynków (mieszkalnych, gospodarczych), zieleni, dróg ujęty ogrodzeniem, widziany przestrzennie, mający własny układ i logiczną dyspozycję, tworzący urbanistyczną całość w krajobrazie wsi czy miasteczka”. Zob. *Słownik terminologiczny sztuk pięknych*, red. Kozakiewicz S., Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1969.

²⁸ Przed realizacją XIX-wiecznych reform agrarnych obok głównego folwarku, a w różnych lokalizacjach zwartej części wsi, funkcjonowały niewielkie folwarki zajmujące się m.in. hodowlą owiec. Zob. Kodym-Kozaczko G., *Układy przestrzenne zespołów rezydencjonalno-folwarcznych w Wielkopolsce. Wartości kompozycyjne i ideowe*, maszynopis pracy doktorskiej, Politechnika Warszawska, Warszawa 2003, s. 79–80.

²⁹ Burszta J., *Od osady słowiańskiej do wsi współczesnej. O tworzeniu się krajobrazu osadniczego ziem polskich i rozplanowań wsi*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1958, s. 92.

³⁰ Ze względu na rozmiary i lokalizację układ ten był zaliczany niekiedy do osiedli rozproszonych. Zob. Kiełczewska M., *Osadnictwo wiejskie Wielkopolski*, „Badania Geograficzne nad Polską Północno-Zachodnią” z. 6–7, Poznań 1931, s. 92.

³¹ Pojęcia te są stosowane zamiennie. W artykule dotyczącym majątności Gogolewo folwark Florynki nazywany jest zarówno pomocniczym, polnym jak i hodowlanym. Zob. Kodym-Kozaczko G., *Upiększanie przez gospodarowanie na przykładzie majątności Gogolewo*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Poznańskiej. Architektura i Urbanistyka” z. 1, Poznań 1999, s. 73–83.

z obecności domu rządcy i kolonii domów pracowników folwarcznych³², co *de facto* wpisuje je w definicję zespołu folwarcznego. Z kolei pojęcia folwarku polnego i hodowlanego są synonimiczne i przypisywane intuicyjnie najmniejszym założeniom folwarcznych o funkcji inwentarskiej i magazynowej³³, tak silnie wypełniających strukturę osadniczą Wielkopolski³⁴. Te samoistnie istniejące założenia folwarczne, powstające już w okresie folwarczno-pańszczyźnianym, Józef Burszta określał mianem osiedli folwarcznych. Termin ten z powodzeniem można by rozciągnąć na analogiczne pod względem funkcji i wielkości folwarki powstałe w XIX w.³⁵, lecz nie sprzyjają temu językowe konotacje „osiedla” z jednostką mieszkaniową. Stąd w publikacji operuje się terminem „folwark samotniczy”, co oddaje ideę jego lokalizacji w otwartym krajobrazie.

Na marginesie tych ustaleń należy odnotować uwagę dotyczącą określenia „folwark”, stosowanego w księgach adresowych wielkiej własności ziemskiej z I. połowy XIX w. Czynnikiem własnościowy odgrywał w nich często decydujące znaczenie, przez co terminem „folwark” (niem. *Vorwerk*) określano założenia folwarczne podległe danemu zespołowi ziemskiemu. W myśl tej zasady folwarkami były nie tylko folwarki samotnicze, lecz także całe zespoły funkcjonujące w zwartych wsiach.

Wieś folwarczna / obszar dworski

W okresie ekspansji wielkiej własności ziemskiej folwark osadzano w wielu istniejących już wsiach, co tworzyło zaczątki zespołów folwarcznych i ziemskich. Niemal równolegle tworzył się zupełnie nowy typ wsi, nazywany w literaturze wsią folwarczną³⁶. Dominującym powierzchniowo gruntom folwarcznym towarzyszyła tam niewielka własność zagrodnicza, gdzie zabudowa chłopska była ściśle podporządkowana folwarkowi³⁷. W XIX w. po przeprowadzeniu separacji i komasacji gruntów folwarcznych terminem wieś folwarczna zaczęto określać także wydzieloną część dworską w przestrzeni wsi³⁸. Obejmowała ona całą przestrzeń podporządkowaną ziemianinowi, a nie tylko kolonię domów pracowników folwarcznych, jak stwierdzono w wydanej w ostatnim czasie publikacji z zakresu nauk historycznych³⁹. Odrębność wsi folwarcznych została podkreślona przez podział administracyjny – jeszcze w trakcie zaboru pruskiego nazywano je obwodami folwarcznymi, a następnie aż do roku 1934 – obszarami dworskimi (niem. *Gutsbezirk*)⁴⁰.

■

³² Por. Kodym-Kozaczko G., *Układy...*, dz. cyt., s. 126–127; Gubańska R., *Budynki i budowe dolnośląskich folwarków*, Wydawnictwo Uniwersytetu Przyrodniczego we Wrocławiu, Wrocław 2009, s. 38.

³³ Por. Kodym-Kozaczko G., *Układy...*, dz. cyt., s. 126–127; Gubańska R., *Kompozycje przestrzenne dolnośląskich założeń pałacowo-folwarcznych*, „Acta Scientiarum Polonorum. Architectura” z. 7 (2), Warszawa 2008, s. 56–57.

³⁴ Szerzej na ten temat w: Kodym-Kozaczko G., *Układy...*, dz. cyt.

³⁵ Burszta J., *Od osady...*, dz. cyt., s. 92.

³⁶ W publikacjach Marii Kielczewskiej-Zaleskiej występują również inne terminy jak „wieś dworska” czy „osiedle dworskie”. Por. Kielczewska M., *Osadnictwo...*, dz. cyt., s. 81; Taż, *O powstaniu...*, dz. cyt., s. 134, 140.

³⁷ Por. Taż, *Osadnictwo...*, dz. cyt., s. 81, 100; Burszta J., *Od osady...*, dz. cyt., s. 92–94; Szulc H., *Morfogeneza osiedli wiejskich w Polsce*, Wydawnictwo Conlino, Wrocław 1995, s. 71.

³⁸ Kielczewska M., *Osadnictwo...*, dz. cyt., s. 84.

³⁹ W opublikowanym w 2020 r. doktoracie Stanisława Borowiaka sprecyzowano termin „wieś folwarczna” jako kolonie mieszkalne robotników rolnych powstałe w okresie uwłaszczenia i towarzyszące wielkopolskim folwarkom. Takie stwierdzenie nie zostało poparte przez autora żadnym odniesieniem do literatury przedmiotu, co może sugerować jego powszechne użycie, przynajmniej w kręgu historyków. Nieco problematyczny jest także sam tytuł pracy, w którym ze względu na badanie relacji między warstwą właścicieli ziemskich a warstwą robotników folwarcznych zasugerowano odrębność „dworu” od „wsi folwarcznej”. Zob. Borowiak S., *Dwór a wieś folwarczna w Poznańskim w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku*, Wydawnictwo Nauka i Innowacje, Poznań 2020.

⁴⁰ W roku 1934 dokonano unifikacji podziału administracyjnego RP. Zob. Kowalski M., *Księstwa Rzeczypospolitej. Państwo magnackie jako region polityczny*, Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania Państwowej Akademii Nauk, Warszawa 2013, s. 253, przyp. 152.

Majątek ziemski

Majątek ziemski (inaczej majątność ziemska, dawniej dobra rycerskie, włości) stanowił własność szlachecką, królewską lub kościelną i mógł obejmować obszar jednej lub kilku wsi. W jego skład wchodził zespół ziemski (dworski, pałacowy i in.) oraz ewentualnie zespoły folwarczne i folwarki samotnicze. Majątki ziemskie, zazwyczaj leżące w bliskości i stanowiące własność jednej osoby, mogły być łączone w dobra i klucze⁴¹, przy czym często kryterium ich wielkości nie przeszkadzało w zamiennym stosowaniu obu terminów. Decydująca mogła być ustalona już tradycyjnie nazwa⁴². Ordynacja rodowa, związana zwykle z wielkimi rodami, stała się wyjątkową formą posiadającą własny status prawny⁴³.

Krajobraz folwarczny

Po dostrzeżeniu historycznej struktury krajobrazu rolniczego, powtarzalności pewnych układów i wzorów, rozmieszczenia i wzajemnych relacji dawnych majątków ziemskich, można podjąć próbę zdefiniowania charakteru takiego krajobrazu. Należy zauważyć, że w literaturze nie istnieje wyrażona wprost próba konstrukcji terminu „krajobraz folwarczny”. Prowadzi to do powstawania mniej lub bardziej złożonych opisów jak „produkcyjne krajobrazy rolnicze (majątków ziemskich)”⁴⁴ czy „krajobraz wielkoobszarowych majątków ziemskich”⁴⁵. Pojawiające się terminy nie oddają w pełni cech krajobrazu ukształtowanego w wyniku dominującej roli gospodarki folwarcznej, lecz są używane w kontekście przykładów prezentowanych przez badaczy. Niemniej te spotykane są bardzo różnorodne i oscylują wokół rodzaju siedziby i typologii wsi.

Stosunkowo rzadko wykorzystywany termin „krajobraz dworski”⁴⁶ nosi w sobie ślady pamięci o „polskim dworze”. Sporadycznie w literaturze przedmiotu pojawia się także termin „krajobraz rezydencjonalny”⁴⁷. Część badaczy, mimo zapewnienia o definiowaniu rezydencji jako każdego dworu i pałacu, zdaje się intuicyjnie przenosić punkt ciężkości swoich tekstów na aspekt komponowania krajobrazu niemal wyłącznie tylko największych zespołów i obiektów prestiżowych w skali kraju⁴⁸.

■
⁴¹ Por. Głowacki J., dz. cyt., s. 908–909; Kodym-Kozaczko G., *System przestrzenny wielkopolskich zespołów rezydencjonalno-folwarcznych, zagrożenia i szanse*, „TeKa Komisji Architektury, Urbanistyki i Studiów Krajobrazowych” t. 2 (2006), s. 219–229.

⁴² Świadczą o tym przeprowadzone w pracy badania. Termin „klucz” stosowano zarówno wobec dużych (np. klucz kórnicki), jak i niezwykle małych posiadłości (np. klucz murzynowski). Analogicznie bywało z określeniem „dobra”.

⁴³ Borsia T., *Dwory ordynacji w Polsce XX wieku*, [w:] *Dwór polski. Zjawisko historyczne i kulturowe*, red. Sieradzka A., Stowarzyszenie Historyków Sztuki, Warszawa 2004.

⁴⁴ Mitkowska A., *Słowo wstępne – Europejskie i polskie dziedzictwo ogrodów rezydencjonalnych (szkielet problematyki tomu)*, [w:] *Założenia rezydencjonalno-ogrodowe. Dziedzictwo narodu polskiego*, red. Mitkowska A., Mirek Z., Hodor K., Instytut Botaniki im. W. Szafera, Polska Akademia Nauk, Kraków 2008, s. 9.

⁴⁵ Nazwa ta pojawiła się w tytule seminarium naukowo-konserwatorskiego w 1992 r. – „Krajobraz wielkoobszarowych majątków ziemskich w Wielkopolsce – od Turwi do Sobiejuch”. Zob. „Studia i Materiały – Krajobrazy” z. 6 (1993).

⁴⁶ Por. Zachariasz A., *Najpiękniejsza i najinteresowniejsza okolica – dwór w krajobrazie w XVIII i XIX wieku*, [w:] *Dwór polski. Zjawisko historyczne i kulturowe*, red. Sieradzka A., Stowarzyszenie Historyków Sztuki, Warszawa 2004, s. 84; Tenże, *Zespół dworski jako integralny element krajobrazu wsi. Problemy ochrony i współczesnego użytkowania (na wybranych przykładach z Polski południowej)*, „Architektura krajobrazu” t. 39, nr 2, Wrocław 2013, s. 4; Tenże, *Dlaczego warto ocalić dwór w krajobrazie. O ochronie zespołów dworskich i pałacowych na wybranych przykładach z Polski południowej*, [w:] *Krajobraz Polski. Cudze chwalicie. Ochrona i kształtowanie rodzimego krajobrazu*, t. 2, red. Patoczka P., Uniwersytet Rzeszowski, Rzeszów 2017, s. 194–195.

⁴⁷ Tamże, s. 196.

⁴⁸ Dorota Sikora w swoich artykułach na temat „krajobrazu rezydencjonalnego” opisuje sposoby komponowania krajobrazu, które dotyczą m.in. Wilanowa, Łańcuta, Kozłówek i Natolina. Por. Sikora D., *Krajobraz rezydencjonalny – stan zachowania i zagrożenia*, „Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego” nr 32 (2016), s. 83–92; Taż, *Krajobraz rezydencjonalny*

Podobne ujęcie krajobrazu pojawia się w publikacjach z zakresu historii kultury materialnej⁴⁹. Innymi sposobami definiowania krajobrazu – objętymi badaniami w tej pracy – są propozycje odwołujące się do typologii wsi. Koncepcja terminu „krajobraz wsi folwarcznych”⁵⁰ jest problematyczna.

Identyfikacja i interpretacja krajobrazu rolniczego z pominięciem folwarków samotnicznych i gruntów chłopskich staje się w zasadzie niemożliwa. Postawione w tej pracy tezy determinują postrzeganie krajobrazu przez pryzmat jego nawarstwień historycznych i uznanie, że ślady gospodarki folwarcznej są obecne w krajobrazie wiejskim, będącym niegdyś niemal w całości w posiadaniu wielkiej własności ziemskiej. Właściciele ziemscy zdecydowali o zmianach w sieci osadniczej, szerzyli lokacje na prawie niemieckim na pożądanym przez siebie obszarach oraz w późniejszych wiekach zakładali osady olęderskie. Prowadzone przez ziemian działania regulacyjno-uwłaszczeniowe zdecydowały o całkowicie nowej organizacji przestrzeni, a ustalone wówczas powiązanie dworu z wsią pozostało czytelne do dziś. Przedmiotem badań musi być zatem cała przestrzeń wiejska, a nie tylko jej wybrane fragmenty. Badania obejmujące wyłącznie teren gruntów folwarcznych na stan z 1939 r. uniemożliwiłyby dostrzeżenie wielu wcześniejszych śladów gospodarki folwarcznej.

Rozwiązanie mógłby stanowić termin „krajobraz kulturowy wsi folwarcznych i majątków ziemskich”⁵¹. Na potrzeby niniejszej pracy przyjęto jednak znacznie prostszy – „krajobraz folwarczy”, który w literaturze w zasadzie nie funkcjonuje⁵². Termin ten zdaje się wystarczająco ogólny i pojemny dla potrzeb badań, a jego celowość zawiera się w słowach Józefa Burszty: „folwark był czynnikiem, który przez setki lat aż do niedawnych czasów modyfikował wieś wielkopolską w sposób bardzo istotny”⁵³. Istotnie, sensem istnienia szlachty (a następnie ziemiaństwa) nie była siedziba, lecz folwark, stanowiący wspólny mianownik w strukturze organizacyjnej majątków ziemskich.

2.2. Stan badań nad krajobrazem folwarcznym w Polsce

Problematyka krajobrazu związanego z dawnymi majątkami ziemskimi jest często sprowadzana do zagadnienia „dworu polskiego”. Motyw ten znany jest choćby z końca XIX w. i publikacji *O stylu krajowym w budownictwie wiejskim* Zygmunta Czartoryskiego⁵⁴. Po raz pierwszy dwór stał się przedmiotem badań naukowych Władysława Łuszczkiewicza⁵⁵. Dość obszerny tekst dotyczący

■
w mieście i w strefie podmiejskiej – na wybranych przykładach warszawskich, [w:] *Tożsamość krajobrazu*, t. 2, red. Kłopotowski M., Gawryluk D., Politechnika Białostocka, Białystok 2016, s. 60–76.

⁴⁹ Molik W., *Życie codzienne ziemiaństwa w Wielkopolsce w XIX i na początku XX wieku. Kultura materialna*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1999, s. 99.

⁵⁰ W północno-zachodniej części Pobrzeża Kaszubskiego badacze wyróżnili krajobraz wsi folwarcznych, który współtworzą „układy zespołów dworsko-parkowych, ulicowych osiedli folwarcznych oraz zabudowy gospodarczej i przemysłowej folwarków [...]”. Zob. Górka A., Rayss J., *Poradnik kształtowania krajobrazów pomorskich. Część II – krajobrazy nadmorskie*, Politechnika Gdańska, Gdańsk 2013, s. 17.

⁵¹ Rzeszotarska-Pałka M., *Tożsamość krajobrazu kulturowego wsi folwarcznych i majątków ziemskich na terenie Pomorza Zachodniego. Zakres, możliwości i metody rewitalizacji krajobrazu kulturowego wsi i majątków wiejskich administrowanych w latach 1949–1991 przez państwowe gospodarstwa rolne*, maszynopis pracy doktorskiej, Politechnika Krakowska, Kraków 2005.

⁵² Na temat „krajobrazu folwarcznego” wspomina: Raszeja E., *Ochrona...*, dz. cyt., s. 72, 206.

⁵³ Burszta J., *Osadnictwo i kształty wsi*, [w:] *Kultura ludowa Wielkopolski*, t. 1, red. Burszta J., Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1960, s. 60.

⁵⁴ Czartoryski Z., *O stylu krajowym w budownictwie wiejskim*, Księgarnia J.K. Żupańskiego, Poznań 1896.

⁵⁵ Łuszczkiewicz W., *Przyczynek do historii architektury dworu szlacheckiego w Polsce w XVI w. Jezów – Szymbark – Drzewica*, „Pamiętnik Wydziałów Filologicznego i Filozoficzno-Historycznego” t. 8, Kraków 1890, s. 1–30.

dworów ziemiańskich przedstawił Zygmunt Gloger⁵⁶. Niemniej literatura, w centrum której znalazł się temat „dworu”, sięga dopiero lat 20. i 30. XX w. Niestety wokół zagadnienia dziedzictwa kulturowego ograniczała się ona do arcydzieł architektury XVII i XVIII w., a aspekt krajobrazowy nie miał w nim większego znaczenia⁵⁷. Obowiązująca jeszcze wówczas XIX-wieczna postawa badawcza „wyznaczała mu [dworowi] miejsce jedynie w obszarze zjawisk wtórnych, peryferyjnych i zapóźnionych w stosunku do (...) głównych nurtów architektury”⁵⁸. Rolę otoczenia zabytków – jako czynnika decydującego o ich oddziaływaniu na krajobraz – podkreślały publikacje o tzw. swojszczyźnie, w tym *Szpecenie kraju* Stanisława Tomkowicza⁵⁹, *W obronie piękności kraju* Ewy Łuskiny⁶⁰ i *O naszą kulturę...* Gerarda Kowalskiego⁶¹. Pionierską pracą, będącą najbliżej źródła idei ochrony krajobrazu, stał się artykuł *Kultura i nauka* Jana Pawlikowskiego⁶². Szersze spectrum badań nad tematem dworu notuje się dopiero po II wojnie światowej.

2.2.1. Ewolucja ujęć badawczych w problematyce „dworu polskiego”

Przegląd literatury przedmiotu w porządku chronologicznym pozwolił dostrzec ewolucję ujęć badawczych w problematyce „dworu polskiego”. W pierwszych czterech dekadach po II wojnie światowej badania koncentrowały się na architekturze rezydencji. Wzrastające zainteresowanie wszystkimi składowymi krajobrazu folwarcznego poprzedziło polityczny przełom lat 80. i 90. XX w., co tylko podkreśliło aktualność prowadzonych wówczas badań. Lata 1995–2008 charakteryzuje niezwykle obfita literatura, aczkolwiek coraz częściej powtarzająca wcześniejsze ustalenia. Tym niemniej pojawia się na tym tle kilka znaczących wyników badań nad rolą dworu w krajobrazie. W powstających później opracowaniach badania koncentrują się na założeniach parkowych i ogrodowych.

Dwór jako obiekt architektoniczny

W zainteresowaniu badaczy, zwłaszcza historyków sztuki, znalazły się siedziby o wybitnych wartościach artystycznych, dla których w latach 1955–1961 utworzono dokumentację w postaci tzw. zielonych kart⁶³. Istotnym momentem było wydanie w roku 1957 *Krótkiej nauki budowniczey...*, pierwszego polskiego nowożytnego traktatu architektonicznego z komentarzem Adama Miłobędzkiego⁶⁴. W pierwszym wydaniu *Zarysu dziejów architektury w Polsce* autor zweryfikował archaiczne poglądy na temat roli i miejsca dworu w polskim krajobrazie⁶⁵. Wśród prac badawczych o Wielkopolsce

■

⁵⁶ W tekście przywołane zostały m.in. fragmenty prac Łukasza Gołębiowskiego, Kazimierza Wójcickiego, Kazimierza Mokłowskiego i Władysława Łozińskiego. Zob. Gloger Z., *Budownictwo drzewne i wyroby z drzewa w dawnej Polsce*, t. I, druk Wł. Łazarskiego, Warszawa 1907.

⁵⁷ Leśniakowska M., *Dwór...*, dz. cyt., s. 9–10.

⁵⁸ Tamże, „*Polski dwór*”..., dz. cyt., s. 5.

⁵⁹ Tomkowicz S., *Szpecenie kraju*. (Z powodu broszury Pawła Schultze: „*Die Entstellung unseres Landes*”), nakładem autora, Kraków 1909.

⁶⁰ Łuskina E., *W obronie piękności kraju*, Towarzystwo Upiększania Miasta Krakowa, Kraków 1910.

⁶¹ Kowalski G., *O naszą kulturę. Uwagi o odbudowie kraju i ratowaniu zniszczonych wojną zabytków*, nakładem autora, Kraków 1916.

⁶² Pawlikowski J.G., *Kultura i natura*, „Lamus” t. 5, E. Wende i Sp., Warszawa 1912–1913, s. 190–226.

⁶³ Z procesu inwentaryzacji wyłączono wówczas budownictwo wiejskie, zabudowę przemysłową i założenia zieleni, z wyjątkiem tych najcenniejszych. Zob. *Raport [...] w Polsce*, dz. cyt., s. 17.

⁶⁴ *Krótką nauką badawczą...*, dz. cyt.

⁶⁵ Leśniakowska M., „*Polski dwór*”..., dz. cyt., s. 6.

znaczącą pozycję zajmują pojawiające się od końca lat 60. XX w. publikacje Zofii Ostrowskiej-Kę-błowskiej⁶⁶, Teresy Jakimowicz⁶⁷, Ewy Kręglewskiej-Foksowicz⁶⁸ i Jana Skuratowicza⁶⁹. Duży wkład w badania nad rezydencjami spoza Wielkopolski miały prace Tadeusza Stefana Jaroszewskiego⁷⁰. W publikacjach wspomnianych badaczy szczególną uwagę zwracano na temat rezydencji – jak ujęła to Teresa Jakimowicz – jako „czułego barometru” w badaniach historii sztuki⁷¹. Prezentowane wątki krajobrazowe ograniczały się do aspektu lokalizacji siedziby, jej miejsca w zespole ziemskim, sporadycznie pojawiały się w kontekście układu urbanistycznego. Wynikało to faktu, że ówczesni badacze dysponowali materiałami archiwalnymi ubogimi w treści, dlatego aspekty przestrzenne nie były w pełni uchwytnie. Intensywność badań niemal nad samymi rezydencjami wynikała zaś z przyjętej wtedy cezury czasowej, według której miano zabytku przyznawano obiektom powstałym przed rokiem 1850⁷², a dodatkowo samo zainteresowanie siedzibą szlachecką w postaci drewnianego dworu było stosunkowo małe⁷³.

O istotnej roli dworu w polskim krajobrazie architektonicznym – w kontekście badań nad architekturą drewnianą – pisali Marian Kornecki i Ignacy Tłoczek⁷⁴. W budownictwie folwarcznym nie dostrzegano jeszcze wartości zabytkowych, o czym świadczy niewielka ilość publikacji na ten temat⁷⁵. W książce *Dom mieszkalny na polskiej wsi* Ignacy Tłoczek skupił się na architekturze dworu i kolonii domów pracowników folwarcznych i jako jeden z niewielu podjął się próby przedstawienia tych obiektów w szerszym kontekście przestrzennym. Autor podkreślał istnienie „krajobrazowej

■

⁶⁶ M.in.: Ostrowska-Kębłowska Z., *Architektura pałacowa drugiej połowy XVIII wieku w Wielkopolsce*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Poznań 1969; Taż, *Pałace wielkopolskie z okresu klasycyzmu*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1970; Taż, *Siedziby...*, dz. cyt.; Taż, *Siedziby-muzea. Ze studiów nad architekturą XIX w. w Wielkopolsce*, [w:] *Sztuka XIX wieku w Polsce. Naród – miasto*, red. Lisińska H., Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1979.

⁶⁷ M.in.: Jakimowicz T., *Renesansowe i manierystyczne rezydencje w Wielkopolsce*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1971; Taż, *Gołuchów*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1973; Taż, *Dwór murowany w Polsce w wieku XVI. Wieża, kamienica, kasztel*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Poznań 1979.

⁶⁸ M.in.: Kręglewska-Foksowicz E., *Rydzyna*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1969; Taż, *Barokowe rezydencje w Wielkopolsce*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1982.

⁶⁹ M.in.: Skuratowicz J., „Styl krajowy” w budownictwie rezydencjonalnym Wielkopolski przełomu XIX i XX wieku, [w:] *Sztuka XIX wieku w Polsce. Naród – miasto*, red. Lisińska H., Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1979; Tenże, *Architektura Wielkopolski w dwudziestoleciu międzywojennym*, [w:] *Sztuka dwudziestolecia międzywojennego*, red. Marczak A., Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1982; Tenże, *Dwory i pałace w Wielkim...*, dz. cyt.; Tenże, *Dwory i pałace Wielkopolski. Styl narodowy*, Wydawnictwo Zysk i S-ka, Poznań 2020.

⁷⁰ M.in.: Jaroszewski T., *O dwóch grupach polskich rezydencji wiejskich w drugiej połowie XVIII wieku. Ze studiów nad problematyką recepcji Palladia w Polsce*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki. Teoria i historia” t. 11, nr 2, Warszawa 1966, s. 167–190; Tenże, *Dwór polski tuż przed i wojną światową*, [w:] *Przed wielkim jutrem. Sztuka 1905–1918*, red. Hrankowska T., Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1979; Tenże, *O siedzibach neogotyckich w Polsce*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1981; Tenże, *Koniec feudalizmu*, [w:] *Sztuka dwudziestolecia międzywojennego*, red. Marczak A., Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1982.

⁷¹ Jakimowicz T., *Rezydencja...*, dz. cyt., s. 3.

⁷² Ta cezura czasowa była stosowana w serii Katalogów Zabytków Sztuki w Polsce wydawanych od 1951 roku przez Państwowy Instytut Sztuki w Warszawie.

⁷³ Wyczyński A., *Uwagi na temat dworu szlacheckiego w Wielkopolsce w XVI stuleciu*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki. Teoria i historia” t. 24, nr 4, Warszawa 1979, s. 347–382; Gwiazdowski T., *Architektura dworu polskiego w epoce oświecenia i romantyzmu 1760–1850*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki. Teoria i historia” t. 28, nr 1, Warszawa 1983, s. 23–39.

⁷⁴ Por. Tłoczek I., *Polskie budownictwo...*, dz. cyt., s. 110–127, 151–160; Kornecki M., *Miejsce budownictwa drewnianego w krajobrazie kulturowym Polski*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki. Teoria i historia” t. 32, nr 3–4, Warszawa 1987, s. 167–185.

⁷⁵ Na tym tle istotne są trzy pozycje: Baranowski B., *Polska karczma, restauracja, kawiarnia*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1979; Fabijańska-Żurawska T., *Pomocnicze budynki rezydencji. Stajnie, wozownie, ujeżdżalnie*, [w:] *Architektura rezydencjonalna historycznej Małopolski*, red. Hrankowska T., Stowarzyszenie Historyków Sztuki, Łańcut 1982; Dumnicki J., *Spichlerze polskie*, Arkady, Warszawa 1987.

oprawy” oraz powiązań przestrzennych poszczególnych zespołów. W układzie tych elementów widział celowość, logikę i poczucie ładu⁷⁶.

Na tym tle rysuje się specyficzny obraz badań założeń zieleni, w tym ogrodów i parków przy siedzibach ziemiańskich. Ewidencja tego zasobu, o niezwykle zaawansowanym przebiegu, rozpoczęła się w 1975 roku. Efektem tych działań była inwentaryzacja zieleni – wraz z materiałem fotograficznym – która objęła setki wielkopolskich parków i ogrodów. Akcja ta niemal zbiegła się w czasie z ogłoszeniem w roku 1981 Karty florenckiej, której przedmiotem jest ochrona zabytkowych kompozycji ogrodowych⁷⁷.

Dwór jako zjawisko historyczne i kulturowe

Wzrost zainteresowania niszczącą substancją dawnych majątków ziemskich oddaje dynamika publikowanych artykułów na łamach „Spotkań z Zabytkami”⁷⁸. Znaczącym momentem dla zmiany dotychczasowej perspektywy badawczej była zainicjowana przez Stowarzyszenie Historyków Sztuki w 1986 r. konferencja „Dwór Polski w XIX wieku”⁷⁹. Podczas cyklu spotkań trwającego kolejne dwie dekady omówiono wszystkie składowe krajobrazu folwarcznego. W tym samym roku Muzeum Narodowe Rolnictwa i Przemysłu Rolno-Spożywczego w Szreniawie rozpoczęło ewidencję wielkopolskich założeń folwarcznych⁸⁰, podczas której podejmowano się niekiedy syntetycznej analizy kompozycji całych zespołów⁸¹. W marcu 1988 r. Stowarzyszenie Konserwatorów Zabytków zorganizowało w Wojnowicach konferencję naukową „Wieś i miasteczko u progu zagłady”, co było skutkiem obserwacji głębokich, często nieodwracalnych, przeobrażeń wsi i małych miast. Na tym tle dostrzeżono zagrożenie krajobrazu folwarcznego⁸². W referacie mówiącym o spójności i odrębności w krajobrazie zespołów ziemskich Jolanta Więckowska przedstawiła problematykę ich czytelności i zagrożenia⁸³. Badania nad świadomym kształtowaniem krajobrazu majątności Dezyderego Chłapowskiego z siedzibą w Turwi prowadziła Elżbieta Raszeja⁸⁴.

Począwszy od roku 1991 Państwowe Muzeum Zamkowe w Pszczynie zorganizowało cztery międzynarodowe sympozja dotyczące aktywizacji obiektów i zespołów zabytkowych. Temat ten, podjęty na tle likwidowanych wówczas Państwowych Gospodarstw Rolnych, okazał się niezwykle

■

⁷⁶ Tłoczek I., *Dom...*, dz. cyt., s. 20–26, 113–142.

⁷⁷ Karta florencka (Międzynarodowa karta ogrodów) sporządzona we Florencji dnia 15 grudnia 1981 r. jest uzupełnieniem Karty weneckiej.

⁷⁸ Na łamach czasopisma publikowano artykuły o charakterze przekrojowym i monograficznym (autorstwa m.in. Macieja Rydla). Rubryka „Akcja dwory” służyła do poszukiwania informacji o siedzibach, które znajdowały się w zainteresowaniu innych czytelników. Poprzez rubrykę „Kupić, nie kupić...” Redakcja zachęcała do kupna dworów i pałaców na terenie całego kraju.

⁷⁹ Od piątego seminarium pod nazwą „Dwór Polski. Zjawisko historyczne i kulturowe”.

⁸⁰ Jarzewicz M., *Budownictwo folwarczne jako problem historii sztuki*, [w:] *Dwór polski w XIX wieku. Zjawisko historyczne i kulturowe*, red. Gogut A., Stowarzyszenie Historyków Sztuki, Warszawa 1990, s. 145–146.

⁸¹ W przypadku wielkopolskiego zasobu kart ewidencyjnych należy wspomnieć szczególnie o tych autorstwa Grażyny Kodym-Kozaczko. Autorka – poza rejestracją stanu faktycznego – podejmowała się analizy przestrzennej folwarku i jego relacji z otoczeniem.

⁸² Por. Leśniakowska M., *Między teorią a praktyką. Dwór w koncepcjach polskiego piśmiennictwa architektonicznego od połowy XVII do schyłku XIX wieku*, [w:] *Wieś i miasteczko u progu zagłady*, red. Rudkowski T., Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1991; Więckowska J., dz. cyt.

⁸³ Tamże.

⁸⁴ Raszeja E., *Kształtowanie krajobrazu rolniczego Wielkopolski na przykładzie projektowanego Parku Agroekologicznego im. Dezyderego Chłapowskiego*, maszynopis pracy doktorskiej, Politechnika Poznańska, Poznań 1990. Zob. także: Taż, *Struktura krajobrazu rolniczego w Parku Krajobrazowym im. gen. Dezyderego Chłapowskiego*, „Acta Scientiarum Polonorum. Administratio Locorum” nr 9 (1), Olsztyn 2010, s. 97–110.

aktualny⁸⁵. Mimo negatywnych zmian, które dokonywały się przez cztery poprzednie dekady, przełom lat 80. i 90 XX w. był niejako nowym otwarciem, wymagającym świeżego spojrzenia na zagadnienie majątków ziemskich. Obecną wtedy fascynację zjawiskiem „dworu polskiego” temperowała Marta Leśniakowska, której liczne artykuły – a docelowo publikacja „*Polski dwór*”. *Wzorce architektoniczne, mit, symbol* – stanowiły modelowe ujęcie teoretycznego wzorca dworu⁸⁶. Do głosu dochodziły prace badawcze już nie tylko o „rezydencji”⁸⁷, lecz także o mniejszych siedzibach ziemiańskich, zarówno z obszaru Wielkopolski, jak i pozostałych regionów kraju⁸⁸. Badania nad zespołami ziemskimi z I. połowy XVIII w. koncentrujące się na dworach (jak się okazało – niemal jedyne przetrwałe elementy tych kompozycji) podjęła Anna Sikorska⁸⁹. Zabudowę folwarczną zaczęto pojmować „jako przedmiot badań i analiz”⁹⁰, a nawet – jak zaznaczyła Magdalena Jarzewicz – „jako problem historii sztuki”⁹¹. Obszernego przeglądu kierunków i stylów w sztuce ogrodowej, w tym zagadnienia parków dworskich, dokonał Janusz Bogdanowski⁹². Za nowatorską można uznać pracę Andrzeja Kostołowskiego, w której autor wychodzi od idei *ferme ornée* i przedstawia różne sposoby upiększania krajobrazu wielkopolskich majątków ziemskich⁹³. W innych pracach naukowych zaś zaczęto dostrzegać problem ochrony i rewaloryzacji całych układów przestrzennych⁹⁴. Rozpoczęta w latach 80. XX w. akcja inwentaryzacyjna wielkopolskich zespołów (ziemskich i folwarcznych) przybrała na sile, co dało asumpt do wydania publikacji albumu *Architektura niedostrzegana*⁹⁵. W zamieszczonym wewnątrz artykule Teresa Jakimowicz – na tle problematyki rozplanowania zespołów – dokonała próby określenia form stylistycznych budynków folwarcznych⁹⁶. Album stanowił wstęp do wydawanych sukcesywnie od tego momentu tomów *Majątków wielkopolskich*, które dotyczą wszystkich, lecz osobno rozpatrywanych, zespołów. Kierunek badań obejmujący założenia zieleni

⁸⁵ Ustawa z dnia 19 października 1991 r. o gospodarowaniu nieruchomościami rolnymi Skarbu Państwa (Dz.U. 1991 nr 107 poz. 464). Dalej jako: „ustawa o gospodarowaniu nieruchomościami rolnymi Skarbu Państwa”.

⁸⁶ Leśniakowska M., „*Polski dwór*”..., dz. cyt.

⁸⁷ Dwutomowa publikacja autorstwa Marii Strzałko prezentuje 30 wielkopolskich realizacji z omówieniem losów majątku ziemskiego oraz historią i architekturą siedzib. Zob. *Materiały do dziejów rezydencji w Polsce. województwo poznańskie*, t. 1–2, oprac. aut. Strzałko M., red. Skuratowicz J., Stowarzyszenie Historyków Sztuki, Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk, Warszawa 1991–1997.

⁸⁸ M.in.: Aftanazy R., *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej*, t. 1–11, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1991–1997; Kajzer L., *Pałace i dwory w dawnym województwie sieradzkim*, Stowarzyszenie Historyków Sztuki, Warszawa 1994; Baraniewski W., Jaroszewski T., *Marzenie o białym dworze. Rozważania o pałacach i dworach powstałych na Mazowszu w dwudziestolecie międzywojennym*, [w:] *Dwór polski w XIX wieku. Zjawisko historyczne i kulturowe*, red. Hrankowska T., Stowarzyszenie Historyków Sztuki, Warszawa 1995.

⁸⁹ Sikorska A.M., *Wiejskie siedziby szlachty polskiej z czasów saskich*, Ośrodek Dokumentacji Zabytków, Warszawa 1991.

⁹⁰ Michalak H., *Budownictwo folwarczno-dworskie na terenie Wielkopolski jako przedmiot badań i analiz*, [w:] *V Konferencja Naukowa. Kierunki planowania przestrzennego i architektury współczesnej*, red. Czarnecki W., Wydawnictwo Politechniki Białostockiej, Białystok 1992.

⁹¹ Jarzewicz M., *Budownictwo...*, dz. cyt. Zob. także: Michalak H., *Budownictwo...*, dz. cyt.

⁹² M.in.: Bogdanowski J., *Dwór i krajobraz w drugiej połowie XIX wieku*, [w:] *Dwór polski w XIX wieku. Zjawisko historyczne i kulturowe*, red. Gogut A., Stowarzyszenie Historyków Sztuki, Warszawa 1990; Tenże, *Park dworski i krajobraz kulturowy w okresie międzywojennym*, [w:] *Dwór polski w XIX wieku. Zjawisko historyczne i kulturowe*, red. Baranowski J., Stowarzyszenie Historyków Sztuki, Warszawa 1992.

⁹³ Kostołowski A., *Od gospodarstwa ozdobnego do upiękzonego pejzażu rolniczego. Przykłady z końca XVIII i na początku XIX wieku ze szczególnym uwzględnieniem Wielkopolski*, [w:] *Sztuka a natura*, red. Chojecka E., Katowice 1991.

⁹⁴ Michalak H., Raszeja E., *Zespoły folwarczno-dworskie w Wielkopolsce – problemy ochrony i rewaloryzacji*, „Teki Komisji Urbanistyki i Architektury” t. 26, Kraków 1993–1994, s. 127–132.

⁹⁵ *Architektura niedostrzegana. Budownictwo folwarczne Wielkopolski*, Muzeum Narodowe Rolnictwa i Przemysłu Rolno-Spożywczego w Szreniawie, Poznań 1994.

⁹⁶ Jakimowicz T., „*Ku pożytkowi i piękności*”. *O zabudowie folwarków w Wielkopolsce*, [w:] *Architektura niedostrzegana. Budownictwo folwarczne Wielkopolski*, Wydawnictwo ABOS, Poznań 1994.

został zdyktowany przez zainicjowany w roku 1994 w Krakowie cykl konferencji naukowych o problematyce ogrodowej i dendrologii historycznej⁹⁷.

Dwór w krajobrazie

Budowa solidnych podstaw naukowych w badaniach „dworu polskiego” przyczyniła się do powstania wielu publikacji o charakterze katalogowym⁹⁸. Na tle licznie wydawanych w tym czasie prac popularyzatorskich, których głównym obiektem zainteresowania była architektura siedzib ziemiańskich, istotnie zaznaczyła się monografia naukowa Gabrieli Klause. Autorka przedstawiła twórczość Rogera Sławskiego, projektanta wielkopolskich dworów, pałaców oraz towarzyszących im budynków⁹⁹. Odnotować należy także nagłe pojawienie się większej ilości prac badawczych dotyczących zespołów ziemskich i folwarcznych ulokowanych w kontekście krajobrazowym, nie-rzadko tworzących razem większe systemy przestrzenne. W ramach tej problematyki opublikowane zostały prace Tadeusza Borsy¹⁰⁰, Edwarda Ćwierbaka¹⁰¹ i Doroty Grudniewicz¹⁰². Rolę i znaczenie dawnych majątków ziemskich w systemie zieleni Krakowa badał Przemysław Kowalski¹⁰³. Rezultatem długoletnich badań Grażyny Balińskiej była analiza przestrzenna i typologia zespołów ziemskich oraz analiza zabudowy folwarcznej wchodzących w skład majątności Racot¹⁰⁴. W pracy doktorskiej Hanny Michalak przeanalizowane zostały zespoły, które w drodze rewaloryzacji mogły dać podstawę do przywrócenia równowagi ekologicznej głównie dolinie Warty¹⁰⁵. Aspekt rewaloryzacji zespołów na Pomorzu Zachodnim przedstawiła natomiast Magdalena Rzeszotarska-Pałka¹⁰⁶. Celem badań Małgorzaty Rozbickiej było ukazanie modelu siedziby od 2. połowy XVIII w. do 1. połowy XIX w. na terenie północno-zachodniego Mazowsza. Praca stanowi pełne opracowanie problemu – od

-
- ⁹⁷ Organizatorami konferencji są następujące instytucje: Zakład Sztuki Ogrodowej i Terenów Zielonych, Instytut Architektury Krajobrazu Politechniki Krakowskiej oraz Sekcja Architektury i Sztuki Ogrodowej Komisji Urbanistyki i Architektury O/PAN w Krakowie.
- ⁹⁸ W Wielkopolsce najbardziej znaną publikacją jest współautorska pozycja: Libicki M., Libicki P., *Dwory i pałace wiejskie w Wielkopolsce*, Gazeta Handlowa, Poznań 1996.
- ⁹⁹ Por. Klause G., *Rogera Sławskiego dwór i pałac w Wielkopolsce (Piotrowo i Dłoń)*, [w:] *Materiały Państwowego Muzeum Zamkowego w Pszczynie*, t. 9, red. Ziemiński J., Państwowe Muzeum Zamkowe, Pszczyna 1996; Tenże, *Roger Sławski 1871–1963. Architekt*, Wydawnictwo Miejskie, Poznań 1999; Tenże, *Problem identyfikacji tzw. stylu około 1800 w twórczości Rogera Sławskiego*, [w:] *Studia z architektury nowoczesnej*, t. 2, red. Kucharzewska J., Malinowski J., Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2007.
- ¹⁰⁰ Borska T., *Założenia rezydencjonalne nad rzeką Wartą – studium układów przestrzennych*, [w:] *Dwór polski w XIX wieku. Zjawisko historyczne i kulturowe*, red. Hrankowska T., Stowarzyszenie Historyków Sztuki, Warszawa 1995.
- ¹⁰¹ Ćwierbak E., *Założenia dworskie w krajobrazie kulturowym dorzecza Kamiennej*, [w:] *Dwór polski w XIX wieku. Zjawisko historyczne i kulturowe*, red. Hrankowska T., Stowarzyszenie Historyków Sztuki, Warszawa 1995.
- ¹⁰² Grudniewicz D., *Kompozycja założenia dworskich w krajobrazie otwartym (Roboczy komunikat przedstawiający metodę pracy nad tematem: „Analiza powiązań kompozycyjnych w krajobrazie otwartym na przykładzie wsi dworskich”)*, [w:] *Dwór polski w XIX wieku. Zjawisko historyczne i kulturowe*, red. Hrankowska T., Stowarzyszenie Historyków Sztuki, Warszawa 1995.
- ¹⁰³ Kowalski P., *Znaczenie dawnych majątków ziemskich dla systemu Zielonej Infrastruktury w strefie przedmieść Krakowa na wybranych przykładach*, maszynopis pracy doktorskiej, Uniwersytet Rolniczy w Krakowie, Kraków 2012.
- ¹⁰⁴ Balińska G., *Racot. Przemiany i zagrożenia zespołów podworskich*, Oficyna Wydawnicza Politechniki Wrocławskiej, Wrocław 1996.
- ¹⁰⁵ Michalak H., *Rewaloryzacja...*, dz. cyt. Zob. także: Tenże, *Założenia folwarczno-dworsko-parkowe w Wielkopolsce, problemy ochrony i rewaloryzacji*, [w:] *Obszary wiejskie – problemy, projekty, wizje*, red. Raszeja E., Urząd Marszałkowski Województwa Wielkopolskiego, Poznań 2002.
- ¹⁰⁶ Rzeszotarska-Pałka M., dz. cyt.

skali krajobrazu po zagadnienia *sensu stricto* architektoniczne¹⁰⁷. Na terenie Wielkopolski znaczącą pozycję zajmuje dysertacja Grażyny Kodym-Kozaczko. W obszernej pracy – niestety nigdy nieopublikowanej – autorka przedstawiła wszystkie aspekty przestrzenne majątku ziemskiego, w tym m.in. kompozycję zespołów, rozplanowanie i architekturę folwarków¹⁰⁸.

W latach 90. XX w. w kolejnych tomach *Dworu polskiego* zaczęły dominować opracowania monograficzne siedzib ziemiańskich i zespołów ziemskich. Nowe treści w tym temacie z całą pewnością wnoszą także artykuły autorstwa Małgorzaty Rozbickiej (architektura dworów¹⁰⁹ i domów robotników folwarcznych¹¹⁰), Agaty Zachariasz (historia i rewaloryzacja ogrodów¹¹¹ oraz ideowy obraz lokalizacji dworu w krajobrazie¹¹²) i Grażyny Balińskiej (przeгляд i zarys historyczny obiektów przemysłowych oraz analiza ich lokalizacji względem siedziby¹¹³). Prace Grażyny Kodym-Kozaczko, obok zagadnień dotyczących zabudowy folwarczej¹¹⁴, dotyczyły krajobrazu majątków ziemskich jako systemu przestrzennego¹¹⁵.

Najnowsze tendencje badawcze

W roku 2008 opublikowano ostatni tom *Dworu polskiego* z dziewiątego seminarium o tym samym tytule, co wyznacza cezurę czasową w badaniach nad „dworem polskim”. Przedmiotem współcześnie prowadzonych badań są głównie założenia ogrodowe i parkowe, w tym ich rekonstrukcje i analizy powiązań z krajobrazem¹¹⁶. Nie brakuje także licznych monografi zespołów dworskich i pałacowych,

■

¹⁰⁷ Rozbicka M., *Siedziby średniej i drobnej szlachty na północno-zachodnim Mazowszu w drugiej połowie XVIII i pierwszej połowie XIX w.*, Wydawnictwo Neriton, Warszawa 1999.

¹⁰⁸ Kodym-Kozaczko G., *Układy przestrzenne...*, dz. cyt.

¹⁰⁹ Por. Rozbicka M., *Dwór-willa – studia nad kształtowaniem i ewolucją modelu nieregularnego domu mieszkalnego średniozamożnego ziemiaństwa (XIX – pocz. XX wieku)*, [w:] *Dwór polski. Zjawisko historyczne i kulturowe*, red. Jaroszewski T., Stowarzyszenie Historyków Sztuki, Warszawa 2000; Taż, *Dom mieszkalny średniozamożnego ziemianina: studia nad teorią i praktyką projektową (1918–1939)*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki. Teoria i historia” t. 48, nr 1–4, s. 5–79.

¹¹⁰ Por. Rozbicka M., *Małe mieszkanie z ogrodem w tle w teorii i praktyce popularnego budownictwa mieszkaniowego w międzywojennej Polsce*, Oficyna Wydawnicza Politechniki Warszawskiej, Warszawa 2008, s. 113–168; Taż, *Problematyka domów mieszkalnych dla robotników rolnych w polskim piśmiennictwie fachowym (1850–1939)*, [w:] *Dwór polski. Zjawisko historyczne i kulturowe*, red. Kajzer L., Stowarzyszenie Historyków Sztuki, Kielce 2008.

¹¹¹ Por. Zachariasz A., *Dwudziestowieczne ogrody dworskie w świetle wybranych publikacji i realizacji*, [w:] *Dwór polski. Zjawisko historyczne i kulturowe*, red. Jaroszewski T., Stowarzyszenie Historyków Sztuki, Warszawa 2000; Tenże, *Ogród dworski – wybrane charakterystyczne elementy i motywy*, [w:] *Dwór polski. Zjawisko historyczne i kulturowe*, red. Sieradzka A., Stowarzyszenie Historyków Sztuki, Kielce 2002; Tenże, *Dwór polski – kwiaty w domu i ogrodzie*, [w:] *Dwór polski. Zjawisko historyczne i kulturowe*, red. Kajzer L., Stowarzyszenie Historyków Sztuki, Kielce 2006; Tenże, *Dwór polski – problemy rewaloryzacji ogrodów*, [w:] *Dwór polski. Zjawisko historyczne i kulturowe*, red. Kajzer L., Stowarzyszenie Historyków Sztuki, Kielce 2008.

¹¹² Tenże, *Najpiękniejsza...*, dz. cyt.

¹¹³ Balińska G., *Obiekty przemysłu dworskiego w krajobrazie rezydencji ziemiańskiej*, [w:] *Dwór polski. Zjawisko historyczne i kulturowe*, red. Sieradzka A., Stowarzyszenie Historyków Sztuki, Kielce 2004.

¹¹⁴ Por. Kodym-Kozaczko G., *Wartości techniczne i estetyczne budownictwa folwarcznego w Wielkopolsce w XIX wieku a narodowość właścicieli*, [w:] *Dwór polski. Zjawisko historyczne i kulturowe*, red. Kajzer L., Stowarzyszenie Historyków Sztuki, Kielce 2006; Taż, *Zabudowa gospodarcza jako symbol statusu ziemianina wielkopolskiego. Ewolucja poglądów na rolę przestrzenną rezydencji i zabudowy gospodarczej*, [w:] *Dwór polski. Zjawisko historyczne i kulturowe*, red. Kajzer L., Stowarzyszenie Historyków Sztuki, Kielce 2008.

¹¹⁵ Por. Taż, *Upiększanie...*, dz. cyt.; Taż, *Użyteczność i ozdobność. Przekształcenia krajobrazu kulturowego Wielkopolski w ramach reform agrarnych pierwszej połowy XIX wieku*, [w:] *Dwór polski. Zjawisko historyczne i kulturowe*, red. Sieradzka A., Stowarzyszenie Historyków Sztuki, Warszawa 2004; Taż, *System...*, dz. cyt., s. 219–229.

¹¹⁶ Literatura na ten temat jest niezwykle obszerna. Wielkopolskie założenia zieleni są przedmiotem badań prowadzonych m.in. w Katedrze Terenów Zieleni i Architektury Krajobrazu Uniwersytetu Przyrodniczego w Poznaniu. Por. Urbański P., Walerzak M., Wilkaniec A., Rosada A., *Ideogramy rekonstrukcji i wirtualne modele przestrzenne tworzone na bazie historycznych map topograficznych w badaniach zabytkowych zespołów rezydencjonalno-ogrodowych*, „Tekna Komisji

które są niewątpliwie ważne, jednak brak syntez w tym zakresie prowadzi do punktowego rozpoznania obiektów¹¹⁷. Interesująco na tym tle przedstawia się praca Bożeny Łukasik o dorobku projektowym Petera Josepha Lennégo¹¹⁸. Kolejną odsłonę badań nad zabudową folwarczną przedstawiła Małgorzata Drożdż-Szczybura¹¹⁹. O znaczeniu tego tematu wśród młodego pokolenia badaczy majątków ziemskich świadczą dysertacje Marty Akińczy i Katarzyny Ruszczyckiej, których przedmiotem była zieleń majątków ziemskich północno-wschodniej Polski¹²⁰. Powtarzanie znanych już nauce ustaleń jest obecnie dominującą tendencją w ukazujących się publikacjach. Tym samym potwierdza się znana teza, że „patrząc wstecz, często zdajemy sobie sprawę, że pojawiło się więcej nowych słów niż nowa wiedza”¹²¹. Mimo przeprowadzenia nieraz bardzo żmudnych badań publikowane prace przypominają bardziej katalogi obiektów, niż służą wysunięciu nowych wniosków na temat tendencji w realizacji poruszanego zagadnienia¹²². Innym razem publikacje stanowią całościowe opracowanie badanego zagadnienia, co ma walor porządkujący¹²³.

Niekiedy przedmiot badań jest analizowany przez perspektywę jednej dyscypliny, niestety bez wykorzystania wyników badań naukowców pokrewnych dziedzin¹²⁴. Na tle zbioru mniej lub bardziej popularyzatorskich prac w Wielkopolsce dominują publikacje albumowe¹²⁵. Niewątpliwie do dziś problematyka „dworu polskiego” pozostaje atrakcyjnym przedmiotem wielu badań i refleksji.

■

Urbanistyki i Architektury” t. 45, Kraków 2017, s. 151–167; Wilkaniec A., Gątecka-Drozda A., Walerzak M., Rosada A., *Zastosowanie programów GIS w analizie historycznych założeń zieleni*, „Teki Komisji Urbanistyki i Architektury” t. 45, Kraków 2017, s. 233–244.

¹¹⁷ Przykładowo, w wydanej w roku 2008 publikacji pokonferencyjnej *Założenia rezydencjonalno-ogrodowe. Dziedzictwo narodu polskiego (na tle europejskich wpływów kulturowych)* aż 20 artykułów na 30 dotyczy pojedynczych zespołów dworskich lub pałacowych – ich analizy, inwentaryzacji czy rewaloryzacji.

¹¹⁸ Łukasik B., *Działalność projektowa architekta krajobrazu Petera Josepha Lennégo na ziemiach polskich w XIX wieku*, Uniwersytet Przyrodniczy w Poznaniu, Poznań 2009.

¹¹⁹ Drożdż-Szczybura M., *O wyrazie architektonicznym budynków inwentarskich: od kraalu do farmy pionowej*, Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, Kraków 2011.

¹²⁰ Por. Akińczy M., *Rola świadomie kształtowanej zieleni wielkiej własności ziemskiej na przykładzie wybranych obiektów z obszaru Warmii, Mazur i Powiśla*, maszynopis pracy doktorskiej, Uniwersytet Warmińsko-Mazurski, Olsztyn 2015; Ruszczycka K., *Wiejskie założenia dworsko-ogrodowe w powiecie kętrzyńskim, ich ochrona i rola w krajobrazie*, maszynopis pracy doktorskiej, Uniwersytet Warmińsko-Mazurski, Olsztyn 2017.

¹²¹ Cytat pochodzi z artykułu wprowadzającego do kolejnego zeszytu „Landscape and Urban Planning”. Zob. Palang, H., Helmfrid, S., Antrop, M., Alumäe, H., *Rural landscapes: past processes and future strategies*, „Landscape and Urban Planning” vol. 70, issues 1–2 (2005), s. 3–8.

¹²² W ostatnim czasie wydana została praca habilitacyjna Renaty Gubańskiej na temat domów pracowników folwarcznych. Autorka podjęła się identyfikacji ponad pół tysiąca obiektów mieszkalnych na terenie południowej Wielkopolski. Wiele z analizowanych domów zostało objęte identyfikacją fotograficzną oraz rekonstrukcją ich rzutu. Część wniosków powiela się z już znanymi ustaleniami Małgorzaty Rozbickiej. Por. Gubańska R., *Domy dawnej służby folwarcznej i ich znaczenie w kreowaniu wizerunku wsi południowej Wielkopolski*, Wydawnictwo Uniwersytetu Przyrodniczego we Wrocławiu, Wrocław 2019; Rozbicka M., *Małe mieszkanie...*, dz. cyt.

¹²³ Próbę syntezy dotychczasowego stanu wiedzy nad problematyką przemian architektonicznych dworów podjął: Kajzer L., *Dwory w Polsce. Od średniowiecza do współczesności*, Wydawnictwo DiG, Warszawa 2010.

¹²⁴ Obszerny piąty rozdział opublikowanej pracy doktorskiej Stanisława Borowiaka dotyczy analizy zabudowy domów pracowników folwarcznych. Temat został podjęty z punktu widzenia nauk historycznych, ale mimo wykorzystania bardzo wielu opracowań, autor nie przywołał choćby kluczowych dla sprawy wyników badań architektów, w tym prac Małgorzaty Rozbickiej i Grażyny Kodym-Kozaczko. Zob. Borowiak S., dz. cyt.

¹²⁵ Por. Strzałko M., *Barokowe dwory i pałace w Wielkopolsce*, Wydawnictwo Wojewódzkiej Biblioteki Publicznej i Centrum Animacji Kultury, Poznań 2006; *Klasycyzm w Wielkopolsce. Dwory i pałace*, oprac. tenże, Wydawnictwo Wojewódzkiej Biblioteki Publicznej i Centrum Animacji Kultury, Poznań 2008; Tenże, *Neogotyckie rezydencje w Wielkopolsce*, Wydawnictwo Wojewódzkiej Biblioteki Publicznej i Centrum Animacji Kultury, Poznań 2008; Skuratowicz J., *Dwory i pałace Wielkopolski...*, dz. cyt.

Temat ten akcentuje się wielokrotnie podczas Forum Architektury Krajobrazu i wielu innych, zorganizowanych w ostatnim czasie konferencji naukowych¹²⁶.

2.2.2. Zakres dotychczasowych badań służących rozpoznaniu krajobrazu folwarcznego

W obszarze zainteresowania badaczy, zwłaszcza współczesnych, dominującą pozycję zajmują zagadnienia związane z założeniami parkowymi i ogrodowymi. W ciągu ostatnich 20 lat powstało kilkanaście opracowań, które zawierają wyniki badań nad całymi majątkościami, a nawet ich systemami. Autorzy tych prac na wstępie wielokrotnie podkreślają konieczność rozpoznania czynników społecznych, gospodarczych i ekonomicznych dotyczących wielowiekowego rozwoju gospodarki folwarcznej. Niebagatelną rolę zajmują w tym ustalenia badaczy historii gospodarczej i ruralistyki.

Badania z zakresu historii gospodarczej i ruralistyki

Czołowe miejsce w badaniach historii gospodarczej Polski zajmuje przedwojenna praca Władysława Studnickiego o ustroju agrarnym i jego wpływie na życie społeczno-gospodarcze wsi¹²⁷. Wnikliwe badania z pogranicza tego zjawiska oraz historii gospodarczej i kultury materialnej prezentują prace Jerzego Topolskiego¹²⁸ oraz – już w sposób fragmentaryczny – kolejne tomy *Historii Kultury Materialnej w Polsce*¹²⁹. Badania nad historią gospodarczą Wielkopolski przeprowadzane były już w latach 50. XX w., co dostarczyło bardzo cenną wiedzę na temat roli i funkcji gospodarstwa folwarcznego¹³⁰. Przemiany w wielkopolskiej kulturze rolnej przedstawili m.in. Stanisław Borowski¹³¹ i Jerzy Topolski¹³². Kompendium wiedzy, stanowiące rezultat prac przywołanych wcześniej, stały się dwutomowe *Dzieje Wielkopolski*¹³³.

-
- ¹²⁶ M.in.: „Interdyscyplinarne badania założeń rezydencjonalnych i obronnych” w 2014 r. w Warszawie, „Dwór / pałac / willa dzisiaj” w 2016 r. w Woli Krzysztoporskiej, „W kręgu siedzib ziemiańskich. Architektura rezydencjonalna zachodnich ziem dawnej Rzeczypospolitej w latach 1800–1918” w 2017 r. w Wolsztynie, „Dwory i życie dworskie w nowożytnej Europie” w 2018 r. w Krakowie czy „Szlacheckie dwory kobiece w XVI–XVIII w.” w 2020 r. w Wilanowie.
- ¹²⁷ Studnicki W., *Przewroty i reformy agrarne Europy powojennej i Polski*, Wydawnictwo Antyk Marcin Dybowski, Warszawa 2014 [przedruk z 1927 r.].
- ¹²⁸ Por. Topolski J., *Gospodarka...*, dz. cyt.; Tenże, *Ekonomiczne podstawy przemian w kulturze materialnej szlachty polskiej w XVI wieku*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki: teoria i historia” t. 24, nr 4, Warszawa 1979, s. 305–309.
- ¹²⁹ *Historia kultury materialnej Polski w zarysie. Opracowanie zbiorowe*, t. 1–6, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1978–1979.
- ¹³⁰ Por. Bielecka J., *Instrukcje gospodarcze dla majątków wielkopolskich w pierwszej połowie XIX wieku*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Poznań 1959; Wyczyński A., *Studia...*, dz. cyt.; Nowak A., *Początki kryzysu sił wytwórczych na wsi wielkopolskiej w końcu XVI i pierwszej połowie XVII wieku (na przykładzie województwa kaliskiego)*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa–Poznań 1975; Kamler M., *Folwark szlachecki w Wielkopolsce w latach 1580–1655*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1976; Nowacki H., *Folwark w dziejach rolnictwa wielkopolskiego*, [w:] *Architektura niedostrzegana. Budownictwo folwarczne Wielkopolski*, Wydawnictwo ABOS, Poznań 1994.
- ¹³¹ Por. Borowski S., *Rozwój mechanizacji pracy w rolnictwie Wielkopolski w latach 1890–1918*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” t. 19, Warszawa 1958, s. 161–275; Tenże, *Rozwarstwienie wsi wielkopolskiej w latach 1807–1914. Studium statystyczne nad społecznymi i ekonomicznymi następstwami włączenia wsi w orbitę rynku*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Poznań 1962.
- ¹³² Topolski J., *Kultura rolnicza*, [w:] *Kultura ludowa Wielkopolski*, t. 1, red. Burszta J., Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1960.
- ¹³³ Por. *Dzieje Wielkopolski*, t. 1, red. tenże, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1969; *Dzieje Wielkopolski*, t. 2, red. Jakóbczyk W., Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1973.

W zakresie badań geograficznych Wielkopolski istotna jest publikacja Kazimierza Hładyłowicza *Zmiany krajobrazu i rozwój osadnictwa w Wielkopolsce od XIV do XIX wieku*¹³⁴. Mimo upływu lat aktualne pozostają ustalenia Józefa Burszty¹³⁵ i Marii Kiełczewskiej-Zaleskiej¹³⁶ na temat powstawania i rozwoju wiejskich form osadniczych. W ostatnim czasie układy ruralistyczne na obszarze Poznania zbadała Agnieszka Wilkaniec¹³⁷. Istotne dla identyfikacji wielkopolskich układów ruralistycznych są także wyniki badań prowadzonych w innych regionach kraju, w tym przede wszystkim na Pomorzu Gdańskim (przez Marię Kiełczewską-Zaleską¹³⁸), Pomorzu Zachodnim i Śląsku Opolskim (przez Halinę Szulc¹³⁹). Zagadnienie ruralistyki początkowo pozostawało w zainteresowaniu głównie badaczy geografii osadnictwa, aczkolwiek coraz częściej poruszają ten temat w swoich pracach także archeolodzy, architekci i architekci krajobrazu. Stąd typologia układów ruralistycznych była przedmiotem badań wielu specjalistów, m.in. Bodana Zaborskiego, Andrzeja Rzymkowskiego i Mieczysława Chowańca, Marii Kiełczewskiej-Zaleskiej, Michała Hilczuka, Haliny Szulc, Janusza Bogdanowskiego, Jana Tkocza i Beaty Górnisiewicz¹⁴⁰. Pomimo wielu przeprowadzonych badań typologia układów ruralistycznych nadal nie jest jednoznaczna. W ostatnich latach Tomasz Figlus podjął próbę uściślenia pojęć i typologii morfogenetycznej w oparciu o badania w środkowej Polsce¹⁴¹. W jednej z publikacji podsumował także stan badań nad morfologią wsi¹⁴². Problem wpływu zespołów dworskich na modyfikację struktury osadniczej na ziemi krakowskiej podjęły Danuta Sochacka i Monika Kraszewska¹⁴³.

Ustalenia architektów i architektów krajobrazu

Historyczna struktura krajobrazu folwarcznego była przedmiotem wielu prac badawczych. Dla niektórych badaczy rozpoznanie wybranych elementów struktury majątków ziemskich stanowiło cel

■

¹³⁴ Hładyłowicz K., dz. cyt.

¹³⁵ Burszta J., *Osadnictwo...*, dz. cyt.

¹³⁶ Kiełczewska M., dz. cyt., s. 71–124.

¹³⁷ Wilkaniec A., *Stan zachowania i trwałość historycznych układów przestrzennych dawnych wsi i majątków w strukturze Poznania*, Wydawnictwo Uniwersytetu Przyrodniczego w Poznaniu, Poznań 2018.

¹³⁸ Kiełczewska-Zaleska M., *O powstaniu...*, dz. cyt., s. 7–178.

¹³⁹ Por. Burszta J., *Od osady...*, dz. cyt.; Szulc H., *Typy wsi Śląska Opolskiego na początku XIX wieku i ich geneza*, „Prace Geograficzne” z. 66, Kraków 1968, s. 1–107; Taż, *Morfogenetyczne typy osiedli wiejskich na Pomorzu Zachodnim*, „Prace Geograficzne” z. 149, Kraków 1988, s. 1–138.

¹⁴⁰ Por. Zaborski B., *O kształtach wsi w Polsce*, Polska Akademia Umiejętności, Kraków 1927; Rzymkowski A., Chowańiec M., *Ruralistyka. Planowanie obszarów rolniczych i budownictwo wiejskie*, Arkady, Warszawa 1972; Kiełczewska-Zaleska M., *Geografia osadnictwa. zarys problematyki*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1972; Hilczuk M., *Osadnictwo wiejskie Polski. Formy i układy przestrzenne*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1970; Szulc H., *Morfogeneza...*, dz. cyt.; Bogdanowski J., *Projekt standardowego opracowania problematyki ochrony wartości kulturowego krajobrazu i środowiska w studium do planu i w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego*, „Studia i Materiały – Krajobrazy” nr 12 (24), Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu, Warszawa 1996, s. 1–106; Tkocz J., *Organizacja przestrzenna wsi w Polsce*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 1998; Górnisiewicz B., *Geneza, rozwój i prognozowanie wiejskich układów osadniczych*, Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, Kraków 1999.

¹⁴¹ Por. Figlus T., *Rozłogi jako struktura hierarchiczna krajobrazu kulturowego wsi. Próba uściślenia pojęć i typologii morfologicznej*, [w:] *Geografia historyczna jako determinanta nauk humanistycznych*, red. Kulesza M., Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa im. Witelona w Legnicy, Katedra Geografii Politycznej i Studiów Regionalnych Uniwersytetu Łódzkiego, Legnica–Łódź 2009; Tenże, *Układy przestrzenne wsi folwarcznych w Polsce. Typy morfogenetyczne i ochrona dziedzictwa ruralistycznego*, [w:] *Rozwój zrównoważony regionów Polski*, red. Wysota W. i in., Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2011; Tenże, *Typy morfogenetyczne wsi w środkowej Polsce*, „Studia Geohistorica” nr 4, Warszawa 2016 s. 90–112.

¹⁴² Tenże, *The Past and Present of Historical Morphology of Rural and Urban Forms in Poland*, „Studia Geohistorica” nr 6, Warszawa 2018, s. 149–168.

¹⁴³ Sochacka D., Kraszewska M., dz. cyt., s. 41–76.

pomocniczy w przeprowadzaniu dalszych, wielokierunkowych badań. Najbardziej konsekwentne w rozpoznaniu struktury krajobrazu folwarcznego są opracowania koncentrujące się na danej majątności lub ich zestawie na obszarze spójnym pod względem administracyjnym lub geograficzno-historycznym. Specyficznym przypadkiem są prace, których autorzy objęli badaniami majątki ziemskie w krajobrazie nadrzecznym.

Badania elementów struktury wybranych majątków ziemskich

Załoženiami folwarcznymi na Pomorzu Zachodnim zajmowała się Magdalena Rzeszotarska-Pałka. Autorka przedstawiła na wybranych przykładach w ujęciu historycznym wpływ lokalizacji zespołu dworskiego na rozplanowanie wsi oraz zależności między lokalizacją siedziby a założeniem folwarcznym i parkowym¹⁴⁴. Na wartości przyrodnicze majątków ziemskich zlokalizowanych na przedmieściach Krakowa zwrócił uwagę Przemysław Kowalski. Poprzez rozpoznanie układu majątków ziemskich – historycznego i obecnego – porównano stopnie ich naturalności, a kierunki zmian utożsamiono z jakością zasobu przyrodniczego¹⁴⁵. Majątki ziemskie znajdujące się obecnie w granicach administracyjnych Poznania były przedmiotem badań Agnieszki Wilkaniec. Założenie folwarków wywołało trwałą zmianę w krajobrazie, lecz obecne procesy urbanizacyjne zaczynają zacierać czytelność historycznych struktur przestrzennych, w tym pozostałości dawnych majątków ziemskich¹⁴⁶. O znaczącym wpływie zieleni majątków ziemskich na krajobraz Warmii, Mazur i Powiśla pisała Marta Akińcza. W okresie swojej prosperity majątki ziemskie stanowiły modelowe gospodarstwa rolne w świadomości zakomponowanym krajobrazie¹⁴⁷. O roli zabytkowych założeń ogrodowych i parkowych w kształtowaniu krajobrazu powiatu kętrzyńskiego na Mazurach pisała Katarzyna Ruszczycka¹⁴⁸.

■ Majątki ziemskie w krajobrazie nadrzecznym

Tadeusz Borsa przeprowadził analizę 80 obiektów rozmieszczonych wzdłuż Warty na podstawie analogii do kulturotwórczej roli Wisły. Podzielił badane obiekty ze względu na usytuowanie względem doliny oraz ich kompozycję. Zwrócił uwagę na zagęszczenie siedzib mniejsze niż na innych obszarach i wskazał, że owo peryferyjne ulokowanie dworów i pałaców nie było lokalizacją gospodarczo atrakcyjną. Mogły za tym przemawiać walory krajobrazowe, choć nie zawsze były one wykorzystywane¹⁴⁹. Dorota Grudniewicz przedstawiła interesujące rozważania nad tematem *Analiza powiązań kompozycyjnych w krajobrazie otwartym na przykładzie wsi dworskich*. Na przykładzie doliny Rudawy autorka zwróciła uwagę na powiązania kompozycyjne między zespołami a krajobrazem otwartym oraz powiązania kompozycyjne między dworem a wsią. W centrum uwagi znalazły się zadrzewienia w podziale na formy (naturalne, kulturowe) i cechy (ekologiczne, historyczno-kulturowe, kompozycyjno-widokowe). W badanej strukturze autorka dostrzegła sprawdzone i funkcjonujące do dziś zasady kompozycji krajobrazu¹⁵⁰. Sporej wielkości obszarem badań zajęła się w swojej pracy

■
¹⁴⁴ Rzeszotarska-Pałka M., dz. cyt.

¹⁴⁵ Kowalski P., *Znaczenie...*, dz. cyt.

¹⁴⁶ Wilkaniec A., dz. cyt. Zob. także: Wilkaniec A., Szczepańska M., *Manorial and grange complexes as a cultural heritage of the agricultural landscape in the management of commune space: a case study of Tarnowo Podgórze, Wielkopolska*, „Quaestiones Geographicae” vol. 36, issue 2 (2017), s. 107–123.

¹⁴⁷ Akińcza M., dz. cyt.

¹⁴⁸ Ruszczycka K., dz. cyt.

¹⁴⁹ Borsa T., *Założenia...*, dz. cyt.

¹⁵⁰ Grudniewicz D., dz. cyt.

doktorskiej Hanna Michalak, w której zespoły ziemskie uznała za podstawę przywrócenia równowagi ekologicznej w dolinie Warty¹⁵¹. Bazując na obfitym materiale źródłowym¹⁵², przedstawiła układy przestrzenne zespołów i wyodrębniła z nich siedzibę z założeniem zieleni, podwórze gospodarcze, część przemysłową i kolonię mieszkaniową. Sieć tych obiektów wpisywała się w układ przyrodniczo-krajobrazowy, dzięki czemu tworzyła specyficzny układ przestrzenny z węzłami w formie atrakcyjnych architektonicznie zespołów¹⁵³.

■ **Badania struktury krajobrazu majątności ziemskiej lub klucza majątków**

W roku 1990 Elżbieta Raszeja zrealizowała pracę doktorską *Kształtowania krajobrazu rolniczego Wielkopolski na przykładzie projektowanego Parku Agroekologicznego im. Dezyderego Chłapowskiego*. Badany krajobraz, stanowiący historyczny klucz majątków ziemskich z siedzibą w Turwi, to wzorcowy przykład prawidłowo zagospodarowanej w XIX w. przestrzeni rolniczej¹⁵⁴. Struktura krajobrazu mieści się w koncepcji rolnictwa ekologicznego, w której zasadniczą rolę spełniają zadrzewienia śródpolne. Składają się na to zarejestrowane przez autorkę różnorodne pod względem formy i składu gatunkowego zespoły zieleni: szpalery i aleje, zadrzewienia jedno- i wielorzędowe, zieleń wzdłuż cieków, kliny, kępy i remizy śródpolne¹⁵⁵. Celem pracy Grażyny Balińskiej było zwrócenie uwagi na układy przestrzenne i architekturę w ramach funkcjonującej przed I wojną światową majątności Racot. Autorka wyróżniła w jej strukturze następujące układy: siedzibę z folwarkiem, folwark z domem rządcy oraz folwark polny. W pracy przedstawiono kolejno zagadnienia ruralistyczno-przestrzenne, w tym aspekt lokalizacji zespołu i jego przekształceń w czasie. Podobnie przeanalizowano lokalizację kolonii mieszkalnej dla pracowników folwarcznych, dziedziców i podwórz, wyprowadzając wnioski na temat dominujących typologii. Autorka przedstawiła także aspekt konstrukcji i detali architektonicznych¹⁵⁶. Grażyna Kodym-Kozaczko zaprezentowała problematykę majątności ziemskiej jako systemu przestrzennego. W studium nad majątnością Gogolewo wskazała, że niewiele badań traktuje zespoły ziemskie jako fragment struktury krajobrazu składającej się z trzech poziomów: 1) skala wielkoprzestrzenna dotyczy kompozycji jednej bądź wielu majątności wraz z systemem relacji i komponowanych systemów zieleni; 2) skala wsi folwarcznej lub folwarczno-chłopskiej, w ramach której funkcjonowała trójstopniowa struktura administracyjno-produkcyjna obejmująca: zespół rezydencjonalno-folwarczny, zespoły folwarczne i folwarki polne (w tej skali znaczącą rolę odgrywały sprzężenia kompozycyjne i widokowe wewnątrz zabudowy oraz między zabudową a krajobrazem otwartym); 3) skala budynku z określeniem jego funkcji, formy, konstrukcji, materiału i detalu¹⁵⁷.

■
¹⁵¹ Michalak H., *Rewaloryzacja...*, dz. cyt.

¹⁵² Podstawę źródłową spełniały m.in. prowadzone od roku 1990 badania pracowników Instytutu Architektury i Planowania Przestrzennego Politechniki Poznańskiej. Łącznie opracowano około 200 zespołów z 24 gmin w dawnym województwie poznańskim. Zob. Michalak H., *Budownictwo...*, dz. cyt., s. 47.

¹⁵³ We wspomnianych węzłach upatrywano początki przemian ekonomiczno-przestrzennych, aktywizujących lokalne społeczności. Zob. Bonenberg W., *Realizacyjne problemy naprawy krajobrazu na obszarach chronionych Wielkopolski*, [w:] *V Konferencja Naukowa. Kierunki planowania przestrzennego i architektury współczesnej wsi...*, red. Czarnecki W., Wydawnictwo Politechniki Białostockiej, Białystok 1992, s. 60.

¹⁵⁴ Z uwagi na zachowaną strukturę oraz wartości krajobrazowe i przyrodnicze obszar ten wchodzi w skład Parku Krajobrazowego im. gen. Dezyderego Chłapowskiego.

¹⁵⁵ Raszeja E., *Kształtowanie...*, dz. cyt. Zob. także: Taż, *Struktura...*, dz. cyt., s. 97–110.

¹⁵⁶ Balińska G., *Racot...*, dz. cyt.

¹⁵⁷ Por. Kodym-Kozaczko G., *Upiększanie...*, dz. cyt., s. 73–83. Zob. także: Taż, *System...*, dz. cyt., s. 219–229.

- **Majątności ziemskie w granicach spójnych pod względem przestrzennym jednostek administracyjnych lub historyczno-geograficznych**

Edward Ćwiertak przeanalizował 38 zespołów ziemskich w artykule o dorzeczcu Kamiennej. Autor rozpoznał warunki historyczne i środowiskowe tego terenu i tym samym stwierdził, że – mimo wielu zmian i przekształceń – folwarki pozostały jego trwałym elementem¹⁵⁸. Szerzej na temat struktury krajobrazu folwarcznego Edward Ćwiertak pisał w ramach badań majątków ziemskich powiatu stopnickiego. Na tym obszarze dostrzegł zróżnicowaną wielkość i strukturę majątności. Za ważny aspekt badań uznał „związek kolejno nawarstwiających się, od średniowiecza, elementów kulturowych na tle otwartego krajobrazu kulturowego”¹⁵⁹. Modelowe rozpoznanie wszystkich składowych krajobrazu folwarcznego ukazują prace doktorskie Małgorzaty Rozbickiej i Grażyny Kodym-Kozaczko. W przypadku pierwszej autorki celem badań była identyfikacja oraz ocena siedziby średniej i drobnej szlachty na terenie północno-zachodniego Mazowsza, który stanowi zwartą jednostkę historyczno-geograficzną. Mimo że praca dotyczy krajobrazu znacząco różniącego się od Wielkopolski, na uwagę zasługuje metodologia badań nad historyczną strukturą majątku ziemskiego. Przyjęte w pracy założenie, że siedziby szlacheckie stanowiły „trzon krajobrazu kulturowego polskiej wsi”, zadecydowało o rozpoznaniu ich kontekstu krajobrazowego, w tym także struktury osadniczej Mazowsza¹⁶⁰. Na terenie Wielkopolski, ze szczególnym uwzględnieniem jej południowej części (powiaty kościański, gostyński i leszczyński), Grażyna Kodym-Kozaczko prowadziła badania nad układami przestrzennymi zespołów rezydencjonalno-folwarcznymi. Celem jej pracy była rekonstrukcja „przestrzennego i ideowego modelu wiejskiej rezydencji w Wielkopolsce”¹⁶¹.

Wykorzystanie źródeł kartograficznych do rejestracji zmian krajobrazu

Wachlarz dostępnych źródeł wykorzystywanych do rejestracji zmian przestrzennych majątków ziemskich „czasem bywa szeroki, jak w przypadku Wilanowa czy Łańcuta, czasem zawęża się do nader skromnych danych” – pisał Janusz Bogdanowski¹⁶². Dla badań nad ewolucją układów przestrzennych i rejestracją zmian krajobrazu istotne jest włączenie planów gruntowych z okresu reform agrarnych, map *Urmesstischblätter* i *Messtischblätter*, planów katastralnych oraz zdjęć lotniczych i materiałów fotogrametrycznych. Materiały te są wykorzystywane najczęściej w próbach odtworzenia wizerunku krajobrazu z danego okresu historycznego lub ukazania dynamiki jego zmian. Niemniej dla wybranych zespołów wyjątkowe znaczenie mogą mieć plany tworzone dla gospodarki gruntów rolniczych¹⁶³, założeń parkowych i ogrodowych¹⁶⁴ czy inwentaryzacji poszczególnych budynków¹⁶⁵.

¹⁵⁸ Ćwiertak E., *Założenia dworskie w...*, dz. cyt.

¹⁵⁹ Tamże, *Założenia dworsko-folwarczne w krajobrazie kulturowo-przyrodniczym powiatu stopnickiego w XIX wieku*, [w:] *Dwór polski. Zjawisko historyczne i kulturowe*, red. Sieradzka A., Stowarzyszenie Historyków Sztuki, Warszawa 2004.

¹⁶⁰ Rozbicka M., *Siedziby...*, dz. cyt.

¹⁶¹ Kodym-Kozaczko G., *Układy przestrzenne...*, dz. cyt.

¹⁶² Bogdanowski J., *Podkrakowskie założenia dworskie w świetle planów katastralnych (1848)*, [w:] *Dwór polski w XIX wieku. Zjawisko historyczne i kulturowe*, red. Hrankowska T., Stowarzyszenie Historyków Sztuki, Warszawa 1995, s. 51.

¹⁶³ Przykładem są „Rejestry pomiarowe i szkice pól w Gogolewie” przechowywane w Archiwum Państwowym w Poznaniu, Majątek Gogolewo–Czarneccy, sygn. 37.

¹⁶⁴ Przykładem są projekty Petera Josepha Lennego, które stanowiły przedmiot badań dla: Łukasik B., *Działalność...*, dz. cyt.

¹⁶⁵ W Zakładzie Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej przechowywane są albumy z inwentaryzacji wsi z lat 1922–1939. Plany te dotyczą obszaru II Rzeczypospolitej, ale w przewadze Mazowsza. Zob. Rozbicka M., *Dwory w albumach inwentaryzacji wsi Zakładu Architektury Polskiej Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej (1921–1939)*, Oficyna Wydawnicza Politechniki Warszawskiej, Warszawa 2014.

■ Plany gruntowe z okresu reform agrarnych

Analizę wielkopolskiego zasobu planów gruntowych z okresu XIX-wiecznych reform agrarnych przeprowadziły Krystyna Górską-Gołaska¹⁶⁶, Maria Jankowska i Stanisław Lisiewicz¹⁶⁷. Badania nad wielkopolskim osadnictwem wiejskim przy użyciu planów gruntowych prowadził Józef Burszta¹⁶⁸, natomiast Magdalena Jarzewicz zaprezentowała ich wykorzystanie do badań nad zmianami przestrzennymi elementów składowych majątków ziemskich. Autorka uznała, że plany gruntowe pozwalają na scharakteryzowanie ewolucji zespołu dokonującej się podczas uwłaszczenia, w tym m.in. zmiany lokalizacji siedziby, modyfikacji kompozycji przestrzennej zespołu i rozplanowania wsi¹⁶⁹. Zasób wielkopolskich planów gruntowych tworzonych od końca XVIII w. do lat 60. XIX w. posiada dużą wartość naukową, co w ostatnim czasie potwierdzili Daniel Mikulski i Elżbieta Raszeja w analizie archiwalnej kartografii z obszaru ziemi średzkiej¹⁷⁰.

■ Mapy *Messtischblätter* i *Urmesstischblätter*

Najczęściej wykorzystywanym materiałem kartograficznym do analiz układów przestrzennych są arkusze *Messtischblätter*. Wynika to z ich dużej szczegółowości i pokrycia niemal całego obszaru Wielkopolski. Odwołują się do nich autorzy wielu opracowań, w tym sukcesywnie wydawanych tomów serii Majątków Wielkopolskich. Kolejne serie map z lat 80. XIX w., początku XX w. oraz lat 30. i 40. XX w. umożliwiają przeprowadzenie analiz w kilku przekrojach historycznych. Potencjał informacyjny serii map z przełomu lat 20. i 30. XX w. z wtórnie nadaną im nazwą *Urmesstischblätter* (wcześniej *Messtischblätter*) zauważył Dariusz Lorek. Podkreślił on wysoką wartość analizowanego materiału kartograficznego i wskazał wysoką precyzję w odzwierciedleniu krajobrazu przed jego industrializacją¹⁷¹. Materiał ten jest jednak stosunkowo rzadziej wykorzystywany przez badaczy, na co wpływ ma jego ograniczona dostępność¹⁷².

■ Plany katastralne

Analizę wielkopolskiego zbioru map katastralnych przeprowadziła Krystyna Górską-Gołaska¹⁷³, natomiast potencjał informacyjny planów w kontekście rejestracji zmian środowiska sygnalizowali

■

¹⁶⁶ *Katalog planów miast i wsi wielkopolskich*, z. 1–2, oprac. Górską-Gołaska K., Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1961–1968; Taż, *Pomiary gruntowe w Wielkopolsce 1793–1861. Studia nad źródłami kartograficznymi Wielkopolski z okresu reform agrarnych*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław–Warszawa–Kraków 1965.

¹⁶⁷ Jankowska M., Lisiewicz S., *Kartograficzne i geodezyjne metody badania zmian środowiska*, Wydawnictwo Akademii Rolniczej w Poznaniu, Poznań 1998, s. 96–98.

¹⁶⁸ Por. Burszta J., *Od osady...*, dz. cyt.; Tenże, *Osadnictwo...*, dz. cyt.

¹⁶⁹ Jarzewicz M., *Znaczenie map dóbr ziemskich z końca XVIII i pierwszej połowy XIX wieku dla badań kompozycji przestrzennej założeń dworskich w Wielkopolsce*, [w:] *Dwór polski w XIX wieku. Zjawisko historyczne i kulturowe*, red. Hrankowska T., Stowarzyszenie Historyków Sztuki, Warszawa 1998.

¹⁷⁰ Mikulski D., Raszeja E., *Ocena przydatności źródeł kartograficznych z okresu reform agrarnych w Wielkopolsce do badań retrogresywnych krajobrazu*, „Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego” nr 38 (2017), s. 23–41.

¹⁷¹ Badania dokładności arkuszy *Urmesstischblätter* udowodniły istnienie błędu szacowanego na około 60 m. Biorąc pod uwagę okres ich sporządzenia, przypadający na lata 1822–1833, błąd ten wydaje się niezwykle mały. Zob. Lorek D.J., *Potencjał informacyjny map topograficznych Urmesstischblätter z lat 1822–33 z terenu Wielkopolski*, nakładem autora, Poznań 2011. Zob. także analizę *Urmesstischblätter* i *Messtischblätter* w: Jankowska M., Lisiewicz S., dz. cyt., s. 83–88.

¹⁷² Arkusze map *Urmesstischblätter* są przechowywane w Bibliotece Państwowej w Berlinie.

¹⁷³ Górską-Gołaska K., *Dokumentacja kartograficzna i ewidencyjno-szacunkowa katastru gruntowego i budynkowego w rejencji poznańskiej*, maszynopis niepublikowany, Archiwum Państwowe w Poznaniu, Poznań około 1965.

Maria Jankowska i Stanisław Lisiewicz¹⁷⁴. Janusz Bogdanowski stwierdził, że plany katastralne ukazują dawny wizerunek krajobrazu, przedstawiają logikę „scalenia funkcji i kompozycji” zespołu ziemskiego i z powodzeniem mogą służyć badaniom ich zmian. Na tej podstawie w jednej ze swoich prac wyznaczył w krajobrazie typologię przypadków lokalizacji zespołu ziemskiego, folwarków i osad młynarskich, z zastrzeżeniem istnienia obok tych układów szeregu wyjątków¹⁷⁵.

■ Zdjęcia lotnicze i materiały fotogrametryczne

Interesującym źródłem do badań zmian krajobrazu – w wiarygodny sposób rejestrującym stan przestrzeni – są zdjęcia lotnicze¹⁷⁶. W wielkopolskim zasobie zdjęć lotniczych szczególne miejsce zajmuje kolekcja niemieckich fotomap *Bildplanwerk* w skali 1:25 000. Zdjęcia te przedstawiają czytelny układ zespołów ziemskich oraz podziały pól w przededniu wprowadzenia reformy rolnej w roku 1944. Od lat 60. XX w. w Polsce wykonywane są sukcesywnie zdjęcia lotnicze o stosunkowo wysokiej dokładności¹⁷⁷. W *Architekturze niedostrzeganej* – w komentarzu do zbioru fotografii ukazującego centra majątków ziemskich – Teresa Jakimowicz pisała, że „mamy tu przemyślane, zgodne z wymogami funkcji i technologii gospodarki rolnej i hodowlanej układy przestrzenne [...]”¹⁷⁸. Włodzimierz Rączkowski, Andrzej Kijowski i Jolanta Kijowska wykorzystywali w swoich badaniach zdjęcia lotnicze do rejestracji zmian w krajobrazie wywołanych zmianami politycznymi z lat 40. XX w., w tym przede wszystkim z podjętymi decyzjami o parcelacji gruntów, ich komasacji, likwidacji granic pól oraz zmian użytkowania gruntów¹⁷⁹. W najnowszych pracach naukowych coraz częściej wykorzystywane są materiały fotogrametryczne, czyli – zdjęcia satelitarne.

2.2.3. „Użyteczność” i „ozdobność” w traktatach i literaturze fachowej

Za użyteczne formy krajobrazu można uznać takie, które nie tylko służą potrzebom człowieka, lecz także są dostosowane do ekologicznych uwarunkowań terenu¹⁸⁰. Z biegiem czasu „nieświadomemu kształtowaniu natury, podyktowanemu potrzebami życia, zaczynają w pewnym momencie towarzyszyć świadome zabiegi estetyczne”¹⁸¹. Kategorię piękna, rozumianego jako doskonałą zgodność części¹⁸², można także przypisać harmonijnie uporządkowanemu krajobrazowi kulturowemu, gdzie owa harmonia „jest wyrazem dobrej gospodarki człowieka, dysharmonia zaś – gospodarki złej” –

¹⁷⁴ Jankowska M., Lisiewicz S., dz. cyt., s. 98–100.

¹⁷⁵ Bogdanowski J., *Podkrakowskie...*, dz. cyt.

¹⁷⁶ Powszechny jest pogląd, że „zdjęcie nie kłamie”. Zob. Kijowska J., Kijowski A., Rączkowski W., *Krajobraz i polityka – wybrane aspekty wpływu decyzji politycznych na zmiany krajobrazu w Polsce*, „Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego” nr 15 (2011), s. 104.

¹⁷⁷ Zdjęcia lotnicze z lat 60. i późniejszych lat XX w. znajdują się w zasobach Głównego Urzędu Geodezji i Kartografii (dawniej COGIG) w Warszawie. Szerzej o zasobie źródłowym i jego potencjale służącym badaniom zmienności krajobrazu piszą Kijowska J., Kijowski A., Rączkowski W., dz. cyt., s. 106.

¹⁷⁸ Jakimowicz T., *„Ku pożytkowi i piękności”...*, dz. cyt., s. 23.

¹⁷⁹ Por. Kijowska J., Kijowski A., Rączkowski W., dz. cyt., s. 103–115; Rączkowski W., *Przeszość uchwycona na fotografii. Archeologiczny rekonesans lotniczy w okolicy Bobolic*, [w:] *Nieinwazyjne rozpoznanie zasobów dziedzictwa archeologicznego. Potencjał i możliwości*, red. Pawleta M., Zapłata R., E-Naukowiec, Fundacja „5Medium”, Lublin 2015.

¹⁸⁰ Dubos R., *Pochwała różnorodności*, tłum. Krasińska E., Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1986, s. 187.

¹⁸¹ Tamże, s. 141.

¹⁸² Frydryczak B., dz. cyt., s. 62.

pisał Heinrich Gutersohn¹⁸³. Hasła „użyteczności” i „ozdobności” były wielokrotnie przytaczane w traktatach architektonicznych i gospodarczych oraz w literaturze fachowej. Obie te kategorie były także akcentowane przez współczesnych badaczy, którzy identyfikowali i interpretowali różne składowe majątków ziemskich w świetle XIX-wiecznej literatury. Wyniki ich prac pozwalają na rozpoznanie specyfiki krajobrazu folwarcznego pod kątem jego „użyteczności” i „ozdobności”.

Nurty tematyczne w ujęciu historycznym

W nowożytności traktaty architektoniczne odgrywały główną rolę w szerzeniu zasad odpowiedniego kształtowania formy architektonicznej¹⁸⁴. Odwoływały się one przede wszystkim do dzieła Witruwiusza i zaproponowanej przez niego triady składającej się z trwałości (*firmitas*), użyteczności (*utilitas*) i piękna (*venustas*), początkowo tłumaczonego w Polsce jako „ozdobność”¹⁸⁵. Do tej koncepcji nawiązał pierwszy polski traktat *Krótką nauka budownicza...*¹⁸⁶, który zacieśniał problematykę architektoniczną do tematu siedziby szlacheckiej. Dłuższe rozważania na temat dworu przekazał Jakub Kazimierz Haur w *Oekonomice ziemiańskiej generalnej*¹⁸⁷. Do XVIII w. piśmiennictwo o charakterze traktatów gospodarczych, adresowane do właścicieli ziemskich, nie było obfite. Najstarszą tego typu publikacją były *Księgi o gospodarstwie...* Pietra de Crescenziego, które stosowały zalecenia użyteczności i piękna w kształtowaniu krajobrazu¹⁸⁸. Podobną funkcję pełniło *Gospodarstwo* Anzelma Gostomskiego z roku 1588¹⁸⁹.

W drugiej połowie XVIII w. zanikał nowożytny typ traktatu¹⁹⁰. Punkt ciężkości został przeniesiony z zagadnień artystycznych na zagadnienia techniczne, historyczne i estetyczne. Na temat stosunków agrarnych i płodozmianu pojawiło się w tym czasie ponad 100 publikacji¹⁹¹. Łączyło się to z ruchem reform gospodarczych i społecznych Stanisława Augusta oraz z dyrektywami Komisji Dobrego Porządku w zakresie podniesienia ogólnego poziomu budownictwa, poprawy sytuacji mieszkalnej chłopów, higieny i bezpieczeństwa ogniowego. Przed autorami podręczników budowlanych stało zadanie udostępnienia nowej wiedzy technicznej inwestorom, należącym do warstw uprzywilejowanych¹⁹². Trend ten zainicjowało *Budowanie wiejskie...* Piotra Świtkowskiego¹⁹³. Autor wierzył, że

■

¹⁸³ Gutersohn H., *Harmonie in der Landschaft*, Vogt-Schild, Solothurn 1956, s. 60, za: Lipińska B., *Krajobraz kulturowy Deltę Wisły – przekształcać czy zachować?*, „Studia Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju” nr 146, Warszawa 2012, s. 192.

¹⁸⁴ Małkiewicz A., *Teoria architektury w nowożytnym piśmiennictwie polskim*, Uniwersytet Jagielloński, Kraków 1976.

¹⁸⁵ Pierwszym polskim tłumaczem Witruwiusza był Edward Racyński. Zob. *Krótką nauka...*, dz. cyt., s. 48.

¹⁸⁶ „Dobre budowanie ma trzy mieć okoliczności. Náprzód moc y gruntowną trwałość; po-tym wczas y wygodę. Nákoniec kształt y piękny pozor”. Zob. Opaliński A. [przyp. aut.], *Krótką nauka budownicza Dworów, Pałaców, Zamków podług Nieba y zwyczaju Polskiego*, U Wdowy y Dźiedziców Andrzeia Piotrkowczyka, Kraków 1659, s. 7.

¹⁸⁷ Do drugiego wydania dołączony został suplement pt. *Architektonika albo nauka budownicza gospodarska*. Zob. Małkiewicz A., dz. cyt., s. 15.

¹⁸⁸ Szerzej w: Kowalski P., *Kształtowanie wartości kulturowych i przyrodniczych szlacheckich majątków ziemskich w dawnej Polsce*, „Teki Komisji Urbanistyki i Architektury” t. 41, Kraków 2013, s. 147–148.

¹⁸⁹ Autor zmarł przed wydaniem swojego dzieła. Wydawca dołączył do publikacji rozdział *Ziemianin* autorstwa Jakuba Ponętkowskiego, zawierający krótki opis dworu i folwarku. Zob. Małkiewicz A., dz. cyt., s. 11–12.

¹⁹⁰ Ostatnim nowożytnym traktatem architektonicznym w Polsce jest dzieło: Sierakowski S., *Architektura obemyiująca wszelki gatunek murowania i budowania*, Drukarnia Akademicka, Kraków 1812.

¹⁹¹ Tymowski S.J., *Zagadnienia przestrzenne w regulacjach dóbr ziemiańskich w epoce Oświecenia*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” t. 8, nr 4, Warszawa 1960, s. 502–503.

¹⁹² Tłoczek I., *Budownictwo wiejskie w Polsce w świetle literatury technicznej od połowy XVIII do końca XIX wieku*, „Zeszyty Naukowe SGGW. Seria Historyczna” nr 2, Warszawa 1965, s. 13.

¹⁹³ Świtkowski P., *Budowanie wiejskie*, nakładem i drukiem Michała Grölla, Warszawa 1793.

wielu elementom pełniącym funkcję czysto praktyczną – jak drogi, ogrodzenia czy rowy – można było przypisać walory ozdobne¹⁹⁴. Architekturę sprowadzoną do kategorii budownictwa propagował w swoim dziele Chrystian Piotr Aigner¹⁹⁵. O walorach estetycznych ogrodów oraz krajobrazu otwartego traktuje *Rozprawa o ogrodnictwie angielskim* Augusta Moszyńskiego¹⁹⁶ oraz *Mysli różne o sposobie zakładania ogrodów* Izabeli Czartoryskiej¹⁹⁷.

Na przełomie XVIII i XIX w. pozostawały aktualne tendencje szerzenia racjonalizmu w projektowaniu, czego przykładem jest *Nauka budownictwa praktycznego...* Mikołaja Rougeta¹⁹⁸ i cała lista innych prac, często plagiujących ustalenia wcześniejszych autorów¹⁹⁹. Korzystano przy tym zarówno z dzieł polskich, jak i zagranicznych²⁰⁰. Za sprawą intensywnych reform agrarnych pojawiła się idea celowego kształtowania krajobrazu folwarcznego zespalająca hasła użyteczności i piękna, o czym traktują m.in. publikacje Franciszka Giżyckiego²⁰¹. Najbardziej konsekwentną formę, określaną mianem gospodarki krajobrazowej, proklamował John Loudon²⁰². W opisach przykładów szkockiego gospodarowania krajobrazem stwierdza, że „trudno byłoby znaleźć posiadę, gdzieby piękność z użytecznością były ściśle i tak uderzającym sposobem ze sobą połączone iak tutaj”²⁰³. Na gruncie polskim podążał tą drogą Dezydery Chłapowski. W zakresie agronomii wyznacznikiem były dla niego wyniki Albrechta Thaera, który, pisząc o użyteczności zadrzewień śródpolnych, nie zapominał o ich walorach estetycznych, dzięki którym krajobraz sprawia „przyjemne wrażenie”²⁰⁴. Chłapowski oparł kompozycję majątku ziemskiego w Turwi przede wszystkim na swoich angielskich doświadczeniach, a zasady dostosowania tamtejszych wzorców do polskich warunków przedstawił w dziele *O rolnictwie*²⁰⁵. Wizja kształtowania krajobrazu w Turwi była spójna z zasadą, że dany „styl krajobrazu może się przyjąć na stałe tylko wtedy, kiedy odpowiada ekologicznym uwarunkowaniom danego kraju”²⁰⁶.

■

¹⁹⁴ Świtkowski zalecał stosowanie żywopłotów, „które swym kwieciami i liśćmi miły uczyni widok”. Obsadzanie dróg drzewami jest zaś według niego „wielką wygodą, bawi oczy i wieś pięknie wygląda”. Wyznaczanie granic majątku za pomocą rowów to według Świtkowskiego nie tylko funkcja, lecz także „wsi ozdoba i wygoda”. Zob. tamże, s. 290, 432, 484.

¹⁹⁵ Aigner Ch.P., *Budownictwo wiejskie z cegły glino-suszoney z plantami chatup wiejskich stosownie do gospodarstwa narodowego*, Drukarnia Piotra Zawadzkiego, Warszawa 1791.

¹⁹⁶ Morawińska A., *Augusta Fryderyka Moszyńskiego rozprawa o ogrodnictwie angielskim 1774*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Gdańsk 1977.

¹⁹⁷ Czartoryska I., *Mysli różne o sposobie zakładania ogrodów*, drukiem Wilhelma Bogumiła Korna, Wrocław 1805.

¹⁹⁸ Rouget M., *Budownictwo wiejskie czyli doręcznik dla gospodarzy*, nakładem Zawadzkiego i Węckiego, Warszawa 1828.

¹⁹⁹ Autorzy poradników z 1. połowy XIX wieku wielokrotnie powtarzali, a wręcz plagiowali poprzednich autorów, m.in. Świtkowskiego. Epoka ta nie znała słowa plagiat. Zob. Leśniakowska M., „Polski dwór”..., dz. cyt., 26–27.

²⁰⁰ W centrum zainteresowania były wzorniki architektoniczne wydawane w Niemczech, Anglii i Francji. Przykładem jest pozycja: Borgnis J.A., *Traité élémentaire de construction appliquée à l'architecture civile*, vol. 1–2, Bachelier, Paryż 1823.

²⁰¹ Giżycki F.K., *O przyozdobieniu siedlisk wiejskich. Rzecz zastosowana do Polski*, t. 1–3, nakładem N. Glücksberga, Warszawa 1827–1829; Tenże, *Budownictwo zastosowane do potrzeb ziemianina polskiego*, t. 1–2, nakładem N. Glücksberga, Warszawa 1829.

²⁰² Dzieło Loudona zostało wydane w Londynie w 1811 roku, a w Polsce w 1819 roku za sprawą Alojzego Biernackiego. Zob. Loudon J.C., *O zakładaniu folwarków podług zasad szkockiego gospodarstwa przy względzie na stosunki Anglii i o przyozdobieniu posiad wiejskich*, tłum. Biernacki A.P., Reimer, Berlin 1819, s. 5.

²⁰³ Tamże, s. 5.

²⁰⁴ Thaer A., *Grundsätze der rationellen Landwirtschaft*, t. 3, Realschulbuchhandlung, Berlin, s. 127–128, za: Kostołowski A., dz. cyt., s. 375.

²⁰⁵ Chłapowski D., *O rolnictwie*, Księgarnia J.K. Żupańskiego, Poznań 1852.

²⁰⁶ Włoskie i francuskie ogrody przyjęły się, dlatego że „odpowiadały fizycznej, biologicznej i społecznej atmosferze, jaka panowała we Włoszech i Francji w czasach ich powstania”. Gdy starano się w tych krajach powtórzyć niepowtarzalny charakter angielskich parków, dostosowanych *sensu stricto* do wilgotnego klimatu Wysp Brytyjskich, okazało się to niemożliwe. Zob. Dubos R., dz. cyt., s. 186–187.

Wydarzenia związane z wprowadzeniem kapitalistycznego zarządzania gospodarką folwarczną spowodowały, że piśmiennictwo 2. połowy XIX w. ograniczyło się do spraw architektury i zagadnień technicznych. Za sprawą *Praktycznego budownictwa wiejskiego...* Aleksandra Zabierzowskiego²⁰⁷ i wielu innych wydawnictw można było zdobyć wzory budowli, informacje o materiałach i konstrukcji. Temat majątków ziemskich był obecny także w XX-wiecznej literaturze fachowej, choć najczęściej sprowadzano go do zagadnień technicznych budynków mieszkalnych²⁰⁸. Na tym tle wyróżnia się *Budownictwo wiejskie...* Karola Iwanickiego. W obszernym rozdziale „Dwór wiejski” autor przedstawił projekty wielu budynków majątku ziemskiego z akcentowaniem ich kontekstu krajobrazowego²⁰⁹. Na temat dworów i zabudowy folwarcznej pisał w dwudziestolecium międzywojennym Władysław Borawski²¹⁰. Temat lokalizacji i rozplanowania folwarku to w jego opinii „poważny przedmiot, gdyż na całość składa się spora ilość różnorodnych wymagań, z pośród których dominujące miejsce zajmuje sytuacja terenowa, klimatyczne warunki, wielkość pól uprawnych, system gospodarki, sposoby uprawy roli i rodzaj otrzymywanych ziemiopłodów”²¹¹. Co prawda w dalszej części tekstu autor zwracał uwagę na aspekty estetyczne, ale był świadomy przede wszystkim wymogów praktycznych, jakie musiało spełniać nowoczesne i efektywnie funkcjonujące gospodarstwo folwarczne.

Wykorzystanie traktatów oraz literatury fachowej przez badaczy

W niemal każdej publikacji, której przedmiotem badań jest historyczna zabudowa lub struktura majątków ziemskich, zawarto przynajmniej ogólny przegląd najważniejszych traktatów architektonicznych i gospodarczych oraz literatury fachowej. Kilku autorów jednak podjęło się przeprowadzenia ich szczegółowej analizy. Treść pierwszego polskiego traktatu architektonicznego *Krótką nauką budowniczą...* opracował Adam Miłobędzki. W komentarzu dołączonym do pracy zdefiniował użyte w traktacie odniesienia do kategorii „ozdobności”²¹². Całościową analizę polskich traktatów architektonicznych przeprowadził Zygmunt Mieszkowski²¹³, przy czym najważniejsze pozostają ustalenia Adama Małkiewicza zawarte w pracy *Teoria architektury w nowożytnym piśmiennictwie polskim*²¹⁴. XVIII- i XIX-wieczne traktaty ogrodnicze omówiła Agata Zachariasz²¹⁵, a w nieco mniejszym

■
²⁰⁷ Zabierzowski A., *Praktyczne budownictwo wiejskie*, nakładem S. Orgelbranda, Warszawa 1858.

²⁰⁸ Por. Tuliszkowski J., *Budowle wiejskie. Zdrowe, ogniotrwałe i tanie*, Skład Główny w Księgarni Polskiej, Warszawa 1913, s. 14–24; *Nowoczesne budynki folwarczne*, oprac. Rogaczewski B., Gazeta Rolnicza, Warszawa 1916; Holewiński J., *Budownictwo wiejskie. Podręcznik praktyczny dla właścicieli ziemskich*, Towarzystwo Wydawnicze w Warszawie, Warszawa–Kraków 1919, s. 118–141; Turczynowicz S., *Budowle wiejskie. Budynki wiejskie, drogi i mosty*, Księgarnia Rolnicza, Warszawa 1927, s. 382–401.

²⁰⁹ Iwanicki K., *Budownictwo wiejskie. Poradnik przy wznoszeniu zabudowań na wsi*, Księgarnia Leona Idzikowskiego, Kijów–Warszawa 1917, s. 124–251.

²¹⁰ Borawski W., *Projektowanie budynków mieszkalnych*, Książnica Polska, Towarzystwo Nauczycieli Szkół Wyższych, Lwów–Warszawa 1923, s. 88–104.

²¹¹ Tamże, s. 90.

²¹² Opisano m.in. takie czynniki lokalizacji dworu jak: „przy wodzie żywej” czy „wesole na koniec przy pięknym prospekcie”. Zob. *Krótką nauką...*, dz. cyt., s. 48–51.

²¹³ Mieszkowski Z., *Podstawowe problemy architektury w polskich traktatach. Od połowy XVI do początku XIX wieku*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1970.

²¹⁴ Małkiewicz A., dz. cyt.

²¹⁵ Zachariasz A., *Polskie osiemnasto- i dziewiętnastowieczne traktaty ogrodnicze w bibliotece dworskiej – teoria i praktyka*, [w:] *Dwór polski w XIX wieku. Zjawisko historyczne i kulturowe*, red. Hrankowska T., Stowarzyszenie Historyków Sztuki, Warszawa 1998.

zakresie – Wojciech Brzezowski²¹⁶ oraz Margot Dudkiewicz i Marek Dąbski²¹⁷. Pełnego przeglądu piśmiennictwa, ze szczególnym uwzględnieniem sztuki ogrodowej, dokonał Przemysław Kowalski²¹⁸. Zasady kształtowania zabudowy folwarcznej przedstawia Małgorzata Drożdż-Szczybura²¹⁹, natomiast Grażyna Kodym-Kozaczko wyczerpująco omówiła problematykę oraz nurty tematyczne traktatów i literatury fachowej²²⁰. To opracowanie dopełniają ustalenia Jana Wnęki na temat polskiej literatury rolniczej z okresu zaborów²²¹.

W odwołaniu do teoretycznych zasad kształtowania architektury i krajobrazu wielokrotnie podejmowano badania w zakresie identyfikacji i interpretacji elementów składowych majątków ziemskich. Traktaty architektoniczne – oraz późniejsze fachowe piśmiennictwo dotyczące architektury dworów – wykorzystywali w swoich badaniach Marta Leśniakowska²²² i Małgorzata Rozbicka²²³, a także Anna Sikorska²²⁴ i Eugeniusz Jaworski²²⁵. Z uwagi na cel tych badań, prace skupiały się na problematyce artystyczno-estetycznej obiektów, a kontekst krajobrazowy nie odgrywał w nich znaczącej roli. W artykule *Ku pożytkowi i piękności* Teresa Jakimowicz przeanalizowała literaturę fachową pod kątem zaleceń do użytecznego rozplanowania folwarku oraz wskazań do stylu architektonicznego i materiału²²⁶. Na aspektach funkcjonalno-użytkowych majątności Racot skupiła swoją uwagę Grażyna Balińska²²⁷, natomiast prace Grażyny Kodym-Kozaczko²²⁸ i Małgorzaty Rozbickiej²²⁹ poświęcają wiele więcej miejsca analizie folwarków i zespołów. Agata Zachariasz przeanalizowała teoretyczne zasady komponowania założen ogrodowych i parkowych i poparła ich rzeczywiste odniesienie do wspomnianych reguł w analizowanych przez siebie przykładach²³⁰. Zasady upiększania otwartego krajobrazu rolniczego na bazie polskiej i europejskiej literatury przedstawił Andrzej Kostołowski i dostrzegł ich zastosowanie w wielkopolskim krajobrazie²³¹. Realizację idei *fermee ornée* w majątności Gogolewo rozpoznała Grażyna Kodym-Kozaczko²³², a w kluczu wilanowskim – Danuta Sikora²³³.

■

²¹⁶ Brzezowski W., *Dziedzictwo zapoznane. o traktach ogrodniczych w Bibliotece Uniwersyteckiej we Wrocławiu*, [w:] *Założenia rezydencjonalno-ogrodowe. Dziedzictwo narodu polskiego*, red. Mitkowska A., Mirek Z., Hodor K., Instytut Botaniki im. W. Szafera, Polska Akademia Nauk, Kraków 2008.

²¹⁷ Dudkiewicz M., *Historia architektury rezydencjonalnej Lubelszczyzny i towarzysząca jej zieleń komponowana w świetle dawnych wydawnictw*, „Acta Scientiarum Polonorum. Formatio Circumlectus” t. II (4), Kraków 2012, s. 29–38.

²¹⁸ Kowalski P., *Kształtowanie...*, dz. cyt., s. 141–179.

²¹⁹ Drożdż-Szczybura M., dz. cyt.

²²⁰ Kodym-Kozaczko G., *Układy przestrzenne...*, dz. cyt., s. 50–54.

²²¹ Wnek J., *Polska literatura rolnicza 1795–1918 (podręczniki, poradniki, prasa)*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” t. 62, nr 4, Warszawa 2014, s. 559–612.

²²² Por. Leśniakowska M., *Między teorią...*, dz. cyt.; Leśniakowska M., „*Polski dwór*”..., dz. cyt.

²²³ Por. Rozbicka M., *Dwór-willa...*, dz. cyt.; Taż, *Dom mieszkalny...*, dz. cyt., s. 5–79; Taż, *Małe mieszkanie...*, dz. cyt.; Taż, *Problematyka...*, dz. cyt.

²²⁴ Sikorska A.M., dz. cyt.

²²⁵ Polskie i europejskie traktaty autor określił jako mające wpływ na „świadomość tektoniczną ziemianina”. Zob. Jaworski E., *Dom wiejski w traktatach architektonicznych*, [w:] *Polska kultura ziemiańska. Szkice i rozprawy*, red. Kosowska E., Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 1995.

²²⁶ Jakimowicz T., „*Ku pożytkowi i piękności*”..., dz. cyt.

²²⁷ Balińska G., *Racot...*, dz. cyt.

²²⁸ Por. Kodym-Kozaczko G., *Układy przestrzenne...*, dz. cyt.; Taż, *Zabudowa...*, dz. cyt.

²²⁹ Rozbicka M., *Siedziby...*, dz. cyt.

²³⁰ Por. Zachariasz A., *Ogród dworski...*, dz. cyt.; Tenże, *Najpiękniejsza...*, dz. cyt.; Tenże, *Zespół dworski...*, dz. cyt.; Tenże, *Dlaczego warto...*, dz. cyt.

²³¹ Kostołowski A., dz. cyt.

²³² Kodym-Kozaczko G., *Upiększanie...*, dz. cyt., s. 73–83.

²³³ Sikora D., *Wielkoobszarowa koncepcja krajobrazowa ferme ornée – nowe ustalenia do badań krajobrazu kulturowego Wilanowa*, „Architektura krajobrazu” t. 58, nr 1, s. 32–47.

Realny wpływ literatury źródłowej na ukształtowanie krajobrazu folwarcznego

Badacze wielokrotnie podkreślali inspirację ziemian rozpowszechnianymi projektami siedzib oraz przywoływali przykłady realizacji publikowanych projektów zabudowy folwarcznej. Zgodnie z głoszonymi postulatami kierowano się zalecanymi kształtami podwórzy gospodarczych i rozmieszczeniem budynków w pierzejach²³⁴, choć istniała duża różnorodność form rozplanowania zespołów ze względu na uwarunkowania topograficzne i ekonomiczne²³⁵. W zakresie zasad kształtowania krajobrazu rolniczego liczne badania potwierdziły ich częściową zbieżność z teoretycznymi wskazaniem²³⁶.

Rezultatem sięgania po podręczniki gospodarcze w I. połowie XIX w. było osiągnięcie stanu – jak określiła to Grażyna Kodym-Kozaczko – „upiększania przez gospodarowanie” majątków ziemskich²³⁷. Z zasady tej szczególnie korzystały w latach 40. i 50. XIX w. przodujące i stosunkowo duże powierzchniowo wielkopolskie majątki, a wśród nich majątności w Chobienicach, Czerniejewie, Gogolewie, Goraninie, Grójcu, Iwnie, Kotowie, Pępowie, Radaczewie, Rogalinie, Sannikach, Śmiełowie i Turwi²³⁸. Zmiana sytuacji społeczno-gospodarczej, wywołanej procesem uwłaszczenia, zahamowała tę tendencję. Mechanizacja rolnictwa doprowadziła do geometryzacji pól i stworzenia monokultur. Uniemożliwiało to projektowanie swobodnych kompozycji agronomicznych oraz upraszczało te już istniejące, na przykład w Radaczewie²³⁹. Nurt eklektyzmu skupił uwagę na wzbogacaniu założen ogrodowych o dużą ilość nowych elementów, co wyobcowало je z otoczenia i zatarło ich związki przestrzenne z krajobrazem. W rezultacie trend przyozdabiania przestrzeni rolniczej majątków ziemskich zaczął zanikać około połowy XIX w.²⁴⁰.

2.3. Zachowanie tożsamości krajobrazu – stan i perspektywy badawcze

„O naszej tożsamości decyduje [...] proces zapisywania i wymazywania, który wyznacza rytm pisania małych historii i wielkich narracji”²⁴¹. Tę perspektywę, o charakterze antropologicznym, z powodzeniem można przenieść na badania przestrzeni, która jest odbiciem wydarzeń historycznych. Przechowywanie i rejestrację pamięci miejsca można rozważać w kilku perspektywach badawczych²⁴². W jednej z nich o tożsamości krajobrazu świadczy palimpsest, będący metaforą

²³⁴ Kodym-Kozaczko G., *Układy przestrzenne...*, dz. cyt., s. 134–149. Zob. także: Taż, *Zabudowa...*, dz. cyt.

²³⁵ Jarzewicz M., *Znaczenie map...*, dz. cyt., s. 183.

²³⁶ Świadczą o tym wyniki następujących badań: Kodym-Kozaczko G., *Układy przestrzenne...*, dz. cyt., s. 215–216; Zachariasz A., *Najpiękniejsza...*, dz. cyt., s. 71–85; Kowalski P., *Kształtowanie...*, dz. cyt., s. 141.

²³⁷ Kodym-Kozaczko G., *Upiększanie...*, dz. cyt.

²³⁸ Por. Tamże, s. 110–111, 114; Waligóra J., *Zadrzewienia*, Państwowe Wydawnictwo Rolnicze i Leśne, Poznań 1995, s. 9; Kostołowski A., dz. cyt.

²³⁹ Projekt zagospodarowania majątku w Radaczewie autorstwa Petera Josepha Lenného wkrótce po realizacji uległ znaczącemu uproszczeniu, a następnie zniszczeniu. Por. Łukasik B., *Kształtowanie i zdobienie obszarów rolniczych według P. J. Lenného na podstawie projektu wykonanego dla majątku Radaczewo*, „Acta Scientiarum Polonorum. Administratio Locorum” nr 9 (3), Olsztyn 2010, s. 83–94. Szerzej o działalności projektowej P. J. Lenného w: Łukasik B., *Działalność...*, dz. cyt.

²⁴⁰ Kodym-Kozaczko G., *Układy przestrzenne...*, dz. cyt., s. 93.

²⁴¹ Jest to po części ujęcie Jeana-François Lyotarda. Zob. Leśniakowska M., *Warszawa: miasto palimpsest*, [w:] *Chwała miasta*, red. Berezowski T., Fundacja Bęc Zmiana, Warszawa 2012, s. 96.

²⁴² Na gruncie nauk geograficznych, z uwzględnieniem architektury krajobrazu, Urszula Myga-Piątek wyznaczała trzy perspektywy badawcze obejmujące zagadnienie „pamięci miejsca”: materialną (realną – opartą m.in. na stratygrafii krajobrazów kulturowych), fizjonomyczną (estetyczną – opartą m.in. na wartościach wizualnych), semiotyczną (symboliczną – krajobraz jako forma przechowywania pamięci miejsca). Szerzej w: Myga-Piątek U., *Pamięć krajobrazu – zapis dziejów w przestrzeni*, „Studia Geohistorica” nr 3, Warszawa 2015, s. 33–34.

wszystkich kolejnych nawarstwień przestrzennych²⁴³. Różne sposoby realizacji, miejscowe uwarunkowania i procesy historyczne, wzmocniły efekt różnorodności krajobrazów nie tylko w Polsce, lecz także w całej Europie²⁴⁴. Według przyjętych w ostatnich latach konwencji i deklaracji UNESCO krajobraz stanowi dla Europy wspólne dziedzictwo²⁴⁵. Odmienne korzenie kulturowe krajów przyczyniły się jednak do wypracowania różnych koncepcji ochrony tożsamości krajobrazu²⁴⁶, co przeanalizowano w dalszej części pracy, szczególnie w perspektywie porównawczej krajów Europy Zachodniej i Polski.

2.3.1. Kształtowanie się tożsamości krajobrazu wskutek nawarstwień przestrzennych

Wzajemne przystosowywanie się działalności człowieka i środowiska – niegdyś stopniowe i samokorygujące się – tworzyło wielowarstwową, mniej lub bardziej stabilną, strukturę krajobrazu²⁴⁷. Choć część krajobrazów ma charakter zdominowany przez jeden proces (zdarzenie) lub więcej, większość z nich jest palimpsestem cech różnych okresów²⁴⁸, a sam krajobraz stanowi zwykle magazyn informacji o wręcz nieograniczonej pojemności²⁴⁹. Koncepcja palimpsestu, znana już w latach 50. XX w. w kręgu historyków i geografów²⁵⁰, stała się z czasem obszarem badań nad – nieraz drastyczną – ewolucją struktur miejskich²⁵¹, jednak swoje trwałe miejsce zajęła w odniesieniu do zabytkowych obiektów i ich continuum w czasie²⁵². Badania miejskie stały się bezpośrednią inspiracją

²⁴³ Palimpsest to rękopis sporządzony na materiale piśmienniczym, z którego wymazano poprzedni tekst. Do analogii między palimpsestem a krajobrazem nawiązuje wielu współczesnych badaczy.

²⁴⁴ Problematykę tego zagadnienia poruszało już wielu badaczy, m.in.: Antrop M., *The concept...*, dz. cyt., s. 108; Vos W., Meeke H., dz. cyt.; Rippon S., dz. cyt., s. 52; Agnoletti M., *Introduction: Framing the Issue – a Trans-disciplinary Reflection on Cultural Landscapes*, [w:] *The Conservation of Cultural Landscapes*, red. Agnoletti M., Cabi, Londyn 2006, s. XIII.

²⁴⁵ Konwencja UNESCO z 2005 roku głosi, że do uznania dobra za dziedzictwo niezbędna jest jego różnorodność. Zob. Konwencja w sprawie ochrony i promowania różnorodności form i wyrazu kulturowego, sporządzona w Paryżu dnia 20 października 2005 r. (Dz.U. 2007 nr 215 poz. 1585).

²⁴⁶ Wypracowane w krajach europejskich instrumenty zależały w głównej mierze od tradycji kulturowej, realiów geograficznych i historycznych kraju, a także dokonujących się na tym polu przemian rodzimego krajobrazu. Zob. Scazzosi L., *Reading and Assessing the Landscape as Cultural and Historical Heritage*, „Landscape Research” vol. 29, issue 4 (2004), s. 336–338.

²⁴⁷ Por. Bogdanowski J., Łuczyńska-Bruzda M., Novák Z., *Architektura krajobrazu*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa–Kraków 1979, s. 39–40, 49–50, 58–59; Bogdanowski J., *Kompozycja i planowanie w architekturze krajobrazu*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Kraków 1976, s. 35–37; Kornecki M., *Problemy pejzażu kulturowego wsi*, „Ochrona Zabytków” t. 35, nr 3–4, Warszawa 1982, s. 145; Dubos R., dz. cyt., s. 177.

²⁴⁸ Rippon S., dz. cyt., s. 52.

²⁴⁹ Skojarzenie Urszuli Mygi-Piątek pamięci krajobrazu z magazynem danych (*storage*) nie jest tu bezpodstawne. Zob. Myga-Piątek U., *Pamięć...*, dz. cyt., s. 34–35.

²⁵⁰ Po raz pierwszy koncepcję palimpsestu w badaniach archeologicznych wprowadził Osbert Crawford, pisząc: „Anglia to palimpsest, dokument, który został wielokrotnie napisany i wymazany; zadaniem archeologa jest to, aby go rozszyfrować”. Crawford O.G.S., *Archaeology in the Field*, Phoenix House Ltd., Londyn 1953, s. 51. Szerzej o wykorzystaniu palimpsestu w badaniach w: Kijowska J., Kijowski A., Rączkowski W., dz. cyt., s. 105.

²⁵¹ W Polsce takimi przykładami są Gdańsk, Wrocław czy Lublin, jednak fenomenem pozostaje Warszawa. Zob. Leśniakowska M., *Warszawa...*, dz. cyt.

²⁵² W zasadzie nie istnieje obiekt, który nie posiada choćby ułamka nawarstwień. Szerzej w: Zapłata R., *Autentyzm zabytkowej architektury i palimpsest w przestrzeni historycznej – nowe media a prezentacja dziedzictwa kulturowego*, „Architectus” nr 1 (45), Wrocław 2016, s. 97–114.

do włączenia idei palimpsestu w zakres badań krajobrazowych²⁵³, co przyjęło się także na gruncie polskiej architektury krajobrazu²⁵⁴.

Krajobraz jako palimpsest

Okres od średniowiecza do XVIII w. sprzyjał powstawaniu nowych krajobrazów. Ich rozwój zintegrowany był z dotychczasową strukturą przestrzeni, choć i na tym polu istnieją radykalne przekształcenia, czego przykładem jest historia angielskiego krajobrazu²⁵⁵. Na te krajobrazy – określone przez Marca Antropa mianem tradycyjnych²⁵⁶ – zostały nałożone kolejne w dobie rewolucji przemysłowej, które w skrajnych przypadkach całkowicie wymazały dawną przestrzeń (analogicznie do zjawiska *tabula rasa*, które było marzeniem modernistów). Tempo przekształceń było jednak ograniczone możliwościami człowieka i barierami środowiska. Dostatecznie duży upływ czasu wystarczył, by zneutralizowano, a tym samym zaakceptowano, zmiany architektoniczne i krajobrazowe. Według badaczy proces ten trwa co najmniej jedno pokolenie²⁵⁷. Dawne „konwulsje i brutalne szarpnięcia wiejskiego krajobrazu [...] są zgładzone i zapomniane” – pisał William George Hoskins²⁵⁸. Koncepcja stopniowego nawarstwiania się krajobrazów szybko zdewaluowała się po II wojnie światowej, ponieważ dynamikę przekształceń charakteryzowało wtedy przyspieszenie procesów globalizacji i urbanizacji na rzecz zmniejszającej się autonomii obszarów o charakterze lokalnym. Nowe warstwy palimpsestu zostały zaledwie nałożone na poprzednie, a nie z nimi zintegrowane. Dalsze tworzenie nowych krajobrazów polega w istocie na wymazywaniu wszystkich poprzednich, co grozi całkowitą „utrata” pamięci miejsca²⁵⁹. Biorąc pod uwagę współczesną szybkość zmian społecznych i technicznych, a tym samym brak dostatecznej ilości czasu na reakcję, o wykształceniu się „spontanicznej” adaptacji w krajobrazie w zasadzie nie ma już mowy²⁶⁰. Krajobraz jest strukturą dynamiczną i bez wątpienia będzie ewoluował. Jeśli jednak ma zachować swój charakter, konieczne jest świadome planowanie i zarządzanie krajobrazem, poprzedzone rozpoznaniem jego tożsamości. Stephen Rippon, w książce *Historic Landscape Analysis*, przedstawił różne drogi badań historycznego charakteru krajobrazu, przy czym stwierdził, że „nie można zarządzać tym, czego się nie rozumie”²⁶¹.

²⁵³ Istotną w tym procesie rolę odegrały badania Andréa Corboza. Szerzej w: Scazzosi L., dz. cyt., s. 350.

²⁵⁴ Szerzej o interpretacji krajobrazu pojmowanego jako palimpsest w: Raszeja E., *Ochrona...*, dz. cyt., s. 82–86. Temat palimpsestu sygnalizowała także: Zachariasz A., *Krajobrazy pamięci wyrazem tożsamości miejsca*, „Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego” nr 15 (2011), s. 310–311.

²⁵⁵ Dopiero w XVIII w. – na mocy ustawy o ogradzaniu – pojawiły się żywopłoty i szpalery, dziś uznawane za część angielskiego krajobrazu. Zob. Hoskins W.G., *The Making of the English Landscape*, Hodder&Stoughton, Londyn 2005, s. 143–171.

²⁵⁶ Koncepcja tradycyjnych krajobrazów została wprowadzona we Flandrii w 1985 roku. Ewolucję tych krajobrazów opisuje: Antrop M., *The concept...*, dz. cyt.. Zob. także: Tenże, *Why landscapes...*, dz. cyt., s. 23–25.

²⁵⁷ Według Davida Victora Cantera, angielskiego psychologa architektury, nowe formy mogą się znaleźć pod silną presją zastanych norm tak, że czas na ich zrozumienie i przyswojenie może wynieść co najmniej 25 lat. Czasem jednak na zaakceptowanie zmiany krajobrazu w zbiorowej percepcji potrzeba wpływu nawet dwóch lub trzech pokoleń. Por. Raszeja E., *Ochrona...*, dz. cyt., s. 92; Canter D., *The Psychology of Place*, [w:] *The Architectural Press*, Londyn 1977, za: Leśniakowska M., *Dwór...*, dz. cyt., s. 17.

²⁵⁸ Hoskins W.G., dz. cyt., s. 223.

²⁵⁹ Antrop M., *Why landscapes...*, dz. cyt., s. 23. Zob. także Tenże, *Balancing...*, dz. cyt., s. 46.

²⁶⁰ „Racjonalne, harmonijne przystosowanie się człowieka do środowiska geograficznego staje się niemożliwe w gorączkowej, anarchicznej często atmosferze przemian” – zauważyła: Dobrowolska M., dz. cyt., s. 199. Na problem powolnych mechanizmów społecznej i ekologicznej adaptacji wobec wzrastającego tempa zmian od wielu lat zwracają uwagę badacze wielu środowisk naukowych. Por. Dubos R., dz. cyt., s. 177–179.

²⁶¹ Rippon S., dz. cyt., s. 53.

W wyniku nawarstwień przestrzennych „każde miejsce opowiada swoją historię”²⁶², aczkolwiek interesujące są analogie w budowie palimpsestu w różnych częściach Europy. Z uwagi na dominujący w historii agrarny charakter krajobrazów istotna jest ewolucja w zarządzaniu gruntami. We wszystkich krajach różnicowały ją kluczowe epizody (m.in. polityczne) oraz leżące u ich podstaw czynniki technologiczne, instytucjonalne i ekonomiczne, co zobrazowały w ostatnim czasie wyniki ogólnoeuropejskich badań²⁶³. Podmiotem sterującym proces tworzenia odrębnych krajobrazów byli właściciele ziemscy, którzy skutecznie determinowali strukturę gruntów, o czym traktuje publikacja *Estate Landscapes in Northern Europe*²⁶⁴.

Trwałość i zmienność krajobrazu

Pojęcie trwania w krajobrazie można rozpatrywać pod różnymi kątami. Wyrazem trwałości są sposoby użytkowania gruntu, techniki uprawy, a także stosowane materiały i techniki budowlane. Cennych spostrzeżeń dostarczają lokalizacje i układy osiedli wiejskich, układy gruntów, systemy dróg czy cieków²⁶⁵. Krajobraz – ojczyzna osób tworzących go przez wieki – był istotnie powiązany z danym miejscem, które miało odmienny charakter i tożsamość od innych obszarów. Istotę tego zjawiska oddaje etymologia słowa „krajobraz”. Mimo upływu czasu krajobrazy były postrzegane jako stabilne²⁶⁶. Istotnie, obok tzw. momentów przełomowych, istniały okresy znaczącej stabilizacji, co w wielu przypadkach zapewniło trwałość nawarstwień cywilizacyjnych²⁶⁷, na których została oparta koncepcja palimpsestu. Pojęcie trwałości można zatem odnieść do ujęcia systemowego i określić je – przeciwnie do stagnacji czy zastoju – jako stabilność krajobrazu (*landscape stability*). Według niektórych badaczy to właśnie trwałość (*sustainability*) stanowi sedno współczesnej idei rozwoju zrównoważonego²⁶⁸.

W badaniach archeologii krajobrazu jednym z głównych założeń rekonstrukcji przeszłego krajobrazu jest ujęcie jego dynamiki i zmienności jako modelu zrównoważonego (*steady-state model*),

■
²⁶² *Każde miejsce opowiada swoją historię, czyli rzecz o dziedzictwie wiejskim*, red. Konopka M., Fundacja Fundusz Współpracy, Poznań 2001.

²⁶³ Badacze przeanalizowali 28 europejskich krajów i określili dla każdego z nich w badanym okresie czasowym jeden z siedmiu rodzajów systemu zarządzania gruntami. Zob. Jepsen M.R. i in., *Transitions in European land-management regimes between 1800 and 2010*, „Land Use Policy” vol. 49 (2015), s. 53–64.

²⁶⁴ We wstępie do książki autorzy zadeklarowali, że „ten tom przedstawia pierwszą międzynarodową eksplorację krajobrazu majątków ziemskich w północnej Europie”. W publikacji zawarto wyniki badań przeprowadzonych na terenie Wielkiej Brytanii, Holandii, Danii, Norwegii, Szwecji i Niemiec. Zob. *Estate Landscapes in Northern Europe*, red. Finch J., Dyrmann K., Frausing M., Aarhus Universitetsforlag, Aarhus North 2019.

²⁶⁵ Trwanie może mieć także funkcję nadawania znaczeń elementom i miejscom, które mogą być miejscami pamięci, np. związanymi z wydarzeniami historycznymi. Zob. Scazzosi L., dz. cyt., s. 340.

²⁶⁶ Na poczucie stabilności przestrzennej wyrażonej w etymologii słowa „krajobraz” zwrócił uwagę Marc Antrop. W wielu językach, zarówno we francuskim określeniu *paysage*, jak i holenderskim *landshap*, zawarta jest idea powiązania wpływu danej społeczności na kształtowanie zajmowanej przestrzeni ze szczególnym wyglądem regionu/kraju. Zob. Antrop M., *Why landscapes...*, dz. cyt., s. 23–24. Całościowego przeglądu etymologii słowa „krajobraz” w wielu językach europejskich dokonał Han Lörzing, a w ostatnim czasie Marc Antrop i Veerle Van Eetvelde oraz Urszula Myga-Piątek. Por. Lörzing H., *The Nature of Landscape. a Personal Quest*, 010 Publishers, Rotterdam 2001, s. 26–33; Antrop M., Van Eetvelde V., dz. cyt., s. 35–42; Myga-Piątek U., *Pamięć...*, dz. cyt., s. 29–32.

²⁶⁷ Por. Antrop M., *The concept...*, dz. cyt., s. 109–110; Raszeja E., *Tożsamość, trwałość, rozwój; Ochrona krajobrazu kulturowego w projektach odnowy wsi*, „Architektura krajobrazu” t. 10, nr 1–2, Wrocław 2005, s. 41–43.

²⁶⁸ Elżbieta Raszeja przytacza w tym miejscu twierdzenia Andreasa Bossharda. Zob. Bosshard A., *A methodology and terminology of sustainability assessment and its perspectives for rural planning*, „Agriculture, Ecosystems & Environment” vol. 77, issues 1–2 (2000), s. 29–41, za: Raszeja E., *Ochrona...*, dz. cyt., s. 46.

tj. mniej lub bardziej stabilnego w określonych granicach²⁶⁹. Aspekt stabilności jest obecny w badaniach z zakresu ekologii krajobrazu, który zakłada istnienie pewnej równowagi między adaptacją ludzi do środowiska a przystosowaniem środowiska do potrzeb człowieka²⁷⁰. Wiąże się to z cyklicznym charakterem przeobrażeń krajobrazu, gdzie system środowiska wzbogaca się o nowe elementy, a transformacje mają charakter przechodzenia z jednego stanu równowagi w kolejny²⁷¹. Celem jest uzyskanie stanu, w którym przyroda sama będzie w stanie niwelować negatywne skutki intensyfikacji rolnictwa oraz będzie wspierać naturalne procesy²⁷². Powstawanie „tradycyjnych” krajobrazów rolniczych odbywało się metodą prób i błędów wielu pokoleń, co – jak opisują Willem Vos i Herman Meekes – odbywało się poprzez tzw. inwolucję²⁷³. Wreszcie i w ujęciu socjologów nie istnieje pojęcie rzeczywistości społecznej stabilnej. Podkreśla się jednak, że w historii obszarów wiejskich, procesy trwania dominują na procesami zmian, z których część tworzy sekwencje o charakterze przyczynowo-skutkowym²⁷⁴. Stabilny charakter krajobrazu wzmaga poczucie bezpieczeństwa wśród zamieszkujących go ludzi²⁷⁵, dlatego w przeszłości krajobraz był intuicyjnie postrzegany jako dziedzictwo, które zostanie przekazane kolejnemu pokoleniu. Hasło zrównoważonego rozwoju praktycznie nie istniało. Współcześnie należy raczej mówić o nakładających się naraz wielu krajobrazach, co nie symbolizuje już żadnej stabilności²⁷⁶.

2.3.2. Europejskie metody identyfikacji i ochrony historycznego charakteru krajobrazu

Europejska Konwencja Krajobrazowa nakłada na sygnatariuszy obowiązek podjęcia działań na rzecz zidentyfikowania i scharakteryzowania krajobrazów²⁷⁷. Wiele krajów podjęło się opracowania typologii krajobrazu z zastosowaniem przy tym różnych kryteriów i procedur²⁷⁸. Badane są różnorodne czynniki, a stosunkowo najczęściej – aspekty przyrodnicze. Na równi z kolejnymi wyznacznikami, zwykle warunkami hydrograficznymi i klimatycznymi, do głosu dochodzą: użytkowanie

²⁶⁹ Darvill T., *Landscapes and the archaeologist*, [w:] *Making English Landscapes. Changing Perspectives*, red. Barker K., Darvill T., University of Bournemouth, Oxbow, Oxford 1997, s. 74–75, za: Rączkowski W., *Archeologia...*, dz. cyt., s. 176–177.

²⁷⁰ Dubos R., dz. cyt., s. 176–177.

²⁷¹ Pojęcie samopodtrzymującego się krajobrazu funkcjonuje w badaniach ekologicznych od wielu lat. Szerzej w: Richling A., Solon J., dz. cyt., s. 60–61, 264.

²⁷² Szerzej o koncepcji rolnictwa ekologicznego pisze: Ryszkowski L., *Rolnictwo ekologiczne*, „Zeszyty Problemowe Postępów Nauk Rolniczych” z. 324, Warszawa 1987, s. 15–42.

²⁷³ W ujęciu historycznym krajobrazy rolnicze rozwijały się przy ograniczonych środkach technicznych, lecz z liczną siłą roboczą. Głównym celem była maksymalizacja produktywności ziemi poprzez intensyfikację i organizację nakładów pracy. Zrównoważone wykorzystywanie zasobów naturalnych polegało na utrzymaniu równowagi między możliwościami produkcyjnymi a odnawialnością systemów przyrodniczych. Zob. Vos W., Meekes H., dz. cyt., s. 8–9.

²⁷⁴ Halamska M., *Transformacja wsi 1989–2009. Zmienny rytm modernizacji*, „Studia Regionalne i Lokalne” nr 2 (44), Warszawa 2011, s. 6.

²⁷⁵ David Lowenthal uznaje krajobraz za dziedzictwo kulturowe wymienia jego trzy atrybuty: stabilność, materialność oraz źródło wielu różnych artefaktów, których wartość zwiększa się w zależności od kontekstu przestrzennego. Zob. Lowenthal D., *European landscape transformations. The rural residua*, [w:] *Understanding Ordinary Landscapes*, red. Groth, P., Brestt T.W., Yale University Press, New Haven 1997, za: Antrop M., *Why landscapes...*, dz. cyt., s. 31–32.

²⁷⁶ Szerzej na ten temat w: Antrop M., Van Eetvelde V., dz., cyt. 144–146.

²⁷⁷ Europejska Konwencja Krajobrazowa (Dz. U. z 2000 r. Nr 14, poz. 98, Art. 6 lit. c).

²⁷⁸ Na temat typologii krajobrazów w Unii Europejskiej wielokrotnie pisała Anna Majchrowska. Por. Majchrowska A., *Systematyzacja krajobrazu w wybranych krajach europejskich*, „Problemy Ekologii Krajobrazu” t. 20, Warszawa 2008, s. 127–134; Taż, *Europejskie przykłady topologii krajobrazów kulturowych*, „Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego” nr 27 (2015), s. 27–43.

terenu, trwałość historyczna i układy przestrzenne pól i osiedli²⁷⁹. Skupienie uwagi na jednych czynnikach, przy jednoczesnym marginalizowaniu drugich czynników, jest związane z koncepcją polityki krajobrazowej danego kraju, co najczęściej uwidacznia się w zakresie ochrony zabytków lub przyrody. Wyraźnie zarysowało się na tym tle angielskie podejście do identyfikacji charakteru krajobrazu (metoda LCA – *Landscape Character Assessment*), które włącza ochronę krajobrazu do zapisów prawnych w zakresie gospodarki przestrzennej²⁸⁰. Na uwagę zasługuje także metoda HLC (*Historic Landscape Character*), która stanowi część krajowego programu zainicjowanego przez English Heritage²⁸¹ i promowanego na poziomie hrabstwa. Metodyka tych badań ma coraz większe zainteresowanie w wielu krajach europejskich.

Historyczny charakter krajobrazu

Jeszcze do niedawna w Europie najpopularniejszym spojrzeniem na wymiar krajobrazu nie było ujęcie go jako całość (przestrzenną i biogeograficzną), lecz – jako sumę punktów. Momentem zwrotnym stał się rozwój archeologii krajobrazu, której pionierami byli Trevor Rowley i Mick Aston²⁸². Badacze przekonywali się coraz bardziej, że procesy historyczne w zasadniczy sposób zadecydowały o charakterze współczesnego krajobrazu, a ochrona krajobrazu nie może polegać wyłącznie na ochronie pojedynczych obiektów (np. zabytków). Wśród społeczeństwa największej zmianie uległy ambicje związane z troską o krajobraz, dlatego powstała potrzeba skonstruowania nowych metod badawczych współpracujących już z istniejącymi²⁸³. Percepcja krajobrazu w długich ciągach czasowych – zgodna z angielską metodą badań rozwijaną od lat 70. XX w. – pozwala zauważyć jego liczne nawarstwienia, w tym przeważający historyczny charakter²⁸⁴. Taką perspektywę zakłada metoda *Historic Landscape Character* (HLC). Zrozumienie „głębi czasu” (określonej w literaturze zagranicznej jako *time-depth*²⁸⁵) pozwala zrewidować wnioski na temat rzekomo „naturalnego” czy „niezmienionego” krajobrazu oraz pozwala zauważyć, że nawet w bardzo współczesnym krajobrazie wciąż istnieją ślady bardzo odległej przeszłości. Analizy wykonywane w ramach metody HLC dostarczają wiedzy na temat elementów i układów przestrzennych zachowanych i powstałych nieraz w ciągu setek, a nawet tysięcy lat. Nie służą one jednak zachowaniu (zamrażaniu) obecnego krajobrazu, ponieważ takie działanie usunęłoby z niego przypisane mu wartości – widoczność zmian i ślady ludzkich działań. Celem nie jest także przywrócenie go do konkretnego punktu w ewolucji czy szeroko pojętej „lepszej” przeszłości.

■

²⁷⁹ W publikacji pod redakcją Dirka Michaela Waschera dokonano przeglądu 49 opracowań dotyczących wyznaczenia typologii krajobrazu w 14 europejskich krajach. W badaniach wyznaczono 22 różne czynniki zgrupowane w aspektach przyrodniczych, społeczno-gospodarczo-technicznych, kulturowo-estetycznych i politycznych. Zob. *European landscape character areas. typologies, cartography and indicators for the assessment of sustainable landscapes*, red. Wascher D.M., Landscape Europe, Wageningen 2005, s. 39–40.

²⁸⁰ Szerzej o europejskich metodach służących do rozpoznania i oceny krajobrazu pisze Elżbieta Raszeja i Justyna Jaworek. Por. Raszeja E., *Ochrona...*, dz. cyt., s. 151–164; Jaworek J., *Ocena historycznych cech krajobrazu jako podstawa dla ich ochrony w gospodarowaniu i planowaniu*, „Czasopismo Techniczne” t. 7–A, Kraków 2012, s. 57–66.

²⁸¹ Brytyjska agencja rządowa odpowiedzialna za ochronę, zarządzanie i zrównoważone użytkowanie środowiska historycznego zarówno na terenach wiejskich, jak i w miastach.

²⁸² Aston M., *Interpreting the landscape. Landscape archeology and local history*, Routledge, Londyn–Nowy Jork 2002.

²⁸³ Fairclough G., dz. cyt., s. 301.

²⁸⁴ Zasady metody HLC zostały przedstawione w wielu publikacjach, przy czym najważniejszymi są: Clark J., Darlington J., Fairclough G., *Using Historic Landscape Characterisation. English Heritage's review of HLC Applications 2002–03*, English Heritage & Lancashire Council, Londyn 2004, s. 11–12 oraz Fairclough G., Macinnes L., *Understanding Historic Landscape Character (Topic paper 5)*, [w:] *Landscape Character Assessment. guidance for England and Scotland*, Countryside Agency, Scottish Natural Heritage 2002, s. 7.

²⁸⁵ Krajobraz kulturowy stanowi jeden z najbogatszych zapisów historycznych. Szerzej na ten temat pisze: Fairclough G., dz. cyt.

Określenie „historyczny krajobraz” dotyczy obiektów, które istnieją i są w użyciu, a nie elementów powstałych we wcześniejszych fazach użytkowania i stanowiących dziś jedynie zapis archeologiczny. Rozpoznanie historycznej perspektywy jest niezbędne do jego właściwego „zorientowania na przyszłość”, gdyż wyzwaniem jest takie zarządzanie i planowanie krajobrazu, aby przyszłe zmiany nie zmarginalizowały, bądź – co gorsza – nie wymazały kluczowych aspektów świadczących o charakterze krajobrazu²⁸⁶. Dobrym punktem wyjścia będzie uznanie, że ochrona krajobrazu kulturowego nie polega na zapobieganiu zmianom, ale na zarządzaniu nimi. W tym kontekście znaczenia nabiera możliwość przyjęcia przez krajobraz zmian przestrzennych, bez szkody dla trwałości jego historycznej struktury, gdzie w stosowanych w Polsce działaniach ochronnych i konserwatorskich wyznacznikiem są jednocześnie ranga i wartość historyczna krajobrazu²⁸⁷.

Metody identyfikacji charakteru krajobrazu

Analiza krajobrazu powinna uwzględniać jego historyczną perspektywę przez przypisywanie znaczenia istniejącym elementom przestrzeni. Wymaga to dobrego zrozumienia interakcji między czynnikami naturalnymi, które wpływają na charakter krajobrazu, a czynnikami antropogenicznymi, które kształtują go w czasie. W niektórych przypadkach, jak lasy czy kamieniołomy, te połączenia nie są zbyt skomplikowane. Większą złożonością charakteryzują się natomiast krajobrazy rolnicze²⁸⁸. Im mniejsza skala analizowanego krajobrazu, tym bardziej szczegółowe i specyficzne są jego kluczowe cechy, które nadają obszarowi poczucie miejsca odrębne od otoczenia²⁸⁹. Stąd wielu współczesnych badaczy postawiło sobie za cel rozpoznanie historii krajobrazu, dzięki rozpatrzeniu go w przekrojach czasowych.

Wytyczne do oceny historycznego charakteru krajobrazu są stosowane nie tylko w Anglii i Walii, lecz także w zmodyfikowanej wersji w Szkocji pod nazwą HLA (*Historic Land-use Assessment*)²⁹⁰. Metoda HLC to elastyczna technika, która angażuje różnorodne narzędzia oceny charakteru, dzięki czemu nie promuje tylko jednego podejścia. Podobnie do LCA narzędzia badawcze HLC zostały wdrożone i przetestowane w wielu innych krajach, co w sposób całościowy analizuje wydana w 2018 r. publikacja *Routledge handbook of landscape character assessment*²⁹¹. Znaczenie tej metody zostało zaprezentowane na studiach przypadku w Grecji, Turcji, Chorwacji i na Cyprze dla lepszego zrozumienia historycznych krajobrazów. Działania te są konsekwencją rozpowszechnienia wiedzy na temat angielskiego podejścia do badań krajobrazu w basenie Morza Śródziemnego. Od kilku lat w Katalonii prowadzony jest pilotażowy projekt pod nazwą PaHisCat (*Paisatges Històrics de Catalunya*), którego celem jest zrozumienie długoterminowych zmian krajobrazu. Metodę HLC – według Grahama Fairclougha, jednego z jej twórców – można stosunkowo łatwo zastosować w regionach o strukturze krajobrazu zbliżonej do angielskiej, jak np. w północno-zachodniej Francji. Możliwość posługiwania się metodą angielską jest także wykorzystywana w państwach o bardziej otwartym krajobrazie jak w Portugalii czy Szwecji²⁹². Z kolei trudniej badać historyczny charakter

■

²⁸⁶ Por. Fairclough G., dz. cyt., s. 314; Rippon S., dz. cyt., s. 52–53; Clark J., Darlington J., Fairclough G., dz. cyt., s. 12.

²⁸⁷ Raszeja E. i in., *Ochrona i kształtowanie krajobrazu kulturowego w zintegrowanym planowaniu rozwoju*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań 2022, s. 91.

²⁸⁸ Rippon S., dz. cyt., s. 19–24.

²⁸⁹ Swanwick C., *Landscape Character Assessment. guidance for England and Scotland*, Countryside Agency, Scottish Natural Heritage 2002, s. 45–46.

²⁹⁰ Szerzej na ten temat pisze: Majchrowska A., *Europejskie...*, dz. cyt., s. 41.

²⁹¹ *Routledge handbook of landscape character assessment. current approaches to characterisation and assessment* routledge, red. Fairclough G., Sarlöv Herlin I., Swanwick C., 2018. Routledge, Londyn 2018.

²⁹² Fairclough G., dz. cyt., s. 306.

krajobrazu, który – jak w przypadku Holandii – wydaje się w znacznej mierze nowoczesny. Niemniej tamtejsze agencje dziedzictwa (analogicznie do Irlandii) opracowały metodologie badań krajobrazu, mające zastosowanie do konkretnych wyzwań od poziomu lokalnego do krajowego²⁹³. We Flandrii wydzielone zostały strefy reliktowe (*relic zones*), tj. obszary, które zachowały spójny zestaw dawnych struktur i elementów krajobrazu. Obszary te stanowią punkt wyjścia do rozpoczęcia działań naprawczych krajobrazu, ponieważ uznano, że sposób zarządzania takim krajobrazem ma realny wpływ na jego bardziej zakłócone otoczenie²⁹⁴. Badania historycznego charakteru krajobrazu są intensywnie prowadzone również wobec tych krajobrazów, które w powszechnej opinii uchodzą za stabilne i oparte na wielowiekowym powiązaniu człowieka z naturą. Najlepszym tego przykładem może być zarządzanie wiejską przestrzenią rolniczą we Włoszech, które powoduje współcześnie poważne problemy w zakresie ochrony wartości kulturowych krajobrazu²⁹⁵.

Od ochrony przyrody do holistycznego ujęcia krajobrazu w Niemczech

Jednym z krajów, w którym niedawno doszło do reorientacji w zakresie metody ochrony krajobrazu, są Niemcy²⁹⁶. Ze względów geograficznych te ustalenia mogą mieć znaczenie dla polskiej praktyki zarządzania krajobrazem. W systemie federalnym każdy kraj związkowy posiada własne wewnętrzne przepisy, stąd realizacja polityki krajobrazowej w kraju związkowym może być rezultatem pojedynczych inicjatyw. Swoistym ewenementem są Bawaria i Baden-Württemberg, gdzie dwóch geografów historycznych zdołało wprowadzić do prawa federalnego przepisy łączące ochronę zabytków z krajobrazem kulturowym. Idei zachowania historycznego krajobrazu towarzyszyło wprowadzenie do porządku prawnego nowej terminologii, np. „krajobrazy o ważnych historycznych elementach i strukturach” (niem. *Denkmallandschaften*)²⁹⁷. W odpowiedzi na specyfikę kraju oraz wewnętrzne rozproszenie przepisów dotyczących krajobrazu po roku 2002 doszło do stopniowego przejścia od ochrony przyrody do holistycznej koncepcji ochrony przyrody, zabytków i krajobrazu. Efektem było stworzenie interdyscyplinarnego konceptu przestrzennego zagospodarowania historycznego dziedzictwa kulturowego, zwanego w skrócie CLC (*concept of cultural landscape*, niem. *Kulturlandschaftspflege*). Pierwszym etapem metody CLC jest rozpoznanie obecnych we współczesnej przestrzeni historycznych struktur krajobrazu. Procedura oceny wykorzystuje takie wskaźniki, jak trwałość historyczna struktury i jej składowych oraz rzadkość występowania elementów mających znaczenie dla tożsamości regionalnej. Na ostatnim etapie, z uwzględnieniem interdyscyplinarnej dyskusji, sporządzana jest strategia włączenia krajobrazu jako dziedzictwa kulturowego do koncepcji rozwoju kraju. Podstawowym założeniem – podobnie jak w przypadku metod angielskich – jest akceptacja ewolucji krajobrazu, która uznaje zachowanie zasobów historycznych w planowaniu zmian²⁹⁸.

²⁹³ Turner S., *Historic landscape characterisation. an archaeological approach to landscape heritage*, [w:] *Routledge handbook of landscape character assessment. Current approaches to characterisation and assessment* routledge, red. Fairclough G., Sarlöv Herlin I., Swanwick C., Routledge, Londyn 2018, s. 44–45.

²⁹⁴ Oparte na podejściu biogeograficznym badania krajobrazu Flandrii są prowadzone m.in. przez Marca Antropa. Inwentaryzacja i mapowanie reliktyw „tradycyjnych krajobrazów” zaowocowały stworzeniem atlasu krajobrazowego Flandrii. Por. Antrop M., *The concept...*, dz. cyt.; Van Eetvelde V., Antrop M., *The significance of landscape relic zones in relation to soil conditions, settlement pat tern and territories in Flanders*, „Landscape and Urban Planning” vol. 70, issues 1–2 (2005), s. 127–141.

²⁹⁵ Problematykę tę prezentuje: *Italian historical rural landscapes. Cultural values for the environment and rural development*, red. Agnoletti M., „Environmental History” vol. 1, Springer Science+Business Media, Nowy Jork 2013.

²⁹⁶ Szerzej w: Weizenegger S., Schenk W., *Cultural Landscape Management in Europe and Germany*, [w:] *The Conservation of Cultural Landscapes*, red. Agnoletti M., Centre for Agriculture and Bioscience International, Londyn 2006, s. 183–196.

²⁹⁷ Tamże, s. 192–193.

²⁹⁸ Tamże, s. 194–195.

2.3.3. Dążenia do utrzymania tożsamości polskiego krajobrazu folwarcznego

Myślenie o utrzymaniu tożsamości krajobrazu, w perspektywie ochrony pojedynczych zabytków i obszarów, było obecne w polskiej praktyce krajobrazowej przez długie dziesięciolecia. Postawa ta ulega zmianie dopiero od kilkunastu lat. Nowym narzędziem, będącym rezultatem wdrożenia Europejskiej Konwencji Krajobrazowej ma być audyt krajobrazowy, w ramach którego dąży się do zidentyfikowania tzw. krajobrazów priorytetowych. Podejście to różni się od założeń programów znanych w Europie Zachodniej. Przyczyn tej sytuacji można doszukiwać się w krajowych doświadczeniach związanych z polityką krajobrazową. Diametralnie różna dynamika zmian przestrzennych zaobserwowanych na Zachodzie i w Europie Środkowo-Wschodniej wpłynęła na indywidualny charakter palimpsestu tych krajów.

Od zabytku do podejścia krajobrazowego

W Dekrecie Rady Regencyjnej o opiece nad zabytkami sztuki i kultury z 1918 roku – prekursor-skim w dziedzinie prawnej ochrony polskiego krajobrazu – w art. 17 zapisano: „Rząd ma prawo nie dopuścić do niszczenia, zaśłaniania lub szpecenia widoku na zabytki lub z zabytków nieruchomości”²⁹⁹. W okresie międzywojennym ochrona zabytków nie uwzględniała ich kontekstu krajobrazowego, co było zrozumiałe z uwagi na małą wówczas ilość zagrożeń. Co prawda jeszcze przed 1914 r. przyjęto ustawy dotyczące ochrony przyrody i zabytków, jednak oba te obszary nie integrowały się po II wojnie światowej przez jeszcze bardzo długi czas. Te okoliczności nie wpłynęły pozytywnie na zachowanie tożsamości polskiego krajobrazu³⁰⁰, dodatkowo podobna sytuacja nastąpiła w całej Europie. Po roku 1945 intensywnie pogłębiały się rozbieżności między naukami przyrodniczymi a humanistycznymi. Studia krajobrazowe były prowadzone na polu wielu dyscyplin naukowych, a dominujące stało się twierdzenie, że krajobraz stanowi sumę ich części³⁰¹. W Polsce znaczący wpływ na interpretację krajobrazu jako sumy zabytkowych obiektów miało w latach 50. i 60. XX w. środowisko konserwatorskie. Przyjęcie kryterium „dawności” w odniesieniu do obiektów spowodowało, że w *Katalogu zabytków budownictwa przemysłowego w Polsce* i *Katalogu zabytków sztuki w Polsce* tylko najważniejszych obiektów architektonicznych pomijając całą pulę obiektów, w których nie dostrzegano wartości zabytkowej. Duży wpływ na dalszy przebieg tych wydarzeń miały kolejne konwencje UNESCO³⁰².

W roku 1972 za dziedzictwo kulturowe uznano zabytki, ich zespoły lub miejsca zabytkowe, a ochronę krajobrazu sprowadzono do miejsc najbardziej wyróżniających się, co w praktyce nie zmieniło sposobu myślenia o krajobrazie z początku XX w.³⁰³. W latach 70. XX w. postulaty odejścia

■

²⁹⁹ Dekret Rady Regencyjnej o opiece nad zabytkami sztuki i kultury (Dz.U. 1918 nr 16 poz. 36).

³⁰⁰ Na temat integracji i dezintegracji ochrony przyrody i zabytków do przełomu XX i XXI w. pisał: Myczkowski Z., *Ochrona przyrody i ochrona zabytków – konflikt czy współdziałanie*, [w:] *Architektura krajobrazu a planowanie przestrzenne. Podręcznik dla studentów wyższych szkół technicznych*, red. Pawłowska K., Politechnika Krakowska im. Tadeusza Kościuszki, Kraków 2001.

³⁰¹ Studia krajobrazowe były podzielone na bardzo różne dyscypliny: archeologię, ekologię, geografę (fizyczną, regionalną, historyczną, humanistyczną), socjologię, psychologię i planowanie. Historię badań nad europejskim krajobrazem przedstawili w ostatnim czasie: Antrop M., Van Eetvelde V., dz. cyt., s. 6, 11–33.

³⁰² Polska ratyfikowała dotąd 5 z 6 konwencji dotyczących ochrony dziedzictwa kulturalnego. Główne kierunki rozwoju pojęcia zabytku w Polsce i wybranych krajach Europejskich szeroko przedstawiły Hanna Pieńkowska i Katarzyna Zalaszińska. Por. Pieńkowska H., *Nowa metoda planowania konserwatorskiego*, „Teki Komisji Urbanistyki i Architektury Oddział PAN w Krakowie”, t. 11, s. 110–113. Zob. także: Zalaszińska K., 2013. dz. cyt.

³⁰³ Ruch ochrony najpiękniejszych krajobrazów działał aktywnie w Europie od 2. połowy XIX w. za sprawą wielu stowarzyszeń ochrony dzikiej przyrody. Było to skutkiem utworzenia w 1872 r. pierwszego parku narodowego w Yellowstone. Ruch ten przybrał na sile na początku XX w. i pozostał kluczowy aż do lat 70. XX w. Zob. Antrop M., *Why landscapes...*, dz. cyt., s. 28–30.

od ochrony pojedynczych obiektów na rzecz ochrony krajobrazu kulturowego wśród polskich konserwatorów głosili m.in. Jerzy Stankiewicz³⁰⁴ i Hanna Pieńkowska³⁰⁵. Niemniej to właśnie krakowska szkoła architektury krajobrazu – wraz z Tadeuszem Tołwińskim i Gerardem Ciołkiem – wysunęła ideę ujęcia krajobrazowego w ochronie zabytków³⁰⁶. Wpisywała się w to koncepcja „zabytkowych krajobrazów kulturowych”, wśród których Janusz Bogdanowski umieścił krajobraz majątków ziemskich³⁰⁷. Dekadę później, w czerwcu 1986 r., IFLA i PKN ICOMOS zorganizowały międzynarodową konferencję „Kształtowanie krajobrazu rolniczego – historia, współczesność, przyszłość”. Konferencja ta miała charakter objazdowy i objęła także wielkopolskie Czerniejewo i Gniezno. W efekcie spotkań powstała rezolucja, w której stwierdzono, że „różne krajobrazy rolnicze są niezwykle zróżnicowane a zarazem charakterystyczne”, co jednak nie zyskało dostatecznej uwagi w polityce rządzących³⁰⁸. Krajobraz historyczny był pojmowany jako kompozycja powstała z połączenia natury i form wprowadzonych przez człowieka pracującego na przestrzeni dziejów. Na bazie tego w 1986 r. Bogna Lipińska wprowadziła termin „krajobraz pracujący”. O ile w przypadku obiektów architektonicznych zatrzymanych w czasie stosunkowo łatwo dowiedzieć ich wartości historycznej, o tyle wykazanie „zabytkowości” dynamicznie zmieniającego się krajobrazu staje się dość problematyczne. Niemniej koncepcja „krajobrazu pracującego”, noszącego znamiona licznych śladów przeszłości, przesądza o jego prawie do miana krajobrazu historycznego³⁰⁹. Niestety trwająca do końca lat 80. XX w. nikła skuteczność ochrony historycznej zabudowy wsi pogłębiła tylko tradycjonalizm polskiego środowiska konserwatorskiego. Wartości historyczne dalej dostrzegano tylko w poszczególnych obiektach, rzadziej ich zespołach, a niemal wcale w krajobrazie³¹⁰. Szczególnym momentem okazał się rok 1995, kiedy to pod kierunkiem Janusza Bogdanowskiego – z wykorzystaniem metody JARK – podjęto w Polsce program „Ochrony i konserwacji zabytkowego krajobrazu kulturowego”³¹¹. Projekt został opracowany przez Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu, który – mimo sprzeciwu części środowiska konserwatorskiego w kraju i instytucji zagranicznych – został wchłonięty w 2002 r. w strukturę KOBIDZ-u (obecnie NID-u)³¹². Jeszcze chwilę przed tym, bo w roku 2000, powstała Karta krakowska, w której krajobraz został określony dziedzictwem kulturowym, a charakter krajobrazu – za jego integralny i konieczny do poszanowania element³¹³. W 2013 roku Polski Komitet ds. UNESCO konferencję „Jak w nowoczesny sposób chronić dziedzictwo kulturowe” zakończył „postulowanym odejściem od pojęcia zabytku do pojęcia dziedzictwa i podejściem obszarowym, krajobrazowym”³¹⁴.

■

³⁰⁴ Stankiewicz J., *Na przełomie*, „Ochrona Zabytków” t. 28, nr 2, Warszawa 1975, s. 102–104.

³⁰⁵ W roku 1977 Hanna Pieńkowska zanotowała: „Wydaje się, że ochrona jednego drzewa, jednej alei, skały lub stanowiska ginącej rośliny nie może już dzisiaj odnieść należytego znaczenia, podobnie jak ochrona jednej chałupy, jednego dworu, jednej kamienicy lub kościoła w zabytkowym mieście”. Zob. Pieńkowska H., dz. cyt., s. 107–114.

³⁰⁶ Lipińska B., *Ochrona dziedzictwa kulturowego. Ujęcie krajobrazowe*, Wydział Architektury Politechniki Gdańskiej, Gdańsk 2011, s. 25.

³⁰⁷ Bogdanowski J., *Kompozycja...*, dz. cyt., s. 24–25, 152–160.

³⁰⁸ Za: Michałowski A., *Przemówienie...*, dz. cyt., s. 17–18.

³⁰⁹ Lipińska B., *Żuławy Wiślane. ochrona i kształtowanie zabytkowego krajobrazu*, Stowarzyszenie Żuławy, Nowy Dwór Gdański–Gdańsk 2011, s. 7.

³¹⁰ Problematykę ochrony zabytków w Polsce szeroko prezentuje: Pruszyński J., *Ochrona zabytków w Polsce. Geneza, organizacja, prawo*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1989.

³¹¹ Zgodnie z instrukcją autorstwa Janusza Bogdanowskiego: Bogdanowski J., *Projekt...*, dz. cyt.

³¹² Michałowski A., *Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu Narodowa Instytucja Kultury. Historia struktury organizacyjno-prawnej. Lata 1977–2002*, „Ochrona Zabytków” nr 1–2, Warszawa 2012, s. 62.

³¹³ Karta krakowska sporządzona podczas Międzynarodowej Konferencji Konserwatorskiej w Krakowie w dniach 23–26 października 2000 r.

³¹⁴ Był to rezultat zaleceń wydanych już wcześniej przez UNESCO. Zob. Zalasińska K., *Zalecenia...*, dz. cyt., s. 216.

Było to zgodne z konwencjami UNESCO, które w ciągu ostatnich 50 lat nakreśliły kierunek przejścia z pojęcia zabytek na dziedzictwo oraz z ochrony zabytków na zarządzanie dziedzictwem³¹⁵.

Instrumenty prawne ochrony krajobrazu

Każdy element krajobrazu – bez względu na jego wartość – powinien być rozpatrywany w kontekście swojego miejsca w układzie przestrzennym. Takiego myślenia zabrakło wobec zespołów dworskich czy folwarcznych, które dzielono na części „zabytkowe” i „niezabytkowe”, co doprowadziło do katastrofalnych zmian. W efekcie wpisy do rejestru zabytków – czy też włączenia do gminnej i wojewódzkiej ewidencji zabytków – układów zabudowy folwarcznej, rzadziej całych zespołów, obejmują tylko ich zasadnicze części, bez żadnego kontekstu krajobrazowego. Nie dotyczą one także fragmentów terenu o utraconych wartościach zabytkowych, co zmniejsza szanse na wprowadzenie działań naprawczych w integralności zespołów. Podobnie wyznaczone granice zabytkowych parków przy siedzibach obejmują wyłącznie układ kompozycyjny ze starodrzewem, zaś ich strefy ochrony konserwatorskiej (ekologiczne i widokowe), wyznaczone w ewidencjach parkowych z lat 70. i 80. XX w., nie mają żadnego umocowania prawnego. Tak określone granice oparte na sztywnym podziale katastralnym, są wprowadzane do dokumentów planistycznych, w tym SUiKZP i MPZP³¹⁶. Obiecującymi narzędziami wydają się wpisy do rejestru zabytków układów ruralistycznych i krajobrazów kulturowych, ale ich ilość w Wielkopolsce jest znikoma³¹⁷. Nowa ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami wprowadziła interesujące, lecz napotykające na znaczny opór samorządów lokalnych, pojęcie parku kulturowego³¹⁸. Najwyższa forma ochrony zabytku, jaką jest otrzymanie statusu pomnika historii, potwierdza tylko dotychczasowe, wybiórcze myślenie o ochronie cennych obszarów. Zasadniczo granice pomnika historii nie obejmują otaczającego go krajobrazu, co pozbawia go możliwości kontroli otoczenia przed negatywnymi przekształceniami.

Takie działania, czy raczej zaniechania, będą skutkować w bliższej lub dalszej przyszłości obniżeniem wartości samego chronionego w ten sposób obiektu³¹⁹. Jedyńm z niewielu pozytywnych przykładów takiego pomnika historii jest „Rogalin – zespół pałacowo-parkowy z obszarem dawnego majątku ziemskiego”³²⁰.

Ustawa o ochronie przyrody nie przewiduje powszechnej ochrony, a jedynie określa jej 10 możliwych form. Wiązą się z nimi ograniczenia inwestycyjne i w działalności gospodarczej, ale w zakresie problematyki ochrony krajobrazu poszczególne formy ochrony przyrody nie odbiegają zbytnio od

³¹⁵ Ewolucję pojęcia dziedzictwa w kontekście prawodawstwa UNESCO przedstawiła Katarzyna Zalańska: Tamże, dz. cyt.

³¹⁶ Ponadto – według art. 7 pkt 4 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami – jedyną z dodatkowych form ochrony zabytków są ustalenia ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego albo w decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego.

³¹⁷ Do rejestru zabytków województwa wielkopolskiego wpisane są układy ruralistyczne/przestrzenno-architektoniczne następujących miejscowości: Baszków, Czacz, Drzeczkowo, Gołanice, Krzycko Małe, Łędyczek, Pawłowice, Smolice, Warzymowo i Zimnowoda. Jako obszar krajobrazu kulturowego chronione jest jedynie otoczenie Ostrowa Lednickiego i krajobraz kulturowy wokół jeziora Krzyckiego.

³¹⁸ Według danych NID-u na dzień 29 listopada 2019 roku w Polsce istniało zaledwie 40 parków kulturowych. Jedyńm przykładami z terenu Wielkopolski są Mickiewiczowski Park Kulturowy i Park Kulturowy Stare Miasto w Poznaniu.

³¹⁹ Zasięg obiektu „Koszuty – zespół dworsko-parkowy” obejmuje wyłącznie obecny park z usytuowanym centralnie dworem bez jakiegokolwiek strefy ochrony konserwatorskiej np. przedpola widokowego.

³²⁰ W 2018 r. za pomnik historii uznano „Rogalin – zespół pałacowy z ogrodem i parkiem”. Dwa lata później zmieniono jego zakres ochrony jako pomnika historii i zmieniono nazwę na „Rogalin – zespół pałacowo-parkowy z obszarem dawnego majątku ziemskiego”. Układ przestrzenny majątku ziemskiego jest także wpisany do rejestru zabytków.

siebie³²¹. Dla zachowania walorów krajobrazowych szczególnie ważne jest pięć obszarowych form ochrony przyrody: parki narodowe, rezerwy przyrody, obszary Natura 2000 oraz – wyznaczone głównie dla walorów estetycznych – parki krajobrazowe i obszary chronionego krajobrazu (OChK). Dla parków krajobrazowych sporządza się plany ochrony, co tylko pozornie przypisuje im duże znaczenie w kształtowaniu krajobrazu. Lista zakazów zawarta w art. 17 ust. 1 ustawy o ochronie przyrody jest zorientowana głównie na aspekty środowiskowe. Wbrew nazwie mało znaczącą rolę odgrywają OChK, które mają charakter rekreacyjno-wypoczynkowy z niewielkimi ograniczeniami dla działalności gospodarczej³²². Duże znaczenie w procesie poprzedzającym realizację – zwykle sporej kubatury czy skali przedsięwzięć – odgrywają oceny oddziaływania na środowisko. Wykonywane w ich ramach badania krajobrazowe, o ile są podejmowane na wczesnym etapie, umożliwiają łagodzenie negatywnych skutków krajobrazowych³²³.

W roku 2004 Polska ratyfikowała Europejską Konwencję Krajobrazową. Zgodnie z jej głównym przesłaniem, rezultatem interakcji między człowiekiem a środowiskiem jest krajobraz. Co warte zauważenia, w obecnej nomenklaturze polskiego prawodawstwa funkcjonuje zarówno hasło krajobrazu kulturowego, jak i przyrodniczego. Na wyrażenie odrębnej tożsamości krajobrazu, np. olęderskiego czy folwarcznego, nie ma jednak miejsca³²⁴. Konkretne kroki ku identyfikacji i ochrony polskiego krajobrazu pojawiły się dopiero dekadę później. We wrześniu 2014 r., podczas interdyscyplinarnej debaty „Społeczny wymiar krajobrazu kulturowo-przyrodniczego” stwierdzono, że dbałość o integralność i autentyczność krajobrazu „zapewnić mogą jedynie odpowiednie narzędzia planistyczne”³²⁵. Także w *Raporcie o stanie zachowania zabytków nieruchomych w Polsce* postulowano dokonanie zmian legislacyjnych polegających na zwiększeniu synergii między przepisami dotyczącymi ochrony zabytków, działalności budowlanej a planowania przestrzennego³²⁶. Te postulaty były szerzone przez środowisko architektów krajobrazów od wielu lat i oscyływały głównie wokół ochrony krajobrazu z pomocą istniejących już narzędzi planistycznych. Krótko przed przyjęciem EKK przez Radę Europy w październiku 2000 r., podczas III Forum Architektury Krajobrazu, Elżbieta Raszeja wskazywała, że najbardziej skutecznym narzędziem ochrony krajobrazu są MPZP³²⁷. Zmiany legislacyjne mogły także pomóc w przenikaniu się – nie zawsze korzystnym dla ochrony walorów krajobrazowych – form ochrony przyrody i zabytków, w tym zwłaszcza narzędzi krajobrazu kulturowego, zespołu przyrodniczo-krajobrazowego i parku kulturowego. Według Katarzyny Zalaszińskiej usunięcie tych niejasności mogłoby polegać na wyodrębnieniu problematyki ochrony krajobrazu w osobnym akcie prawnym³²⁸. Jednak mimo tych i wielu innych głosów do obowiązującego porządku prawnego,

³²¹ Goździewicz-Biechońska J., *Formy ochrony krajobrazu wiejskiego w świetle ustawy o ochronie przyrody*, „Przegląd Prawa Rolnego” nr 2 (15), Poznań 2014, s. 71.

³²² Tamże, s. 74.

³²³ Szerzej na ten temat na przykładzie konkretnych inwestycji pisze: Sas-Bojarska A., *Wielkie inwestycje w kontekście zagrożeń i ochrony krajobrazu*, Wydawnictwo Politechniki Gdańskiej, Gdańsk 2017.

³²⁴ Na to zagadnienie zwrócił uwagę Piotr Otawski. Zob. Otawski P., *Krajobraz – wartości nie tylko przyrodnicze*, [w:] *Krajobraz kulturowo-przyrodniczy z perspektywy społecznej*, red. Ratajski S., Ziółkowski M., Polski Komitet do spraw UNESCO, Narodowe Centrum Kultury, Warszawa 2006, s. 236.

³²⁵ Wnioski z debaty „Społeczny wymiar krajobrazu kulturowo-przyrodniczego” w Zamku Królewskim w Warszawie z dnia 29 września 2014 roku. Zob. *Krajobraz kulturowo-przyrodniczy z perspektywy społecznej*, red. Ratajski S., Ziółkowski M., Polski Komitet do spraw UNESCO, Narodowe Centrum Kultury, Warszawa 2015, s. 301.

³²⁶ *Raport [...] w Polsce...*, dz. cyt., s. 385.

³²⁷ Raszeja E., *Planistyczne instrumenty ochrony i kształtowania krajobrazu na obszarach wiejskich*, [w:] *III Forum Architektury Krajobrazu*, red. Wolski P., Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego, Warszawa 2000. Zob. także: Böhm A., dz. cyt.

³²⁸ Zalaszińska K., *Konserwatorska ochrona zabytków a ochrona przyrody*, „Kwartalnik Prawa Publicznego” t. 8, nr 3–4, Warszawa 2008, s. 254–256.

obejmującego już w zasadzie 5 ustaw zawierających ustalenia dotyczące wartości krajobrazowych³²⁹, powstał nie tyle osobny akt prawny, ile ustawa wprowadzająca zmiany do pozostałych z wymogiem uchwalenia audytów krajobrazowych³³⁰. Na podstawie rozporządzenia Rady Ministrów narzucono metodykę mieszczącą się w kategoriach regionalizacji³³¹, pomimo że istniały już w Polsce podobne rozwiązania, jak metoda jednostek i wnętrz architektoniczno-krajobrazowych (JARK-WAK) opracowana przez Janusza Bogdanowskiego³³², metoda waloryzacji przestrzeni poprzez kategorie wyróżników krajobrazowych szczegółowo rozpoznanych przez Irenę Niedźwiecką-Filipiak³³³ czy mapa krajobrazów kulturowych autorstwa Urszuli Mygi-Piątek³³⁴. Ze względu na swój poziom szczegółowości nowa metodyka jest niekompatybilna ze skalą planowania miejscowego oraz pomija aspekty kulturowe, kompozycyjne i percepcyjne, co utrudnia identyfikację lokalnej specyfiki krajobrazu³³⁵. W listopadzie 2022 r. udostępniono do publicznego wglądu pierwszy w Polsce projekt audytu krajobrazowego dla województwa wielkopolskiego, po czym uchwalono go w marcu 2023 r. Na obszarze Wielkopolski wskazano 120 krajobrazów priorytetowych, które w istocie obejmują już w znacznej mierze tereny chronione³³⁶. Pokrywa się to z zastrzeżeniami Krzysztofa Chwaliboga i Przemysława Wolskiego z 2015 r., którzy pisali, że „tzw. ustawa krajobrazowa wprowadza audyt krajobrazowy [...] ale tylko w odniesieniu do krajobrazów priorytetowych, czyli mają dotyczyć terenów/obszarów wybranych, które już są chronione, ale nieskutecznie”³³⁷. Audyt istotnie może być postrzegany jako recepta na niedoskonałość istniejących narzędzi, o czym świadczą dyskusje na temat jego roli w systemie ochrony przyrody. Zapisy dotyczące wyznaczanych krajobrazów priorytetowych stają się wsparciem dla form ochrony przyrody³³⁸, ale – co najbardziej interesujące – także argumentem do obejmowania kolejnych terenów ochroną przyrodniczą³³⁹. Dublowanie narzędzi ochrony ma zatem za pomocą

-
- ³²⁹ Ustawa z dnia 7 lipca 1994 r. – Prawo budowlane (Dz.U. 1994 nr 89 poz. 414); Ustawa z dnia 27 kwietnia 2001 r. Prawo ochrony środowiska (Dz.U. 2001 nr 62 poz. 627); Ustawa z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym (Dz.U. 2003 nr 80 poz. 717); ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz.U. 2003 nr 162 poz. 1568); Ustawa z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody (Dz.U. 2004 nr 92 poz. 880).
- ³³⁰ Ustawa z dnia 24 kwietnia 2015 r. o zmianie niektórych ustaw w związku ze wzmocnieniem narzędzi ochrony krajobrazu (Dz.U. 2015 poz. 774).
- ³³¹ Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 11 stycznia 2019 r. w sprawie sporządzania audytów krajobrazowych (Dz.U. 2019 poz. 394).
- ³³² Metoda odnosi się do wyznaczenia obszarów homogenicznych pod względem ukształtowania terenu, pokrycia i genezy. Zob. Bogdanowski J., *Metoda jednostek i wnętrz architektoniczno-krajobrazowych (JARK-WAK) w studiach i projektowaniu*, Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, Kraków 1999.
- ³³³ Wyróżniki zostały ujęte przez autorkę w trójstopniowej skali w zależności od ich rangi w krajobrazie, tj. wiodące, wspomagające i uzupełniające. Zob. Niedźwiecka-Filipiak I., *Wyróżniki krajobrazu i architektury wsi Polski południowo-zachodniej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Przyrodniczego we Wrocławiu, Wrocław 2009. Zob. także: Niedźwiecka-Filipiak I., Gubański J., Bocheńska-Skałicka A., Kuriata Z., *Rola wyróżników krajobrazu wiejskiego w procesie rewitalizacji wsi*, „Studia Obszarów Wiejskich” t. 49, Warszawa 2018, s. 93–108.
- ³³⁴ Myga-Piątek U., *Krajobrazy kulturowe – aspekty ewolucyjne i typologiczne*, Uniwersytet Śląski, Katowice 2012.
- ³³⁵ Szerzej na ten temat piszą: Gałecka A., Szczepańska M., Wilkaniec A., de Mezer E., *Aspekty kulturowe, kompozycyjne i percepcyjne w opracowaniach dotyczących identyfikacji charakteru krajobrazu na poziomie lokalnym*, „Acta Universitatis Lodzianis. Folia Geographica Socio-Oeconomica” nr 33, Łódź 2018, s. 63–76.
- ³³⁶ Krajobrazami priorytetowymi objęto obszary m.in. parku narodowego, parków krajobrazowych i fragmentów Natury 2000. Wśród krajobrazów priorytetowych znalazły się także tereny chronione na mocy ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, w tym liczne układy urbanistyczne oraz 10 z 11 pomników historii.
- ³³⁷ Chwalibóg K., Wolski P., dz. cyt., s. 84–85.
- ³³⁸ Kniola K., *Audyt krajobrazowy – narzędzie w ochronie parków krajobrazowych*, „Biuletyn Parków Krajobrazowych Wielkopolski” z. 28 (30), Poznań 2021, s. 29–40.
- ³³⁹ Zgodnie z zał. nr 7 ust. 2 pkt 3–5 Rozporządzenia w sprawie audytów krajobrazowych w dokumencie ustala się rekomendacje i wnioski dotyczące form ochrony przyrody i zabytków. Stąd ustalenia audytu mają być jednym z argumentów przemawiającym za utworzeniem w województwie wielkopolskim Parku Krajobrazowego Dolina Noteci. Zob. <https://chodziez.naszemiasto.pl/rolnicy-z-gminy-szamacin-przeciwni-powstaniu-parku/ar/c8-9227807>, [dostęp 03.03.2023].

audytu charakter już nie tylko wtórny, lecz także progresywny i prowadzi do coraz większego skomplikowania „systemu” ochrony polskiego krajobrazu.

Wszystko to mimo uznania wartości „codziennych” krajobrazów przez EKK³⁴⁰ i rezolucję IFLA EUROPE³⁴¹ na tle liczących całe dekady doświadczeń krajów Europy Zachodniej w polityce krajobrazowej³⁴². Rezultatem „ustawy krajobrazowej” ma być zatem podział na krajobrazy uważane za „wybitne” (obejmujące mały obszar, objęte już często ochroną) i rozległe krajobrazy uważane za „zwyczajne” czy „codzienne”³⁴³, w których różne, często sprzeczne interesy determinują dynamikę zmian³⁴⁴.

Dynamika nawarstwień przestrzennych a percepcja krajobrazu folwarcznego

Współczesna percepcja krajobrazu ukształtowanego przez wielką własność ziemską różni się w każdym z krajów europejskich w zależności od roli i znaczenia, jakie zajęła wielka własność ziemska w historii narodowej po II wojnie światowej. Ze względu na zachowanie warstwy społecznej zarządzającej przedwojennymi majątkami ziemskimi w wielu częściach Europy tamtejszym krajobrazom przypisywana jest bardzo duża trwałość. Ten stan świadomości wpływa na zakres prowadzonych badań i skupienie uwagi na długich ciągach czasowych. Przykładowo w Szwecji zmiany przestrzenne obszarów majątków ziemskich od XIX do XX w. są opracowane w mniejszym stopniu niż okres przedindustrialny³⁴⁵. Ta perspektywa czasowa, jak pisze badacz tego zjawiska Tomas Germundsson, wywołuje „ryzyko wyobcowania krajobrazów posiadłości i nadania im aury minionych epok oraz ukrycia procesów, które je ukształtowały podczas przełomu nowoczesności”³⁴⁶. Na tę sytuację wpływa także fakt, że warstwa historyczna związana z aktywnością wielkiej własności ziemskiej jest jedną z wielu zachowanych warstw budujących historyczny charakter krajobrazu. W efekcie mniejszych zniszczeń wojennych krajobrazy wypełniają zabytki pochodzące z wielu epok. Prawdopodobnie dlatego w metodach HLC czynniki związane z gospodarką folwarczną nie posiadają specjalnej pozycji. Pośród wielu czynników, wpływ na historyczny charakter krajobrazu mają według HLC także: sieć gospodarcza, sieć elementów wyrażających status władzy nad krajobrazem (np. obiekty militarne, zamki), krajobrazy komponowane (w tym krajobrazy powiązane z rezydencjami) oraz struktura majątkowa zapewniająca odpowiedni kontekst społeczny dla powstawania i ewolucji krajobrazów³⁴⁷.

Z kolei w Europie Środkowej gwałtowne zerwanie z wielowiekową tradycją szlachecką i liczne przewroty historyczne nadały zupełnie inną specyfikę badaniom nad krajobrazem folwarcznym. Podczas gdy w bardziej uprzemysłowionej Europie Zachodniej krajobrazy były niszczone przez szybciej

■

³⁴⁰ W preambule EKK stwierdzono, że krajobraz jest ważną częścią życia ludzi zamieszkujących wszystkie krajobrazy – od tych o wysokich walorach estetycznych przez pospolite po zdegradowane.

³⁴¹ Rezolucja IFLA EUROPE w sprawie krajobrazu TU i TERAZ „Krajobrazy codzienne” sporządzona w Granadzie (Hiszpania) w październiku 2021 r.

³⁴² Choćby we Francji, w końcu lat 80. XX w., nowa polityka krajobrazowa miała być prowadzona nie tylko na obszarach o wyróżniających się walorach, lecz także w odniesieniu do wszystkich krajobrazów. Celem było już wówczas zachowanie różnorodności krajobrazów uznanych za dziedzictwo nie do zastąpienia. Zob. Wiśniewska W., *Krajobrazy codzienne*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Łódzkiej” nr 308, Łódź 2002, s. 164–165.

³⁴³ Definicję krajobrazu codziennego będącego „krajobrazem kulturowym, niechronionym, w którym harmonia i równowaga mogą być utrzymane tylko dzięki stałym zabiegom” sformułowała Weronika Wiśniewska. Zob. tamże, s. 32.

³⁴⁴ Badacze podkreślają konieczność powszechnej ochrony krajobrazu poprzez poszerzenie zapisów w ustawie o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym. Zob. Chwalibóg K., Wolski P., dz. cyt., s. 84–85.

³⁴⁵ Germundsson T., *The landscape of Vittskövle estate — at the crossroads of feudalism and modernity*, [w:] *European rural landscapes. Persistence and change in a globalising environment*, red. Palang H. i in., Springer Science+Business Media, Dordrecht 2004, s. 250, 264.

³⁴⁶ Tamże, s. 264

³⁴⁷ Rippon S., dz. cyt.

postępującą urbanizację i rozwój sieci komunikacyjnych, prowadzące do istotnej fragmentacji krajobrazu³⁴⁸, obszary Europy Środkowo-Wschodniej miały z gruntu zupełnie inną historię. Przyjmuje się, że na tym obszarze, podobnie jak w innych częściach świata, powinny jeszcze istnieć – choćby potencjalnie – krajobrazy rolnicze o czytelnej i spójnej historycznie strukturze³⁴⁹. Począwszy od I wojny światowej, środkowa część Europy była świadkiem kilku szybkich przeobrażeń z jednej formacji społeczno-ekonomicznej w drugą i towarzyszących temu zmian polityki użytkowania gruntów, a w konsekwencji – nagłych przekształceń krajobrazów kulturowych³⁵⁰. W historii Polski można wyróżnić kilka momentów przełomowych, które wyznaczają następujące po sobie warstwy czasowe: odzyskanie niepodległości (1918), okres państwa narodowego, II wojna światowa (1939–1945), okres państwa socjalistycznego z kolektywizacją, przełom lat 80. i 90. XX w., czas tzw. powrotu na Zachód, wejście do Unii Europejskiej (2004), okres zmian najnowszych. Zmiany z jednej formacji w drugą były zatem o wiele ostrzejsze w porównaniu do tych w Europie Zachodniej³⁵¹. Stąd ludzie kolejnej formacji nie rozumieją kontekstu krajobrazowego ukształtowanego przez poprzednią generację. Zmniejsza się zaangażowanie mieszkańców w krajobraz, a szybkość zmian tylko wzmacnia efekt wyobcowania. Z kolei warstwy czasowe, ukształtowane przez krótko istniejącą formację, są zbyt cienkie, aby nowe krajobrazy zyskały czas na wytworzenie tradycji³⁵². Specyficznym okresem dla historii polskiego krajobrazu był okres aktywności polityki socjalistycznej, dążący do wymazania warstwy historycznej związanej z ziemiaństwem. W okresie długiego wprowadzania nowych wzorców przestrzennych ludzie – jak pisze Hannes Palang – stopniowo przyzwyczajają się do zmian, lecz nadal pamiętają „jak było wcześniej”, w wyniku czego relikty poprzedniego krajobrazu pozostają na dłużej. Tym sposobem pozostałości dawnego krajobrazu, które jeszcze do niedawna były przeżytkiem, stają się w oczach mieszkańców dziedzictwem i zostają objęte ochroną³⁵³. Z dzisiejszego punktu widzenia stosunkowo długi okres PRL-u pozwolił choć w części na zachowanie stabilności krajobrazu, a zainteresowanie „ginącym” światem ziemian prędko przykuło uwagę środowiska naukowego. Podjęcie badań nad ruchem budowlanym siedzib ziemiańskich Stefan Jaroszewski argumentował przekonaniem, że „dzieła sztuki powstające na zamówienie przedstawicieli ginącego świata są zawsze interesujące”³⁵⁴. Uwagę tę wzmacniał fakt, że choć skutek prowadzonej polityki siedziby ziemiańskie ulegały niejednokrotnym zniszczeniom, stanowiły one na obszarach wiejskich jeden z niewielu rodzajów obiektów niepodlegający istotnej modernizacji i wymianie substancji przez postępującą globalizację. Elementy krajobrazu folwarcznego jako relikty tego „jak było wcześniej” stały się zatem przedmiotem często bardzo gruntownych badań.

Można się zastanawiać, czy w Polsce dotychczasowe „zakłócenia wynikłe najpierw z dewastacji, a później odrzucenia większości historycznych i tradycyjnych elementów strukturalnych, których nie potrafiono bądź nie chciano adaptować do współczesnych potrzeb”³⁵⁵ będą dalej trwałe. Zaskakująco

■

³⁴⁸ Rodzaje fragmentacji krajobrazu na przykładzie Flandrii przedstawił Marc Antrop, dz. cyt., s. 114.

³⁴⁹ Według badaczy istnieje jeszcze na świecie kilka obszarów opierających się na mniej lub bardziej stosowanych „tradycyjnych” systemach uprawy ziemi. Poza Europą Środkowo-Wschodnią są to: systemy rolno-leśne w Afryce Subsaharyjskiej, Ghaty Zachodnie w Indiach, pola tarasowe południowo-zachodnich Chin, krajobrazy obejmujące ziemię uprawną między pogórzem a równiną w Japonii – określane mianem *satoyama* – oraz system uprawy roślin zwany *milpa* w Meksyku. Zob. Fischer J., Hartel T., Kuemmerle T., *Conservation policy in traditional farming landscapes*, „Conservation Letters” vol. 5, issue 3 (2012), s. 167.

³⁵⁰ Hernik J. i in., *The integration of modern and traditional agriculture in the cultural landscapes of Poland*, [w:] *Biocultural diversity in Europe*, red. Agnoletti M., Emanuelli E., „Environmental History” nr 5, Springer International Publishing, Szwajcaria 2016.

³⁵¹ Palang H., *Time boundaries and landscape change: collective farms 1947–1994*, „European Countryside” vol. 2, issue 3 (2010), s. 169–181.

³⁵² Palang H. i in., dz. cyt.

³⁵³ Palang H., dz. cyt., s. 171.

³⁵⁴ Jaroszewski T., *Koniec...*, dz. cyt., s. 246.

³⁵⁵ Kornecki M., *Krajobraz...*, dz. cyt., s. 21.

prezentuje się na tym tle sposób, w jaki ujęto rolę i znaczenie zespołów ziemskich w sporządzonym przed kilku laty *Studium ochrony i kształtowania krajobrazu w Poznańskim Obszarze Metropolitalnym*. W dokumencie dość obszernie przedstawiono wpływ dawnych zespołów na układy przestrzenne i sylwety wsi, po czym dokonano ich subiektywnego wyboru. Za wątpliwe kryterium przyjęto „szczególne znaczenie historyczne oraz wyjątkowe wartości artystyczne”. W rezultacie w opracowaniu ujęto 1/3 wszystkich zespołów i to tylko tych ujętych w rejestrze zabytków, w tym zaledwie 19 z obszaru badań³⁵⁶. Wniosek końcowy z raportu o stanie zachowania zabytków w Polsce z 2004 r. traktuje o niosącej niebezpieczeństwo percepcji krajobrazu, rozumianej jako postrzeganie przestrzeni przez jej wybrane i najcenniejsze elementy i obszary: „Za parę lat może okazać się, że przyjeżdżający do Polski cudzoziemiec odniesie wrażenie, iż dziwny ten naród mieszkał w kilkudziesięciu pałacach, kilkuset dworach i kilkunastu większych miastach. Przeważnie przebywał w dużej ilości kościołów, zaś pracował wyłącznie w skansenie [...]”³⁵⁷. Dominującym trendem pozostaje próba zatrzymywania zabytkowej substancji w postaci punktowych obiektów – ich zespołów, wybranych obszarów – na tle ich krajobrazu wypreparowanego z sukcesywnie unifikowanego palimpsestu, traktowanego często jak przestrzeń geodezyjna³⁵⁸.

3. Metodologia pracy

3.1. Determinanty postawy badawczej

Interdyscyplinarne badania w długich ciągach czasowych

Krajobraz folwarczny postrzegany jako historyczna struktura krajobrazu rolniczego stanowi zainteresowanie różnych dyscyplin naukowych, między którymi należy budować tzw. pomosty³⁵⁹. Pole badawcze pracy skupia grupę nauk technicznych, humanistycznych i geograficznych, co oczywiście nie zwalnia z wykorzystywania wyników badań dziedzin pokrewnych m.in. socjologii wsi³⁶⁰ i ekonomii rolnictwa³⁶¹. W obliczu wielu wyzwań krajobraz okazał się integrującą koncepcją, nieprzynależącą tylko do jednej dziedziny nauki. Choć „uznanie krajobrazu za holistyczny, dynamiczny i hierarchiczny system było często krytykowane [...] [to] jednak takie podejście okazało się skuteczne, podczas gdy wysoce wyspecjalizowane dyscypliny nie były w stanie poradzić sobie z rosnącą złożonością i szybszą transformacją naszego świata”³⁶².

Jednocześnie powinnością badacza jest spoglądanie na krajobraz w długich ciągach czasowych. Uznanie „głębi czasu” (*time-depth*) pozwala dostrzec, że krajobraz jest w rzeczywistości „wytworem społeczeństw starszych niż historia pisana”, w którym dochodziło do sekwencji wielokrotnego zapisywania i wymazywania, nakładania się warstw przestrzennych, marginalizowania jedynych, a promowania drugich. O krajobrazie percypowanym w długich perspektywach

■
³⁵⁶ *Studium ochrony...*, dz. cyt., 74–77.

³⁵⁷ *Raport o stanie zachowania zabytków nieruchomych w Polsce (stan na grudzień 2004 r.)*, MKiDN, 2004, s. 28.

³⁵⁸ Krajobraz jest czymś więcej niż sumą obiektów, zaś jego zasięg przekracza granice własności. Por. Raszeja E., *W poszukiwaniu...*, dz. cyt., s. 192; Chwalibóg K., Wolski P., dz. cyt., s. 77.

³⁵⁹ Raszeja E., *Ochrona...*, dz. cyt., s. 13–14.

³⁶⁰ Wśród badaczy należy wymienić m.in. Andrzeja Kaletę, Izabelę Bukrabę-Rylską, Marię Wieruszewską, Krzysztofa Gorlacha i Marię Halamską.

³⁶¹ W pracy przytoczono wyniki badań Włodzimierza Dzuna, Feliksa Wysockiego, Stanisława Kowalczyka i Wiesława Musiała.

³⁶² Antrop M., Van Eetvelde V., dz. cyt., s. 6.

czasowych René Dubos pisze w następujący sposób: „krajobrazy, które wydają nam się naturalne i odwieczne, ponieważ w czasach historycznych prawie się nie zmieniły, są w istocie rzeczy dziełem człowieka”³⁶³.

Interpretacja krajobrazu jako wieloskładnikowej i wielopoziomowej struktury

Percepcja struktury krajobrazu odnosi się do zbioru punktów, linii, powierzchni oraz relacji przestrzennych, funkcjonalnych, środowiskowych, wizualnych i symbolicznych. Takie postrzeganie prowadzi do zrozumienia krajobrazu, a w dalszej kolejności – jego skutecznego planowania i zarządzania nim³⁶⁴. Strukturę krajobrazu folwarcznego tworzą:

- elementy punktowe (dwór, drzewo, wiatrak itd.),
- elementy liniowe (droga, ciek wodny, granica pola itd.),
- elementy obszarowe (założenie folwarczne, las, pole, łąka itd.),
- relacje przestrzenno-krajobrazowe między tymi elementami.

Krajobraz folwarczny stanowił spójny i logiczny system, który można przedstawić na kilku poziomach kolejno obejmujących coraz większą przestrzeń:

- kompozycja zespołu ziemskiego lub folwarcznego i folwarku samotniczego,
- kompozycja ruralistyczna obejmująca dany zespół i wieś,
- kompozycja w skali wieloprzestrzennej obejmująca majątek ziemski,
- kompozycja przestrzeni rolniczej w skali regionu (mikroregionu).

Percepcja krajobrazu przez pryzmat jego trwałości, użyteczności i piękna

Wielu badaczy analizowało kształtowanie historycznego krajobrazu folwarcznego z wykorzystaniem haseł użyteczności i piękna. Aby odnieść te kategorie do danego punktu czasowego, konieczne jest zestawienie z nimi kategorii trwałości, rozumianą jako trwanie poszczególnych elementów krajobrazu oraz jego systemową stabilność. Sekwencja skupiająca pojęcia trwałości, użyteczności i piękna wprost parafrazuje witruwiuszowską triadę: *firmitas, utilitas, venustas*. Triada bezustannie jest źródłem przemyśleń i refleksji zarówno w stosunku do powstającej współcześnie architektury³⁶⁵, jak i substancji zabytkowej, w tym choćby budownictwa folwarcznego³⁶⁶. Dla badań tożsamości krajobrazu folwarcznego istotna jest nie tylko sama analogia do poszczególnych elementów triady, lecz także zależności między nimi³⁶⁷, jak:

- kolejność – stojąca na czele triady trwałość poprzedza użyteczność i piękno,
- relacyjność – każda z kategorii uzyskuje swoją rangę i znaczenie w relacji z inną kategorią, a istotna jest wzajemna równowaga,
- zmienność – każdy z elementów triady zyskuje znaczenie nie tylko w określonej pozycji przestrzennej ale także czasowej.

■

³⁶³ Szerzej na ten temat w: Dubos R., dz. cyt., s. 109–121.

³⁶⁴ Scazzosi L., dz. cyt., s. 341.

³⁶⁵ Gronostajska B.E., *Teoria Witruwiusza we współczesnej architekturze XXI wieku*, „Czasopismo Techniczne” t. 1–A, Kraków 2009, s. 45–49.

³⁶⁶ Gubańska R., *Odzwierciedlenie teorii Witruwiusza w budownictwie folwarcznym*, „Czasopismo Techniczne” t. 1–A2, Kraków 2009, s. 283–288.

³⁶⁷ Na zaprezentowaną specyfikę triady Witruwiusza uwagę zwróciła Marta Leśniakowska podczas wywiadu w programie „Inny Punkt Widzenia” (13 grudnia 2015 r.). Rozmowę przeprowadził Grzegorz Miecugow. Dostępny w Internecie: www.tvn24.pl/inny-punkt-widzenia,37,m/marta-lesniakowska,608679.html, [dostęp: 7.11.2022].

3.2. Proces badawczy

Relikty gospodarki folwarczej tworzą strukturę krajobrazu, ważną z punktu widzenia historii Polski. Ze względu na zaburzoną czytelność krajobrazu folwarcznego, co jest związane z dystansem czasowym między wybuchem II wojny światowej a współczesnością, konieczne jest wykorzystanie kilku metod służących do jego identyfikacji, interpretacji i oceny. Poruszane w pracy zagadnienia charakteryzuje wielopłaszczyznowość i możliwość przenikania się, co wynika z interdyscyplinarnego podejścia badawczego. Jak pisze Elżbieta Raszeja: „Takie podejście niesie za sobą pewne konsekwencje – możliwość powtarzania niektórych wątków czy swoistego rozpraszania”³⁶⁸.

Metody i modele badawcze

Próbę przedstawienia procesu badawczego w sposób linearny, służącego rozpoznaniu specyfiki krajobrazu folwarcznego, obrazuje schemat 1. Wskazania wynikające z omówionych wcześniej determinantów postawy badawczej przyporządkowano do każdego z czterech etapów badań.

schemat 1. Proces badawczy wiodący do rozpoznania specyfiki krajobrazu folwarcznego

Etap badań	Założenia badawcze
Rozpoznanie biografii krajobrazu rolniczego	<ul style="list-style-type: none"> ▪ charakter i struktura krajobrazu folwarcznego są wynikiem wielowiekowego wpływu gospodarki folwarczej ▪ krajobraz jest strukturą dynamiczną, dlatego przypisane do niego pojęcia trwałości, użyteczności i piękna zmieniają swoje znaczenie w czasie
Identyfikacja i interpretacja struktury krajobrazu	<ul style="list-style-type: none"> ▪ krajobraz folwarczny jest strukturą złożoną z wielu elementów punktowych, liniowych i powierzchniowych oraz z relacji przestrzenno-krajobrazowych wiążących je wszystkie ▪ krajobraz folwarczny – z uwagi na dominującą funkcję rolniczą – nie może być rozpatrywany jako rezerwat zabytków ▪ interpretacja dotyczy całej struktury krajobrazu, a nie każdego elementu z osobna
Ocena krajobrazu folwarcznego	<ul style="list-style-type: none"> ▪ ocena krajobrazu musi uwzględniać wskaźniki i mierniki z zakresu wartości historycznych, ochrony i kształtowania środowiska oraz architektury ▪ ocena nie ma charakteru wartościującego – odnosi się do równowagi między trwałością, użytecznością i pięknem ▪ ocena krajobrazu folwarcznego – dotyczy nie tylko jego atrakcyjności, lecz także użyteczności i trwałości
Problematyka planowania i zarządzania krajobrazem	<ul style="list-style-type: none"> ▪ zachowanie równowagi między trwałością, użytecznością i pięknem krajobrazu jest istotne dla zrównoważonego rozwoju krajobrazu rolniczego ▪ wprowadzanie zmian w krajobrazie folwarcznym wymaga rozpatrzenia ich skutków w całej wielopoziomowej strukturze krajobrazu

Źródło: oprac. autora

Badania oparto na wybranych polskich i europejskich metodach i modelach służących rozpoznaniu specyfiki tożsamości krajobrazu:

- metoda *Landscape Character Assessment (LCA)* zainicjowana przez *Countryside Agency* i *Scottish Natural Heritage* ewoluowała od lat 70. XX w. od waloryzacji krajobrazu do oceny

■

³⁶⁸ Raszeja E., *Ochrona...*, dz. cyt., s. 13.

charakteru krajobrazu. Metoda ta zatem nie skupia się jak dawniej na poszukiwaniu parametrów czy mierzalnych wskaźników do oceny krajobrazu wynikającej z zagęszczenia cennych elementów, lecz na szacowaniu i diagnozie. Angielskie słowo *assessment* odnosi się do niewartościującej oceny krajobrazu, służącej wydobyciu jego specyfiki³⁶⁹. Metoda LCA obejmuje dwa główne etapy: identyfikację i ocenę krajobrazu. Pierwszy etap obejmuje badania terenowe i kameralne, które prowadzą do klasyfikacji i opisu obszarów. Drugi, dzięki przyjętym kryteriom ma na celu dokonanie niewartościującej oceny krajobrazu. Oprócz tych dwóch zasadniczych etapów kluczowa jest historyczna perspektywa krajobrazu, która pomaga zrozumieć jego współczesny charakter. Charakter krajobrazu rozumiany jest jako wyraźny, rozpoznawalny i spójny układ elementów, który sprawia, że dany krajobraz jest inny od pozostałych, nie zaś lepszy lub gorszy. Przeprowadzone badania służą podejmowaniu decyzji w zakresie ochrony, planowania i zarządzania krajobrazem³⁷⁰;

- **metoda *Historic Landscape Character* (HLC) rozwijana przez English Heritage** bazuje na dwóch zasadniczych etapach identyfikacji i oceny metody LCA, lecz ze szczegółową analizą historycznego charakteru krajobrazu³⁷¹. Między elementami krajobrazu, wytworzonymi w toku jego ewolucji, występują interakcje, które obejmują m.in. ukształtowanie terenu, pokrycie terenu i układy przestrzenne. Te specyficzne interakcje stanowią tzw. klucze identyfikujące charakter krajobrazu (*key characteristics*), zaś zestawy ich kombinacji identyfikują typ krajobrazu. Zmiana lub utrata *key characteristics* ma bezpośrednie konsekwencje dla charakteru krajobrazu, dlatego można je wykorzystywać jako wskaźniki w monitorowaniu jego zmian³⁷², z wykorzystaniem narzędzi komputerowych, w tym środowiska GIS³⁷³. Metodę wykorzystuje się w odniesieniu do obecnego stanu krajobrazu. W takim ujęciu, biorąc pod uwagę dystans czasowy między współczesnym stanem wielkopolskiego krajobrazu a upadkiem kształtującej go przez wieki gospodarki folwarcznej, wykorzystanie metody HLC wyznacza interesującą perspektywę badawczą;
- **model badawczy *Biografia – Struktura – Wizerunek* (BSW) autorstwa Elżbiety Raszei** dotyczy dwóch przenikających się układów: komponentów tożsamości krajobrazu oraz procesu poznawania i rozumienia krajobrazu. Pierwszy kierunek jest oparty na badaniach: 1) biografii jako procesu kształtowania się krajobrazu, 2) struktury krajobrazu jako efektu rozpoznanych procesów historycznych, 3) wizerunku krajobrazu poprzez jego cechy i elementy wyróżniające się. Drugi kierunek obejmuje sekwencję procesów percepcji, identyfikacji i interpretacji, która wyznacza charakter i głębokość wiedzy o krajobrazie. Model BSW można wykorzystać do badań na większych obszarach o wyraźnych związkach historycznych i kulturowych oraz czytelnym podobieństwach form i cech krajobrazowych. Celem modelu jest wyjaśnienie specyfiki obszaru jako podstawy do ochrony, planowania i zarządzania krajobrazem³⁷⁴.

Zasady, istotne z punktu widzenia tej pracy, na których opierają się wyżej wspomniane metody i modele, zastosowane na kolejnych etapach badań krajobrazu, prezentuje schemat 2.

■

³⁶⁹ Tamże, s. 151–153.

³⁷⁰ Szerzej o metodzie LCA w: Swanwick C., dz. cyt.

³⁷¹ Szerzej o metodzie HLC w: Fairclough G., Macinnes L., dz. cyt.; Clark J., Darlington J., Fairclough G., dz. cyt.

³⁷² Swanwick C., dz. cyt., s. 45–46.

³⁷³ Literatura na ten temat jest bardzo obszerna i obejmuje przede wszystkim prace z zakresu geografii historycznej. W skali europejskiej badania prowadzą m.in. Marc Antrop i Hannes Palang.

³⁷⁴ Szerzej o modelu BSW w: Raszeja E., *Ochrona...*, dz. cyt., s. 165–211. Zob. także: Taż, *Zastosowanie modelu Biografia – Struktura – Wizerunek do badania tożsamości krajobrazu wsi*, [w:] *Tożsamość krajobrazu*, t. 1, red. Kłopotowski M., Gawryluk D., Politechnika Białostocka, Białystok 2016, s. 55–59.

schemat 2. Metody i modele badawcze stosowane na kolejnych etapach rozpoznania specyfiki krajobrazu

Etap badań	metoda <i>Historic Landscape Character (HLC)</i>	model badawczy <i>Biografia – Struktura – Wizerunek (BSW)</i>
Biografia	<p>Opis krajobrazu powinien uwzględniać:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. historyczną perspektywę, w której ewoluował krajobraz, 2. zrozumienie interakcji między czynnikami naturalnymi, które wpływają na jego charakter, a czynnikami antropogenicznymi, które kształtują go w czasie. 	
	<ul style="list-style-type: none"> ▪ celem jest wyjaśnienie genezy i historii krajobrazu, a punktem odniesienia jest współczesny krajobraz ▪ wszystkie elementy bez względu na wiek i wyjątkowość są traktowane jako część krajobrazu o charakterze historycznym ▪ krajobraz ma charakter dynamiczny 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ biografia krajobrazu to proces kształtowania się przestrzeni pod wpływem tendencji i zjawisk o różnym charakterze i zasięgu ▪ biografia jest specyficzna dla każdego miejsca
Struktura	<p>Krajobraz należy:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. zidentyfikować, 2. zinterpretować w sposób oddający istotę jego charakteru (ustalenie kluczowych cech identyfikujących krajobraz). 	
	<ul style="list-style-type: none"> ▪ krajobraz interpretowany jest w kontekście swojej historii, a nie położenia geograficznego ▪ charakterystyka krajobrazu jest kwestią interpretacji całości przestrzennej, a nie zapisem i sumą tworzących go elementów ▪ elementami charakteryzującymi krajobraz są trwałość i zmiany oraz historyczne formy widoczne w obecnym stanie krajobrazu 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ badania mogą obejmować obszary o wyraźnych związkach historycznych, kulturowych i czytelnym podobieństwach form i cech krajobrazowych ▪ identyfikacji podlega struktura krajobrazu, którą określa specyficzny charakter elementów, ich rozmieszczenie i relacje ▪ interpretacja to wyjaśnienie znaczeń poprzez analizę biografii krajobrazu
Ocena	<p>Opracowanie oceny krajobrazu wymaga starannego przemyślenia:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. ogólnego charakteru i kluczowych cech krajobrazu, 2. dynamiki krajobrazu pod względem ostatnich zmian, obecnych tendencji i przyszłych sił. 	
	<ul style="list-style-type: none"> ▪ osobno oceniany jest stan krajobrazu i jego charakter ▪ ważne jest odczytanie i określenie, w jakim stopniu i w jakim zakresie cechy historycznego krajobrazu (i jego zmiany) są widoczne we współczesnym krajobrazie 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ ocena struktury krajobrazu ma charakter zintegrowany – stanowi zestawienie kryteriów i wskaźników wizualnych oraz ekologicznych ▪ ocena nie ma charakteru wartościującego, a jest raczej diagnozą i oszacowaniem
Ochrona, planowanie i zarządzanie	<p>Zarządzanie zmianami w określonym miejscu nie polega na wyłącznym koncentrowaniu się na utrzymaniu istniejącego krajobrazu, ale na zapewnieniu, że zmiany w krajobrazie będą planowane w taki sposób, aby uzyskać odpowiednią relację zmiany do charakteru krajobrazu.</p>	
	<ul style="list-style-type: none"> ▪ ochrona krajobrazu polega na zarządzaniu zmianami, a nie na zachowaniu stanu istniejącego, ponieważ cechą krajobrazu jest dynamika 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ celem planowania powinno być utrzymanie struktury krajobrazu wykształconej w historycznym procesie rozwoju ▪ dla ochrony struktury krajobrazu konieczne jest zastosowanie idei „myślenia krajobrazowego”

Źródło: oprac. autora

Autorski schemat badań

Na podstawie przedstawionych na wstępie determinantów przyjętych w pracy postawy badawczej oraz na sprawdzonych metodach i modelach skonstruowano autorski schemat badań, dostosowany do celu i zakresu badań. Przyjęto, że rozpoznanie specyfiki i tożsamości krajobrazu folwarcznego obejmuje kolejno: analizę biografii krajobrazu, identyfikację i interpretację struktury krajobrazu oraz jego ocenę. W obrębie tych działań zaplanowano przeprowadzenie szczegółowych badań na ziemi średzkiej. Wieloetapowy proces badawczy prezentuje autorski schemat badań (schemat 3), na który nałożono układ pracy, tj. strukturę rozdziałów i podrozdziałów. Zagadnienia badawcze sformułowano w formie pytań, które dotyczą trzech aspektów: historycznych, przestrzenno-krajobrazowych oraz ochrony, planowania i zarządzania krajobrazem.

schemat 3. Konstrukcja pracy

Rozdział	Podrozdział	Zagadnienia badawcze w formie pytań
4.1. Geneza i rozwój gospodarki folwarczej	4.1.1. Reorganizacja sieci osadniczej przez wielką własność ziemską	Jaką rolę odegrała wielka własność feudalna w kształtowaniu sieci osadniczej ziemi średzkiej?
	4.1.2. Intensyfikacja gospodarki folwarczej w Rzeczypospolitej szlacheckiej	Które czynniki i procesy społeczno-gospodarcze charakteryzujące „wielkopolski model gospodarczy” wpłynęły na rozwój majątności ziemskich?
	4.1.3. Kapitalistyczne zarządzanie przestrzenią rolniczą w okresie zaboru pruskiego	Dlaczego kapitalizm zastąpił wielowiekowy układ feudalny oraz jakie były tego skutki przestrzenne?
	4.1.4. Kształtowanie krajobrazu folwarcznego od roku 1918	W jaki sposób momenty przełomowe, tj. I i II wojna światowa oraz przełom lat 80. i 90. XX w., wpłynęły na funkcję i wizerunek krajobrazu folwarcznego?
4.2. Interakcja między człowiekiem a naturą w krajobrazie rolniczym	4.2.1. Środowisko przyrodnicze a rozwój gospodarki folwarczej – potencjał i bariery	Jak gospodarka folwarczna przekształcała środowisko przyrodnicze oraz w jaki sposób warunki naturalne modyfikowały kierunek produkcji rolniczej?
	4.2.2. Modele gospodarki rolnej stosowane na gruntach folwarcznych	W jaki sposób model rolnictwa realizowany w XIX w. wpłynął na strukturę przestrzenną krajobrazu rolniczego?
	4.2.3. Wpływ współczesnego modelu społeczno-gospodarczego na krajobraz rolniczy	Jaka jest rola współczesnego modelu rolnictwa i jaki jest jego wpływ na krajobraz folwarczny?

5.1. Ewolucja roli i znaczenia folwarku w strukturze osadniczej	5.1.1. Rozwój osadnictwa do końca XVIII wieku	Z jakimi konsekwencjami przestrzennymi dla siatki osadniczej wiązało się osadzenie folwarków w średniowiecznych układach wsi oraz jakie konsekwencje miał proces budowy wsi folwarcznych?
	5.1.2. Reorganizacja przestrzeni wsi podczas działań regulacyjno-uwłaszczeniowych	Jaka była rzeczywista skala zmian w sieci osadniczej i folwarków za sprawą realizacji działań regulacyjno-uwłaszczeniowych?
	5.1.3. Okres od połowy XIX wieku do wybuchu II wojny światowej	Jaki był charakter i zasięg parcelacji majątków ziemskich prowadzonej przez Komisję Kolonizacyjną, a jaki w okresie II RP?
5.2. Krajobraz kształtowany przez właścicieli ziemskich	5.2.1. Wpływ struktury własności majątków ziemskich na krajobraz	W jaki sposób zmiany własności i organizacji majątków, w tym rozmieszczenie folwarków i status siedzib, wpłynęły na krajobraz ziemi średzkiej?
	5.2.2. Krajobraz komponowany – między użytkowścią a pięknem	Jak jest skonstruowany i na czym polega palimpsest krajobrazu komponowanego ziemi średzkiej?
	5.2.3. Charakter krajobrazu rolniczego majątków ziemskich	Na jakich wyróżnikach opiera się struktura krajobrazu folwarcznego oraz jaki udział ma w tym zieleń?
5.3. Relacje przestrzenne między siedzibą, folwarkiem i parkiem	5.3.1. Regulacja przestrzenna folwarków w I. połowie XIX w.	Czy układ folwarku pańszczyźnianego, w tym usytuowanie siedziby, miał wpływ na charakter jego regulacji w XIX w?
	5.3.2. Siedziba usytuowana w pierzei podwórze i odseparowana od niego zielenią	Czym kierowano się podczas wyboru formy zieleni, której celem było odseparowanie siedziby od podwórze folwarcznego?
	5.3.3. Siedziba zlokalizowana poza podwórzem folwarcznym w parku	Z jakich powodów niektóre z siedzib po regulacji folwarków znalazły się poza podwórzem gospodarczym?
	5.3.4. Wnioski dotyczące regulacji zespołów i zwiększania ich reprezentacyjności	Jakie były scenariusze regulacji folwarków i jaką <i>de facto</i> rolę zajmowały w nich siedziby „wycofane” w park?
5.4. Struktura krajobrazu jako efekt procesów historycznych	5.4.1. Ocena dynamiki, zasięgu i kierunku zmian	W jaki sposób można scharakteryzować stabilność krajobrazu folwarcznego w kontekście tempa jego zmian?
	5.4.2. Ochrona historycznej struktury krajobrazu – studium przypadku regionu Veneto	Na czym polega i jakie narzędzia stosuje się do ochrony historycznej struktury krajobrazu regionu Veneto we Włoszech?

3.3. Materiały źródłowe i zastosowane metody badawcze

Początkowo analizę roli i znaczenia folwarku w krajobrazie ziemi średzkiej odniesiono do zagadnienia kształtowania się osadnictwa wiejskiego. Brak rozpoznania sieci osadniczej na obszarze badań wymusił przeprowadzenie autorskich badań w celu określenia czasu pochodzenia miejscowości, identyfikacji form osadniczych i układów ruralistycznych. Zasadniczą częścią badań była identyfikacja zmian przestrzennych na ziemi średzkiej od końca XVIII w. do współczesności oraz rozpoznanie specyficznych dla krajobrazu folwarcznego form i układów. Metodologię badań poprzedzono prezentacją wykorzystanych źródeł kartograficznych i fotogrametrycznych oraz baz danych przestrzennych.

Źródła kartograficzne i fotogrametryczne oraz bazy danych przestrzennych

Pierwsze pruskie średnioskalowe mapy pochodzą z 2. połowy XVIII w. Niestety, mimo ich wysokiej wartości źródłowej³⁷⁵, nie zdołano ich wykorzystać w pracy. Nie pokrywały one w pełni obszaru badań³⁷⁶ lub też stopień generalizacji ich treści był zbyt duży dla charakteru prowadzonych badań³⁷⁷. Wyjątkiem jest *Mapa Prus Południowych* autorstwa Davida Gilly'ego w skali 1:50 000, pozyskana z Biblioteki Państwowej w Berlinie (Staatsbibliothek zu Berlin – Preussischer Kulturbesitz), która w sposób niedościgniony rejestruje obraz sieci osadniczej i zabudowań pod koniec XVIII w.³⁷⁸. Jej pomniejszona wersja w skali 1:150 000³⁷⁹ oraz *Mappa szczegulna wojewodztwa kaliskiego*³⁸⁰ i *poznanskiego*³⁸¹ autorstwa Karola de Perthéesa miały charakter wyłącznie pomocniczy. Podobną rolę w badaniach odegrały mapy z początku XIX w., ujęte w obszernych atlasach pod polskim tytułem *Wielkopolska Południowa*³⁸². Wysoki potencjał informacyjny posiada *Mapa Gaula* (inaczej Raczyńskiego), której treść została oparta na mapie Gilly'ego, lecz uszczegółowiona i zaktualizowana względem lat 1807–1812³⁸³. Zasięg pokrycia arkuszy tej mapy obejmuje jedynie zachodni fragment obszaru badań³⁸⁴.

Szczególną rolę odgrywają materiały kartograficzne rejestrujące stan przestrzeni wielkopolskiej wsi w przeddzień głębokich przeobrażeń przestrzennych związanych z uwłaszczeniem. Mapy

■

³⁷⁵ Potencjał informacyjny tych map przedstawił: Lorek D., *Pruskie mapy topograficzne dla Wielkopolski do 1803 roku*, „Badania Fizjograficzne nad Polską Zachodnią. Seria A, Geografia Fizyczna” t. 59, Poznań 2008, s. 29–42.

³⁷⁶ *Mapa gabineutowa Królestwa Pruskiego (Kabinettkarte, Schmettausche Karte)*, skala 1:50 000, 1767–1787.

³⁷⁷ *Tajna mapa Polski (Geheime Karte von Polen, Special Karte von Gross-Polen)*, skala 1:87 500, 1773; *Tajna mapa Polski (Geheime Karte von Polen, Special Karte von Gross-Polen)*, skala 1:87 500, 1778.

³⁷⁸ Do badań pozyskano 4 arkusze (XVIII, XIX, XXVI, XXVII) *Mapy Prus Południowych (Karte von Südpreußen)*, skala 1:50 000, 1793.

³⁷⁹ *Mapa Prus Południowych (Karte von Südpreußen)*, skala 1:150 000, 1802–1803.

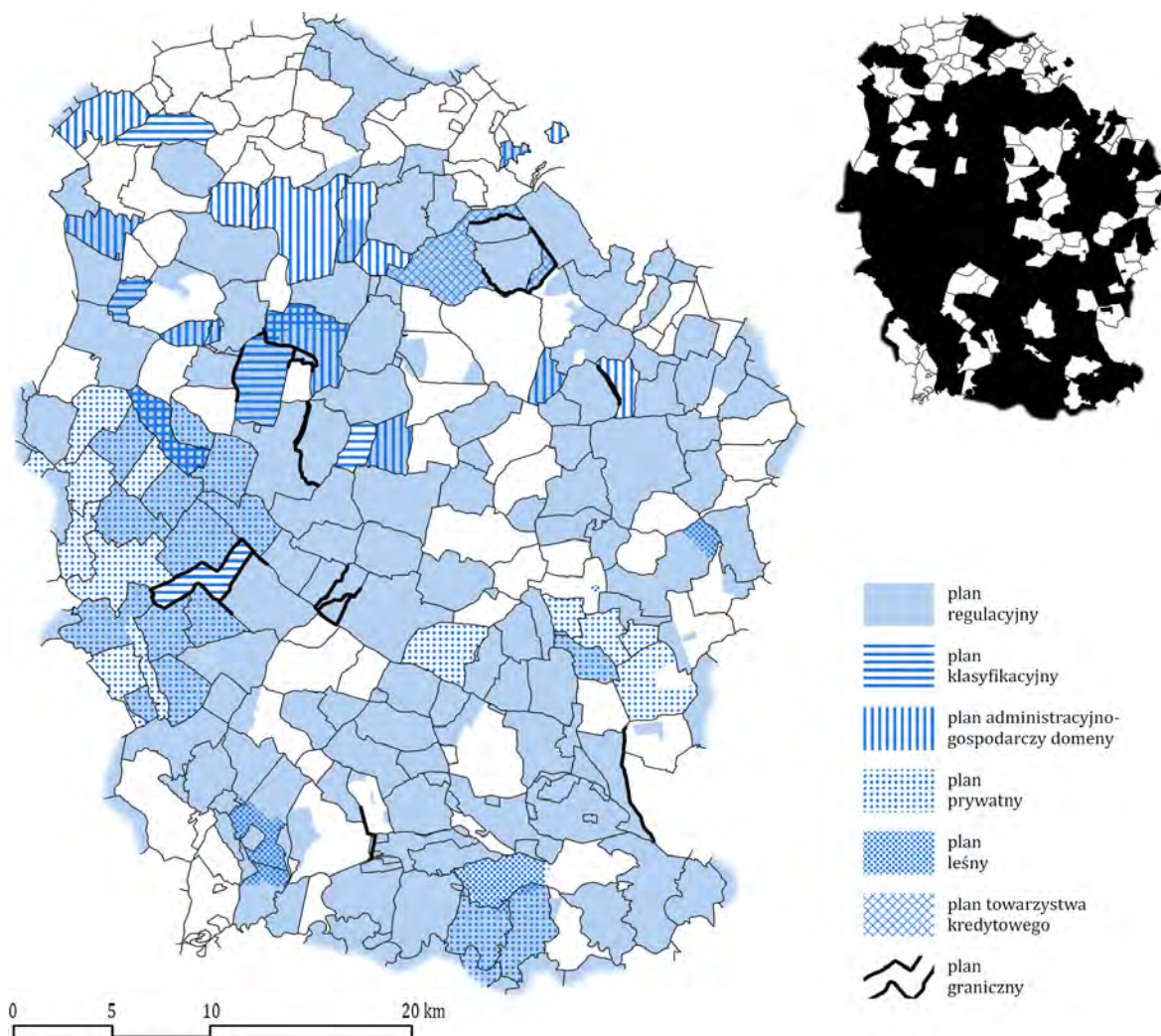
³⁸⁰ *Mappa szczegulna wojewodztwa kaliskiego zarządzona [...] przez Karola de Perthées pułkownika i geografa*, skala 1:225 000, po 1804.

³⁸¹ *Mappa szczegulna wojewodztwa poznanskiego zarządzona [...] przez Karola de Perthées pułkownika i geografa*, skala 1:225 000, 1804.

³⁸² *Wielkopolska Południowa (Special-charte von dem Königlich-Preussischen Bezirke der Regierung zu Posen...)*, cz. 5 i 8, skala nieokreślona, 1819; *Wielkopolska Południowa (General-Karte von dem Regierungs-Departement Posen...)*, cz. 8, 12, 13, 15 i 16, skala nieokreślona, 1821.

³⁸³ Skrócona nazwa mapy pt. *Mappa topograficzna wojskowa i statystyczna części Wielkopolski, która dziś Departament Poznański składa wydana przez Edwarda Raczyńskiego Posta Poznańskiego...*, skala około 1:125 000, 1807–1812 pochodzi od nazwiska jej fundatora (Edward Raczyński) i kartografa (Ernest Gaul). O potencjale informacyjnym mapy oraz jej cyfrowej edycji pisał: Panecki T., *Cyfrowe edycje map dawnych: perspektywy i ograniczenia na przykładzie mapy Gaula Raczyńskiego (1807–1812)*, „Studia Źródłoznawcze” t. 58, s. 185–206. Szerzej na ten temat także w dokumentacji projektu finansowanego przez NCN na stronie internetowej Instytutu Historii PAN.

³⁸⁴ *Mapa Gaula* pokrywa 8 z 14 powiatów departamentu poznańskiego wchodzącego w latach 1807–1815 w skład Księstwa Warszawskiego. Fragmenty obszaru badań zostały skartowane na arkuszach Śrem i Poznań. Są one przechowywane w Archiwum Państwowym w Poznaniu, Bibliotece Raczyńskich w Poznaniu, a od pewnego czasu także na stronie: www.atlas.iopan.edu.pl/gaul, [dostęp: 7.11.2022].

ryc. 9.

Pokrycie obszaru badań pozyskanymi planami gruntowymi na tle granic wsi i osad sprzed rozbiorów

Źródło: oprac. autora

powiatów Wielkopolski (tzw. *Generalstabskarte*) z początku lat 30. XIX w. w skali 1:50 000³⁸⁵ oraz mapy z serii Reymanna w skali 1:200 000³⁸⁶ miały charakter pomocniczy. Dużą wartość praktyczną przypisano arkuszom *Urmesstischblätter* pozyskanym z Biblioteki Państwowej w Berlinie, które obrazują niekiedy stan przestrzeni już po realizacji uwłaszczenia³⁸⁷. Odwołując się do wykonanej

³⁸⁵ Większość arkuszy przechowywana jest w Bibliotece Raczyńskich w Poznaniu. Dla obszaru badań dostępne są trzy mapy: *Karte des Schrimmer Kreises*, skala 1:50 000, 1835; *Karte des Schrodaer Kreises*, skala 1:50 000, 1836 (oraz wydanie z 1844 r.); *Karte des Wreschner Kreises*, skala 1:50 000, 1834.

³⁸⁶ *Topographische Specialkarte des Preussischen Staats und der angrenzenden Länder (Reymann's Special-Karte)*, ark. 95, 96, skala 1:200 000, 1832–1835; *Topographische Specialkarte vom Grossherzogthum Posen...*, ark. 95, 96, skala 1:200 000, 1846.

³⁸⁷ Zestaw 16 wykorzystanych w badaniach arkuszy powstał na podstawie pomiarów z lat 1826–1830. Zob. *Urmesstischblätter*, ark. 1930–1932, 1998–2001, 2065–2068, 2133–2135, 2200–2202, skala 1:25 000, 1826–1830.

już wcześniej syntezy przestrzennej planów gruntowych ziemi średzkiej, dokonano jej aktualizacji i modyfikacji³⁸⁸, co przedstawia ryc. 9 i tab. 1.

Należy przy tym zastrzec, że dostęp do planów gruntowych jest częściowo ograniczony³⁸⁹. Korzystanie z map katastralnych miało charakter wyłącznie pomocniczy³⁹⁰. Cennym materiałem, ze względu na czytelne oznaczenie granic własności chłopskiej i folwarcznej, jest *Karte vom Kreise Schroda* datowana na rok 1880³⁹¹. Informacje o przejęciach majątków ziemskich przez Komisję Kolonizacyjną rejestruje mapa Zygmunta Słupskiego³⁹². Zmiany przestrzenne dokonujące się od lat 80. XIX w. do lat 40. XX w. obrazuje pokaźny zasób arkuszy *Messtischblätter* oraz utworzonych na ich podstawie tzw. „wigówek”, czyli map Wojskowego Instytutu Geograficznego z lat 30. XX w. (tab. 1).

tab. 1. Zestawienie wykorzystanych podczas badań planów gruntowych, arkuszy *Messtischblätter* i WIG

Rodzaj materiału kartograficznego		Źródło pozyskania i ilość planów/arkuszy				Suma użytych planów/arkuszy
		Archiwum Państwowe w Poznaniu	Archiwum Państwowe w Bydgoszczy	Biblioteka Kórnicka	Muzeum Archidiecezjalne w Poznaniu	
plany gruntowe	plany klasyfikacyjne	7	–	–	–	7 planów
	plany administracyjno-gospodarcze domen	32	–	–	–	32 plany
	plany prywatne	4	–	3	–	7 planów
	plany terenów leśnych	3	–	–	–	3 plany
	plany graniczne	15	1	–	1	17 planów
	plany regulacyjne	192	16	17	–	225 planów
	plany towarzystwa kredytowego	1	–	–	–	1 plan

³⁸⁸ Wykonanie nowej syntezy przestrzennej planów gruntowych wynikało m.in. z weryfikacji granic obszaru badań oraz nowego źródła pozyskania materiałów (Biblioteka Kórnicka). Por. Mikulski D., Raszeja E., *Ocena...*, dz. cyt., s. 31.

³⁸⁹ Realizacja kwerendy archiwalnej była niekiedy podstawą do przeprowadzenia pierwszej od wielu lat weryfikacji stanu technicznego przeglądanych map i wyłączenia ich z udostępniania. Część zasobu kartograficznego Biblioteki Kórnickiej została przekazana do digitalizacji, co uniemożliwiło weryfikację jego treści.

³⁹⁰ Większość map katastralnych to mapy pierwotne, tj. stworzone na bazie poprzednich planów. Mniejszy udział mają pierworsy katastralne tworzone od podstaw, ilustrujące stan przestrzeni z lat 60. XIX w.

³⁹¹ Kolejne arkusze rejestrują często zmiany powłaszczeniowe, ale przed modyfikacjami wynikającymi z wprowadzenia katastru pruskiego. Wnioski te wynikają z analizy trwałości m.in. zabudowań powłaszczeniowych i granic własności. Być może do wydrukowania mapy przystąpiono z opóźnieniem względem samego skartowania terenu. Zob. *Karte vom Kreise Schroda*, skala 1:25 000, 1880. Oryginał mapy jest przechowywany w Bibliotece Kórnickiej.

³⁹² *Mapa W. Ks. Poznańskiego z oznaczeniem posiadłości Pruskiej komisji kolonizacyjnej nabytych pod koniec 1906 r.*, skala 1:500 000, 1908.

arkusze Messtischblätter	I wydanie (około 1880 roku)	Biblioteka Uniwersytecka w Poznaniu – 16 ark. MAPSTER* – 1 ark.	17 ark.
	II wydanie (około 1910 roku)	Muzeum Archeologiczne w Poznaniu – 17 ark. MAPSTER – 5 ark.	22 ark.
	III wydanie (lata 30. i 40. XX w.)	MAPSTER – 28 ark.	28 ark.
arkusze WIG		Biblioteka Uniwersytecka w Poznaniu – 6 ark. MAPSTER – 11 ark.	17 ark.

* <http://igrek.amzp.pl>, [dostęp: 10.05.2016]

Źródło: oprac. autora

Pokrycie ziemi średzkiej niemieckimi fotomapami *Bildplan* jest fragmentaryczne³⁹³. Zdjęcia lotnicze wykonywane w latach 60. XX w. charakteryzują się daleko idącą szczegółowością, lecz małą dostępnością. Na poczet badań pozyskano tylko dwie przykładowe fotografie³⁹⁴. Podobnie funkcję pomocniczą spełnił zestaw kilku zdjęć lotniczych wykonanych w okresie dwudziestolecia międzywojennego i zamieszczonych na Facebooku na stronie Nekielskiego Archiwum Cyfrowego³⁹⁵. Z materiałów kartograficznych wytworzonych po II wojnie światowej przydatne były mapy w układzie współrzędnych „1965”. Ze względu na generalizację ich treści w śledzeniu zmian przestrzennych posługiwano się jednocześnie mapami w skali 1:10 000 i 1:25 000³⁹⁶. Obecny stan przestrzeni dokumentują dane BDOT10k i EGiB³⁹⁷. Zebrany materiał kartograficzny jest wyraźnie zróżnicowany pod względem ilościowym i jakościowym³⁹⁸, a problem pogłębia grupa bardzo niejednorodnych pod względem treści planów gruntowych³⁹⁹.

Identyfikacja sieci osadniczej

Analizę sieci osadniczej rozpoczęto od stosunkowo łatwej do przeprowadzenia identyfikacji wsi i folwarków powstałych od XVI w. do czasów współczesnych. W osiągnięciu tego celu wykorzystano dostępną kartografię oraz przestrzenną bazę danych utworzoną w ramach projektu „Atlas Fontium”⁴⁰⁰. Jej początki sprzed XVI w. wykazało 195 istniejących do dziś miejscowości, wobec których podjęto badania, mające na celu określenie czasu ich pochodzenia i identyfikację formy

■

³⁹³ Dla obszaru badań dostępne są tylko 4 arkusze, które pozyskano ze strony: www.igrek.amzp.pl, [dostęp: 7.11.2022]. Zob. *Bildplan/Bildskizze – niemieckie fotomapy w cięciu TK25*, ark. 3768–3770, 3868, skala 1:25 000, 1939–1944.

³⁹⁴ Jedna klisza zdjęcia lotniczego z lat 60. XX w. obejmuje obszar zaledwie 3 km² i charakteryzuje ją bardzo wysoka rozdzielczość.

³⁹⁵ Zdjęcia zespołów w Nekli, Szlachcinie, Winnej Górze i Żernikach koło Wrześni oraz w Kórniku, Środzie i Wrześni zostały w większości wykonane w dniu 17 września 1919 r. przez ppor. obs. Bilażewskiego. Samolot pilotował sierż. pil. Antoni Katarzyński. Zdjęcia są zamieszczane na stronie na Facebooku dzięki uprzejmości ks. Roberta Kulczyńskiego. Zob. <https://www.facebook.com/people/Nekielskie-Archiwum-Cyfrowe/100057570244726/>, [dostęp 12.12.2022].

³⁹⁶ Mapy pozyskano przy pomocy łącza z serwerem WMS w środowisku GIS.

³⁹⁷ Dane w formacie shapefile pozyskano ze starostw powiatowych w Środzie Wielkopolskiej, Wrześni i Poznaniu.

³⁹⁸ Oceny ilościowej treści 19 rodzajów map, w tym kilku wykorzystanych w tej pracy, dokonał w ostatnim czasie: Panecki T., *Ocena ilościowa zakresu treści wybranych map topograficznych ziem polskich z XIX i pierwszej połowy XX wieku*, „Polski Przegląd Kartograficzny” t. 50, nr 1, Warszawa 2018, s. 5–19.

³⁹⁹ Zagadnienie to przedstawiła: Górska-Gołaska K., *Pomiary...*, dz. cyt.

⁴⁰⁰ Por. *Rejestry poborowe woj. kaliskiego w XVI w. Przestrzenna baza danych*, Instytut Historii PAN im. Tadeusza Manteuffla, www.atlasfontium.pl, [dostęp: 7.11.2022]; *Rejestry poborowe woj. poznańskiego w XVI w. Przestrzenna baza danych*, Instytut Historii PAN im. Tadeusza Manteuffla, www.atlasfontium.pl, [dostęp: 7.11.2022].

osadniczej (aneks 1). Specyfika tych badań – mimo zastosowania wielu metod badawczych – jest zawsze obciążona pewnym błędem⁴⁰¹.

Pierwszą wzmiankę historyczną dotyczącą miejscowości ustalono zgodnie z opracowaniami Stanisława Kozierowskiego, w tym m.in. na podstawie pracy *Nazwy geograficzne i osadźcy ziemi średzkiej z mapą*⁴⁰². Dane te weryfikowano w *Słowniku geograficznym Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*⁴⁰³ oraz *Słowniku historyczno-geograficznym województwa poznańskiego w średniowieczu*⁴⁰⁴. Funkcję pomocniczą spełniały ustalenia Konstantego Hładyłowicza⁴⁰⁵. Kwestią zasadniczą dla dalszych ustaleń było uzyskanie potwierdzenia co do nadania wsi prawa niemieckiego. W tym celu posłużono się pracami naukowymi zawierającymi zestawienia miejscowości lokowanych na prawie niemieckim w Wielkopolsce⁴⁰⁶, choć z zasady prezentują one tylko część ustaleń⁴⁰⁷. Szereg kolejnych miejscowości zidentyfikowano na podstawie opracowań źródłowych rejestrujących sołtysów, sołectwa lub łany sołtysie, czyli zawierających przesłanki o lokacji wsi na prawie niemieckim. Informacje te pozyskano z analizy opracowań źródłowych dotyczących: uposażenia dóbr kościoła poznańskiego⁴⁰⁸ i gnieźnieńskiego w XVI w.⁴⁰⁹, rejestrów poborowych województw poznańskiego i kaliskiego w XVI⁴¹⁰ i XVII w.⁴¹¹, XVI- i XVII-wiecznych lustracji dóbr

■

⁴⁰¹ Identyfikacja układów ruralistycznych obejmuje szerokie spectrum badawcze od badań archeologicznych, poprzez interpretację zdjęć lotniczych po metody biologiczno-chemiczne. Procedura badawcza obejmuje kilka etapów i wymaga zespołu złożonego ze specjalistów z wielu dyscyplin naukowych. Por. Szulc H., *Morfogeneza...*, dz. cyt., s. 23; Figlus T., *Wybrane aspekty teoretyczne identyfikacji i waloryzacji układów ruralistycznych w Polsce*, „Studia Obszarów Wiejskich” t. 49, Warszawa 2018, s. 75–92.

⁴⁰² Por. Kozierowski S., *Badanie nazw topograficznych na obszarze dawnej zachodniej i środkowej Wielkopolski*, t. 1–2, Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, Poznań 1921–1922; Tenże, *Pierwotne osiedlenie dorzecza Warty od Koła do Ujścia w świetle nazw geograficznych*, Instytut Zachodnio-Słowiański przy Uniwersytecie Poznańskim, Poznań 1926; Tenże, *Nazwy...*, dz. cyt.; Tenże, *Szematyzm historyczny ustrojów parafialnych dzisiejszej archidiecezji gnieźnieńskiej*, nakładem autora, Poznań 1934; Tenże, *Szematyzm historyczny ustrojów parafialnych dzisiejszej archidiecezji poznańskiej*, nakładem autora i zasiłkiem Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, Poznań 1935.

⁴⁰³ Sulimierski F., dz. cyt.

⁴⁰⁴ Dotychczas opublikowano miejscowości z obszaru dawnego województwa poznańskiego do litery „w”. Zob. *Słownik historyczno-geograficzny ziem polskich w średniowieczu*, red. Jurek T., oprac. Prinke S., [online] 2010–2016, www.slovník.ihpan.edu.pl, [dostęp: 7.11.2022].

⁴⁰⁵ Analiza wymienionych wcześniej opracowań źródłowych wykazała dla niektórych miejscowości genezę wcześniejszą niż przedstawił ją Konstanty Hładyłowicz. Zob. Hładyłowicz K., dz. cyt.

⁴⁰⁶ Por. Schmidt E., *Geschichte des Deutschtums im Lande Posen. unter polnischer Herrschaft*, Mittler'sche Buchhandlung (A. Fromm), Bydgoszcz 1904; Tyc T., *Początki kolonizacji wiejskiej na prawie niemieckim w Wielkopolsce (1200–1333)*, drukiem K. Miarki, Poznań 1924; Kędzierska Z., *Wsie na prawie niemieckim w powiecie sądowym poznańskim w latach 1400–1434*, „Roczniki Historyczne” R. 14, Poznań–Warszawa 1938, s. 48–65; Stefański K., *Wsie na „prawie niemieckim” w Wielkopolsce w latach 1333–1370*, „Roczniki Historyczne” R. 37, Poznań–Warszawa 1938, s. 1–38.

⁴⁰⁷ Badacze prawa niemieckiego posługiwali się m.in. *Kodeksem dyplomatycznym Wielkopolski*, który zawiera szereg aktów lokacyjnych. Należy mieć jednak na uwadze fakt zaginięcia wielu dokumentów lokacyjnych, a nawet ich brak. Zob. Gašiorowski A., *Krajobraz naturalny i rozwój osadnictwa. Organizacja społeczna i rozwój gospodarstwa wiejskiego; Podziały terytorialne i zarząd wewnętrzny*, [w:] *Dzieje Wielkopolski*, t. 1, red. Topolski J., Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1969, s. 258.

⁴⁰⁸ Por. Nowacki J., *Księga uposażenia diecezji poznańskiej z roku 1510*, Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, Poznań 1950; Długopolski E., *Inwentarz dóbr i dochodów biskupów poznańskich z roku 1564*, Polska Akademia Umiejętności, Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 1938.

⁴⁰⁹ Por. Łaski J., *Liber beneficiorum archidiecezji gnieźnieńskiej*, t. 1, nakładem i drukiem J.B. Langiego, Gniezno 1880; Waręzak J., *Rozwój uposażenia arcybiskupstwa gnieźnieńskiego w średniowieczu z uwzględnieniem stosunków gospodarczych w XIV i XV w.*, wydano z zasiłku zwrotnego Ministerstwa W. R. i Oświecenia Publicznego, Lwów 1929.

⁴¹⁰ Por. *Rejestry poborowe województwa poznańskiego w XVI wieku*, „Atlas Źródeł i Materiałów do Dziejów Dawnej Polski”, [online] 2015, www.atlasfontium.pl, [dostęp: 7.11.2022]; *Rejestry poborowe województwa kaliskiego w XVI wieku*, „Atlas Źródeł i Materiałów do Dziejów Dawnej Polski”, [online] 2015, www.atlasfontium.pl, [dostęp: 7.11.2022].

⁴¹¹ Parczewski A., *Rejestr poborowy województwa kaliskiego 1618–1620*, Księgarnia Gebethnera i Wolffa, Warszawa 1879.

królewskich województw kaliskiego i poznańskiego⁴¹² oraz słowników historyczno-geograficznych i innych opracowań źródłowych⁴¹³.

Zastosowanie metody zapisu wstecznego⁴¹⁴ dało wstępny obraz szerzenia prawa niemieckiego do lat 60. XIV w. i budowy wsi folwarcznych na ziemi średzkiej już na przełomie XIV i XV w. Identyfikację układów ruralistycznych przeprowadzono najpierw w grupie 84 wsi powstałych z całą pewnością przed 1350 r., a więc obejmujących wsie na prawie polskim i niemieckim i nieuwzględniających powstałych później wsi folwarcznych. Materiałem wyjściowym były plany gruntowe, wobec których zastosowano metodę metrologiczną⁴¹⁵. Rekonstrukcję form osadniczych prowadzono przy użyciu metody retrogresywnej i progresywnej⁴¹⁶. Oznacza to, że układ wsi śledzono jednocześnie na kilku materiałach kartograficznych, zarówno wcześniejszych (m.in. *Mapa Prus Południowych*, arkusze *Urmessischblätter*), jak i późniejszych (m.in. arkusze *Messischblätter*). Poza kryteriami genetycznymi, jak forma osadnictwa, brano pod uwagę przesłanki natury morfometrycznej, w tym przede wszystkim kształt siedliska wiejskiego jako najbardziej trwałego elementu wsi⁴¹⁷. Mimo, że w tej interpretacji na dalszym planie pozostaje kwestia placu czy drogi wewnątrz osiedla ukształtowanego przez lokację na prawie niemieckim, to liczne autorskie typologie słusznie starały się ująć także ten aspekt przestrzenny⁴¹⁸. Istotnie, jak dowiodły badania Tadeusza Kozaczewskiego na Śląsku, układy stosowane podczas lokacji na prawie niemieckim posiadają wspólny mianownik (tzw. układ podstawowy), co znacznie ułatwia ich rozpoznanie i rozróżnienie⁴¹⁹. Niestety te ustalenia – zdaniem autora niniejszej pracy przełomowe dla innych regionów kraju – nadal nie spotkały się z dostatecznym zainteresowaniem badaczy⁴²⁰. Identyfikowanie układów wsi na prawie niemieckim – określanych

⁴¹² Informacje na temat sołtysów i sołectw w królewskich województwach z obszaru badań odnaleziono tylko w lustracjach z lat 1564–1565 oraz 1659–1665. Por. *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1564–1565*, cz. 1, oprac. Tomczak A., Bydgoskie Towarzystwo Naukowe, Bydgoszcz 1963; *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich. 1659–1665*, cz. 1, oprac. Ohryzko-Włodarska Cz., Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1978.

⁴¹³ W Pracowni SHG w Poznaniu przechowywane są kartoteki na temat wszystkich miejscowości dawnego województwa poznańskiego i kaliskiego. Nieopracowany zbiór danych jest dostępny, jednak język łaciński utrudnia jego zrozumienie. Rolę pomocniczą w badaniach spełniały Teki Dworzaczka. Por. Sulimierski F., dz. cyt.; *Słownik historyczno-geograficzny...*, dz. cyt.; *Teki Dworzaczka. Materiały historyczno-genealogiczne do dziejów szlachty wielkopolskiej XV–XX wieku*, oprac. Dworzaczek W., Wisłocki J., Bieniaszewski A., Prinke R. T., Prinke M., Poznań 2004, www.teki.bkpan.poznan.pl, [dostęp: 7.II.2022].

⁴¹⁴ Metoda zapisu wstecznego to konfrontacja zapisu kartograficznego z wiadomościami historycznymi z wcześniejszych okresów.

⁴¹⁵ Metoda metrologiczna służy odszukaniu miar, według których rozmiarano dawniej wieś regularną, co pozwala odróżnić ją od wsi nieregularnej, powstałej ewolucyjnie. Zob. Szulc H., *Morfogeneza...*, dz. cyt., s. 43–47.

⁴¹⁶ Metoda retrogresywna polega na rekonstrukcji zjawisk na podstawie źródeł od nich późniejszych. Metoda progresywna skupia się zaś na wyjaśnieniu genezy struktur osadniczych poprzez badanie zmian przestrzennych w porządku chronologicznym. Zob. Szulc H., *Morfogeneza...*, dz. cyt., s. 22–23.

⁴¹⁷ Modyfikacje układu ruralistycznego mogły wynikać przez osadzający się folwark oraz zdarzenia losowe, np. pomory, zniszczenia wojenne czy klęski żywiołowe.

⁴¹⁸ Za powszechnie uznane typy wsi lokowanych na prawie niemieckim uznano ulicówki i owalnice. W obliczu trudności identyfikacyjnych ich rozróżnianie oceniano jako zadanie bezcelowe. Zob. Szulc H., *Morfogenetyczne...*, dz. cyt., s. 48.

⁴¹⁹ Problematyka identyfikacji układu wsi, wielokrotnie podejmowana przez Marię Kiełczewską-Zaleską i Halinę Szulc, staje się znacznie prostsza dzięki ustaleniom Tadeusza Kozaczewskiego. Koncepcja badacza zakłada stosowanie podczas szerzenia prawa niemieckiego układu podstawowego siedliska wsi, w którym poszczególne elementy były ze sobą ściśle skorelowane pod względem geometrycznym. Układ podstawowy składał się z dwóch bloków mieszkalnych i przebiegającego przez jego środek nawsia. Szerokość nawsia wynosiła ¼ wysokości całego układu. Układ ten – stanowiący *sensu stricto* ulicówkę – mógł być modyfikowany przez posadowiony na nawsiu obiekt, dodatkowe drogi i topografię terenu. Modyfikacja nawsia w jednym miejscu załamywała jego linię tak, aby jego powierzchnia zawsze odpowiadała ¼ powierzchni siedliska (tzw. zasada podziału globalnego). Szerzej o tych zależnościach w: Kozaczewski T., dz. cyt.

⁴²⁰ Praca Haliny Szulc zaledwie wzmiankuje badania Tadeusza Kozaczewskiego. Podobnie jest w przypadku prac Tomasza Figlusa, gdzie po przywołaniu istoty tzw. układu podstawowego, autor nie posługuje się nim w identyfikacji owalnic. W rezultacie do tego miana są prowadzone również ulicówki czy wsie placowe. W opublikowanej niedawno pracy

w Niemczech terminem *Angerdorf* lub *Platzdorf*⁴²¹, a przez polskich badaczy na bardzo wiele sposobów⁴²² – pozwoliło „poprzez analogię” na identyfikację wsi, na temat których nie istniały żadne przesłanki źródłowe o nadaniu nowego prawa. Ustalenia te pozwoliły na efektywną analizę kolejnej grupy III wsi, datowanych na okres od połowy XIV do końca XV w. W grupie tej zidentyfikowano wsie na prawie polskim (wobec których pierwsza wzmianka historyczna jest dalece zapóźniona⁴²³), wsie (względnie miasta) lokowane na prawie niemieckim oraz wsie folwarczne. Korzystanie przy tym z typologii układów ruralistycznych opracowanych przez innych badaczy miało charakter pomocniczy. Wynika to z ich bardzo dużego zróżnicowania, zarówno pod względem przesłanek, pod wpływem których je tworzone, jak i daleko idących różnic w prezentowanych podziałach i nazewnictwie. Przykładem jest systematyka autorstwa Janusza Bogdanowskiego, bardziej skupiająca się na formie niż genezie, dzieląca wsie względem ich rozplanowania na: zwarte (placowe i wielodrożne), skupione (pasmowe, wielopasmowe i przysiółkowe) i rozproszone (wieloprzysiółkowe i samotnie), przy czym posługuje się wieloma ogólnie znanymi terminami⁴²⁴. Podjętą dyskusję przy ustalaniu autorskiej typologii układów ruralistycznych zawarto w rozdziale 5.1. Rozmieszczenie wszystkich zidentyfikowanych na ziemi średzkiej układów ruralistycznych wraz z ich przekształceniami i nawarstwieniami przedstawiają plansze 1–5 i powiązany z nimi aneks 2.

Rozpoznanie struktury krajobrazu folwarcznego

W badaniach krajobrazu – zgodnie z metodą HLC – trzeba uwzględnić jego historyczną perspektywę. Zatem adekwatnie do specyfiki krajobrazu ziemi średzkiej w rejestracji zmian przestrzennych należało uwzględnić elementy związane z gospodarką folwarczną, w tym m.in. rozmieszczenie układów ruralistycznych i zespołów ziemskich, folwarcznych oraz folwarków samotnicznych, granice wsi i własności gruntów, a także zmiany środowiska przyrodniczego. Rozpoznanie ww. elementów nie miało jednak charakteru linearnego. W części III publikacji podejmowano się tego zadania wielokrotnie, ponieważ elementy struktury krajobrazu były analizowane z różnych punktów widzenia.

■

nt. rozmierzenia regularnych siedlisk wsi Maria Legut-Pintal i Anna Kubicka-Sowińska przywołują ustalenia Tadeusza Kozaczewskiego, po czym za regularne wsie z nawsiem przyjmują jedynie owalnice pojmowane jako siedliska z prostokątnym lub wrzecionowatym nawsiem. Reasumując, prezentowane w ww. publikacjach typologie nie są klarowne. Por. Szulc H., *Morfogeneza...*, dz. cyt., s. 46; Figlus T., *Wybrane zagadnienia morfogenetyczne owalnic w Polsce Środkowej*, t. 2, [w:] *Współczesne zagadnienia, problemy i wyzwania w badaniach geograficznych*, red. Wiskulski T., Pilarski M., Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2013, s. 146–150; Legut-Pintal M., Kubicka-Sowińska A., *Zastosowanie metod analizy modularnej i cosine quantogram w analizie sposobu rozmierzenia siedlisk regularnych wsi z nawsiem typu Angerdorf*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” t. 69, nr 2, Warszawa 2021, s. 235–257.

⁴²¹ Legut-Pintal M., Kubicka-Sowińska A., dz. cyt.

⁴²² Układy ruralistyczne, w tym układ podstawowy i jego pochodne, stosowane podczas szerzenia prawa niemieckiego Tadeusz Kozaczewski określił mianem regularnych. O „regularnych siedliskach wsi” czy „regularnych rozplanowaniach wsi” pisała wielokrotnie Halina Szulc. W publikacji Marii Kielczewskiej-Zaleskiej pojawia się termin „układ znormalizowany” (in. forma, typ lub schemat). Intencją autorki było w pełni słuszne podkreślenie odrębności tych układów od innych również regularnych ale stosowanych w późniejszych okresach. Pomimo tego w powstających współcześnie pracach badawczych nadal stosowane są formy opisowe jak „regularne wsie średniowieczne lokowane na prawie niemieckim”. Por. Kielczewska-Zaleska M., *O powstaniu...*, dz. cyt.; Kozaczewski T., dz. cyt.; Szulc H., *Morfogenetyczne...*, dz. cyt.; Tenże, *Morfogeneza...*, dz. cyt.; Figlus T., *Typy morfogenetyczne...*, dz. cyt., s. 95–97.

⁴²³ Brak informacji o wsi nie świadczy o tym, że nie istniała ona w XV, a nawet XIV w. Mówi to jedynie o tym, że w tym okresie wieś nie przeszła istotnej zmiany prawnej lub też nie wiąże się z nią istotny fakt, godny zarejestrowania w źródłach historycznych. Por. Szulc H., *Typy wsi...*, dz. cyt., s. 28.

⁴²⁴ Problematyczne wydaje się chociażby uwzględnienie wśród zwartych wsi placowych takich odmian jak: nawsiowa I, nawsiowa II i owalnica. Podział ten nie wydaje się klarowny wobec znanych układów wsi na prawie niemieckim (w tym owalnic), posiadających już co do zasady nawsie. Z kolei termin „ulicówka” (wieś skupiona pasmowa) jest tu użyty w odniesieniu do wsi drogowych, w domyśle pozbawionych nawsia. Zob. Bogdanowski J., *Projekt...*, dz. cyt., s. 79.

Zmiany krajobrazu ziemi średzkiej w zakresie rozmieszczenia układów ruralistycznych, folwarków i oznaczenia granic różnych rodzajów własności gruntów (folwarcznych, chłopskich i kościelnych) zostały rozpoznane poprzez zastosowanie analizy warstw historycznych. Badania oparto na przełomowych dla krajobrazu wiejskiego momentach, w tym: koniec XVIII w., połowę XIX w., rok 1939 i stan współczesny. Dla rejestracji stanu przestrzeni w momentach przełomowych, a zwłaszcza dla rejestracji zmian między nimi, wykorzystywano analizę porównawczą, tj. śledzono zmiany jednocześnie na kilku planach i mapach, przy czym stosowano metody retrogresywne i progresywne. W trakcie badań posilkowano się interpretacją źródeł pisanych, przede wszystkim księgami adresowymi majątków ziemskich. Z pokaznego i zróżnicowanego zasobu danych⁴²⁵ za najważniejszy materiał wyjściowy uznano księgi z lat 40. XIX w.⁴²⁶, lat 60. i 70. XIX w.⁴²⁷ oraz przełomu XIX i XX w.⁴²⁸. Analizowana dokumentacja dostarczyła informacji na temat struktury własności, organizacji i zarządzania majątkami ziemskimi. Jeżeli łączny potencjał informacyjny wszystkich wymienionych dotąd źródeł był zbyt mały albo zachodziła potrzeba dodatkowej weryfikacji danych, korzystano z recesów regulacyjno-separacyjnych. Dane zawarte w recesach odnoszą się do stanu przestrzeni z początku XIX w., sposobów realizacji reform agrarnych i uwłaszczenia, a także finalnego układu gruntów folwarcznych, plebańskich i chłopskich oraz przebiegu granic między nimi. Docelowo pozyskano na ten cel 68 recesów⁴²⁹.

Szczegółowymi badaniami objęto okres schyłkowy gospodarki folwarcznej, tj. okres międzywojenny, w którym nastąpiły istotne zmiany w rozmieszczeniu i gęstości folwarków. Główną przyczyną zmian była ich parcelacja. Przebieg i zasięg tego procesu ustalano na podstawie akt parcelacyjnych, w tym na analizie dołączonych do nich planów⁴³⁰. Materiał ten okazał się jednak niekompletny. Potrzeba rejestracji pozostałych zmian przestrzennych w zasięgu gruntów folwarcznych w okresie II RP spowodowała konieczność zastosowania analizy porównawczej wielu innych materiałów. Zgromadzony materiał kartograficzny z lat 30. i 40. XX w. stanowi niekiedy efekt przedruków wcześniejszych arkuszy⁴³¹, przez co dokonujące się w tym czasie zmiany przestrzenne są trudniej uchwytnie. Wydana w roku 1926 księga adresowa wielkopolskich majątków ziemskich, jako ostatnie tego typu

■
⁴²⁵ Zawarte w księgach wykazy założeń folwarcznych mogą się między sobą znacząco różnić. Wpływ na to miały różne kryteria sporządzania ksiąg, jak powierzchnia majątku ziemskiego czy narodowość jej właściciela. Zawartość ksiąg różni się także pod względem szczegółowości danych.

⁴²⁶ Por. Bobrowicz J.N., Plater L.A., *Opisanie historyczno-statystyczne Wielkiego Księstwa Poznańskiego*, Księgarnia Zagraniczna, Lipsk 1846; Decker W. i in., *Verzeichniss sämtlicher Ortschaften des Regierungs-Bezirks Posen. mit einer kurzen geographisch-statistischen Uebersicht desselben*, W. Decker & Comp. – Königliche Hofbuchdrucker, Poznań 1845.

⁴²⁷ Por. Cürk L., *Kurzgefasstes Statistisches Handbuch der Provinz Posen*, Louis Merzbach, Poznań 1865; *Wykaz alfabetyczny wszystkich posiadłości ziemskich w W. Księstwie Poznańskim*, F. Bürde, Berlin 1872.

⁴²⁸ Zasób ksiąg adresowych znacząco wzbogaca wielotomowe wydawnictwo *Handbuch des Grundbesitzes im Deutschen Reiche*... Por. Ziółkowski J., *Podręcznik statystyczno-adresowy większej własności polskiej w Wielkim Księstwie Poznańskim i Prusach Zachodnich*, Drukarnia Kuriera Poznańskiego, Poznań 1890; *Handbuch des Grundbesitzes im Deutschen Reiche*, Nicolaische Verlags-Buchhandlung, R. Stricker, Berlin 1881–1913; *Gueter-Adressbuch der Provinz Posen*, nakładem Paula Niekammera, Szczecin 1907; *Księga adresowa polskich właścicieli ziemskich W. Księstwa Poznańskiego*, oprac. B. i P., drukiem „Pracy”, Poznań 1909.

⁴²⁹ Recesy regulacyjno-separacyjne z obszaru badań przechowywane są w Archiwum Państwowym w Poznaniu w 5 zespołach archiwalnych dawnych starostw: Jarocin, Poznań-Wschód, Śrem, Środa Wielkopolska i Września. W 2019 r. Wielkopolskie Towarzystwo Genealogiczne zainicjowało projekt indeksacji zachowanych recesów uwłaszczeniowych znajdujących się w zasobach Archiwum Państwowego w Bydgoszczy. Na dzień 1 lutego 2023 r. wśród zindeksowanych obszarów nie znalazły się powiaty średzki i wrzesiński. Zob. www.recesy.wtg-gniazdo.org/pl, [dostęp: 7.II.2022].

⁴³⁰ Materiały dotyczące parcelacji majątków ziemskich, w tym akta wyłączeń spod parcelacji, zgromadzone są w APP w zespołach Okręgowy Urząd Ziemski w Poznaniu oraz Urząd Wojewódzki w Poznaniu.

⁴³¹ Mapy WIG sporządzone w latach 1933–1935 stanowią zaktualizowane przedruki wydanych wcześniej arkuszy *Mestischblätter*. Z kolei arkusze *Mestischblätter* z lat 40. XX w. mogą być niekiedy ich przedrukami.

wydanie w historii, tylko nieznacznie ułatwiało to zadanie⁴³². Dodatkowych informacji poszukiwano zatem w opracowaniach źródłowych, słownikowych oraz w księgach wieczystych majątków ziemskich⁴³³. Znaczącym ułatwieniem były dane zawarte w *Protokołach przejęcia na cele reformy rolnej majątków ziemskich* z 1945 r., które zdołano pozyskać dla około 100 założeń folwarcznych⁴³⁴. O przedwojennych modyfikacjach w zasięgu gruntów folwarcznych świadczą znaczące różnice ich areалу między zapisami zawartymi w *Protokołach przejęć...* i księdze adresowej z 1926 r. Równocześnie na niemieckich fotomapach *Bildplan* z lat 1939–1944 analizowano rozłóg gruntów, dzięki czemu ustalono zasięg wielkopowierzchniowych pól folwarcznych w przeddzień wprowadzenia reformy rolnej. Gdy zebrany materiał źródłowy nie pozwalał na wyciągnięcie jednoznacznych wniosków, konieczne było zastosowanie metod progresywnych. Polegały one m.in. na identyfikacji działek i układów zabudowy siedliskowej typowych dla międzywojennej parcelacji na mapach topograficznych w układzie „1965”⁴³⁵.

Wyniki ww. badań zamieszczono na planszach 1–5. Ukazano na nich granice i strukturę własności gruntów. Zarysowane zasięgi wsi bazują na historycznych granicach o względnie dużej trwałości (mimo ich często prostego przebiegu⁴³⁶). Istotnym elementem było oznaczenie zidentyfikowanych układów ruralistycznych i folwarków. Z planszami powiązany jest informacyjnie aneks 2, który w wymowny sposób ukazuje zrekonstruowany palimpsest struktury osadniczej ziemi średzkiej, ze szczególnym uwzględnieniem położenia folwarków. Punktem wyjścia było wyznaczenie obszarów, w obrębie których dochodziło do stopniowego tworzenia – podyktowanego kolejnymi formami osadnictwa – nowych wsi, osad i folwarków. Za obszary te przyjęto wsie na prawie polskim lub niemieckim i na potrzeby tej pracy określono je mianem głównych jednostek sieci osadniczej. Na tle tej struktury mogły wyłonić się jednostki drugorzędne, tj. całkowicie odrębne od starszej genetycznie wsi: 1) nowo powstające majątki ziemskie, np. Buszkowiec, Ługowiny; 2) układy urbanistyczne, np. Nekla, Zaniemyśl; 3) wsie tworzone z powiązania kilku osad wywodzących się z terenu różnych dotąd wsi, jak np. Chociczka czy Luboniec. Wszystkie dokonane w ich obrębie nawarstwienia do schyłku XVIII w. ukazuje plansza 1. Istotą tego procesu znakomicie przedstawiają także księgi adresowe majątków ziemskich z lat 40. XIX w.⁴³⁷. Cezurą czasową prowadzonych badań była II wojna światowa, co wynika z postępujących w jej następstwie intensywnych przekształceń układów ruralistycznych. W rezultacie dalsza analiza relacji między folwarkiem a otoczeniem, w przyjętych

■
⁴³² *Księga Adresowa Gospodarstw Rolnych Województwa Poznańskiego*, red. Ostrowski A., Biuro Ogłoszeń „PAR”, Poznań 1926.

⁴³³ Bazowano na 79 księgach wieczystych, do których uzyskano dostęp w Sądzie Rejonowym w Środzie Wielkopolskiej. Charakter uzupełniający miały dane zawarte w księgach podatku budynkowego.

⁴³⁴ Jeden protokół dotyczył zazwyczaj jednego założenia folwarcznego, ale zdarzały się przypadki zaprotokołowania jednocześnie kilku folwarków zgodnie z przedwojennym zasięgiem majątku ziemskiego. Protokoły pozyskano z Archiwum Państwowego w Poznaniu, Urząd Wojewódzki w Poznaniu, jedn. 3299, 3302, 3304, 3305.

⁴³⁵ Z archiwalnych map topograficznych korzystano dzięki usłudze WMS, udostępnionej przez Platformę Geoportalu.

⁴³⁶ O dużej trwałości granic wsi uwiecznionych na planach gruntowych z przełomu XVIII i XIX w., pozwalających na retrogresję nawet w głąb wieku XVI, pisała: Górska-Gołaska K., *Pomiary...*, dz. cyt., s. 118. Co ważne, granicom o prostoliniowym przebiegu nie zawsze należy przypisywać nowsze pochodzenie, ponieważ już w XVI w. starano się wytyczać w miarę proste odcinki granic. Zob. Gołaski J., *Technika rozgraniczania dóbr ziemskich w końcu XVI i XVII wieku w świetle poznańskich ksiąg podkomorskich*, „Przegląd Geograficzny” t. 11–12, Warszawa 1959, s. 452.

⁴³⁷ Struktura zapisów polegała na przypisaniu ziemianinowi konkretnego majątku ziemskiego, a następnie rozpisywaniu wszystkich jego składowych w postaci wsi folwarcznych, folwarków samotniczych, osad olęderskich, młynów wodnych, karczm, a także wsi pouwłaszczeniowych. Zdecydowana większość zapisów ukazuje majątki ziemskie, których obszar pokrywał się z historycznym zasięgiem wsi na prawie polskim i/lub niemieckim wraz z jej kolejnymi nawarstwieńiami w historii osadnictwa. Analizowane księgi adresowe powstały w momencie przynajmniej już częściowego wdrożenia zapisów recesów uwłaszczeniowych. Przypisywanie ziemianinowi prawa własności do całych historycznych gruntów danej miejscowości było zatem już nadużyciem, ale wynikało ono z jeszcze tradycyjnego pojmowania prawa własności. Por. Bobrowicz J.N., Plater L.A., dz. cyt.; Decker W. i in., dz. cyt.

podczas badań kategoriach, nie była możliwa do przeprowadzenia. Przedstawiona metodyka rozpoznania struktury osadniczej – z pewnością wymagająca uzupełnień – ma za zadanie utworzyć „pomost” pomiędzy architektami krajobrazu a historykami.

Rozpoznanie historii budowlanej zespołów ziemskich i folwarcznych, folwarków samotniczych oraz powiązanych z nimi obiektów, dokonano poprzez analizę porównawczą wspomnianych już wcześniej materiałów kartograficznych, fotogrametrycznych (archiwalnych i współczesnych), satelitarnych oraz – interpretację źródeł historycznych. Jednym z podstawowych materiałów źródłowych były karty ewidencyjne zabytków architektury i budownictwa⁴³⁸. Łącznie pozyskano 239 kart dotyczących: siedziby (81 kart), założenia folwarcznego (130 kart), kolonii domów pracowników folwarcznych (19 kart) i całego zespołu zabudowań (9 kart). W badaniach uwzględniono także założenia folwarczne stanowiące własność kościelną⁴³⁹. Treść tzw. białych kart koresponduje ze zbiorem 95 ewidencji założeń parkowych⁴⁴⁰. Obiecująca pod tym względem seria wydawnicza *Majątki wielkopolskie* nie objęła do tej pory obszaru badań⁴⁴¹. Materiał pomocniczy stanowiły oryginalne projekty kilku ogrodów i parków z przełomu XIX i XX w. autorstwa Johanna Larassa i jego synów⁴⁴². Wiedzę na temat niektórych obiektów uzupełniły dokumentacje historyczne stworzone w Pracowniach Konserwacji Zabytków⁴⁴³. Wysoki potencjał informacyjny na temat siedzib i zabudowy folwarcznej prezentują pruskie księgi podatku budynkowego (niem. *Gebäudesteuerrollen/ Gebäudebücher*⁴⁴⁴) i *Protokoły przejęcia na cele reformy rolnej majątków ziemskich*. Dla określenia czasu, gruntownej modernizacji zabudowy folwarcznej (np. wzniesienia nowej siedziby) czy założenia parku, analizowano zmiany właścicieli, genealogię rodzin i ich koligacje. Ich rozpoznanie było możliwe na podstawie przeglądu wspomnianych ksiąg adresowych majątków ziemskich, ksiąg wieczystych, a w przypadku braku dostępu do nich – z ewidencji założeń parkowych⁴⁴⁵. Zadanie to ułatwiały także dane udostępnione w serwisach *Genealogia Potomków Sejmu Wielkiego*⁴⁴⁶ i *TeKi Dworzaczka*⁴⁴⁷. Informacje o lokaliza-

■

⁴³⁸ Materiał źródłowy pozyskano z Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Poznaniu, Powiatowego Konserwatora Zabytków w Poznaniu oraz Muzeum Narodowego Rolnictwa i Przemysłu Spożywczego w Szreniawie. W roku 2022, a więc już po złożeniu pracy doktorskiej, Narodowy Instytut Dziedzictwa udostępnił tzw. zielone i białe karty oraz ewidencje parkowe na stronie www.zabytek.pl.

⁴³⁹ Tylko kilka plebanii i towarzyszących im zabudowań posiada kartę ewidencyjną zabytku architektury i budownictwa.

⁴⁴⁰ Ewidencje założeń parkowych są przechowywane w Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków w Poznaniu.

⁴⁴¹ Zapoczątkowana w 1994 r. seria opracowań objęła do dziś teren 9 powiatów (w granicach sprzed 1975 r.) i Poznań, co stanowi niespełna 30% powierzchni obecnego województwa wielkopolskiego.

⁴⁴² Z obszaru badań zidentyfikowano plany założeń zieleni w Pierzchnie (gmina Środa Wielkopolska), Podstolicach, Siedlcach i Żabikowie. Zob. APB, Projekty parków i ogrodów Johanna, Georga i Ernsta Larassów w Bydgoszczy – spuścizna, sygn.: 088, 095, 110, 147. Ponadto z obszaru Środy zachowały się plany o sygn. 125–127; Archiwum Państwowe w Olsztynie, Zbiór planów Johanna, Georga i Ernsta Larass, sygn. 64, 102.

⁴⁴³ W badaniach wykorzystano opracowania dotyczące Iwna, Koszut, Siedlca i Zaniemyśla przechowywane w Archiwum Narodowego Instytutu Dziedzictwa Oddział Terenowy w Poznaniu.

⁴⁴⁴ Badania przeprowadzono na materiale źródłowym pochodzącym z Archiwum Państwowego w Poznaniu (zespoły urzędów katastralnych) oraz Powiatowych Ośrodków Dokumentacji Geodezyjnej i Kartograficznej w Środzie Wielkopolskiej, Wrześni i Poznaniu. Zgromadzony materiał posiada wysoki potencjał informacyjny służący m.in. datowaniu zmian w substancji budowlanej. Por. Mikulski D., *Przekształcenia architektury siedzib ziemskich w Wielkopolsce w 1 połowie XX wieku, na przykładzie dworów i pałaców ziemi średzkiej*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki. Teoria i historia” t. 63, nr 1/2, Warszawa 2018, s. 45–82.; Tenże, „Nowa” siedziba ziemianka – gruntowna przebudowa czy budowa? *Studia nad identyfikacją i datowaniem dworów i pałaców w Wielkopolsce*, „Wiadomości Konserwatorskie” nr 59, Kraków 2019, s. 49–60; Tenże, *Datowanie wielkopolskich siedzib ziemiankich na podstawie potencjału informacyjnego pruskich ksiąg podatku budynkowego (Gebäudesteuerrollen, Gebäudebücher)*, „Ochrona Zabytków” nr 2, Warszawa 2021, s. 217–247.

⁴⁴⁵ Autorzy ewidencji byli zobligowani do przedstawienia w swoich opracowaniach zmian własności analizowanych parków, co czyniono na podstawie przeglądu ksiąg wieczystych.

⁴⁴⁶ Twórcą serwisu zamieszczonego na stronie www.sejm-wielki.pl jest Marek Jerzy Minakowski.

⁴⁴⁷ Serwis jest dostępny pod adresem www.teki.bkpan.poznan.pl.

cji i trwałości takich obiektów jak wiatraki, młyny wodne, mosty, karczmy i cegielnie, uzyskano dzięki analizie porównawczej materiałów kartograficznych, w tym bardzo szczegółowych planów gruntowych i powiązanych z nimi recesów regulacyjno-separacyjnych⁴⁴⁸. Rolę pomocniczą w badaniach pełniły monografie i opracowania, zarówno współczesne⁴⁴⁹, jak i przedwojenne⁴⁵⁰, a także czasopisma⁴⁵¹ i portale internetowe⁴⁵². Wreszcie, dla uzupełnienia stanu wiedzy oraz weryfikacji dokonywanych ustaleń prowadzono w latach 2016–2020 obserwacje terenowe, podczas których sporządzono dokumentację fotograficzną.

Rejestrację zmian środowiska przyrodniczego, wywołanych wielowiekową działalnością gospodarki folwarcznej, przeprowadzono m.in. przez rekonstrukcję sieci hydrograficznej oraz lasów w kilku przełomowych dla historii momentach. Mając na uwadze intensywny przebieg działań regulacyjno-uwłaszczeniowych i rozwój kapitalistycznego modelu zarządzania przestrzenią, w centrum zainteresowania znalazł się okres od schyłku XVIII w. Przy śledzeniu zmian środowiska korzystano z archiwalnych map średnioskalowych⁴⁵³ i planów gruntowych, które poddawano procesowi rektyfikacji⁴⁵⁴. Do badań włączano dane BDOTiok oraz dane LIDAR dostępne na Geoportalu. Próbę rekonstrukcji krajobrazu ziemi średzkiej sprzed okresu zaboru pruskiego podjęto jedynie wobec kompleksów leśnych, uznając ich przemiany za najbardziej intensywne spośród innych elementów środowiska przyrodniczego. Obok badań własnych – obejmujących analizę zebranego materiału kartograficznego – za obiecujące dla odtworzenia struktury lasów przyjęto wyniki badań zamieszczone w publikacji *Wielkopolska w drugiej połowie XVI w.*⁴⁵⁵. Zastosowano podejście krytyczne do ukazanego na jednej z map zrekonstruowanego obrazu środowiska geograficznego⁴⁵⁶. Jak zastrzeżli autorzy publikacji, przeniesienie zalesienia z map przełomu XVIII i XIX w. do okresów wcześniejszych będzie obciążone błędem⁴⁵⁷. Ryzyko to jest większe z uwagi na fakt, że wśród najstarszej analizowanej kartografii znalazła się pomniejszona wersja *Mapy Prus Południowych* wydana dopiero w latach 1802–1803⁴⁵⁸. Badacze nie korzystali z ustaleń Konstantego Hładyłowicza, który udowodnił, że do odtworzenia kompleksów leśnych w poprzednich wiekach mogą posłużyć informacje dotyczące

■

⁴⁴⁸ Warto podkreślić, że recesy jako jedne z niewielu dokumentów notują obecność karczmy w zwartej zabudowie wsi.

⁴⁴⁹ M.in.: Plóciennik M., *Dwory i pałace powiatu poznańskiego*, Wydawnictwo Kwartet, Poznań 2006; Mazurkiewicz S., *Nekla...*, dz. cyt.; Mazurkiewicz S., *Mileszyna czyli Targowa Górka. Historia miejscowości 1258–2008*, Urząd Miasta i Gminy Nekla, Targowa Górka 2008; Kobza A., Przychodzki A., dz. cyt.; Kobza A., *Dzieje wsi okolic Swarzędza. Szkice i materiały do historii powiatu poznańskiego*, Spółdzielnia Mieszkaniowa w Swarzędzu, Swarzędz 2018; Matysek K., *Dzieje Kostrzyna. Fakty i wydarzenia z 750-letnich dziejów Kostrzyna*, Gmina Kostrzyn, Kostrzyn 2012; *Ziemia Zaniemska...*, dz. cyt.

⁴⁵⁰ Jednymi z najbardziej interesujących opracowań są dzieła Leonarda Durczykiewicza i Stanisława Sas-Lityńskiego. Por. Durczykiewicz L., *Dwory polskie w Wielkim Księstwie Poznańskim*, nakładem autora, Poznań 1912; Sas-Lityński S., *Złota księga ziemiaństwa polskiego. poświęcona kulturze i wytwórczości rolnej*, t. 1, Wydawnictwa Graficzne Stanisław Lityński, Warszawa–Poznań 1929.

⁴⁵¹ Wiele opracowań źródłowych, dotyczących majątków ziemskich z obszaru badań, zostało opublikowanych na łamach „Średzkiego Kwartalnika Kulturalnego”.

⁴⁵² Charakter pomocniczy miał przede wszystkim portal *Środa Wielkopolska i okolice* (www.srodawlkp.org), która stanowi olbrzymi – niedostrzeżony w odbiorze społecznym – potencjał informacyjny na temat ziemi średzkiej.

⁴⁵³ Mapy WIG (lata 30. XX w.), *Messtischblätter* (lata 40. XX w. – lata 80. XIX w.), *Urmesstischblätter* (lata 30. XIX w.), *Karte von Südpreußen* (koniec XVIII w.).

⁴⁵⁴ Proces rektyfikacji kartograficznej polega na przypisywaniu współrzędnych kartograficznych skanowi mapy lub obrazowi wprowadzanych do komputera.

⁴⁵⁵ *Wielkopolska w drugiej połowie XVI wieku*, cz. 1–2, red. Chłapowski K., Słoń M., oprac. Borek A. i in., Wydawnictwo Instytutu Historii Polska Akademia Nauk, Warszawa 2017.

⁴⁵⁶ Tamże, Mapa 1b.

⁴⁵⁷ Tamże, s. 43–44.

⁴⁵⁸ Rękopis *Mapy Prus Południowych* z 1793 r. w skali 1:50 000 nie został wykorzystany.

rozwoju sieci osadniczej oraz rodzaju gleb. Wynikiem jego badań była mapa z rekonstrukcją stanu zalesienia Wielkopolski od XIV do XIX w⁴⁵⁹. Przeprowadzona na potrzeby pracy identyfikacja sieci osadniczej pozwoliła zweryfikować te przedwojenne ustalenia, tj. wprowadzić zmiany w zasięgu i stanie przetrwania kompleksów leśnych w rejonie ziemi średzkiej. Było to możliwe poprzez wykazanie starszej genezy – od tej, którą ustalił Konstanty Hładyłowicz – niektórych wsi oraz uzyskanie wiedzy nt. skali powstawania wsi folwarcznych na peryferiach dotychczasowego osadnictwa (w tym na terenach poleśnych). Na marginesie zagadnień dotyczących zieleni należy wskazać, że na okoliczność datowania parku czy alei, korzystano z tabeli wiekowej drzew autorstwa prof. Longina Majdeckiego. Metoda ta posiada jednak poważne wady, stąd jej wykorzystanie miało charakter pomocniczy⁴⁶⁰. W wybranych przypadkach, gdy zadrzewienie dotyczyło robinii białej, stosowano metodę wzorów empirycznych⁴⁶¹.

Narzędzia komputerowe

Tekst główny pracy oraz tabele powstały w programie Word. Wyjątkiem są tabele w postaci dołączonych do pracy aneksów, które stworzono w programie Excel. Plany gruntowe i mapy poddano procesowi rektyfikacji⁴⁶² w programie ArcMap Desktop 10.2, co zwiększyło potencjał informacyjny historycznych map. W środowisku GIS przetwarzano dane topograficzne i katastralne (w rozszerzeniu shapefile), tworzone warstwy tematyczne i dokonywano niezbędnych analiz. W trakcie wykonywania tych zadań łączono się z serwerami WMS. Większość rycin utworzono w programie Photoshop, a tylko część z nich przygotowywano w programach AutoCAD, ArchiCAD i ArcMap.

■
⁴⁵⁹ Hładyłowicz K., dz. cyt.

⁴⁶⁰ Metoda ta jest orientacyjna i może zaniżać rzeczywisty wiek drzew. Fakt ten potwierdzono choćby na próbie 86 drzew wchodzących w skład różnych gatunkowo alei i szpalerów w parku dworskim w Murzynowie Kościelnym (powiat średzki). Średni błąd pomiaru wyniósł 12 lat, a maksymalny nawet 30 lat. Stąd drzewa, którym tabela wiekowa drzew autorstwa prof. Longina Majdeckiego przypisuje 50 lat, mogą z pewną dozą prawdopodobieństwa pochodzić z okresu II wojny światowej. Zob. Mikulski D., *Inwentaryzacja i rewaloryzacja parku dworskiego w Murzynowie Kościelnym*, maszynopis niepublikowany pracy inżynierskiej, Uniwersytet Przyrodniczy w Poznaniu, Poznań 2011, s. 55–56. Na temat wad stosowania tabel wiekowych drzew pisał: Łukaszewicz J., *Określanie wieku niektórych gatunków drzew ulicznych na podstawie wybranych parametrów dendrometrycznych*, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Dendrologicznego” t. 58, Kórnik 2010, s. 25–38.

⁴⁶¹ Węgiel A. i in., *Wzory empiryczne do określenia wieku drzew robinii akacjowej (Robinia pseudoacacia L.) na podstawie obwodu pnia*, „Sylwan” t. 161, nr 10, Warszawa 2017, s. 831–841.

⁴⁶² Zob. przyp. 454.

CZĘŚĆ III

Badania na ziemi średzkiej

4. Biografia krajobrazu folwarcznego

4.1. Geneza i rozwój gospodarki folwarcznej

„Zastanówmy się, jak odbywa się zasiedlenie nowej okolicy. Najpierw jest dzika, nieodróżniona przestrzeń. Wycina się polanę w lesie i buduje pierwszych kilka domów. [...] W miarę rozszerzania się wyřębu las znika. Cały pejzaż staje się »oswojony«” – pisał Y.-F. Tuan¹. Dynamika zmian średnio-wiecznego krajobrazu przybrała znacząco na sile w czasie rozbitcia dzielnicowego (1138–1320). Okres ten sprzyjał wyłanianiu się z rycerstwa kolejnych możnowładców zainteresowanych reformą ustroju agrarnego². Wśród nowych klas feudałów pojawiła się szlachta i duchowieństwo, które dzięki budowie folwarków umocniły swoją pozycję społeczną na kilka kolejnych wieków. Zidentyfikowano kilka momentów przełomowych dla tak długotrwałego wpływu gospodarki folwarcznej na przestrzeń, dzięki czemu wyróżniono cztery warstwy historyczne krajobrazu ziemi średzkiej.

Za pierwszy przełom uznano początek XIII w. W wyniku zainicjowanego wówczas procesu szerzenia prawa niemieckiego ugruntowała się znaczna część struktury osadniczej, co stworzyło dogodne warunki organizacyjno-prawne dla powstania pierwszych folwarków. Jako kolejną granicę czasową przyjęto połowę XV w., kiedy to gospodarstwa sołtysie zostały postawione w stan likwidacji, a żywiłowy proces tworzenia wsi folwarcznych ulegał wygaszaniu. Początkiem definitywnego upadku ustroju pańszczyźnianego – trwającego przeszło 300 lat – był II rozbiór Polski, który miał miejsce w 1793 roku. Skutecznie wprowadzany od tego momentu model kapitalistycznego zarządzania folwarkiem znalazł się pod dyktandem polityki Prus aż do odzyskania niepodległości w 1918 r. O ile zaprezentowane granice warstw historycznych krajobrazu folwarcznego nie budzą poważniejszych zastrzeżeń, o tyle zestawienie w jednym zakresie czasowym wydarzeń od 1918 r. aż po współczesność może spotkać się ze sprzeciwem. Wątpliwości te wydają się uzasadnione ze względu na istotny dla historii powszechnej okres II wojny światowej oraz wprowadzenie na ziemiach polskich dekretu z 1944 r. o przeprowadzeniu reformy rolnej i w rezultacie usunięcie warstwy ziemian.

Następująca po tych wydarzeniach kulminacja badań naukowych w środowisku historyków i historyków sztuki umocniła tylko przekonanie, że lata 1939–1945 stanowią najważniejszą cezurę w problematyce badań nad „dworem polskim”. Taka perspektywa przyjmowana jest przez każde

¹ Tuan Y.-F., dz. cyt., s. 208.

² Por. Burszta J., *Od osady...*, dz. cyt.; Rutkowska-Płachcińska A., *Osadnictwo, zaludnienie*, [w:] *Historia kultury materialnej Polski w zarysie. Opracowanie zbiorowe*, t. 2, red. Rutkowska-Płachcińska A., Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1978, s. 11–12.

kolejne pokolenie badaczy bez względu na to, czy w centrum zainteresowania znajdują się zagadnienia architektoniczne czy krajobrazowe.

Tymczasem okres od 1918 r. jest dość rozległy i obejmuje kilka mniejszych przekrojów wywołanych szybkimi zmianami polityczno-społecznymi, charakterystycznymi dla Europy Środkowej. Dość zróżnicowany okres historyczny – o ostrych granicach czasowych – może posiadać wiele wspólnych mianowników w krajobrazie, a formułowanie tak dużych ocen jest zawsze prostsze wraz z jego upływem. Stąd, nie tracąc z pola widzenia głębokich zmian wywołanych II wojną światową, decyzja o zachowaniu ciągłości prezentowanych wydarzeń od 1918 r. aż po XXI w. wynika przede wszystkim z przyjętej w pracy postawy badawczej, a więc spoglądania na zmiany krajobrazu folwarcznego w długich ciągach czasowych. Już po 1918 r. ziemiaństwo traciło na znaczeniu politycznym i społecznym, coraz więcej majątków zmagало się z rosnącym zadłużeniem, a sytuację dynamizowały kolejne reformy rolne. Największe zmiany krajobrazu folwarcznego przed 1939 r. wywołała parcelacja majątków ziemskich. Wojna nie wpłynęła na zaniechanie tej tendencji, być może jedynie ją przyspieszyła. Po pierwsze, w wyniku częściowej lub całkowitej likwidacji gospodarczo najsłabszych folwarków powstała cała masa nowych osad o charakterze rozproszonym. Po drugie, większość administratorów po 1944 r., w tym PGR-ów, dzięki niepodzielnej (jak wcześniej) własności gruntów zachowało spójność przestrzenną wewnątrz zespołów oraz między zespołami a krajobrazem. Na tym tle dokonano zmian znacznie poważniejszych, a często destrukcyjnych i nieodwracalnych w skutkach, zgodnie z obawami badaczy po roku 1992³. Wraz z upadkiem PGR-u dany zespół zyskiwał nie jednego, lecz często wielu nowych właścicieli. Przełom lat 80. i 90. XX w. coraz silniej zaznacza się nie tylko w badaniach naukowych, lecz także w literaturze faktu, ukazującej tło ówczesnych przemian⁴.

4.1.1. Reorganizacja sieci osadniczej przez wielką własność ziemską

W okresie wczesnofeudalnym celem szerzenia prawa polskiego był przede wszystkim rozwój osadnictwa związanego z produkcją rolną, a forma prowadzonej gospodarki determinowała wielkość osad. Ścisłą specjalizację wykazywały osady służebne, w których ludność wykonywała usługi na rzecz wielkiej własności w zakresie produkcji rolnej, wodnej, leśnej i hodowlanej⁵. Na obszarze badań taką genezę wykazuje 8 istniejących do dziś osad, położonych w otoczeniu dworu książęcego w Pobiedziskach i stolicy prowincji – grodu w Poznaniu⁶, a także 18 grodzisk⁷ zidentyfikowanych przez badaczy, w tym – grodu kasztelańskiego w Gieczu (ryc. 10). Zdecydowana większość grodzisk to jednak niewielkie obiekty. Mogą one stanowić ślad posiadłości rycerskich – fortalicy, czyli dworów o charakterze wież mieszkalno-obronnych, ulokowanych na kopcu ziemnym otoczonym rowem

■

³ Patrz cz. I, przyp. 39.

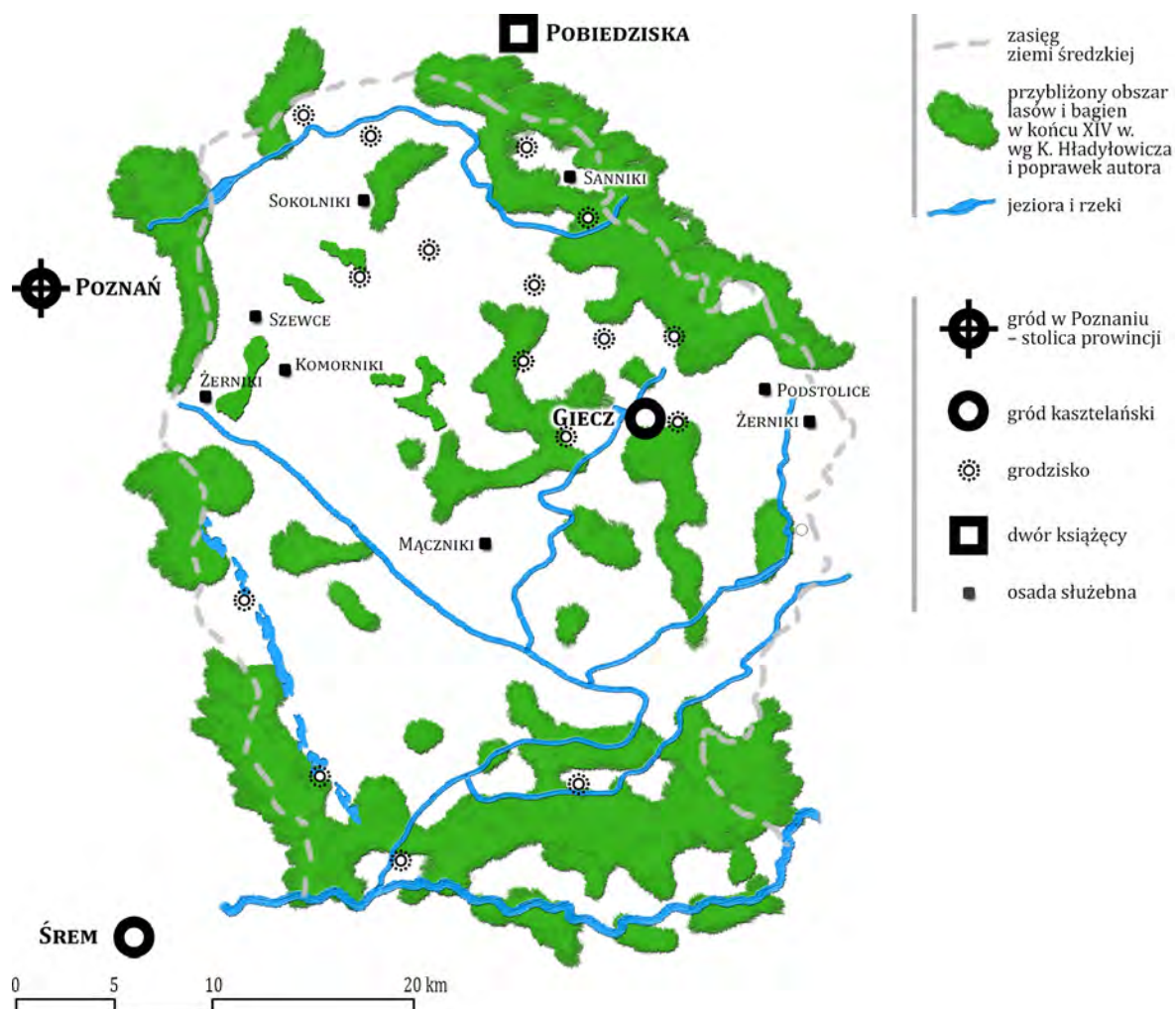
⁴ Np.: Radziszewski P., *Niepowinność*, Wydawnictwo SQN, Kraków 2017; Rutkowski D., *Zadry*, Świat Książki, Warszawa 2017; Wylegała A., *Był dwór, nie ma dworu. Reforma rolna w Polsce*, Wydawnictwo Czarne, Wołowiec 2021.

⁵ Rzymkowski A., Chowanec M., dz. cyt., s. 23.

⁶ Osady służebne na ziemiach polskich w okresie od X do XIII w. rozpoznał Karol Modzelewski, zaznaczając, że zestawienie osad może być niepełne z uwagi na m.in. fragmentaryczne wykorzystanie dokumentacji archiwalnej. Zob. Modzelewski K., *Organizacja gospodarcza państwa piastowskiego. X–XIII wiek*, Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, Poznań 2000.

⁷ Chłapowo, Dzierżnica, Giecz, Góra, Gułtowy, Kępa Wielka, Kociałkowa Górka, Kórnik (dwa stanowiska), Łękno, Murzynowo Leśne, Nekla, Siedlec, Siekierki Wielkie, Sokolniki Drzążgowskie, Trzek, Uzarzewo, Wiktorowo.

ryc. 10.
Osady służebne na obszarze badań w okresie wczesnofeudalnym

Źródło: oprac. autora na podstawie: Modzelewski K., dz. cyt., mapa

(fosa)⁸. Wyłącznie te w Siekierkach Wielkich i Nekli usytuowane są na terenie parków, co nie wyklucza istnienia innych siedzib, być może zachowanych w substancji budowlanej, istniejących do dziś.

Pojawienie się nowych właścicieli ziemskich mogło przebiegać w różny sposób – od zagarniania wolnych terenów czy wykupywania ziem, po odstępowanie lub nadawanie ziemi kolejnym osobom przez panujących⁹. Zawłaszczanie nowych obszarów pod uprawę dokonywało się żywo. Chaotyczna szachownica gruntów sąsiadujących osad powodowała trudności w jej eksploatacji¹⁰. Zanikanie, łączenie się i dzielenie osad – zwykle małych i bezplanowo zabudowanych – zdarzało

⁸ Obiekty te mogły pełnić funkcję obronną, mieszkalną lub gospodarczą. Ustalenie tego jest możliwe dopiero po wykonaniu badań archeologicznych i interpretacji obiektów ruchomych, jak uznał Leszek Kajzer. Zob. Kajzer L., *Dwory...*, dz. cyt., s. 52–59.

⁹ Rutkowska-Płachcińska A., dz. cyt., s. 11–12.

¹⁰ Gąsiorowski A., dz. cyt., s. 255.

się bardzo często, ponieważ obowiązujące prawo polskie pozwalało dowolnie przenosić ludność z miejsca na miejsce i nakładać duże zobowiązania w postaci robocizny oraz określonych świadczeń i czynszów¹¹. Głównym celem właściciela wsi było przede wszystkim osiągnięcie określonej przez niego dochodowości, a dogodnym do tego środkiem stało się szerzenie osadnictwa na prawie niemieckim.

Szerzenie prawa niemieckiego

Szerzenie osadnictwa na prawie niemieckim było przeniesieniem ustroju wiejskiego panującego w feudalnej Europie na rodzimy grunt. Celem nowego prawa było wprowadzenie intensywnej gospodarki czynszowej i usprawnienie produkcji rolnej¹². W centrum zainteresowania wielkiej własności znalazły się tereny gęsto zaludnione o najurodzajniejszych glebach¹³ i już wówczas bardzo słabo zalesione¹⁴. Warunki te spełniała m.in. środkowa część Wielkopolski w pasie od Mogilna, poprzez Gniezno, Środę Wielkopolską i Poznań, po Gostyń¹⁵. Proces ten tylko początkowo mógł prowadzić do tworzenia nowych wsi na tzw. surowym korzeniu. Cały jego dalszy przebieg miał charakter przenoszenia wsi na prawo niemieckie. W wyniku łączenia mniejszych osad i likwidacji uciążliwej szachownicy gruntów ustalono wzorzec osiedli skupionych¹⁶. Proces szerzenia prawa niemieckiego objął głównie środkową i północną część ziemi średzkiej (ryc. 11). Istotą tego procesu było grupowanie się różnych działalności człowieka i tzw. ekonomia skali, czyli oszczędność dzięki koncentracji działań w jednym miejscu¹⁷. Komasując grunty, wprowadzono układ niwowy, bazujący na trójpolowce. Powiększono areał rolny wsi kosztem zarośli, łąk i lasów¹⁸. Na ziemi średzkiej proces ten był krótkotrwały i trwał od lat 30. XIII w. do lat 60. XIV w., co oznacza, że ekspansja kolonizacyjna miała o wiele intensywniejszy przebieg niż na Pomorzu Zachodnim i Gdańskim oraz Śląsku Opolskim, gdzie akcję osadniczą notowano jeszcze na początku XV w.¹⁹. Szczególny charakter miało lokowanie wsi wokół Giecza, gdzie areał pól powiększano kosztem intensywnego karczunku lasów.

Łącznie aż 61% wszystkich wsi na ziemi średzkiej otrzymało prawo niemieckie. Stanowi to istotne zawyżenie wobec ustaleń Józefa Burszty dla dawnego poznańskiego powiatu sądowego²⁰. Blisko połowa tych osad uległa przebudowie na układ podstawowy lub jego pochodną (47 osiedli), a w trzech przypadkach stare siedlisko zostało zaledwie powiększone o nowy układ. Znaczne zagęszczenie takich osad zarejestrowano pod Środą i Kostrzynem. Sam proces łączenia starszych

■

¹¹ Tyc T., dz. cyt., s. 48–49.

¹² Stefański K., dz. cyt., s. 2–3.

¹³ Wskazują na to liczne publikacje. Zob. Stefański K., dz. cyt., s. 5, przyp. 19.

¹⁴ Świadczy o tym analiza historycznych warunków fizjograficznych, materiału archeologicznego i toponomastycznego dokonana przez Konstantego Hładyłowicza. Zob. Hładyłowicz K., dz. cyt., s. 54.

¹⁵ Burszta J., *Osadnictwo...*, dz. cyt., s. 40–41.

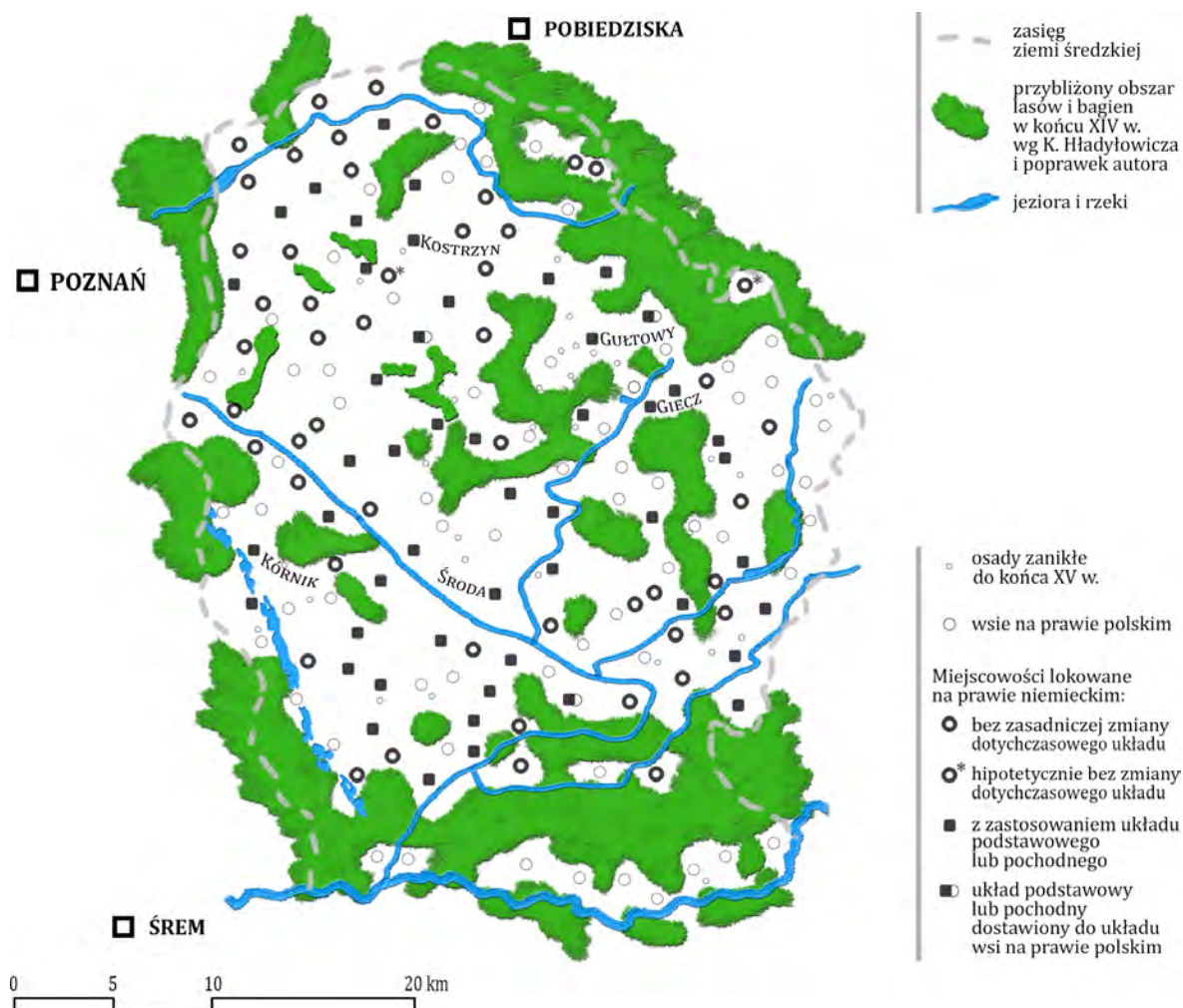
¹⁶ Por. Tyc T., dz. cyt., s. 48–49; Hładyłowicz K., *Osadnictwo...*, dz. cyt., s. 53; Kielczewska M., dz. cyt., s. 99–100.

¹⁷ Zjawisko ekonomii skali odnosi się do gospodarstwa i jego pól oraz wsi wobec jej terytorium. Michael Aston przytacza ustalenia Barry'ego J. Garnera, według którego zjawisko ekonomii skali to jedna z trzech przesłanek dotyczących lokalizacji, rozmieszczenia i hierarchii najstarszych wsi. Drugą przesłanką jest stwierdzenie, że organizacja ludzkiej działalności ma zasadniczo charakter hierarchiczny (osada posiada centrum, a niektóre miejsca są ważniejsze od innych). Po trzecie, każde ze skupisk ma inną wielkość, a tym samym odgrywa inną rolę w regionie. Zob. Aston M., dz. cyt., s. 93–94.

¹⁸ Por. Kielczewska-Zaleska M., *O powstaniu...*, dz. cyt., s. 83–84; Gąsiorowski A., dz. cyt., s. 256–259.

¹⁹ Por. Kielczewska-Zaleska M., *O powstaniu...*, dz. cyt., s. 86; Szulc H., *Typy wsi...*, dz. cyt., s. 28; Szulc H., *Morfogenetyczne...*, dz. cyt., s. 59.

²⁰ Józef Burszta wskazuje, że w pierwszej połowie XV w. w dawnym powiecie sądowym poznańskim wsie z założonym prawem niemieckim stanowiły 34% ogółu miejscowości. Zob. Burszta J., *Od osady...*, dz. cyt., s. 65.

ryc. 11.

Formy osadnicze na ziemi średzkiej pod koniec XIV wieku

Źródło: oprac. autora

osad w jedną wieś jest trudno uchwytne²¹, dlatego zarejestrowanie szeregu osad zanikłych do XV w. wokół Gultów jest wyjątkowe. W wyniku ich połączenia obszar wsi zyskał powierzchnię liczącą około 15 km². Dla pozostałych wsi nadanie prawa niemieckiego oznaczało tylko zmianę formy prawnej (aneks I – część b).

Przyczyny zakładania folwarków szlacheckich

Dokumenty lokacyjne wsi na prawie niemieckim przyznawały sołtysom stosunkowo duże uposażenie w postaci większej ilości ziemi ornej względem pozostałych osadników, a czasem prawo

■

²¹ Na podstawie badań Stanisława Kozierowskiego oraz pracy Konstantego Hładyłowicza na ryc. 11. przedstawiono lokalizację osad zanikłych na ziemi średzkiej w okresie od XIII do XV w.

wyboru najlepszych gruntów, zakładania stawów czy wyłączności polowania²². W wielu dokumentach lokacyjnych wymieniane są *praedia* (inaczej *allodia*), czyli – pierwotne postaci gospodarstwa szlacheckiego. Służyły one wyłącznie własnym potrzebom szlachcica, a więc nie stanowiły jeszcze osadzonego na orbicie rynku zewnętrznego „folwarczku”. Niemniej wzrastająca opłacalność produkcji stymulowała powstawanie kolejnych *praedii*²³. Związek genetyczny między gospodarstwami szlacheckimi a folwarkami jest bezsprzeczny, a okres między XIII a XVI w. należy uznać za czas naturalnej tendencji ich rozwoju²⁴.

Wzmożenie aktywności gospodarczej gospodarstw szlacheckich nie było celem samym w sobie, lecz stanowiło wynik zaspokojenia potrzeb stanowych klasy feudalnej. Dochody oparte na czynszach i daninach ulegały dewaluacji, a ich zwiększanie groziło ucieczką chłopów do miast. Utrzymanie dotychczasowego „życia po szlachecku” wymagało rozwinięcia działalności gospodarczej z wykorzystaniem lokalnych uwarunkowań, potrzeb i możliwości. Zachętą była wysoka cena produktów rolnych i wzrost popytu w coraz liczniej powstających miastach w Polsce i w Europie Zachodniej²⁵. W Anglii i Holandii główną działalnością feudałów stały się gospodarstwa hodowlane. Większa stopa zysku z przemysłu niż rolnictwa oraz odpływ ludności do miast poskutkował przekształceniem ról uprawnych w pastwiska²⁶. Za podstawę gospodarki feudalnej we Francji przyjęto tzw. gospodarstwa połownicze²⁷, a w Czechach – stawy rybne. Wybór wiodącej formy produkcji zdeterminował powstanie nowych krajobrazów. Uprawa zbóż – przy korzystnych warunkach glebowych i klimatycznych – wydawała się w Polsce najlepszym rozwiązaniem²⁸. Do pracochłonnej produkcji właściciele wykorzystali poddaństwo chłopów obarczonych od tej pory pańszczyzną²⁹. W rezultacie wieś i dwór stał się nierozzerwalnym organizmem.

Ekspansja folwarków szlacheckich

Próby ustalenia ilości folwarków funkcjonujących w XIV w. jest zadaniem trudnym i nieprzynioszącym rzetelnych wyników³⁰. Wiadomo, że obsługiwały areał gruntów od 30 do 60 ha, a wśród nich to folwarki sołtysie były początkowo lepiej prosperujące i bardziej powiązane z rynkiem zewnętrznym. Zapotrzebowanie na robociznę musiała stopniowo zaspokajać siła najemna, przy czym jej stosunkowo niewielki zasób szybko stał się przedmiotem konkurencji między folwarkiem sołtysim a pańskim³¹. Z punktu widzenia właściciela wsi głównym zadaniem sołtysa było jej osadzenie. Wraz ze spełnieniem tego warunku jego rolę uważano za zbytę, a nawet szkodliwą dla rozwoju

²² Rutkowski J., *Skup sołectw w Polsce w XVI wieku*, „Prace Komisji Historycznej” t. 1, nr 1, Poznań 1921, s. 9.

²³ Por. Topolski J., *Przyczyny powstania i rozwój folwarku pańszczyźnianego*, [w:] *Dzieje Wielkopolski*, t. 1, red. tegoż, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1969, s. 448–449; Rusiński W., *Drogi rozwojowe folwarku pańszczyźnianego*, „Przegląd Historyczny” t. 47, z. 4, Warszawa 1973, s. 621–622; Gąsiorowski A., dz. cyt., s. 262.

²⁴ Por. Wyczyński A., *Studia...*, dz. cyt., s. 27–36; Rusiński W., *Drogi...*, dz. cyt., s. 623.

²⁵ Por. Topolski J., *Ekonomiczne...*, dz. cyt., s. 306–307; Burszta J., *Od osady...*, dz. cyt., s. 72.

²⁶ Rusiński W., *Drogi...*, dz. cyt., s. 642.

²⁷ Struktura organizacji majątków ziemskich oparta na dużych gospodarstwach dzierżawców.

²⁸ Topolski J., *Ekonomiczne...*, dz. cyt., s. 306–307.

²⁹ Po wprowadzeniu prawa niemieckiego chłop był zobowiązany do danin, czynszu pieniężnego i niewielkich robocizn. Pierwszymi formami pańszczyzny były jutrzyny (uprawa kawałka ziemi folwarcznej) i robocizny kmiecie (określona w roku liczba dni pracy). Już w XV w. norma 1 dnia robocizny w tygodniu znana była na Mazowszu, Ziemi Chełmińskiej i Ziemi Krakowskiej. Zob. Wyczyński A., *Wieś polskiego Odrodzenia*, Książka i Wiedza, Warszawa 1969, s. 145–147.

³⁰ Wskazują na to analizowane przez Andrzeja Wyczyńskiego folwarki we wschodniej i zachodniej Wielkopolsce oraz w Małopolsce: Wyczyński A., *Studia...*, dz. cyt., s. 30–34.

³¹ Topolski J., *Przyczyny...*, dz. cyt., s. 448–449.

gospodarstwa szlacheckiego, ponieważ m.in. różnice w stanie materialnym wytwarzały silny antagonizm między sołtysiem a społecznością wiejską. Ekspansja sołtysów, narzucająca innym osadnikom robocizny, umniejszała sile całej wsi w przeciwstawieniu się interesom wielkiej własności ziemskiej³².

Folwark szlachecki powstawał w różny sposób, co ukazuje skuteczność stworzenia silnych podstaw gospodarki folwarcznej. Folwark osadzał się zazwyczaj na niwie domowej, ingerując w układ wsi (szerzej na ten temat w rozdziale 5.1.1.). Był to proces stosunkowo prostszy we wsi na prawie polskim niż we wsi z nadanymi już przywilejami. Nowa forma prawna, walka chłopów oraz notowany ze strony sołtysów opór nie pozwoliły na łatwe wdarcie się folwarku do wsi lokowanej na prawie niemieckim³³. Dopiero po roku 1423 – zgodnie z tzw. statusem warckim – gospodarstwa sołtysie zostały poddane w stan likwidacji³⁴. Do tego czasu wielka własność była niekiedy zmuszona do budowy wsi folwarcznych, tj. folwarku z niewielką ilością gospodarstw chłopskich o małych nadziałach³⁵. Za początek tego zjawiska badacze przyjmują połowę XV w.³⁶. Takie wsie jednak – jak dowiodły badania – powstawały bardzo intensywnie na ziemi średzkiej krótko po zakończeniu kolonizacji na prawie niemieckim, tj. na przełomie XIV i XV w. Przyczyną tego zjawiska było kilka, lecz punktem wyjścia stała się struktura własnościowa ziemi. Akcja szerzenia prawa niemieckiego objęła przede wszystkim dobra duchowne³⁷, które na ziemi średzkiej koncentrowały się w paśmie od Swarzędza przez Środę w kierunku Miłosławia³⁸. Dzięki temu spora część wsi powiększyła swój areal, ograniczając dostępność wolnych terenów. Presja utrzymania swojego statusu ekonomicznego szlachty oraz trudności w osadzeniu folwarków w istniejącej sieci osadniczej wymusiły szybszą budowę wsi folwarcznych. Sprzyjały temu nadwyżki ludności. Powstawanie nowych osad odbywało się już niemal tylko siłami wewnętrznymi (bez osadników)³⁹, gdyż chłopów wypędzonych z jednej wsi, których ziemie przyłączono do folwarku, mógł przyjąć inny szlachcic i utworzyć własną wieś. W połowie XV w., kiedy na innych obszarach szlachta przypuszczalnie rozpoczynała budowę wsi folwarcznych, na ziemi średzkiej istniało już przynajmniej 20 takich wsi. Proces ten był tak skuteczny w wypełnieniu siatki osadniczej, że po roku 1450 nowe wsie folwarczne w zasadzie już nie powstawały⁴⁰.

Utrzymanie prestiżu stanowego przez szlachtę oparło się na intensyfikacji gospodarczej, w tym na zakładaniu folwarków i wsi folwarcznych, a rywalizacja z bogacącym się mieszczaństwem doprowadziła do budowy prywatnych miast szlacheckich. Nasilenie tego procesu w Wielkopolsce – określanego przez badaczy fenomenem – nastąpiło wcześniej niż w innych dzielnicach. Wydaje się to intrygujące, ponieważ – podobnie jak dla szerzenia prawa niemieckiego, tak i dla urbanizacji –

■

³² O przyczynach upadku gospodarstw sołtysów pisał Jan Rutkowski: Rutkowski J., dz. cyt., s. 1–26.

³³ Burszta J., *Od osady...*, dz. cyt., s. 88–97.

³⁴ Rusiński W., *Drogi...*, dz. cyt., s. 619–620.

³⁵ Por. Burszta J., *Osadnictwo...*, dz. cyt., s. 55–56; Szulc H., *Morfogeneza...*, dz. cyt., s. 61.

³⁶ Por. Kielczewska-Zaleska M., *O powstaniu...*, dz. cyt., s. 120–126; Burszta J., *Osadnictwo...*, dz. cyt., s. 52; Szulc H., *Typy wsi...*, dz. cyt., s. 29–30; Tenże, *Morfogenetyczne...*, dz. cyt., s. 61–68; Tenże, *Morfogeneza...*, dz. cyt., s. 58–60; Tkocz J., dz. cyt., s. 71.

³⁷ Biskupstwo poznańskie i arcybiskupstwo gnieźnieńskie otrzymały zezwolenie na lokowanie swoich wsi na prawie niemieckim już w połowie XIII w. Stosunek lokowanych wsi względem ich własności, tj. duchownej, świeckiej i królewskiej wynosił w Wielkopolsce 8:5:1. Por. Tyc T., dz. cyt., s. 116; Stefański K., dz. cyt., s. 14.

³⁸ Taką strukturę własnościową, według stanu na 2. połowę XVI w. obrazuje mapa „Rozmieszczenie własności ziemskiej w Wielkopolsce (...)”, którą w ostatnim czasie opublikował Instytut historii PAN w ramach realizowanej serii „Atlas Historyczny Polski”. Zob. *Wielkopolska...*, dz. cyt., mapa 4.

³⁹ Burszta J., *Osadnictwo...*, dz. cyt., s. 53–56.

⁴⁰ Po roku 1450 powstały jeszcze 3 wsie folwarczne, przy czym dla sześciu zanikłych do początku XIX w. miejscowości nie można było ustalić ich dokładnej genezy. Hipotetycznie także i one stanowiły wsie folwarczne.

wzorze z sąsiadującego Śląska miały decydujące znaczenie⁴¹. Produkcja folwarków wyłącznie na własne potrzeby zahamowała rozwój rynku wewnętrznego. Jej otwarcie na zewnątrz wzmacniało prywatne miasta obsługujące okoliczne majątki i klucze i stanowiło konkurencję dla miast królewskich, jakim była Środa⁴².

4.1.2. Intensyfikacja gospodarki folwarcznej w Rzeczypospolitej szlacheckiej

W połowie XV w. Środę otaczał zwarty krąg miast prywatnych, w tym Czarniejewo, Targowa Górka, Września, Miłosław, Nowe Miasto, Książ Wielkopolski, Bnin i Kórnik⁴³. Ważną funkcję pełnił także Kostrzyn (miasto duchowne). Strukturę osadniczą związaną z gospodarką folwarczną uzupełniały wsie folwarczne i folwarki w starszych wsiach. Krótco po roku 1500 zanotowano ich znaczne zagęszczenie⁴⁴ (ryc. 12). Liczba folwarków, zwanych folwarkami rycerskimi (*praedia militaria*), sukcesywnie wzrastała. Mimo niepełnych danych można przypuszczać, że folwark znajdował się w co najmniej $\frac{2}{3}$ miejscowości, lecz trudno odtworzyć ich rozmieszczenie⁴⁵. Powszechnym budulcem zabudowań folwarcznych i siedzib szlacheckich stało się drewno. Murowany „dom pański” powstawał niezwykle rzadko. W tym czasie (jak i jeszcze długo potem) budowanie murowanej siedziby była raczej manifestacją, analogiczną do tej, którą wykorzystywało możnowładztwo przy budowie zamków⁴⁶.

Dominacja jednowioskowej szlachty

Ziemia średzka znajdowała się w strefie dynamicznego rozwoju systemu folwarczno-pańszczyźnianego. Popyt na zboże ciągle rósł, przez co zwiększał się wymiar pańszczyzny⁴⁷. Folwarki sukcesywnie powiększały swój areal o liczne grunty puste, czyli opustoszałe w wyniku klęsk lub po zbiegłych chłopach⁴⁸. Wypędzanie kmieci (tzw. rugi) w celu odebrania im roli – a więc jednocześnie utrata siły roboczej – było rzadkością, ponieważ stało wówczas w opozycji do interesów właściciela wsi⁴⁹. Wśród przyłączanych gruntów znalazły się także tereny gminne, które częściowo służyły

■

⁴¹ Miasto prywatne odgrywało w Wielkopolsce dominującą rolę, podczas gdy na Śląsku ten typ odgrywał rolę drugorzędą. Zob. Słoń M., *Miasta prywatne w sieci miejskiej Wielkopolski XV–XVI wieku*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” t. 77, Warszawa 2016, s. 93–94.

⁴² Por. Topolski J., *Ekonomiczne...*, dz. cyt., s. 306–307; Tłoczek I., *Miasteczka rolnicze w Wielkopolsce*, Budownictwo i Architektura, Warszawa 1955, s. 37–38.

⁴³ Słoń M., dz. cyt., aneks 1.

⁴⁴ Próbę identyfikacji folwarków szlacheckich na obszarze badań podjęto w oparciu o potencjał informacyjny ksiąg uposażeń biskupstwa poznańskiego i gnieźnieńskiego. Por. Łaski J., dz. cyt.; Nowacki J., dz. cyt.

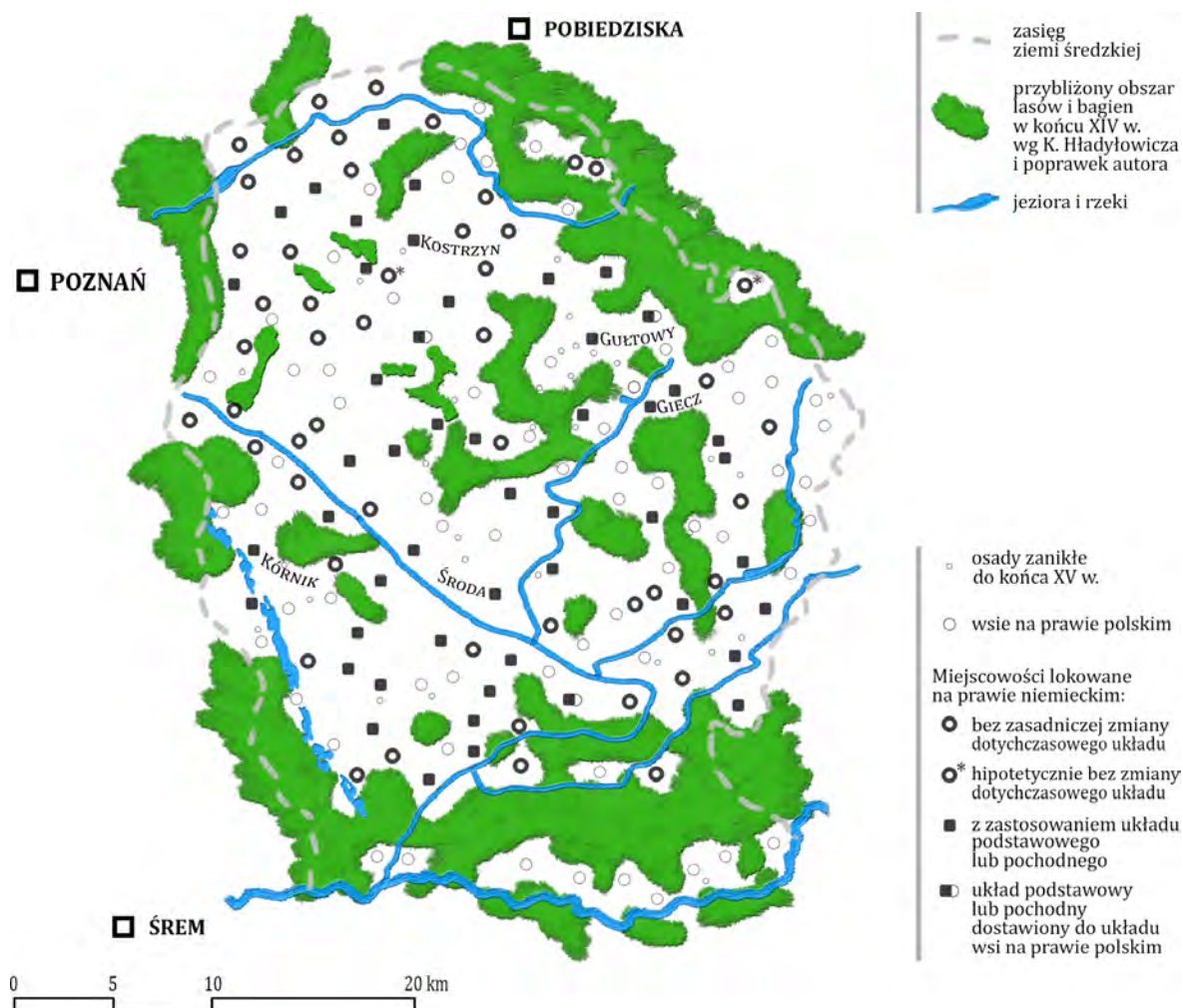
⁴⁵ Księgi uposażenia biskupstwa gnieźnieńskiego, a zwłaszcza poznańskiego, pochodzące z początku XVI w. posiadają duże luki, przez co nie dają pełnego obrazu stanu ówczesnej gospodarki folwarcznej. Por. Wyczyński A., *Studia...*, dz. cyt., s. 30.

⁴⁶ Jakimowicz T., „*Dom pański jako ma być postawion*”, [w:] *Renesans. sztuka i ideologia*, red. Jaroszewski T., Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1976.

⁴⁷ Dynamika rozwoju systemu pańszczyźnianego była największa na wschód od Łaby. Proces szerzenia się pańszczyzny tygodniowej miał bardziej charakter narastania niż gwałtownego narzucenia. Zob. Wyczyński A., *Wieś...*, dz. cyt., s. 147.

⁴⁸ Przytoczone wnioski dotyczą całej Wielkopolski. Nie rozpoznano przyczyn przyłączania pustych łąnów do folwarków z obszaru badań na podstawie XVI-wiecznych rejestrów poborowych. O zachowaniu niebywałej ostrożności w wysuwaniu takich wniosków pisze: Wyczyński A., *Studia...*, dz. cyt., s. 38.

⁴⁹ Spędzenie kmiecia mogło mieć co najwyżej charakter zamiany jego gruntów na gorsze, podczas gdy folwark zagarniał jego lepsze ziemie. Zob. tenże, *Wieś...*, dz. cyt., s. 82.

ryc. 12.

Rozmieszczenie miast, wsi i folwarków na ziemi średzkiej w XVI w.

Źródło: oprac. autora

do wypasu zwierząt⁵⁰. Sprzyjało to intensyfikacji hodowli owiec i rozwijaniu folwarku o systemie zbożowo-hodowlanym – charakterystycznego dla Wielkopolski – funkcjonującym na bazie tzw. modelu wewnętrznego, czyli opartego na potrzebach lokalnego rynku. Umacniający się lokalnie przemysł sukienniczy oraz popyt z zewnątrz determinowały hodowlę owiec aż do końca trwania Rzeczypospolitej szlacheckiej⁵¹.

W końcu XVI w. wielkopolskie folwarki obejmowały już 1/4 gruntów uprawnych⁵², a średni areal folwarku – z wyjątkiem wolniej rozwijających się folwarków plebańskich – zbliżał się do 70 ha⁵³. Mniej

⁵⁰ Grunty gminne znajdowały się w dyspozycji całej wsi. Proces ich przejęcia przez folwarki dotyczył około 20% wsi z powiatu pyzdrskiego. Zob. Topolski J., *Gospodarka...*, dz. cyt., s. 260–261.

⁵¹ Por. *Dzieje Wielkopolski*, t. 1, dz. cyt., s. 456; Topolski J., *Gospodarka...*, dz. cyt., s. 260–261.

⁵² Tenże, *Gospodarka...*, dz. cyt., s. 81.

⁵³ Tenże, *Przyczmy...*, dz. cyt., s. 450.

niż co czwarta wieś była w posiadaniu kilku, zwykle dwóch właścicieli⁵⁴, co początkowo prowadziło do powstawania następnych folwarków⁵⁵. Bardziej energiczni szlachcice skutecznie wykupywali jednak swoich współwłaścicieli tak, aby szlachta cząstkowa z czasem całkowicie zniknęła⁵⁶. Ekspansja gospodarstw szlacheckich niemal wykluczyła także uprzywilejowanych sołtysów⁵⁷, pozostawiając ich w zaledwie co dziesiątej wsi⁵⁸. Jeszcze przed 1565 r. w Rumiejkach Szlacheckich „sołtys miał pod sobą 2 ślady sołtystwa, które ten to dzierżawca i na folwark obrócił za daniem pieniędzy”⁵⁹. Typowym dla Wielkopolski – o peryferyjnym wówczas położeniu geopolitycznym⁶⁰ – stał się w rezultacie układ własności bazujący na szlachcie jednowioskowej. Do innej sytuacji doszło na Mazowszu (znaczący udział szlachty cząstkowej) i Pomorzu (wielkie fortuny magnackie), co wpłynęło na ukształtowanie się różnych krajobrazów.

Jednowioskowy wielkopolski szlachcic był w stanie utrzymać się w swojej posiadłości. Sprzyjała temu stabilna sytuacja gospodarcza Wielkopolski, a także urodzajność areалу folwarcznego, powiększanego o kolejne nieuprawiane wcześniej grunty⁶¹. Zdaje się także, że mimo znacznego przemieszania się gruntów wiejskich zasadniczy zrąb gruntów folwarcznych stanowił w każdym polu pewną całość⁶². W sylwecie niemal każdej wsi pojawił się folwark. Jego zasadniczą częścią, niezbędną dla utrzymania statusu stanowego tzw. nowej szlachty, była siedziba, która stanowiła czytelne odbicie jej pozycji społecznej, siły ekonomicznej i trybu życia⁶³. Prawdopodobnie w 2. poł. XVI w. ukształtował się stały związek siedziby z jej zapleczem produkcyjnym, co określano „dworem” lub „siedliskiem dworskim”. Kompozycja przestrzenna tego zespołu zależała m.in. od jego rangi i była wprost proporcjonalna do rozdziału między domem pańskim a resztą zabudowań. W przypadku niewielkich zespołów najważniejsze okazywały się względy praktyczne, które wpływały na równorzędność wszystkich budynków⁶⁴. Wbrew twierdzeniom gospodarka folwarczna nie była oparta jedynie na pracy pańszczyźnianej, dlatego obok siedziby musiało istnieć przynajmniej kilka budynków do utrzymania zwierząt roboczych⁶⁵. Na większości wielkopolskich folwarków spotykano browary i słodownie. Poza nimi w krajobrazie najliczniej występowały młyny wodne i wiatraki

■

⁵⁴ Ustalano na podstawie rejestrów poborowych województwa kaliskiego oraz poznańskiego z roku 1583. Zob. *Rejestry poborowe województwa kaliskiego...*, dz. cyt.; *Rejestry poborowe województwa poznańskiego...*, dz. cyt.

⁵⁵ Proces ten odbywał się jako swoiste continuum folwarku opartego na istniejącym już areale pól, zabudowań i inwentarza. Dlatego też, jak zauważył Andrzej Wyczyński, stawianie pytania, jak powstały folwarki w XVI wieku, jest nieporozumieniem. Zob. Wyczyński A., *Wieś...*, dz. cyt., s. 80–82.

⁵⁶ Topolski J., *Ekonomiczne...*, dz. cyt., s. 308.

⁵⁷ Statystycznie najwięcej sołtysów pozostało w dobrach kościelnych i królewskich, gdzie zdarzało się, że dotrwali oni nawet do końca I Rzeczypospolitej. Zob. Rutkowski J., dz. cyt., s. 4–5.

⁵⁸ U schyłku XVI w. istniało około 17 wsi z łanami sołtysimi, co ustalano na podstawie rejestrów poborowych województwa kaliskiego (lata 1576, 1577, 1580, 1581, 1583) i poznańskiego (lata 1576, 1577, 1580, 1581, 1583). Zob. *Rejestry poborowe województwa kaliskiego...*, dz. cyt., *Rejestry poborowe województwa poznańskiego...*, dz. cyt.

⁵⁹ *Lustracja (...) 1564–1565*, dz. cyt., s. 244.

⁶⁰ Teresa Jakimowicz wskazuje, że w XVI w. uwaga państwa, interesy magnaterii i bardziej przedsiębiorczej szlachty kierowały się ku województwom południowym i wschodnim. Zawsze atrakcyjna pozostawała sąsiadująca Małopolska z uwagi na znaczenie Krakowa. Zob. Jakimowicz T., *Renesansowe...*, dz. cyt., s. 7.

⁶¹ Jerzy Topolski pisze o tzw. *terms of trade*, czyli pozytywnym stosunku cen towarów eksportowanych do importowanych dla eksporterów zboża. Zob. Topolski J., *Ekonomiczne...*, dz. cyt., s. 308.

⁶² Proces ten był bardzo powolny, ale z perspektywy czasu skuteczny. Wynik tych działań jest dostrzegalny na niektórych XIX-wiecznych planach gruntowych, które rejestrują obraz gruntów chłopskich zepchniętych na jedną ze stron. Por. Burszta J., *Osadnictwo...*, dz. cyt., s. 64; Wyczyński A., *Studia...*, dz. cyt., s. 149–154.

⁶³ Por. Topolski J., *Ekonomiczne...*, dz. cyt., s. 306–307; Tłoczek I., *Dom...*, dz. cyt., s. 20.

⁶⁴ Por. Jakimowicz T., *Dwór...*, dz. cyt., s. 17, 44; Taż, *Rezydencja w Polsce w wieku XVI. Stan i potrzeby badań*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki. Teoria i historia” t. 24, nr 4, Warszawa 1979, s. 312–313; Więckowska J., dz. cyt., s. 104.

⁶⁵ Wyczyński A., *Wieś...*, dz. cyt., s. 93–95.

(około 1 młyna na 3 wsie). Znacznie rzadziej występowały karczmy, co było związane ze stanem ówczesnej sieci komunikacyjnej⁶⁶.

Kryzys gospodarczy XVII wieku

Początek XVII w. charakteryzował się gorszymi plonami i tanieniem zboża, co odwróciło korzystną dotychczas koniunkturę gospodarczą⁶⁷. Możliwości produkcyjne wsi uległy poważnemu zmniejszeniu, a proces pustoszenia gruntów pogorszył je zwłaszcza od lat 30. XVII w.⁶⁸. Porzucone grunty przyłączano do folwarków przez kolejne 25 lat tak intensywnie, że w porównaniu do początku XVII w. nastąpił blisko stuprocentowy wzrost ich areалу⁶⁹. Sukcesywnie zwiększane ciężary feudalne, w tym wzrastająca wydajność z pańszczyzny, pogarszały sytuację chłopstwa⁷⁰. Powiększanie areálu folwarku kosztem gruntów chłopskich, wobec utrwalonych zależności wieś–dwór, groziło załamaniem całego systemu pańszczyzno–feudalnego, co szczególnie łatwo można było zauważyć w okresie wojen⁷¹. W ten oto sposób potop szwedzki z lat 1655–1660 zweryfikował te kilkunastowieczne zależności. Wieś Ulejno, podobnie jak szereg innych wsi, została zniszczona i wyludniona przez „nieprzyjaciela i ludzi cesarza JM, jako też żołnierza swego”, a wieś Sabaszczewo została „z gruntu spustoszona i wniwecz obrócona”⁷². Tym dramatycznym wydarzeniom można przypisać listę następujących po nich skutków dla krajobrazu. W potopie szwedzkim największych strat doznały większe gospodarstwa chłopskie. Feudał, zainteresowany utrzymaniem siły roboczej, odbudowywał je, lecz z reguły w postaci mniejszych nadziałów. Wzrósł przez to odsetek bezrolnych, tj. bardziej uzależnionych od dworu, aczkolwiek trudno ocenić przebieg tego procesu na ziemi średzkiej⁷³. Sama odbudowa mogła mieć jednak konsekwencje przestrzenne dla układu pól⁷⁴, ponieważ pustoszenie gruntów, klęski żywiołowe, wojny czy pomory stwarzały korzystną sytuację dla przeprowadzenia

■
⁶⁶ Tamże, s. 178–186.

⁶⁷ Topolski J., *Ekonomiczne...*, dz. cyt., s. 308.

⁶⁸ Rusiński W., *Początki kryzysu gospodarczego w pierwszej połowie XVII w.; Zmiany w strukturze społecznej wsi. Ciężary i walka klasowa chłopów*, [w:] *Dzieje Wielkopolski*, t. 1, red. Topolski J., Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1969, s. 479–486.

⁶⁹ Przedstawione wskaźniki dotyczą folwarków powiatu pyzdrowskiego. Zob. Kamler M., dz. cyt., s. 32–34.

⁷⁰ Dzieła *Gospodarstwo* Anzelma Gostomskiego i *Oekonomia generalna* Jakuba Haura szczegółowo przedstawiają, jak życie wsi było regulowane przez dwór. Wieś „podporządkowana dworom staje się tylko narzędziem zapewniającym im ich dobrobyt” – ocenił po kilku wiekach Antoni Żabko-Potopowicz. Zob. Żabko-Potopowicz A., *Wieś polska w świetle polskich prac naukowych i publicystycznych z okresu przed uwłaszczeniem włościan*, „Roczniki Socjologii Wsi. Studia i materiały” t. 1, Warszawa 1936, s. 127.

⁷¹ Powiększanie areálu folwarku kosztem ziemi chłopskiej skutkowało tzw. przeludnieniem wsi. Chłopu coraz trudniej było utrzymać się na mniejszym kawałku ziemi, co przekładało się na niedostateczne wyżywienie inwentarza pociągowego, którego dostarczenie do pracy było obowiązkiem chłopa. Efektem była zmniejszająca się wydajność pańszczyzny. Więcej na temat tych zależności pisze: Rusiński W., *Drogi...*, dz. cyt., s. 619–620.

⁷² O skutkach potopu szwedzkiego informują lustracje dóbr królewskich z lat 1659–1665. Wieś Rumiejki Szlacheckie „zasiadła na 3 śladach, kmieci bywało przedtym 2, teraz żadnego mniemasz”. W Murzynowie K. „bywało antiquitus kmieci nro 14. Potym według lustracyjej a. 1638 tylko ich zostało nro 4, a teraz niemasz żadnego, tylko ratajów 2, zagrodnik 1, kaczmarz 1”. W Sabaszczewie „kmieci bywało nro 2, teraz żadnego niemasz”. W Trzebiślawkach „bywało kmieci osiadłych nro 7. Teraz przez nieprzyjaciela, wojska cesarza JM i żołnierza naszego penitus zniszczona, że niemasz tylko ratajów nro 2”. Zob. *Lustracja (...) 1659–1665*, dz. cyt., s. 103, 127–129, 135.

⁷³ Znaczna liczba dużych gospodarstw chłopskich utrzymała się w środkowej i północnej Wielkopolsce. Zob. Rusiński W., *Zmiany w strukturze społecznej wsi. Ciężary i walka klasowa chłopów*, [w:] *Dzieje Wielkopolski*, t. 1, red. Topolski J., Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1969, s. 727.

⁷⁴ Halina Szulc podaje przykład odbudowy wsi na Pomorzu Zachodnim po wojnie trzydziestoletniej, gdzie układ wsi odbiegał od jej historycznego wzorca. Zob. Szulc H., *Morfogeneza...*, dz. cyt., s. 70.

nowych przemiarów wsi i oddzielenia gruntów folwarcznych od chłopskich⁷⁵. Najbardziej dotkliwą konsekwencją zniszczeń wojennych stało się dla właściciela malejące zaludnienie wsi, przekładające się na spadek profitów otrzymywanych z czynszów. Podczas gdy szlachta z wielu rejonów Wielkopolski wykorzystywała ku temu ruch kolonizacyjny w postaci osadnictwa olęderskiego⁷⁶, właściciele na ziemi średzkiej nie wykazywali takich aspiracji⁷⁷. Tłumaczy to zaakcentowane już wcześniej przez badaczy, a charakterystyczne dla tej części Wielkopolski, zahamowanie powstawania nowych osad⁷⁸. Zniszczenia podczas potopu szwedzkiego zbiegły się z ogólnoeuropejskimi tendencjami w dziedzinie architektury i ich wpływem na folwarki. Słowo „dwór” zawężono do nowożytnie pojmowanej siedziby szlacheckiej⁷⁹. Na polskim gruncie dużą rolę odegrała *Krotka nauka budownicza Dworów, Pałaców, Zamków podług Nieba y zwyczajów Polskiego*⁸⁰. Parterowe dwory o prymitywnych kształtach były dość szybko zastępowane nowymi lub poddawane modernizacjom, dzięki czemu zyskiwały cechy reprezentacyjne. Odtąd wyodrębniona z folwarku siedziba stała się jego dominantą. Układ ten mógł wzbogacić się o kolejne elementy jak aleja wjazdowa, podjazd, dziedziniec czy ogród⁸¹.

Wielkopolski model gospodarczy

W XVIII w. Wielkopolska cechowała się dodatnim bilansem handlowym, co wówczas było wyjątkiem w skali kraju. Niewielka ingerencja państwa w sprawy gospodarcze regionu zapewniła mu autonomiczny rozwój. Dalej rozwijał się model rolniczo-przemysłowy folwarku, związanego bardziej z lokalnym rynkiem niż portami nadbałtyckimi⁸². Sprzyjały temu gęsta sieć miast i przekonanie, że „taka wieś w Województwie Poznańskim o 20. gospodarzach, tyle Dziedzicowi przynosi intraty, i tyle ma szacunkowej wartości co dwie takie wsie w Rawskim, Łęczyckim, a 3 takie w Litwie i na Ukrainie. Czemu? Bo w Poznańskim Miasta gęste fabrykantami mąiętne napęłnione biorą od ręki wszystkie produkta, na które się tylko Rolnicy zdobyć mogą, co ich zachęca, że też produkta rozmanżaią wielorako”⁸³. Rywalizacja konsumpcyjna między mieszczaństwem a szlachtą, odwołująca się choćby do konkurencji między centralnie położonym miastem królewskim – Środą – a otaczającymi go miastami prywatnymi, dynamizowała dalszy rozwój folwarku. Właściciele feudalni dla utrzymania swojego prestiżu klasowego znajdowali się nieustannie pod presją uzyskiwania odpowiedniego poziomu dochodów. Dominująca na ziemi średzkiej średnia szlachta (jedno-, dwu- lub kilkuwioskowa) sama musiała prowadzić własny rachunek ekonomiczny i indywidualnie zarządzać na majątku⁸⁴, co wytworzyło na terenie Wielkopolski specyficzną sytuację określaną przez badaczy

■

⁷⁵ Burszta J., *Osadnictwo...*, dz. cyt., s. 63–64.

⁷⁶ Szerzej o osadnictwie olęderskim w Wielkopolsce pisze: Rusiński W., *Osady tzw. „Olędrow” w dawnym woj. poznańskim*, Polska Akademia Umiejętności, Poznań–Kraków 1947.

⁷⁷ Kulminacja kolonizacji olęderskiej w powiecie średzkim i śremskim przypadła na połowę XVIII w., co jest wyraźnym zapóźnieniem tych procesów w porównaniu do innych części Wielkopolski. Zob. Zimmermann K., *Fryderyk Wielki i jego kolonizacja rolna na ziemiach polskich*, t. 1–2, Księgarnia św. Wojciecha, Poznań 1915, s. 173–174.

⁷⁸ W okresie od XVI do XVIII w. powiat pyzdrowski charakteryzował się niemal zerowym przyrostem nowych osad. Zob. Hładylowicz K., *Osadnictwo...*, dz. cyt., tab. 5, s. 78.

⁷⁹ Proces ten został zapoczątkowany już w XVII wieku. Por. Jakimowicz T., *Dwór...*, dz. cyt., s. 17.

⁸⁰ Opaliński A., dz. cyt.

⁸¹ Więckowska J., dz. cyt., s. 104–105.

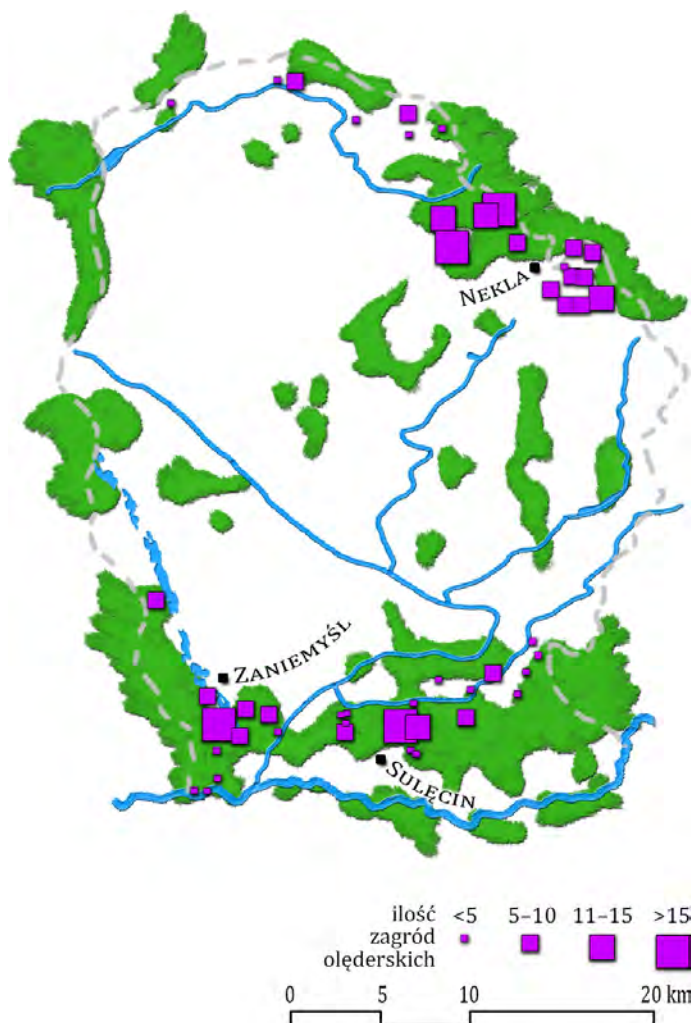
⁸² Topolski J., *Gospodarka...*, dz. cyt., s. 273–282.

⁸³ „Pamiętnik Historyczno-Polityczno-Ekonomiczny...” R. 1790 (kwiecień), s. 277–278.

⁸⁴ Tamże, s. 274.

jako „wielkopolski model gospodarczy”⁸⁵. W szerokim wachlarzu produkcji, hodowli i eksploatacji lasów ważną rolę odgrywała hodowla owiec, którą zajmowało się w tym czasie około 70% folwarków, dzięki czemu rozwijała się produkcja wielkopolskiego okręgu sukienniczego. Ważniejszymi ośrodkami tkackimi na ziemi średzkiej były Kórnik, Zaniemyśl, Miłosław i Nekla i peryferyjnie położony Swarzędz⁸⁶. Przemysł dworski opierał się na przetwórstwie spożywczym. Na dobrym poziomie utrzymywało się browarnictwo, a dalej gorzelnictwo. Czołowe miejsce zajmowało młynarstwo. W dawnym województwie kaliskim przypadał obszar 8–9 km² na jeden młyn⁸⁷. W przypadku ziemi średzkiej sieć istniejących pod koniec XVIII w. młynów wodnych i wietrznych była na tyle gęsta, że jeden młyn obsługiwał obszar o powierzchni zaledwie 6 km².

Źródłem dochodu szlachty, poza własną produkcją prowadzoną na folwarkach, była stosunkowo wysoka renta pieniężna otrzymywana bezpośrednio od chłopów⁸⁸. Przy pomocy tych funduszy wielka własność ziemska dążyła do dosiedlania istniejących już wsi, a nawet częściej zasiedlenia nowych, trudno do tej pory dostępnych obszarów, jak podmokłe i zalewowe doliny rzek czy karczunki leśne⁸⁹. Względnie panująca od początku XVI w. stagnacja krajobrazu ziemi średzkiej została przerwana przez szeroko zakrojoną kolonizację olęderską. Początkowo proces kolonizacji polegał na sprowadzaniu na tereny Rzeczypospolitej osadników z Niderlandów, Flandrii i Fryzji. Dopiero później olędrami (niem. *Hauland*, od *hauen* – pol. karczować⁹⁰) byli w przewadze Niemcy, Czesi i Polacy⁹¹.

ryc. 13.
Rozmieszczenie osad olęderskich na ziemi średzkiej

Źródło: oprac. autora

⁸⁵ Termin ten wprowadził Jerzy Topolski, zaznaczając, że „model» rozumiemy tutaj jako opis wielkopolskiej struktury gospodarczej XVIII w., w którym zwraca się uwagę na wielkości i relacje dla funkcjonowania życia gospodarczego najważniejsze i dla badanego regionu najbardziej charakterystyczne (tzn. wyróżniające go w zestawieniu z innymi regionami)”. Zob. tenże, *Wielkopolski...*, dz. cyt., s. 815.

⁸⁶ Tamże, s. 820–821, 831.

⁸⁷ Szerzej o przemyśle dworskim w Wielkopolsce – ze szczególnym uwzględnieniem dawnego powiatu kaliskiego – pisze: Szczepaniak M., *Przemysł i rzemiosło wiejskie w powiecie kaliskim w drugiej połowie XVII i w XVIII w.*, „Rocznik Kaliski” t. 4, Kalisz 1971, s. 95–124.

⁸⁸ Na wysokość świadczeń składały się pańszczyzna (65% wartości), danina w naturze (10%) i renta pieniężna.

⁸⁹ Burszta J., *Osadnictwo...*, dz. cyt., s. 76–78.

⁹⁰ Tenże, *Od osady...*, dz. cyt., s. 112.

⁹¹ Ślady dawnego osadnictwa olęderskiego można do dziś odnaleźć na terenie Żuław, Pomorza, Kujaw, Wielkopolski, Mazowsza, Małopolski i Śląska. Osadnicy olędzcy byli często zmuszeni do opuszczenia swojego miejsca zamieszkania z powodu prześladowań religijnych. Szerzej o tych procesach pisze: Przewoźny W., *Olędry. przestrzenie obok nas*, [w:] *Olędry. Przestrzenie obok nas*, red. tegoż, Muzeum Narodowe, Poznań 2007, s. 9–20.

„Oto krok za krokiem stawiając, wdzierał się [...] chłop niemiecki w wieś polską, witany chętnie i wspierany przez polskiego dziedzica, który sobie obiecywał po jego wydatności w pracy i jego roztropności i wiedzy obfite korzyści. W ten sposób poprzerastały powoli, lecz stale niegdyś czysto polskie wsie niemieckimi chłopami, którzy wreszcie na całej gminie wycisnęli czysto niemiecki charakter”⁹². W tym procesie sterowanym przez szlachtę powstały ogółem 45 różnego rodzaju i różnej wielkości skupiska nowych zagród (ryc. 13). Kilka osad powstało w pobliżu Sulęcina oraz w dobrach należących do właścicieli Zaniemyśla założonego w 1742 roku. Interesująco na tym tle przedstawia się koncentracja osad olęderskich założonych wokół Nekli w latach 1749–1776 na opustoszałych lub nieistniejących już od dawna wsiach o średniowiecznej metryce⁹³. Tylko trzy osady prawdopodobnie zostały założone na surowym korzeniu, tj. Laski Olędry, Nekielfka i Siedleczek, jako dobudowy do istniejących tuż obok wsi o starszej metryce⁹⁴. Proces szerzenia osadnictwa olęderskiego z pewnością miał duży udział we wzroście gęstości zaludnienia. W samej Wielkopolsce w okresie od około 1720 roku do ostatnich lat XVIII w. wartość ta na 1 km² wzrosła z 17 do 24 osób⁹⁵.

Folwark u schyłku I Rzeczypospolitej

Drugą połowę XVIII w. badacze określają „złotym okresem” w dziejach wznoszenia wielkopolskich siedzib szlacheckich. Po roku 1780 rzadko budowano dwory z drewna – na większość folwarków wznoszono murowane siedziby. Na inicjatywę budowlaną mógł sobie pozwolić nawet szlachcic średniego stanu, co nie znajduje analogii w innych regionach, gdzie wzniesienie pałacu wiązało się bezpośrednio ze znacznym stanem posiadania⁹⁶. Trudno ocenić ilość powstałych wówczas siedzib na ziemi średzkiej, ponieważ w niemal niezmienionej postaci przetrwały z tego czasu tylko trzy obiekty o wysokiej klasie artystycznej: późnobarokowy dwór w Koszutach (ryc. 14) oraz pałace w Siedlcu i Gułtowach⁹⁷.

W idei grupowania wokół dworu zabudowań mieszkalnych i gospodarczych problemem okazała się intensyfikacja gospodarki oraz tempo powstawania nowych, wielkokubaturowych obiektów⁹⁸. W krajobrazie pojawiły się nowe dominanty, jak wielkie mielcuchy czy owczarnie⁹⁹. I „choć są i piękne miejsca tak jednak więcej jest takich folwarków, w których mało co, lub nic wcale nie uyrzysz porządku [...] Widać w nich iedne na drugie naphane budynki, ślepo i bez zamierzenia tu i owdzie rozrzucone, do większych przyparte i przyszyte mniejsze, iedne w śrzodku, drugie na

⁹² Zimmermann K., dz. cyt., s. 173, za: Schmidt E., dz. cyt., s. 405.

⁹³ Osadnictwo olęderskie objęło obszary dawnych wsi: Sławęcina (na gruntach których założono w XVIII w. Góreckie Olędry, Mystkowskie Olędry, Barczyznę Starą i Nową), Gierłatowo (Gierłatowo Olędry), Zasutowo (Zasutowo Olędry) i Brzezie (dalej: Brzeźno). Szczegółową genezę osadnictwa w rejonie Nekli przedstawia publikacja pod redakcją Jerzego Osypiuka. Zob. *Nekielskie olędry. W kręgu pracy, wiary i nadziei. praca zbiorowa*, red. Osypiuk J., Wydawnictwo LoboSoft, Nekla 2012.

⁹⁴ Dla wsi, których nazwy powstawały od średniowiecznej osady położonej tuż obok, Maria Kielczewska-Zaleska proponowała termin „rozproszenia wtrąconego”. Zob. Kielczewska M., dz. cyt., s. 101.

⁹⁵ Burszta J., *Osadnictwo...*, dz. cyt., s. 76–78.

⁹⁶ Ożywienie ruchu budowlanego jest jeszcze bardziej zadziwiające z uwagi na czasy konfederacji barskiej, rozbiory, powstanie z 1794 roku i liczne w tym czasie zamieszki. Por. Ostrowska-Kęłbowska Z., *Architektura...*, dz. cyt., s. 11, 13.

⁹⁷ Mikulski D., *Przekształcenia...*, dz. cyt.

⁹⁸ Burszta J., *Osadnictwo...*, dz. cyt., s. 71.

⁹⁹ W XVIII-wiecznych opisach dóbr leżących na ziemi średzkiej wielokrotnie jest mowa o „wielkich owczarniach” czy sporej wielkości mielcuchach. Zob. Deresiewicz J., *Materiały do dziejów chłopstwa wielkopolskiego w drugiej połowie XVIII wieku*, t. 1–3, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław 1956–1957.

ryc. 14.

Dwór w Koszutach – przykład małej siedziby ziemiańskiej z 2. połowy XVIII w.

Źródło: fot. autora

kraiu podworza, te w zdłuż, owe dane w poprzeg” – pisał Piotr Świtkowski¹⁰⁰. Trudno stwierdzić, jaki był rzeczywisty stan techniczny zabudowań średzkich folwarków¹⁰¹. Układy większości z przedstawionych na planach gruntowych można określić jako chaotyczne. Wskazują na to także opisy dóbr, momentami dość zawile w treści. W roku 1784 zanotowano w Brodowie: „najprzód oddaje się [...] do pomieszkania dwór [...] Za tym dworem naprzeciw czeladnicy kurniki [...] Na drugiej zaś stronie dworu chlew [...] przy którym chlewie obórka. Za tym zaś chlewem owczarnia [...] Naprzeciw tej owczarni obora [...] Za tą oborą i owczarnią stodoły i spichlerz”¹⁰².

Bardziej postępowi właściciele ziemscy podejmowali próby unowocześnienia swoich folwarków. Głównie na wielkich majątkach zaczęto przechodzić na pracę wolnonajemną. Wśród części społeczeństwa zaczęła ujawniać się wyraźna potrzeba zmiany stosunków panujących na wsi. Za cel przyjmowano wyprowadzenie z upadku gospodarstwa wiejskiego, do którego doprowadził ustrój folwarczno-pańszczyźniany i obowiązujący system uprawy roli, oparty na

■
¹⁰⁰ Świtkowski P., dz. cyt.

¹⁰¹ Dysponując kilkunastoma opisami dóbr z 2. połowy XVIII w., trudno wnioskować o stanie technicznym wszystkich folwarków. Istnieją jednak i przypadki dość skrajne, jak opis wsi Grujec z 1777 roku: „Dworek z gruntu zły (...) Stodoła na nic się nie zda (...) Zgoła wszystkie budynki orócz owczarni a bardziej oborej podreperowanej, jeszcze nie skończonej na niewiele się zdadzą” chałupnicy „chałupy mają obydwie z gruntu złe, podporami sparte, które leda kiedy powywracają się”. Zob. Deresiewicz J., dz. cyt., t. 3, s. 244.

¹⁰² Tamże, s. 279.

trójpolówce zbożowo-ugorowej¹⁰³. Dla skrócenia przejazdów zalecano usunięcie kłopotliwej szachownicy gruntów, co dokonano z powodzeniem tylko w niektórych majątkach na terenie kraju¹⁰⁴. Lepszą organizację pracy dostrzegano w zrównaniu wymiaru pańszczyzny i powierzchni gospodarstw chłopskich¹⁰⁵. Dla przebiegu zmian gospodarczych istotne okazały się wpływy docierające z Europy Zachodniej, zwłaszcza z Prus. W roku 1786 Albrecht Thaer sformułował zasady nowoczesnego rolnictwa – odpowiedni w danej sytuacji płodozmian, równorzędność hodowli zwierząt z uprawą roślin, dewizę, że celem gospodarstwa nie jest największa produkcja, ale najwyższy dochód. To syntetyczne ujęcie znalazło się u podstaw dalszych przemian w kierunku rolnictwa kapitalistycznego¹⁰⁶.

4.1.3. Kapitalistyczne zarządzanie przestrzeni rolniczą w okresie zaboru pruskiego

Na mocy II rozbioru Polski wielkopolskie ziemie nazwano Prusami Południowymi. W gestii zaborcy znalazły się wszystkie decyzje nie tylko w zakresie życia politycznego, lecz także rozwoju gospodarczego¹⁰⁷. Zabrane starostwa początkowo przekazywano urzędnikom pruskim¹⁰⁸. Po konfiskacie majątków kościelnych, którą zapoczątkowano w 1796 r., z rozległych dotąd dóbr ostały się na ziemi średzkiej tylko te należące do poznańskiego seminarium duchownego (Biskupice, Mądre, Nadziejewo, Pętkowo) i drobne beneficja kościelne (w tym wieś Topoła, przynależąca do probostwa w Środzie)¹⁰⁹. Skonfiskowane przez zaborcę dobra utworzyły potężną pulę gruntów, stanowiącą blisko powierzchni ziemi średzkiej (por. ryc. 15a, 15b). Reorganizacja tych wsi miała stać się narzędziem do włączenia ziemi średzkiej w procesy intensywnego oddziaływania napływających z Zachodu tendencji kapitalistycznego zarządzania przestrzenią wiejską¹¹⁰.

Przygotowania do uwłaszczenia wielkopolskich chłopów

Szeroki wachlarz zmian w gospodarce sterowanym przez rząd pruski został określony ustawodawstwem ku podniesieniu kultury rolnej¹¹¹. Wzorce rolnictwa kapitalistycznego opartego na płodozmianie przenikały sukcesywnie do Wielkopolski, choć osiągnięcia rolnictwa europejskiego,

■

¹⁰³ Por. Jakóbczyk W., *Komplikacje regulacyjne w Poznańskim*, „Roczniki Historyczne” R. 20, Poznań–Warszawa 1955, s. 141; Wachowiak B., *Recepcja poglądów Albrechta Daniela Thaera w polskiej literaturze rolniczej w pierwszej połowie XIX wieku*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” t. 40, Warszawa 1979, s. 88–92.

¹⁰⁴ Zmiany w układzie gruntów folwarcznych i chłopskich, polegające na ich separacji, wprowadzono niewątpliwie już w 2. połowie XVIII w. O rzeczywistej skali tego zjawiska mogą świadczyć materiały kartograficzne, lecz zachowany zbiór jest niekompletny. Por. Tymowski S.J., dz. cyt., s. 516.

¹⁰⁵ Tamże, s. 502–503. Zob. także: Inglot S., *Próby reform włościańskich w Polsce XVIII wieku. Wybór źródeł*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1952.

¹⁰⁶ Brzozowski S., *Polskie rolnictwo w XIX wieku*, [w:] *Dziedzictwo. Ziemianie polscy i udział ich w życiu narodu*, red. Chrzanowski T., Wydawnictwo Znak, Kraków 1996, s. 35.

¹⁰⁷ Wachowiak B., dz. cyt., s. 93.

¹⁰⁸ W latach 1794–1798 rozdano w Wielkopolsce 241 majątków państwowych o wartości około 20 milionów talarów. Zob. Nowacki H., *Folwark...*, dz. cyt., s. 8.

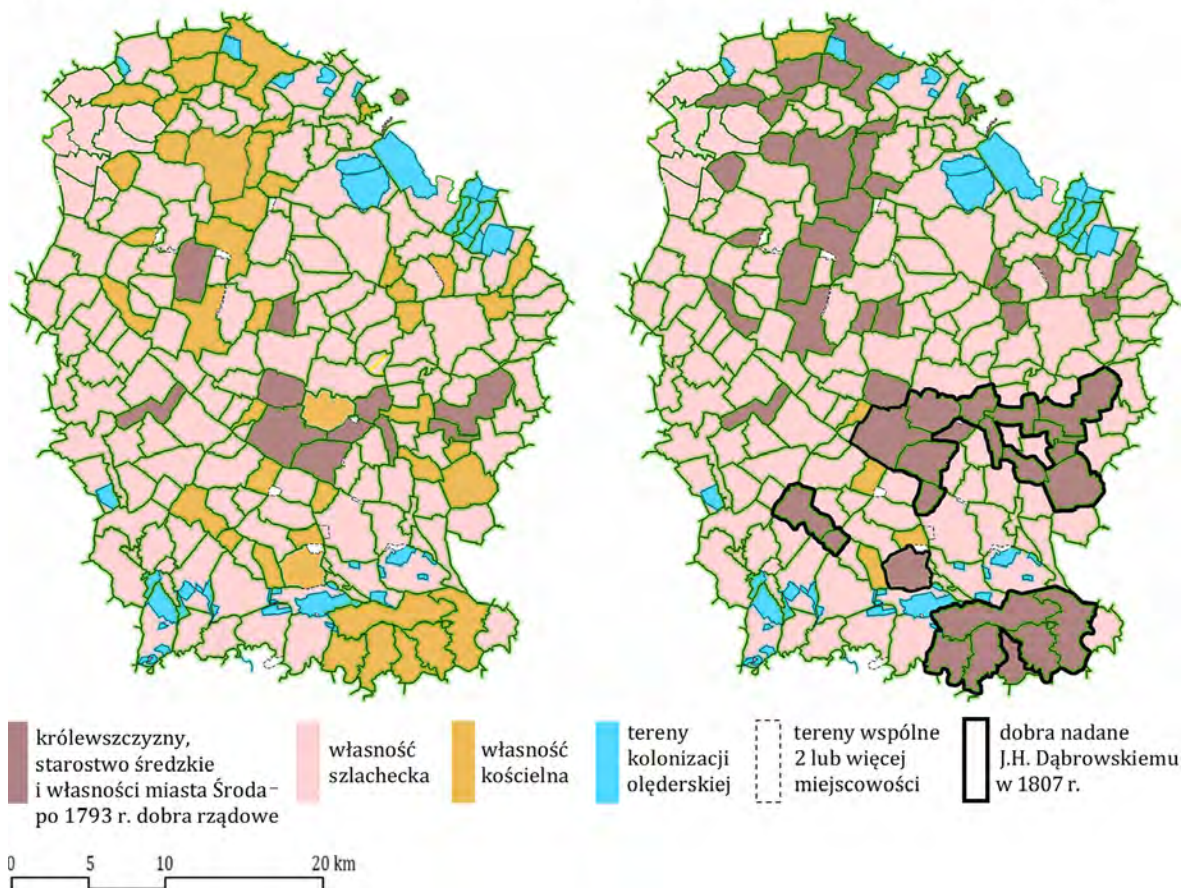
¹⁰⁹ We wsiach należących do Kościoła, podobnie jak we własnościach królewskich i szlacheckich, znajdowały się również gospodarstwa chłopskie. Zob. Borowski S., *Rolnictwo* [w:] *Dzieje Wielkopolski*, t. 2, red. Jakóbczyk W., Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1973, s. 79.

¹¹⁰ O przyczynach kryzysu systemu feudalnego i konsekwencjach wprowadzania kapitalizmu w zaborze pruskim pisał: Jakóbczyk W., dz. cyt., s. 139–166.

¹¹¹ Borowski S., *Rolnictwo...*, dz. cyt., s. 79.

A przed 1793 r.

B po konfiskacie starostw i dóbr kościelnych

ryc. 15.

Przed- i porzbirowa struktura własności na ziemi średzkiej

Źródło: oprac. autora

w tym m.in. idee Albrechta Thaera, były już wówczas doskonale znane¹¹². W intensyfikację rolnictwa wpisywało się zagospodarowywanie obszarów najślabiej zaludnionych poprzez zakładanie nowych wsi lub dosiedlanie ludności na folwarkach królewskich jako pracowników najemnych¹¹³. O wprowadzaniu nowych postępowych metod w rolnictwie świadczą plany administracyjno-gospodarcze domen, na których zarejestrowano separację generalną¹¹⁴. Powielenie tych procesów we wszystkich domenach przerwało wkroczenie wojsk napoleońskich w 1807 r. i nadanie dużej puli majątków ziemskich Janowi Henrykowi Dąbrowskiemu (ryc. 15b). Decyzją Napoleona

¹¹² Do propagatorów poglądów Thaera należeli Alojzy Biernacki, Jan Nepomucen Kurowski, Michał Oczapowski i Dezycy Chłapowski. Por. Wachowiak B., dz. cyt., s. 87–109; Brzozowski S., dz. cyt., s. 37.

¹¹³ Por. Wąsicki J., *Kolonizacja niemiecka w okresie Prus Południowych 1793–1806*, „Przegląd Zachodni” nr 9–10, Poznań 1953, s. 149; Burszta J., *Osadnictwo...*, dz. cyt., s. 81–86.

¹¹⁴ Separacja generalna polegała na rozdzieleniu gruntów folwarcznych i chłopskich, przy czym oba działy dzielono dawnym zwyczajem na trzy pola.

generał Dąbrowski otrzymał rozległe dobra, w tym klucz winnogórski – dawną własność biskupów poznańskich.

Właścicielem dóbr szlacheckich, zwanych dobrami rycerskimi (niem. *Rittergut*), mógł być wyłącznie szlachcic. Dekret z 1807 roku zniósł ten monopol¹¹⁵. Feudalne przywileje – jak choćby te związane z wyłącznością propinacji i prowadzenia karczm – skutecznie znoszono¹¹⁶. Zaborca nie chciał jednak całkowicie zrażać szlachty do rządu pruskiego w okupowanej Wielkopolsce, ponieważ to właśnie w niej upatrywał istotną rolę w reformie agrarnej. Zachowanie, a nawet zwiększenie ilości folwarków szlacheckich stanowiły część planów stworzenia potęgi ekonomiczno-militarnej państwa pruskiego¹¹⁷. Początki tych planów dostrzec można w kolejnych edyktach królewskich z lat 1807, 1808 i 1811, na mocy których w dobrach prywatnych było możliwe przeprowadzenie uwłaszczenia przy zgodzie obu stron¹¹⁸. Choć znane już były pozytywne rezultaty reform agrarnych, które znacząco wcześniej przeprowadzono w Europie Zachodniej, co zapewniło wyższą dochodowość niż w Wielkopolsce¹¹⁹, szlachta wyrażała ku temu niepewność – zarówno do stanu posiadania, jak i utrzymania zysku z posiadanych gruntów. W obawie przed powszechnym i obligatoryjnym przeprowadzeniem uwłaszczenia, szlachta zaczęła stosować tzw. rugi chłopskie, dzięki którym folwark powiększał swój obszar uprawny tak, aby zaangażować do podziału ziemi jak najmniejszą ilość chłopów. Proceder ten jest dość skomplikowany i trudno uchwytyny¹²⁰, ale z pewnością miał miejsce na ziemi średzkiej. Świadczą o tym istotne różnice w ilości gospodarstw chłopskich między tymi notowanymi w końcu XVIII w. a ostatecznie przypadającymi pod regulację, jak w Dominowie i Chłapowie¹²¹. Mimo że pozostawiona szlachcie swoboda postępowania z gospodarstwami chłopskimi była ograniczana, to ostatecznie rugie zostały po części usankcjonowane, co stwarzyło korzystną sytuację wyjściową dla folwarków¹²². Szlachta domagała się zatem jak najszybszego ogłoszenia ustawy uwłaszczeniowej¹²³. Bezpośrednią przyczyną podjęcia tej decyzji na szczeblu państwowym był kryzys ekonomiczny lat 1821–1823, klęska głodu w Wielkopolsce oraz reperkusje światowego kryzysu gospodarczego¹²⁴. Potrzebę szerokich zmian akcentował Alojzy Biernacki, komentując ówczesny stan folwarków: „u nas wszystko zdaie się byđż dziełem momentalnych uwiedzeń [...] u nas iak nieukończony utwór chaotyczny, ze źle między sobą spojonych różnorodnych części złożony [...] mało iednak posiadłości robi wyjątek od powyższej charakterystyki”¹²⁵.

■

¹¹⁵ Borowski S., *Rolnictwo...*, dz. cyt., s. 88.

¹¹⁶ Ustawy znoszące wyłączność prowadzenia tzw. wyszynku wpłynęły około 1810 r. na nieopłacalność dworskich karczm, ich masowego wydzierżawiania, sprzedaży bądź likwidacji. Zob. Baranowski B., dz. cyt., s. 52.

¹¹⁷ Por. Borowski S., *Rolnictwo...*, dz. cyt., s. 88; Wachowiak B., dz. cyt., s. 87–109.

¹¹⁸ Burszta J., *Od osady...*, dz. cyt., s. 139.

¹¹⁹ Bielecka J., dz. cyt., s. VII.

¹²⁰ Jakóbczyk W., dz. cyt., s. 152–154.

¹²¹ Z 17 gospodarstw istniejących w Chłapowie do regulacji w 1789 r. przystąpiły zaledwie 3. W Dominowie do czasu uwłaszczenia z 13 gospodarstw skasowano aż 9. Ilość gospodarstw podlegających docelowo uwłaszczeniu podają recesy uwłaszczeniowo-regulacyjne. Za: Górską-Gołaska K., *Pomiary...*, dz. cyt., s. 123–125.

¹²² Z uwłaszczenia wykluczono gospodarstwa odebrane przez dziedziców przed 1819 r., założone po tym roku, a także zniesione za pozwoleniem władz do 1823 roku. Por. Jakóbczyk W., dz. cyt., s. 146.

¹²³ Jeszcze w 1821 r. rząd wydał dwie ustawy: o podziale wspólnot użytkowych (tj. pastwisk i lasów) oraz o odkupie powinności przez niektóre kategorie chłopów sprężających. Zob. tamże, s. 146.

¹²⁴ Borowski S., *Rolnictwo...*, dz. cyt., s. 88.

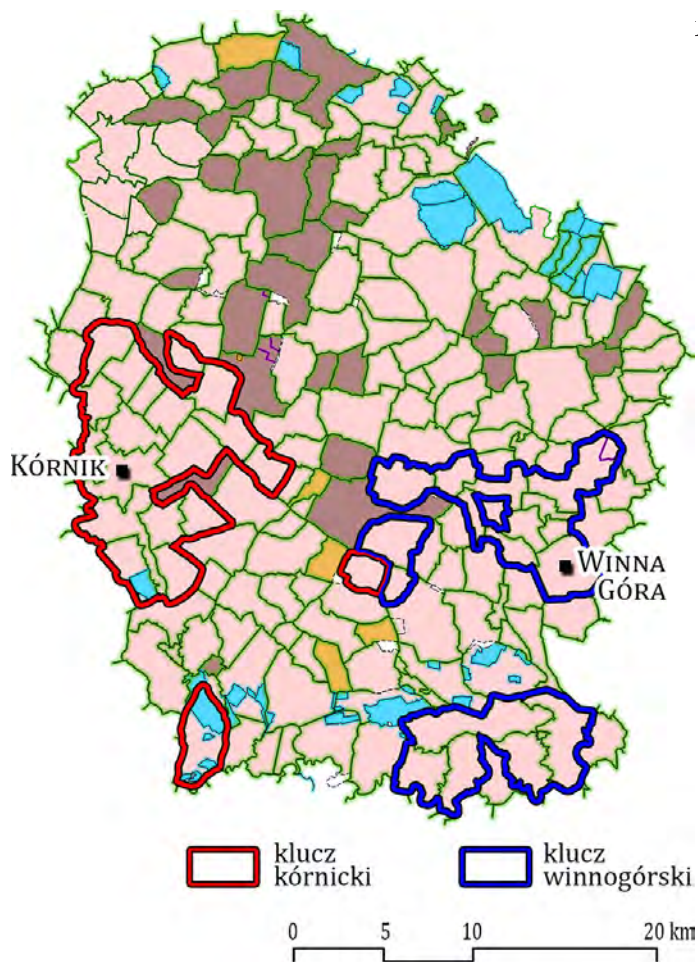
¹²⁵ Loudon J.C., dz. cyt., s. x.

Wpływ uwłaszczenia na krajobraz

Zgodnie z ustawą regulacyjną z dnia 8 kwietnia 1823 r. uwłaszczenie objęło tylko zamożniejszych chłopów, tzw. sprzężajnych¹²⁶. Pozostałych trwale związane z folwarkiem. Najbardziej aktywnym okresem w przeprowadzaniu regulacji były lata 1831–1841¹²⁷. Według niepisanego prawa przeduwłaszczeniowe zobowiązania dworu wobec chłopów były rzekomo wyższe i stąd ten drugi musiał uiścić odszkodowanie wobec dziedzica¹²⁸. Najczęściej stosowaną formą rekompensaty na ziemi średzkiej była 1/3 dotychczasowego areалу chłopskiego¹²⁹. Spełnienie tych warunków nie było niemożliwe, ponieważ nie było sposobu na odcięcie takich części gruntów z istniejącej szachownicy pól. Konieczne były przemiary całej wsi. Nieoczekiwanie w procesie uwłaszczenia zasadniczym stał się paragraf 71. prawa regulacyjnego, który pozwalał na przenoszenie zagród chłopskich¹³⁰. Przejęcie gruntów chłopskich, dotąd lepiej nawożonych niż folwarczne, stało się dla właściciela wsi priorytetem nawet za wysoką cenę translokacji chłopów¹³¹. Za pozytywny skutek tych działań uznawano położenie gospodarstw chłopskich i folwarcznych pośrodku areálu przynależących im gruntów. Translokowani włościanie otrzymywali jednak najgorsze tereny, często bezużyteczne i leżące na uboczu wsi¹³².

Przenoszenie i likwidacja zagród oraz przekształcenia zespołów ziemskich na ziemi średzkiej doprowadziły do przebudowy blisko 40% wsi, a nie uwzględniając wsi olęderskich współczynnik ten był jeszcze wyższy i sięgał niemal 50% (szerzej na ten temat w rozdziale 5.1.2.). Poziom tych przekształceń był stanowczo zawyżony względem średniej dla Wielkopolski wynoszącej około 25%¹³³. Charakter tych przemian był ściśle związany z formą własności wsi. Na tle dominującej obszarowo niewielkiej

ryc. 16.

Struktura własności na ziemi średzkiej w roku 1823
oznaczenia zgodne z legendą ryc. 15

Źródło: oprac. autora

¹²⁶ U podstaw realizacji reform agrarnych Królestwo Prus dostrzegano utworzenie z chłopów nowej warstwy podatkowej.

¹²⁷ Jakóbczyk W., dz. cyt., s. 139.

¹²⁸ Tamże, s. 146–147.

¹²⁹ Taki obraz wyłania się na podstawie przejranych recesów regulacyjno-separacyjnych wsi z obszaru badań.

¹³⁰ Koszty tego przedsięwzięcia pokrywał właściciel wsi.

¹³¹ Grunty chłopskie były konsekwentnie nawożone mierzwą. Zob. Bielecka J., dz. cyt., s. VIII.

¹³² Zidentyfikowane na planach gruntowych translokacje chłopów – nierzadko bardzo dalekie – potwierdzają wnioski innych badaczy. Por. Burszta J., *Osadnictwo...*, dz. cyt., s. 88; Kodym-Kozaczko G., *Wartości...*, dz. cyt., s. 119–121.

¹³³ Do takich wniosków doszedł Józef Burszta po przeglądzie planów gruntowych. Zob. Burszta J., *Osadnictwo...*, dz. cyt., s. 88.

własności szlacheckiej wyróżniają się dwa klucze: kórnicki w posiadaniu rodziny Działyńskich oraz winnogórski nadany Janowi Henrykowi Dąbrowskiemu.

Klucz z siedzibą w Winnej Górze dość szybko uległ podziałom, a w wyniku koligacji jego pozostałość znalazła się w rękach rodziny Mańkowskich. Na ryc. 16 można także dostrzec sporej wielkości kompleks dóbr państwowych oznaczonych brązem, którymi w większości zarządzano z domeny w Swarzędzu. Uwłaszczenie w domenach miało podobny przebieg, lecz pod koniec lat 30. XIX w. akcję tę traktowano jako niemal zakończoną¹³⁴. Zajęte przez państwo majątki przeznaczano na sprzedaż lub przekazywano w dzierżawę. Tak też i giecki „folwark wraz z gospodarstwem gościnnem i wiatrakiem wypuszczono rozmaitym osobom za zezwoleniem Ministerium Finansów, w wieczystą dzierżawę i z dzierżawcami tymi osobne kontrakty zawarte zostały”¹³⁵. Szczególnym przypadkiem były folwarki w Łowęcinie, Gortatowie i Zalasewie. Wydzierżawione już wcześniej folwarki sprzedano, jednak już z uszczuplonym arealem¹³⁶. Na część rezerwy gruntowej przybywali potem niemieccy osadnicy, zachęceni możliwością polepszenia swojej sytuacji życiowej¹³⁷. Przypadki te, wpisujące się w ówczesny ruch kolonizacji niemieckiej, miały charakter jednostkowy¹³⁸. Akcją kolonizacyjną planowano także objąć klucz winnogórski, który zamierzano przejąć jako spłatę długu Królestwa Polskiego na rzecz Prus, do czego ostatecznie nie doszło¹³⁹. Natomiast na mocy dekretu z 1833 r. zniesiono podział na miasta królewskie i prywatne, co wiązało się z utartą licznymi ośrodków miejskich przez szlachtę¹⁴⁰.

O powstającej rozproszonej zabudowie w wyniku translokacji chłopów pisano nawet, że „kraj upiększają, przecinając horyzont, gdzie monotonność równin nuży oko, zwłaszcza w naszym kraju”¹⁴¹. Dominowało jednak krytyczne spojrzenie na rozbijanie małych społeczności – pisano, że chłop „przeniesiony daleko od wsi, którą zamieszkiwał, znalazł się rzuconym na kawał odludnego pola, jak drugi Robinson po rozbiciu okrętu”. Odległości do kościoła oraz szkół tworzonych podczas reform agrarnych były wyraźnie zauważalne i uciążliwe¹⁴². Wsie skupione – zdawałoby się symbol nierozzerwalnego związku dworu i chłopskich chat – „owe słynne wsie, wsie zamożne, gdzie oprócz dużo błota i płota, odwieczne sady otaczały zagrody”, stały się rzadkością¹⁴³. Oskar Kolberg, dostrzegając odbicie wielowiekowej hierarchii społecznej w krajobrazie, tak zobrazował negatywny wpływ przemian w tym, że: „wyrwawszy [...] ludność z dotychczasowego żywota skupionego pod zamkiem lub dworkiem pańskim, jakoby piskląt pod skrzydłem” doprowadzono do zatarcia „patryarchalnie urozmajconego” krajobrazu¹⁴⁴. W wyniku wprowadzania nowych praw i regulacji przeciwpożarowych doszło do istotnych zmian w tradycji budowlanej. W krajobrazie coraz częściej pojawiały się

■
¹³⁴ Borowski S., *Rolnictwo...*, dz. cyt., s. 88.

¹³⁵ Archiwum Państwowe w Poznaniu, Starostwo Powiatowe w Środzie, sygn. Recesy 46.

¹³⁶ Po realizacji procesów regulacyjno-separacyjnych areal tych majątków wynosił w przybliżeniu kolejno 140, 160 i 170 ha.

¹³⁷ Zimmermann K., dz. cyt., s. 174–175.

¹³⁸ Burszta J., *Osadnictwo...*, dz. cyt., s. 85.

¹³⁹ Na mocy traktatu wiedeńskiego Królestwo Polskie było zobowiązane zapłacić Prusom odszkodowanie za uzyskanie Białegostoku i spłacić długi króla Augusta Poniatowskiego. Zob. Zimmermann K., dz. cyt., s. 405.

¹⁴⁰ Maciejewski T., *Historia administracji*, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa 2006, s. 224–225.

¹⁴¹ Ż. F., *Kilka słów o szkodliwości przebudowania oczynszowanych włościan w pojedyncze osady*, „Ziemianin” t. 4 (1851), s. 27.

¹⁴² „Cel zatem szkół elementarnych zupełnie chybiony, i to jedynie przypisać należy rozrzuceniu osad”. Zob. tamże, s. 23–54.

¹⁴³ Tamże, s. 27.

¹⁴⁴ Kolberg O., *Lud. Jego zwyczaje, sposób życia, mowa, podania, przysłowia, obrzędy, gusła, zabawy, pieśni, muzyka i tańce*, seria 9, cz. 1, Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 1875, s. 83.

budynki murowane z ognioodpornym pokryciem dachu promowane przez pruskie władze¹⁴⁵. Skala przekształceń mogła być porównywalna z szerzeniem prawa niemieckiego w średniowieczu, lecz ich dynamika i trwanie w stosunkowo krótkim czasie nie miały swojego odwzorowania w historii osadnictwa. W wyniku reform nie tylko folwark, lecz także cała wieś została włączona w orbitę rozwijającego się rynku¹⁴⁶.

Industrializacja ziemi średzkiej

Reformy agrarne wymusiły na właścicielach ziemskich dokładniejsze niż dotąd poznanie swojej ziemi, podjęcie przemysłanych i umotywowanych wiedzą rolniczą decyzji co do profilu gospodarstwa i zastosowania najnowszych zdobyczy techniki rolniczej¹⁴⁷. Do grona właścicieli majątków ziemskich dołączyli przedstawiciele innych zawodów, a wizerunek typowego szlachcica przekształcał się w ziemianina osobiście gospodarującego w swoim majątku i chętnie korzystającego z wynalazków rewolucji przemysłowej¹⁴⁸. Założona w roku 1846 fabryka Hipolita Cegielskiego w Poznaniu zapewniła Wielkopolanom produkcję najnowocześniejszych narzędzi rolniczych. Do końca lat 50. XIX w. podstawowym narzędziem energetycznym, umożliwiającym wprowadzenie w ruch niektórych maszyn, były kieraty, a po roku 1860 stosowano w tym celu kotły parowe i lokomobile¹⁴⁹. Gospodarka prowadzona przy pomocy coraz wydajniejszych maszyn zyskiwała wymiar wielkotowarowy. Przeważające w Wielkopolsce majątki ziemskie, w których silnie zaznaczył się przeskoczenie w mechanizacji rolnictwa, to m.in. Żrenica pod Środą¹⁵⁰. Wielkopolskie rolnictwo stało się najpoważniejszym stymulatorem rozwoju pozarolniczych działów gospodarki. Aż do odzyskania niepodległości produkcja maszyn rolniczych zajmowała pierwsze miejsce w przemyśle maszynowym. Jak słusznie zauważył badacz tych zjawisk Stanisław Borowski – „wpływ stosowanych maszyn był tak wielki, że niektóre gospodarstwa zaczęto przystosowywać do maszyn, a nie jak poprzednio maszyny do gospodarstwa”¹⁵¹. Hasła rewolucji przemysłowej – synchronizacja, standaryzacja i linearyzacja – zmieniły naturalny wymiar pracy, przeobrażeniom musiała ulec także przestrzeń fizyczna, w tym – oblicze ziemi średzkiej (ryc. 17).

Wraz z budową nowych dróg prowincjonalnych wiodących do Środy, zapewniających szybszą niż dotąd podróż, malała liczba karczm¹⁵². Od początku lat 70. XIX w. oddawano do użytku kolejne odcinki kolei dalekobieżnej, przecinającej ziemię średzką. W 1902 r. otwarto linię wąskotorową łączącą Środę z Kobylepolem¹⁵³. Po ośmiu latach oddano do użytku kolejny odcinek Środa–Zaniemyśl, w wyniku czego długość Średzkiej Kolei Powiatowej wyniosła 54 km. Tworzone potem kolejno bocznicę oraz kolejki gospodarcze powiązane z liniami normalnotorowymi utworzyły do 1918 r. sieć liczącą blisko 120 km, co zapewniło ruch towarów między majątkami ziemskimi a średzką cukrownią. Kolejki polne nie powstały jedynie w północno-zachodniej ziemi średzkiej – gdzie intensywnie rozparcelowywano majątki ziemskie – oraz w dobrach kórnickich. „Kultura rolnicza zrodziła

¹⁴⁵ Kodym-Kozaczko G., *Wartości...*, dz. cyt., s. 119–121.

¹⁴⁶ Borowski S., *Rozwarstwienie...*, dz. cyt., s. 3.

¹⁴⁷ Kodym-Kozaczko G., *Upiększanie...*, dz. cyt., s. 74.

¹⁴⁸ Por. Molik W., *Postawy...*, dz. cyt., s. 36–37; Brzozowski S., dz. cyt., s. 35.

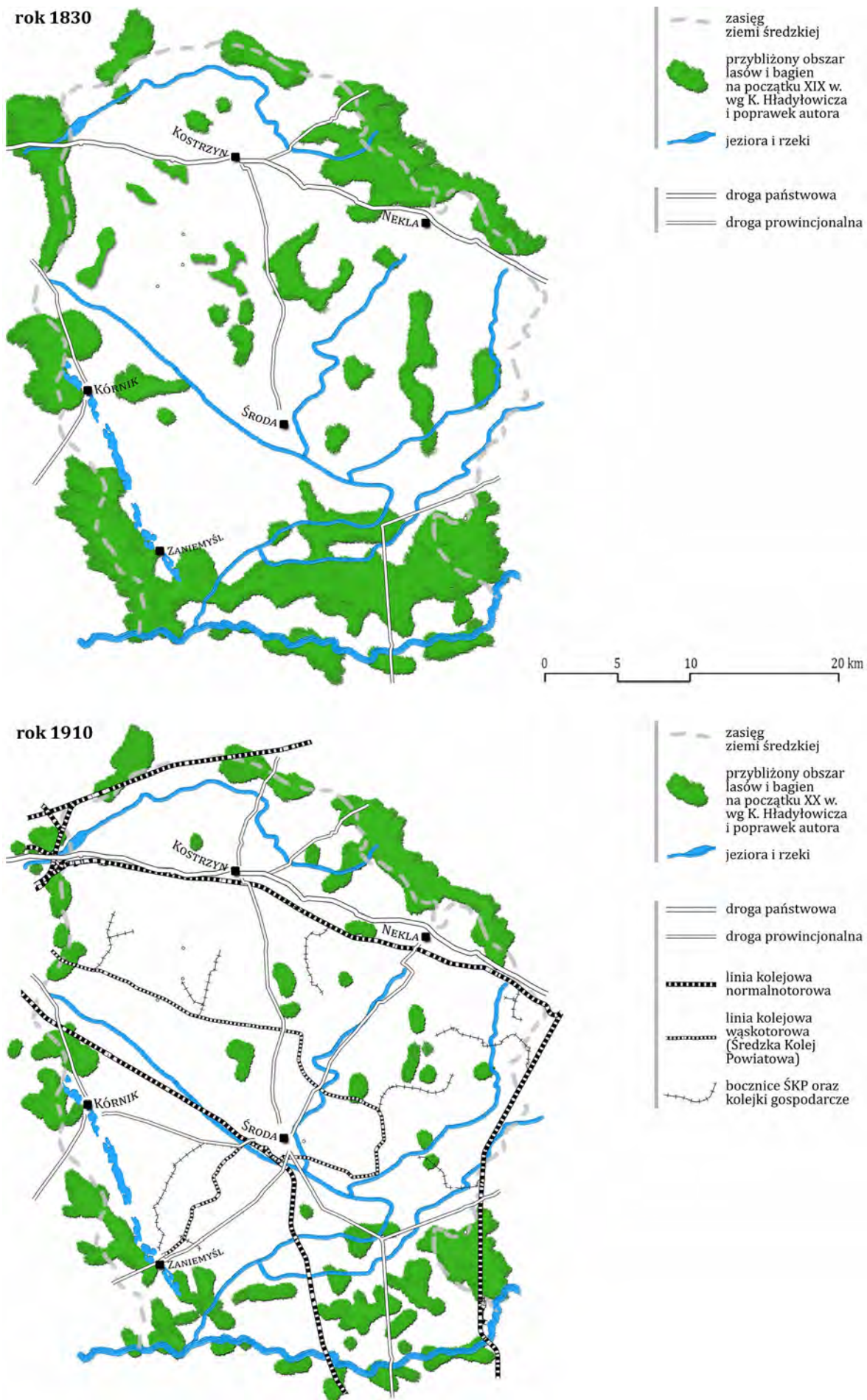
¹⁴⁹ Borowski S., *Rolnictwo...*, dz. cyt., s. 93.

¹⁵⁰ Bielecka J., dz. cyt., s. XI.

¹⁵¹ Por. Borowski S., *Rozwój rolnictwa*, [w:] *Dzieje Wielkopolski*, t. 2, red. Jakóbczyk W., Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1973, s. 380–385; Tenże, *Rozwarstwienie...*, dz. cyt., s. 162.

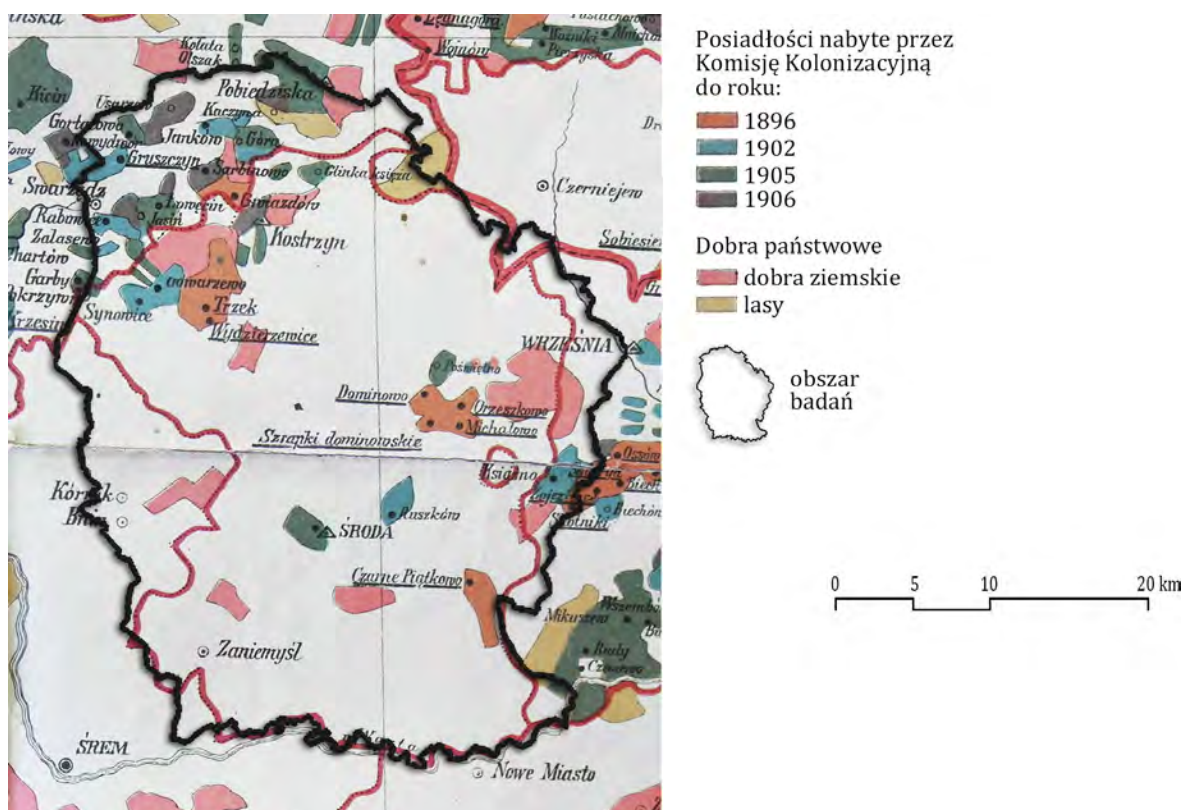
¹⁵² Często jednak wiejska karczma mieściła się w budynku należącym do folwarku. Zob. Baranowski B., dz. cyt., s. 70.

¹⁵³ Wieś Kobylepole (obecnie dzielnica Poznania) była własnością rodziny Mycielskich. Senior rodu – Józef Mycielski – był jednym z głównych pomysłodawców kolei. Źródło: <http://sredzkakolej.pl/historia.html>, [dostęp: 7.11.2022].

ryc. 17. Stan komunikacji drogowej i kolejowej na ziemi śródzkiej w latach 1830 i 1910
 Źródło: oprac. autora

ryc. 18.

Posiadłości na ziemi średzkiej nabyte przez pruską Komisję Kolonizacyjną do roku 1906

Źródło: oprac. autora na podkładzie Mapy W. Ks. Poznańskiego...

cywilizację „ograniczoną przestrzennie”, a fala przemysłowa znów wytworzyła kulturę „szerokich przestrzeni”¹⁵⁴. Na przełomie XIX i XX w. zaczęto wykorzystywać nowe źródła energii (siłę wiatru, energię elektryczną i energię dostarczaną przez motory spalinowe), co umożliwiło zelektryfikowanie wielu folwarków. W wyniku tych przemian oraz rosnącego stanu wiedzy rolniczej¹⁵⁵ w przeciągu niecałych 40 lat zarejestrowano wysoki skok w plonach buraków cukrowych (60%), ziemniaków (180%) oraz dwukrotny wzrost w plonowaniu zbóż. Przy trzykrotnym wzroście liczebności trzody chlewnej nastąpił jednocześnie ośmiokrotny spadek liczby owiec¹⁵⁶.

Germanizacja na ziemi średzkiej

Ziemia średzka charakteryzowała się gęstą siecią majątków ziemskich. Od Środy Wielkopolskiej zarówno w kierunku południowym, jak i zachodnim i północno-zachodnim, w prowincji poznańskiej wzrastał areal gospodarstw chłopskich¹⁵⁷. Tereny te wzbudzały zainteresowanie zaborcy, który – przy

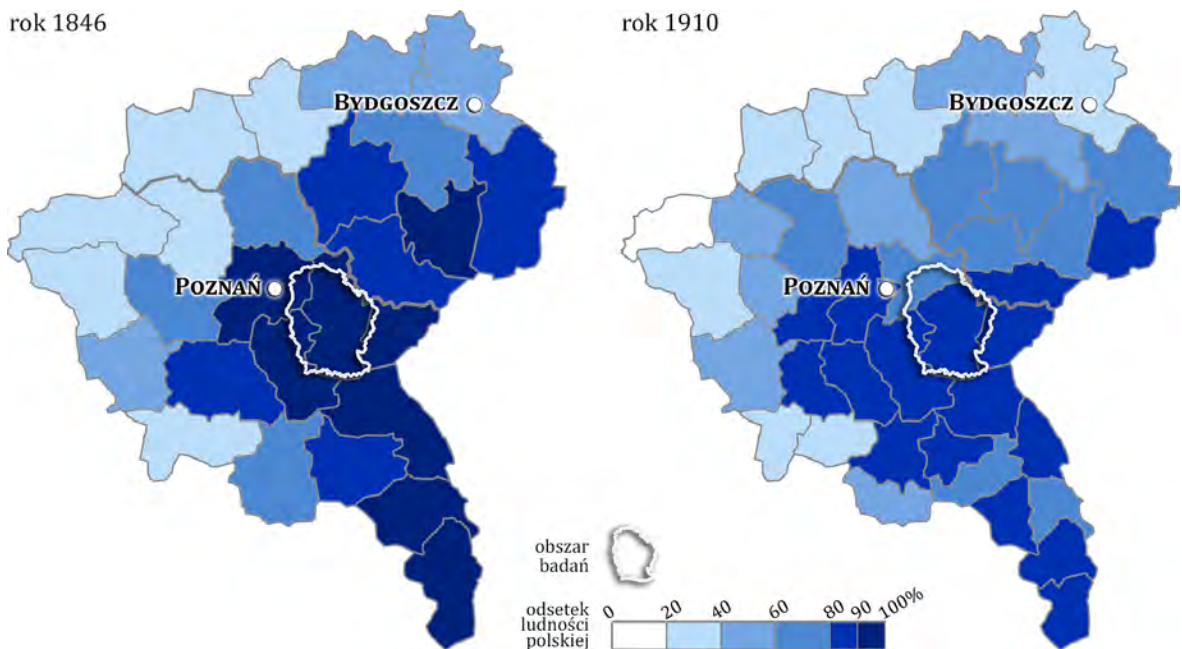
¹⁵⁴ Toffler A., dz. cyt., s. 127.

¹⁵⁵ Obszerny spis książek przydatnych ziemianinowi prezentuje: *Katalog książek polskich z zakresu gospodarstwa wiejskiego i łącznych z niem gałęzi*, nakładem Rubieszewskiego i Wrotnowskiego, Warszawa 1899.

¹⁵⁶ Prądu stałego najczęściej dostarczały elektrownie folwarczne i miejskie. Zob. Borowski S., *Rozwój...*, dz. cyt., s. 383–384.

¹⁵⁷ Tenże, *Rozwarcstwienie...*, dz. cyt., s. 130.

ryc. 19.

Zmiany w odsetku ludności polskiej w powiatach Prowincji Poznańskiej w latach 1846 i 1910

Źródło: oprac. autora na podstawie Borowski S., *Stosunki społeczno-gospodarcze*, [w:] *Dzieje Wielkopolski...*, dz. cyt., Mapa VII, VIII

pomocy powstałej w 1886 r. Komisji Kolonizacyjnej – zamierzał wykupić i rozparcelować wielką własność ziemską. Akcja wykupu i parcelacji gruntów folwarcznych była najintensywniejsza na obszarze między Kostrzynem a Swarzędzem, gdzie przeważała już własność niemiecka (ryc. 18). Pozostałe majątki przejęte przez Komisję były rozproszone w centralnej części obszaru badań z zaakcentowaniem zwartej części czterech wsi: Dominowa, Michałowa, Orzeszkowa i Szrapek. Do roku 1906 Komisja wykupiła łącznie na ziemi średzkiej 19 majątków ziemskich, w tym 10 należących do Polaków¹⁵⁸. Podobnie, jak miało to miejsce przy uwłaszczeniu, za najlepszy układ wsi parcelacyjnej uznano wieś kolonijną¹⁵⁹.

Działania Komisji Kolonizacyjnej i Komisji Generalnej (która prowadziła własną akcję parcelacyjną) w zaborze pruskim poskutkowały wykupem i przejęciem 912 gospodarstw folwarcznych. Blisko 80% ich gruntów podzielono między kolonistów, tworząc 16,4 tys. gospodarstw¹⁶⁰. Wyraźny wzrost niemieckojęzycznej ludności zanotowały północno-wschodnie powiaty Prowincji Poznańskiej (ryc. 19).

¹⁵⁸ Komisja Kolonizacyjna wykupiła polskie majątki należące do: Stanisława Ponińskiego (Dominowo, Orzeszkowo, Szrapek), Józefa Grochowskiego (Michałowo), Kazimierza Rożańskiego (Gwiazdowo), p. Wadyńskiego (Gruszczyn), Zygmunta Węsierskiego (Czarne Piątkowo), Stanisława Zakrzewskiego (Łowęcín), Ludwika Żółtowskiego (Trzek) i Gustawa Żychlińskiego (Wydzierzewice). Pośród wykupionych i następnie rozparcelowywanych niemieckich majątków znalazły się: Garby, Gortatowo, Gowarzewo, Książno, Markowice, Rabowice, Sarbinowo, Synowice i Zalasewo. W przypadku 7 miejscowości Komisja zdołała wykupić tylko ich pewną część (Góra, Jasin, Uzarzewo, Glinka Duchowna, Kostrzyn, Poświętno i Środa). Zob. Słupski Z.Ś., *Mapa W. Ks. Poznańskiego z oznaczeniem posiadłości Pruskiej komisji kolonizacyjnej nabytych pod koniec 1906 r.*, nakładem Bernarda Milskiego, Poznań 1908.

¹⁵⁹ Rozwiązanie to uznawano za korzystne ze względu na mniejsze zagrożenie pożarem czy rozprzestrzenianie chorób, a także na dostępność gruntów, łatwy dozór i szybką zwózkę. Zob. Tuliszkowski J., dz. cyt., s. 5.

¹⁶⁰ Borowski S., *Rozwój...*, dz. cyt., s. 374–375.

Znaczna część ziemi średzkiej podczas tej „najdłuższej wojny nowoczesnej Europy”¹⁶¹ nadal stanowiła „bastion polskości”. Niemniej działania Komisji doprowadziły powiat Poznań-Wschód i wchodzący w jego skład rejon Swarzędza do zanotowania największego spadku odsetka ludności polskiej w centrum prowincji. Na początku XX w. działalność Komisji Kolonizacyjnej została oceniona przez władze pruskie jako zdecydowanie poniżej oczekiwań. Dlatego właśnie w 1908 r. ziemskiej uchwalono ustawę wywłaszczeniową wobec wielkiej własności, która nigdy jednak nie doszła do skutku.

4.1.4. Kształtowanie krajobrazu folwarcznego od roku 1918

Zagęszczenie folwarków na ziemi średzkiej było bardzo wysokie po odzyskaniu niepodległości. Na jeden folwark przypadało około 6 km² powierzchni przy średnio 19 km² w ówczesnym województwie poznańskim¹⁶². Zmiana uwarunkowań politycznych obniżała rolę ziemian do coraz mniej znaczącej grupy społecznej. Zniesienie przez konstytucję marcową tytułów rodowych i herbów szlacheckich spowodowało, że ziemiaństwo nie odegrało już później znaczącej roli politycznej¹⁶³. Tuż po I wojnie światowej nastąpiła fala strajków rolnych, pojawił się problem uregulowania warunków bytowych pracowników folwarcznych oraz zaostrzyły się konflikty społeczne, wzmacniane dodatkowo docierającymi z zagranicy hasłami rewolucji¹⁶⁴. Silne głosy o parcelacji wielkiej własności szerzone już przed 1918 r. doprowadziły do dyskusji nad koniecznością przeprowadzenia reform agrarnych, co wkrótce potem stało się faktem¹⁶⁵. Dekret z 1944 r. również wpisał się – choć oczywiście w sposób brutalny – w proces rozparcelowywania majątności ziemskich, który w zasadzie trwa do dzisiaj.

Reformy agrarne w okresie międzywojennym

Dyskusja nad przeprowadzeniem polskiej reformy rolnej znalazła się po roku 1918 między dwiema skrajnie różniącymi się koncepcjami Rosji i Niemiec. Europa Wschodnia w zasadzie nie przeprowadzała reform, których celem mogło być polepszenie sytuacji agrarnej, a dokonywała przewrotu agrarnego. Konsekwentnie realizowana likwidacja warstwy ziemiańskiej nie przyczyniła się do odrodzenia poziomu rolnictwa z czasów przedwojennych¹⁶⁶. W Niemczech liczone się z interesami ziemian i dlatego przyjęto zasady poszanowania prawa własności, ograniczanie wywłaszczenia i udzielenia pełnego odszkodowania¹⁶⁷. Na bazie tych doświadczeń wśród głównych polskich postulatów znalazł się ten mówiący, że szczególną ochroną należy objąć wysokotowarowe, zmechanizowane założenia folwarczne. W ustawie z 15 lipca 1920 r. o wykonaniu reformy rolnej¹⁶⁸ przyjęto mocnych ekonomicznie i wydajnych producentów rolnych za silne podstawy gospodarki i stymulatory postępu na wsi. Dlatego do parcelacji majątków prywatnych można było przystąpić dopiero po parcelacji dóbr państwowych. Limit ziemi wyłączonej spod parcelacji prywatnych folwarków ustalano na

¹⁶¹ Polski serial historyczny w reżyserii Jerzego Sztwiertni przedstawia walkę Wielkopolan z germanizacją w latach 1815–1918.

¹⁶² Borska T., *Założenia...*, dz. cyt., s. 92.

¹⁶³ Jaroszewski T., *Koniec...*, dz. cyt., s. 222.

¹⁶⁴ Rozbicka M., *Male...*, dz. cyt., s. 145.

¹⁶⁵ Lichorowicz A., *Polskie reformy rolne 1920–1944 a ziemiaństwo*, [w:] *Dziedzictwo. Ziemianie polscy i udział ich w życiu narodu*, red. Chrzanowski T., Wydawnictwo Znak, Kraków 1996, s. 86.

¹⁶⁶ Studnicki W., dz. cyt., s. 10.

¹⁶⁷ Tamże, s. 139.

¹⁶⁸ Ustawa z dnia 15 lipca 1920 roku o wykonaniu reform rolnej (Dz.U. 1920 nr 70 poz. 462).

ryc. 20.

Krajobraz majątku Chłapowo w latach 20. XX w.

Źródło: Sas-Lityński S., dz. cyt., s. 64–65

poziomie 180 ha. Było to postanowienie dość radykalne, niemniej nie kwestionowano dalszej egzystencji majątków ziemskich, a w przypadku tych o wyższym poziomie technicznym planowano nawet powiększenie tego limitu¹⁶⁹. Druga reforma rolna została wprowadzona z końcem 1925 r.¹⁷⁰. Przyjęta ustawa była jednym z instrumentów przebudowy ustroju rolnego Polski. Analogicznie do wcześniejszych ustaleń, za maksymalny limit posiadanych gruntów przyjęto obszar 180 ha¹⁷¹. Co istotne, właściciele ziemscy sami decydowali – uwzględniając swoje potrzeby, stan zadłużenia i możliwości produkcyjne – które grunty przekazują pod parcelację¹⁷². Polska administracja jednak, wobec ogromu postawionych przed nią zadań i samego rozmieszczenia majątków ziemskich¹⁷³, nie podołała realizacji akcji parcelacyjnej¹⁷⁴. Znormalizowanie projektów budynków mieszkalnych i gospodarczych oraz ich częściowa prefabrykacja i użycie drewna nie przyspieszyły prac¹⁷⁵. Sytuacja uległa zmianie dopiero w roku 1934, kiedy to ministrem rolnictwa został Juliusz Poniatowski. W ciągu zaledwie kilku kolejnych lat w województwach zachodnich i północnych wzniesiono (lub rozpoczęto budowę) około 8,5 tys. domów i blisko 17 tys. budynków gospodarczych. Zabudowa była realizowana „pod klucz” wraz z drzewami owocowymi i krzewami¹⁷⁶. Także w krajobrazie ziemi średzkiej pojawiły się nowe kolonie – tzw. poniatówki – o charakterystycznym układzie rozproszonych zagrod.

¹⁶⁹ Lichorowicz A., dz. cyt., s. 86–89.

¹⁷⁰ Ustawa z dnia 28 grudnia 1925 roku o wykonaniu reform rolnej (Dz.U. 1926 nr 1 poz. 1).

¹⁷¹ W ramach limitu 550 tys. ha minister rolnictwa mógł określać w majątkach obszary wyłączone spod parcelacji. Za pośrednictwem starosty powiatu wpisywano w księdze gruntowej decyzję o wyłączeniu.

¹⁷² Gdy właściciel nie podjął się tego działania, po dwuletnich ostrzeżeniach następował przymusowy wykup ziemi. Por. Lichorowicz A., dz. cyt., s. 89–91; Karski J., *Ziemianie w drugiej Rzeczypospolitej*, [w:] *Dwór polski. Zjawisko historyczne i kulturowe*, red. Kajzer L., Stowarzyszenie Historyków Sztuki, Kielce 2008, s. 532–533.

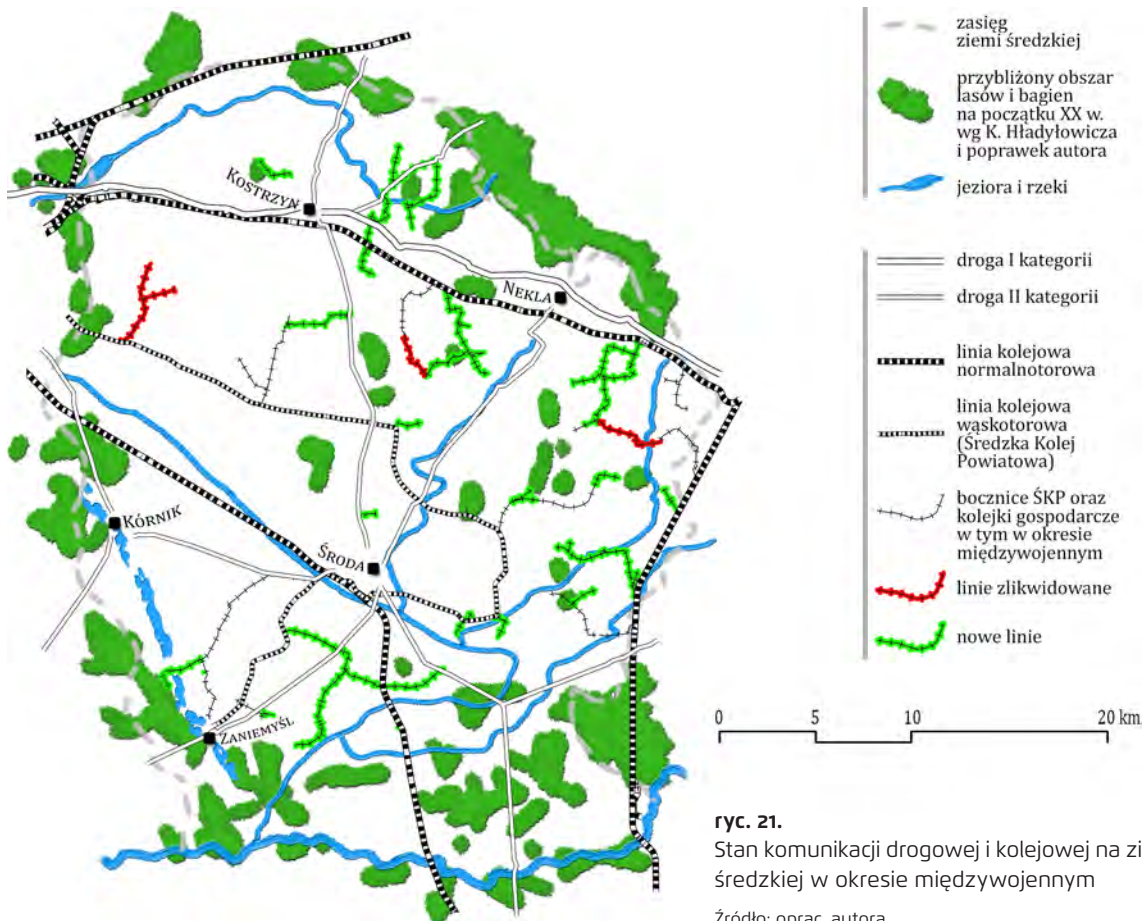
¹⁷³ Jednym z zasadniczych problemów wykonalności reformy rolnej w latach 30. XX w. był fakt, że „głód ziemi” występował tam, gdzie nie było majątków, a tam, gdzie istniała nadwyżka ziemi, nie było miejscowej ludności do jej nabycia i uprawiania. Przenoszenie ludności w takich okolicznościach było kosztowne i trudne do zaakceptowania przez parcelantów. Zob. Chłapowski D., *Sprawy ziemiaństwa polskiego*, „Studia i Materiały – Krajobrazy” nr 6, Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu, Warszawa 1993, s. 31.

¹⁷⁴ W ciągu dekady w województwach zachodnich wzniesiono zaledwie około 800 osad parcelacyjnych.

¹⁷⁵ Początkowo były to realizacje na wzór m.in. Małopolski. W celu stworzenia regionalnych wariantów zdecydowano się poprosić o merytoryczną pomoc Wydział Architektury Politechniki Warszawskiej.

¹⁷⁶ Znacznie mniejszy udział w akcji parcelacyjnej miał Państwowy Bank Rolny. Zob. Rozbicka M., *Małe...*, dz. cyt., s. 78–89.

Majątki ziemskie jako silne podstawy gospodarki II RP

Struktura własnościowa majątków ziemskich na ziemi średzkiej podobnie jak w okresie zaborów, tak i w II RP opierała się głównie na własności jednowioskowej. Jedynie część majątków w jej centralnej części była skupiona wokół rodzin Mańkowskich i Mielżyńskich. Rozległe dobra wokół Zaniemyśla posiadała Jadwiga Jouanne. Największe dobra kórnickie, bo liczące prawie 5 tys. ha na obszarze badań, rodzina Zamojskich przekazała w drodze darowizny Narodowi Polskiemu i odtąd stanowiły one niepodzielny majątek Fundacji Zakładów Kórnickich¹⁷⁷. Poziom techniczny kilku majątności z ziemi średzkiej¹⁷⁸ przedstawiono w wydanej w 1926 r. *Złotej księdze ziemiaństwa polskiego*. Poza uprawą ziemi działalność majątków ziemskich obejmowała najczęściej hodowlę nasion, gospodarkę leśną i rybacką oraz produkcję przemysłową, w której dominowało gorzelnictwo. Powszechnie zmechanizowane folwarki dysponowały pługami parowymi, turbinami, lokomobilami i młockarniami. Turbiny wodne zapewniały elektryczność, a coraz więcej majątków posiadało własne centrale elektryczne¹⁷⁹. Mechanizacja i nowoczesne środki uprawy pozwalały na podnoszenie kultury ziemi nawet przy bardzo słabych glebach, np. majątki Kociałkowa Górka i Mystki – dotąd mocno zalesione – po długoletnich i intensywnych pracach stały się typowo rolnicze¹⁸⁰. W okresie międzywojennym powiat

¹⁷⁷ Ustawa z dnia 30 lipca 1930 roku o Zakładach Kórnickich (Dz.U. 1930 nr 86 poz. 592).

¹⁷⁸ W księdze ujęto majątności: Chłapowo, Kociałkowa Górka, Mystki, Szlachcin, Iwno i Wyszakowo.

¹⁷⁹ Sas-Lityński S., dz. cyt., s. 63–65, 106, 122, 168–169, 213–216, 256–257.

¹⁸⁰ Tamże, s. 122, 168–169.

średzki był jednym z głównych producentów pszenicy w Wielkopolsce¹⁸¹, a oprócz zbóż w krajobrazie dominowała uprawa buraka cukrowego (ryc. 20). W okresie międzywojennym zlikwidowano kolejki gospodarcze wiodące do Gowarzewa i Raławek z powodu rozparcelowania ich gruntów (ryc. 21).

Z uwagi na wysoką dochodowość Średzkiej Kolei Powiatowej wybudowano bocznicę do Brodowa i Czarnotek¹⁸². Budowę nowych kolejek w okresie dwudziestolecia międzywojennego determinowała przede wszystkim działalność wrzeńskiej cukrowni. Do linii normalnotorowych, wiodących w kierunku Wrześni, przyłączano majątki Iwno, Gułtowy, Podstolice i Murzynowo. Sieć kolei gospodarczych wzrosła ze 120 do niemalże 190 km długości. Natomiast modernizacja ustabilizowanej już sieci dróg sprzyjała rozwojowi transportu i jednocześnie prowadziła do likwidacji położonych samotniczo karczm¹⁸³.

Skutki realizacji dekretu z 1944 r. o przeprowadzeniu reformy rolnej

Dekret o reformie rolnej¹⁸⁴ zapoczątkował reorientację polskiego rolnictwa. Majątki ziemskie posiadające więcej niż 50 ha użytków rolnych lub 100 ha powierzchni ogólnej podlegały w całości nacjonalizacji. Sytuacja ta była bezprecedensowa dla całej Europy Środkowej, gdzie majątki były rozparcelowywane w części przekraczającej tylko ustalone limity ziemi. Na tle reform w Rumuni, Czechosłowacji i na Węgrzech polskie zarządzenia były bardzo radykalne i miały bardziej cechy rewolucji niż reformy rolnej¹⁸⁵. Świadczyły o tym pierwotne plany polegające na niemal całościowym i szybkim rozdysponowaniu mienia przedwojennych majątków. Plany te musiały jednak ulec zmianie z konieczności zaopatrzenia miast w żywność. W tym celu wykorzystano folwarki oraz ogromną pulę gruntów, których nie zdołano rozparcelować w całości wśród dawnych pracowników folwarcznych. Działalność powołanych w tym celu stacji hodowli roślin oraz państwowych stadnin nie miała charakteru ściśle destrukcyjnego. Gorsza sytuacja wystąpiła w RSP, a zwłaszcza w PGR-ach. Słaba kontrola państwa nad ich działalnością prowadziła do marnotrawstwa środków finansowych, zaś ówczesna ideologia polityczna wiodła do szeregu negatywnych zjawisk na tle społecznym i przestrzennym. Mimo że za niektóre ze zmian, jak likwidacje nieopłacalnych kolejek polnych, odpowiadał rozwój gospodarczy¹⁸⁶, to właśnie sposób zarządzania PGR-ów prowadził często do uszczuplania użytków rolnych i leśnych, dewastacji środowiska przyrodniczego i oszpeccenia krajobrazu¹⁸⁷. Założenia folwarczne, objęte iluzoryczną kontrolą konserwatorską, były przebudowywane lub likwidowane, co dotyczyło się poszczególnych obiektów, a nierzadko nawet całych pierzei. Forma wznoszonych obiektów gospodarczych i mieszkalnych, w tym wielkokubaturowych bloków, nie odpowiadała skali miejsca. Tereny parków i ogrodów stawały się często miejscem wspólnym, a więc – niczym. W związku z wkraczającą na wieś infrastrukturą techniczną stawały się łatwym punktem do lokalizowania hydroforni. Zaakceptowana powszechnie niska szkodliwość społeczna tych czynów doprowadzała do dewastacji, a niekiedy całkowitych zniszczeń zieleni. Siedziby ziemiańskie, z wyjątkiem tych przeznaczonych na szkoły czy muzea, były dewastowane, a w skrajnych przypadkach

■
¹⁸¹ Tamże, s. 16.

¹⁸² <http://www.sredzkakolej.pl/historia.html>, [dostęp 7.11.2022].

¹⁸³ Transport konny kurczył się, a w wielu wsiach powstawały inne, alternatywne miejsca spotkań. Zob. Baranowski B., dz. cyt., s. 97.

¹⁸⁴ Dekret Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z dnia 6 września 1944 r.

¹⁸⁵ Lichorowicz A., dz. cyt., s. 92–93.

¹⁸⁶ Kolejki polne, łączące majątki ziemskie z liniami normalnotorowymi, najszybszej ulegały rozbiórce. W roku 1973 zapadły pierwsze decyzje o rozbiórce bocznic Średzkiej Kolei Powiatowej, a trzy lata później – o likwidacji odcinka Środa – Kobylepole. Źródło: <http://www.sredzkakolej.pl/historia.html>, [dostęp 7.11.2022].

¹⁸⁷ Tłoczek I., *Dom...*, dz. cyt., s. 26.

likwidowane¹⁸⁸. Skala zniszczeń zabytkowej substancji była tak duża, że już w 1957 r. w projekcie ustawy konserwatorskiej, która niestety nigdy nie weszła w życie, zawarto smutną konkluzję, że „burzenie zabytków było ze strony nieodpowiedzialnych czynników i władz wyrazem źle pojętej walki z przeżytkami feudalizmu i klerykalizmu”¹⁸⁹. Na tle wyżej wymienionych uwag należy zaznaczyć, że PGR-y, zawiadujące przedwojennymi majątkami ziemskimi, zapewniały im spójność przestrzenną, choć faktem było naruszanie, a w konsekwencji czasem utrata, powiązań kompozycyjnych między zespołem a krajobrazem oraz powiązań wewnątrz zespołu. Nie tracąc z pola widzenia tych nieraz katastrofalnych w skutkach zmian, większość z nich nie była usankcjonowana nowymi podziałami własnościowymi. Stąd istniała zawsze szansa – choćby hipotetycznie – na odtworzenie (a przynajmniej naprawę) dawnych powiązań krajobrazowych.

Przekształcenia krajobrazu folwarcznego po roku 1989

Pod koniec lat 80. XX w. w polskim rolnictwie istniała trójsektorowa struktura własności, obejmująca gospodarstwa państwowe, spółdzielcze i prywatne. Malejąca rentowność produkcji i zmniejszający się rynek zbytu potęgowały trudności finansowe zwłaszcza gospodarstw państwowych. W latach 1990–1991 lawinowo rosła ilość PGR-ów, które traciły zdolności kredytowe¹⁹⁰. Na mocy ustawy z 1991 roku¹⁹¹ zostały one postawione w stan likwidacji, a ich majątek przejęła Agencja Własności Rolnej Skarbu Państwa (obecnie: Krajowy Ośrodek Wsparcia Rolnictwa). W wyniku przyjęcia ustawy zapoczątkowano ich prywatyzację, a lata 1993–1996 okazały się w tym zakresie decydujące. W strukturze polskiego rolnictwa pojawiły się duże gospodarstwa rolne, często oparte na sprzedaży niemal całych gospodarstw folwarcznych lub administrowaniu nimi¹⁹². Dało to hipotetyczną możliwość do utrzymania spójności dawnych zespołów, czego przykładem jest PGR Chudzice, zakupiony przez prywatnego właściciela w 1993 r. (ryc. 22a). Taką szansę można także dostrzec w restytucji fundacji kórnickiej z 2001 r., której nadano 4200 ha dawnych ziem folwarcznych, lecz głównie bez zabudowań¹⁹³. Biorąc pod uwagę strukturę przejmowanych gruntów oraz postęp w mechanizacji, w krajobrazie ziemi średzkiej zaznaczyły się monokultury o dużym areale.

Peryferyjne położenie wielu folwarków sprzyja ich wykorzystaniu na równie ustronnie prowadzoną działalność gospodarczą, w tym przemysłową, co prowadzi do daleko idących przekształceń układu folwarków i ich substancji zabytkowej. Egzystencja obiektów pofolwarcznych jest często podtrzymywana przez jedynie prowizoryczne naprawy (ryc. 22b). Powodami naruszeń lub zniszczeń są nieużytkowanie i brak nadania im współczesnej funkcji. Paradoksem jest fakt całkowitego usuwania choćby i reliktowo zachowanego detalu jako niepasującego do obiektu po jego „modernizacji”¹⁹⁴. Przeciwną tendencję stanowią zjawiska renowacji (nie rzadko powiązanych z rekonstrukcją) siedzib ziemiańskich (ryc. 22c),

■
¹⁸⁸ Problematykę dewastacji siedzib ziemiańskich w okresie PRL-u podejmuje wiele prac badawczych. Zob. Kozak M., *Dewastacja wiejskich rezydencji w Polsce – czynniki*, [w:] *Przestrzeń w turystyce. Znaczenie i wykorzystania*, red. Durydziwka M., Duda-Gromada K., Wydział Geografii i Studiów Regionalnych UW, Warszawa 2015.

¹⁸⁹ Pruszyński J., dz. cyt., s. 192.

¹⁹⁰ Dzun W., *Państwowe gospodarstwa rolne w rolnictwie polskim w latach 1944–1990*, Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa Polska Akademia Nauk, Warszawa 1991s. 105.

¹⁹¹ Ustawa o gospodarowaniu nieruchomościami rolnymi Skarbu Państwa.

¹⁹² Dzun W., *Państwowe gospodarstwa rolne w procesie przemian systemowych w Polsce*, Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa Polska Akademia Nauk, Warszawa 2005, s. 240.

¹⁹³ Ustawa z dnia 18 września 2001 roku o fundacji – Zakłady Kórnickie (Dz.U. 2001 nr 130 poz. 1451).

¹⁹⁴ Na temat perspektyw zachowania inwentarskich budynków folwarcznych w XXI w. pisze: Drożdż-Szczybura M., dz. cyt., s. 57–65.

A

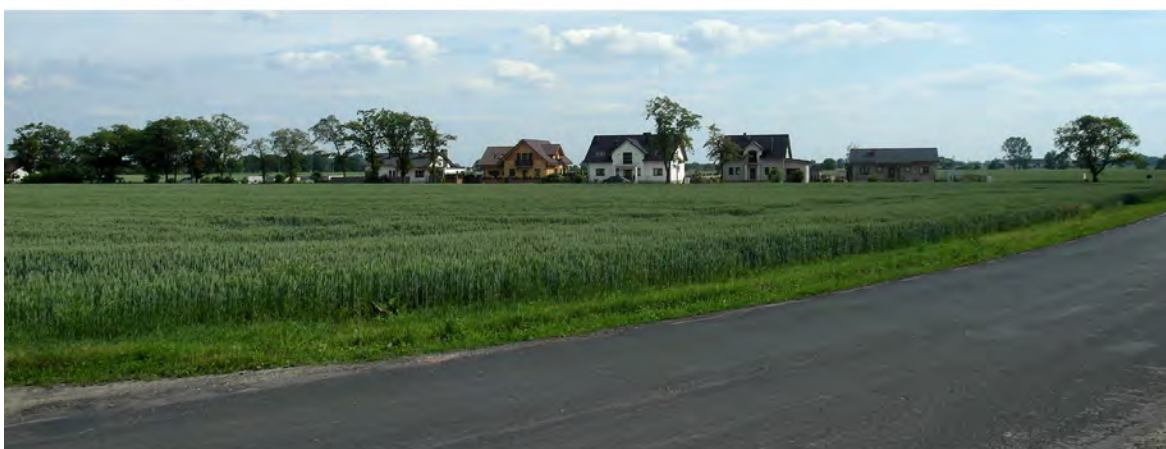
C

B

D

E

ryc. 22.

Współczesne zjawiska i tendencje w kształtowaniu krajobrazu folwarcznego ziemi średzkiej:

A – spójność kompozycji tzw. gospodarstwa popegeerowskiego w Chudzicach;

B – egzystowanie zabudowy folwarcznej na przykładzie spichlerza z 1923 r. w RSP Sabaszczewo;

C – renowacja pałacu w Połężewie;

D – postępująca degradacja alei pałacowej wraz z zabudową jednorodziną w Dębicz;

E – realizacja domu w „stylu dworcowym” w Brzostku

Źródło: A – oprac. autora na podkładzie Google Maps; B–D, E – fot. autora

co ocenić można jako działania niezwykle karkołomne¹⁹⁵. Negatywnym zjawiskiem pozostaje wycinka historycznych zadrzewień. Ich przyczyną są zwykle przebudowy dróg ale także zabudowa (ryc. 22d),

¹⁹⁵ Własną historię odzyskiwania dworu i parku przedstawił: Novák-Zempliński A., *Park dworski w Tułowicach*, [w:] *Pałac w ogrodzie*, red. Wierzbicka B., Biblioteka Towarzystwa Opieki nad Zabytkami, Warszawa 1999.

nierzadko we współczesnym wydaniu „stylu dworkowego” (ryc. 22e). Bez względu na ocenę formalną tej architektury, po długim okresie socjalizmu zjawisko to przywraca architekturze jej ludzki wymiar¹⁹⁶.

Ilość zmian dokonanych w ciągu ostatnich dwóch dekad doprowadził do znacznego rozdrobnienia majątku popegeerowskiego, a także częściowo RSP. Współczesna „parcelacja” pozostałości dawnych majątków ziemskich wiedzie ku stopniowej wyprzedazy gruntów rolnych (w tym z zasobu KOWR-u) oraz sprzedaży pojedynczych obiektów, m.in. siedzib z założeniami parkowymi. Wyłączenia te mają charakter nie tylko prawny, lecz także przestrzenny, co budzi obawy wobec wyizolowania reliktyw gospodarki folwarczej ze struktury krajobrazu rolniczego. Dokonana w ostatnich latach cyfryzacja i modernizacja zasobu geodezyjnego pociągnęła za sobą konieczność uregulowań prawnych, w tym często usankcjonowania nawarstwień przestrzennych, dokonanych przez powojennych użytkowników majątków ziemskich. Dotyczy to m.in. dróg publicznych, terenów hydroforni i gruntów spółdzielni mieszkaniowych. Nowe podziały własnościowe są wyznaczane w oderwaniu od kontekstu przestrzennego, co skwitować można refleksją, że „łatwiej będzie w przyszłości poprawić złą architekturę niż – naruszając »święte prawo własności« – naprawić skutki dzisiejszej niefrasobliwości i nieodpowiedzialności w planowaniu”¹⁹⁷.

4.2. Interakcja między człowiekiem a naturą w krajobrazie rolniczym

O ile w dyskursie naukowym i politycznym pojęcia europejskiej różnorodności biologicznej i dziedzictwa kulturowego mają duży wydźwięk, o tyle badania rzadziej koncentrują się na rozpoznaniu interakcji czynników przyrodniczych i kulturowych¹⁹⁸. W racjonalności prowadzonej przez człowieka działalności gospodarczej tkwi ocena środowiska i sposób ustosunkowania się do jego materialnych wartości¹⁹⁹. Wykorzystanie warunków naturalnych, w tym przede wszystkim urodzajnych gleb, zapewniało początkowo samowystarczalność produkcji, a wielowiekowa więź społeczna pozostawała w logicznym związku z przestrzenią rolniczą. „Nie ma sensu, byśmy narzucali Ziemi abstrakcyjny, wymyślony rysunek, traktując ją jak czyste płótno. [...] Tysiącletnie wichry, deszcze i przypływy naznaczyły rysunek, który jest nierozzerwalnie stopiony z Ziemią – z układem gleby, stoków i lasów, a nade wszystko z kształtem rzek i strumieni”²⁰⁰. Jak jednak pisał Michael Aston – jeden z pionierów archeologii krajobrazu – „w normalnych warunkach ludzie zwykle robią to, co wymaga najmniejszego wysiłku, aby uzyskać maksymalny zysk. Jednak warunki rzadko są standardowe”. Dość szerokie spectrum czynników, jak żyzność gleby, nachylenie terenu, preferencje upraw, względy estetyczne, czynniki technologiczne, wzrost populacji, pozwala zrozumieć zmieniające się sposoby użytkowania ziemi²⁰¹. Chęć osiągnięcia coraz lepszych wyników produkcyjnych lub też

¹⁹⁶ Leśniakowska M., „Polski dwór”..., dz. cyt., s. 61.

¹⁹⁷ Współcześnie wyznaczane podziały własnościowe są często rezultatem przypadku – uznała Elżbieta Raszeja. Zacytowana refleksja jest odpowiedzią na zadane przez autorkę pytanie: „Jeśli wzory przestrzenne wykształcone w trakcie historycznego rozwoju wsi trwają nadal, mimo całkowicie zmienionej rzeczywistości gospodarczej i społecznej, to jak trwale okażą się dzisiejsze podziały własnościowe?”. Zob. Raszeja E., *W poszukiwaniu...*, dz. cyt., s. 193.

¹⁹⁸ Uwaga ta jest o tyle istotna, o ile 80% powierzchni Unii Europejskiej stanowią krajobrazy wiejskie. W roku 2010 podczas międzynarodowej konferencji poświęconej różnorodności biologicznej i kulturowej podpisano deklarację oraz zainicjowano program UNESCO-SCBD, dotyczący powiązań między różnorodnością kulturową i biologiczną. Wynikiem pierwszego spotkania, które miało miejsce we Florencji w roku 2014, jest publikacja: *Biocultural diversity in Europe*, red. Agnoletti M., Emanuelli F., Springer International Publishing, „Environmental History” vol. 5, Nowy Jork 2005.

¹⁹⁹ Kielczewska-Zaleska M., *Geografia...*, dz. cyt., s. 33–34.

²⁰⁰ Whyte W.H., *The Last Landscape*, Doubleday, Garden City 1968, s. 181, za: Dubos R., dz. cyt., s. 187.

²⁰¹ Interpretację dawnych systemów użytkowania gruntów, systemów pól i powiązań komunikacyjnych szczegółowo przedstawił na przykładzie angielskiego krajobrazu Michael Aston. Zob. Aston M., dz. cyt., s. 103–119.

zmiana uwarunkowań społeczno-gospodarczych wpływały na decyzyjność zarządzających ziemią i na zmiany krajobrazu. Stopień opanowania warunków przyrodniczych za pomocą zmieniającej się w czasie technologii i organizacji pracy świadczył o poziomie kultury rolnej²⁰². Natomiast różne sposoby gospodarowania ziemią (modele rolnictwa) tworzyły i zmieniały strukturę przestrzenną krajobrazu rolniczego i pozostawiały w niej trwałe ślady.

4.2.1. Środowisko przyrodnicze a rozwój gospodarki folwarcznej – potencjał i bariery

Możliwości wykorzystania walorów krajobrazu otaczającego folwark były zmienne w czasie i zależne od stopnia rozwoju społeczno-gospodarczego²⁰³. Gospodarka folwarczna w celu osiągnięcia wyższych wyników produkcyjnych – obok działań mających na celu poprawę wartości gleby – niejednokrotnie w swej historii obierała drogę pokonywania barier środowiska. Można było to osiągnąć przez powiększanie areалу gruntów folwarcznych drogą ekspansji terenów dotychczas nieużytkowanych rolniczo, trzebież lasów czy nawet zmianę biegu cieków. Sterowanie procesem szerzenia osadnictwa olęderskiego, procesy regulacyjno-uwłaszczeniowe czy xx-wieczne akcje parcelacyjne stanowiły specyficzny i pośredni wpływ wielkiej własności ziemskiej na przeobrażenia środowiska przyrodniczego. Nierzadko to właściciel ziemski podejmował decyzje co do skali i miejsca ich realizacji, nadając tym samym kierunek zmian krajobrazu.

Warunki naturalne jako modyfikator kierunku produkcji rolniczej

Lokalizacja ziemi średzkiej wiąże się z koncentracją gleb o wysokich kompleksach przydatności rolniczej – jedną z kilku w Wielkopolsce (ryc. 23). To właśnie na dobrych glebach procesy intensyfikujące rolnictwo rozwijają się znacznie wcześniej i pełniej²⁰⁴. Gdyby nie gleby margliste (jedne z najbardziej urodzajnych gleb moreny dennej) procesy powstawania i wielowiekowego rozwoju gospodarki folwarcznej nigdy nie przybrałyby na ziemi średzkiej takich rozmiarów²⁰⁵. Sprzyjające warunki klimatyczne, równinna rzeźba terenu i mniejszy odpływ wód zadecydowały o uprawie zbóż jako dominującym typie produkcji rolniczej. Nie bez znaczenia jest jednak fakt, że podobnie jak w przypadku tworzenia się form osadniczych, tak i przy wyborze kierunku produkcji rolniczej „środowisko nie narzuca wyłącznie jednej możliwości dla działania człowieka”²⁰⁶. Dla gospodarki folwarcznej opartej na produkcji zbóż decydującymi stały się czynniki społeczne, tj. łatwo dostępna siła robocza i system pracy pańszczyźnianej. Wśród innych elementów środowiska przyrodniczego największą rolę w stymulowaniu kierunku produkcji rolniczej odegrały łąki. Sukcesywnie przejmowane przez folwark gminne pastwiska zostały wykorzystane do wypasu owiec, których hodowla wzrastała aż do okresu zaborów. W okresie kapitalizmu kierunek rolnictwa był nadal zwrócony ku intensyfikacji użytków rolnych, a w strukturze upraw obok zbóż pojawiło się wiele nowych roślin. Na ziemi średzkiej wykorzystanie potencjału surowców mineralnych ograniczało się do wydobycia gliny (zwłaszcza od końca XVIII w. do I. poł. XIX w.) i torfu (XIX w.).

■
²⁰² Nowacki H., *Folwark...*, dz. cyt., s. 10.

²⁰³ Por. Dobrowolska M., dz. cyt., s. 156; Kielczewska-Zaleska M., *Geografia...*, dz. cyt., s. 28.

²⁰⁴ Kielczewska-Zaleska M., *O powstaniu...*, dz. cyt., s. 154.

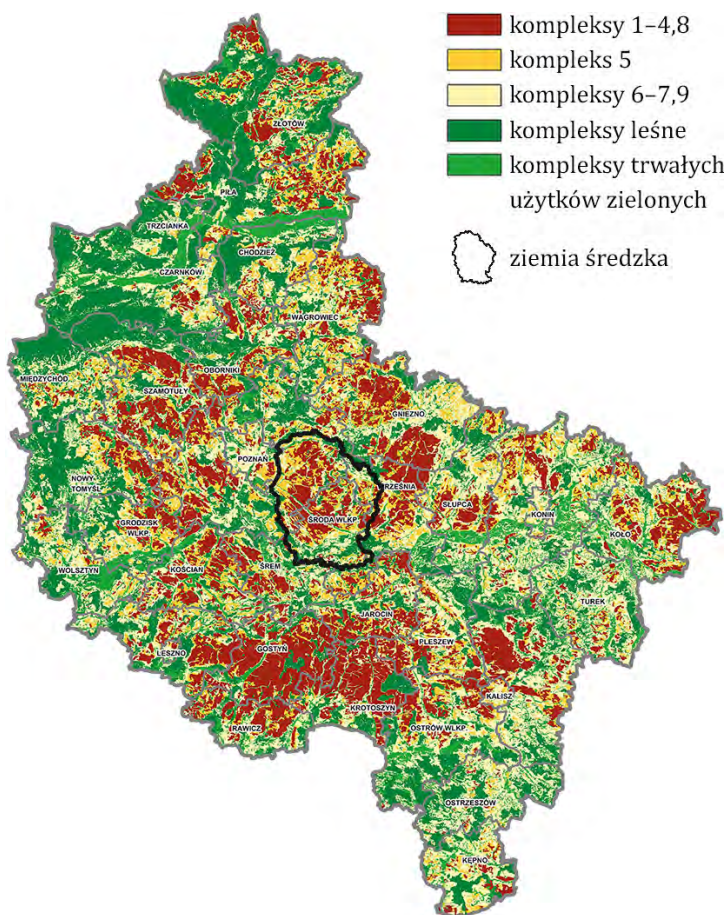
²⁰⁵ Związek między urodzajnością gleby a zagęszczeniem sieci folwarków doskonale przedstawia pasmo terenu od Kujaw w kierunku Poznania. Czarne ziemie występujące na Kujawach oraz powiecie strzelińskim położonym po ich południowej stronie zapewniły znaczącą przewagę wsi folwarcznych nad pozostałymi osiedlami wiejskimi. Zagęszczenie założeń folwarcznych drastycznie spada w okolicach Powidza i Mogilna zlokalizowanych na glebach piaszczystych, po czym znów rośnie w powiecie wrzesińskim i średzkim. Zob. Kielczewska M., dz. cyt., s. 107.

²⁰⁶ Kielczewska-Zaleska M., *O powstaniu...*, dz. cyt., s. 136.

Ingerencja gospodarki folwarcznej w środowisko przyrodnicze

W średniowiecznym krajobrazie największą rolę odgrywały lasy, przy czym nie była to puszcza z jedynie niewielkimi prześwitami upraw. Obok lasów, zajmujących około połowę obszaru Wielkopolski, znaczący udział miały łąki i mokradła²⁰⁷. Rolnik osiadł w tak zarysowanym krajobrazie, „mozolnie uprawiając małą działkę otoczoną oceanem bezkresnej przestrzeni”, czując się wobec niej jak karzeł²⁰⁸. Podczas kolonizacji na prawie niemieckim możliwości techniczne człowieka nie pozwalały mu „całkowicie zmienić oblicza ziemi w sztuczny, technologiczny świat marzeń”, co nie oznacza, że nie wykazywał on ku temu ambicji²⁰⁹. W okresie folwarczno-pańszczyńnianym folwark powiększał swój areal o tzw. grunty puste, co było procesem powolnym i zauważalnym dopiero w długiej perspektywie czasowej. Ekspansja terenów pozarolniczych, i tym samym pierwsza znacząca zmiana krajobrazu ziemi średzkiej, była związana z budową wsi folwarcznych na karczunkach leśnych (ryc. 12). Presja gospodarki rolniczej związana z glebami poleśnymi, zwykle najbardziej urodzajnymi, wywarła wpływ na zmniejszenie zalesienia całej Wielkopolski²¹⁰. To krótkie w historii działanie, obejmujące przełom XIV i XV w., wpływało w największym stopniu na strukturę lasów aż po wiek XVIII (ryc. 24), kiedy do głosu doszła kolonizacja olęderska. Nowy typ osadnictwa przyczynił się do karczunków lasów w okolicach Nekli i Sulęcina (także ryc. 13). W rezultacie od XIV do końca XVIII w. powierzchnia zwartych kompleksów leśnych spadła o 20%, tj. z około 32 tys. ha do około 25 tys. ha. Następnie do wybuchu I wojny światowej, a więc w okresie zaledwie nieco ponad stu lat, powierzchnia leśna spadła o kolejne 55% – do poziomu 11 tys. ha.

Olbrzymia trzebież lasów, związana z XIX-wiecznymi reformami agrarnymi, doprowadziła do rozbicia na mniejsze kompleksy zwartej powierzchni leśnej południowej części ziemi średzkiej.

ryc. 23. Kompleksy rolniczej przydatności wielkopolskich gleb

Źródło: Arabas-Piotrowska E. i in., dz. cyt., s. 42

²⁰⁷ Gąsiorowski A., dz. cyt., s. 255.

²⁰⁸ Toffler A., dz. cyt., s. 127.

²⁰⁹ Szerzej na temat wpływu człowieka na krajobraz rolniczy – w punktach zwrotnych w jego historii i wpływu czynnika władzy na zmiany przestrzenne – pisał Han Lörzing. Zob. Lörzing H., dz. cyt., s. 13–17.

²¹⁰ Porównanie mapy glebowej, obecnego zalesienia i jego stanu z XIV w. opracowanego przez Konstantego Hładylowicza wskazuje na istnienie kilku okręgów rolniczych w Wielkopolsce, różniących się długotrwałością uprawy ziemi: rejon Środy Wielkopolskiej i Wrześni, rejon Szamotuł i Poznania, rejon Kościana, Gostynia i Krotoszyna, rejon Żnina, Łęknia i Kcyni, a także okolice na północ od Pobiedzisk, Trzemeszna i Gniezna. Zob. Tłoczek I., *Miasteczka...*, dz. cyt., s. 22.

Główną przyczyną tego stanu rzeczy była – obok regulacji gruntów osadników olęderskich – budowa nowych folwarków, które powiększały areal ziemi uprawnej (np. Bogusławki, Borowo, Bronisław w kłuczu winnogórskim czy Zofiówka i Polesie w dobrach zaniemyskich – patrz ryc. 62). Zwarte pasma lasów w środkowej części obszaru badań zostały rozbite na mniejsze fragmenty, co było skutkiem kolonizacji niemieckiej, ekspansji gospodarki folwarcznej i uwłaszczenia chłopów. Późniejsze zmiany w strukturze lasów charakteryzują się bardzo małą dynamiką. Zakładane na przełomie XIX i XX w. parki dworskie i pałacowe, zadrzewienia śródpolne oraz zieleń ochronna wzdłuż dróg, wobec niemal bezleśnej środkowej ziemi średzkiej, minimalizowały niską lesistość terenu. Obecnie relikty tego systemu zieleni pełnią istotne funkcje ochronne, produkcyjne, społeczno-kulturowe i krajobrazowe.

Realizacja uwłaszczenia łączyła się z pomiarem wsi i wprowadzeniem zmian, podczas których prostowano drogi i ciek. Przebieg dotychczasowych granic, zwykle o charakterze strefowym (tj. uzależnionym od typu bariery fizjograficznej), był sprowadzany do linii. Utrzymywane od wieków graniczne miedze, często o „schodkowym” przebiegu wymuszonym układem wąskich parcel, zostały dostosowane do szerokich naddziałów gruntu (ryc. 25). Regulacja tych elementów z pewnością pociągnęła za sobą likwidację towarzyszącej im zieleni. Przyrost ziemi uprawnej – obok wycinki lasów – osiągnięto poprzez włączenie łąk i pastwisk w areal gruntów przypadających pod uwłaszczenie. Konsekwencją było ich zaorywanie przez chłopów, którzy otrzymali najwięcej bezużytecznych gruntów (ryc. 30). W wyniku prac regulacyjno-uwłaszczeniowych areal użytków rolnych w latach 1810–1861 wzrósł ogółem z 18% do aż 67% powierzchni Wielkopolski²¹¹.

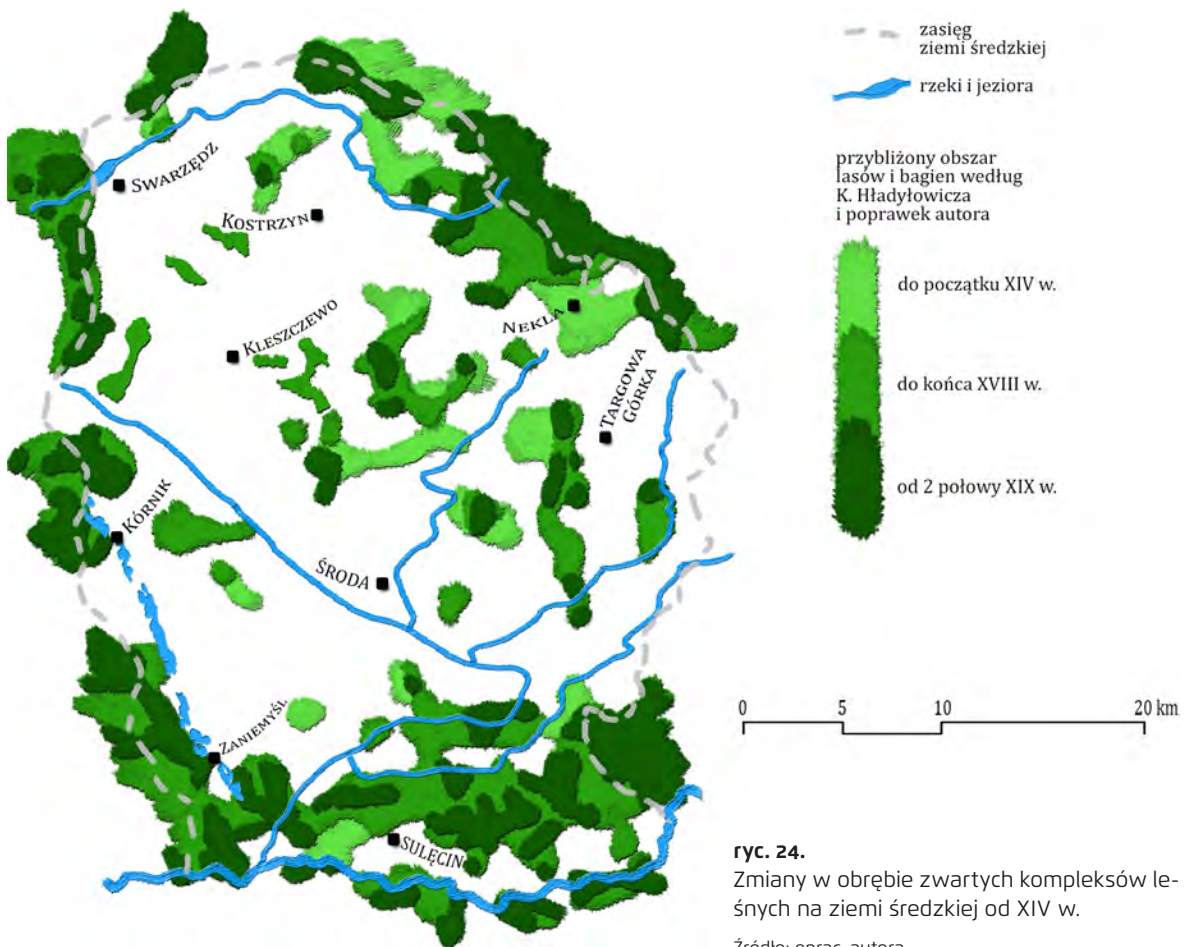
Zabiegiem, który sprowadził powierzchnie łąk do absolutnego minimum, były melioracje gruntów. Rozległość tych działań ilustruje zestawienie sieci wodnej z lat 80. XIX w., a więc po wykonaniu większości prac melioracyjnych, ze stanem tej przestrzeni z lat 30. XX w. (ryc. 26). Sieć wodna u schyłku XIX w. charakteryzowała się największym zagęszczeniem po północno-wschodniej stronie Środy Wielkopolskiej oraz pod Kostrzynem, przy czym zagęszczenie to było znacznie większe na gruntach folwarcznych niż chłopskich, a tym bardziej plebańskich. Różnice w siatce cieków ilustrują stosowne powiększania obejmujące rejon Jarosławca i Runowa, tj. dwa skrajne obszary pod względem zagęszczenia cieków i rowów na ziemi średzkiej. Uchwycenie zmian ilościowych prezentują wykresy. Średnie zagęszczenie strumieni w areale majątków ziemskich było znacznie wyższe niż na gruntach pozostałych typów własności (ryc. 27). W przeciągu kolejnych 50 lat wskaźnik ten drastycznie zmalał zarówno dla gruntów folwarcznych, jak i słabiej zmeliorowanych gruntów chłopskich, a nieznacznie dla obszarów zajętych przez olędrów. Odwrotna tendencja zaszła na gruntach plebańskich, gdzie prace melioracyjne były wyraźnie zapóźnione. Interesująco przedstawia się obraz małych zbiorników wodnych (ryc. 28). W rozbiciu ich na kategorię wielkości dominującą liczebnie rolę odgrywały małe oczka wodne o powierzchni do 0,1 ha. Do II wojny światowej ich liczba malała zarówno w zakresie gruntów folwarcznych, jak i chłopskich, a w pozostałych nie ulegała większym wahaniom. Ogółem liczba oczek wodnych od końca XIX w. do lat 30. XX w. spadła o 19% z ponad 3 tysięcy do niecałych 2,5 tysiąca.

Zmiany w sieci młynów rozlokowanych wzdłuż rzek i większych zbiorników wodnych są symptomem przemian stosunków wodnych. Na początku XIX w. na ziemi średzkiej funkcjonowało 25 młynów wodnych (ryc. 29). Wprowadzony krótko później wymóg znoszenia na rzekach elementów utrudniających odpływ (dla lepszej żeglugi i spławiania), a także malejąca opłacalność produkcji²¹² zagroziły ich dalszej egzystencji. Początkowo masowej likwidacji uległy młyny rozmieszczone w dość regularny sposób w południowym i środkowym paśmie obszaru badań. Do początku XX w. zachował się tylko młyn Borowo jako jeden z młynów nad Cybiną, licznie przetrwałych okres reform agrarnych. Poza nim funkcjonował jeszcze młyn w Pierzchnie, który znajdował się u zbiegu Wielkiej i Moskawy. Obiekty te działały do lat 40. XX w.

²¹¹ Borowski S., *Rolnictwo*, dz. cyt., s. 92.

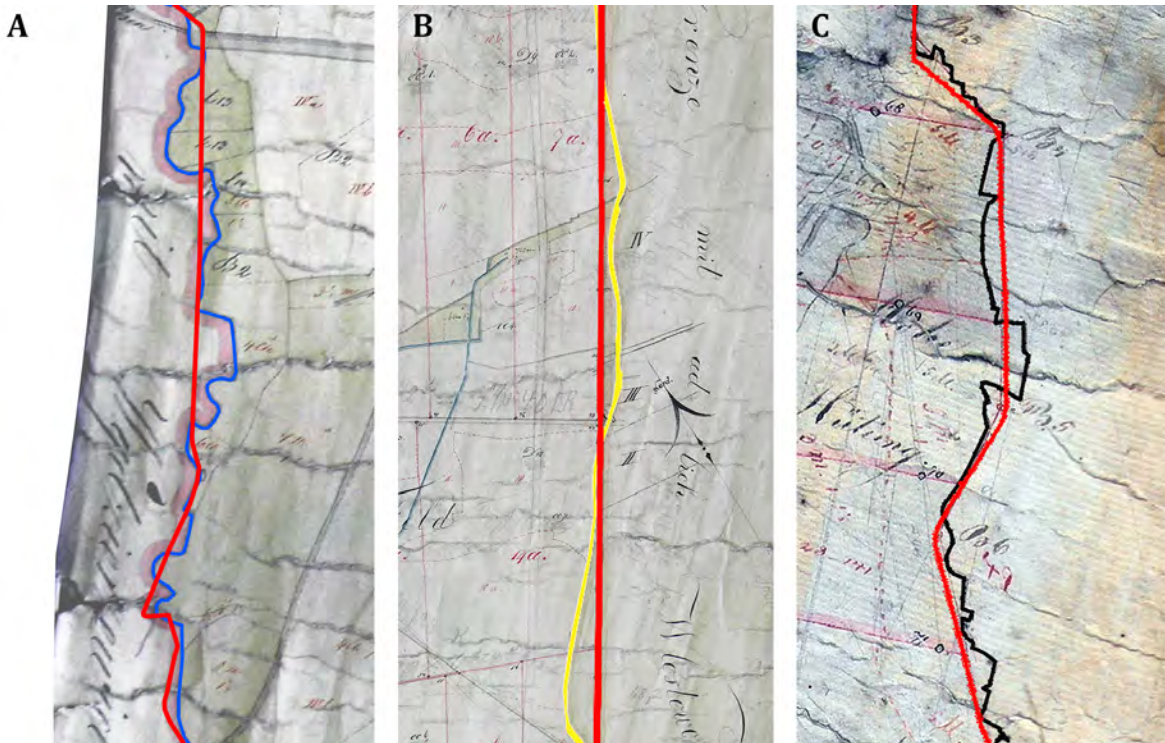
²¹² Na temat wielkopolskiej sieci młynów wodnych powstało kilkutomowe opracowanie autorstwa Janusza Gołaskiego. Zob. Gołaski J., *Atlas rozmieszczenia młynów wodnych w dorzeczach Warty, Brdy i części Baryczy w okresie 1790–1960*, cz. 1, Wydawnictwo Akademii Rolniczej w Poznaniu, Poznań 1980, s. 5.

ryc. 24. Zmiany w obrębie zwartych kompleksów leśnych na ziemi średzkiej od XIV w.

Źródło: oprac. autora

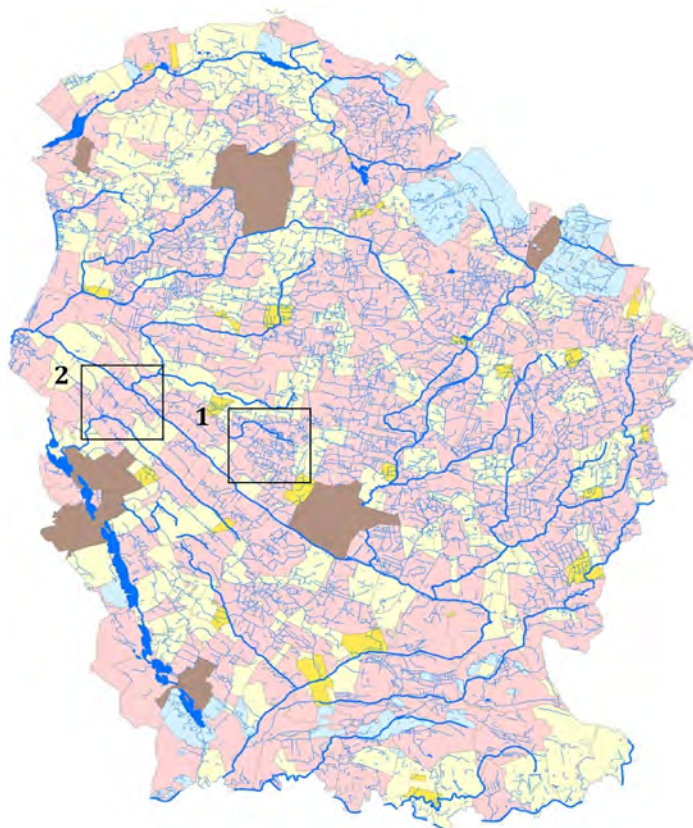
ryc. 25.

Regulacje elementów granicznych wsi w trakcie XIX-wiecznych reform agrarnych:

- A – ciek na granicy Wydzierzewic i Czerleja;
- B – droga na granicy Kijewa i Brodowa;
- C – miedze graniczne Siedlca i Brzeźna

Źródło: oprac. autora na podkładach APP, Rejencja w Poznaniu, sygn. Rej. Poz. II 739; APP, Starostwo Powiatowe w Środzie, sygn. L. Śró. 41 i APB, Mapy uwłaszczeniowo-regulacyjne, sygn. 450

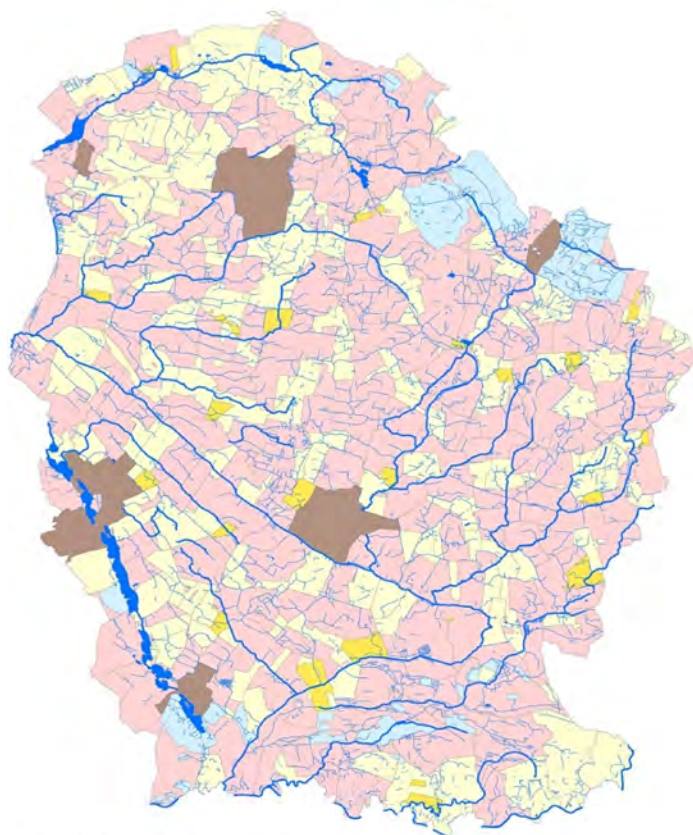

lata 80. XIX w.

rejon Jarosławca (1)

rejon Runowa (2)

lata 30. XX w.

rejon Jarosławca

rejon Runowa

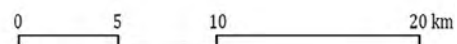

Forma własności gruntów
według stanu z 2. poł. XIX. w.:

- folwarczne
- plebańskie
- chłopskie
- mieszczańskie
- ołędrzy

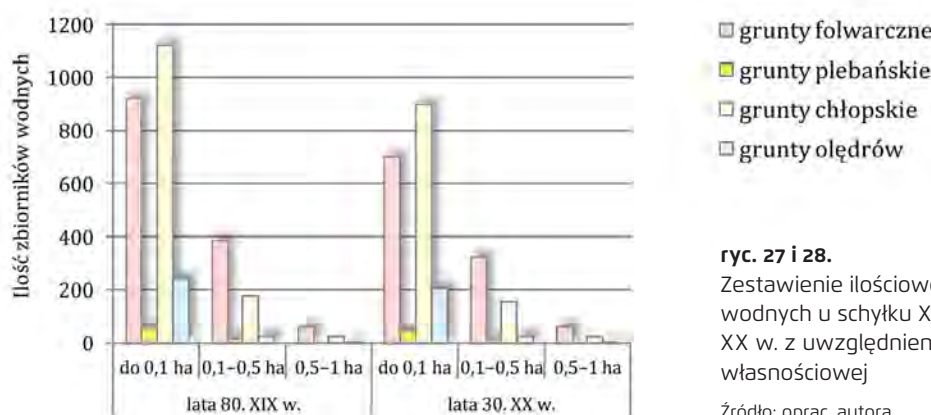
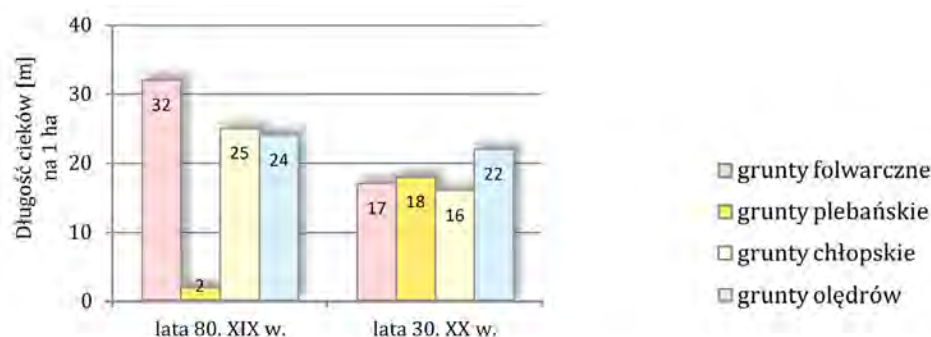
Sieć wodna

- rzeka
- strumień
- zbiornik wodny

ryc. 26.

Sieć wodna na ziemi średzkiej w końcu XIX w.
i w latach 30. XX w.

Źródło: oprac. autora

ryc. 27 i 28.

Zestawienie ilościowe małych zbiorników wodnych u schyłku XIX w. i w latach 30. XX w. z uwzględnieniem dawnej struktury własnościowej

Źródło: oprac. autora

4.2.2. Modele gospodarki rolnej stosowane na gruntach folwarcznych

Wyrazem poziomu kultury rolnej jako świadomej działalności człowieka – obok postępu w hodowli i produkcji roślinnej – są stany ilościowe i jakościowe budynków, maszyn rolniczych, dróg polnych oraz organizacji całego gospodarstwa²¹³. Rozwój narzędzi i technologii produkcji ostatecznie decyduje o sposobie gospodarowania, czyli o modelu rolnictwa i jego wpływie na krajobraz. Każdy z następujących po sobie modeli przyczynił się do budowy wielowarstwowej struktury krajobrazu, lecz w niektórych okresach zmiany te były bardziej intensywne i gruntowniej przeobraziły przestrzeń wsi²¹⁴. Dlatego w historii europejskich krajobrazów można wskazać kilka etapów, które charakteryzowały się mniej lub bardziej sformatowanymi modelami rolnictwa: okres wczesnofeudalny (krajobraz średniowieczny), folwarczno-pańszczyźniany (tradycyjny krajobraz rolniczy), okres przejścia z feudalizmu do kapitalizmu (krajobraz okresu industrializacji) i okres zmian najnowszych (krajobraz współczesny)²¹⁵.

²¹³ Nowacki H., *Folwark...*, dz. cyt., s. 10.

²¹⁴ We Francji w 2. połowie XX w. zmiany w rolnictwie doprowadziły do 4 stadiów przekształceń krajobrazu: 1) tradycyjny krajobraz z żywopłotami; 2) monokultura zbóż w latach 60. XX w.; 3) kryzys w rolnictwie na początku lat 80. XX w. doprowadził do porzucenia wielu gruntów i sukcesji naturalnej; 4) współczesny krajobraz, zbliżony do stanu równowagi, skupiony na jakości, a nie wielkości produkcji rolniczej. Zob. Di Castri F., Hansen A., *The environment and development crises as determinants of landscape dynamics*, [w:] *Landscape boundaries. Consequences for biotic diversity and ecological flows*, red. Hansen A., Di Castri F., Springer-Verlag, Nowy Jork 1992, s. 12–14.

²¹⁵ Kolejne w historii polskiego rolnictwa modele gospodarowania ziemią przedstawił Józef Burszta J., dz. cyt., s. 13. Sekwencję sześciu warstw historycznych w historii europejskich krajobrazów, tj. krajobraz prehistoryczny, starożytny, średniowieczny, tradycyjny krajobraz rolniczy, krajobraz okresu industrializacji i krajobraz współczesny zaproponowali Wilhelm Vos i H. Meekes. Zob. Vos W., Meekes H., dz. cyt.

ryc. 29.
Rozmieszczenie i funkcjonowanie młynów wodnych na ziemi średzkiej

Źródło: oprac. autora

Kształtowanie się modelu folwarczno-pańszczyźnianego

W okresie wczesnofeudalnym „oracze idąc za wołem zostawiali kratę, nieregularne bruzdy. Raz ruszywszy wołu, chłop nie chciał go zatrzymać, toteż na końcu pola bruzdy zakręcały szeroko, tworząc linię podłużnych »esów« [...]” – pisał obrazowo Alvin Toffler²¹⁶. Układ szerszych i krótszych parceli, zbliżonych do kwadratu, wynikał z użycia radła²¹⁷. Zupełnie inną siatkę gruntu narzucił okres średniowieczny. Różne warunki przyrodnicze w obliczu chęci nadania każdemu osadnikowi takich samych gruntów wymusiły zastosowanie szachownicy gruntów w układzie trójpolowym²¹⁸. Nowy układ gruntów bazujący na niwach wydaje się zaprojektowany przez jeden nadrzędny organ, jednak decyzje w zakresie planowania krajobrazu podejmowało wiele jednostek. Każda z nich działała we własnym interesie, choć jednocześnie była zmuszona współpracować ze swoimi sąsiadami²¹⁹. Wprowadzenie pługa żelaznego zdecydowało o użyciu długich i wąskich parceli, charakterystycznych dla układu pól długopasmowych i niwowych²²⁰. W niewielu wsiach na przestrzeni wieków zdołano zepchnąć grunty chłopskie na skraj wsi i – podobnie jak miało to miejsce we wsiach folwarcznych – zastosować układy blokowe. System trójpolówki i przemieszanych ze sobą pól chłopskich, plebańskich i folwarcznych stał się niezwykle trwały. W konfrontacji z hasłami reform agrarnych, docierającymi do Polski w 2. połowie XVIII w., model ten okazał się jednak wadliwy. Stało się zrozumiałe, że nawet najprostsze z działań, jakim było wprowadzenie do uprawy pasz zielonych i roślin okopowych, było w praktyce niemożliwe²²¹. Już w 1779 r. Krzysztof Kluk pisał, że „samo wprowadzenie rolnictwa wcale innego ledwie podobną

²¹⁶ Toffler A., dz. cyt., s. 130–131.

²¹⁷ Za pomocą drewnianego radła, które przeorywało ziemię jednostronnie, orano pole wzdłuż i w poprzek, w wyniku czego formowano pola w kształcie kwadratu. Por. Burszta J., *Osadnictwo...*, dz. cyt., s. 43; Szulc H., *Typy wsi...*, dz. cyt., s. 42.

²¹⁸ Powstanie szachownicy gruntów, u źródła której była różna wartość gleby, nawodnienia i rzeźby terenu, należy wiązać z całym obszarem tzw. Starego Świata – od Indii po Europę. Zob. Dobrowolska M., dz. cyt., s. 175.

²¹⁹ Lörzing H., 2001. dz. cyt., s. 81.

²²⁰ Por. Burszta J., *Osadnictwo...*, dz. cyt., s. 43; Szulc H., *Typy wsi...*, dz. cyt., s. 42.

²²¹ Tymowski S.J., dz. cyt., s. 501–502.

do zniesienia jest trudnością, że u nas trudno odmieniać gruntów dział, rozproszone roli skupiać części a wcale niepodobna, aby dać im inne położenie jak mają”²²². Rośliny okopowe mogły być uprawiane na ugorach, ale tu z kolei stał na przeszkodzie system pracy pańszczyźnianej. Uprawa tych roślin była bardzo pracochłonna, a już wówczas chłopci nie byli w stanie uprawiać więcej niż 2/3 wszystkich gruntów²²³.

Wdrażanie modelu kapitalistycznego

„W czasach przedprzemysłowych podróżowanie po linii prostej – czy to na lądzie, czy na morzu – było czymś niespotykanym. Ścieżki wieśniaków, stałe trasy bydła, szlaki Indian – wszystkie one meandrowały po nierównościach terenu [...] Ludzie drugiej fali wyprostowali wszystko jak okiem sięgnąć”²²⁴. W XIX w. wizualnym dowodem podboju naturalnego środowiska przez człowieka było wprowadzenie praktycznego użytkowania gruntu i tym samym ustanowienie nowego wzoru pól, które nie miały żadnego związku z poprzednim krajobrazem. Konsekwentne wytyczanie nowego rozłogu pól, opartego na matematycznie wyznaczonym układzie kwadratów i prostokątów, stanowiło przejaw inżynierii krajobrazu²²⁵. Realizacjom tych zamierzeń towarzyszyło powszechne usuwanie krzywizn dróg, siedlisk i cieków. Nowy układ dróg miał zapewnić każdemu użytkownikowi swobodny dostęp do przydzielonych mu nadziałów gruntu. Wprowadzone zmiany zlikwidowały dotychczasowy sposób uprawy ziemi na rzecz płodozmianu. Podejmowane początkowo w domenach reformy agrarne, a następnie realizacja postanowień regulacyjno-uwłaszczeniowych w niemal wszystkich dobrach, miały na celu uniezależnienie gospodarki folwarcznej i uczynienie jej bardziej wydajnej ekonomicznie. Przemieszane grunty wszystkich użytkowników wsi zostały od siebie odseparowane, zaś grunty folwarczne i plebańskie objęto komasacją (ryc. 30).

Wprowadzenie płodozmianu spowodowało zwiększenie areалу ziemniaków i warzyw oraz poszerzenie asortymentu upraw o rośliny pastewne i buraki cukrowe. Obok naturalnych pastwisk pojawiły się również sztuczne – obsiane lucerną i koniczyną²²⁶. Struktura przestrzenna krajobrazu ulegała uproszczeniu przy różnicującym się pokryciu upraw. „Wraz z rozwojem mechanizacji schematy linearne objęły nawet ziemię uprawną. [...] W ten sposób naszą koncepcję przestrzeni ogarnął proces linearyzacji, analogiczny do linearyzacji czasu”²²⁷. Jednym z decydujących momentów w rozwoju agrotechniki i jej wpływu na strukturę krajobrazu było wprowadzenie lokomobili i pługą parowego (ryc. 31).

To nowe rozwiązanie wymusiło zastosowanie pól zamkniętych w geometryczną siatkę dróg i cieków, a w rezultacie pozbawiło przestrzeń rolniczą wszelkich przeszkadzających w uprawie zadrzewień, miedz czy oczek wodnych. Choć przemiany gospodarcze I. poł. XIX w. mogły wieść do wprowadzania w krajobrazie nowych elementów estetycznych (w sposób przypadkowy lub zamierzony²²⁸), mechanizacja ograniczyła je do form geometrycznych o cechach bardziej użytkowych

■

²²² Kluk K., *O rolnictwie, zbożach, łakach, chmielnikach, winnicach i roślinach gospodarskich*, oprac. Ingot S., Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1954, s. 48, za: Tymowski S.J., dz. cyt., s. 502.

²²³ Por. tamże, s. 501–502; Burszta J., *Od osady...*, dz. cyt., s. 141.

²²⁴ Toffler A., dz. cyt., s. 130–131.

²²⁵ Takie spostrzeżenie, odnoszące się do wielokrotnego w historii rolnictwa modyfikowania i/lub narzucania przestrzeni rolniczej nowych wzorów pól, zaprezentował: Lörzing H., dz. cyt., s. 17.

²²⁶ Borowski S., *Rolnictwo*, dz. cyt., s. 94.

²²⁷ Toffler A., dz. cyt., s. 130–131.

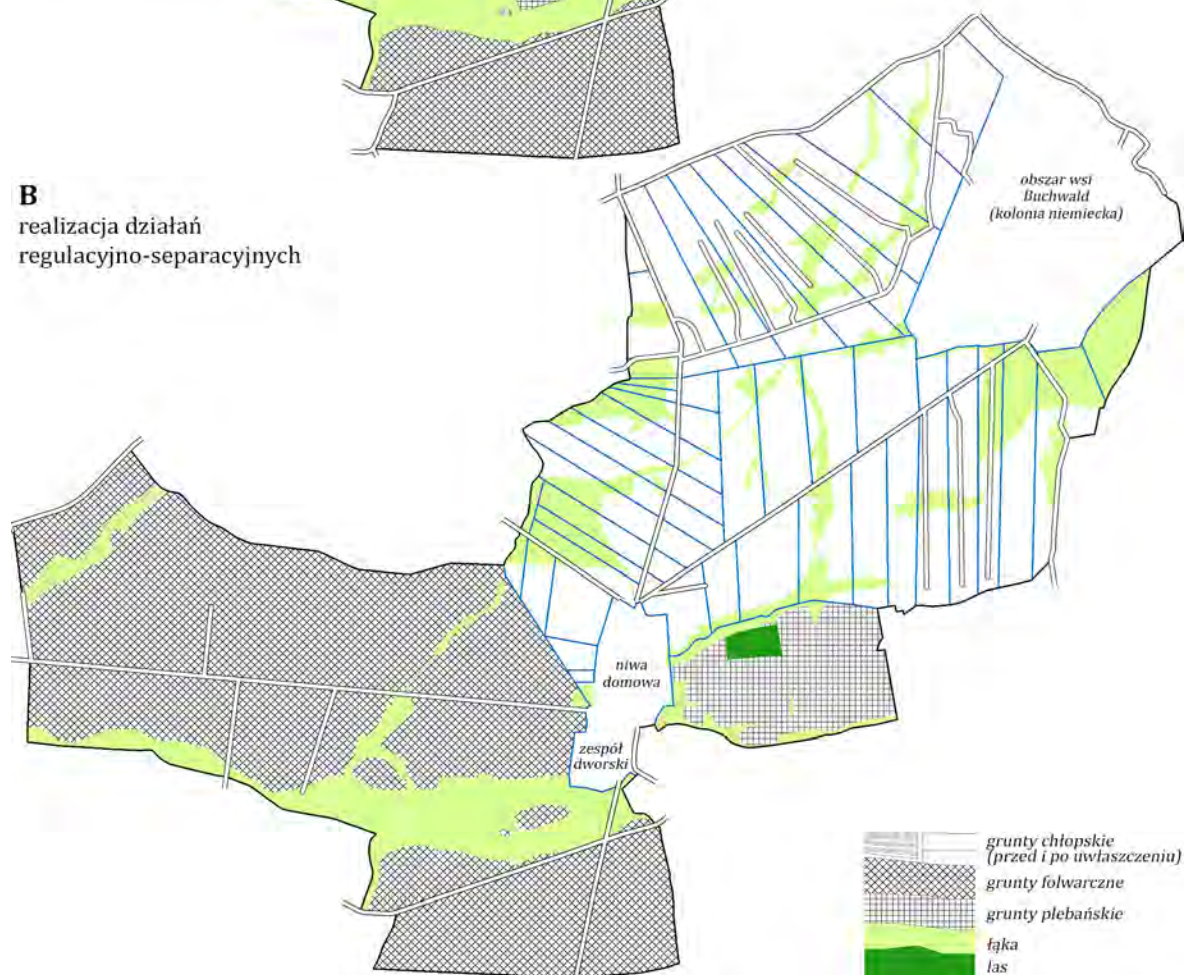
²²⁸ W grupie działań celowych Janusz Bogdanowski wymienia racjonalne i integralnie związane z zabiegami estetycznymi kształtowanie krajobrazu majątku ziemskiego. Zob. Bogdanowski J., *Kompozycja...*, dz. cyt., s. 24.

A
przestrzeń wsi w roku 1826

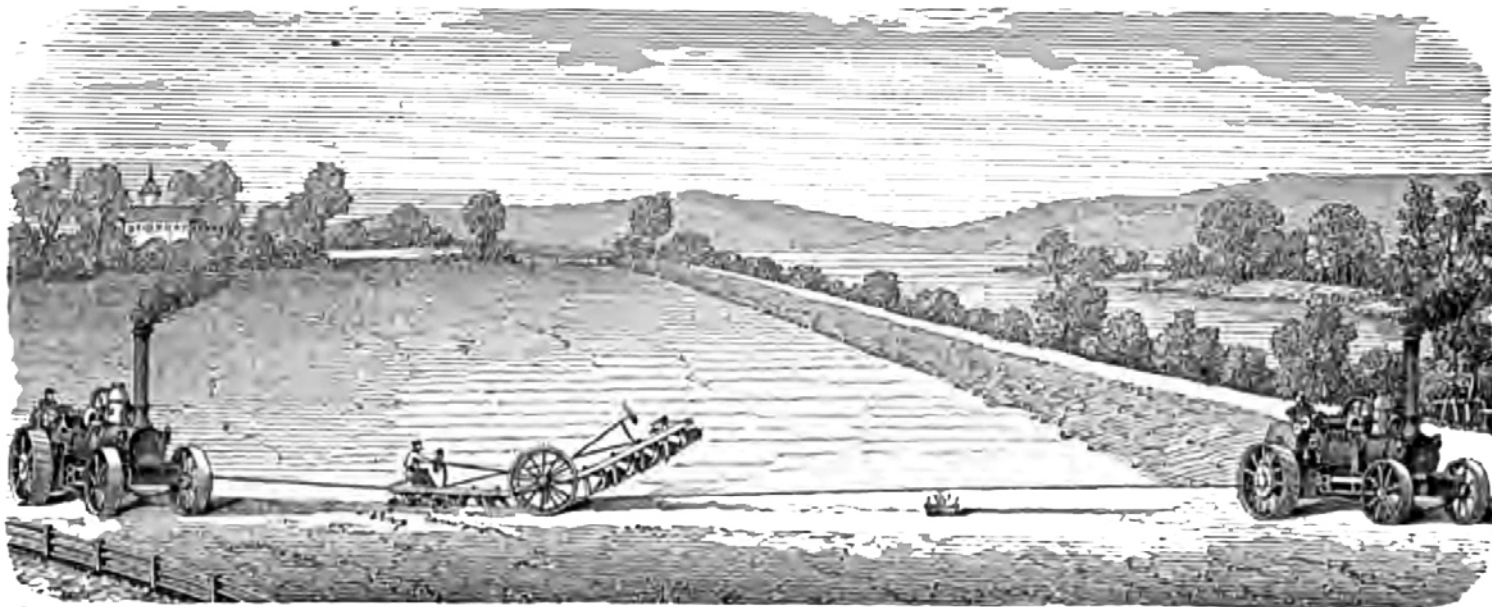
B
realizacja działań
regulacyjno-separacyjnych

ryc. 30.

Separacja i komasacja gruntów Murzynowa Kościelnego w 1. połowie XIX w.

Źródło: oprac. autora na podstawie APP, Starostwo Powiatowe w Środzie, sygn. 64 i *Messtischblatt*, ark. 2067, 1888 r.

ryc. 31.

Pług parowy (niem. *Dampfflug*) współpracujący z dwiema lokomobilami

Źródło: *Meyers Konversations-Lexikon*, il. z do hasła „Dampfflug”, Lipsk-Wiedeń 1885–1892

niż ozdobnych. Według Ignacego Tłoczkaka „zaprowadzenie śródpolnej zieleni ochronnej wiąże się z rozwojem techniki uprawy roli i roślin i stanowi historyczne świadectwo postępu wiedzy rolniczej”²²⁹, a o dobroczynności których udowodniła cała masa współczesnych badań²³⁰. W procesie industrializacji Prowincji Poznańskiej podobny charakter miały podejmowane przez państwo regulacje rzek i rozbudowa sieci komunikacyjnej²³¹. Działaniom tym towarzyszyły plany wprowadzenia zadrzewień, które hipotetycznie mogły integrować się z już istniejącym systemem zieleni²³².

„Żywność, energia, ludzie i surowce musiały płynąć do miast, skąd w zamian odpływały wyprodukowane towary, mody, pomysły i decyzje finansowe. Oba strumienie były ściśle zintegrowane i skoordynowane w czasie i przestrzeni”. W celu powiązania wsi z miastem, ze względu na podział pracy o wiele bardziej złożony niż wcześniej, cywilizacja doby przemysłu potrzebowała przestrzeni o starannie zbudowanej strukturze. Chaotyczny układ wsi – z rozrzuconymi w niej obiektami kościoła, dworu, chat i gospody – nie spełniał nowych standardów²³³. Modernizacja gospodarki folwarcznej wiodła do skupienia budynków rozproszonych dotąd po wsi, separacji funkcji gospodarczej i mieszkalnej, geometryzacji przestrzeni gospodarczej oraz unifikacji materiałów, form i konstrukcji budynków. Stopień zaawansowania tego procesu

²²⁹ Tłoczek I., *Kształtowanie zieleni w krajobrazie wiejskim. Charakterystyka stanu istniejącego w Polsce*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1966, s. 56–57.

²³⁰ Wśród wielu walorów zadrzewień śródpolnych wymienia się m.in. wzrost transpiracji, obniżenie prędkości wiatru, podnoszenie temperatury oraz spadek parowania, które jest większe z otwartych pól niż z tych poprzecinanych pasami zadrzewień. Zob. Richling A., Solon J., dz. cyt., s. 265–266. O pozytywnym wpływie zadrzewień śródpolnych na warunki upraw szerzej pisze Lech Ryszkowski. Zob. Ryszkowski L., dz. cyt.

²³¹ Kodym-Kozaczko G., *Układy...*, dz. cyt., s. 93.

²³² Już w latach 30. XIX w. na wniosek Edwarda Flottwella, naczelnego prezesa Wielkiego Księstwa Poznańskiego, ustanowiono we wszystkich okręgach policyjnych szkółki gminne, skąd brano drzewa do obsadzania dróg. Zob. Karwowski S., *Historia Wielkiego Księstwa Poznańskiego*, t. 1, nakładem Braci Winiewiczów, Poznań 1918, s. 169. Na temat korzyści wynikających z obsadzania dróg drzewami informowała zarówno prasa fachowa, jak i lokalna. Por. *O drzewach najstosowniejszych do obsadzania dróg, brzegów rzek, jezior i pól*, „Ziemiannin” R. 27 (1877), nr 2, s. 1–2; *Sprawa obsadzania dróg drzewami*, „Głos Średzki” R. 4, nr 259, Środa 1928, s. 2.

²³³ Toffler A., dz. cyt., s. 128.

ryc. 32.

Zespoły folwarczne i ziemskie – dominanty krajobrazu rolniczego

Źródło: fot. autora

w połowie XIX w. wynikał z różnego tempa przechodzenia z gospodarki feudalnej do kapitalizmu²³⁴. Wykryształował się system organizacji majątków ziemskich, składających się z zespołu ziemskiego oraz alternatywnie z zespołów folwarcznych i folwarków samotniczych. Dzięki rosnącej wielkotowarowości folwark wykazywał analogię do zespołu fabrycznego²³⁵, w którym kubatura budynków gospodarczych stawała się coraz większa. Równocześnie, zwłaszcza od połowy XIX w., przy niemal każdej siedzibie ziemiańskiej utworzono założenie parkowe. Okres eklektyzmu i trend wypełniania ogrodów dużą ilością ozdób wpłynęły na ich wyobcowanie z otoczenia, przez co zatarły się związki przestrzenne z krajobrazem otwartym²³⁶. W rezultacie powstały zwarte dominanty w krajobrazie rolniczym (ryc. 32).

²³⁴ Kodym-Kozaczko G., *Układy...*, dz. cyt., s. 83.

²³⁵ Tą interesującą analogię dostrzegła Magdalena Jarzewicz. Zob. Jarzewicz M., *Budownictwo...*, 1990. dz. cyt., s. 152.

²³⁶ Kodym-Kozaczko G., *Układy...*, dz. cyt., s. 93.

Uporządkowane i zgeometryzowane układy zespołów ziemskich musiały zostać skoordynowane z przestrzenią rolniczą. Starano się na różne sposoby łączyć w jedno posiadanie jak największą ilość przestrzeni – przez funkcjonującą niegdyś naturalną żyzność ziemi, niewielką produkcję zaspokajającą ówczesną konsumpcję, niekosztowną pańszczyznę, wreszcie przez zapewniającą większe dochody ilość gruntów, a nie ich jakość. W tej koncepcji nie przywiązywano większej uwagi do lokalizacji folwarków względem gruntów, które miały obsługiwać. Ważniejsze było zapewnienie dostatku wody dla inwentarza czy jego „powabniejsze położenie”²³⁷. W okresie feudalizmu w Wielkopolsce idee tworzenia wielkopowierzchniowych kompozycji upiększania krajobrazu majątności zdawały się przez to w pełni racjonalne i możliwe do realizacji. Kontynuowanie tej struktury w okresie kapitalizmu wymagało coraz większych nakładów finansowych²³⁸. Rachunek był wówczas prosty – taniej dokonać gruntownej przebudowy majątności niż ponosić koszty corocznych strat. Dlatego z taką konsekwencją optowano za przeniesieniem folwarków, ich przebudową lub jednoczesnym wznoszeniem kilku nowych. Za bardziej produktywnie i wydajniejsze ekonomicznie uznawano folwarki obsługujące większą ilość gruntu²³⁹. Szczególną uwagę przykładano do lokalizacji folwarków samotniczych. Aż po dwudziestolecie międzywojenne głoszono, że „nie środek całej posiadłości ziemskiej przyjmować należy za wskazówkę, gdzie ma być założony folwark, lecz środek ciężkości przewozów, ażeby one wynosiły minimum”²⁴⁰. Względy estetyczne były na dalszym planie. Choć pisano o konieczności umiejętnego wykorzystania walorów krajobrazu czy zawarcia w projekcie osobistych upodobań właściciela, to ich zastosowanie uzależniano od tego, czy aby „nie mijają się z rzeczywistymi potrzebami”²⁴¹. W podstawach kapitalistycznego zarządzania szczególną uwagę przykładano do aspektu logistyki majątności ziemskiej. Pod koniec XIX w. do układu dróg dołączył system kolejek gospodarczych (stałych bądź przenośnych), który łączył pola z zabudowaniami gospodarczymi, a założenia folwarczne z najbliższą stacją kolejową lub z własną bocznicą. Jako siłę pociągową wykorzystywano początkowo konie, a później – lokomotywy spalinowe. Oszczędności w nakładzie pracy ludzi i sprzężaju przy transporcie (tj. zwierząt pociagowych) sięgały nawet do 50%²⁴². Sposób organizacji przestrzeni wokół folwarków samotniczych, założonych podczas XIX-wiecznych reform agrarnych, przybierał różne formy. Mógł on bazować na prostym układzie dróg jak w przypadku folwarków obsługujących grunty poleśne w dobrach jezierskich (ryc. 33a). Większość areálu folwarcznego ziemi średzkiej była jednak pokryta siecią naturalnych cieków i rowów melioracyjnych. Struktura ta, opatrzona równie gęstą siecią dróg i kolejek polnych oraz wzbogacona zielenią, stanowiła niekiedy przykład bardzo przemyślnego projektu przestrzeni rolniczej (ryc. 33b), przywodzącej na myśl krajobrazy majątności w Turwi. System komunikacyjny, oparty na istniejących już traktach i wzbogacony o nowe wewnętrzne podrzędne drogi majątku, przybierał różne formy – od osiowo-sięgaczowego, przez osiowo-promienisty lub radialny, po obwodnicowy²⁴³.

Socjalistyczny model zarządzania upaństwowionymi majątkami ziemskimi

Plan rozparcelowania wszystkich gruntów folwarcznych – powstały w pierwszych latach po II wojnie światowej – szybko ustąpił nowemu planowi gospodarczemu, który wiódł do utworzenia

■

²³⁷ Aleksandrowicz J., *Encyklopedia rolnicza*, t. 3, Muzeum Rolnictwa i Przemysłu, Warszawa 1894, s. 81.

²³⁸ Tamże.

²³⁹ Tamże.

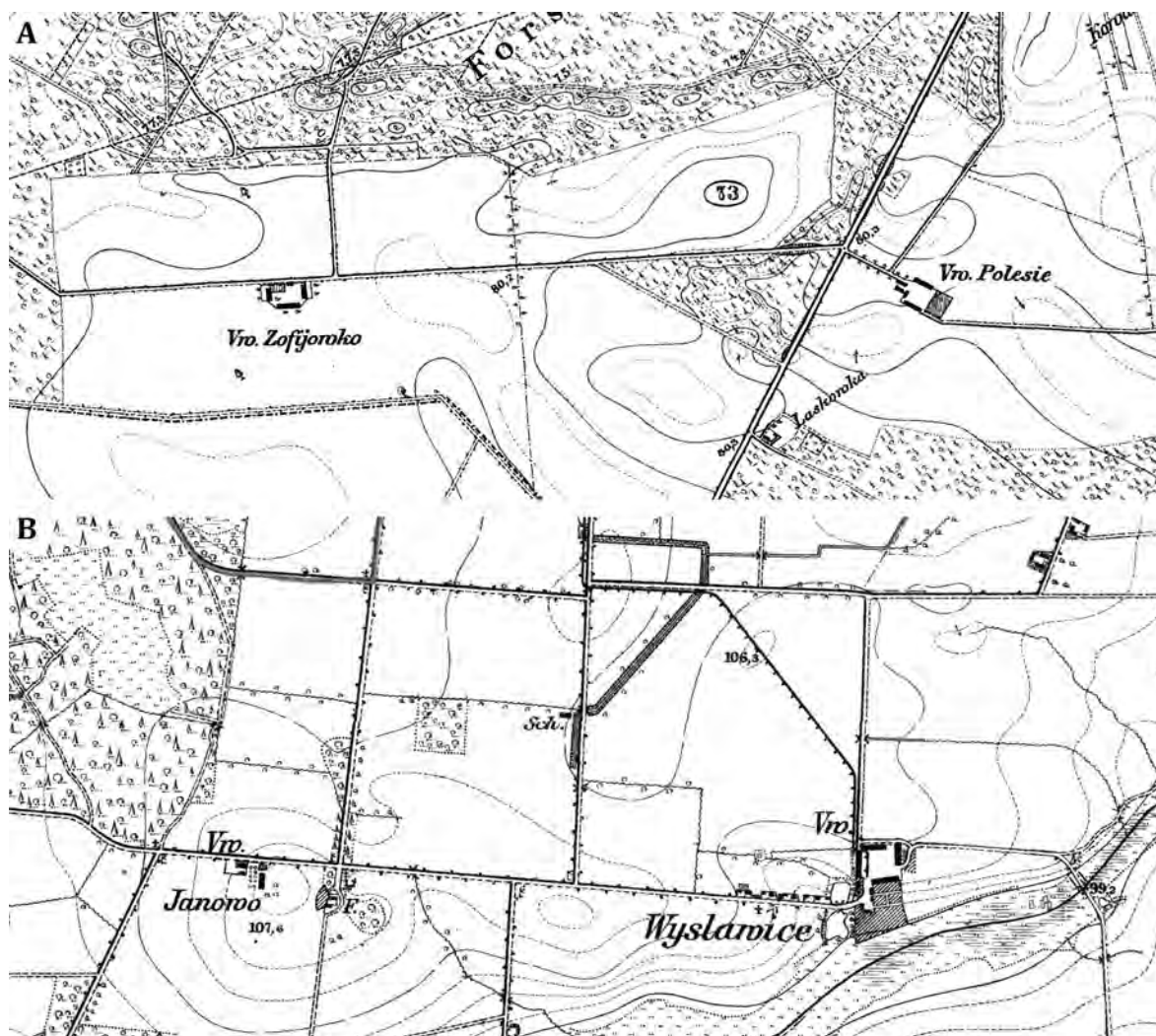
²⁴⁰ Borawski W., dz. cyt., s. 91.

²⁴¹ Tamże, s. 95.

²⁴² Borawski S., *Rozwarstwienie...*, dz. cyt., s. 182–183.

²⁴³ Znacznie szerzej na ten temat pisze: Kodym-Kozaczko G., *Układy...*, dz. cyt., s. 107–110.

ryc. 33.

Kwarterowe układy pól utworzone podczas XIX-wiecznych reform agrarnych:

A – folwarki w dobrach jezierskich założone na gruntach poleśnych;

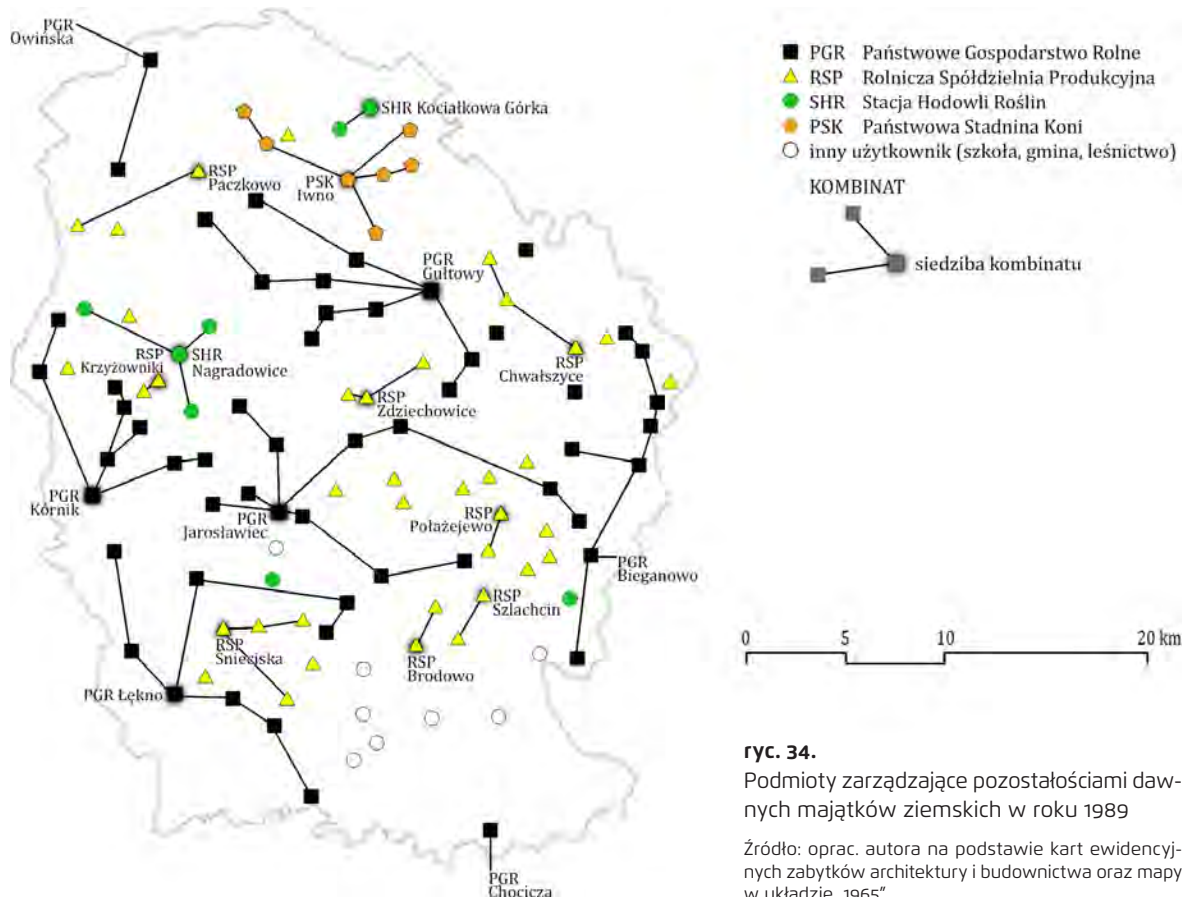
B – folwarki Wysławice i Janowo w majątku Drążgowo

Źródło: Messtischblätter, ark. 2133, 3669, lata 1890–1913

sieci domen państwowych o powierzchni około 1,5–2 mln ha ziemi. Tylko niewielką częścią tego zasobu ziemi dysponowały Państwowe Zakłady Chowu Koni (PZCHK) i Państwowe Zakłady Hodowli Roślin (PZHR)²⁴⁴. Stąd na bazie mienia urzędów ziemskich powołano Państwowe Nieruchomości Ziemskie (PZN), a w ich ramach tworzono Państwowe Gospodarstwa Rolne (PGR)²⁴⁵. Do grupy tych

²⁴⁴ Nazewnictwo przywołanych użytkowników ulegało wielokrotnym zmianom. Zob. Dzun W., *Państwowe [...] 1944–1990*, dz. cyt., s. 8–10.

²⁴⁵ W APP w zespole Państwowe Nieruchomości Ziemskie - Zarząd Okręgowy w Poznaniu znajdują się *Spisy majątków rolnych przejętych przez PNZ na terenie woj. poznańskiego wg powiatów* (sygn. 12). Na podstawie tej dokumentacji można stwierdzić, że 1 sierpnia 1947 r. na ziemi średzkiej funkcjonowały załedwie dwa kombinaty: Sanniki (w tym Gołoń, Góra, Kociałkowa Górka) i Słupia Wielka (w tym Chłapowo, Czarnotki, Młodzikowo, Zberki, Śnieciska).

ryc. 34.

Podmioty zarządzające pozostałościami dawnych majątków ziemskich w roku 1989

Źródło: oprac. autora na podstawie kart ewidencyjnych zabytków architektury i budownictwa oraz mapy w układzie „1965”

użytkowników wkrótce potem dołączyły Rolnicze Spółdzielnie Produkcyjne (RSP), które powstawały od roku 1948 do lat 70. XX w. w ramach forsowanej kolektywizacji rolnictwa²⁴⁶. Największe zmiany w kręgu tych czterech głównych (choć nie jedynych) użytkowników nastąpiły na przełomie lat 50. i 60. XX w. Większość RSP – wskutek zniesienia przymusu ich istnienia – uległa likwidacji i przejęciu przez PGR. Utrwaloną – i w zasadzie niezmienną do czasu transformacji ustrojowej – strukturę władania pozostałościami dawnych majątków ziemskich przedstawia ryc. 34.

Najliczniejszą grupę stanowiły PGR-y, które objęły zarząd nad 55 przedwojennymi majątkościami i skupiły niemal je wszystkie w czterech kombinatach: Jarosławiec, Gułtowy, Łęčno i Kórnik. Tylko nieliczne włączono do stacji hodowli roślin. Państwowa Stadnina Koni funkcjonowała na bazie przedwojennej stadniny w Iwnie i kilku innych majątków. Areał dawnych gruntów folwarcznych, zlokalizowanych pośród gęstych lasów południowej części obszaru badań, nie wzbudził zainteresowania państwa. Zapewne i ze względu na wkraczającą na te obszary sukcesję naturalną większość nierozparcelowanych zespołów przekazano w użytkowanie gminom, gminnym spółdzielniom, szkołom i leśnictwom. Najbardziej interesująca jest jednak koncentracja RSP w centralnej części ziemi średzkiej. Dla członków tych spółdzielni musiały istnieć przesłanki wyraźnych korzyści z tytułu utrzymania RSP po roku 1960. Mogły za tym przemawiać opisywane przez źródła – a znane mieszkańcom z autopsji – takie czynniki, jak wysoki poziom organizacji i zabudowy folwarków

²⁴⁶ Halamska M., dz. cyt., s. 13.

oraz bardzo dobra kultura ziemi²⁴⁷. Z lokalizacją RSP wiąże się mniejsza skala negatywnych zjawisk dla krajobrazu, np. budowa bloków mieszkalnych. W co trzeciej wsi nie powstały one w ogóle, co dotyczy bardziej peryferyjnie położonych folwarków, takich jak te w Wyszakowie, Płaczkach, Nietrzanowie, Pierzchnie (pow. średzki), Ulejnie, Borzejewie czy Chociczy Wielkiej. W kolejnej 1/3 miejscowości powstał zaledwie 1 blok, a ogółem wielkość tych budynków była mniejsza od tych wznoszonych dla pracowników PGR-ów.

4.2.3. Wpływ współczesnego modelu społeczno-gospodarczego na krajobraz rolniczy

Jednym z założeń ustawy z 1991 roku²⁴⁸ było uaktywnienie zasobów ziemi dawnych majątków ziemskich, a tym samym realny wpływ państwa na przemiany strukturalne w rolnictwie. Pierwotny cel polegający na kształtowaniu struktury gospodarstw rodzinnych szybko jednak uległ dewaluacji. Nowym kierunkiem stało się tworzenie nieznanych dotąd ze skali i formy prawno-organizacyjnej tzw. gospodarstw popegeerowskich, czyli dużych gospodarstw powstałych w wyniku zakupu, dzierżawy lub administrowania zwartych kompleksów rolnych Skarbu Państwa²⁴⁹. Na koniec 1996 r., po wstępnym rozdysponowaniu mienia popegeerowskiego, powstało ich w Polsce ponad 5 tysięcy, co stanowiło 82% wszystkich gospodarstw o areale powyżej 100 ha. Przez kolejne lata województwo wielkopolskie znajdowało się w czołówce tych statystyk z ponad tysiącem największych gospodarstw²⁵⁰. Tempo przyrostu ich liczby z biegiem lat jest coraz mniejsze z powodu wyczerpywania się zasobów ziemi popegeerowskiej. Niemniej największe gospodarstwa dążą do powiększenia swojego areалу kosztem małych, samo zaopatrzeniowych, marginalnych dla rolnictwa, gospodarstw²⁵¹. Według najnowszych danych gospodarstwa o areale ponad 15 ha skupiają łącznie około 80% całkowitej powierzchni uprawnej ziemi średzkiej²⁵².

Uwarunkowania społeczno-gospodarcze

Początek lat 90. XX w. to istotne dojsięcie do głosu trzech procesów społeczno-gospodarczych, które zmieniły oblicze polskiej wsi, przy czym procesy te występowały już znacznie wcześniej zarówno w Europie Środkowo-Wschodniej, jak i Europie Zachodniej. W perspektywie długofalowej wpływ na krajobraz rolniczy mają zjawiska dezruralizacji²⁵³ i restratyfikacji²⁵⁴. Dezagraryzacja – czyli ograniczanie

²⁴⁷ W ilustracji sądowej z roku 1939 Jan Jachimowicz określany jest właścicielem majątku Sabaszczewo, położonego „w powiecie średzkim a więc w okolicy znanej z bardzo dobrych majątków i w powiecie, w którym ziemiaństwo uchodzi za najlepiej sytuowane z całego województwa poznańskiego”. Źródło: APP, Sąd Okręgowy w Poznaniu, sygn. 1902.

²⁴⁸ Ustawa o gospodarowaniu nieruchomościami rolnymi Skarbu Państwa.

²⁴⁹ Dzun W., *Państwowe [...] w Polsce*, dz. cyt., s. 239–240.

²⁵⁰ Liczba wielkopolskich gospodarstw rolnych o areale ponad 100 ha użytków rolnych wynosiła w 2002 roku 1021 gospodarstw i tylko w niewielkim stopniu ustępowała pod tym względem województwu zachodniopomorskiemu (1069 gospodarstw). Zob. Dzun W., *Państwowe [...] w Polsce*, dz. cyt., s. 255–256.

²⁵¹ Halamska M., dz. cyt., s. 14–15.

²⁵² Według Powszechnego Spisu Rolnego z 2010 r. gospodarstwa rolne o powierzchni 15 ha i więcej skupiają łącznie 68107,64 ha gruntu na obszarze badań. Dane dotyczą gmin: Dominowo, Kleszczewo, Kostrzyn, Kórnik, Krzykosy, Nekla, Swarzędz i Środa Wlkp. Źródło: BDN GUS.

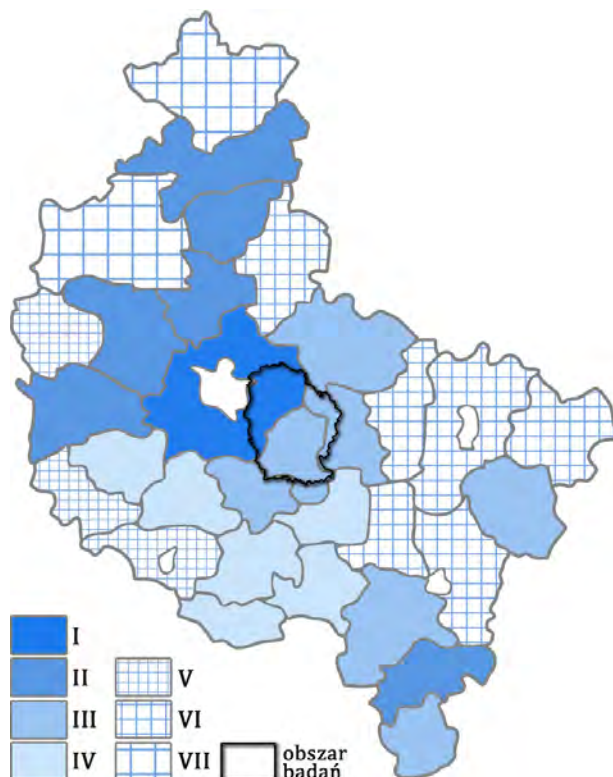
²⁵³ Dezruralizacja to proces zmniejszania się udziału ludności wiejskiej w populacji narodowej. Po roku 2000 pojawiła się odwrotna tendencja (ruralizacja), przy czym oba procesy są bardzo zmienne w czasie i zróżnicowane regionalnie. Zob. Halamska M., dz. cyt., s. 6–7.

²⁵⁴ Restratyfikacja to proces zmian w strukturze społecznej wsi. Od momentu transformacji ustrojowej do roku 2003 nastąpił wyraźny spadek zatrudnienia w przedsiębiorstwach państwowych i spółdzielniach. Równocześnie wzrosło zatrudnienie w sektorze prywatnym, zaś na wsi pojawiła się nieznaną wcześniej grupą bezrobotnych. Struktura spo-

się agrarności danego obszaru – jest procesem, którego skutki mają bezpośrednie przełożenie na strukturę przestrzenną krajobrazu²⁵⁵. Przypisywane temu zwiększenie obszaru odłogów i ugorów oraz wzrost lesistości, co po części wynika z przepisów UE dotyczących ochrony i kształtowania użytkowania gruntów²⁵⁶, nie znajdują obecnie odwzorowania na ziemi średzkiej. Z kolei wysuwane przez badaczy podejrzenia o podtrzymywaniu uprawy gruntów głównie dla otrzymania dotacji są zjawiskiem trudno uchwytnym i niełatwym do zweryfikowania. Za skutek dezagraryzacji uznaje się także wzrost areału roślin przeznaczonych na produkcję energii. Na tle dominujących w krajobrazie ziemii średzkiej zbóż (60% powierzchni użytków rolnych) istotnie mocno zarysowuje się w strukturze upraw aż 15% udział roślin przemysłowych²⁵⁷. Najpoważniejszym skutkiem dezagraryzacji są jednak niekontrolowane zmiany w krajobrazie jak chaotyczna zabudowa mieszkaniowa. Zjawisko to ma miejsce również na ziemi średzkiej, której znaczna powierzchnia stanowi strefę o zróżnicowanej strukturze funkcjonalnej i z dominującą pozycją rolnictwa (ryc. 35).

Dzięki bliskości Poznania kolejne wsie zyskują charakter polifunkcyjny, przy czym za różnicowanie się struktury krajobrazu odpowiada przede wszystkim zabudowa mieszkalna, a nie przemysłowa²⁵⁸. Interesujące, że na tle Unii Europejskiej (w tym zwłaszcza Europy Środkowej) Polska jest jedynym krajem, w którym nieprzerwalnie od przełomu lat 80. i 90. XX w. trwa proces komercjalizacji głównie dużych gospodarstw przy jednocześnie niskiej intensyfikacji rolnictwa w przypadku mniejszych gospodarstw. W tę tendencję wpisują się rosnąca

ryc. 35.

Typy funkcjonalne obszarów wiejskich w Wielkopolsce
 I – obszary ekonomicznie zintegrowane;
 II – pośrednie obszary wiejskie z rozwijającym się przemysłem;
 III – pośrednie obszary wiejskie o zróżnicowanej strukturze funkcjonalnej;
 IV – pośrednie obszary wiejskie zdominowane przez rolnictwo;
 V – pośrednie obszary wiejskie o zróżnicowanej strukturze funkcjonalnej, atrakcyjne turystycznie;
 VI – peryferyjne obszary wiejskie zdominowane przez rolnictwo;
 VII – peryferyjne obszary wiejskie zdominowane przez lasy

Źródło: oprac. autora na podstawie: Wysocki F., dz. cyt., s. 336

łączna wsi przekształca się w strukturę społeczeństwa ponowoczesnego, czemu towarzyszy zmniejszanie dystansów między wsią a miastem m.in. w zakresie dochodów i wykształcenia. Zob. tamże, s. 17.

²⁵⁵ Szerzej na ten temat pisze Wiesław Musiał. Zob. Musiał W., *Dezagraryzacja polskiej wsi – problemy ekonomiczne, ekologiczne i społeczne*, „Wies i Rolnictwo” nr 3 (136), Warszawa 2007, s. 29–44.

²⁵⁶ Polityka rolna UE opiera się na założeniu, że nie istnieje potrzeba utrzymywania wszystkich gruntów rolnych. Argumentuje się to tym, że utrzymanie produkcji rolnej na wszystkich możliwych gruntach prowadziłoby do nadprodukcji żywności, a to z kolei skutkowało by obniżeniem opłacalności produkcji. Dlatego w Polsce aktywny jest proces zalesienia gruntów rolnych, co wynika z większej ustawowo ochrony lasów (ze względów środowiskowych) i prób zwiększenia wskaźnika zalesienia względem pozostałych krajów UE. Por. Hernik J. i in, dz. cyt.; Ustawa z dnia 28 września 1991 r. o lasach (Dz.U. 1991 nr 101 poz. 444); Ustawa z dnia 8 czerwca 2001 r. o przeznaczaniu gruntów rolnych do zalesienia (Dz.U. 2001 nr 73 poz. 764).

²⁵⁷ Według Powszechnego Spisu Rolnego z 2010 r. strukturę upraw na obszarze badań tworzą: zboża – 60% powierzchni gruntów, uprawy przemysłowe – 15%, rzepak – 10%, ziemniaki – 7%, buraki cukrowe – 5%, warzywa gruntowe – 3%. Dane dotyczą gmin: Dominowo, Kleszczewo, Kostrzyn, Kórnik, Krzykosy, Nekla, Swarzędz i Środa Wlkp. Źródło: BDN GUS.

²⁵⁸ Wysocki F., *Metody taksonomiczne w rozpoznawaniu typów ekonomicznych rolnictwa i obszarów wiejskich*, Wydawnictwo Uniwersytetu Przyrodniczego, Poznań 2010, s. 336.

specjalizacja gospodarstw, polaryzacja struktury użytkowania gruntów oraz tworzenie większych pól wraz ze znoszeniem dotychczasowych granic²⁵⁹.

Współczesne zmiany krajobrazu rolniczego

Specjalizacja gospodarstw, scalanie i powiększanie pól oraz spadek zróżnicowania upraw wpływają na stosunkowo łatwo zauważalne zmiany w przestrzeni rolniczej. W rozłogu wsi pojawiają się zwykle coraz większe układy blokowe, powodujące wzrost monotonii krajobrazu. Należy mieć jednak świadomość, że wielkopowierzchniowe monokultury uprawowe pojawiły się już w XIX w., upowszechniły w 2. połowie XX w., zaś na początku XXI w. proces ich powstawania uległ znaczącemu przyspieszeniu²⁶⁰. Ta tendencja wywołuje współcześnie lawinę zmian, które w dłuższej perspektywie czasowej wpływają na zanieczyszczanie środowiska i erozję wietrzną²⁶¹. Istotną rolę w tym procesie odgrywa mechanizacja rolnictwa, która zgodnie z przewidywaniami badaczy doprowadziła do likwidacji wielu form zieleni śródpolnej, charakterystycznej dla tradycyjnego układu gruntów. Oczekiwania, że „wymagania nowoczesnej uprawy roli, łąk i pastwisk [...] jednocześnie wprowadzą nowe jej rodzaje”²⁶² okazały się nazbyt optymistyczne. Przez likwidację zadrzewień śródpolnych, zakrzewień i miedz wielkopolski krajobraz ubożeje w roślinność²⁶³. Znaczna powierzchnia ziemi średzkiej określana jest obecnie mianem obszaru o co najmniej dużych potrzebach zadrzewieniowych i zalesieniowych, a jej centralna strefa wymaga podjęcia najbardziej pilnych działań w tym kierunku²⁶⁴. Ekspertyzę na temat krajowego programu zwiększenia zadrzewień śródpolnych zakończono konkluzją, że program ten będzie realizowany, jeśli powstaną odpowiednie systemy bodźców ekonomicznych dla właścicieli gruntów rolnych²⁶⁵. Wypracowanie takich narzędzi w przyszłości może się jednak okazać najmniejszą przeszkodą, ponieważ powiększanie pól kosztem choćby najmniejszych nieużytków jest powszechnie uznawane przez rolników za wymierną korzyść w zwiększaniu plonów. Zmiana tego ugruntowanego przeświadczenia może trwać całe dekady.

O ile w XIX w. prace melioracyjne, mające na celu przyspieszenie odpływu wody, były uzasadnione większymi opadami i mniejszym parowaniem, o tyle intensyfikowanie prac hydrotechnicznych, przy wzrastających współcześnie niedoborach wody, jest obecnie w większości przypadków szkodliwe²⁶⁶. Historia pokazuje, że wycięcie dużych obszarów drzewostanu fatalnie wpłynęło na obecne stosunki wodne, przez co można zaobserwować anormalne działanie sieci wodnej²⁶⁷. Na ziemi średzkiej zmiany w pokryciu ciekami i zbiornikami wodnymi są trudno zauważalne w dwóch

■
²⁵⁹ Jepsen M.R. i in., dz. cyt.

²⁶⁰ Plit J., *Krajobrazy kulturowe Polski i ich przemiany*, Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania Polskiej Akademii Nauk, Warszawa 2016.

²⁶¹ Monokultury powodują zubożenie fauny, a to z kolei przekłada się na wzrost gatunków roślinożernych (rzeczywistych lub potencjalnych szkodników upraw). Stosowanie środków chemicznych natomiast powoduje zanieczyszczenia gruntu pestycydami i eutrofizację wód powierzchniowych i podziemnych. Szerzej o tych zależnościach piszą Andrzej Richling i Jerzy Solon. Zob. Richling A., Solon J., dz. cyt., s. 262–263.

²⁶² Tłoczek I., *Kształtowanie zieleni w krajobrazie wiejskim. Charakterystyka stanu istniejącego w Polsce*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1966, s. 8.

²⁶³ Szerzej na ten temat w: Arabas-Piotrowska E. i in., dz. cyt., 45–54.

²⁶⁴ Udział ilościowy pasm łąk i trwałej roślinności oraz pasów zadrzewień śródpolnych powinien wynosić około 4% powierzchni użytków rolnych. Zob. Ryszkowski L., Bałazy S., Jankowiak J., *Program zwiększenia zadrzewień śródpolnych*, „Postępy Nauk Rolniczych” R. 47, nr 5, Warszawa 2000, s. 83–106.

²⁶⁵ Tamże, s. 83–106.

²⁶⁶ Plit J., dz. cyt., s. 48.

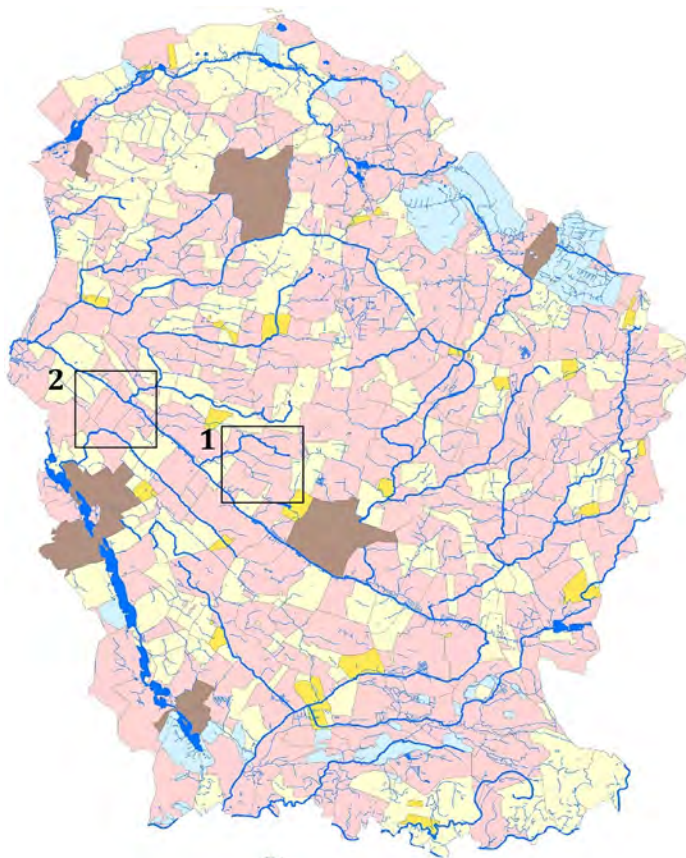
²⁶⁷ Rzeki i strumienie gwałtownie wzbierają na wiosnę, a w trakcie lata ulegają częściowemu wysychaniu. Zob. Rzymkowski A., Chowaniec M., dz. cyt.

lata 60. XX w.

rejon Jarosławca (1)

rejon Runowa (2)

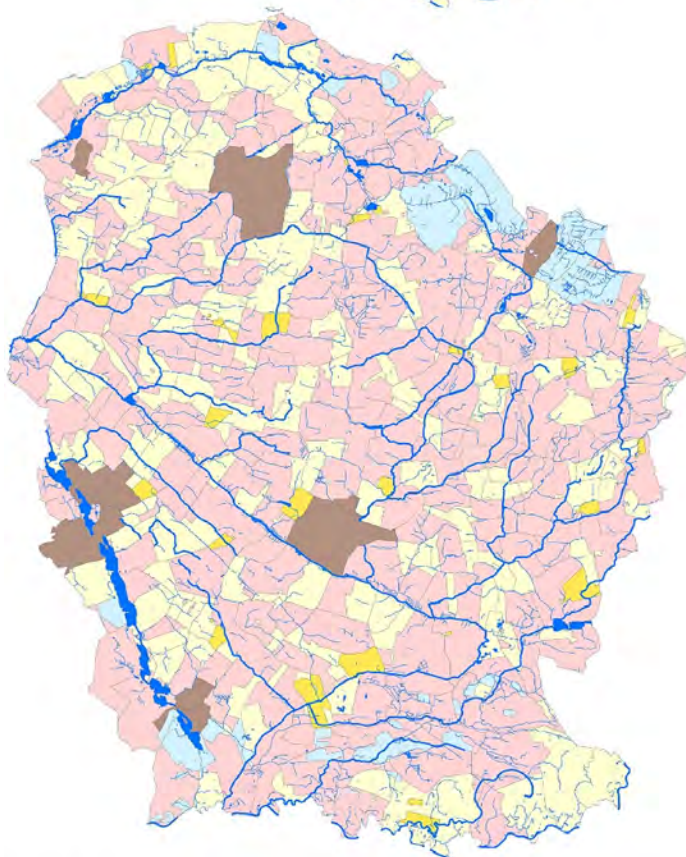
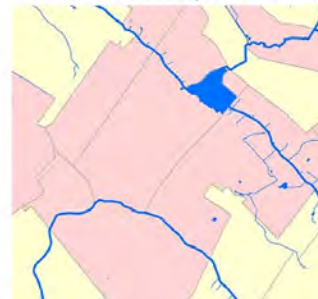

rok 2016

rejon Jarosławca

rejon Runowa

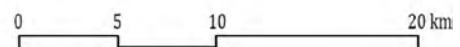

Forma własności gruntów według stanu z 2. poł. XIX. w.:

- folwarczne
- plebańskie
- chłopskie
- mieszczańskie
- olędrzy

Sieć wodna

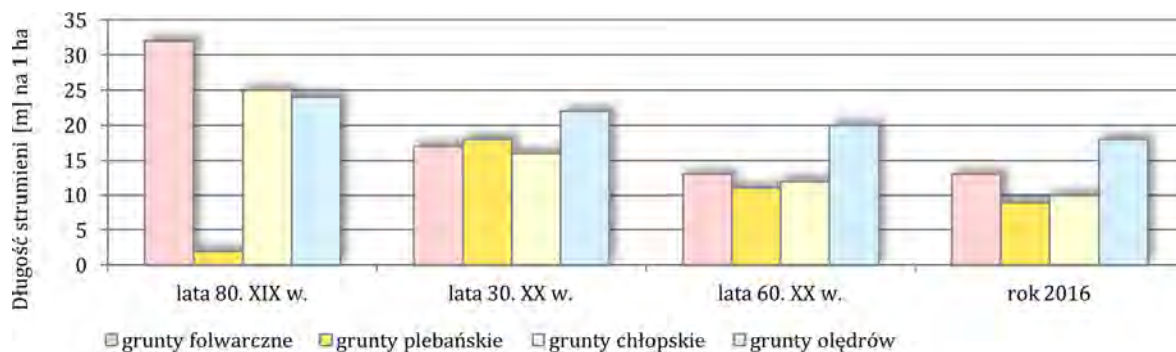
- rzeka
- strumień
- zbiornik wodny

ryc. 36.

Sieć wodna na ziemi średzkiej w latach 60. XX w. i współcześnie

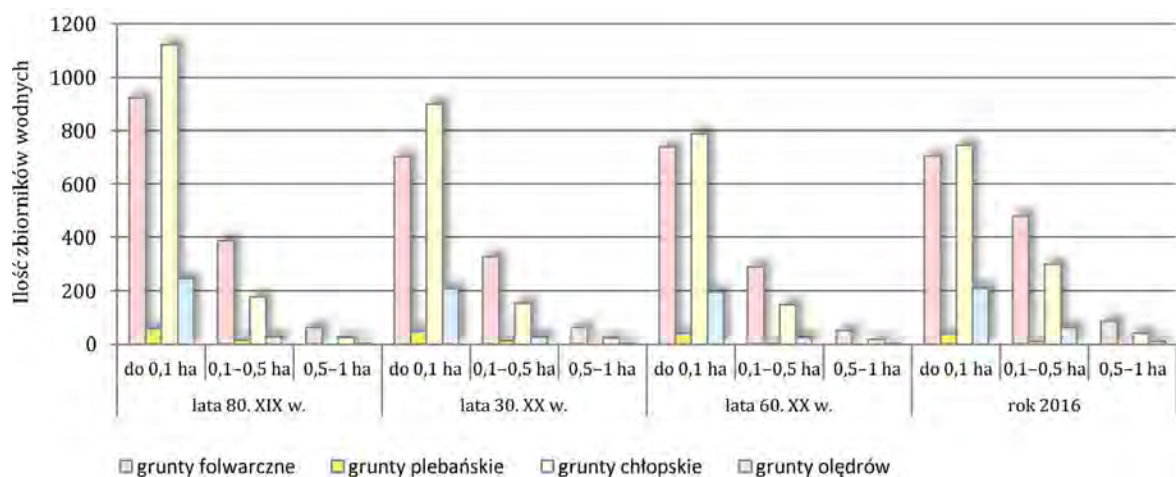
Źródło: oprac. autora

ryc. 37.

Zestawienie ilościowe strumieni od schyłku XIX w. do roku 2016 z uwzględnieniem dawnej struktury własnościowej

Źródło: oprac. autora

ryc. 38.

Zestawienie ilościowe małych zbiorników wodnych od schyłku XIX w. do roku 2016 z uwzględnieniem dawnej struktury własnościowej

Źródło: oprac. autora

kolejnych przekrojach historycznych (ryc. 36). Stąd – aby poddać je wiarygodnej ocenie – ukazano ich zmienność na wykresach w długiej perspektywie czasowej, tj. od schyłku XIX w.

Na ryc. 37 można zauważyć, że zagęszczenie strumieni na dawnych gruntach folwarcznych ulega stabilizacji. Dalsze spadki są notowane na wszystkich pozostałych gruntach, w tym na obszarach zajętych w XVIII w. przez olędrów. W przypadku małych zbiorników wodnych (ryc. 38) ich liczba spadła ogółem o niecałe 12% od końca XIX w.²⁶⁸. W obrębie najmniejszych oczek wodnych zmiany ich ilości są bardzo niewielkie od okresu przedwojennego do współczesnego. Pozostałe grupy wielkości zbiorników notują wyraźne wzrosty, co wiąże się głównie z praktyką małej retencji prowadzonej na gruntach rolniczych oraz budową stawów rybnych i zbiorników rekreacyjnych. Należy jednak zauważyć, że w obrębie wszystkich istniejących do dziś zbiorników coraz większy procent zajmują te o kształcie prostokątnym i nieregularnym, o wydłużonej i sztucznej linii brzegowej.

²⁶⁸ Porównywalne wyniki badań otrzymano w gminie Rokietnica (powiat poznański) przy spadku wynoszącym 15,9%. Zob. Dudzińska A., Szpakowska B., Szumigała P., *Zbiorniki i ciekły wodne w krajobrazie rolniczym*, „Wieś i Rolnictwo” nr 2 (171), Warszawa 2016, s. 208.

Weryfikacja potencjału gospodarki folwarcznej wobec wymagań współczesnego modelu rolnictwa

Krajobraz rolniczy znacznej części Europy, w tym Polski, znajduje się na orbicie procesów globalizacyjnych oraz wpływów Wspólnej Polityki Rolnej (WPR) Unii Europejskiej. Niezaprzeczalnie WPR jest „głównym motorem zmian w użytkowaniu gruntów i zmianach praktyk rolniczych w Europie, a zatem wpływa także na krajobrazy”. Niemniej wydawało się, że o ile globalizacja wzmacnia procesy unifikacji krajobrazu, o tyle WPR, która z zasady uwzględnia różnorodność krajobrazów UE, będzie minimalizować to zjawisko. Za sprawą płatności bezpośrednich i wspierania działalności rolniczej na „obszarach o niekorzystnych warunkach gospodarowania” (ONW) WPR promowała rolnictwo na terenach marginalnych, minimalizowała efekt porzucania gruntów i tym samym przeciwdziałała zanikaniu krajobrazów, w których stosowano tradycyjne praktyki uprawy. Z kolei wdrożenie systemu płatności rolnośrodowiskowych zachęcało rolników do prowadzenia gospodarki rolniczej sprzyjającej środowisku. Działania z tym związane wywołują jednak – według twórców europejskiego raportu na temat planowania i wdrażania WPR – niepożądane skutki krajobrazowe. System płatności powiązany z wielkością produkcji lub jej powierzchnią stanowił zachętę do zwiększania wielkości gospodarstw i stosowania upraw na kwalifikujących się obszarach, co zmniejszało różnorodność upraw i zubażało mozaikę krajobrazu. Wsparcie w ramach WPR przyczyniło się także do intensyfikacji hodowli zwierząt przy znacznym ograniczeniu wypasu o niskiej intensywności, co jest kluczowe dla zachowania niektórych krajobrazów kulturowych. Badacze słusznie zwracają uwagę na to, że większość zmian w europejskich krajobrazach rolniczych, spowodowanych przekształceniami użytkowania gruntów, nie nastąpiła w trakcie WPR, lecz jeszcze przed jej wdrożeniem²⁶⁹. Nie zmienia to jednak faktu, że środki WPR są prawdopodobnie zbyt ogólne i stymulują postępującą unifikację europejskich krajobrazów, o czym świadczą wyniki ostatnich badań²⁷⁰.

Jednym ze sposobów realizacji celów WPR było stopniowe przyswajanie przez krajowe gospodarki europejskiego modelu rolnictwa (EMR). W 1997 r. Rada Europejska włączyła EMR do pakietu podstawowych zasad przygotowywanej wówczas reformy polityki rolnej Wspólnoty, a sam model określono jako zrównoważony, konkurencyjny i wielofunkcyjny²⁷¹. Model ten zakłada, że obok historycznego celu rolnictwa, jakim jest produkcja żywności, istnieje także seria innych związanych z nowymi funkcjami obszarów wiejskich²⁷², jak świadczenie usług środowiskowych i krajobrazowych²⁷³. Charakterystyka modelu EMR, wpisującego się w koncepcję rozwoju zrównoważonego, jest bardzo analogiczna do funkcji, jaką spełniało kapitalistyczne gospodarstwo folwarczne (tab. 2). Podobieństwo gospodarki folwarcznej do modelu EMR jest szczególnie uderzające w przypisanej tradycyjnie do „dworu” samowystarczalności produkcji z rosnącym w okresie kapitalizmu eksportem produktów rolniczych, wzrostem innowacyjności produkcji, posiadania własnej siły roboczej, a także ścisłych powiązań przestrzenno-kompozycyjnych, wiążących założenie folwarczne z obsługiwanymi przez nie gruntami i elementami środowiska przyrodniczego.

■

²⁶⁹ Lefebvre M., Espinosa M., Sergio G., *The influence of the Common Agricultural Policy on agricultural landscapes*, Publications Office of the European Union, Luksemburg 2012, s. 62–65.

²⁷⁰ Penko Seidl N., Golobič M., *The effects of EU policies on preserving cultural landscape in the Alps*, „Landscape Research” vol. 43, issue 8 (2018), s. 1085–1096.

²⁷¹ Kowalczyk S., Sobiecki R., 2011. *Europejski model rolnictwa – uwarunkowania ewolucji*, „Roczniki Nauk Rolniczych. Seria G, Ekonomia Rolnictwa” t. 98, z. 3, Warszawa 2011, s. 12.

²⁷² Tamże, s. 35.

²⁷³ Szerzej na ten temat pisze Elżbieta Raszeja w: Taż, *Ochrona...*, dz. cyt., s. 93–99.

tab. 2. Analogie między EMR a modelem rolnictwa charakterystycznym dla gospodarki folwarcznej

Aspekt modelu rolnictwa	Właściwości europejskiego modelu rolnictwa (EMR)	Właściwości modelu rolnictwa charakterystycznego dla gospodarki folwarcznej, wpisujące się w EMR
Powiązania przestrzenne	silny związek z otoczeniem i środowiskiem	grunty folwarczne w sąsiedztwie założenia folwarcznego; powiązanie przestrzenne między układem pól a siecią dróg, siecią wodną, zielenią śródpolną i lasami
Zatrudnienie	model rolnictwa wykorzystujący przede wszystkim własne zasoby siły roboczej	kolonia domów pracowników folwarcznych zlokalizowana w sąsiedztwie założenia folwarcznego
Innowacyjność	produkcja korzystająca z nowoczesnej technologii	korzystanie z nowinek technicznych zwłaszcza w zakresie mechanizacji rolnictwa i zabudowy założenia folwarcznego
Ochrona środowiska	produkcja bez nadmiernej eksploatacji środowiska	gospodarka folwarczna – przez użyte środki i sposoby produkcji – niewątpliwie przeobrażała krajobraz, lecz jej intensyfikacja pozwalała na cykliczne przechodzenie środowiska z jednego stanu równowagi w kolejny
Główny cel produkcji	wytwarzanie żywności głównie dla lokalnego rynku	tradycyjnie przypisana do „dworu” samowystarczalność produkcji
Eksport towarów	stopniowe zwiększanie możliwości eksportowych	eksport produktów rolniczych na coraz odleglejsze rynki zbytu
Standardy jakości	wysokie standardy jakościowe i środowiskowe; bezpieczeństwo żywności	ówczesne uwarunkowania społeczno-gospodarcze utrudniają ocenę tego aspektu

Źródło: aspekty i właściwości EMR według: Kowalczyk S., Sobiecki R., dz. cyt., s. 35; związki analogiczne między EMR a gospodarką folwarczną: oprac. autora

Wykazana analogia daje podstawę, aby sądzić, że mimo zmiany uwarunkowań społeczno-gospodarczych struktura krajobrazu stanowiąca wytwór gospodarki folwarcznej mogłaby okazać się dziś dobrze funkcjonującym systemem organizacji przestrzeni rolniczej. Utworzone w przeszłości systemy rolnicze, z racji swej wielowiekowej stabilności, stanowią modele rolnictwa na przyszłość. Według koncepcji Ingvild Austad, norweskiej badaczki, to jeden z sześciu filarów służących zachowaniu wartości krajobrazu kulturowego. Współczesne użytkowanie przestrzeni rolniczej powinno opierać się na wiedzy o jego historycznym rozwoju i funkcjonowaniu w przeszłości. Wśród strategii służących zachowaniu wartości krajobrazu rolniczego Ingvild Austad wymieniła ochronę najlepiej zachowanych krajobrazów z tradycyjnym systemem uprawy, rewitalizację i stymulację wybranych obszarów o małej intensywności rolniczej, wsparcie finansowe dla rolnictwa, rolnictwo ekologiczne, połączenie tradycji rolniczej z koncepcją ekologii krajobrazu oraz prowadzenie dalszych badań nad zrównoważonym rolnictwem²⁷⁴.

■
²⁷⁴ Austad I., *The future of traditional agriculture landscapes: retaining desirable qualities*, [w:] *From Landscape Ecology to Landscape Science*, red. Klijn J., Vos W., Kluwer Academic Publishers, WLO, Wageningen 2000, za: Antrop M., *Why landscapes...*, dz. cyt., s. 32.

5. Struktura krajobrazu folwarcznego

5.1. Ewolucja roli i znaczenia folwarku w strukturze osadniczej

Wśród procesów formujących organizację przestrzenną ziemi średzkiej było przede wszystkim szerzenie osadnictwa na prawie polskim i niemieckim. Struktura ta nawarstwiała się charakterystycznymi formami osadnictwa, a jednym z jej zasadniczych i powtarzalnych elementów był folwark. Śledzenie wszystkich następujących po sobie zmian przestrzennych umożliwiającą plansze 1–5 i aneks 2 powiązane ze sobą informacyjnie. Zaprezentowaną w nich siatkę osadniczą uzupełniono o 10 rozpoznanych układów urbanistycznych²⁷⁵. Cezurą czasową badań jest II wojna światowa, co wynika nie tyle z postępującego później rozparcelowywania gruntów folwarcznych i tworzenia kolejnych osad, ile z przekształceń układów ruralistycznych. Dalsza analiza relacji między folwarkiem a otoczeniem nie była możliwa do przeprowadzenia w kategoriach przyjętych podczas badań.

5.1.1. Rozwój osadnictwa do końca XVIII wieku

Wykorzystanie metod retrogresywnych wobec materiału kartograficznego powstałego na przełomie XVIII i XIX w. pozwala odnieść zarejestrowany na nich stan przestrzeni do wcześniejszych okresów. Koniec XVIII w. jest także momentem sprzyjającym wysunięciu wniosków na temat zależności między układem wsi a położeniem osadzonego względem niego folwarku szlacheckiego, królewskiego i plebańskiego. Dokonane po II rozbiórce Polski konfiskaty dóbr państwowych i kościelnych istotnie zmieniły tę nierzadko długowiekową strukturę własności.

Osadnictwo na prawie polskim i niemieckim

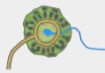

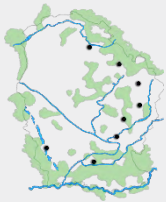

Układy wsi, które nie przeszły regulacji średniowiecznej, tj. wsie na prawie polskim, zostały określone przez badaczy wsiami nieregularnymi (inaczej rozwojowymi)²⁷⁶. Najczęściej są to wsie dobrze dostosowane do topografii terenu, z chaotyczną siatką dróg, siedliskiem – o nieregularnych zarysach – położonym asymetrycznie względem granic wsi i dość zróżnicowanym układem pól²⁷⁷. W niektórych przypadkach siedlisko wsi składa się z dwóch połączonych ze sobą części, co zarejestrowano w Jeziorach Wielkich, Tulcach i Uzarzewie. Innym razem w zasięgu gruntów pierwotnie jednej wsi, określonej w tej pracy mianem głównej jednostki struktury osadniczej, powstawały dwa odrębne siedliska w wyniku podziału własnościowego. Główna jednostka struktury osadniczej ulegała zatem podziałowi na dwie mniejsze (drugorzędne) struktury, co nastąpiło w przypadku Glinki (Duchowna i Szlachecka) i Rumiejek (Kościelne i Szlacheckie). Zestawienie wszystkich zidentyfikowanych układów wsi na prawie polskim, przetrwałych na ziemi średzkiej do schyłku XVIII w., przedstawia tab. 3.

■
²⁷⁵ Trzy układy urbanistyczne nie wymagały większego omówienia ze względu na dość dobre rozpoznanie ich genezy i rozplanowań w literaturze. Dotyczyły to Środy Wielkopolskiej i Swarzędza (układy powstałe na surowym korzeniu o czworobocznych niewydłużonych placach rynkowych) oraz Bnina (pierwotnie prostokątny, wydłużony plac targowy przy grodzie). W trakcie badań wysunięto hipotezę względem nie do końca rozpoznanych do dziś układów urbanistycznych Kórnika, Kostrzyna i Wrześni (s. 259). Poszerzono także wiedzę na temat układów w Nekli (s. 251–253), Targowej Górcie (s. 253–254), Bardzie (s. 275–278) i Zaniemyślu (s. 292–293).

²⁷⁶ W grupie tej wymieniane są przede wszystkim wsie drogowe, ślepe drogowe, małe owalnice, wsie rozdrożne, okrągłe, okolnice i wsie wielodrożne. Taki podział prezentują prace Marii Kiełczewskiej-Zaleskiej i Haliny Szulc.

²⁷⁷ Mogły to być układy blokowe, blokowo-pasmowe, blokowo-niwowe i małoniwowe. Zob. Szulc H., *Morfogeneza...*, dz. cyt., s. 39–40.

tab. 3. Charakterystyka i rozmieszczenie układów wsi na prawie polskim u schyłku XVIII w.

Układ wsi	KRÓTKA CHARAKTERYSTYKA	SYMBOL	ILOŚĆ	Rozmieszczenie
okolnica	Jeden z najbardziej pierwotnych układów wsi – zagrody skupione są wokół centralnego placu, do którego prowadzi zwykle jedna droga. Jedynym przykładem tego układu, zachowanego do początku XIX w., była prawdopodobnie wieś Włostowo pod Środą Wielkopolską ¹ .		1	
wieś drogowa	Jeden z najstarszych układów określany przez badaczy wsią drogową dla odróżnienia go od ulicówek utworzonych na prawie niemieckim ² . Układ wsi drogowej posiada wiele zdeformowań wynikających z topografii. U schyłku XVIII w. układ ten posiadało 80% wszystkich zachowanych do tego czasu wsi na prawie polskim.		96	
wieś wielodrogowa	Nieco inny charakter, choć równie starą genezę, mają wsie wyróżniające się zbieżnym układem kilku dróg i zwartością zagród położonych tuż nad nimi. W publikacji operuje się wobec nich terminem „wieś wielodrogowa”, który we współczesnej literaturze w zasadzie nie funkcjonuje ³ .		3	
wieś rozdrożna	Długą chronologię wykazują małe osiedla z trójkątnym placem ⁴ . Układy tych wsi opierały się na naturalnych barierach jak jezioro czy rzeka, co po części tłumaczy ich rozmieszczenie na ziemi średzkiej. Niektóre z tych barier jak bagna i mokradła mogły zaniknąć podczas XIX-wiecznych reform agrarnych.		8	
wielodrożnica	W miejscach korzystnych pod względem topografii krzyżujące się drogi tworzyły odśrodkowe i różnokierunkowe rozgałęzienia ⁵ . Te chaotyczne układy wsi mogły się rozwinąć z form znacznie starszych ⁶ . W Wielkopolsce jedno z trzech znaczących skupień wsi tego typu występuje na piaskach nadwarciańskich ⁷ .		7	
wieś placowa nieregularna	Na obszarze badań zidentyfikowano kilka niezbyt regularnych wsi placowych przypominających niewielkie owalnice. Zgromadzony materiał kartograficzny nie pozwolił jednak na określenie ich dokładnej genezy i sprecyzowanie pierwotnego układu.		6	

Źródło: oprac. autora

¹ Układ okolnicy jest dostrzegalny na planie gruntowym regulacyjno-separacyjnym Włostowa z 1829 roku. Por. APP, Starostwo Powiatowe w Środzie, sygn. L.Śro. 129. Zob. także: Kiełczewska M., dz. cyt., s. 99.

² Terminami „wieś drogowa” i „ulicówka” posługiwała się w swoich publikacjach m.in. Halina Szulc. To rozróżnienie terminologiczne między układami powstałymi w okresie szerzenia prawa polskiego a niemieckiego wydaje się bardziej przystępne niż terminologia zaproponowana przez Marię Kiełczewską-Zaleską („ulicówka” i „rzędowica”). Takich podziałów nie stosowali Mieczysław Chowaniec i Andrzej Rzymkowski oraz Janusz Bogdanowski. Badacze operowali jedynie terminem „ulicówka” w odniesieniu do sensu stricto wsi drogowej (na prawie polskim lub niemieckim).

³ Termin „wieś wielodrogowa” użyła po raz pierwszy Maria Kiełczewska-Zaleska. Zob. Kiełczewska-Zaleska M., *O powstaniu...*, dz. cyt., s. 66.

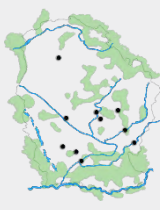
⁴ Taki wniosek wysunęła Maria Kiełczewska-Zaleska badając wsie na Pomorzu Gdańskim. Autorka przytoczyła także wnioski innych polskich i niemieckich badaczy. Zob. tamże, dz. cyt., s. 74–82.

⁵ Por. Burszta J., *Osadnictwo...*, dz. cyt., s. 48–49; Rzymkowski A., Chowaniec M., dz. cyt., s. 22.

⁶ Wielodrożnice stanowiły formy ewolucyjne powstałe z innych układów. Na XIX-wiecznych planach regulacyjnych można dostrzec wielodrożnice powstałe zapewne na bazie owalnicy (Pięczkowo) czy ulicówki (Orzechowo).

⁷ Burszta J., *Osadnictwo...*, dz. cyt., s. 49–50.

tab. 4. Charakterystyka i rozmieszczenie układów wsi na prawie niemieckim u schyłku XVIII w.

Układ wsi	KRÓTKA CHARAKTERYSTYKA	SYMBOL	ILOŚĆ	Rozmieszczenie
ulicówka	Jest to układ podstawowy, w którym dwa bloki zwartej zabudowy zagrodowej (części indywidualne) rozdzielone są nawsiem ¹ (część wspólna). Siedlisko wsi otaczają drogi zapłociowe. To najczęstszy układ na ziemi średzkiej. Układ złożony z szerokiej drogi i położonych naprzeciw siebie stodół i zagród ma inną genezę ² .		21	
ulicówka v-kształtna	Przyczyną tego rzadko spotykanego układu, określonego w pracy ulicówką v-kształtną, był położony skrajnie zbiornik wodny ³ . Wymusiło to załamanie kształtu nawsia tylko z jednej strony i uzyskania ulicówki o znacznie szerszym wylocie niż wlocie. W mniejszych podziałkach układ ten może przypominać owalnicę (ryc. 41b).		6	
owalnica	Lokalizacja pośrodku siedliska m.in. kościoła ⁴ obliżwała do załamania zwykle jednego boku ulicówki i zawężenia obu krańców nawsia. Wytyczony wówczas plac o de facto kształcie trójkąta zładnie dziś przypomina wrzeciono. Pozwala to odróżnić owalnicę od ulicówki ⁵ i ustalić lokalizację utraconych w terenie obiektów ⁶ .		6	
wieś placowa	Układ powstał w wyniku domknięcia jednego z wylotów ulicówki. Brak charakteru przelotowego w osi podłużnej wymusił istnienie pustego prostokątnego placu, zapewniającego dogodny dostęp do wszystkich zagród. Układ ten – podobnie jak owalnica – jest powiązany na obszarze badań z wsiami o dużych siedliskach i sporej powierzchni.		5	
dwudroźnica dolinna	Jest to układ, w którym dwa bloki zagród zostały rozdzielone na szerokość doliny i połączone drogami na kształt drabiny. Wsie tego typu zlokalizowane są nad rzekami i większymi strumieniami w centralnej i południowej części ziemi średzkiej. Wobec tego układu operuje się terminem „dwudroźnica dolinna” ⁷ .		10	

Źródło: oprac. autora

¹ W niektórych regionach Polski nawsie określane jest „półwsią”.

² Wiedzę na temat genezy tego oryginalnego w swej formie i jedynie odnotowanego przez Józefa Bursztę rozwiązania przestrzennego poszerzają wyniki badań na s. 292–293. Por. Burszta J., *Osadnictwo...*, dz. cyt., s. 68.

³ Ustalona w tej pracy przyczyna załamania nawsia i uzyskania przez to intrygującego kształtu siedliska nie była do końca znana dla Tadeusza Kozaczewskiego identyfikującego ten układ wsi. Zob. Kozaczewski T., dz. cyt., s. 141.

⁴ Mapy wynikowe badań Marii Kielczewskiej-Zaleskiej i Haliny Szulc ukazują owalnice niemal zawsze powiązane z kościołem. Rzadkością jest staw (zwykle sporych rozmiarów), jaki dostrzeżono w Pałczynie. Por. Kielczewska-Zaleska M., *O powstaniu...*, dz. cyt., mapa kształtów wsi Pomorza Gdańskiego...; Szulc H., *Typy wsi...*, dz. cyt., mapa 2.

⁵ Rozróżnianie owalnic od ulicówek było dawniej postrzegane za bezcelowe, co tłumaczono potencjalnie wtórnym rozszerzeniem drogi. Mimo tego w typologiach wsi kierowano się tym podziałem. Zob. Szulc H., *Morfogeneza...*, dz. cyt., s. 43–45.

⁶ Na obszarze badań zidentyfikowano istniejącą jeszcze na początku XIX w. owalnicę w Targowej Górze, pozbawioną zbiornika wodnego, z kilkoma zagrodami chłopskimi. Może to wskazywać na nieznaną dotąd lokalizację kościoła istniejącego przed wiekami w tej wsi, wspomnianego przez Sebastiana Mazurkiewicza. Zob. Mazurkiewicz S., *Mileszyna...*, dz. cyt.

⁷ Układ ten Bogdan Zaborski określił mianem widlicy. Maria Kielczewska-Zaleska użyła zaś dość niefortunnego terminu „rzędownica dolinna”. Por. Kielczewska-Zaleska M., *O powstaniu...*, dz. cyt., s. 96; Zaborski B., dz. cyt., s. 57.

ryc. 39.

Zestawienie siedlisk powiązanych genetycznie wsi lokowanych na prawie polskim i niemieckim

Źródło: oprac. autora na podkładzie *Mapy Prus Południowych*, ark. XVIII, XXVI i XXVII, 1793 r.

Nieregularne układy na prawie polskim nie były wykorzystywane podczas kolonizacji na prawie niemieckim, w wyniku której na ziemi średzkiej utworzono 48 wsi, stosując 5 układów ruralistycznych, w tym – układ podstawowy (ulicówka) i jego pochodne²⁷⁸ (tab. 4).

Ustalenia dotyczące układów wsi na prawie niemieckim zawarte w tab. 4 są niemal zbieżne z wynikami pracy Tadeusza Kozaczewskiego²⁷⁹. Siedliska tych wsi znajdowały się na styku trzech

²⁷⁸ Najbardziej zbliżony podział do tego zastosowanego w tej pracy jest systematyka Marii Kielczewskiej-Zaleskiej, która wyróżniała: ulicówki, wsie owalnicowe, prostokątno-placowe i rzędownice dolinne. Zob. Kielczewska-Zaleska M., *O powstaniu...*, dz. cyt., s. 94–97.

²⁷⁹ Zidentyfikowane układy ruralistyczne na ziemi średzkiej można wprost odnieść do schematów autorstwa Tadeusza Kozaczewskiego. Ulicówka wykazuje analogię do schematu 18a (z modyfikacjami – 18b; z dostosowaniem do topografii terenu – 18f, 18i, 18j), ulicówka v-kształtna do schematu 18e, owalnica do schematu 18g i 18c (wszystkie zidentyfikowane na ziemi średzkiej owalnice naśladują jedynie schemat 18g), wieś placowa do schematu 18d. Schemat 18h – określony przez Kozaczewskiego schematem „o poszerzonym wylocie nawsia” – jest w istocie układem złożonym z ulicówki

ryc. 40.

Zestawienie siedlisk powiązanych genetycznie wsi, lokowanych na prawie polskim i niemieckim, oraz wsi folwarcznych

Źródło: oprac. autora na podstawie *Mapy Prus Południowych*, ark. XXVI i XXVII, 1793 r.

niw, a więc najczęściej pośrodku granic miejscowości²⁸⁰. Formowano je zwykle z przekształcenia starszych osad, rzadziej na surowym korzeniu. Nowe siedlisko mogło powstać także w bezpośrednim

■

i ulicówki v-kształtnej. Wśród zaprezentowanych przez Kozaczewskiego schematów nie ujęto jedynie układu siedliska określonego w badaniach dwudrożnicą dolinną. Zob. Kozaczewski T., dz. cyt., s. 145, ryc. 18.

²⁸⁰ Kielczewska-Zaleska M., *O powstaniu...*, dz. cyt., s. 93.

sąsiedztwie starszego siedliska na prawie polskim, tworząc wraz z nim układ złożony (np. Brodowo, Czerlejno), lub w pewnej odległości od niego.

W tym drugim przypadku obie wsie – zapewne gdy pozostawały w rękach tego samego właściciela – mogły zyskać stosowne określniki typu „Mała” i „Duża”/„Wielka”²⁸¹ (ryc. 39), co do dziś wskazuje na przeprowadzone w przeszłości procesy osadnicze²⁸². Kolejność użycia tych określników nie zawsze idzie w parze z chronologią tworzonych wsi, o czym świadczą zidentyfikowane nazwy wsi folwarcznych zakładanych na gruntach starszych wsi czy nazwy miejscowości powstałych w tym samym czasie (ryc. 40). Subtelne różnice w wielkości siedlisk między wsiami folwarcznymi (Chocicza Mała, Słupia Mała) a starszymi rodowodem miejscowościami były dystansowane przez znaczne różnice w ich areale.

Interesujący jest przypadek Kępy, dwóch wsi na prawie polskim, spośród których to Kępa Mała ma mniejsze siedlisko, lecz – większy areal (patrz także ryc. 44). Na gruntach historycznej wsi Jeziory zanotowano dwie osady na prawie polskim, w tym Jeziory Wielkie jako układ złożony. Wsie na prawie niemieckim także mogły stanowić układy złożone, co zanotowano w Gułtowach jako zespolenie ulicówki i ulicówki v-kształtnej. Reasumując, zastosowanie określników „Mała” i „Wielka”/„Duża” wobec powiązanych historycznie wsi odnosi się wprost do wielkości ich siedlisk czy liczby zagród, a niekoniecznie do arealu ich gruntów.

Badania przeprowadzone na ziemi średzkiej wskazują, że ulicówka – w przeciwieństwie do wyników prac dotyczących innych obszarów Polski – była zdecydowanie najczęściej stosowanym układem podczas lokacji wsi na prawie niemieckim²⁸³. Układy owalnicowe – jedno z najbardziej zwracających uwagę badaczy układów ruralistycznych – powstałe w rezultacie szerzenia prawa polskiego i niemieckiego, stanowiły u schyłku XVIII w. zaledwie do 8% wszystkich rozplanowań wsi na ziemi średzkiej. Wniosek o rzadkości występowania owalnic powiela się z ugruntowanymi w literaturze ustaleniami, a stawia pod znakiem zapytania postawioną niedawno tezę o niemal powszechności ich istnienia nie tylko w Polsce Środkowej, lecz także Północnej i Zachodniej²⁸⁴. Na marginesie tych rozważań należy zaznaczyć, że na skutek wielowiekowych zniekształceń niektóre układy ukazane na arkuszach *Urmesstischblätter* tylko na pierwszy rzut oka mogą przypominać owalnice (por. ryc. 41 i 42). Dotyczy to także dotąd stosunkowo słabo opisanych w literaturze układów określonych w niniejszej pracy ulicówkami v-kształtnymi i dwudrożnicami dolinnymi.

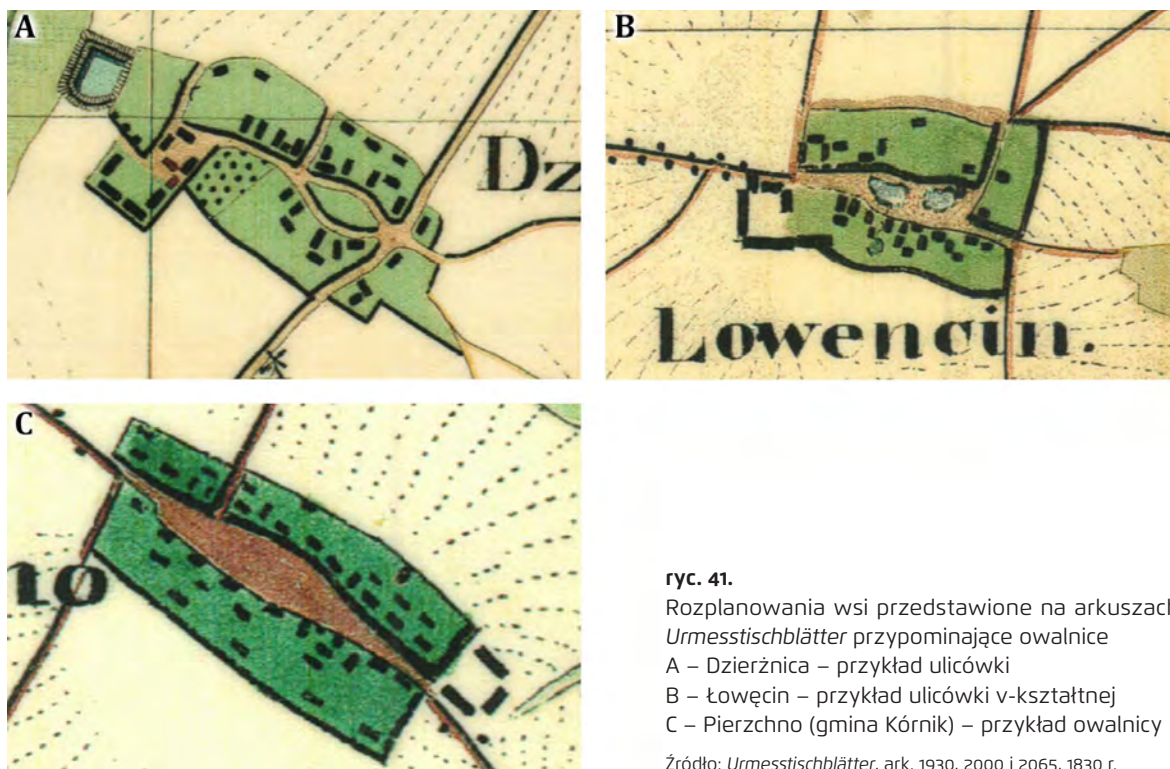
W wyniku szerzenia prawa niemieckiego wykształcił się niezwykle trwały i istniejący do dzisiaj szkielet struktury osadniczej ziemi średzkiej (ryc. 43). Za główne jednostki tej struktury uznano historyczne grunty wsi na prawie polskim lub niemieckim, w ramach których mogły pojawić się jeszcze w średniowieczu inne siedliska (ryc. 44). Ze względów własnościowych często nie wyznaczano między nimi wewnętrznych granic. Przyczyna jest też bardziej pragmatyczna i jest konsekwencją wzajemnego przemieszania gruntów wszystkich użytkowników. Z tego też powodu granice oparte na naturalnych elementach środowiska (np. rzeki) były uznawane wyłącznie za umowne. W kolejnych wiekach

■
²⁸¹ Tradycyjne, pochodzące jeszcze ze średniowiecza, nazwy miejscowości (poza bazą słownikową) rejestruje *Mapa Prus Południowych* z 1793 roku. Szczególnym przypadkiem są wsie Chudzica Mała i Chudzica Duża. Powiązane ze sobą historycznie i przestrzennie wsie zostały od siebie odseparowane przez grunty Rumiejek Kościelnych, co odzwierciedla się we współczesnym nazewnictwie miejscowości: Chudzica (dawniej Chudzica Mała) i Chocicza (dawniej Chudzica Duża).

²⁸² Szulc H., *Morfogenetyczne...*, dz. cyt., s. 47.

²⁸³ Według Marii Kielczewskiej-Zaleskiej kolonizacja na prawie niemieckim bardzo rzadko posługiwała się ulicówką. Zob. Kielczewska-Zaleska M., *O powstaniu...*, dz. cyt., s. 118.

²⁸⁴ W badaniach nad obszarem Polski Środkowej Tomasz Figlus oszacował, że liczba owalnic przed wiekiem XIX wynosiła min. 15% wszystkich osiedli wiejskich. Wnioski te badacz przełożył również na Polskę Zachodnią i Północną, uznając za mit szerzoną w literaturze rzadkość występowania owalnic. Zob. Figlus T., *Wybrane zagadnienia...*, dz. cyt., s. 143.

ryc. 41.
 Rozplanowania wsi przedstawione na arkuszach *Urmessstischblätter* przypominające owalnice
 A – Dzierżnica – przykład ulicówki
 B – Łowęcín – przykład ulicówki v-kształtnej
 C – Pierzchno (gmina Kórník) – przykład owalnicy
 Źródło: *Urmessstischblätter*, ark. 1930, 2000 i 2065, 1830 r.

plan regulacyjny z 1. połowy XIX w.

rekonstrukcja siedliska ustalonego podczas lokacji na prawie niemieckim

A • Dzierżnica
ulicówka

B • Łowęcín
ulicówka v-kształtna

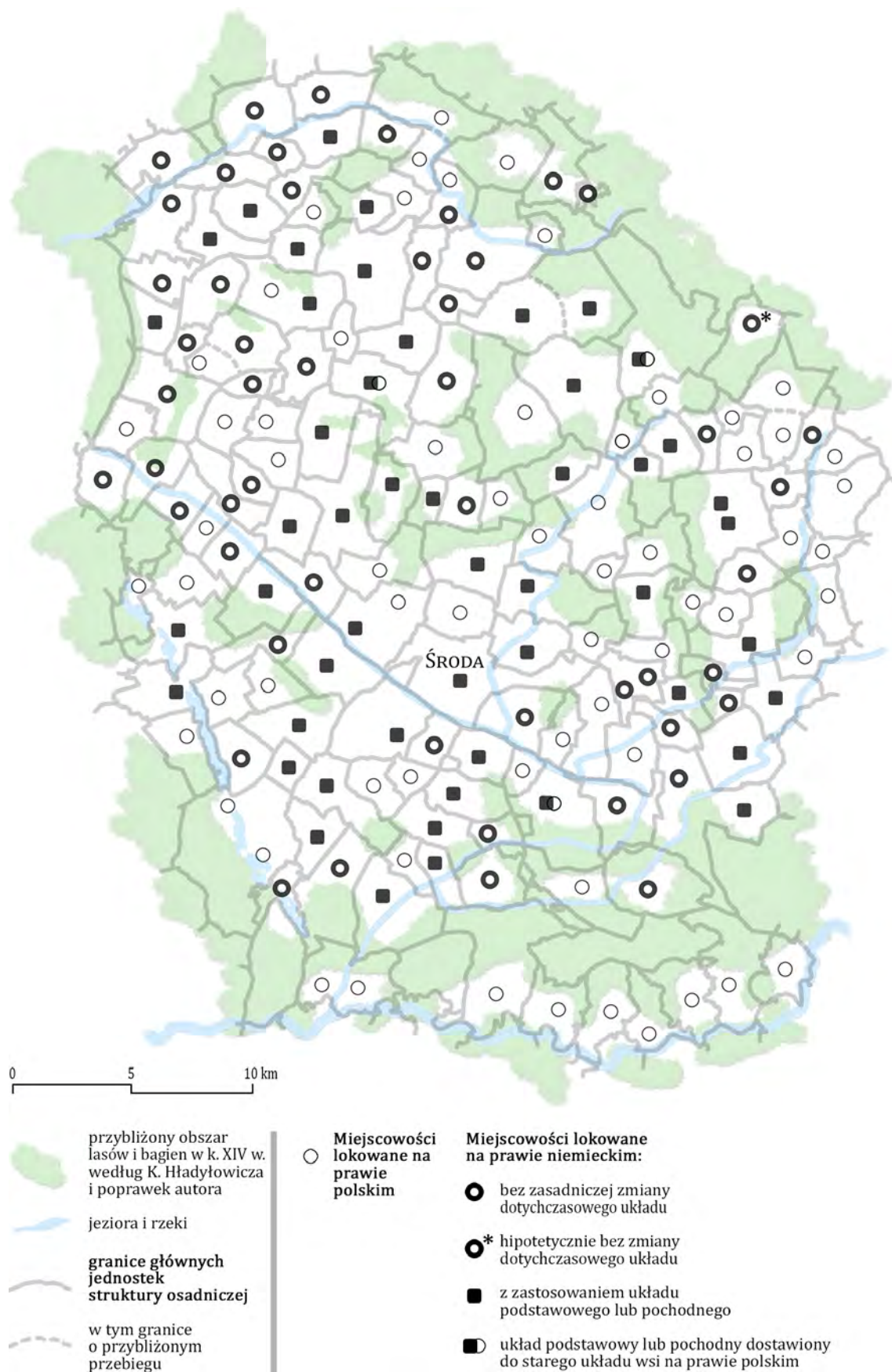
C • Pierzchno (gm. Kórník)
owalnica

ryc. 42.
 Próba rekonstrukcji układów ruralistycznych na prawie niemieckim

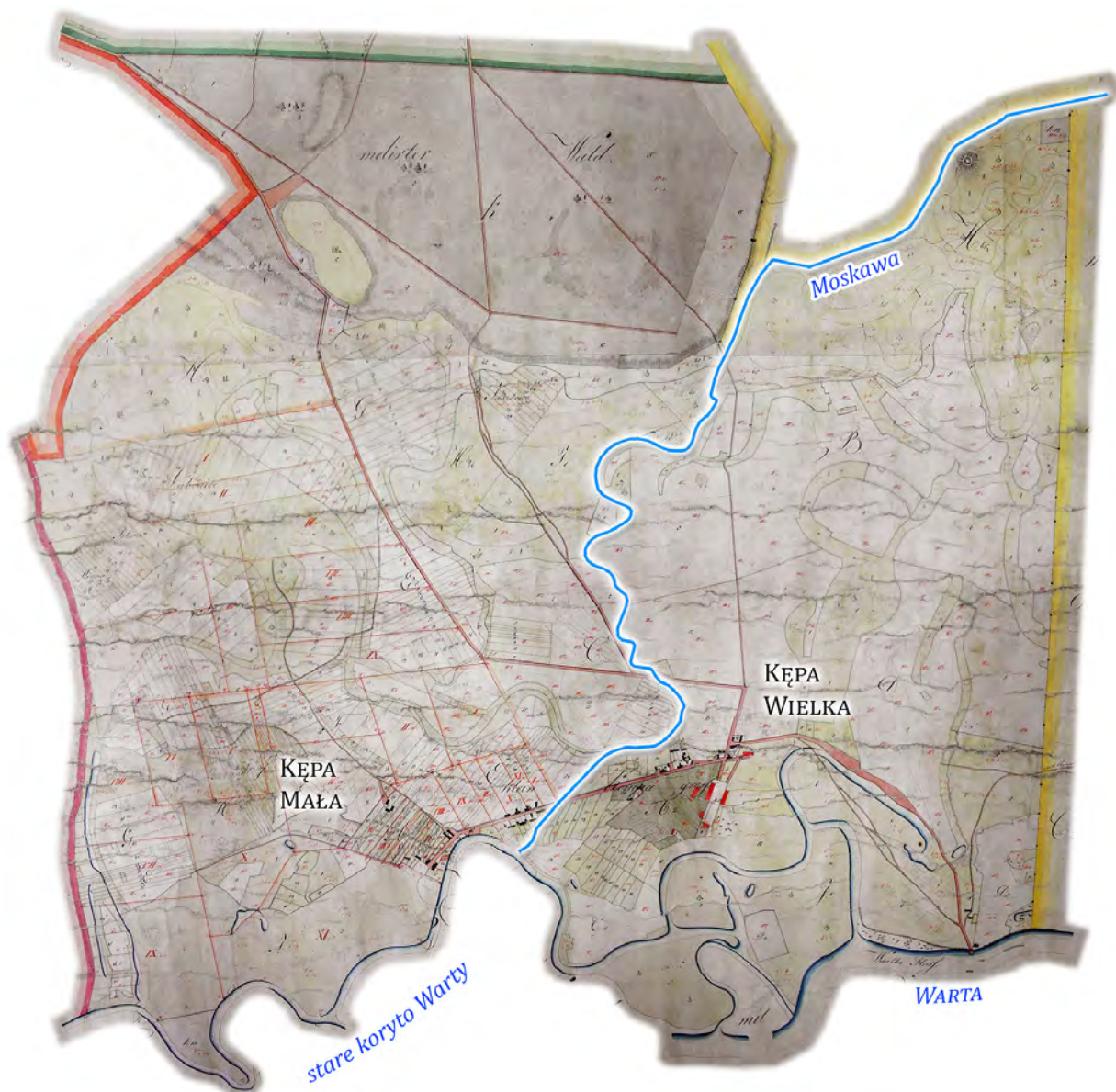
Źródło: oprac. autora na podkładach *Urmessstischblätter*, ark. 1930 i 2000, 1830 r.; APP, Starostwo Powiatowe w Środzie, sygn. L.Śro. 23 oraz APP, Rejencja w Poznaniu, sygn. Rej.Poz. II 46

ryc. 43.
Struktura osadnicza ziemi średzkiej w XIV wieku

Źródło: oprac. autora

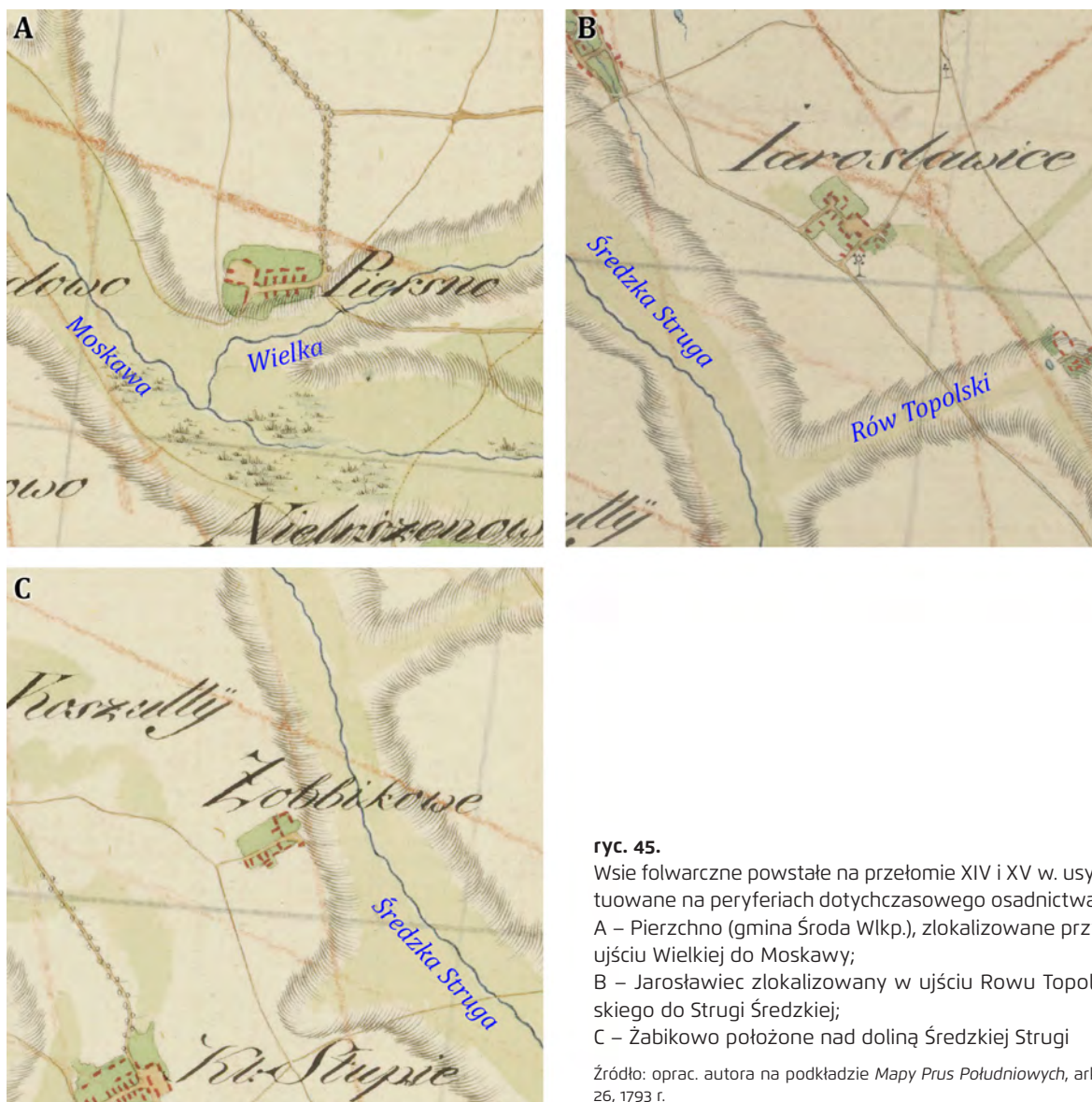
ryc. 44.

Umowna granica między Kępą Małą i Kępą Wielką oparta na rzece Moskawie na planie gruntowym z 1827 r.

Źródło: oprac. autora na podstawie planu regulacyjnego APP, Starostwo Powiatowe w Środzie, sygn. L.Sro. 40

w obrębie tych jednostek pojawiały się następne wsie z folwarkami, osady i folwarki samotnicze. Kilka jednostek wyznaczonych z tej struktury ma charakter wyłącznie leśny. Z uwagi na dostępność archiwalnych materiałów kartograficznych w niektórych przypadkach granice jednostek zakreslono wyłącznie w sposób przybliżony. W toku dziejów ulegały one zanikaniu w wyniku wchłaniania jednej jednostki przez drugą. Główną przyczyną było wyludnienie wsi, a następnie poddanie ich kolonizacji ołędzkiej (Zasutowo obok Podstolic, Brzeźno obok Siedlca) bądź pozostawieniu zaledwie folwarku na miejscu dawnej wsi i przyłączenie go do sąsiedniego majątku (Synowice pod Gowarzewem).

ryc. 45.

Wsie folwarczne powstałe na przełomie XIV i XV w. usytuowane na peryferiach dotychczasowego osadnictwa: A – Pierchno (gmina Środa Wlkp.), zlokalizowane przy ujściu Wielkiej do Moskawy; B – Jarosławiec zlokalizowany w ujściu Rowu Topolskiego do Strugi Średzkiej; C – Żabikowo położone nad doliną Średzkiej Strugi

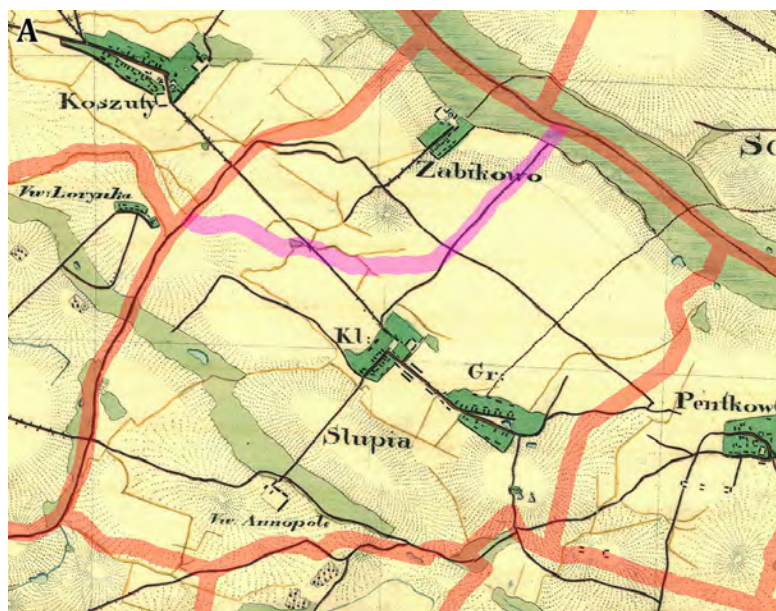
Źródło: oprac. autora na podkładzie *Mapy Prus Południowych*, ark. 26, 1793 r.

Osadnictwo w okresie folwarczno-pańszczyźnianym

Miejscowości stanowiące pierwsze w historii osadnictwa i wsie folwarczne zostały w większości utworzone na ziemi średzkiej już na przełomie XIV i XV w. i nie są one rezultatem trwających nieraz kilka wieków procesów wypierania kmieci z wsi o starszej genezie. Powstawały one zasadniczo na peryferiach dotychczasowego osadnictwa, a za ich położenie zwykło się uważać obszary związane z karczunkiem lasów. Potwierdza to lokalizacja większości zidentyfikowanych tego typu wsi na obszarze badań. Według badaczy na taką genezę wsi folwarcznych mogą wskazywać ich nazwy²⁸⁵, choć przyjęcie tego za pewnik może okazać się w tym konkretnym przypadku dezorientujące²⁸⁶. Z biegiem czasu wykarczowany teren był włączany w sieć komunikacyjną, a kontekst krajobrazowy założonej w tym miejscu wsi ulegał całkowitej zmianie. Inaczej się działo, gdy wieś była lokowana

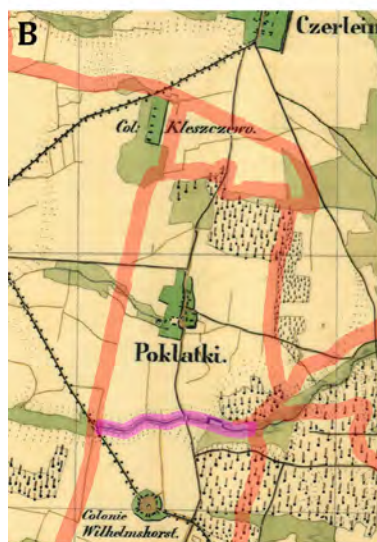
²⁸⁵ Burszta J., *Osadnictwo...*, dz. cyt., s. 60.

²⁸⁶ Wśród zidentyfikowanych wsi folwarcznych zaledwie kilka posiada nazwę nawiązującą do terenów pólсных, jak Brzostek czy Puszczykowo. Nazwy miejscowości na ziemi średzkiej związane z lasami dotyczą także wsi na prawie polskim i niemieckim (np. Murzynowo Leśne, Murzynowo Borowe, Zalasewo). Zob. tamże, dz. cyt., s. 60.

Zabikowo odseparowane od Słupia początkowo krętym odcinkiem granicy biegnącej po śladzie szczytkowo zachowanego strumienia, a następnie polną drogą

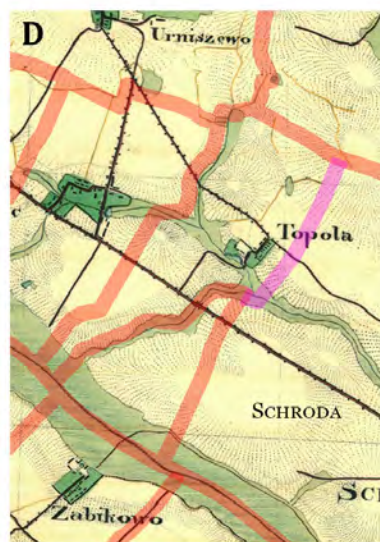
granice separujące wieś folwarczną od historycznych dóbr
pozostałe granice wsi

Poklatki odseparowane od kolonii Wilhelmshorst granicą biegnącą po cieku (analogicznie Nekla od Starczanowa)

Kruszwonia odseparowana od Rabowic granicą lasu i podkreślona w tym miejscu drogą

Topola odseparowana od Środy Wlkp. granicą o prostoliniowym przebiegu

ryc. 46.

Motywy graniczne służące odseparowaniu wsi folwarcznych od historycznych dóbr

Źródło: oprac. autora na podkładach *Urmesstischblätter*, ark. 1998, 1999 i 2066, 1830 r.

w trudno dostępnych obszarach, jak na terenach podmokłych czy w rozwidleniach rzek i strumieni (ryc. 45). Mimo upływu wieków bariery środowiska utrzymały peryferyjność tych wsi aż do dzisiaj. Brak potrzeby przeprowadzania w nich uwłaszczenia w XIX w. po części tłumaczy „luki” w pokryciu obszaru badań planami gruntowymi sporządzanymi na ten cel (ryc. 9).

Peryferyjną lokalizację wsi folwarcznej należy także odnieść do jej miejsca w strukturze osadniczej. Jej położenie jest określane przez badaczy „wykrojeniem” z granic starszej rodowodem wsi²⁸⁷. Jednak

²⁸⁷ Por. Burszta J., *Od osady...*, dz. cyt., s. 92; Burszta J., *Osadnictwo...*, dz. cyt., s. 52–56; Szulc H., *Morfogeneza...*, dz. cyt., s. 71–72.

analogicznie do wsi na prawie niemieckim, zakładanych na gruntach starszej osady, wytyczanie granic wsi folwarcznych było rzadkością, gdy całe dobra należały do jednego właściciela. Stąd pod koniec XVIII w. nielicznie zidentyfikowane granice odrębnych gospodarczo wsi folwarcznych wskazują, że owe „wykrojenie” było typowe dla wsi w obszarach trudno dostępnych i faktycznie do tej pory marginalnie położonych, czego przykładem jest wieś Żabikowo (por. ryc. 45c oraz ryc. 46a). Zupełnie inny charakter miały granice wytyczone po założeniu wsi folwarcznej na karczunkach lasów, które nierzadko pokrywały spory fragment średniowiecznej wsi (por. lokalizacje wsi folwarcznych na ryc. 47). Nowe granice konsekwentnie dzieliły areał miejscowości między dwiema osadami. Granice opierano na ciekach i lasach, równie często podkreślano drogami, innym zaś razem nadawano im prostolinijny przebieg (ryc. 46b–d).

Wsie folwarczne powstałe jeszcze w późnym średniowieczu zidentyfikowano w zasadniczo największych dobrach na ziemi średzkiej. Dla majątków średniej wielkości wystarczającym okazało się nieco później zakładanie jedynie folwarków samotnicznych. W grupie 16 z nich ujęto kilka o niedostatecznie rozpoznanej genezie, w tym trzy hipotetyczne wsie folwarczne (Grójec, Nowojewo, Przykuty) i dwie, które zapewne nie przetrwały do końca XVIII w. osady (Gierłatowo i Kokoszki). W krajobrazie równie odosobnionym położeniem co wsie folwarczne i folwarki samotnicze charakteryzowały się dwie niewielkie osady skupione wokół młyna wietrznego (Rusiborek) i karczmy (Przylepki), co nie wyczerpuje możliwości powstawania podobnych siedlisk przy innych obiektach, np. kuźniach. Impulsem do zagęszczenia sieci osadniczej była kolonizacja olęderską, która w połowie XVIII w. objęła zwarte kompleksy leśne nad Wartą, rejon jezior kórnicko-zaniemyskich oraz lasy w okolicy Nekli. Zakładane osady miały charakter skupiony i rozproszony. Zestawienie wszystkich układów wsi i osad powstałych w okresie folwarczno-pańszczyźnianym ukazano w tab. 5.

Ekspansja wielkiej własności ziemskiej polegała m.in. na budowie wsi folwarcznych w otoczeniu Środy Wielkopolskiej oraz szerzeniu kolonizacji olęderskiej w dolinie Warty i Cybiny. Akcje osadnicze były zdecydowanie związane z jej wkraczaniem na tereny leśne i bagienne. Powstałe wsie, osady i folwarki przyczyniły się do kolejnego w dziejach zagęszczenia ukształtowanej w średniowieczu struktury osadniczej ziemi średzkiej (ryc. 47).

Identyfikacja i interpretacja usytuowania folwarku względem wsi

Analizę ilościową położenia folwarków szlacheckich, królewskich i plebańskich w układach wsi charakterystycznych dla kolejnych form osadnictwa przedstawiono w tab. 6. Za punkt odniesienia przyjęto stan na koniec XVIII w., dlatego uzyskane wyniki badań z pewnością nie odzwierciedlają w sposób kompletny badanego zjawiska, jednak mają one miarodajny charakter ze względu na liczbę przebadanych folwarków. Dla identyfikacji położenia folwarku przyjęto trzy sposoby jego opisu: centralne, skrajne oraz w sąsiedztwie siedliska wsi.

Okolnice oraz wsie rozdzielone stanowiły zwykle układy niewielkie i zamknięte kompozycyjnie, utrudniające osadzenie na ich terenie i w dalszej perspektywie czasowej – powiększenie folwarku. Stąd w większości tych przypadków założenia folwarczne powstawały w sąsiedztwie siedlisk wiejskich. We wsiach drogowych folwark najczęściej przyjmował pozycję skrajną. Wyjątkiem są folwarki plebańskie, które powstawały tuż obok kościołów i tym samym zwykle pośrodku wsi. Z tych samych powodów można wytłumaczyć ich położenie w niezwykle małych wsiach placowych o układzie nieregularnym. Podczas szerzenia prawa niemieckiego folwarki szlacheckie osadzały się zwykle na skraju siedliska, co prawdopodobnie nawiązywało do pierwotnej lokalizacji gospodarstw sołtysich. Nie inaczej bywało w ulicówkach v-kształtnych, przy czym rozwój przestrzenny folwarku powodował, że docelowo mógł on zająć całą przestrzeń po stronie szerszego wylotu nawisja, do czego doszło w Borzejewie (ryc. 48) i Gułtowach (ryc. 121b). We wsiach folwarcznych gospodarstwa szlacheckie niemal zawsze zajmowały skrajne położenie względem pozostałych zabudowań. W rezultacie pod koniec XVIII w. folwark szlachecki występował w 90% wszystkich wsi, wyłączając z tego osady powstałe w wyniku kolonizacji olęderskiej.

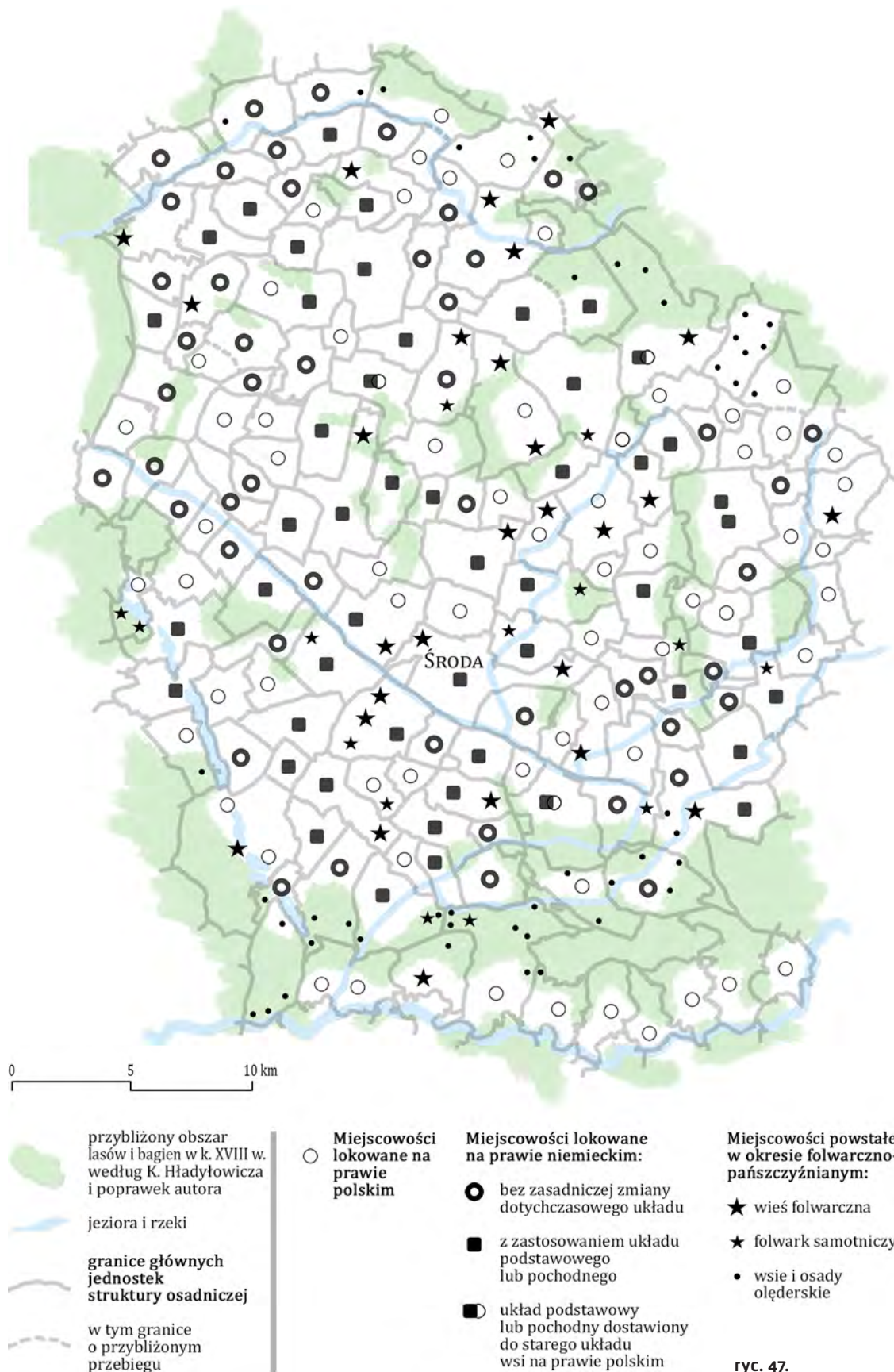
tab. 5. Charakterystyka i rozmieszczenie układów wsi, osad i folwarków powstałych w okresie folwarczno-pańszczyźnianym u schyłku XVIII w.

Układ wsi	KRÓTKA CHARAKTERYSTYKA	SYMBOL	ILOŚĆ	Rozmieszczenie
wieś folwarczna drogową	Wsie folwarczne, zwykle o charakterze wsi drogowych ¹ , koncentrowały się w środkowej części obszaru badań. Składały się one z folwarku i działek zagrodników – w symbolizacji przedstawiono je jedynie w formie schematycznych zabudowań ² , a folwark dla przykładu przedstawiono tu w pozycji skrajnej.		27	
wieś folwarczna placową	Jedynym przykładem wsi folwarcznej o układzie placowym jest Młodzikowo. Przyczyną tego dość rzadko stosowanego układu jest lokalizacja pośród zwartej kompleksu leśnego w dolinie Warty. Jeszcze na początku XIX w. folwark był otoczony chaotyczną zabudową mieszkalną i gospodarczą.		1	
folwark samotniczy	Folwark samotniczy stanowi odosobnione w krajobrazie założenie folwarczne, składające się z zabudowy gospodarczej i zaledwie jednego czy dwóch budynków mieszkalnych. Do końca XVIII w. na ziemi średzkiej układy te powstawały niemal wyłącznie w dobrach szlacheckich i największych powierzchniowo wsiach.		16	
osada przy karczmi / wiatraku	U schyłku XVIII w. na ziemi średzkiej zarejestrowano dwa siedliska o charakterze niewielkich wsi drogowych skupionych obok młyna wietrznego (wieś Rusiborek) i karczmy (osada Przylepki pod Pigłowicami). Były to największe tego typu osady, w których gospodarujący chłopci zostali objęci ustawą uwłaszczeniową.		2	
rzędówka bagienna	W układzie rzędówki bagiennej zagrody rozstawione są w sposób luźny wzdłuż głównej drogi, która często naśladuje swoim przebiegiem położoną obok niej rzekę lub strumień. Najdłuższe rzędówki zarejestrowano wzdłuż Kanału Borowskiego w rejonie Sulęcina i równoległe do Moskawy w okolicy Nekli.		20	
osada rozproszona	Układ wsi rozproszonej z okresu kolonizacji olęderskiej był wykorzystywany przede wszystkim w południowej części ziemi średzkiej. Rozproszenie osad zapoczątkowało wielokierunkowy karczunek zwartych kompleksów leśnych. Punktowo rozmieszczone osady olęderskie zidentyfikowano także na północy w dolinie Cybiny.		25	

Źródło: oprac. autora

¹ Wsie folwarczne zostały zaliczone przez Halinę Szulc do wsi drogowych. Podjęcie tej decyzji bazowało na ustaleniach także innych badaczy, w tym m.in. Herberta Schlengera. Por. Szulc H., Morfogenez..., dz. cyt., s. 71.

² Podobnym zabiegiem graficznym posługiwano się na arkuszach Messtischblätter, na których zagrody chłopskie położone w obrębie gruntów folwarcznych miały uproszczony rysunek bez zakreskowanych ogrodów użytkowych.

ryc. 47.
Struktura osadnicza ziemi średzkiej u schyłku XVIII w.

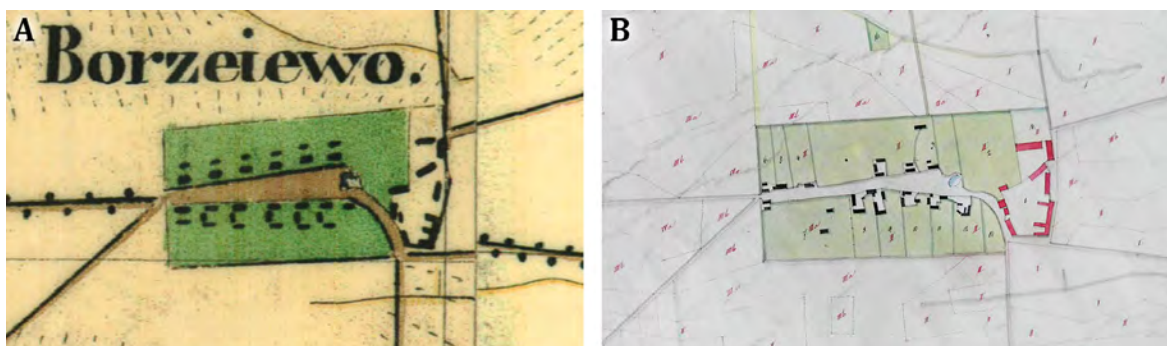
Źródło: oprac. autora

tab. 6. Położenie folwarków szlacheckich, królewskich i plebańskich względem układów wsi u schyłku XVIII w.

FORMA OSADNICTWA	Układ wsi	Własność folwarku											RAZEM				
		Folwark szlachecki			Folwark królewski			Folwark plebański									
		Ilość folwarków	ilość wg położenia			Ilość folwarków	ilość wg położenia			Ilość folwarków	ilość wg położenia			Ilość folwarków	% udział folwarków wg położenia		
			centralne	skrajne	w sąsiedztwie		centralne	skrajne	w sąsiedztwie		centralne	skrajne	w sąsiedztwie		centralne	skrajne	w sąsiedztwie
Osadnictwo na prawie polskim	Okolnica	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–	–	1	1	–	–	100%
	Wieś drogowa	58	5	36	17	4	2	1	1	16	6	9	1	78	17%	60%	24%
	Wieś wielodrogowa	1	–	–	1	1	–	1	–	–	–	–	–	2	–	50%	50%
	Wieś rozdrożna	5	–	–	5	–	–	–	–	3	–	2	1	8	–	25%	75%
	Wielodrożnica	–	–	–	–	–	–	–	–	3	1	2	–	3	33%	66%	–
	Wieś placowa nieregularna	2	2	–	–	–	–	–	–	4	3	1	–	6	83%	17%	–
Osadnictwo na prawie niemieckim	Ulicówka	10	2	7	1	1	–	1	–	5	–	4	1	16	13%	74%	13%
	Ulicówka V-kształtna	4	–	4	–	1	–	1	–	1	–	1	–	6	–	100%	–
	Owalnica	5	–	5	–	1	–	1	–	1	1	–	–	7	15%	85%	–
	Wieś placowa	4	1	2	1	1	–	1	–	1	–	1	–	6	17%	66%	17%
	Dwudrożnica dolinna	6	3	3	–	–	–	–	–	7	2	4	1	13	38%	54%	8%
Okres folwarczno-pańszczyńniany	Wieś folwarczna drogowa	23	1	22	–	2	–	1	1	2	–	2	–	27	4%	92%	4%
	Wieś folwarczna placowa	1	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–	–	–
	Folwark samotniczy	12	–	–	–	–	–	–	–	2	–	–	–	14	–	–	–
W układzie urbanistycznym		1	–	–	1	1	–	1	–	1	–	1	–	3	–	66%	33%
RAZEM		132				12				47				192	folwarki		

Źródło: oprac. autora

ryc. 48.

Skrajne położenie folwarku w Borzejewie, stanowiącym ulicówkę v-kształtną do połowy XIX w.

A – fragment arkusza *Urmessstischblatt* z 1830 r.

B – plan regulacyjny z 1830 roku

Źródło: oprac. autora na podkładach *Urmessstischblatt*, ark. 1999, 1830 r. i APP, Starostwo Powiatowe w Środzie, sygn. L.Śro. 8

5.1.2. Reorganizacja przestrzeni wsi podczas działań regulacyjno-uwłaszczeniowych

W pierwszym przekroju historycznym ziemi średzkiej, przedstawiającej jej stan u schyłku XVIII w. (plansza I; patrz także ryc. 15b), z góry uwzględniono istotne dla działań regulacyjno-uwłaszczeniowych zmiany w strukturze własności, w tym konfiskaty rządu pruskiego oraz nadanie klucza winnogórskiego generałowi Dąbrowskiemu. Na obszarze badań zidentyfikowano w tym czasie 192 folwarki, a ich największe skupisko zanotowano w paśmie od Zaniemyśla przez Środę po Neklę oraz pod Kostrzynem (ryc. 49). Folwarki funkcjonowały w obrębie wsi chłopsko-folwarcznych, we wsiach folwarcznych oraz jako folwarki samotnicze. Wśród nich zarejestrowano 6 wsi, które w przeddzień uwłaszczenia strukturą własności gruntów naśladowały układ wsi folwarcznych, tworzonych na przełomie XIV i XV w. Dotyczyło to Grzymysławic, Mystek, Raclawek²⁸⁸, Murzynowa Leśnego, Rujscy i Żernik koło Tulec. Zamieszkali w nich chłopcy – z wyjątkiem dwóch pierwszych miejscowości – nie posiadali przywilejów wynikających z nadania prawa niemieckiego. Ze względu na powierzchnię tych wsi, usytuowanie i kształt siedliska, oraz pierwszą wzmiankę historyczną stanowiły one zapewne wsie na prawie polskim. Zajęcie wszystkich gruntów chłopskich przez folwark było zatem teoretycznie prostsze niż gdzie indziej, a realizacja tego procesu mogła trwać kilka wieków. Usunięcie kmieci mogło także stanowić rezultat rugów chłopskich.

Osadnictwo powstałe na przełomie XVIII i XIX w.

Jednym z głównych celów pruskiego zaborcy była intensyfikacja wielkopolskiego rolnictwa, dlatego już na przełomie XVIII i XIX w. w zagarniętych majątkach, tworzących rozległe dobra państwowe, osiedlono 36 niemieckich rodzin²⁸⁹. Dla pięciu rodzin w pobliżu folwarku Krerowo utworzono osadę Wilhelmshorst, której układ oparto na modelu kolonii fryderycjańskiej (ryc. 50a).

²⁸⁸ Nie wykluczone, że Mystki oraz Raclawki wraz z Małą Górką stanowiły wsie powstałe na gruntach Targowej Górki.

²⁸⁹ W tym: Bukowy Las – 17 rodzin, Ulejno – 7, Kolonia Kleszczewo – 5, kolonia Wilhelmshorst – 5, Gortatowo – 1, Przykuty – 1. Zob. Wąsicki J., dz. cyt., s. 162–167.

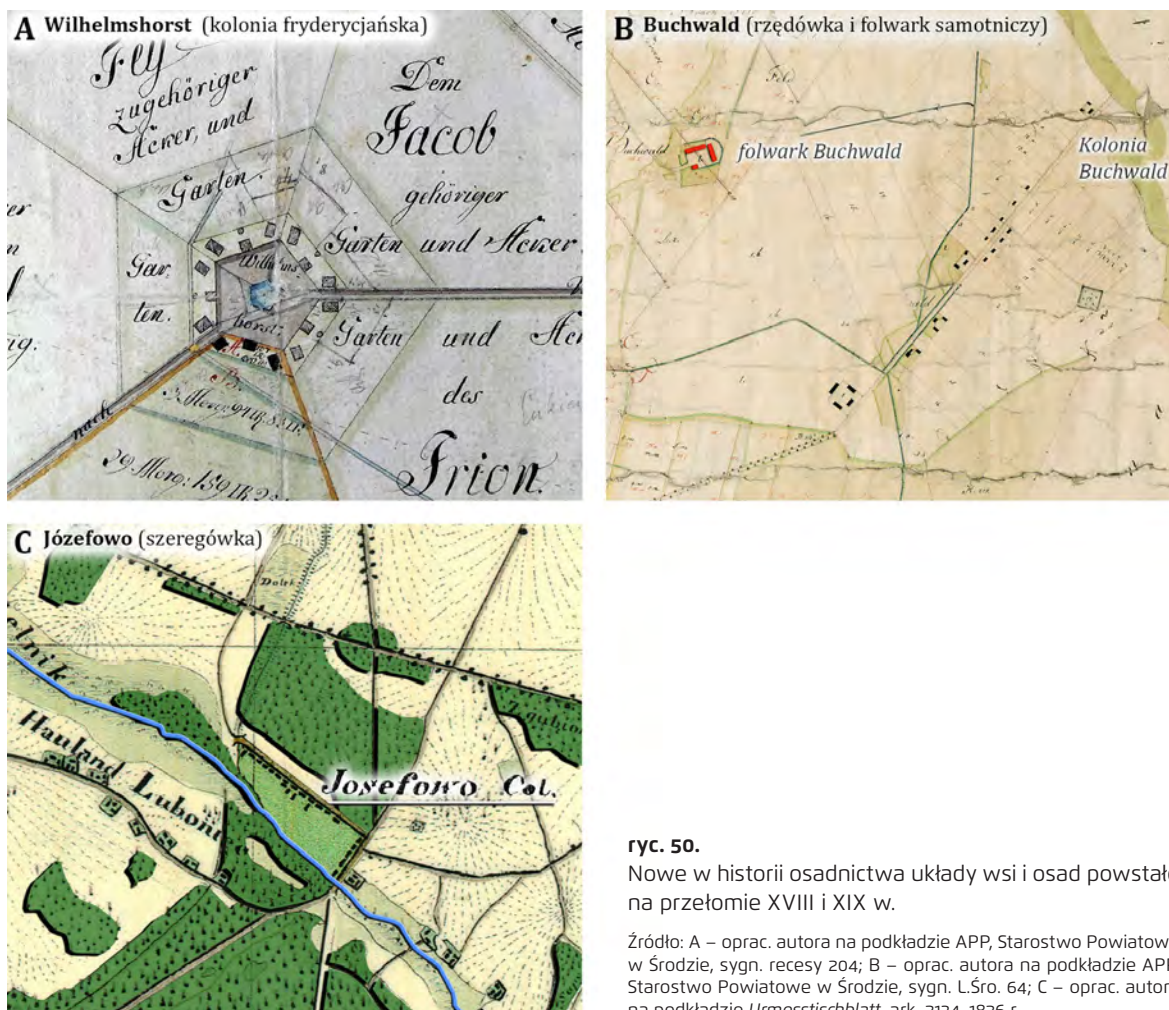
ryc. 49.

Rozmieszczenie folwarków na ziemi średzkiej przed wszczęciem działań regulacyjno-uwłaszczeniowych

Pełną szczegółowość danych prezentuje plansza 1

Źródło: oprac. autora

ryc. 50.

Nowe w historii osadnictwa układy wsi i osad powstałe na przełomie XVIII i XIX w.

Źródło: A – oprac. autora na podstawie APP, Starostwo Powiatowe w Środzie, sygn. recesy 204; B – oprac. autora na podstawie APP, Starostwo Powiatowe w Środzie, sygn. L.Śro. 64; C – oprac. autora na podstawie *Urmesstischblatt*, ark. 2134, 1826 r.

Pod tą samą nazwą zorganizowano niewielką rzędówkę na gruntach Kleszczewa. Poprzez karczunek dawnych lasów królewskich na terenie Murzynowa Kościelnego wzniesiono okazałych rozmiarów osadę i folwark Buchwald (ryc. 50b). Równolegle prowadzono dosiedlenia na folwarkach Przykuty i Ulejno oraz we wsi Gortatowo. Interesujące rozplanowanie otrzymała kolonia Józefowo (ryc. 50c). Osada nie powstała w domenie państwowej, lecz na prywatnych gruntach Lubońca²⁹⁰, co przywodzi na myśl akceptację propozycji króla pruskiego, aby przyjmować kolonistów przez szlachtę²⁹¹. Lokalizacja pośród lasów i nad rzeką oraz układ szeregówki składającej się wyłącznie z domostw sugerują jednak, że Józefowo było prywatną kolonią drwali leśnych²⁹².

Założenie osady Józefowo było działaniem oddolnym, wpisującym się w ówczesnie głoszone hasła intensyfikacji gospodarki folwarcznej, które w pierwszej kolejności podejmowano w domenach

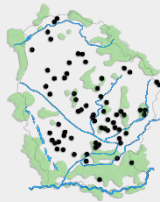

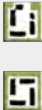
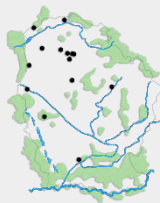
²⁹⁰ Nazwa wsi łączy się zapewne z Józefem Jaraczewskim, właścicielem wsi Luboniec w latach 1796–1816. Zob. *Ziemia Zaniemska...*, dz. cyt., s. 48.

²⁹¹ O powodach, dla których właściciele ziemscy mogli się zgodzić na przyjęcie propozycji króla pruskiego, w tym o środkach finansowych, a nawet tytułach rodowych, pisał: Zimmermann K., dz. cyt., s. 198.

²⁹² Na obszarze zaboru pruskiego zdarzały się przypadki zakładania nad rzeką i na obszarach leśnych kolonii smolarzy lub drwali leśnych. Por. Szulc H., *Morfogeneza...*, dz. cyt., s. 66–68.

państwowych. Przydzielanie w tych ostatnich stosunkowo dużych nadziałów ziemi uwłaszczonym chłopom przyczyniło się wkrótce później do zakładania przez nich samych folwarków samotniczych. Kilka podobnych w skali folwarków w wyniku komasacji gruntów wzniesiono także dla plebanów. Wzorcem kolonii dla translokowanych chłopów, szczelnie wypełniających strukturę osadniczą ziemi średzkiej, stał się układ rzędówki (tab. 7).

tab. 7. Charakterystyka i rozmieszczenie nowych w historii osadnictwa układów wsi, osad i folwarków powstałych od schyłku XVIII w. do około 1865 r.

Układ wsi	KRÓTKA CHARAKTERYSTYKA	SYMBOL	ILOŚĆ	Rozmieszczenie
kolonia fryderycjańska	Jedyny na ziemi średzkiej przykład kolonii fryderycjańskiej to osada Wilhelmshorst założona na przełomie XVIII i XIX w. na gruntach Krerowa. Osada powstała na planie pięcioboku. Centralny plac ze zbiornikiem wodnym otaczała zabudowa mieszkalna i gospodarcza przeznaczona dla pięciu rodzin.		1	
rzędówka	Zagrody w tym układzie rozmieszczone są luźno po jednej bądź dwóch stronach drogi. Pierwsze rzędówki powstały w ramach kolonizacji niemieckiej na przełomie XVIII i XIX w., a kolejne podczas uwłaszczenia (w tym kolejna faza kolonizacji niemieckiej). Duże zagęszczenie rzędówek zanotowano wokół Środy Wielkopolskiej.		67	
szeregówka	Układ szeregowki opiera się na drodze, wzdłuż której jednostronnie położona jest zabudowa. Jedynym znanym przykładem z obszaru badań jest wieś Józefowo, której układ składał się w zasadzie tylko z bardzo gęsto ułożonych domostw pozbawionych zaplecza gospodarczego.		1	
folwark samotniczy	Realizacja działań regulacyjno-uwłaszczeniowych przyczyniła się do powstania w krajobrazie niewielkich folwarków samotniczych, stanowiących własność kościelną i chłopską. Oba folwarki dysponowały niewielkim arealem gruntów (około 50–100 ha). Najwięcej tego typu folwarków powstało w północno-zachodniej ziemi średzkiej.		16	

Źródło: oprac. autora

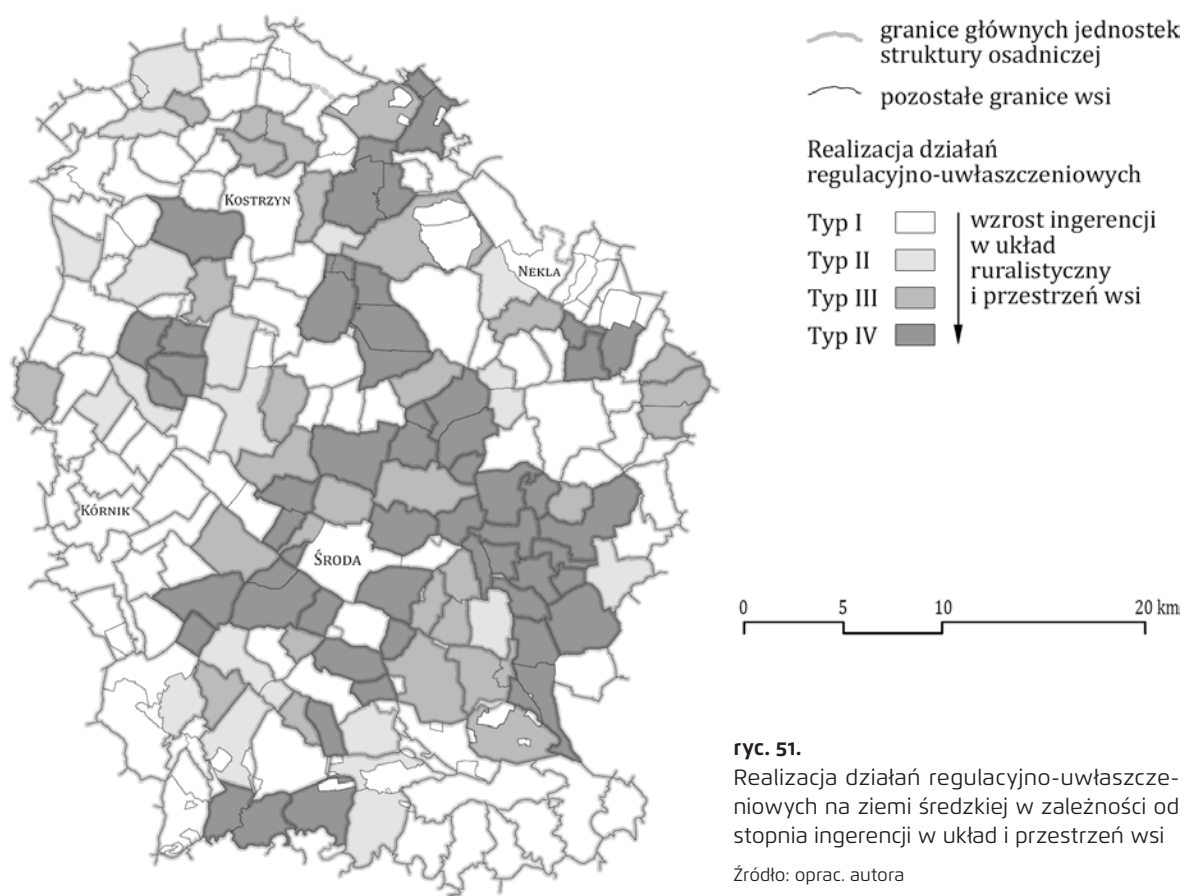
Zasięg i skala procesów regulacyjno-uwłaszczeniowych

Właściciel ziemski podczas XIX-wiecznych reform agrarnych podejmował się różnych sposobów separacji i komasacji gruntów, co w dużej mierze zależało od rozmieszczenia najbardziej urodzajnych gruntów i stanu organizacji przestrzeni wiejskiej. Podejmowane decyzje rodziły dalekosiężne skutki dla krajobrazu. Dla ukazania ich zasięgu i skali określono cztery typy działań regulacyjno-uwłaszczeniowych o wzrastającej sile ingerencji w układ i przestrzeń wsi (schemat 4). Typ I polegał co najwyżej na separacji gruntów chłopskich, folwarcznych i plebańskich oraz komasacji tych dwóch ostatnich. Dla działań zdefiniowanych jako typ II bardzo charakterystyczny był zabieg translokacji tylko fragmentu siedliska, tj. zagród chłopskich przylegających bezpośrednio do folwarku. Działania regulacyjno-uwłaszczeniowe według typu III wiązały się często z translokacją wszystkich chłopów do nowej wsi tworzonej na skraju majątku ziemskiego lub do innej miejscowości ulegającej przeorganizowaniu. Rezultatem było przekształcenie wsi chłopsko-folwarcznej w wieś folwarczną. Typ IV był zdecydowanie najbardziej inwazyjny. Powiełał on działania przypisywane typowi III, ale dotyczył on przeprowadzania regulacji i uwłaszczenia w co najmniej dwóch wsiach jednocześnie, przez co jego zastosowanie prowadziło do głębokich zmian strukturalnych krajobrazu na znacznie większych obszarach.

schemat 4. Typy działań regulacyjno-uwłaszczeniowych według wzrastającej ingerencji w układ i przestrzeń wsi

	Układ gruntów	Translokacje zagród chłopskich	Układ wsi
Typ I	regulacja i/lub separacja i/lub komasacja gruntów	brak	przebudowa układu podstawowego (lub pochodnego)
Typ II	separacja i komasacja gruntów	możliwe translokacje zwłaszcza zagród przylegających bezpośrednio do folwarku	przebudowa układu podstawowego (lub pochodnego); wyraźny rozdział wsi folwarcznej od części chłopskiej
Typ III	separacja i komasacja gruntów	częste translokacje większości zagród na skraj majątności	częsta przebudowa układu wsi i utworzenie samodzielnej wsi folwarcznej
Typ IV	separacja i komasacja gruntów min. dwóch wsi jednocześnie	częste i dalekie translokacje większości zagród na skraj majątności lub teren innej wsi	częsta przebudowa układu wsi i utworzenie samodzielnej wsi folwarcznej

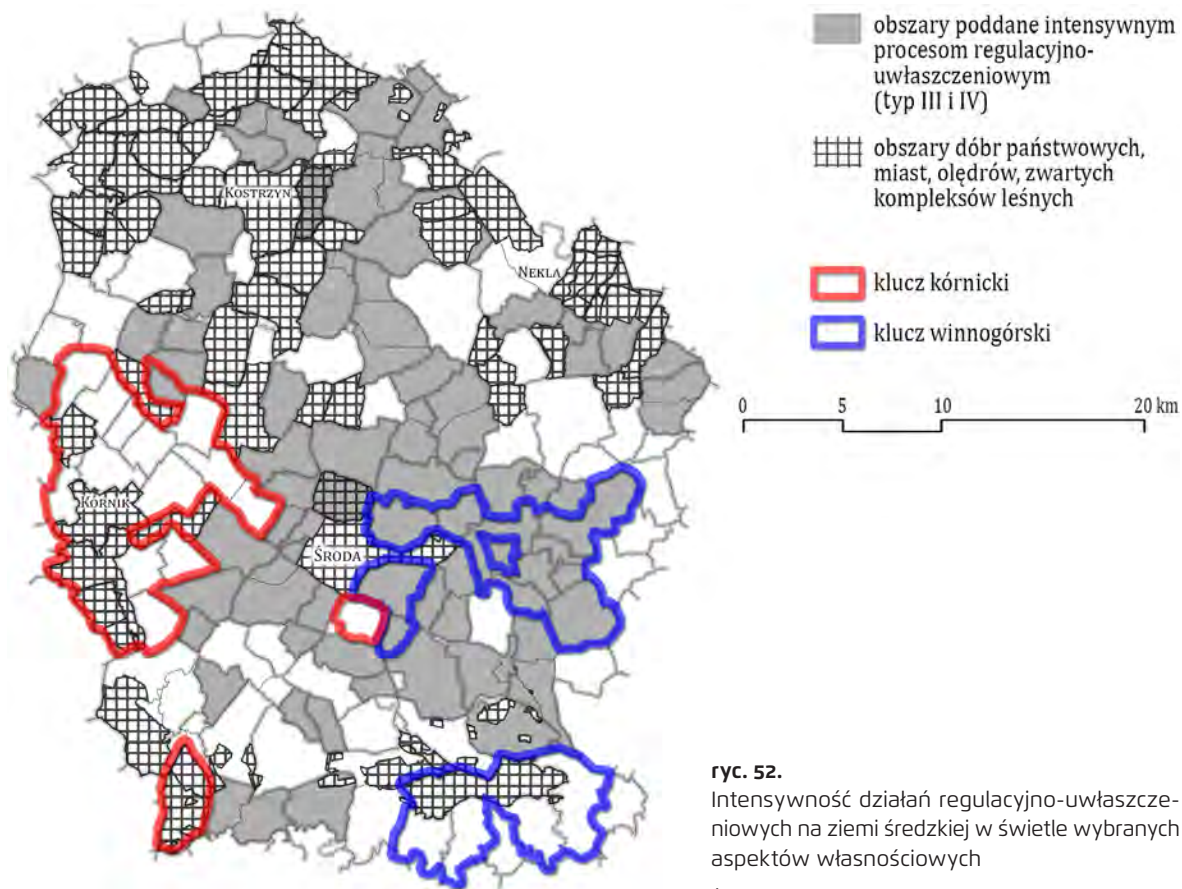
Źródło: oprac. autora

Intensywność działań regulacyjno-uwłaszczeniowych w dość charakterystyczny sposób wzrastała w kierunku Środy Wielkopolskiej (ryc. 51), co wynikało ze struktury własności (ryc. 52). Obszary dóbr państwowych, grunty miejskie oraz tereny zajmowane przez olędrów w zdecydowanej większości podlegały co najwyżej działaniom regulacyjnym i separacyjnym. Podobnym procesom poddano wsie wchodzące w skład klucza kórnickiego. Całkowitym przeciwieństwem tej sytuacji była realizacja reform agrarnych i uwłaszczenia w dobrach winnogórskich, których południową część zajmowały dość sporych rozmiarów cztery wielodrożnice. Regulacja tych wsi polegała jedynie na uwłaszczeniu chłopów i zepchnięciu nadanych im gruntów w kierunku Warty, co pozwoliło w pełni skomasować leżące po ich północnej stronie tereny pokryte głównie lasami. Skala zmian, którymi objęto północną część klucza winnogórskiego, była na ziemi średzkiej precedensem.

Przebudowa układów ruralistycznych

Podczas realizacji XIX-wiecznych reform agrarnych układy wsi na prawie polskim podlegały powszechnej regulacji, a typowym zjawiskiem było prostowanie wiejskich dróg (ryc. 53a). Skutkiem ubocznym tych działań było niekiedy przywrócenie czytelności historycznego rozplanowania, jak np. trójkątnego placu we wsi rozdrożnej w Garbach (ryc. 53b). Zgodnie z przepisami prawa regulacyjnego likwidacji miały ulec wszystkie wspólne przestrzenie uczestników uwłaszczenia. Stąd wsie placowe nieregularne oraz – jedyną przetrwałą do tego czasu – okolnicę we Włostowie zastąpiły wsie drogowe. Także i nawsia, nieodłączny element układów na prawie niemieckim, ulegały likwidacji.

ryc. 52.

Intensywność działań regulacyjno-uwłaszczeniowych na ziemi średzkiej w świetle wybranych aspektów własnościowych

Źródło: oprac. autora

Do postaci wsi drogowych powszechnie sprowadzono ulicówki (ryc. 53c) oraz ich układy pochodne, aczkolwiek kilka z nich zdołało przetrwać w niemal niezmienionej postaci ze względu na posadowione na ich nawsiach ważne obiekty budowlane czy elementy topograficzne.

Modyfikacji uniknęły zaledwie dwie owalnice – w Murzynowie Kościelnym i Pierzchnie – co wynikało z posadowionych na ich nawsiach kościołów. Podobnie stało się w Gułtowach, które w części wschodniej zachowały układ opierający się na ulicówce v-kształtnej (ryc. 121). Nie zawsze jednak usytuowanie kościoła gwarantowało pozostawienie średniowiecznego układu wsi, o czym przekonuje przykład Koszut, gdzie owalnicę zastąpiono zwykłą drogą przelotową (ryc. 56d; patrz także ryc. 124). Analogicznie stało się w Kleszczewie (kościół stojący w pierzei drogi) ze względu na niezabudowane nawsie, Pałczynie (pośrodku nawsia znajdował się zbiornik wodny) i Targowej Górcie (ryc. 53d). Układ wsi placowej Siedlca, przechodzący w historii wiele przekształceń, jest czytelny do dzisiaj (ryc. 115). Najbardziej trwałe okazały się dwudrożnice dolinne. Zwykle likwidowano jedną z dwóch symetrycznie rozstawionych dróg względem doliny. Wyjątkiem były Pigłowice, Siekierki Wielkie i Mączniki (ryc. 56e). Podczas działań regulacyjno-uwłaszczeniowych zlikwidowano całkowicie 10 wsi, gruntownie przebudowano 56 kolejnych, a wiele innych uległy częściowym przekształceniom w związku z translokacjami chłopów (ryc. 115). Pomijając w tych statystykach 42 osady olęderskie, w których co najwyżej uregulowano ich granice, można wysunąć wniosek o przebudowie niemal 50% wsi na ziemi średzkiej (ryc. 54). W krajobrazie pojawiło się wiele nowych zagród o charakterze rozproszonym i rzędownym, co było powieleniem wzorców zakładanych już wcześniej kolonii niemieckich.

ryc. 53.

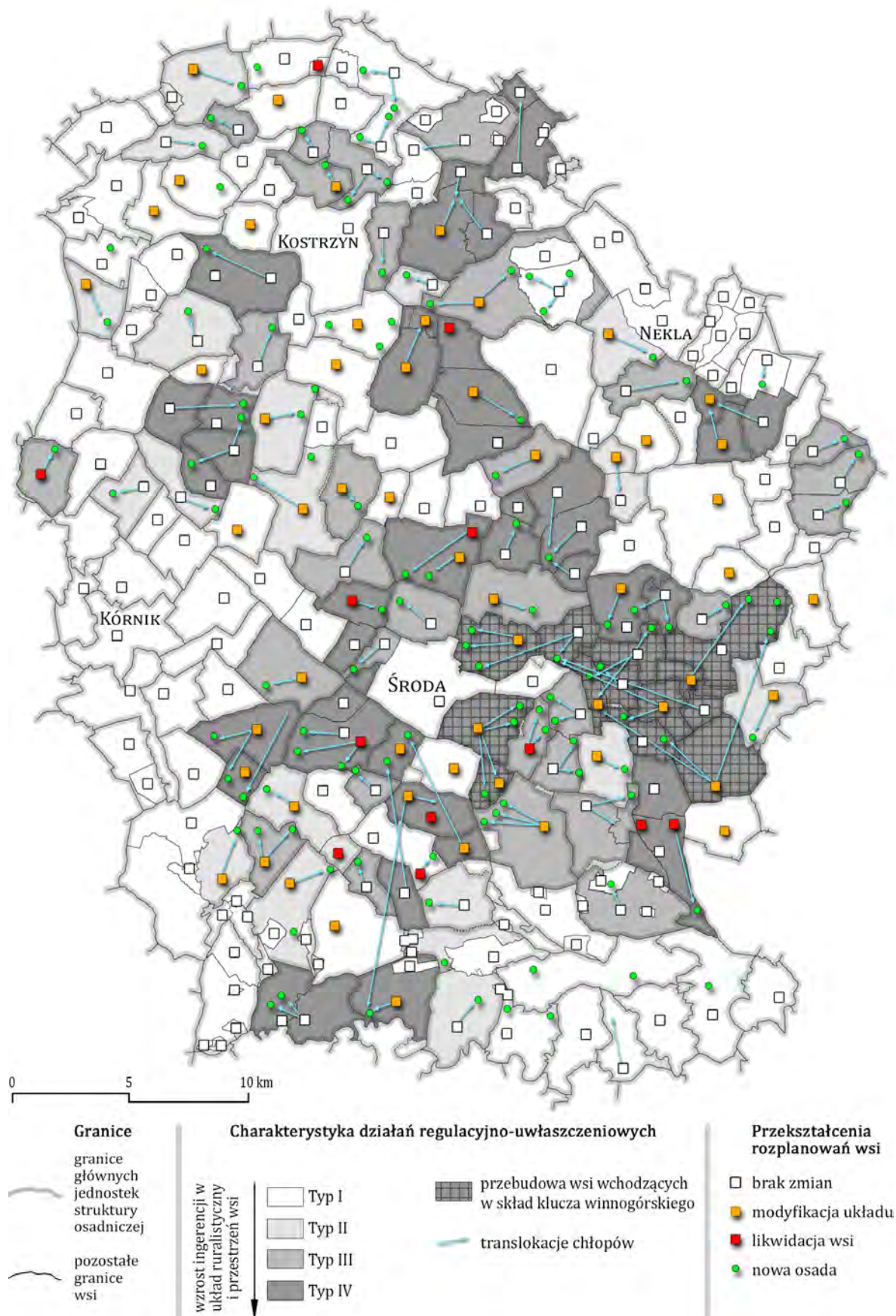
Regulacja siatki drogowej we wsiach na prawie polskim i niemieckim podczas uwłaszczenia

Źródło: oprac. autora na podkładach APP, Starostwo Powiatowe w Środzie, sygn. L.Śro. 25, 115 oraz APP, Rejencja w Poznaniu, sygn. Rej.Poz. I 100, Rej.Poz. III 8

We wsiach, które poddano działaniom regulacyjno-uwłaszczeniowym określonym typem I, nie przeprowadzano translokacji chłopów. Równie prostą regulację i separację przeprowadzano we wsiach objętych typem II, z tym że podział na część pańską i chłopską wzmacniano translokacją chłopów mieszkających tuż przy folwarku. Tworzenie specyficznego w tym miejscu bufora zidentyfikowano w 16 wsiach. Przejętą przez dziedzica przestrzeń, spełniającą zapewne funkcję zabezpieczenia przeciwpożarowego, zagospodarowywano w dwojaki sposób. Często lokalizowano w tym miejscu kolonię domów pracowników folwarcznych, wykorzystując zagrody pozostałe po translokacji lub wznosząc je od podstaw (ryc. 55a, 55b). Niekiedy jednak strefę po usunięciu zagród chłopskich objętych translokacjami traktowano jako bufor podkreślający odrębność zabudowań ziemianina, co nawiązywało do wzorca w pełni niezależnej w krajobrazie wsi folwarcznej (ryc. 55c, 55d).

O wiele większą skalę działań regulacyjno-uwłaszczeniowych reprezentowały przebudowy układów wsi według typów III i IV, których celem było utworzenie w pełni niezależnych w krajobrazie

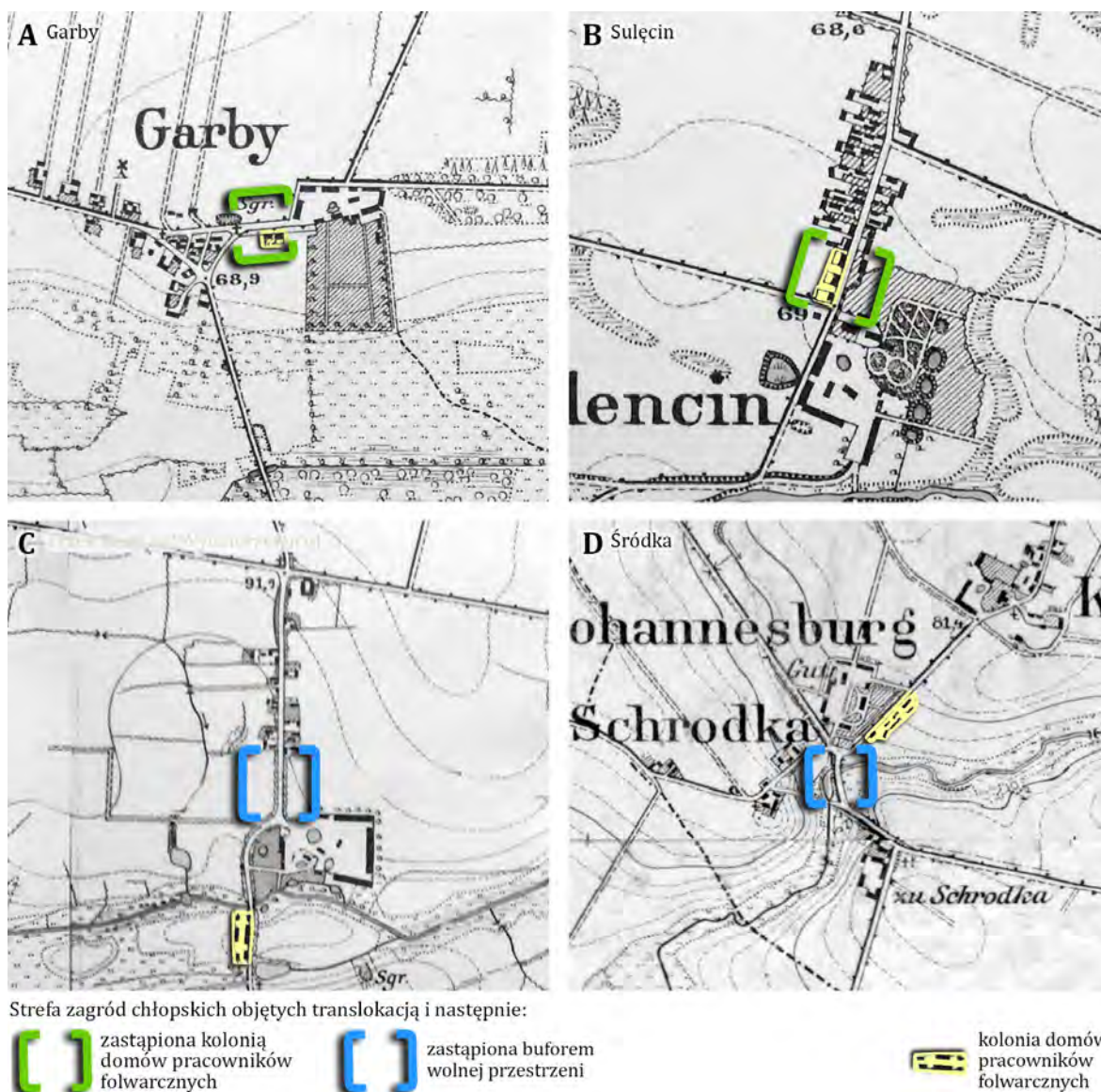

ryc. 54.

Realizacja działań regulacyjno-uwłaszczeniowych na ziemi średzkiej

Pełną szczegółowość danych prezentuje plansza 2

Źródło: oprac. autora

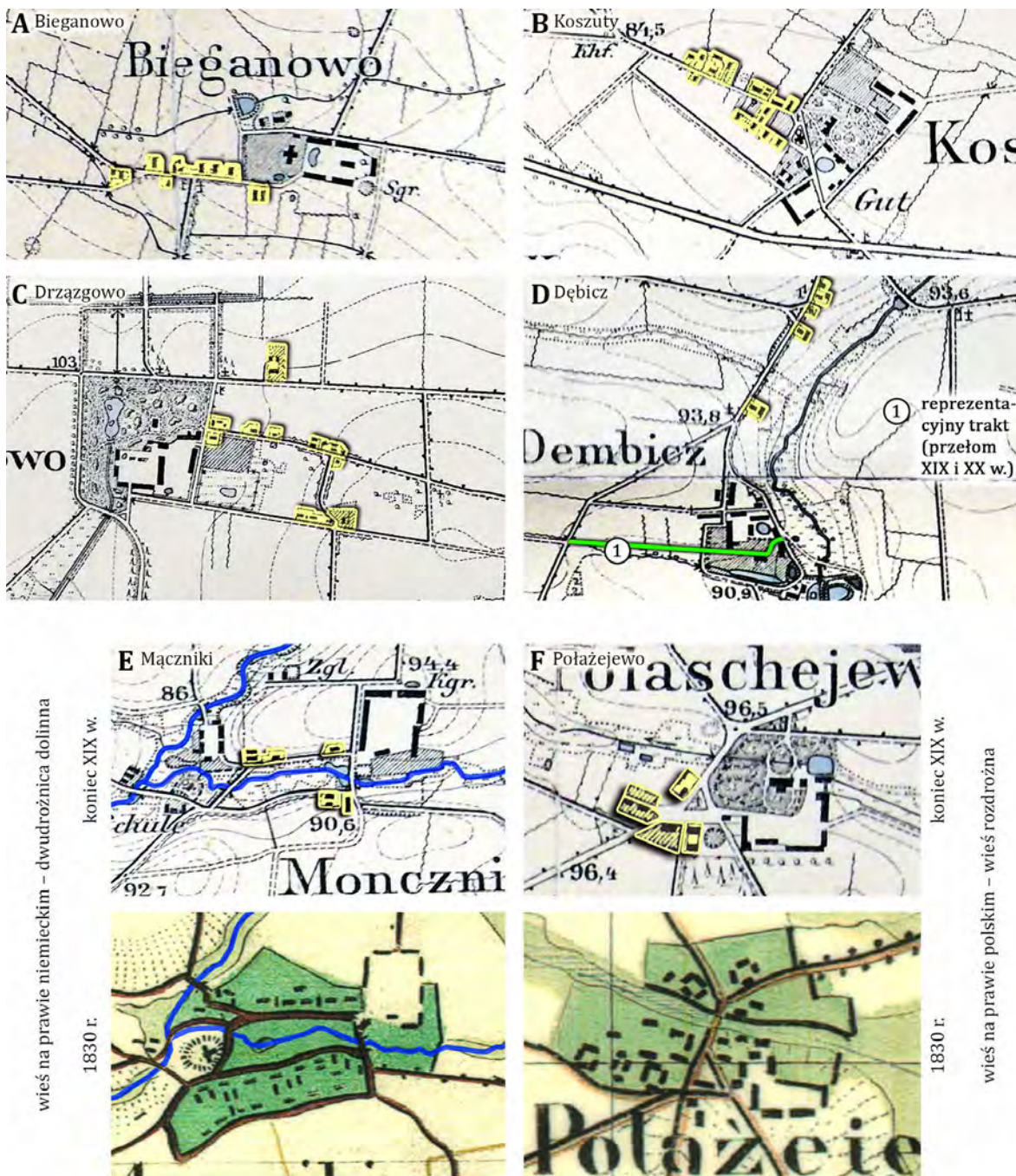

ryc. 55.

Separacja pańskiej części wsi od chłopskiej przy użyciu częściowej translokacji chłopów

Źródło: oprac. autora na podkładach *Messtischblätter*, ark. 1998, 1999, 2065 i 2134, 1888 r.

 zachowana bądź wymieniona po translokacjach zabudowa służąca pracownikom folwarcznym

ryc. 56.

Zabudowa mieszkalno-gospodarcza pozostająca w dyspozycji właścicieli wsi folwarcznych u schyłku XIX w.

Źródło: oprac. autora na podkładach *Urmessischblätter* ark. 2066–2067, 1830 r. i *Messischblätter* ark. 1999, 2065–2067, 1888 r.

wsi folwarcznych. Towarzyszyły temu translokacje chłopów i organizacja powłaszczeniowych rzędówek. Wśród 10 największych utworzonych osad 7 było rezultatem translokacji z wsi liczących po kilkanaście kmieci, które otrzymały w średniowieczu prawo niemieckie i układ ulicówki bądź jego

ryc. 57.

Domy pracowników folwarcznych w wybranych majątkach ziemskich

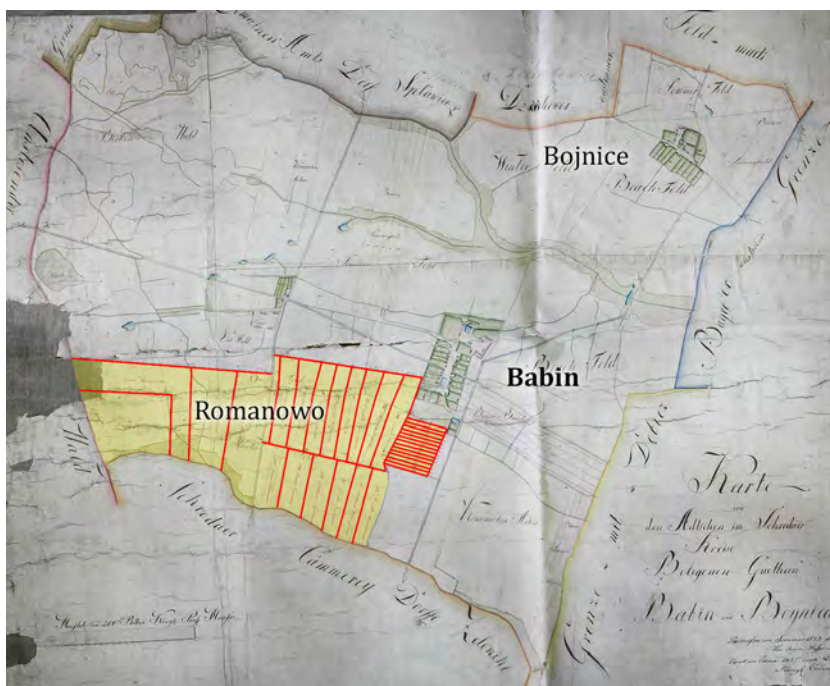
Źródło: fot. autora

pochodną²⁹³. Recesy regulacyjno-separacyjne informują przy tym o translokacji wszystkich zagrod chłopskich, ich częściowym przeniesieniu bądź postawieniu ich zupełnie na nowo, z oddaniem tych istniejących do dyspozycji właściciela wsi (ryc. 56).

Niewątpliwie im większe koszty translokacji musiał ponieść ziemianin, tym bardziej zależało mu na wykorzystaniu pozostałych zabudowań we wsi, na których przynajmniej początkowo mógł oprzeć kolonię domów pracowników folwarcznych. Stąd aż po lata 30. XX w. tak licznie notowano rozproszoną zabudowę wiejską w wielu wsiach przekształconych wyłącznie na wsie folwarczne (ryc. 56a–d). Po dokonaniu translokacji dążono najczęściej do uproszczenia układu ruralistycznego do postaci wsi drogowej. Niekiedy jednak pozostawiano średniowieczne rozplanowanie siedliska, co – wraz z wybiórczo pozostawionymi po translokacjach domami zajętymi przez pracowników folwarku – dość powierzchownie przypominało wizerunek przeduwłaszczeniowej wsi (ryc. 56e, 56f). W kolejnych dziesięcioleciach w myśl szerzonej troski o włościan proces wymiany tej zabudowy na nową miał różną dynamikę. Powszechnie znany wzorzec kolonii domów pracowników folwarcznych jako zgeometryzowany w układzie zespół kilku budynków mieszkalnych i gospodarczych, często spójny pod względem architektonicznym (ryc. 57), w niektórych wsiach nigdy się zatem nie wykształcił. Jej książkowo przypisywanej formy i lokalizacji tuż przy folwarku należy się spodziewać w majątkach ziemskich, które zajmowały część wsi chłopsko-folwarcznej. Brak możliwości zajęcia

²⁹³ Wsie na prawie polskim: Bieganowo, Stroszki, Strumiany. Wsie na prawie niemieckim: Babin, Dębicz, Jaskowo, Koszuty, Mączniki, Polwica, Słupia.

ryc. 58.
Plan regulacyjny majątności Babin z wyodrębnieniem gruntów powłaszczeniowej wsi Romanowo

Źródło: oprac. autora na podkładzie APP, Starostwo Powiatowe w Środzie, sygn. L. Śro. 1

zagród chłopskich podczas uwłaszczenia, wyłączwszy z tego wsię poddane działaniom regulacyjnym typu II (ryc. 55a, 55b), prędzej czy później wymogła budowę spójnej kompozycyjnie kolonii domów zupełnie od podstaw (ryc. 55c, 55d). Wiedza na temat scenariuszy przebudowy wsi podczas działań regulacyjno-uwłaszczeniowych pozwala zrozumieć usytuowanie domów pracowników folwarcznych w strukturze wsi²⁹⁴.

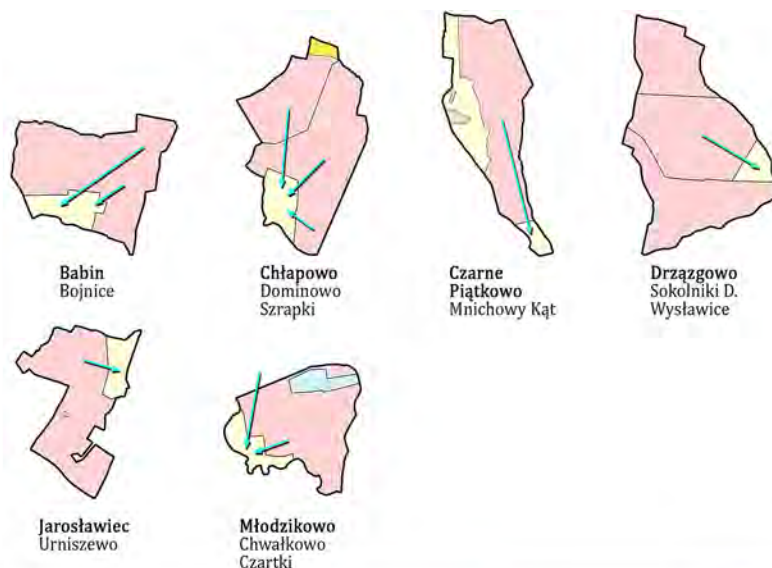
Zmiany w rozmieszczeniu i gęstości folwarków

Poprzez translokacje chłopów uwalniano przestrzeń wsi, a następnie komasowano grunty folwarczne. Najbardziej interesujący był proces tworzenia samodzielnych wsi folwarcznych, co nierzadko było związane z regulacją dwóch lub większej ilości wsi jednocześnie, należących zazwyczaj do jednego właściciela. W jednej z dwóch zasadniczo stosowanych metod dążono do utworzenia osobnej wsi lub osady chłopskiej na skraju dóbr, a więc zwykle na gruntach dotychczas nieuprawianych czy najmniej urodzajnych (ryc. 59a). Natomiast struktura organizacji majątności, w tym rozmieszczenie i status przynależących do niej folwarków, nie ulegała większej modyfikacji. Tym sposobem w dobrach Babina, które składały się ze wsi na prawie niemieckim i utworzonej na początku xv w. na jej gruntach wsi folwarcznej Bojnice, dokonano wspólnej regulacji i uwłaszczenia. Rezultatem dokonanych translokacji było powstanie kolonii chłopskiej Romanowo, kolejnego w historii nawarstwienia struktury osadniczej (ryc. 58). Choć nazwa wsi może sugerować imię ówczesnego dziedzica, to jednak w tym przypadku okazuje się mylne, ponieważ w rzeczywistości odnosi się do nazwiska ziemianina, którym był wówczas Jan Bogumił Rohrmann.

²⁹⁴ Być może takiego podejścia zabrakło w badaniach nad usytuowaniem domów pracowników folwarcznych względem układów wsi w publikacji Renaty Gubańskiej. Zob. Gubańska R., *Domy...*, dz. cyt., s. 85–99.

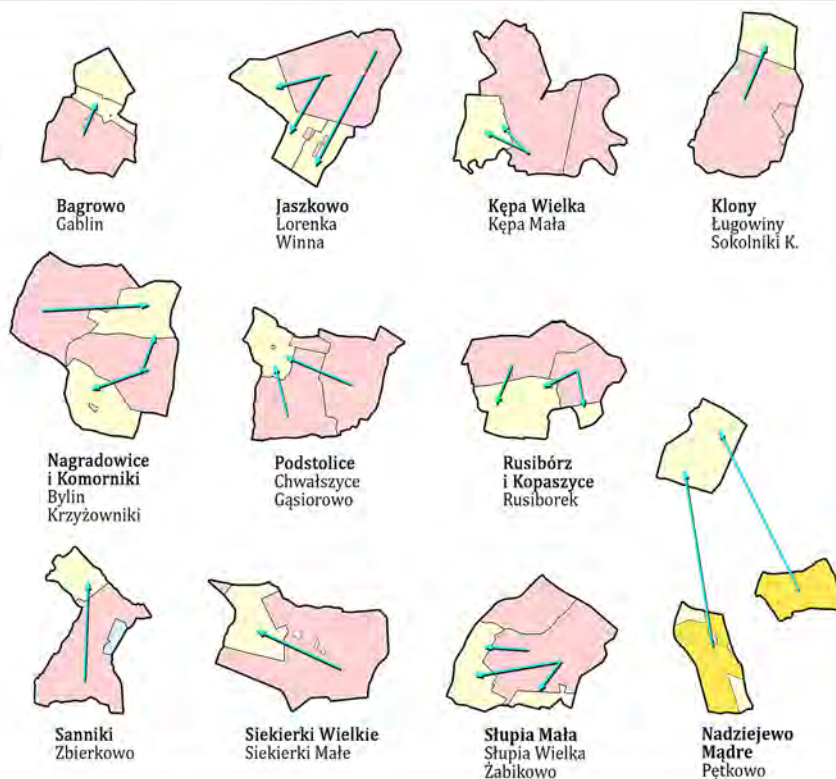
A

translokacje chłopów do kolonii budowanych na skraju wsi

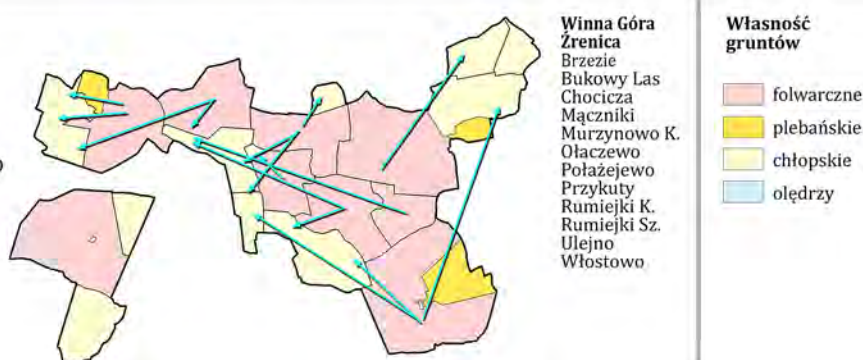
B

translokacje chłopów na tereny sąsiednich wsi, w których zwykle dokonano likwidacji folwarku

C

translokacje chłopów do licznych kolonii budowanych na skraju ziem klucza winnogórskiego

ryc. 59.

Metody komasacji gruntów folwarcznych w obrębie dwóch i większej ilości wsi – pogrubioną czcionką oznaczono siedzibę majątności/dóbr/klucza

Źródło: oprac. autora

Drugą i zarazem częściej stosowaną metodą była likwidacja najmniej użytecznego w majątności folwarku, a następnie dosiedlenie jego gruntów translokowanymi chłopami (ryc. 59b). Tak realizacja uwłaszczenia, sterowanego przez właściciela Podstolic, wiodła do likwidacji folwarku w Gąsiorowie i dosiedlenia tej wsi translokowanymi chłopami z Podstolic i Chwałszyc, bez naruszenia granic trzech odrębnych genetycznie wsi. Specyficznym przykładem, wiążącym opisane powyżej metody komasacji gruntów folwarcznych, było uwłaszczenie przeprowadzone w kluczu winnogórskim (ryc. 59c). Uzyskanie niemal jednej nieprzerwanej przestrzeni rolniczej o areale ponad 3 tys. ha stało się możliwe przy zastosowaniu skomplikowanego systemu translokacji chłopów do wsi z likwidowanymi folwarkami oraz do nowych osad rozmieszczonych na obrzeżach dóbr. Ostatecznie łączna powierzchnia gruntów chłopskich była dwukrotnie mniejsza niż areal gruntów folwarcznych.

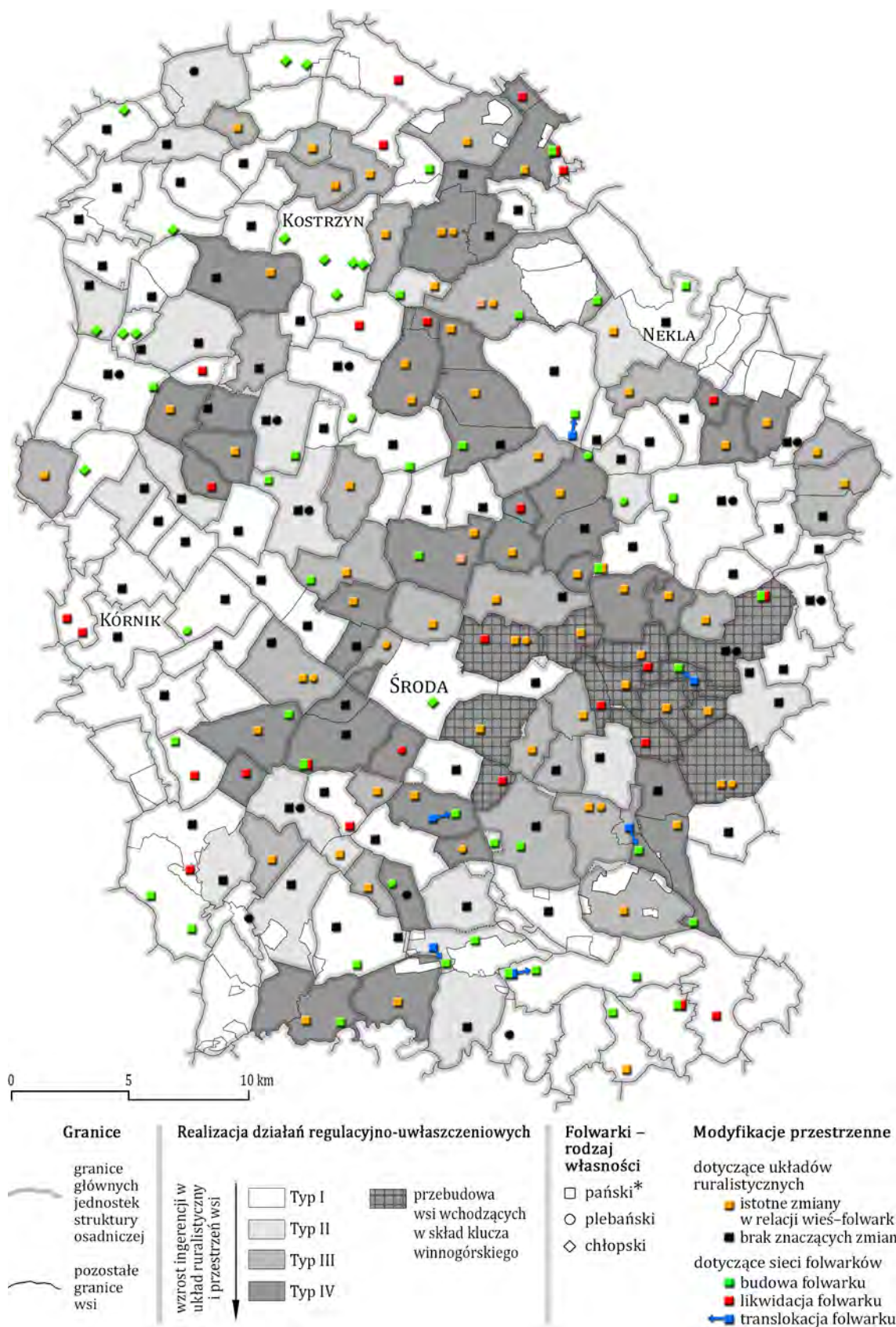
Proces uwłaszczenia był sprzęgnięty z reorganizacją strefy gospodarczej majątków ziemskich, co obejmowało regulację istniejących założeń folwarcznych, likwidację oraz budowę nowych folwarków. Podczas kumulowania zabudowy folwarczej, również często tej rozproszonej w strukturze wsi, dotychczasowy punkt ciężkości ustalonych już wcześniej folwarków samotnicznych, zespołów folwarcznych i ziemskich zasadniczo się nie zmienił. Istotnej modyfikacji ulegał za to ich kontekst przestrzenny, co wynikało z przebudowy układów ruralistycznych i tworzenia samodzielnych wsi folwarcznych – z wyjątkiem szeregu folwarków położonych poza centralną częścią ziemi średzkiej, funkcjonujących nadal w zwartych wsiach chłopsko-folwarcznych (ryc. 6o). Zarejestrowane likwidacje folwarków pokrywają się zaś z ustaleniami dotyczącymi tworzenia osad pouwłaszczeniowych na przynależących do nich gruntach. Jeszcze na krótko przed 1823 r. zdołano wznieść folwarki Annopole, Bukowy Las, Wiktorowo i Wiśniewo, lecz w obliczu podjętego uwłaszczenia plany te szybko się zdewaluowały i ostatecznie te założenia rozebrano. Interesującym zagadnieniem jest wznoszenie nowych założeń folwarcznych. Poprzez potrzebę przeprowadzenia reform agrarnych podkreślaną w XIX-wiecznej literaturze fachowej, w tym budowę nowych folwarków dla obsługi skomasowanych pól, zarysowuje się obraz wznoszenia w tym czasie wielu folwarków samotnicznych. Choć dominująca na ziemi średzkiej struktura jednowioskowa i niewielki areal wielu wsi hipotetycznie zawężyły taką możliwość, to na obszarze badań zidentyfikowano aż 55 nowych folwarków, w tym 36 pańskich, 14 chłopskich i 5 plebańskich. Niemal wszystkie one powstały jako folwarki samotnicze, a zaledwie kilka było wynikiem przeniesienia na nowe, bardziej korzystne gospodarczo miejsce.

Lokalizacja niemal wszystkich zidentyfikowanych folwarków pańskich powstałych w okresie reform agrarnych może być dziś odczytana jako rezultat świadomego wznoszenia ich w geometrycznym środku obsługiwanych gruntów. Zabieg ten miał miejsce na ziemi średzkiej, lecz w większości nowo powstałych folwarków pańskich nie był on powiązany z otwartym krajobrazem, a z karczunkiem lasów. Niewykluczone, że przynajmniej początkowo folwarki te pełniły także funkcję leśnictwa. Wzniesienie w krótkim czasie 10 z nich²⁹⁵ pośród zwartych kompleksów leśnych przyczyniło się do utworzenia charakterystycznych kwartałów pól uprawnych (ryc. 61a, patrz także ryc. 33a). O presji bezustannego powiększania strefy upraw świadczy położenie kolejnych 12 folwarków, usytuowanych tym razem tuż nad granicą lasu²⁹⁶. Takie położenie przypisano niemal wszystkim istniejącym już wcześniej folwarkom, które na okoliczność przebudowy majątków ziemskich translokowano na nowe pozycje. Wzniesienie nowego folwarku samotniczego następowało w odległości średnio

■
²⁹⁵ Baba, Bronisław, Józefowo, Konstątinowo, Milkarowo, Polesie, Potachy, Ramułki, Zagaj i Zofiówka.

²⁹⁶ Antonin, Bogusławki, Borowo, Bukowy Las (likwidacja pod koniec lat 20. XIX w.), Czartki, Grujec, Janowo, Nowojewo, Rajmundowo, Warberg, Wiśniewo (likwidacja przed 1. poł. XIX w.) i Zaděby.

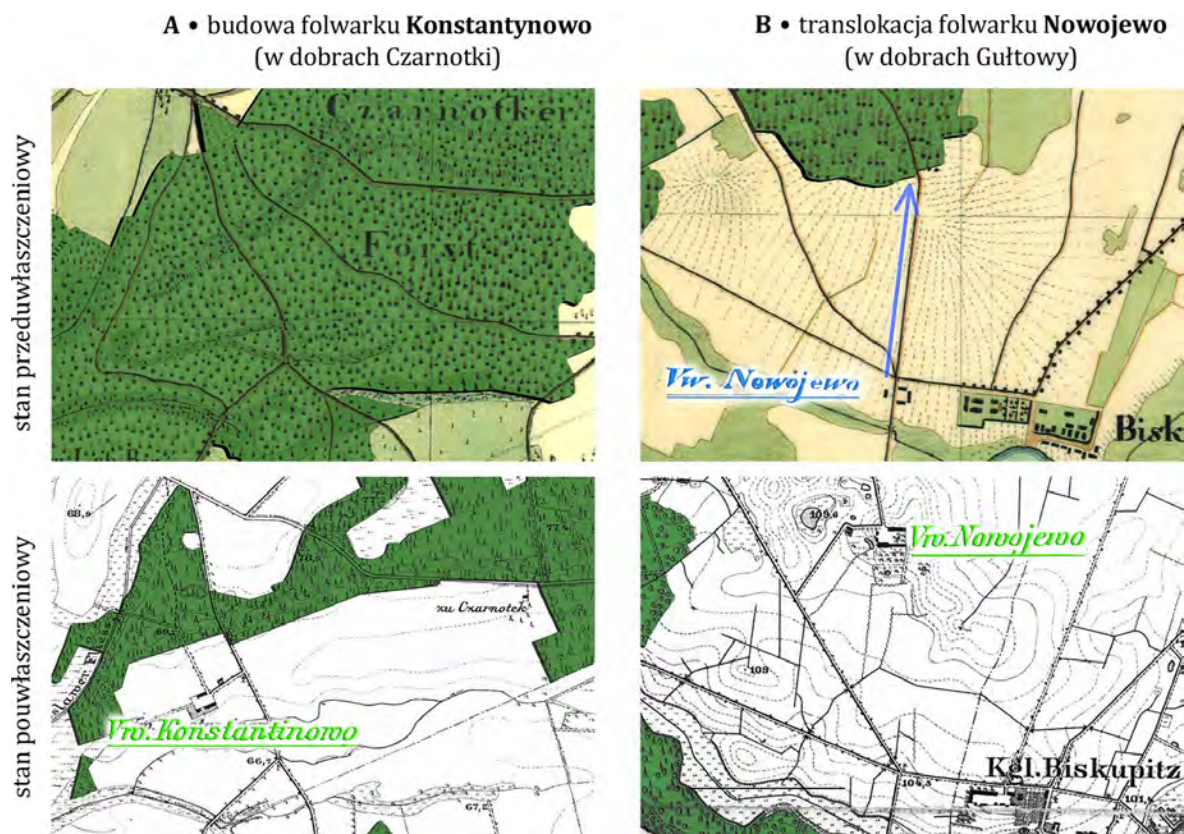

ryc. 60.
Zmiany w sieci folwarków podczas realizacji działań regulacyjno-ułaszczeniowych

* własność szlachecka, ewentualnie królewska lub państwowa – pełną szczegółowość danych prezentuje plansza 2

Źródło: oprac. autora

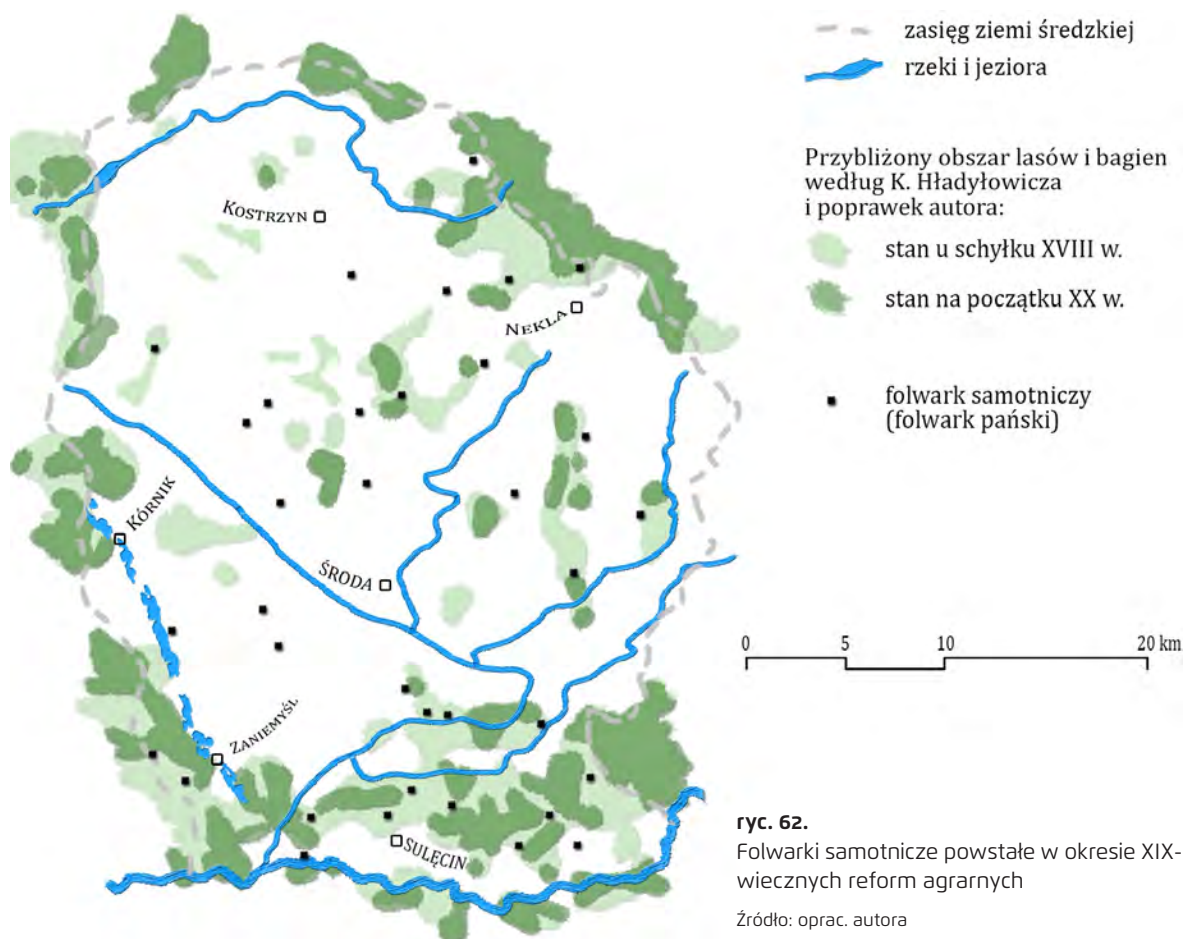
ryc. 61.

Zakładanie folwarków samotniczych podczas XIX-wiecznych reform agrarnych jako wyraz ekspansji obszarów leśnych

Źródło: oprac. autora na podkładach *Urmessstischblätter*, ark. 2000 i 2134, lata 1826 i 1830 oraz *Messstischblätter*, ark. 2000 i 2134, 1888 r.

jednego kilometra od dotychczasowej lokalizacji w kierunku lasu, który uległ następnie całkowitemu wykarczowaniu. W ten oto sposób folwark Nowojewo, należący do Gułtów, utworzony między XIV a XVI wiekiem, po przeniesieniu i wycięciu lasu (ryc. 61b) otrzymał czytelną sylwetę w krajobrazie, sytuując się na niewielkim wyniesieniu (ryc. 105c). Podobnym procesom poddano folwarki w Czartkach i Grójcu. W rezultacie gospodarka folwarczna po raz kolejny w historii istotnie przyczyniła się do zmniejszenia zalesienia ziemi średzkiej (ryc. 62).

Drugą grupę folwarków samotniczych wzniesiono w majątkach ziemskich w typowo otwartym krajobrazie. Przy ustalaniu ich położenia kierowano się nie tylko popularyzowanym środkiem ciężkości przewozów, lecz także użytecznością istniejących już obiektów i dróg. Na wstępie z niewielkiego grona 13 analizowanych założeń należy pominąć folwarki Annopole i Wiktorowo, które – jak wspomniano wcześniej – zlikwidowano podczas uwłaszczenia. W przypadku trzech kolejnych folwarków ich lokalizację można wytłumaczyć wykorzystaniem istniejących wcześniej w ich miejscu karczm (folwarki Turek i Podgaj – ryc. 63a), w otoczeniu których już pod koniec XVIII w. istniała gęsta sieć dróg, i młyna wodnego Buszkowiec, z dogodną lokalizacją w strukturze osadniczej (ryc. 63b). Swobodę przy wznoszeniu folwarków pomocniczych Libartowa i Orzeszkowa utrudniała szczupłość granic obu majątków. Ostatecznie tylko 6 folwarków samotniczych charakteryzowało się nieskrępowaną budową pośród gruntów folwarcznych: Lipowiec, Lorenka,

Marianowo, Swiszulkowo, Sabaszczewo i Prusinowo. Dwa ostatnie stanowiły rezultat translokacji, z tym że w przypadku Sabaszczewa wraz z likwidacją wsi utworzono z czasem modelową wieś folwarczną, zaś w Prusinowie doszło jedynie do przeniesienia folwarku na środek skomasowanych gruntów folwarcznych (ryc. 64).

Grunty plebańskie, analogicznie do gruntów folwarcznych, podlegały separacji i komasacji. W trakcie realizacji działań regulacyjno-uwłaszczeniowych powstało pięć nowych folwarków plebańskich, którym przyznano zwarty blok gruntów. Interesujące są zwłaszcza te, których wbrew zwyczajowi nie utworzono w pobliżu kościołów, ale poza zwartą częścią wsi, tj. Celestynowo we wsi Pierchno²⁹⁷ i Mikuszyn w Czerlejni²⁹⁸ (ryc. 65). Skala tych założeń, składających się z domu mieszkalnego, zabudowy gospodarczej i niewielkiego ogrodu, naśladowała inne folwarki samotnicze.

Do grupy folwarków samotniczych należą także te, których właścicielami po uwłaszczeniu zostali sami chłopci. Zasadniczo folwarki te nie powstawały we wsiach stanowiących własność prywatną i/lub w których występował folwark pański²⁹⁹. Nie wynikało to – jak mogło by się

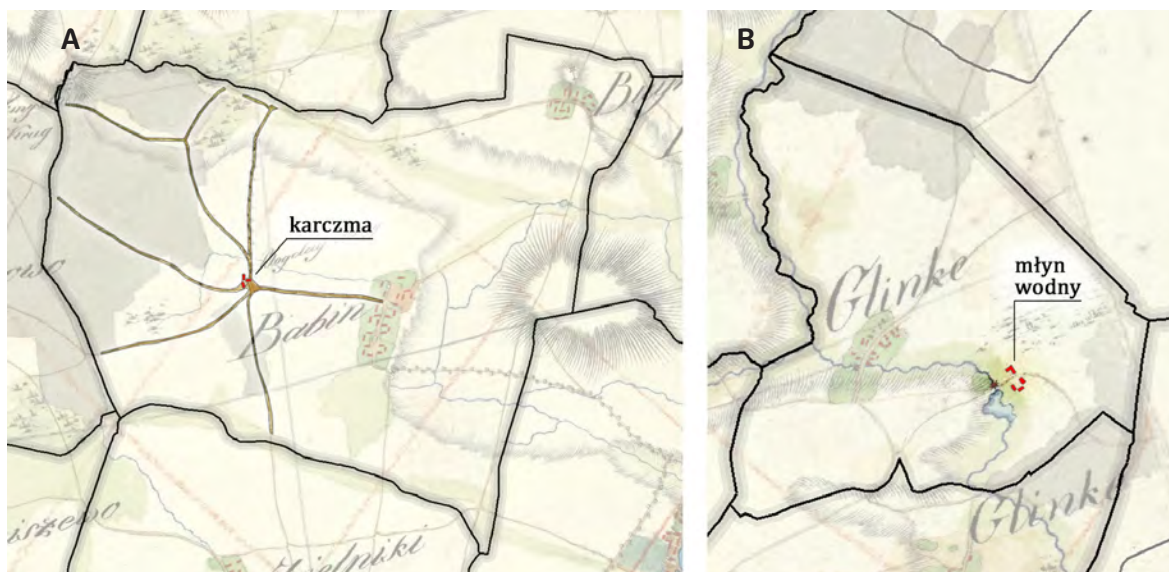
■

²⁹⁷ Na cześć Celestyny Działyńskiej, żony Tytusa Działyńskiego, właścicieli dóbr kórnickich.

²⁹⁸ Z uwagi na istniejącą dawniej w tym miejscu wieś Mikuszyn.

²⁹⁹ Dlatego w niemieckich księgach adresowych folwarki chłopskie oznaczano mianem *Bauerngut*, zaś w polskich księgach majątków ziemskich umieszczano obok nich zapis, że zajmują obszar gminny.

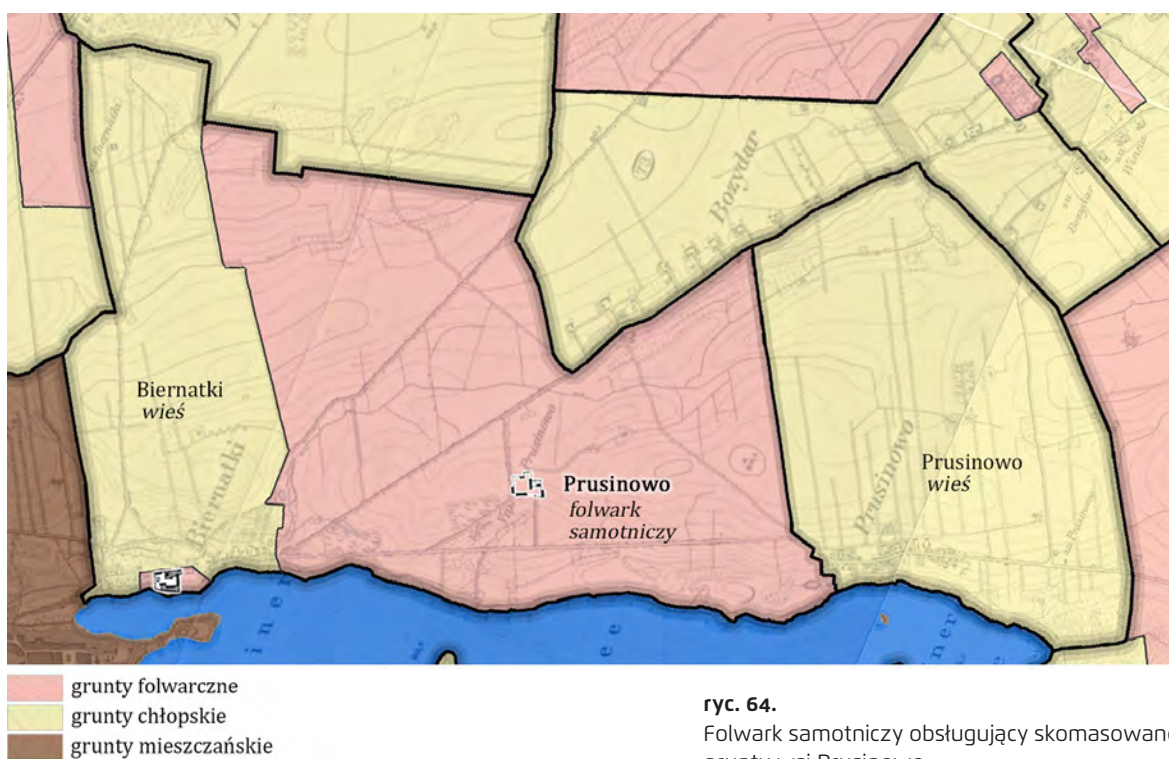
ryc. 63.

Folwarki samotnicze wzniesione w trakcie XIX-wiecznych reform agrarnych na bazie starszych obiektów położonych w krajobrazie:

A – folwark samotniczy na bazie karczmy Podgaj (w dobrach Babin)

B – folwark samotniczy na bazie młyna wodnego Buszkowiec (obszar gminny Glinki Pańskie)

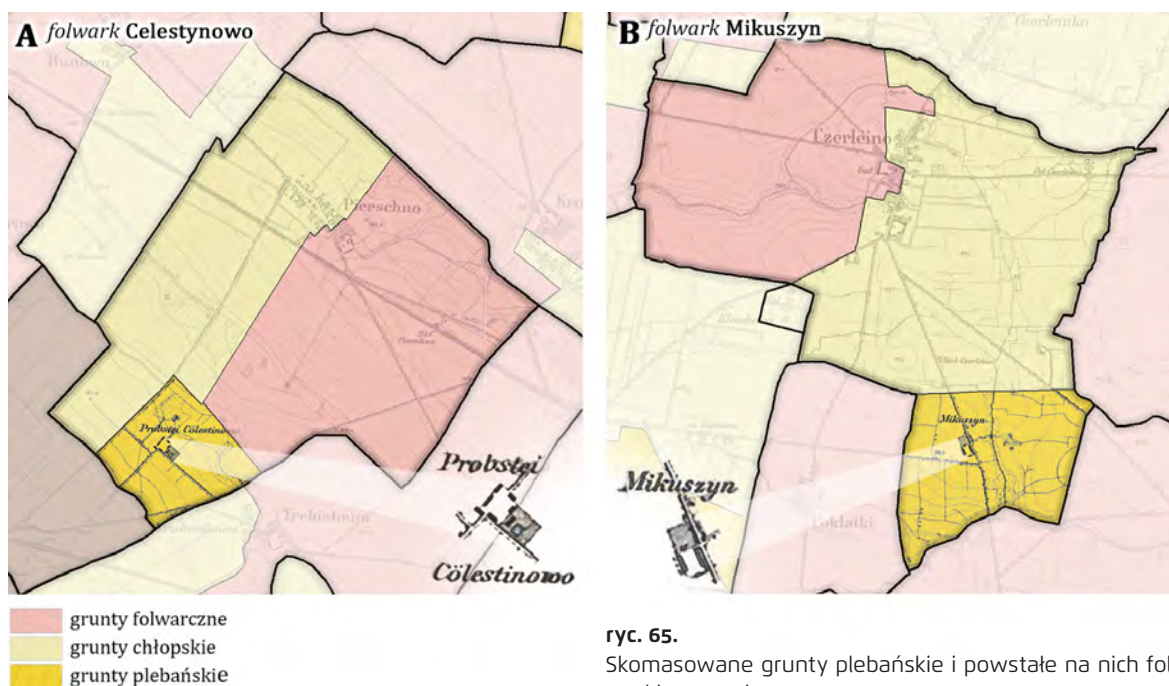
Źródło: oprac. autora na podkładzie *Mapy Prus Południowych*, ark. XVIII, XXVI, 1793 r.

ryc. 64.

Folwark samotniczy obsługujący skomasowane grunty wsi Prusinowo

Źródło: oprac. autora na podkładzie *Messischblatt*, ark. 2065, 1888 r.

ryc. 65.

Skomasowane grunty plebańskie i powstałe na nich folwarki samotnicze

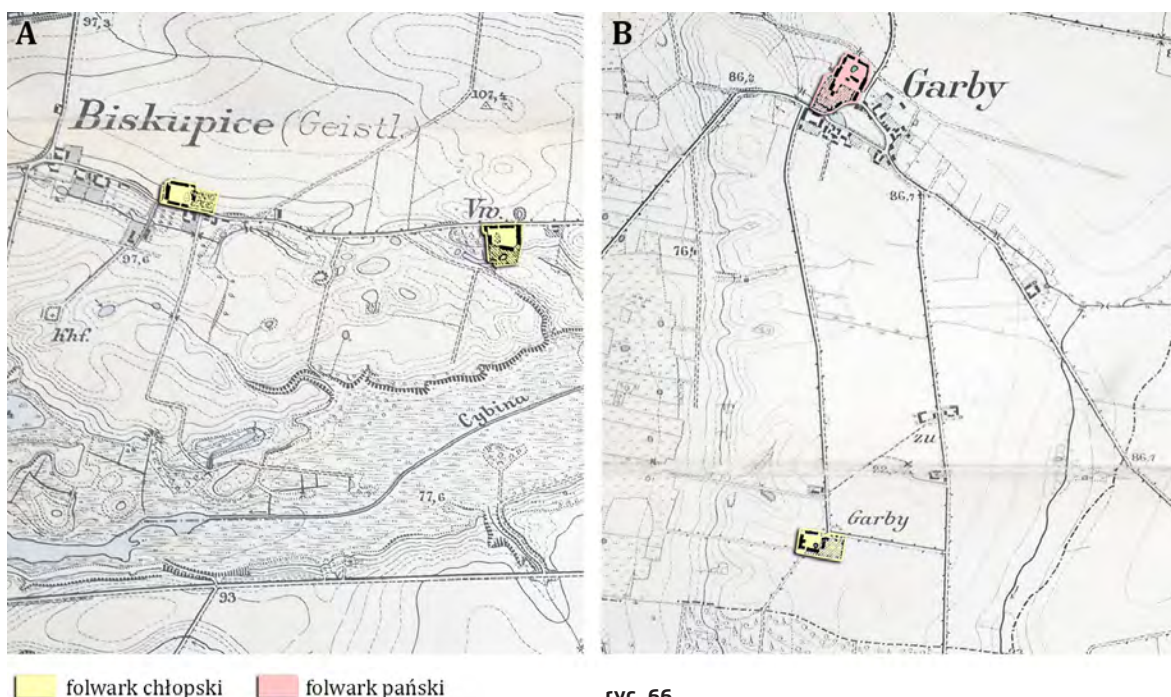
Źródło: oprac. autora na podkładach *Messtischblätter*, ark. 1999, 2000, 2065 i 2067, 1888 r.

wydawać – z konkurencyjności prężnie rozwijającego się gospodarstwa ziemianina, lecz było konsekwencją sposobu przeprowadzonej wcześniej regulacji. Niewielki areal powłaszczeniowych nadziałów przypadających na jednego chłopa, uwzględniając nawet wzajemne wykupy i sprzedaże gruntów, konsekwentnie utrudniały możliwości zakładania własnych folwarków. To znacząco większe działki gruntu przyznawane w dobrach państwowych oraz wsiach chłopskich umożliwiły wkrótce potem powstanie na ziemi średzkiej 14 folwarków chłopskich³⁰⁰. Większość nich stanowiła odrębne w krajobrazie folwarki samotnicze, z wyjątkiem folwarku w Środzie Wielkopolskiej (tzw. Budziaki) oraz położonych skrajnie względem siedlisk wsi folwarków w Biskupicach koło Uzarzewa, Rabowicach i Szewcach. Za ich powstanie i położenie odpowiadało sołectwo z okresu nadania prawa niemieckiego przetrwałe aż do czasów uwłaszczenia (ryc. 66a). Przeprowadzenie prac regulacyjno-uwłaszczeniowych pozwoliło na wydobywanie ich potencjału gospodarczego. Folwarki chłopskie naśladują swoim układem folwarki pańskie, ale – podobnie jak folwarki należące do plebanów – stanowią uproszczenie ich programu przestrzennego (por. ryc. 66a,b).

W wyniku reform agrarnych liczba folwarków pańskich nie uległa znaczącej zmianie i nadal wynosiła nieco ponad 170 założeń. W istotny sposób zmienił się jednak ich kontekst krajobrazowy. Zmniejszyła się liczba folwarków istniejących dotąd w obrębie zwartych wsi chłopsko-folwarcznych na rzecz tych funkcjonujących we wsiach folwarcznych i wznoszonych jako folwarki samotnicze (wzrost z 13 do 46 folwarków). Stan ilościowy wszystkich folwarków przed podjęciem działań regulacyjno-uwłaszczeniowych i po ich zakończeniu (około 1865 roku) wzrósł ze 192 do 218 (ryc. 67). Pulę folwarków samotniczych zasiły 4 folwarki plebańskie oraz 12 folwarków chłopskich.

³⁰⁰ W tym: 1) we wsiach chłopskich: Biskupice (2 folwarki), Jasin, Robakowo, Szewce (2 folwarki); 2) w dobrach państwowych: Garby, Gruszczyn, Kostrzyn (5 folwarków), Środa Wielkopolska.

ryc. 66.

Folwarki samotnicze należące do warstwy chłopskiej założone w okresie uwłaszczenia:

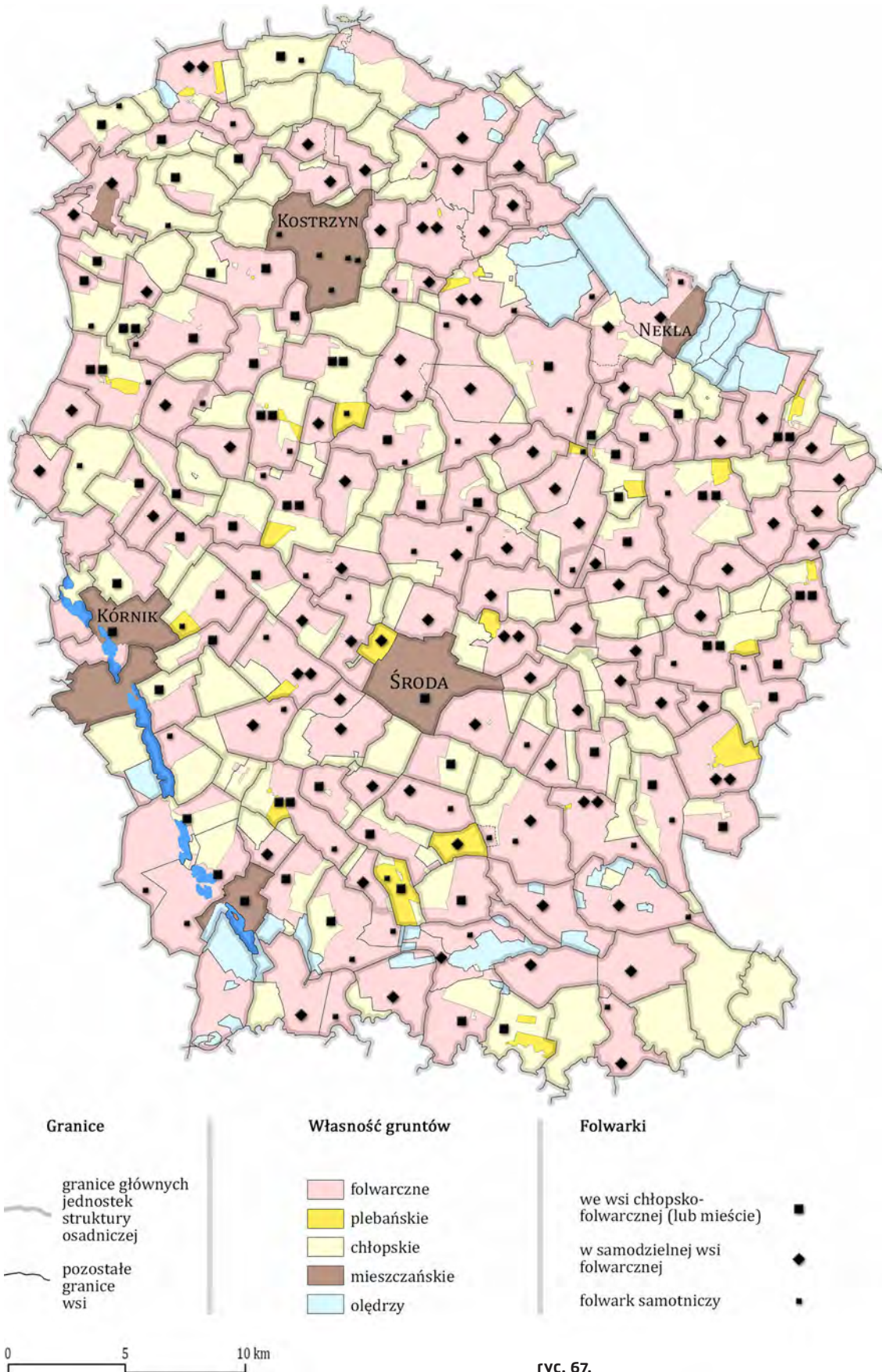
A – folwarki chłopskie założone w obrębie wsi Biskupice;
 B – folwark chłopski założony na gruntach wsi Garby, wchodzącej uprzednio w skład domeny państwowej z siedzibą w Swarzędzu

Źródło: oprac. autora na podkładach *Messtischblätter*, ark. 1931 i 1998, 1888 r.

Szczególne miejsce w strukturze własności zajęły wsie folwarczne – zwykle niewielkie, z dominującymi nad całością zabudową gospodarczą i parkiem – otoczone wyłącznie gruntami należącymi do jej właściciela, posiadające bardzo czytelną sylwetkę w krajobrazie. W wyniku reform agrarnych ich liczba uległa podwojeniu i w połowie XIX w. wynosiła 84 wsie (ryc. 68).

5.1.3. Okres od połowy XIX wieku do wybuchu II wojny światowej

Procesy regulacyjno-uwłaszczeniowe zmodyfikowały strukturę osadniczą i sieć folwarków, co nadało im względną stabilność. Ze wszystkich usankcjonowanych wówczas elementów przestrzeni najmniej trwale okazały się granice separujące grunty folwarczne od gruntów chłopskich i plebańskich. Przyczyną tych zmian była przede wszystkim ekspansja folwarku na osadach translokowanych chłopów, dla których nadzieje ziemi przydzielone podczas uwłaszczenia okazały się niewystarczające do dalszej egzystencji w nowej strefie życiowej. Powiększanie się arealu ziemi folwarcznej kosztem gruntów chłopskich, a w niewielu przypadkach także plebańskich, nie było jednak w stanie zminimalizować skali parcelacji majątków ziemskich dokonanych w latach 1886–1939. Działania kierowane przez pruską Komisję Kolonizacyjną oraz parcelacje podejmowane przez Skarb Państwa i prywatnych właścicieli ziemskich w okresie II RP doprowadziły do istotnego zmniejszenia liczby folwarków na ziemi średzkiej. Na wzór powłaszczeniowych rzędówek na rozparcelowywanych gruntach tworzono szereg osad o charakterze rozproszonym.

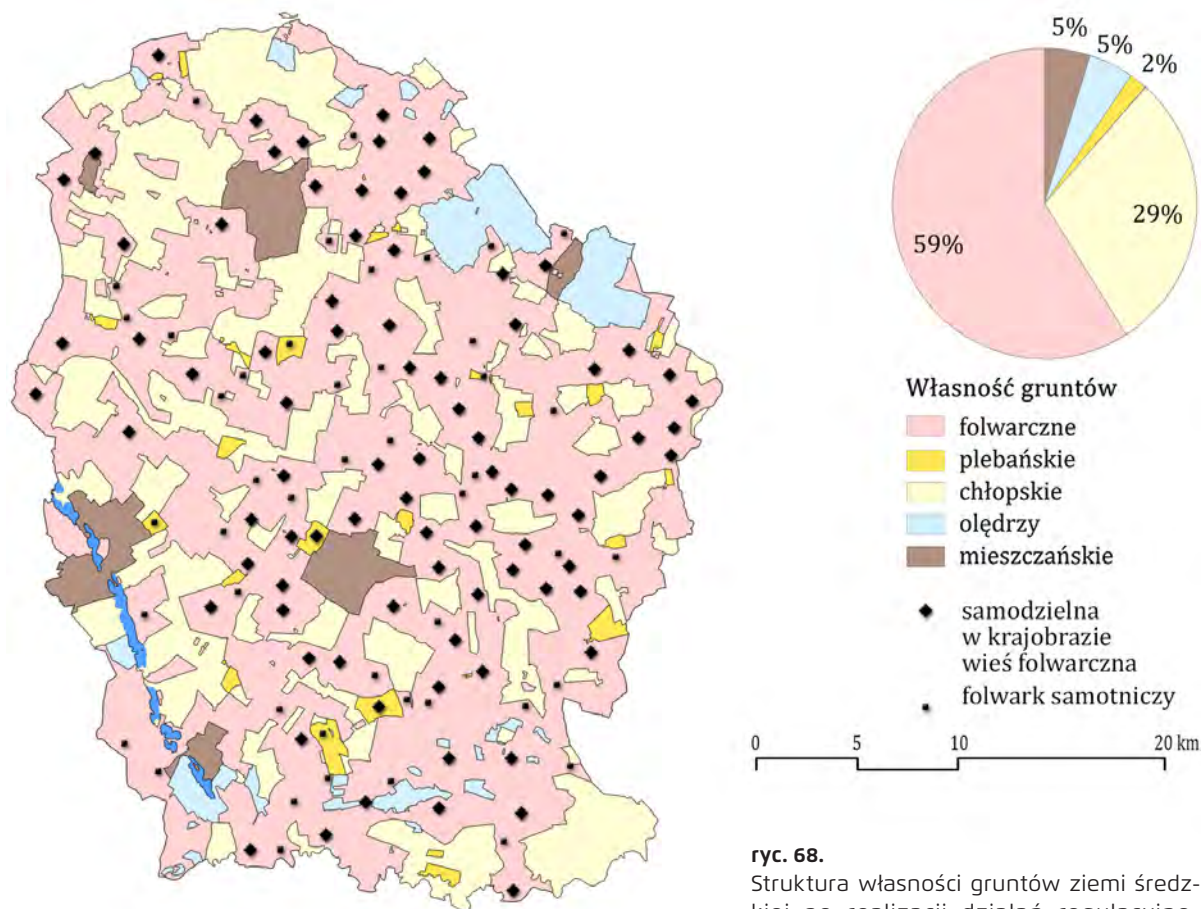
ryc. 67.

Rozmieszczenie folwarków po realizacji działań regulacyjno-uwłaszczeniowych

Pełną szczegółowość danych prezentuje plansza 3; porównaj z ryc. 49

Źródło: oprac. autora

ryc. 68.

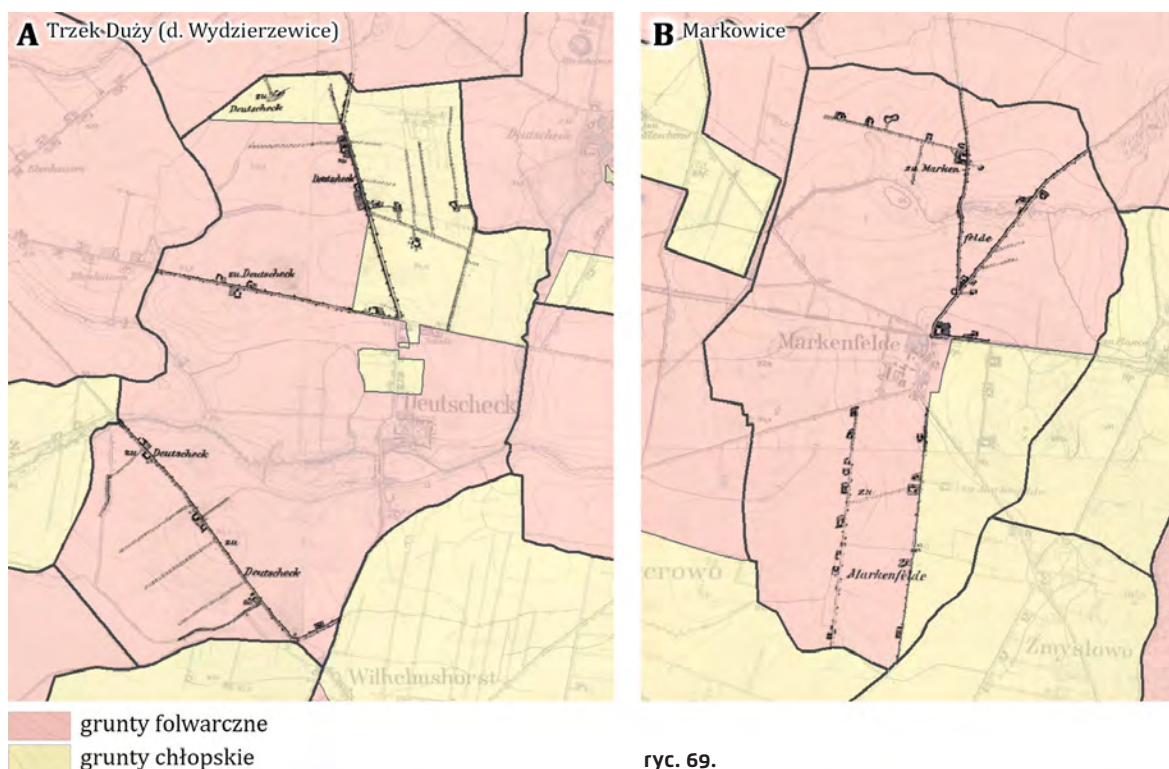
Struktura własności gruntów ziemi średzkiej po realizacji działań regulacyjno-uwłaszczeniowych

Źródło: oprac. autora

Parcelacja majątków ziemskich przez Komisję Kolonizacyjną

Powołana w 1886 roku pruska Komisja Kolonizacyjna przystąpiła do trwającej blisko trzy dekady akcji wykupu i parcelacji majątków ziemskich. W centrum zainteresowania znalazły się grunty folwarczne, na których wznoszono nowe osady, głównie o charakterze rzędówek (ryc. 69). Zagrody rozmieszczano przede wszystkim wzdłuż traktów stanowiących podczas uwłaszczenia granice oddzielające grunty folwarczne od chłopskich. Zagrody kolonistów wznoszono także wzdłuż innych istniejących lub wytyczanych w tym czasie traktów. Znacznie rzadziej dosiedlano grunty już wcześniej zajęte przez uwłaszczonych chłopów.

Modyfikacja struktury osadniczej wywołana kolonizacją niemiecką dotyczyła nie tylko krajobrazu otwartego, lecz także – poprzez parcelację zespołów ziemskich i folwarcznych – siedlisk wsi. Przekształcanie zespołu w resztówkę (tj. nieruchomość zachowującą integralność z choćby ułamkiem obsługiwanych wcześniej gruntów) było bardzo rzadkie i odnosiło się w zasadzie tylko do folwarków samotniczych jak Synowice pod Gowarzewem i Starkówiec Piątkowski. Trudno stwierdzić, aby nawet najmniejszy na obszarze badań zespół dworski Michałowo był przekazany w całości na poczet jednego kolonisty (ryc. 70). Z uwagi na prostokątne rozplanowanie większości założeń folwarcznych w ich podłużnej osi wyznaczano drogę, na której opierano podział podwórza gospodarczego (ryc. 71). W przypadku większych w skali układów wprowadzano

ryc. 69.

Rzędówki i osady rozproszone powstałe na gruntach Wydzierzewic i Markowic, rozparcelowanych przez pruską Komisję Kolonizacyjną

Źródło: oprac. autora na podkładach *Messtischblätter*, ark. 1998, 1999 i 2066, 1910 r.

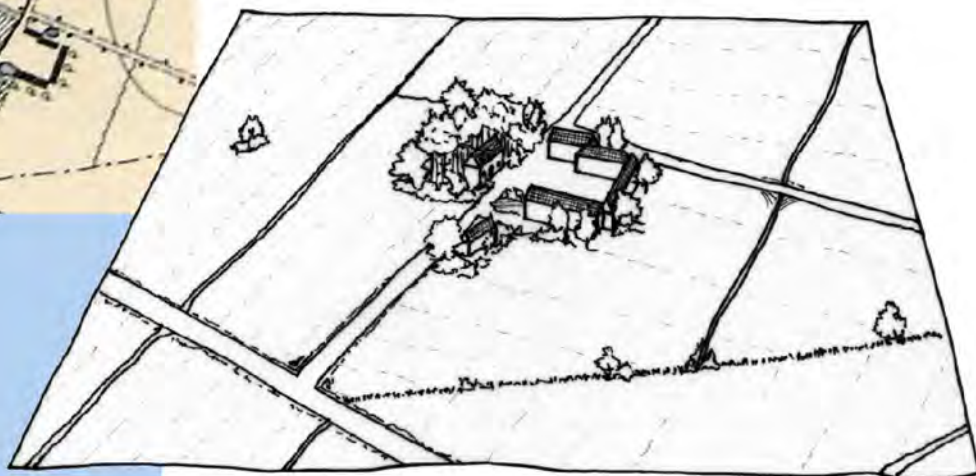
sieć dróg, która przekształcała założenia folwarczne w nowe kwartały zabudowy. Mimo wewnętrznych podziałów i przebudów kubatura historycznych budynków gospodarczych nadal optycznie wyznaczała obszerność dawnego podwórze, co do dziś jest czytelne m.in. w Gowarzewie (ryc. 72). Najbardziej ingerującym zabiegiem był podział podwórze na chaotyczny układ działek. Przypadek Dominowa nie jest pod tym względem najbardziej destrukcyjny (ryc. 73), ponieważ zdarzały się przypadki niemal całkowitej likwidacji folwarków i wprowadzenia na ich miejscu zupełnie nowego układu zagród chłopskich (ryc. 74). W ten sposób niemal zaginął ślad po dawnym zespole w Czarnym Piątkowie. Zastosowanie tego ostatniego ze scenariuszy parcelacji majątków ziemskich było jednak najradsze i dotyczyło zapewne obiektów w najgorszym stanie technicznym.

Parcelacja założeń zieleni zależała głównie od wielkości ogrodów oraz niewielu jeszcze istniejących w tym czasie parków. Pozostawienie niemal całego założenia wraz z dawną siedzibą dotyczyło tylko najmniejszych obiektów (por. ryc. 70–72). Grupy największych parków, w skład których wchodziło co trzecie założenie zieleni, rozparcelowywano w całości na rzecz wznoszonych na ich miejscu zagród kolonistów, czego przykładem jest Dominowo (ryc. 73). W budynku pałacu zlokalizowano kaplicę ewangelicką i szkołę niemiecką. Analogiczna funkcja została nadana dworowi w Gowarzewie (ryc. 72). Parcelacja spowodowała tylko zmniejszenie dotychczasowego parku do około $\frac{1}{3}$ pierwotnej powierzchni, generalnie jednak tereny zieleni masowo likwidowano. Wewnętrzne podziały nieruchomości, opierane w tym czasie na istniejącym już od ponad 20 lat katastrze pruskim, trwale usankcjonowały wprowadzane zmiany.

Parcelacja zespołu Michałowo

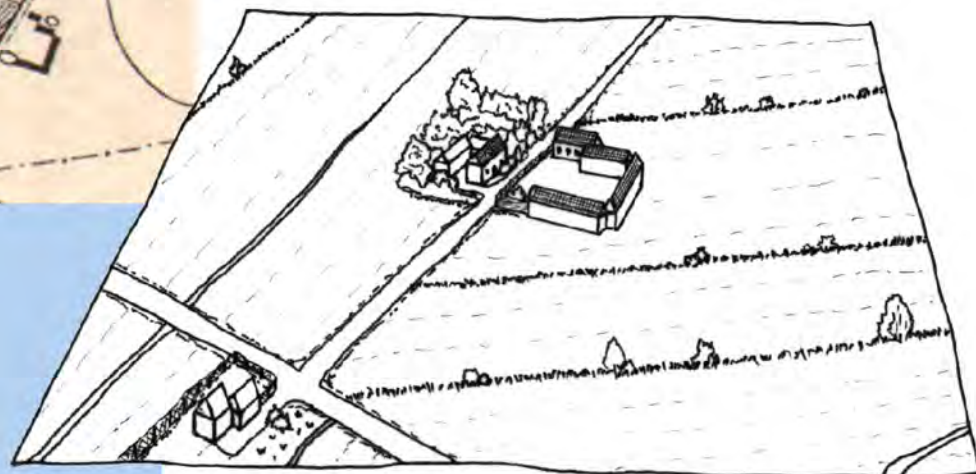
Stan przed parcelacją (ok. 1890 r.)

Zmiany przestrzenne

- założenie folwarczne
- założenie zieleni wraz z siedzibą
- budynek zachowywany
- budynek likwidowany
- nowo wytyczana droga
- likwidacja lub rozparcelowanie założenia zieleni

Stan po parcelacji (ok. 1910 r.)

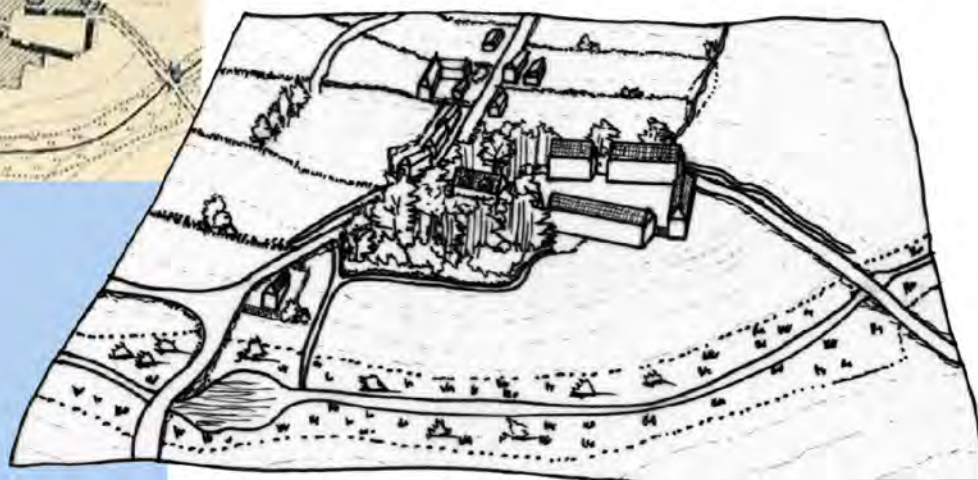
ryc. 70.

Parcelacja zespołu dworskiego w Michałowie przez pruską Komisję Kolonizacyjną

Źródło: oprac. autora na podkładzie *Messtischblatt*, ark. 2067, lata 1888 i 1910

Parcelacja zespołu Zalasewo

Stan przed parcelacją (ok. 1890 r.)

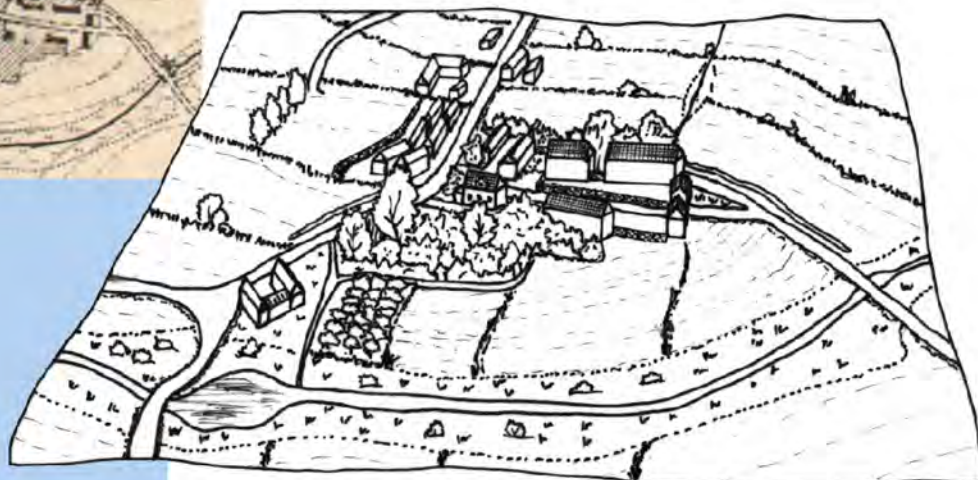

Zmiany przestrzenne

- założenie folwarczne
- założenie zieleni wraz z siedzibą
- budynek zachowywany
- budynek likwidowany
- nowo wytyczana droga
- likwidacja lub rozparcelowanie założenia zieleni

Stan po parcelacji (ok. 1910 r.)

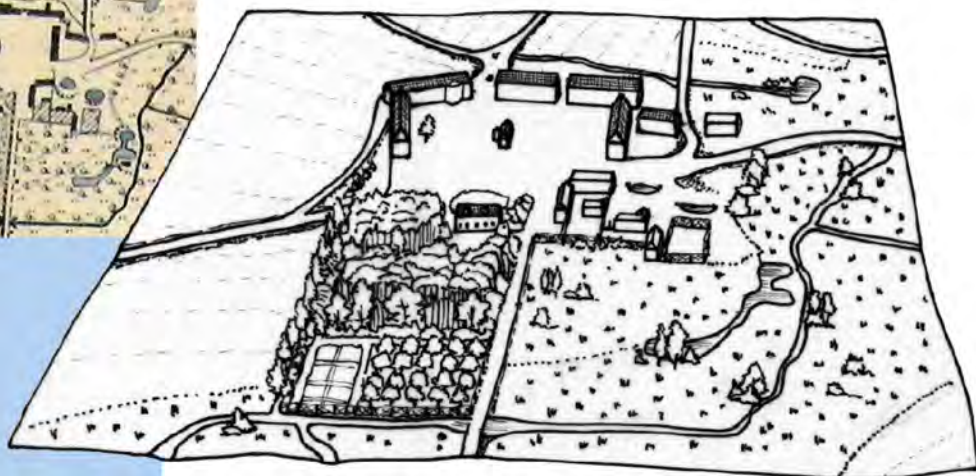
ryc. 71. Parcelacja zespołu dworskiego w Zalasewie przez pruską Komisję Kolonizacyjną

Źródło: oprac. autora na podkładzie *Messtischblatt*, ark. 1998, lata 1888 i 1910

Parcelacja zespołu Gowarzewo

Stan przed parcelacją (ok. 1890 r.)

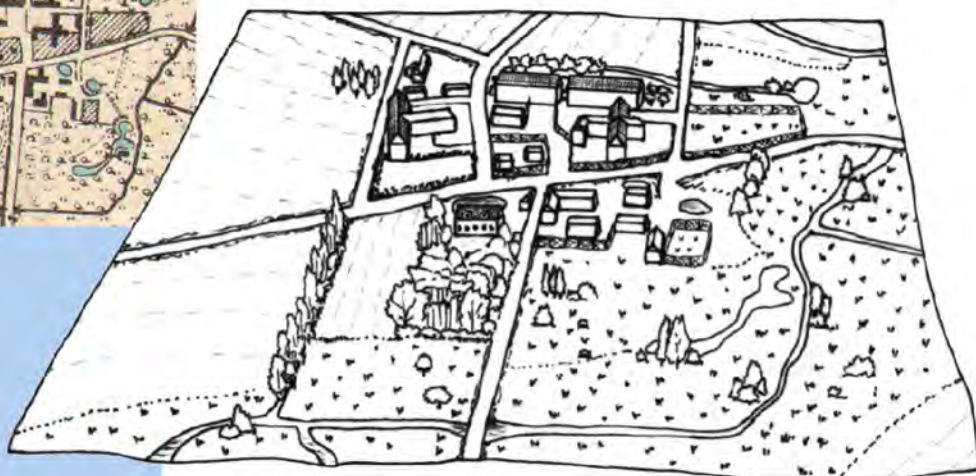

Zmiany przestrzenne

- założenie folwarczne
- założenie zieleni wraz z siedzibą
- budynek zachowywany
- budynek likwidowany
- nowo wytyczana droga
- likwidacja lub rozparcelowanie założenia zieleni

Stan po parcelacji (ok. 1910 r.)

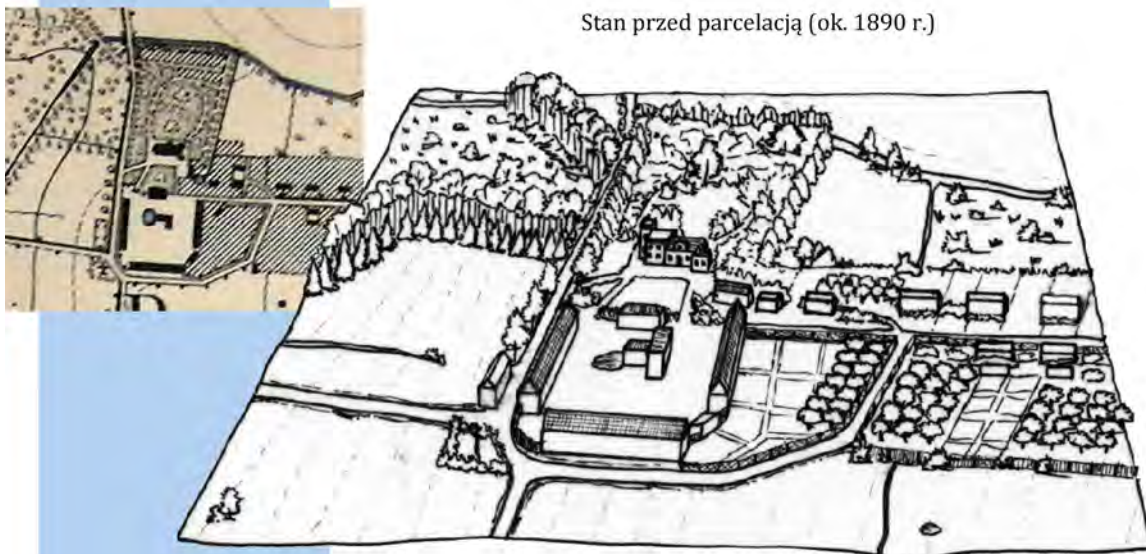
ryc. 72.
Parcelacja zespołu dworskiego w Gowarzewie przez pruską Komisję Kolonizacyjną

Źródło: oprac. autora na podkładzie *Messtischblatt*, ark. 1998, lata 1888 i 1910

Parcelacja zespołu Dominowo

Stan przed parcelacją (ok. 1890 r.)

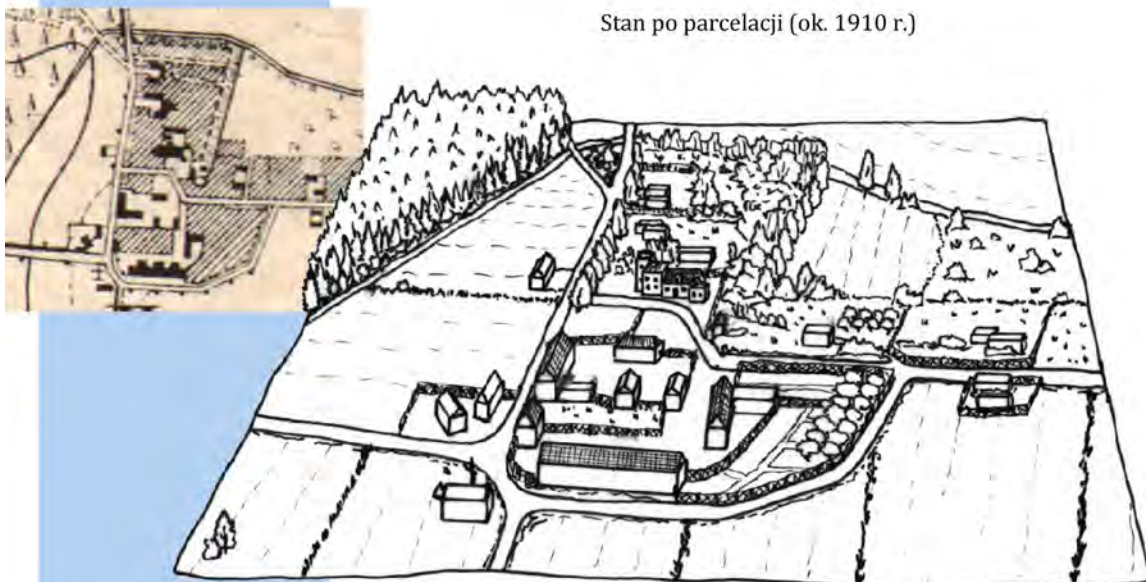

Zmiany przestrzenne

- założenie folwarczne
- założenie zieleni wraz z siedzibą
- budynek zachowywany
- budynek likwidowany
- nowo wytyczana droga
- likwidacja lub rozparcelowanie założenia zieleni

Stan po parcelacji (ok. 1910 r.)

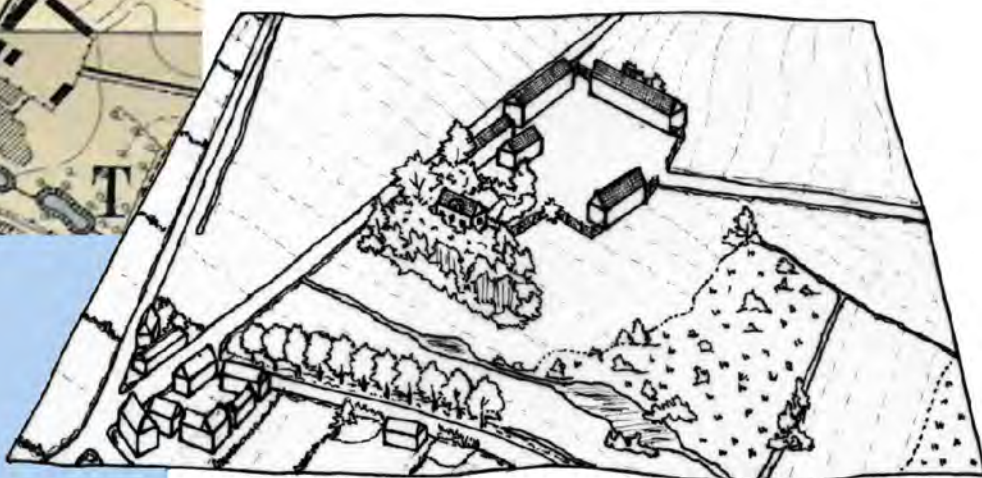
ryc. 73. Parcelacja zespołu pałacowego w Dominowie przez pruską Komisję Kolonizacyjną

Źródło: oprac. autora na podkładzie *Messtischblatt*, ark. 1998, lata 1888 i 1910

Parcelacja zespołu Czarne Piątkowo

Stan przed parcelacją (ok. 1890 r.)

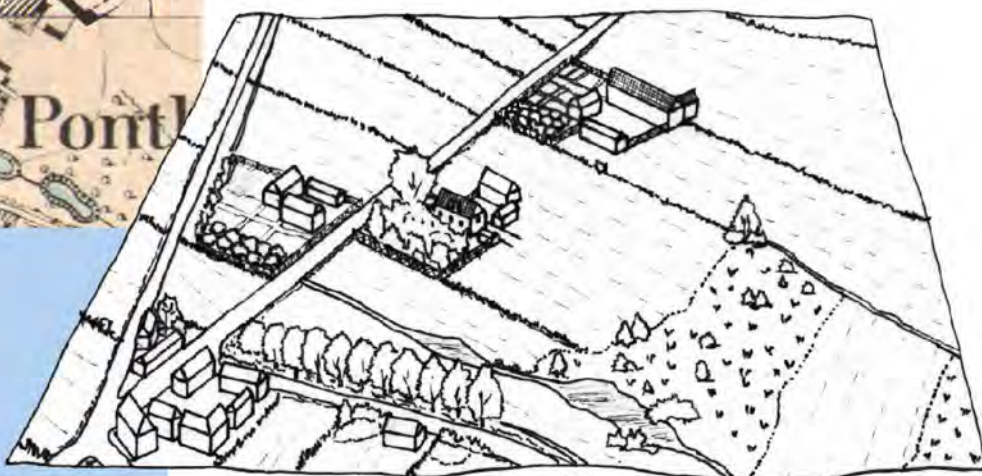

Zmiany przestrzenne

- założenie folwarczne
- założenie zieleni wraz z siedzibą
- budynek zachowywany
- budynek likwidowany
- nowo wytyczana droga
- likwidacja lub rozparcelowanie założenia zieleni

Stan po parcelacji (ok. 1910 r.)

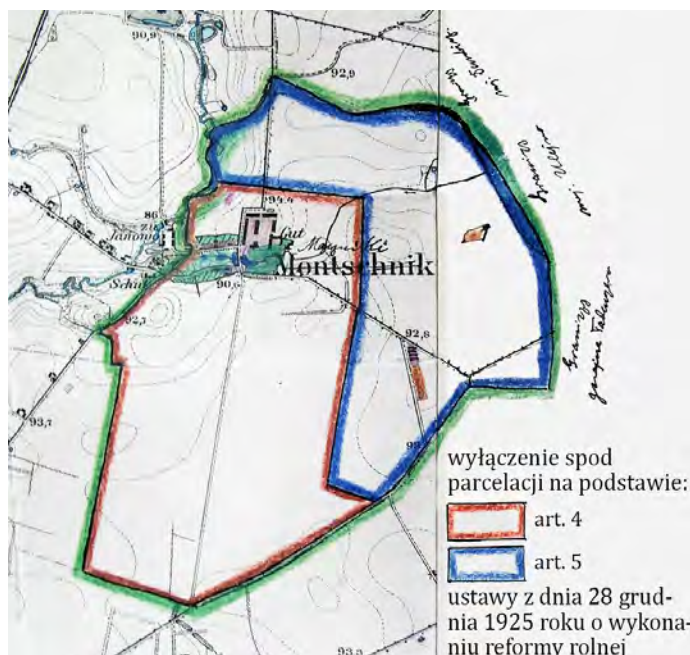

ryc. 74.

Parcelacja zespołu dworskiego w Czarnym Piątkowie przez pruską Komisję Kolonizacyjną

Źródło: oprac. autora na podkładzie *Messischblatt*, ark. 2135, lata 1888 i 1910

ryc. 75.

Plan wylączenia spod parcelacji gruntów folwarcznych zgłoszony przez właściciela Mączników

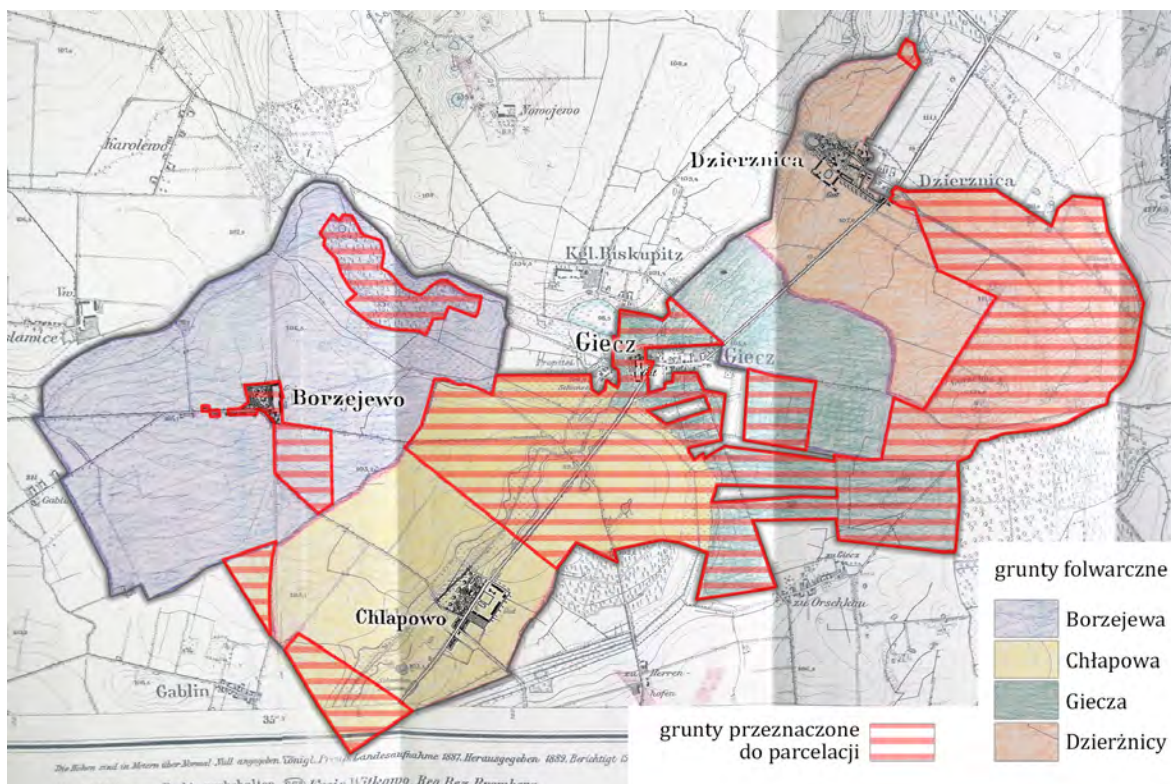
Źródło: oprac. autora na podkładzie APP, Powiatowy Urząd Ziemiański z Poznania, sygn. 236

Parcelacja gruntów folwarcznych w okresie II RP

Na mocy ustaw z lat 1920 i 1925 o wykonaniu reformy rolnej przystąpiono do parcelacji gruntów folwarcznych, z pozostawieniem prężnych majątków ziemskich jako ważnych stymulatorów rozwoju gospodarczego II Rzeczypospolitej. Właściciele prywatni samodzielnie decydowali, które grunty o powierzchni 180 ha chcą zachować (zgodnie z art. 4 ustawy), wskazując alternatywne zwiększenie tego arealu do 300 ha na mocy przesłanek wymienionych w art. 5 ustawy z 1925 roku. Zazwyczaj, jak w przypadku Mącznik, właściciel majątku za pomocą kredek czy tuszu oznaczał deklarowany zasięg gruntów do wylączenia spod parcelacji (ryc. 75). Sytuacja była bardziej złożona, gdy w ramach posiadanych przez ziemianina gruntów występowało więcej niż jedno założenie folwarczne. Analiza planu obejmującego majątki rodzin Chłapowskich i Wizów w centralnej części ziemi średzkiej prowadzi na tym polu do interesujących wniosków (ryc. 76). Będące w posiadaniu Feliksa Wizego majątki Dzierznica i Borzejewo miały zostać ograniczone podług zwiększonego arealu gruntów, lecz nie traktowane osobno, a jako suma dwóch posiadłości do łącznej powierzchni 600 ha. Właściciel Chłapowa, Alfred Chłapowski, deklarował okrojenie swojego majątku ziemskiego do poziomu 300 ha. Na poczet parcelacji wyznaczono folwarki w Gieczu i Borzejewie, przy czym ten drugi miał zapewne zostać sprzedany jako resztówka wraz z 20 ha ziemi, mieszczącymi się po jego południowej stronie. Choć realizacja tego planu nie doszła do skutku, to podejmowane decyzje – analogiczne do procesu uwłaszczenia – stanowiły dogodną okoliczność do przebudowy systemu organizacji i zarządzania gospodarstwem folwarcznym. Zabudowę kumulowano w coraz większych folwarkach, a te były w stanie obsługiwać znacznie wyższy niż wcześniej areal ziemi uprawnej.

Na ogół parcelacja majątków ziemskich – zarówno do wymiaru 180, jak i 300 ha – opierała się na skupianiu najbardziej urodzajnych gleb wokół największych folwarków. Na parcelację przeznaczano skrajnie położone grunty, nierzadko z folwarkami samotniczymi (ryc. 77). Te ostatnie, w zależności od skali i stanu technicznego zabudowań, w trakcie parcelacji były przeznaczane dla jednego osadnika lub ulegały likwidacji. Wznoszone wokół nich zagrody chłopskie przyjmowały

ryc. 76.

Projekt parcelacji gruntów folwarcznych należących do rodzin Chłapowskich i Wizów

Źródło: oprac. autora na podkładzie APP, Powiatowy Urząd Ziemski z Poznaniu, sygn. 701

zwykle postać rzędówki, rzadziej osady rozproszonej, z przejęciem nazwy rozparcelowywanego folwarku (np. Czartki, Brzostek, Lorenka itd.). Rzadkim zjawiskiem na ziemi średzkiej była budowa poniatówek. Powstawały one dopiero od 1934 r., przez co zanotowano je jedynie na rozparcelowanych w latach 1937–1938 gruntach Pałczyna. Przy okazji parcelacji przekierowywano do Skarbu Państwa przejmowane z majątków zwarte kompleksy leśne. W zależności od sytuacji pozostawały one w granicach dotychczasowej wsi lub, grupując je z innymi, włączano w granice innej miejscowości. Zabiegi te skutkowały zmianą granic administracyjnych, co zarejestrowano m.in. w Targowej Górze i Brodowie.

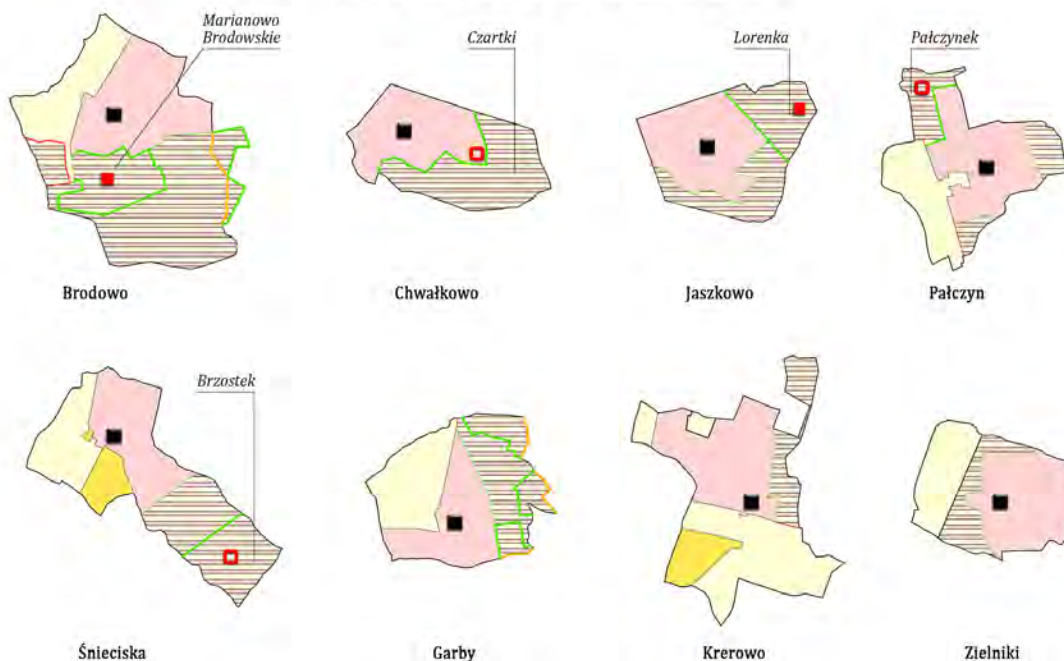
Całościowa parcelacja majątków ziemskich objęła niemal wyłącznie zasoby Skarbu Państwa, w tym m.in. majątki poniemieckie przejęte po 1918 roku. Proces ten – w przeciwieństwie do działań Komisji Kolonizacyjnej – prowadził do likwidacji tylko najślabszych gospodarczo zespołów, pozbawionych siedzib ziemiańskich (tj. Raławek, Chwałszyc i Stępcocina). Zabudowa folwarczna, jak miało to miejsce w Biskupicach koło Gieczy, Trzebisławkach i Murzynowie Leśnym, ulegała podziałom lub służyła jako budulec nowych zagród. Zasadniczo jednak pozostawiano towarzyszące jej założenia zieleni, a dawny zespół często sprzedawano jako resztówkę. W roku 1939 w zasobach Skarbu Państwa znajdowało się jeszcze 5 niezbyt dużych powierzchniowo majątków, konsekwentnie wydzierżawianych kolejnym osobom (Chocicza Mała i Wielka, Kopaszyce, Podstolice, Puszczykowo-Zaborze).

Osady powstające na parcelowanych gruntach stały się kolejnym w historii nawarstwieniem krajobrazu folwarcznego. Niekiedy stanowiły one odrębne wsie, innym razem nowo powstałe zagrody znajdowały się wokół folwarków samotnicznych. Równocześnie na ziemi średzkiej zyskały

MAJĄTKI ROZPARCELOWANE DO WYMIARU OK. 180 HA

MAJĄTKI ROZPARCELOWANE DO WYMIARU OK. 300 HA

Folwarki

- zespół dworski lub pałacowy
- folwarki samotnicze podlegające parcelacji:
- ulegające likwidacji
- pozostawione jako „resztówki”

Granice

	wsi	między gruntami o różnej własności
niezmiennie	—	—
modyfikowane	—	—
nowo wytyczone	—	—

Własność gruntów

- folwarczne
- plebańskie
- chłopskie
- oładrzy
- grunty folwarczne podlegające parcelacji

Nazwy wsi

Jaskowo nazwa wsi w przed-uwłaszczeniowych granicach

Lorenka nazwa wsi powstałej po rozparcelowaniu gruntów folwarku samotniczego

ryc. 77.

Schematyczne rysunki częściowych parcelacji gruntów folwarcznych w okresie II Rzeczypospolitej

Źródło: oprac. autora

A • CHOCICZKA

złożona z osad powstałych w obrębie:

ŻERNIK (pow. wrzesiński)

① Żerniki-Huby

CHOCICZY

② kolonia

Granice jednostek struktury osadniczej:

— główne (ŻERNIKI, KĘPA etc.)

— drugorzędne

— obraz nałożonych na siebie ww. granic

Pozostałe rodzaje granic:

— granica wsi

— granica między różnymi typami własności gruntów

Własność gruntów:

folwarczne

plebańskie

chłopskie i państwowe

olędrzy

mieszczańskie

B • LUBONIECZEK

złożony z osad powstałych w obrębie:

LUBOŃCA

① Majdany

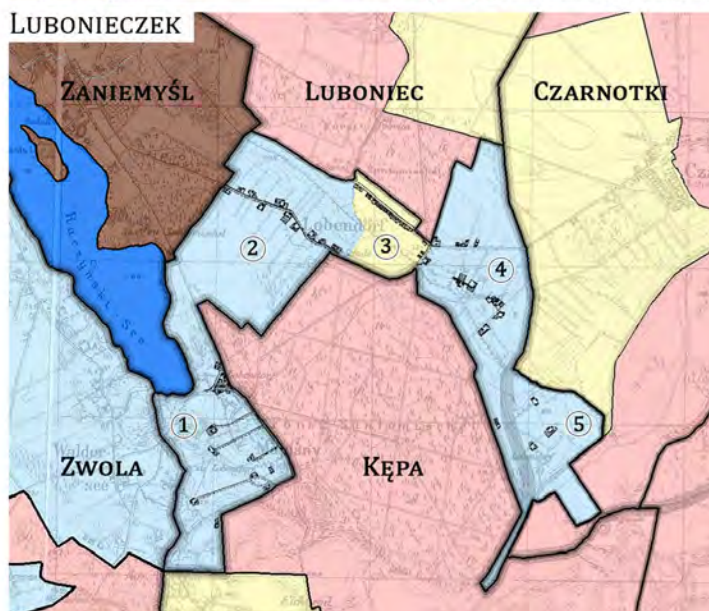
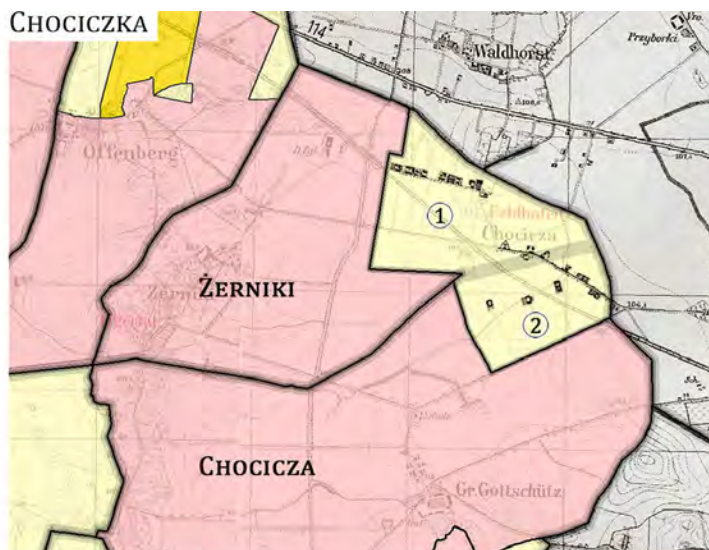
② Luboniec-Hauland

③ Józefowo

④ Staw

CZARNOTEK

⑤ Czarnotki-Hauland

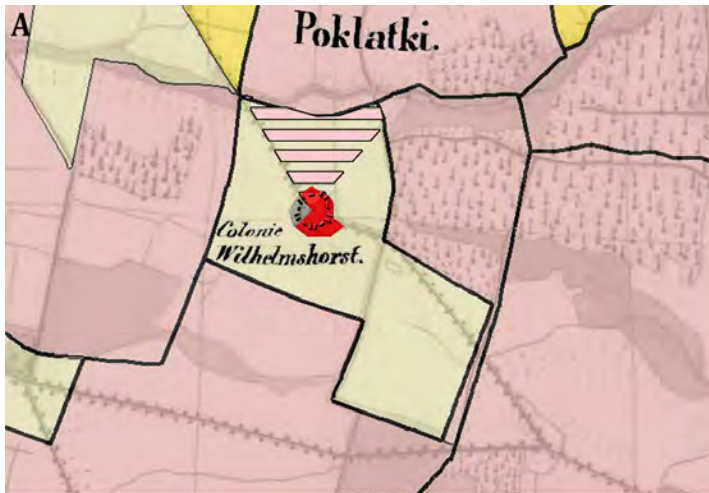
ryc. 78.

Scalanie osad powstałych na gruntach różnych wsi w jeden organizm osadniczy

Źródło: oprac. autora na podkładach *Messtischblätter*, ark. 2001 i 2134, lata 1940 i 1942

na sile procesy scalania osad chłopskich w większe wsie. Na tle głównych jednostek struktury osadniczej ziemi średzkiej pojawiło się zatem wiele jednostek o charakterze drugorzędnym. „Nowe” wsie chłopskie powstawały m.in. poprzez scalenie sąsiadujących ze sobą niewielkich osad powłaszczeniowych (ryc. 78a). Bywały jednak i przypadki grupowania kilku osad powstałych w różnych okresach historycznych i dotąd odrębnych jednostkach struktury osadniczej. Interesujących wniosków dostarcza interpretacja wsi Lubonieczech (ryc. 78b), która obejmuje trzy osady olęderskie i szeregówkę, powstałe na gruntach Lubońca, oraz osadę liczącą 3 zagrody olęderskie, znajdującą się pierwotnie w zasięgu wsi Czarnotki. Decyzje wielkiej własności

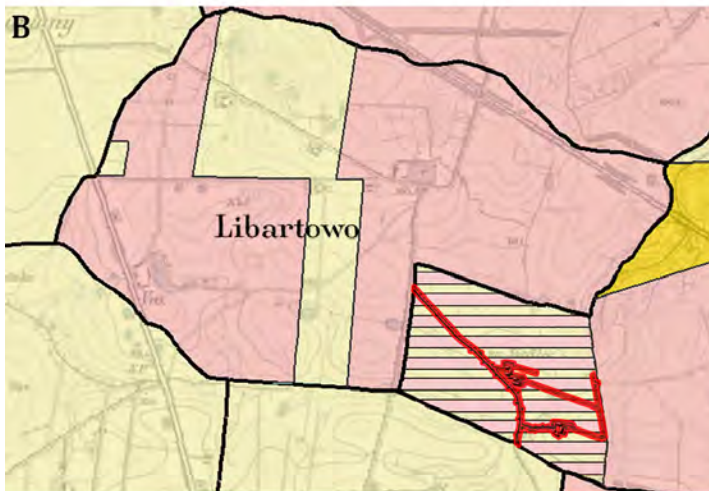

kolonia Wilhelmshorst

zmiany własności gruntów
 część północna przyłączona do majątku Poklatki
 większość gruntów Wilhelmshorst przejęta przez
 chłopów z Kleszczewa

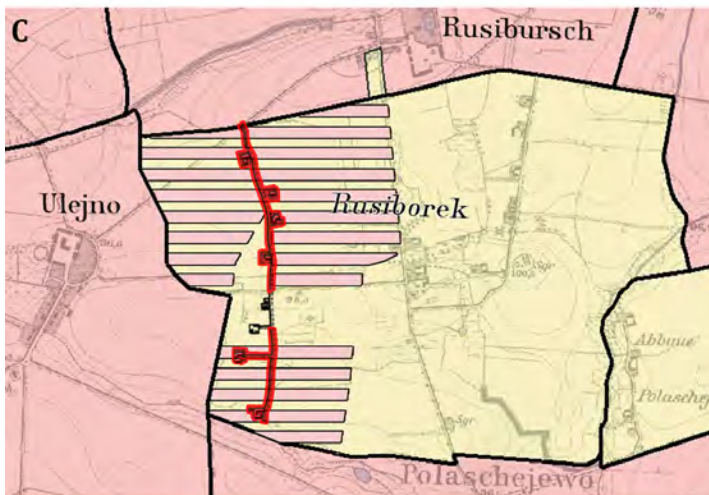
modyfikacja układu wsi
 likwidacja większości zagród i przekształcenie
 kolonii fryderycjańskiej do postaci osady
 rozproszonej

kolonia wchodząca w skład wsi Siedlec

zmiany własności gruntów
 przejęte przez majątek Siedlec, a następnie
 przekazane do majątku Libartowo

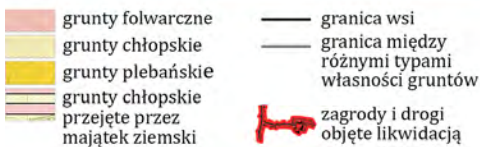
modyfikacja układu osady
 całościowa likwidacja zagród i układu drogowego

kolonia wchodząca w skład wsi Rusiborek

zmiany własności gruntów
 większość gruntów przejęta przez majątki Ulejno
 i Rusibórz

modyfikacja układu rzędówki
 likwidacja większości zagród i pozostawienie jej
 w postaci szczątkowej

ryc. 79.

Wpływ przejęcia gruntów chłopskich przez majątki ziemskie na sieć osadniczą

Źródło: oprac. autora na podkładach *Urmesstischblatt*, ark. 1999, 1830 r. i *Messtischblätter*, ark. 1999 i 2067, 1888 r.

ziemskiej na temat lokalizacji, układu i wielkości osad, tworzonych od kolonizacji olęderskiej poprzez uwłaszczenie po parcelacji w okresie międzywojennym, wpłynęły na przebieg zmian o charakterze administracyjnym.

Powiększanie areалу gruntów folwarcznych

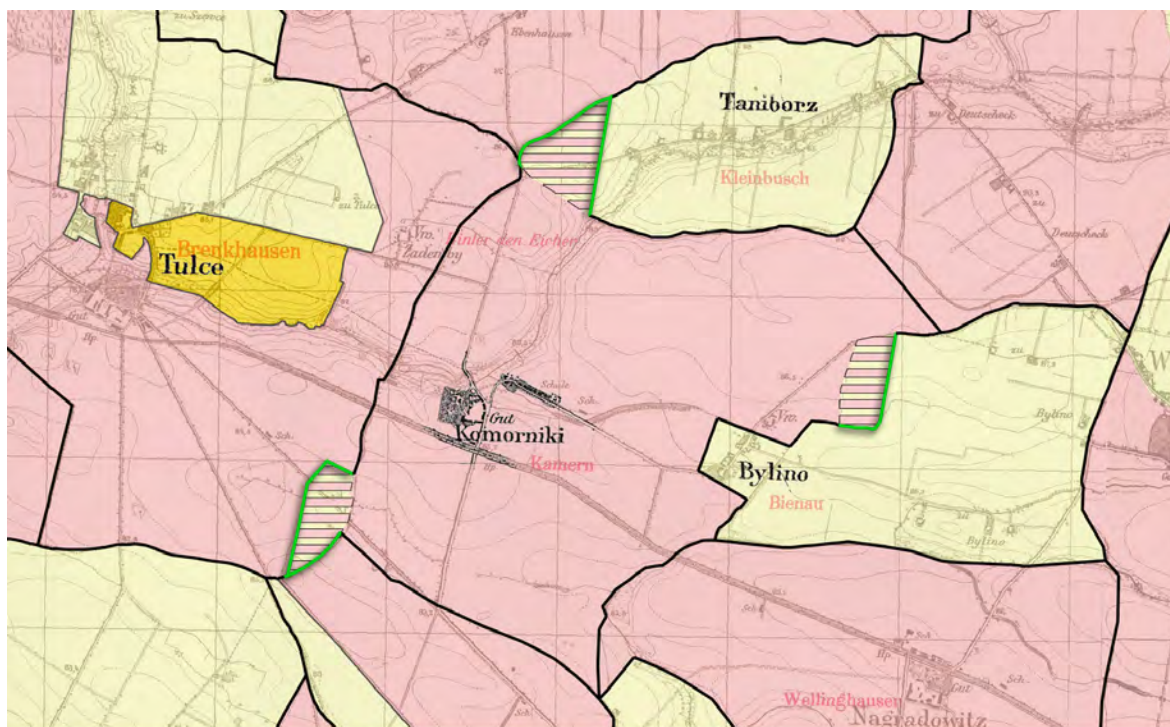
Na tle intensywnych procesów parcelacyjnych niektóre z majątków ziemskich zdołały powiększyć swój obszar uprawny. W niewielkim stopniu przyczyniły się do tego przejęcia ziemi plebańskiej, których pojedyncze przypadki zarejestrowano w Koszutach i Murzynowie Kościelnym. Równie rzadkie były wykupy gruntów należących do chłopów zamieszkujących zwartą wieś chłopsko-folwarczną, co wyjątkowo w Gieczu doprowadziło do utworzenia mozaiki w strukturze własnościowej gruntów (ryc. 76). Z kolei zakup wszystkich – zaledwie kilku – zagród chłopskich w Zdziechowicach przyczynił się do utworzenia samodzielnej wsi folwarcznej. W przypadku wsi Wilhelmshorst akcja przejęcia jej gruntów chłopskich przez majątek Poklatki zbiegła się w czasie z niemal całkowitą likwidacją założonej na początku XIX w. kolonii (ryc. 79a). Już pod koniec uwłaszczenia geometryczna w swoim układzie wieś ulegała opustoszeniu.

Najczęściej areal majątków ziemskich ulegał powiększeniu poprzez zakup gruntów chłopskich, wchodzących w skład pouwłaszczeniowych rządówek. Nietrwałe w krajobrazie okazały się niewielkie zgrupowania 2–3 zagród, do których właściciele Tarnowa, Puszczykowa i Siedlca uprzednio translokowali chłopów (ryc. 79b). Po usunięciu dróg ziemie te włączano w strukturę wielkoobszarowych pól folwarcznych. Podobne procesy zaszły w Rusiborku (ryc. 79c). Pouwłaszczeniową kolonię liczącą pierwotnie 8 zagród niemal całkowicie przejęły sąsiednie majątki Rusibórz i Ulejno, dzięki czemu zlikwidowano rozproszone w krajobrazie zagrody. Najbardziej spektakularnym przykładem pozostają jednak Chorzałki, do których właściciel Iwna translokował chłopów z trzech okolicznych wsi, a krótko po zakończeniu uwłaszczenia sukcesywnie wykupywał ich gospodarstwa aż do zniesienia całej osady. Ekspansja majątków ziemskich obejmująca grunty chłopów zamieszkujących sąsiednie wsie doprowadzały niekiedy do trwałych zmian granic administracyjnych. Przykładem jest wieś Komorniki, podczas uwłaszczenia której translokowano chłopów do sąsiedniego Bylina, włączając część gruntów wraz z folwarkiem w zasięg majątku ziemskiego. Komorniki stały się zatem w pełni samodzielną wsią folwarczną. Aż do lat 30. XX w. właściciele majątku – rodzina Beyme'ów – prowadzili akcję wykupu pojedynczych działek chłopskich, wchodzących w skład Tulec, Taniborza i Bylina, dzięki czemu zwiększyli powierzchnię gruntów folwarcznych o blisko 50 ha. Przełożyło się to na zmianę granic Komornik, co pozostało czytelne do dzisiaj (ryc. 80). Interpretacja współczesnego układu również intrygującego przebiegu granic może sprawiać problemy, ponieważ przedwojenne arkusze map *Messtischblätter* i WIG-u nie zdołały w pełni zarejestrować ekspansji majątków ziemskich z okresu międzywojennego.

Zmiany w strukturze i organizacji majątków ziemskich

Parcelacje majątków ziemskich prowadzone przez Komisję Kolonizacyjną, a następnie Skarb Państwa, umniejszyły areal gruntów folwarcznych odpowiednio o 5,1 i 7 tys. ha. Przejęta przez majątek ziemski pula gruntów chłopskich, sięgająca zaledwie 3% ich ogólnej powierzchni, nie zdołała zminimalizować tych strat. Wraz z przyłączonymi do folwarków gruntami plebańskimi stanowiło to nieco ponad 1 tys. ha ziemi (ryc. 81). Rezultatem był spadek pokrycia ziemi średzkiej gruntami folwarcznymi z 59% w poł. XIX w. do 47% przed wybuchem II wojny światowej, a także – modyfikacja sieci folwarków (ryc. 82). Działania sterowane przez Komisję Kolonizacyjną doprowadziły do likwidacji większości przejętych zespołów. Te nielicznie sprzedane w całości

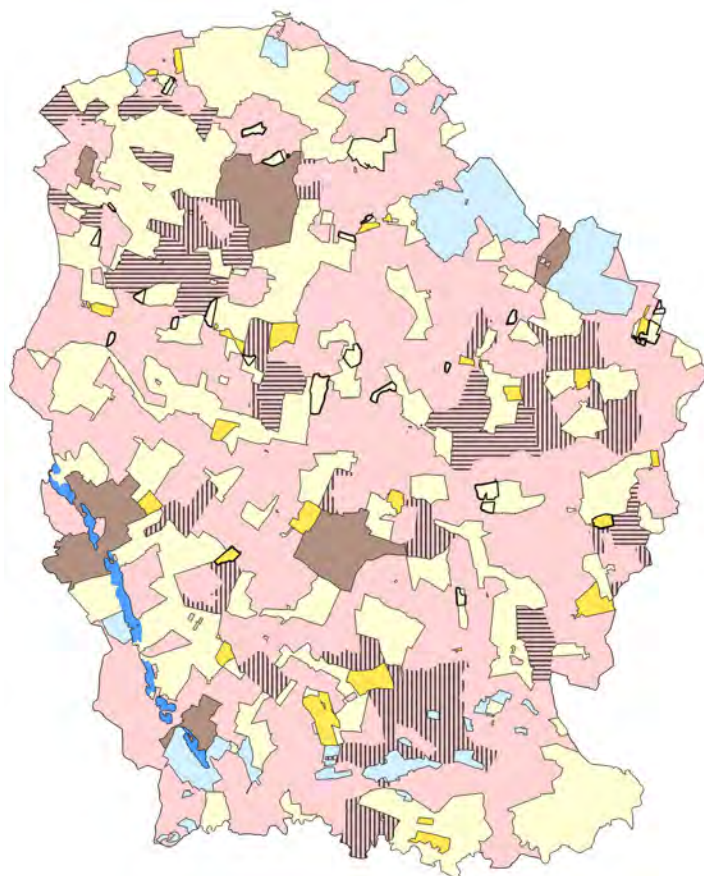

	grunty folwarczne		granica wsi
	grunty chłopskie		granica między różnymi typami własności gruntów
	grunty plebańskie		nowy przebieg granicy wsi Komorniki
	grunty chłopskie przejęte przez majątek ziemski Komorniki		

ryc. 80.

Zmiana przebiegu granic wsi Komorniki wywołana przejściem gruntów chłopskich z sąsiednich wsi przez majątek ziemski

Źródło: oprac. autora na podkładzie *Messtischblatt*, ark. 1998, 1888 r.

Własność gruntów

- folwarczne
- plebańskie
- chłopskie
- mieszczańskie
- olędrzy

Parcelacja gruntów folwarcznych

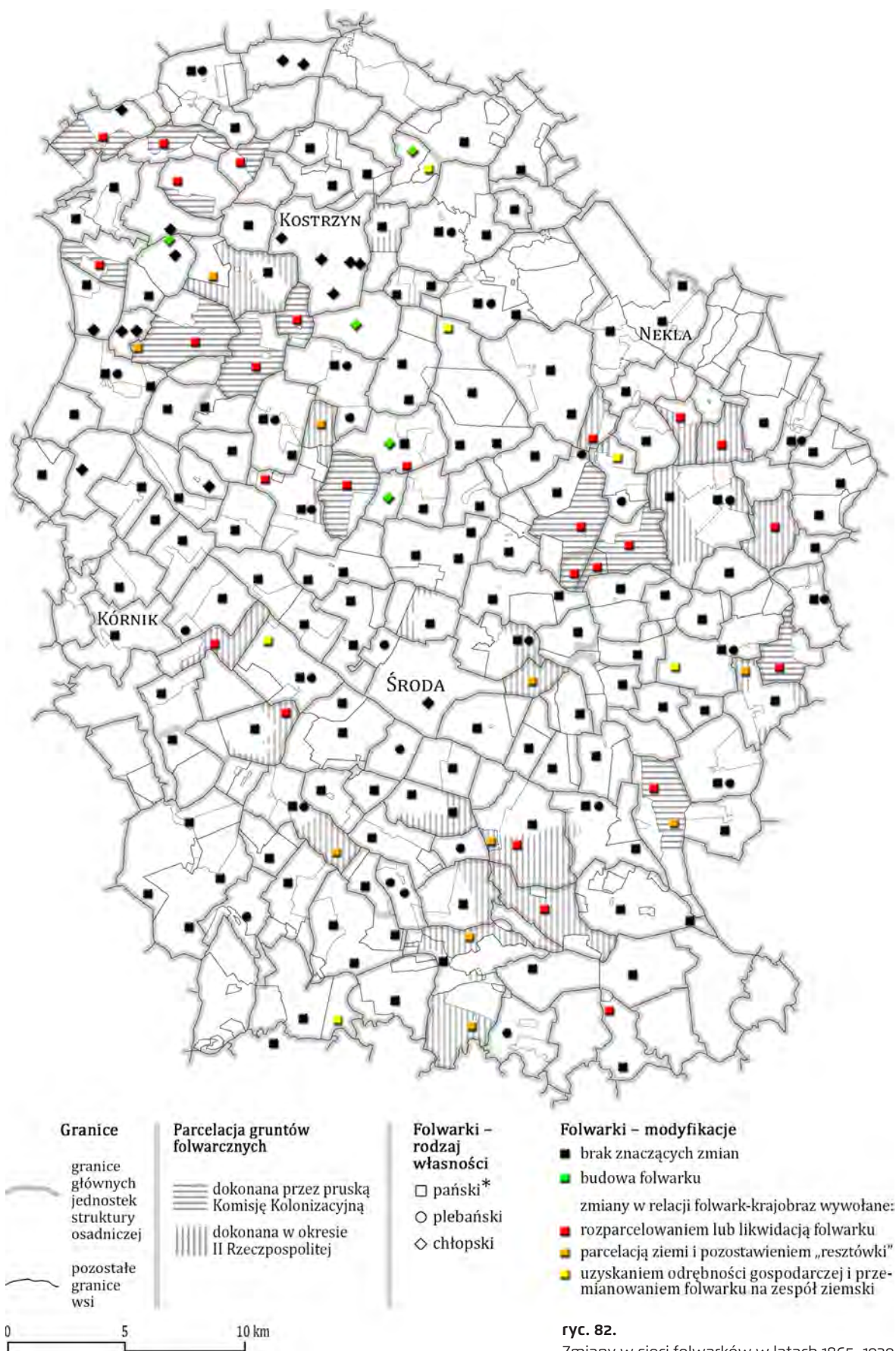
- dokonana przez Komisję Kolonizacyjną
- dokonana w okresie II Rzeczypospolitej
- grunty chłopskie i plebańskie przejęte przez majątki ziemskie

ryc. 81.

Zmiany w zasięgu gruntów folwarcznych w latach 1865–1939

Źródło: oprac. autora

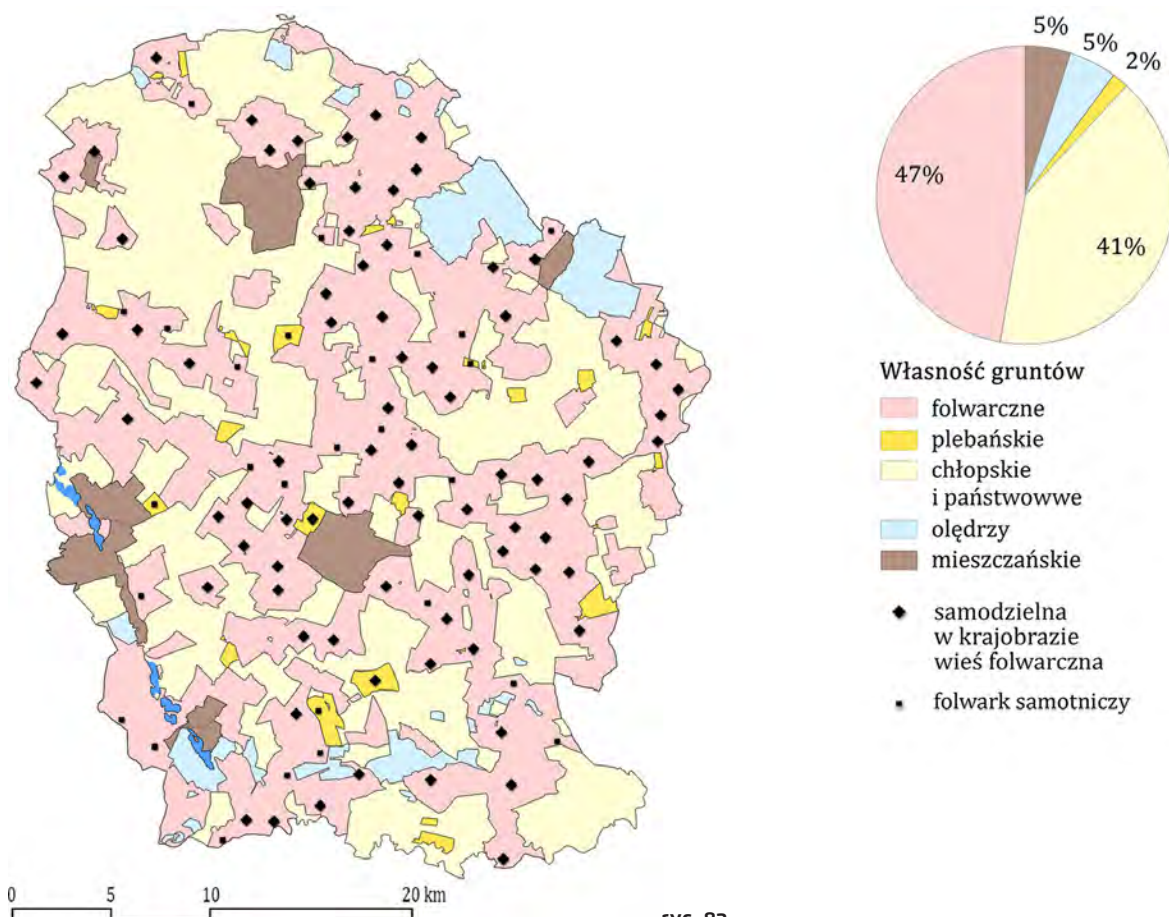
ryc. 82.

Zmiany w sieci folwarków w latach 1865–1939

Pełną szczegółowość danych prezentuje plansza 4

* własność szlachecka, ewentualnie królewska lub państwowa

Źródło: oprac. autora

ryc. 83.
Struktura własności gruntów ziemi średzkiej
w roku 1939 (por. z ryc. 68)

Źródło: oprac. autora

zmieniły swój kontekst przestrzenny przez rozpraszającą się wokół nich zabudowę chłopską. Analogicznie stało się z folwarkami samotniczymi rozparcelowywanymi w okresie II RP, które – wraz z II resztówkami po dawnych zespołach – były skutecznie otaczane w krajobrazie nowo wznoszonymi zagrodami. W efekcie funkcjonujące wsie folwarczne otaczał coraz bardziej zwarty krąg gruntów innych użytkowników (ryc. 83). Zmiany w sieci folwarków w latach 1865–1939 były determinowane skutkami prowadzonych parcelacji oraz wyłanianiem się nowych majątków ziemskich. To ostatnie odnosiło się niekiedy do modyfikacji folwarków samotniczych, które dzięki otrzymaniu odrębności prawnej uzyskiwały status samodzielnych wsi folwarcznych. Rozbudowywane wówczas podwórza gospodarcze i wznoszone kolonie domów pracowników folwarcznych zmieniały kontekst krajobrazowy otoczenia. Podziały majątności, dokonywane ze względów rodzinnych (spadki, posagi) bądź na poczet sprzedaży, przyczyniły się do powstania kilku nowych majątków ziemskich.

Poprzez wyłączenie wsi folwarcznych z obrębu historycznych gruntów wsi na prawie polskim lub niemieckim powstały majątki Ługowiny (wyłączone z Klonów), Pierchno (wyłączone z Chudziec) oraz Wysławice z Janowem (wyłączone z Drzązgowa i sprzedane właścicielowi Gułtów). Podobnie postąpiono z folwarkami samotniczymi Sabaszczewo, Sokolniki Drzązgowskie i Brzeziny, przekwalifikowanymi uprzednio na wsie folwarczne. Niektóre folwarki obsługujące niewielką ilość

A • MAJĄTEK BUSZKOWIEC

złożony z gruntów wchodzących
uprzednio w skład:

GLINKI

- ① w tym folwark samotniczy
Buszkowiec przekwalifikowany
na wieś folwarczną

IWNA

- ② grunty wsi folwarcznej Chorzałki

Granice jednostek struktury osadniczej:

- główne (ŻERNIKI, KĘPA etc.)
- drugorzędne
- obraz nałożonych
na siebie ww. granic

Pozostałe rodzaje granic:

- granica wsi
- granica między różnymi
typami własności gruntów

Własność gruntów:

- folwarczne
- plebańskie
- chłopskie i państwowe
- olędrzy
- mieszczańskie

B • MAJĄTEK POTACHY

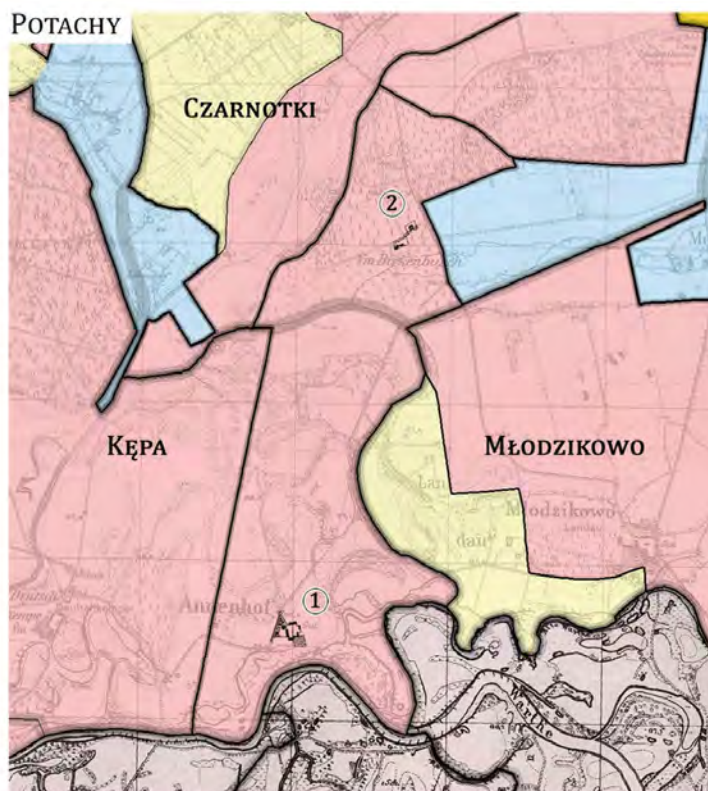
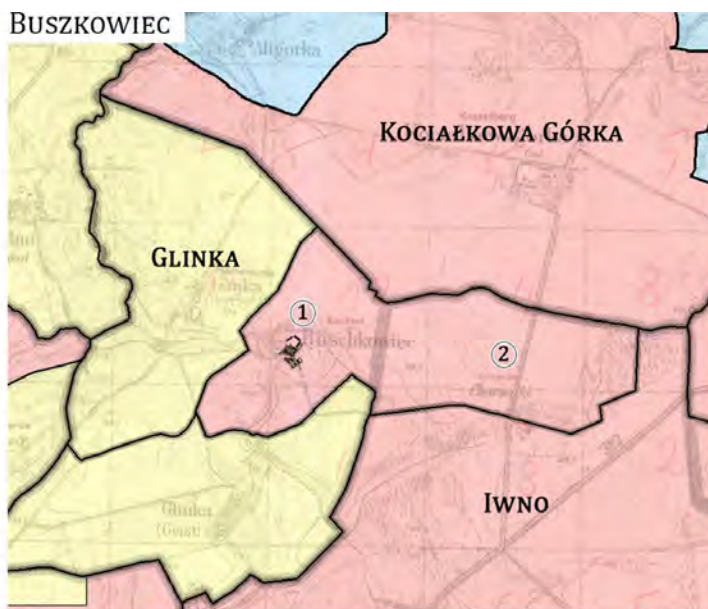
złożony z gruntów wchodzących
uprzednio w skład:

KĘPY

- ① w tym folwark samotniczy
Potachy przekwalifikowany
na wieś folwarczną

CZARNOTEK

- ② w tym folwark samotniczy
Konstantynowo

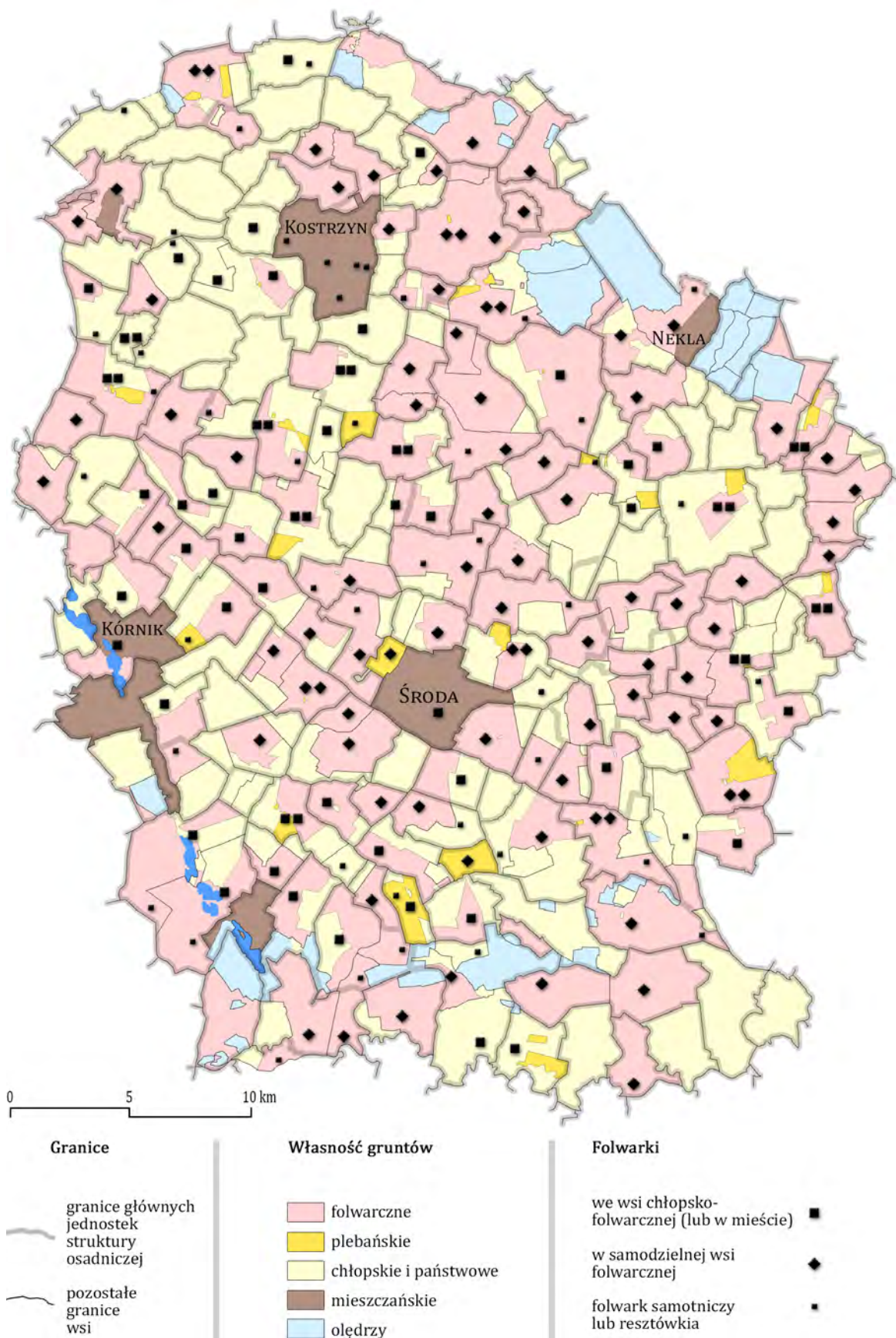

ryc. 84.

Utworzenie nowych majątków ziemskich poprzez
scalenie gruntów wchodzących wcześniej w skład
dwóch różnych wsi

Źródło: oprac. autora na podkładach *Messtischblätter*, ark. 1931
i 2134, lata 1942 i 1944

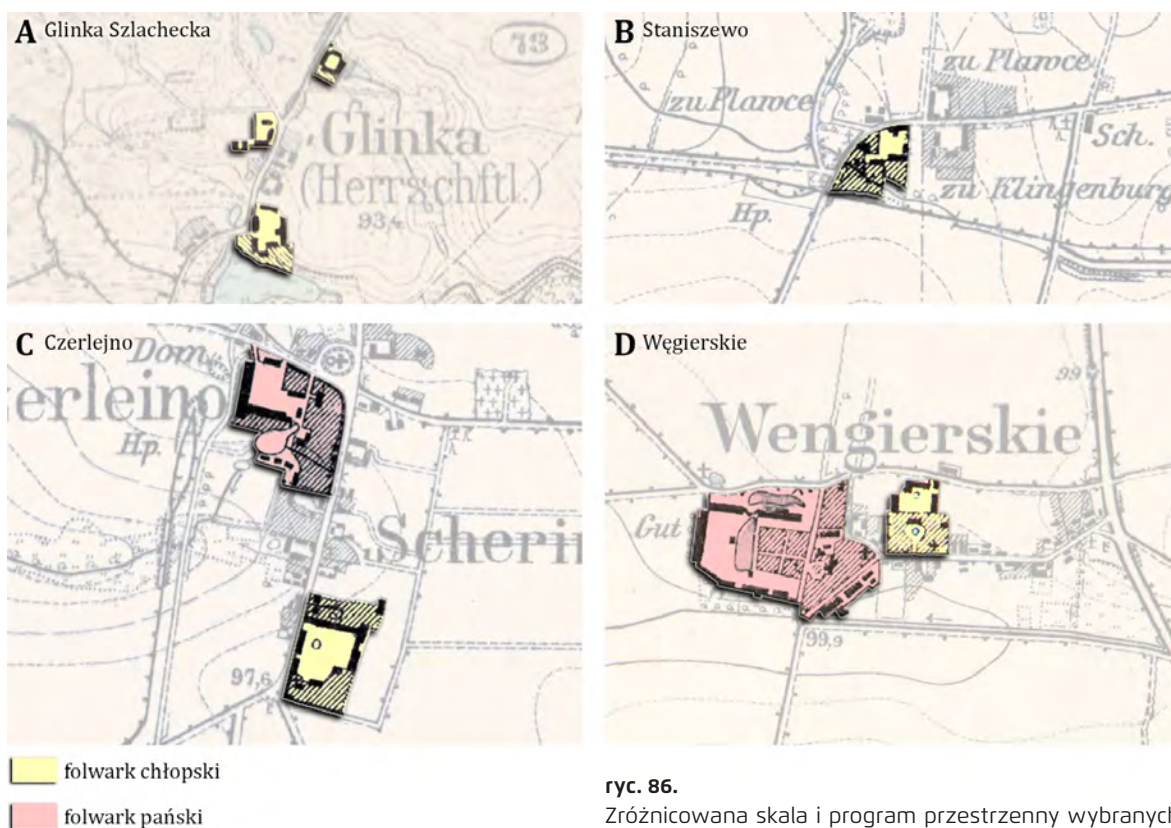

ryc. 85.

Rozmieszczenie folwarków w roku 1939

Pełną szczegółowość danych prezentuje plansza 5 (por. ryc. 49 oraz ryc. 67)

Źródło: oprac. autora

ryc. 86.

Zróznicowana skala i program przestrzenny wybranych folwarków chłopskich

Źródło: oprac. autora na podkładach *Messtischblätter*, ark. 1931, 1998 i 1999, 1888 r.

gruntów, przed nadaniem im odrębności gospodarczej, doposażano o ziemię sąsiedniej wsi. W ten sposób areal folwarku samotniczego Buszkowiec – powstałego na bazie młyna wodnego w obrębie wsi Glinka – powiększono o część gruntów wsi Chorzałki, leżącej w obrębie Iwna (ryc. 84a, patrz także ryc. 63b). Siedziba majątku Potachy zaś to dawny folwark samotniczy, do którego przyłączono folwark Konstantynowo z majątku Czarnotki (ryc. 84b). Powstanie tych majątków ziemskich spowodowało rozdrobnienie wielkiej własności ziemskiej.

Ostatecznie w latach 1865–1939 liczba folwarków pańskich zmalała ze 174 do 136, przy czym największy spadek wśród nich zaliczyła grupa folwarków samotniczych. Liczba folwarków plebańskich nie uległa żadnej zmianie. Spadającą ogółem liczbę założeń folwarcznych z 218 do 198 (ryc. 85) minimalizowała powiększająca się grupa folwarków chłopskich, do której na poczet badań zaliczono pozostające po majątkach ziemskich resztówki. Identyfikacja i interpretacja powstających wówczas od podstaw folwarków chłopskich pozwala dostrzec ich różne układy – od typowego gospodarstwa, niczym nie różniącego się od innych zagród wiejskich, po reprezentacyjne założenie, naśladujące swoim programem przestrzennym zespół ziemski. Powstanie folwarku było niekiedy długotrwałym procesem obejmującym skupowanie kolejnych gruntów i gospodarstw przez jednego prężnie działającego chłopa. Stąd folwark w Glince Szlacheckiej stanowił w swojej początkowej postaci zespół trzech odrębnych zagród (ryc. 86a). Przebiegający następnie proces kumulowania zabudowy gospodarczej wiódł do stopniowego powiększania się podwórza (ryc. 86b, 86c). Kwestią czasu było także rozszerzenie wokół domu właściciela strefy reprezentacyjnej. We wsi Węgierskie folwark chłopski poprzedziło niewielkie założenie ogrodowe,

a na osi domu powstał podjazd z położonym centralnie zbiornikiem wodnym (ryc. 86d). Analogiczną oprawę strefy wjazdowej otrzymał dom w Krzyżownikach, jednak ten bazował już na przeduwłaszczeniowym zespole folwarcznym.

5.2. Krajobraz kształtowany przez właścicieli ziemskich

Krajobraz ziemi średzkiej posiada strukturę, której szkielet wykreowała gospodarka folwarczna. Z tym trwającym kilka wieków procesem wiąże się ściśle koncepcja „krajobrazu pracującego”, która głosi, że krajobraz rolniczy to żyjąca przestrzeń kształtowana przez człowieka, w której o tempie zmian decydował postęp cywilizacyjno-kulturowy³⁰¹. Warto w tym miejscu także przytoczyć poglądy Lewisa Mumforda, amerykańskiego socjologa i filozofa, według których główny wpływ na dynamikę procesów historycznych miały nie czynniki technologiczne, a społeczne. Technika oraz zasoby ludzkie służyły klasie panującej, która decydowała o kierunku i sile zmian³⁰². Dlatego nie sposób oddzielić wpływu najważniejszych w historii jednostek – warstw, społeczności i instytucji – od kształtowania struktury gospodarczej³⁰³. Analiza nasuniętej na przestrzeń struktury własności – świadectwa bogactwa i statusu społecznego – jest kluczowa do zrozumienia różnic w fizycznej strukturze wsi³⁰⁴. Każda nowa władza tworzy swój własny pożądaną przez nią wzór przestrzeni. W historii niektóre jednostki używały instrumentów i narzędzi planowania do utworzenia w krajobrazie wyraźnych i czytelnych znaków. Inne pozostawiły ich niewiele bądź ich trwałość okazała się zbyt mała, by przetrwać³⁰⁵. Kolejni posiadaciele wprowadzali własne systemy organizacji i zarządzania dobrami ziemskimi, co miało bezpośrednie przełożenie na rangę założeń folwarcznych i status ich głównych budynków mieszkalnych. Przekształceniom sprzyjały zarówno aspekty użytkowe, jak i ozdobne. Działania ziemian wpłynęły na sieć osadniczą i układy ruralistyczne. Modyfikacji ulegała struktura lasów i cieków, a krajobraz był wzbogacany o zadrzewienia śródpolne. Ciągłym zmianom podlegał także rozłóg pól.

5.2.1. Wpływ struktury własności majątków ziemskich na krajobraz

Każda przestrzeń życiowa człowieka miała wyrażać hierarchię społeczną – przypominać mu o jego miejscu w społeczeństwie i o mistycznym porządku rzeczy. W krajobrazie rolniczym odwołaniem tej koncepcji „mikroświata”³⁰⁶ były majątki ziemskie, „pewne zamknięte w sobie całości, na których życie wewnętrzne władza państwowa niemal nie oddziaływała, tym bardziej, że państwo nie prowadziło konsekwentnej aktywnej polityki gospodarczej” – przekonywał w 1936 r. Antoni

■
³⁰¹ Lipińska B., *Żuławy...*, dz. cyt., s. 7.

³⁰² Koncepcja Lewisa Mumforda opierała się na idei „megamaszyny” czyli systemie organizacji społecznej, który był podporządkowany panującej klasie. Zob. Mumford L., *Mit maszyny*, t. 1–2, tłum. Szczubińska M., Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 2012–2014.

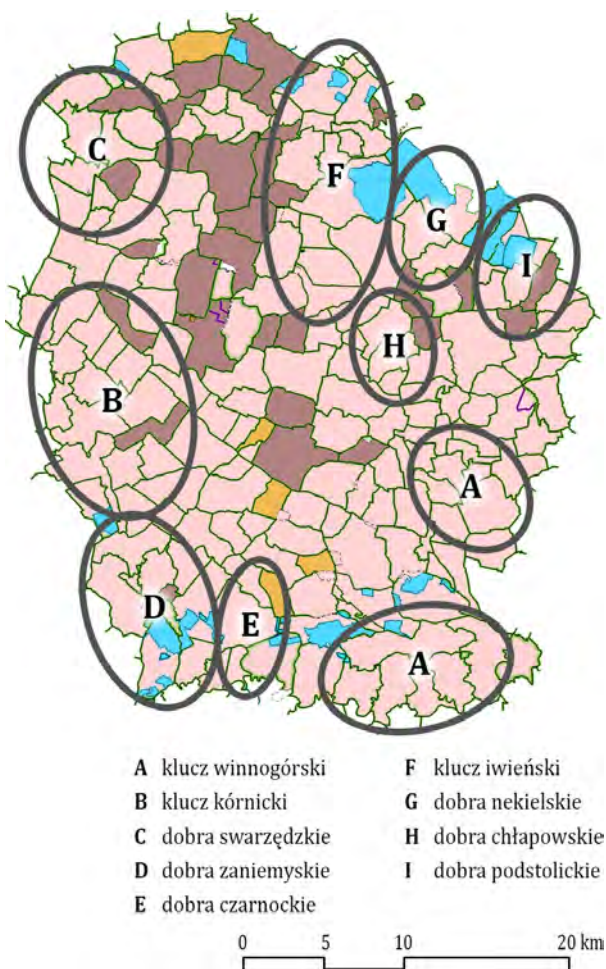
³⁰³ Por. Rippon S., dz. cyt., s. 22–23, 52; Tuan Y.-F., dz. cyt., s. 146–147.

³⁰⁴ Na temat roli i znaczenia aspektu władzy w krajobrazie pisze Richard Muir oraz Michael Aston. Zob. Muir R., *The New Reading the Landscape. Fieldwork in Landscape History*, University of Exeter Press, Exeter 2000, s. 119–146; Aston M., dz. cyt., s. 44–54. Zagadnienie władzy w krajobrazie sterowanym przez wielką własność ziemską pojawiło się na kilku konferencjach naukowych, jak „The Power of Landscape – Peer Reviewed Proceedings of ECLAS 2012 Conference” zorganizowanej przez SGGW w Warszawie w roku 2012 czy „Władza i Architektura” w Zamku Królewskim w Warszawie w 2014 roku.

³⁰⁵ Szerzej na te temat pisze Mats Widgren. Zob. Widgren M., *Landscape research in a world of domesticated landscapes: The role of values, theory, and concepts*, „Quaternary International” vol. 251 (2012), s. 117–124.

³⁰⁶ Do koncepcji „mikroświata” Yi-Fu Tuana nawiązują prace polskich badaczy. Por. Tuan Y.-F., dz. cyt., s. 146–147; Więckowska J., dz. cyt.; Kodym-Kozaczko G., *System...*, dz. cyt.

ryc. 87.

Największe dobra i klucze na ziemi średzkiej u schyłku XVIII w.

Oznaczenia kolorystyczne zgodne z ryc. 15

Źródło: oprac. autora

Żabko-Potopowicz, ekonomista rolnictwa³⁰⁷. Charakter tego „państewka” – koncepcji znanej nie tylko w Polsce, lecz także w innych krajach europejskich³⁰⁸ – odnosił się do jego samowystarczalności i odrębności, co jeszcze przed II wojną światową psychologicznie podsycił brak dobrej komunikacji³⁰⁹. Owe „państewka”, gdzie ich właściciele aż do nastania kapitalizmu byli sobie sterem, żeglarzem, okrętem, mogły stanowić terytoria obejmujące zarówno jedną niewielką wieś, jak i większą majątność. Ich zgrupowanie w postaci klucza mogło tworzyć nieraz bardzo rozległe powierzchniowo obszary. W obrębie posiadanych dóbr przyjęta – i w głównej mierze ugruntowana podczas uwłaszczenia – organizacja majątności ulegała później modyfikacjom. Większość podejmowanych przez ziemian decyzji miało bardzo poważne konsekwencje. Pociągały one za sobą przede wszystkim zmiany statusu głównych budynków mieszkalnych (siedziba, dom dzierżawcy, dom rządcy). Wpływały nie tylko na przemiany architektoniczne, lecz także na założenia zieleni i zabudowę folwarczną, rozstrzygając o możliwości ich powstania, rozwoju, stagnacji czy wręcz degradacji. Przebieg i rezultat tych nieraz dość skomplikowanych i dynamicznych zmian zostały zapisane w krajobrazie folwarcznym ziemi średzkiej.

Dynamika zmian w organizacji dóbr ziemskich od końca XVIII w.

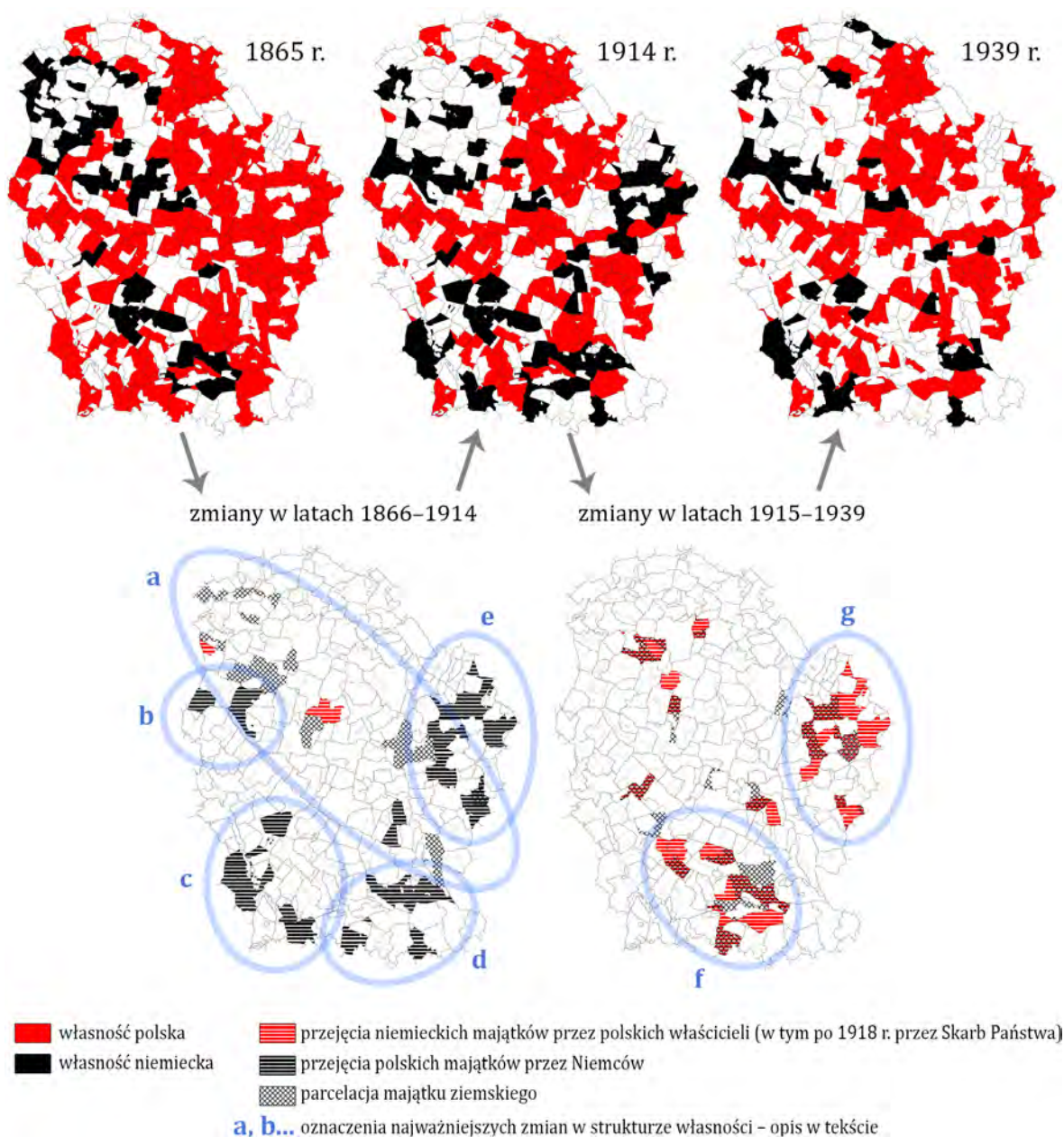
Centralna część ziemi średzkiej charakteryzuje się gęstą siecią niewielkich majątków ziemskich. Przyczyn tej sytuacji należy dopatrywać się w historycznej strukturze własności wsi. Jak dowiedziono, szeroki pas terenu wiodący od Swarzędza poprzez Środę w kierunku Miłosławia jeszcze do schyłku XVIII w. stanowił w przewadze dobra kościelne (ryc. 15a) i związany był z dużym zagęszczeniem wsi, które otrzymały uprzednio lokację na prawie niemieckim (ryc. 11).

Średniowieczna przebudowa układów ruralistycznych, a przynajmniej modyfikacja przestrzeni rolniczej, stworzyła silne podstawy dla rozwoju gospodarki folwarcznej. Dzięki temu kolejni właściciele ziemscy zyskali możliwość utrzymania się nawet na niewielkich arealach gruntów. Kontrast między obszarem tak rozdrobionej własności ziemskiej a większymi majątnościami i kluczami dóbr (ryc. 87) ujawnił się podczas działań regulacyjno-uwłaszczeniowych. Potrzeba skupienia najlepszych gruntów

³⁰⁷ Żabko-Potopowicz A., dz. cyt., s. 127.

³⁰⁸ Koncepcję traktowania majątków ziemskich jako „państw w państwie” propaguje w Szwecji Tomas Germundsson. Zob. Germundsson T., dz. cyt., s. 248.

³⁰⁹ *Elementarna nauka historii ojczystej i powszechnej*, t. 1, cz. 2, oprac. Bobek P., Towarzystwo Domu Narodowego, Cieszyn 1929, s. 202–203.

ryc. 88.

Zmiany w strukturze własności majątków ziemskich pod względem narodowościowym w latach 1865–1939

Źródło: oprac. autora

dla folwarku wymusiła na właścicielach ziemskich w niewielkich wsiach intensywne translokacje chłopów (ryc. 54). Odbływały się one zasadniczo w obrębie pojedynczych majątków ziemskich. W przypadku niewielkich dóbr przynajmniej jedną z wsi przeznaczano dla translokowanych chłopów (ryc. 59). W wyniku tych działań termin „majątek ziemski” zmienił swoje znaczenie. Został sprowadzony w krajobrazie do skomasowanych gruntów folwarcznych, zajmujących często tylko fragment starszej rodowodem wsi (ryc. 67). Rejestrację zmian w sieci i organizacji majątków ziemskich na

ziemi średzkiej przeprowadzono dwuetapowo za pomocą: 1) analizy struktury własności majątków z próbą uchwycenia specyfiki pasma terenu od Swarzędza w kierunku Miłosławia już po zakończeniu działań regulacyjno-uwłaszczeniowych; 2) rozpoznania genezy obszaru większych dóbr i kluczy³¹⁰ od końca XVIII w. do roku 1939³¹¹ oraz – systemu organizacji i zarządzania folwarkami.

▪ Analiza struktury własności majątków ziemskich po uwłaszczeniu

Na ziemi średzkiej funkcjonował dość interesujący podział własności majątków ziemskich (ryc. 88), przynajmniej do momentu zakończenia działań regulacyjno-uwłaszczeniowych. Polacy utrzymywali własność do największych dóbr. Tylko rozdrobniona struktura własności w paśmie od Swarzędza w kierunku Miłosławia ułatwiła zaborcy przejmowanie majątków ziemskich. Do zwiększenia się żywiołu niemieckiego w tym rejonie przyczyniła się pruska Komisja Kolonizacyjna (ryc. 88 – patrz lit. a).

Działalność tej instytucji skoncentrowała się na dobrach swarzędzkich włączonych ok. 1830 r. do domeny państwowej (*Domainen Amte Schwersenz*). Niewątpliwie doprowadziło to w tym rejonie do pozostawienia zaledwie relikwów gospodarki folwarcznej, wynikało to jednak z prowadzonej już wcześniej polityki państwa pruskiego. W 2. ćw. XIX w. folwarki podległe niegdyś Swarzędzowi były w przewadze wydzierżawiane, co wywoływało stagnację w ich rozwoju. Podczas uwłaszczenia świadomie okrajano areał niektórych majątków (na rzecz przybywających niedługo potem kolonistów niemieckich), co osłabiło ich konkurencyjność gospodarczą. U schyłku XIX w. miało to kluczowy wpływ na decyzje ich właścicieli o sprzedaży Komisji Kolonizacyjnej swoich majątków. Co dość zastanawiające, działania parcelacyjne sterowane przez zaborcę w rejonie Środy Wielkopolskiej były w zasadzie bezowocne i objęły zaledwie grunty czterech folwarków w rejonie Dominowa³¹². Przyczyn tej sytuacji można oczywiście dopatrywać się w „walce o ziemię”, której przykładem mogą być działania Działyńskich i Zamojskich, którzy zakupili kilka majątków, aby prawdopodobnie uchronić je przed parcelacją. Nie bez znaczenia jednak wydaje się fakt, że już w 1865 r. część majątków wokół dawnego miasta królewskiego posiadali ziemianie pochodzenia niemieckiego. Biorąc pod uwagę to, że Komisja Kolonizacyjna zdołała wykupić na ziemi średzkiej podobną ilość polskich i niemieckich majątków³¹³, otwarte pozostaje pytanie, czy brak skutecznego przejścia choćby jednego majątku ziemskiego wokół Środy nie było przypadkowe. Pruski zaborca mógł z pewnością upatrywać szansy na utrzymanie koniunktury gospodarczej Wielkopolski³¹⁴ w ekonomicznej sile folwarków gospodarujących na dobrej jakości glebach. Co prawda majątki Polaków,

³¹⁰ Przy ich wyborze kierowano się dwiema przesłankami: 1) wielkością – składały się przynajmniej z trzech wsi powstałych na prawie polskim lub niemieckim, w ramach których mogły funkcjonować wsie folwarczne, osady olęderskie itd.; 2) stabilnością – przynajmniej od 2. poł. XVIII w. do 1823 r. funkcjonowały w podobnych granicach, co miało potem swoje odzwierciedlenie w przebiegu działań regulacyjno-uwłaszczeniowych.

³¹¹ Zagadnienie zmian własności majątków ziemskich i losów ich właścicieli, postrzegane w długim ujęciu czasowym, może być niekiedy bardzo skomplikowane. Jego dogłębne rozpoznanie zaś może nie przynieść zadowalających wyników dla celów wyznaczonych w tej pracy. Tam gdzie jednak zachodziła potrzeba wyjaśnienia genezy pewnych zdarzeń (z punktu widzenia dalszych badań), czyniono wyjątek i cezurę czasową przesuwano do okresu sprzed XVIII w.

³¹² Pruska Komisja Kolonizacyjna wykupiła grunty folwarczne z rąk Stanisława Ponińskiego (majątek Dominowo z folwarkiem Szrapki, majątek Orzeszkowo) i Józefa Grochowskiego (majątek Michałowo).

³¹³ Od niemieckich właścicieli zakupiono majątki: Gortatowo, Gowarzewo, Gruszczyń, Książno, Łowęcín, Markowice, Sarbinowo, Zalasewo; od Polaków: Czarne Piątkowo, Dominowo, Michałowo, Orzeszkowo, Trzek, Wydzierzewice.

³¹⁴ Takie stanowisko wymaga oczywiście przeprowadzenia dodatkowych badań archiwalnych i źródłowych. W APP w zespole Komisji Kolonizacyjnej dla Prus Zachodnich i Poznańskiego w Poznaniu znajduje się ponad 300 m.b. dokumentacji, której obszerną część zajmują raporty analityczne dotyczące wykupu niemal każdej wielkopolskiej wsi. Władze II RP kierowały się później kryterium ochrony silnych ekonomicznie majątków ziemskich.

położone poza omówionym pasmem terenu, skutecznie oparty się procesom parcelacyjnemu, choć to na nich skupiły się dążenia niemieckich właścicieli do powiększenia swoich posiadłości³¹⁵ (b–e). Rodzina Sarrazzinów poszerzyła majątność Tulce o sąsiednie Żerniki i położoną dalej Kruszewnię (zakup od rodaka). W niemieckie ręce trafiły także Komorniki i Śródka (b). Dobra zaniemyskie wykupił Hermann Kennemann dla córki Jadwigi Jouanne (c). Dla samego siebie zakupił zaś kilka majątków na południu ziemi średzkiej, w tym część rozbitych już wcześniej dóbr czarnockich (d). Interesujące zmiany zaszły we wschodniej części ziemi średzkiej (e). Dobra podstolicke – Chocicza Mała i Wielka, Stępcocin i Pałczyn – weszły w skład osobistych dóbr króla Prus. Pobliskie Kopaszyce, Targową Górkę i Ulejno wykupili Niemcy. W rezultacie pojawił się w tej okolicy żywioł niemiecki, dotychczas całkowicie tu nieobecny. Kontrdziałania Polaków na tym polu można określić jako bezskuteczne³¹⁶. Po 1918 r. większość niemieckich właścicieli zdecydowała się utrzymać prawo do swoich majątków³¹⁷, w tym m.in. rodziny Jouanne'ów i Sarrazzinów. Tylko niektóre niemieckie posiadłości przejęli polscy ziemianie³¹⁸. Dotyczy to zwłaszcza obszaru na południe od Środy, gdzie Skarb Państwa prowadził aktywną politykę parcelacyjną (f). Parcelacją objęto również dobra króla Prus i większość sąsiadujących z nimi niemieckich majątków (g). Na pozostałym obszarze ziemi średzkiej działania parcelacyjne w okresie II RP były znikome (także ryc. 81–82).

■ Geneza dóbr i kluczy od końca XVIII w. po rok 1939

A Klucz winnogórski (dawniej solecki)

Od średniowiecza klucz solecki stanowił własność biskupów poznańskich. Generalnie klucz składał się z dwóch części: grupy kilku wielodrożnic na południu z siedzibą w Solcu oraz dóbr skupionych wokół Winnej Góry. Około XVII w. sytuacja uległa zmianie i dotychczasową nazwę zastąpił klucz winnogórski³¹⁹. Przypieczętowaniem tej modyfikacji była budowa murowanego dworu w Winnej Górze (ok. 1760 r.) przez biskupa Teodora Czartoryskiego. W 1796 r. dobra te (z niewielkimi przekształceniami³²⁰) zostały skonfiskowane, a następnie w 1807 r. przekazane Janowi Henrykowi Dąbrowskiemu. Klucz powiększono o dobra rządowe, tj. skonfiskowane posiadłości ziemskie: majątki kościelne, królewszczyzny, starostwa i własność miejską (ryc. 15b). Zasięg „nowego” klucza winnogórskiego nie pozostał jednak stabilny. Leżące na uboczu i nie powiązane przestrzennie z resztą ziem wsie Śnieciska, Garby, Zajezerze i Chrustowo przeszły w posiadanie innych rąk. Z kolei obszar dóbr powiększyła wieś Chocicza pod Winną Górą. Podczas uwłaszczenia zasięg klucza uległ zdecydowanemu zmniejszeniu, modyfikując przy tej okazji sieć osadniczą ziemi

³¹⁵ Tylko w kilku przypadkach nie udało się Niemcom trwale utrzymać tytułu własności zakupionych majątków: Li-bartowo (w rękach niemieckich od około 1880 do około 1907 r.), Sokolniki Drążgowskie (1892–1907) i Wyszakowo (1879–1896).

³¹⁶ W okresie 1865–1914, poza skutecznym wykupem niemieckich majątków Garby (gmina Swarzędz) i Węgierskie, w polskich rękach tymczasowo znajdował się majątek Siekierki Wielkie (w latach 1875–1906).

³¹⁷ Po roku 1918 właściciele narodowości niemieckiej, chcący zachować prawo własności do swoich majątków, musieli przyjąć obywatelstwo polskie. W przeciwnym wypadku byli zobowiązani sprzedać swoje posiadłości.

³¹⁸ Bogusławki, Chudzice, Czerlejno, Garby (gmina Krzykosy), Opatówko, Płaczki.

³¹⁹ Długopolski E., dz. cyt., s. 6.

³²⁰ W skład klucza wchodziły wsie: Winna Góra, Ołaczewo, Brzezie, Solec, Rogusko, Krzykosy, Witowo, Pięzkowo, Zajezerze, Chrustowo oraz Pętkowo, Mądre i Nadziejewo. W 1719 r. trzy ostatnie wsie zostały oddane poznańskiemu seminarium duchownemu, co uchroniło je przed konfiskatą w 1796 r. Zestawienia wsi tworzących w różnych okresach klucz winnogórski zawarto w publikacji *Materiały z sesji popularnonaukowej w Środzie Wielkopolskiej poświęconej 151 rocznicy śmierci gen. Jana Henryka Dąbrowskiego z cyklu „Szlakiem zasłużonych Wielkopolan”*, Prezydium PRN – Wydział Oświaty i Kultury w Środzie Wielkopolskiej, Środa Wielkopolska 1969, s. 25–35.

średzkiej³²¹. Grunty licznych chłopów zamieszkujących wsie w południowej części klucza zsunięto (na ile było to tylko możliwe) w kierunku Warty. Służyło to powiększeniu areálu przypadającego folwarkom Bogusławki i Bronisław, wzniesionym na terenie lasów winnogórskich jeszcze przed rokiem 1823 (na cześć dzieci generała Dąbrowskiego). Realizacja działań regulacyjno-separacyjnych – w zasadniczej części klucza związanej z Winną Górą – miała o wiele bardziej burzliwy przebieg. Dzieło skomasowania ziem folwarcznych, w nieomal jednym kawałku rozsianych dotąd po wielu wsiach, zrealizowane dzięki spektakularnemu systemowi translokacji chłopów, nie przetrwało zbyt długo. Spójność dóbr została zakłócona już w roku 1835. Prawa majątkowe do Winnej Góry wraz z Chociczą, Ołaczewem i Bronisławem utrzymała Barbara Dąbrowska, która przekazała majątność synowi Bronisławowi. Ten ostatni zdołał powiększyć swoją własność dzięki wykupieniu Rumiejek Szlacheckich, które dotąd stanowiły prywatną enklawę pośród dóbr winnogórskich. Pozostałą część dóbr wydzielono dla córki Bogusławy z okazji jej ślubu z Teodorem Mańkowskim. Nowożeńcy zostali właścicielami tzw. klucza żrenickiego, tj. pasma ziem rozciągających się od Środy Wielkopolskiej aż po Murzynowo Kościelne wraz z Bogusławkami. W roku 1854 dobra żrenickie zakupił – za pośrednictwem Jana Działyńskiego – książę Aleksander Czartoryski. W latach 60. XIX w. książę rozprzedał te dobra głównie Polakom³²². W rezultacie na mapie ziemi średzkiej pojawiło się kilka nowych w pełni niezależnych majątków, w tym kolejno od zachodu: Żrenica, Mączniki, Ulejno, Połażejewo i Murzynowo Kościelne. Sukcesorami Winnej Góry, okrojonej z historycznych gruntów majątności, z zespołami folwarcznymi w Chociczy, Ołaczewie, Rumiejkach i położonym znacznie dalej na południe Bronisławem, zostali potomkowie Mańkowskich. Te powiązania gospodarcze były trwałe aż do 1939 r., z wyjątkiem Rumiejek odsprzedanych w 1933 r. Alfredowi Leporowskiemu.

B Klucz kórnicki

Historia klucza wiąże się przede wszystkim z lokacją miasta Kórnik, którą – według ostatnich badań – przeprowadzono najprawdopodobniej w 1. poł. XV w.³²³, prawdopodobnie przy wykorzystaniu układu ulicówki v-kształtnej starszej wsi³²⁴. Miasto – funkcjonujące początkowo w cieniu położonego zaledwie półtora kilometra dalej Bnina – założyli Górkowie herbu Łódzia, którzy w 2. poł. XVI w. dysponowali w Wielkopolsce olbrzymimi dobrami³²⁵, a na ziemi średzkiej – kluczem majątków rozciągającym się od Kórnik aż po Swarzędz. Po śmierci Stanisława Górki (1592 r.) dobra te przejęli Czarnkowscy, a następnie Grudzińscy herbu Grzymała. Jednym z głównych przedstawicieli tego rodu był Zygmunt Grudziński. W 1638 r. uzyskał on akt lokacji miasta Grzymałowa, z tym że szybko

³²¹ Dotyczy to: 1) powstawania nowych folwarków jako podstawy późniejszych wsi (np. Bogusławki, Bronisław); 2) likwidacji starszych osad (np. Przykuty); 3) wznoszenia osad powłaszczeniowych w granicach jednej wsi (np. Mieczysławowo na gruntach Murzynowa Kościelnego) lub na połączonych gruntach kilku sąsiadujących ze sobą miejscowości (np. Tadeuszewo).

³²² W roku 1865 majątek Żrenica zakupił Włodzimierz Wolniewicz z żoną Michaliną (majątek został później włączony do klucza kórnickiego); równolegle Wolniewiczowie zakupili majątek Mączniki (kolejni właściciele to Kropaczewscy, Jasięcy i Brzescy); majątek Ulejno zakupił w roku 1867 Jan Fabian Benda z żoną Franciszką (kolejnymi właścicielami byli Sarrazinowie i Unruchowicze); majątek Połażejewo około 1868 r. zakupili Józef i Joanna Golscy (następnymi dziedzicami majątku byli Kosińscy i Boeningowie – polscy ziemianie); majątek Murzynowo Kościelne z folwarkiem Sabaszczewo zakupił w 1866 r. Alfons Materne, który dwa lata później sprzedał go Ozdowskim i Jachimowiczom. W 1889 r. majątność uległa podziałowi na majątek Murzynowo (Ozdowscy) i Sabaszczewo (Jachimowiczowie); majątek Bogusławki zakupił w 1862 r. Bronisław Żychliński (następnie majątek przejął Kennemann).

³²³ Według najnowszych badań Tomasza Jurka lokacja Kórnik odbyła się w latach około 1425–1435. Zob. Jurek T., *Początki miasta Kórnik*, „Pamiętnik Biblioteki Kórnickiej” nr 29, Poznań 2009, s. 64.

³²⁴ Szerzej na ten temat zob. s. 259.

³²⁵ M.in. w okolicy Czarniejewa, Koźmina, Górki, Osiecznej i Wielenia.

na miasto przeniesiono nazwę sąsiadującej z nim wsi Swarzędz. Dysponując już na ziemi średzkiej kluczem kórnickim, dobrami swarzędzkimi oraz kilkoma innymi wsiami³²⁶, Zygmunt Grudziński zdołał przejąć także dobra bnińskie. W 1676 r. po śmierci ostatnich z Grudzińskich klucz kórnicki z dobrami bnińskimi zakupił Zygmunt Działyński. Gdy w połowie XVIII w. właścicielką Kórnicka była Teofila Działyńska, klucz dóbr obejmował dość zwarte przestrzennie obszar po zachodniej i wschodniej stronie Kórnicka. Struktura organizacyjna klucza ulegała zmianom. Jeszcze na początku XIX w. zasadnicza część dóbr po wschodniej stronie miasta była zarządzana przez plenipotentę. W roku 1845 w tym systemie funkcjonowały już tylko cztery wsie. W wydzierżawianiu pozostałych, a z czasem wszystkich folwarków, widziano szansę na wychowanie młodych, postępowych ziemian³²⁷. Poczucie odpowiedzialności za wydzierżawiany majątek wyzwała wśród dzierżawców architektura wznoszonych dla nich domów, często wprost nawiązujących do siedzib ziemiańskich. Inna sytuacja miała miejsce w przypadku majątków zdegradowanych do roli zespołów folwarcznych, po ich włączeniu w strukturę klucza kórnickiego. W XIX w. Działyńscy, a następnie Zamoyscy, zdołali powiększyć swoje dobra na ziemi średzkiej o Januszewo (po 1805, do 1825 r.³²⁸), Jarosławiec (1852 r.), Babin (1852 r.), Bagrowo (1871 r.), Gądkę (1881 r.), Żrenicę (1884 r.) i Bieganowo (1890 r.). Na mocy ustawy z 1925 r. Jadwiga z Działyńskich Zamoyska i jej syn Władysław przekazali swoje dobra narodowi polskiemu, powołując fundację „Zakłady Kórnickie”.

C Dobra swarzędzkie

Do roku 1676 dobra swarzędzkie należały do właścicieli Kórnicka. Po tym czasie nowymi dziedzicami zostali Opalińscy. Dokonujące się na przestrzeni wieków zmiany własności nie zagroziły spójności dóbr³²⁹. W 1796 r. Aleksander Bojanowski nabył Swarzędz w drodze subhasty, przy czym wyzbył się Kruszewni. Resztę dóbr zakupił Fryderyk Wildegans. W 1822 r. w drodze kolejnej subhasty dobra swarzędzkie zakupił Instytut Alimentacji Wdów w Berlinie³³⁰, a od niego ok. 1830 r. – rząd pruski. Poszczególne majątki zostały rozsprzedane prywatnym właścicielom w latach 1845–1859 (z wyjątkiem Jasina, stanowiącego wyłącznie wieś chłopską). Majątki Zalasewo i Łowęcin, po uwłaszczeniu i okrojeniu areálu ich ziem na rzecz kolonistów niemieckich, funkcjonowały w zasadzie jako resztówki. Na przełomie XIX i XX w. uległy one ostatecznej parcelacji sterowanej przez Komisję Kolonizacyjną. Podobny los spotkał majątek Gruszczyn. Pozostałe majątki, tj. Garby, Nowa Wieś i Swarzędz, funkcjonowały do wybuchu II wojny światowej.

³²⁶ Według inwentarza z 1653 r., sporządzonego dla Katarzyny Grudzińskiej, w kluczu znajdowało się także Żabikowo, Nietrzanowo i Grójec. Zob. Olszewska M., *Dwa inwentarze klucza kórnickiego z XVII wieku*, „Pamiętnik Biblioteki Kórnickiej” z. 7, Poznań 1959, s. 203–218.

³²⁷ „Przy tym jeszcze i dla ogółu wiele dobrego z racjonalnie prowadzonego gospodarstwa wyniknie, wspomnę tylko to, że można by praktycznie kształcić młodych ludzi, Polaków na dobrych ekonomów, których brak w naszym Księstwie tak dotkliwie czuć się jeszcze daje” – pisał w 1845 r. plenipotent dóbr kórnickich. Zob. Bielecka J., dz. cyt., s. 100.

³²⁸ Analiza *Tek Dworzaczka* dowodzi, że właściciele Kórnicka do początku XVII w. posiadali tylko część gruntów Januszewa (najczęściej wspominana jest 1/2 wsi). W 1635 r. w poznańskiej księdze grodzkiej dokonano zapisu sprzedaży Zygmuntowi Grudzińskiemu części wsi Januszewo przez Jana i Jakuba Rosnowskich. Odtąd aż po rok 1713 Januszewo wymieniane jest jako część klucza kórnickiego. W 2. poł. XVIII w. posesorami Januszewa byli m.in. Dzierżbińscy oraz na krótki czas Milewscy. Zob. *Teki Dworzaczka...*, dz. cyt., regist nr 33593. W roku 1805 Januszewo było własnością Franciszka i Faustyny z Korytowskich Szczanieckich. Tytuł planu gruntowego z 1825 r. informuje o tym, że Januszewo należało już wówczas do dóbr kórnickich (*Charte von dem zur Herrschaft Kurnik gehoerigen Gute Januszewo*). Zob. BK, sygn. M IV 119.

³²⁹ Kolejnymi właścicielami dóbr swarzędzkich byli Działyńscy, Unrugowie, Garczyńscy i Koźmińscy. W 1791 r. Augustyn Koźmiński sprzedał swoje dobra bankierowi Janowi Klugowi. W 1796 r. dobra swarzędzkie trafiły na subhastację.

³³⁰ Tzw. Kasa Wdów była uprzednio dzierżawcą dóbr swarzędzkich i zarazem największym wierzycielem Wildegansów.

D Dobra zaniemyskie (dawniej jezierskie)

Historia dóbr zaniemyskich, zwanych dawniej jezierskimi, sięga co najmniej kilku wieków. W XVIII w. właścicielami rozległej posiadłości byli Ponińscy, a wśród nich Mateusz Poniński, założyciel Zaniemyśla (1742 r). Kolejnymi właścicielami miasta byli Jaraczewscy, a po nich Heliodor Skórzewski, który sterował w dobrach zaniemyskich procesem uwłaszczenia. Po ich zakończeniu dobra te uległy podziałowi. W rękach Heliodora pozostało miasto Zaniemyśl wraz z Jeziorami Małymi, Kępą Małą i Wielką. Dla córki Ofelii, wychodzącej za mąż za Józefa Potulickiego, wydzielono Jezioro Wielkie i Jaskowo z folwarkami. Wieś Polwice z Lubońcem zaś otrzymała córka Zofia z mężem Zygmuntem Niegolewskim. Od tego momentu polwicky dwór w przeważającym okresie pełnił funkcję siedziby majątku ziemskiego³³¹. Tymczasem Emilia Skórzewska, wdowa po Heliodorze, na bazie posiadanych majątków oraz tych należących do córki Ofelii, z myślą o swoim wnuku, utworzyła ordynację z siedzibą w Jeziorach Małych. Akt ten został jednak zakwestionowany przez pozostałe córki i dobra zaniemyskie trafiły w 1879 r. na licytację. Nowym właścicielem dóbr (z wyjątkiem Polwicy z Lubońcem) został Zygmunt Grudziński z Drążgowa. Po zaledwie trzech latach sprzedał te posiadłości Józefowi Czarneckiemu, a ten w 1887 r. Hermanowi Kennemannowi z Klęki, jednemu z założycieli Hakaty. Po przejęciu dóbr zaniemyskich i przekazaniu ich jako posag córce Jadwidze z mężem Maxem Jouanne'em rozpoczął proces skupowania okolicznych majątków (posiadając na ziemi średzkiej jedynie Bogusławki). Już na początku XIX w. Kennemann objął swoimi wpływami sporą część terenu na południu ziemi średzkiej³³². Po nim większością dóbr zarządzał wnuk Otto Jouanne (nie zięć, jak powszechnie się przyjęło), a po nim bliżej nieznanymi Maks Jouanne³³³. Siedzibą dóbr zaniemyskich były Jezioro Małe, z których obszar dworski za czasów Jadwigi i Maxa Jouanne'ów nazwano Łęknem (obecnie to osobna miejscowość). Odłączoną przed laty Polwicę z Lubońcem także udało się wykupić, dzięki czemu przywrócono dawny zasięg dóbr zaniemyskich. Sukcesorem dóbr została córka Elżbieta. Spośród wszystkich majątków należących na ziemi średzkiej do rodziny Jouanne'ów tylko Sulęcín, Murzynowo Leśne oraz częściowo Jaskowo skierowano na parcelację w okresie II RP.

E Dobra czarnockie

W Czarnotkach doszło do procesu podziału dóbr na rzecz uposażenia dzieci posiadacza ziemskiego. Jeszcze na początku XIX w. w skład tych dóbr wchodziły Czarnotki z folwarkiem samotniczym Ludwikowem³³⁴ i Kępą II (folwark powstał w latach 1793–1826), wieś Wyszakowo i położone nieco dalej Lubrze. Podczas uwłaszczenia na gruntach Czarnotek wzniesiono folwark samotniczy Konstantynowo³³⁵, a po północnej stronie Lubrza folwark Baba. Spójność dóbr została przerwana na początku lat 60. XIX w., kiedy to nestor rodu, Konstanty Karczewski, rozdzielił swoją posiadłość

■

³³¹ Szerzej na ten temat zob. s. 225–227.

³³² Przejmując zarówno polskie, jak i niemieckie majątki Murzynówko (1896), Lubrze (1899), Sulęcín (1904), Potachy (1906), Murzynowo Leśne (przełom XIX i XX w.).

³³³ Według księgi wieczystej po śmierci Hermanna Kennemanna (zm. 1910 r.) Klękę z szeregiem majątków otrzymał Otto Jouanne, wnuk Hermanna. Zob. *Posen*, „Die Presse. Ostmärkische Tageszeitung Anzeiger für Stadt und Land” nr 85, Thorn 1910, s. 2. Po nim w 1918 r. dobra te przejął Maks (Maksymilian) Jouanne. Pomimo poszukiwań nie udało się ustalić relacji łączących go z pozostałą częścią rodziny. Być może był to jeden z synów Maxa (zm. 1904 r.) i Jadwigi Jouanne'ów.

³³⁴ Nazwa pochodzi od imienia Ludwik, nadzwyczaj często powtarzającego się w rodzie Karczewskich.

³³⁵ W trakcie uwłaszczenia dziedzicem dóbr był Konstanty Karczewski (ur. około 1790 r., zm. 1848 r.), syn Ludwika i Teofili z Mielęckich. Szerzej na temat założenia folwarku Konstantynowa na ryc. 61.

między swoich synów – Wyszakowo doposażone o folwark Ludwikowo otrzymał Telesfor, Lubrze z folwarkiem Baba przejął Amilkar, zaś Czarnotki (z folwarkami Konstantynowo i Kępa II) dostał Ludwik. W rezultacie dotychczasowe zespoły folwarczne w Wyszakowie i Lubrzy uzyskały status siedzib. Sytuacja ta nie trwała jednak długo. Majątek Czarnotki w 1893 r. przejął i podzielił Bank Związku Spółek Zarobkowych w Poznaniu. Czarnotki zakupił Józef Kęszycki. Łącząc grunty folwarków Kępy II i Konstantynowa, utworzono odrębny gospodarstwo majątek Potachy³³⁶, w którego posiadanie wszedł początkowo Franciszek Michalski, a docelowo wcielono go w dobra zaniemyskie. Majątek Lubrze wykupił Hermann Kennemann. Autonomiczność zachował jedynie majątek Wyszakowo. W 1879 r. dwór wzniesiony przez Telesfora Karczewskiego zakupił niemiecki ziemianin, a po kolejnych zmianach właścicielem została rodzina Rembowski, która gospodarzyła tu do II wojny światowej. Reasumując, rozdrobnienie dóbr Czarnotki przez Konstantego Karczewskiego w połowie XIX w. okazało się symptomatyczne. Żaden z trzech męskich następców rodu nie utrzymał tytułu własności przydzielonego mu majątku. Tym samym ród Karczewskich, zarządzający dobrami czarnockimi nieprzerwalnie od XVII w., zniknął bezpowrotnie z ziemi średzkiej.

F Klucz iwieński (dawniej siedlecki)

Specyficzną historię ma klucz dóbr w północnej części ziemi średzkiej, w XVIII w. należący do Krzyckich. Na początku XIX w. dobra te uległy rozpadowi, a po przeszło stuleciu – ponownemu, niemal całkowitemu scaleniu. W wyniku dziedziczenia oraz kolejnych aktów zakupu³³⁷ klucz siedlecki u schyłku XVIII w. obejmował rozległe majątki – Siedlec (z olędrami), Iwno (z wsiami folwarcznymi Wiktorowo i Chorzałki) wraz z Rujszą (wieś na prawie polskim sprowadzona do roli wsi folwarcznej), Sanniki (z wsią folwarczną Zberkowo i olędrami) oraz Drzązgowo (z wsiami folwarcznymi Sokolniki Drzązgowskie i Wysławice). Po śmierci Antoniego Krzyckiego (zm. 1772 r.) dobra skupione wokół Siedlca z Drzązgowem otrzymał syn Onufry, natomiast ziemie iwieńskie – syn Józef. Po bezpotomnej śmierci obu braci całość dóbr przeszła w ręce ich siostry Teresy i następnie jej syna Antoniego Grudzińskiego. Z niewyjaśnionych dotąd przez badaczy powodów – prawdopodobnie rodzinnych³³⁸ – sukcesor wyzbył się szybko swoich posiadłości na północy i południu Wielkopolski (klucz chodzieski i klucz oleśnicki), zaś na ziemi średzkiej sprzedał Iwno Józefowi Ponińskiemu (1815 r.) i Siedlec Józefowi Grabowskiemu (1825 r.). W swoich rękach pozostawił zaledwie Drzązgowo. Po Antonim wsią zarządzał syn Zygmunt, który powiększał własność dzięki odziedziczeniu majątku Brodowo oraz przejściu na ziemi średzkiej – zazwyczaj na krótki czas – majątków Bagrowo, Borzejewo, Klony, Orzeszkowo i dobra zaniemyskie. Na początku XX w. do idei klucza siedleckiego powrócili Mielżyńscy, od 1842 r. właściciele Iwna. Poprzez zakup Siedlca i Drzązgowa Mielżyńscy

■

³³⁶ Siedzibą nowego majątku ziemskiego była Kępa II. Nazwa Potachy była przeniesieniem nazwy topograficznej oznaczającej wówczas niewielkie, płaskie wyniesienie po zachodnio-północnej stronie folwarku.

³³⁷ Dużo uwagi tym zagadnieniom poświęcają dokumentacje historyczne wytworzone przez PKZ-y. Por. Zofia Ostrowska-Kębłowska, 1962. *Dokumentacja pałacu w Siedlcu*, Archiwum NID, Poznań 1962; Bolesław Pawlak, *Studium historyczno-architektoniczne założenia pałacowego w Iwnie*, Archiwum NID, Poznań 1976.

³³⁸ Przy okazji badań dworu w Drzązgowie Maria Strzałko nie potrafiła wskazać powodów, dla których Antoni Grudziński w stosunkowo krótkim czasie na początku XIX w. wyzbył się większości posiadanych dóbr. Wydaje się, że głównym tego powodem mogła być potrzeba uzyskania gotówki na posagi dla wychodzących w tym czasie za mąż córek. Z pierwszego oraz drugiego małżeństwa Antoni Grudziński posiadał osiem córek, z czego przeżyła piątka (w wieku dziecięcym zmarła Nepomucena, Małgorzata i Pelagia). W latach 1817–1821 odbywają się śluby trzech najstarszych córek z pierwszego małżeństwa z Marianną Dorpowską, tj.: Józefy z Wacławem Gutakowskim (1817 r.), Joanny z wielkim księciem Konstantym Romanowem (1820) oraz Antoniny z Dezyderym Chłapowskim (1821). Pierwszy syn urodził się dopiero w 1819 r. Zob. *Materiały do dziejów rezydencji w Polsce. Pałace i dwory w dawnym województwie kaliskim*, t. 1, oprac. aut. Strzałko M., red. Skuratowicz J., Stowarzyszenie Historyków Sztuki, Warszawa 1994, s. 44–45.

zdołali scalić niemal wszystkie historyczne ziemie Krzyckich, zwane odąd „kluczem iwieńskim”³³⁹. Od schyłku XVIII w. do wybuchu II wojny światowej niemal wszystkie zespoły folwarczne w obrębie tych dóbr pełniły nieprzerwanie tę samą funkcję. Inaczej sytuacja przedstawia się wobec zespołów w Siedlcu, Iwnie i Drzążgowie, które ulegały naprzemiennemu przekonwertowaniu z zespołów ziemskich na folwarczne i odwrotnie, z docelową dominacją Iwna³⁴⁰.

G Dobra nekielskie

Historycznym centrum dóbr nekielskich było prawdopodobnie Starczanowo, na którego gruntach w XIV–XVI w. wzniesiono wieś folwarczną Nekla. W skład tych dóbr już od średniowiecza wchodziła także wieś Stroszki. W nieznanym dokładnie czasie do Nekli „dostawiono” niewielki układ urbanistyczny. Wzrost statusu tej miejscowości znalazł swoje odzwierciedlenie w nazwisku właścicieli dóbr, którzy już w XV w. legitymizowali się równie często nazwiskiem Starczanowscy, co Nekielscy³⁴¹. Potwierdzeniem nadrzędnej roli Nekli było wzniesienie w starej części wsi – od strony Starczanowa – założenia dworskiego. Samo zaś Starczanowo straciło na znaczeniu i funkcjonowało odąd jako zespół folwarczny. W połowie XVIII w. na tereny na północ od Nekli sprowadzono osadników olęderskich. Tymi dobrami zarządzali kolejni właściciele, przy czym nie wiadomo, czy ci traktowali Neklę jako swoją główną siedzibę. Rodziny Zdychowskich, Skaławskich i Wilkońskich mogły rezydować w Gułtowach, a Turnowie w Targowej Górcie³⁴². Sytuacja uległa zmianie w 1791 r., gdy dobra nekielskie zakupił Józef Skórzewski (skoligacony z Heliodorem Skórzewskim, właścicielem Zaniemyśla). Do 1823 r. po północnej stronie Nekli wzniesiono folwark Rajmundo-wo. Jego twórcą mógł być jeszcze sam Józef, którego syn Rajmund ożenił się z Marianną Lipską i objął własność dóbr czerniejewskich. Prawdopodobnie od śmierci Józefa majątkiem zarządzał jego najstarszy syn Ignacy, a nekielski dwór nie utracił przy tym statusu siedziby³⁴³. Podczas realizacji działań regulacyjno-uwłaszczeniowych w Nekli i Starczanowie grunty folwarczne uległy komasacji.

■

³³⁹ Uwzględniając rezultaty uwłaszczenia, zasięg klucza został uszczuplony o grunty wsi Zberkowo (na które translokowano chłopów z Sannik) oraz część gruntów Siedlca (na rzecz osady rozproszonej dla translokowanych chłopów z Siedlca) i Drzążgowa (gdzie powstała pouwłaszczeniowa osada Karolewo). Majątek Drzążgowo, stanowiący w 1939 r. własność Mielżyńskich, był umniejszony o wsie folwarczne Wysławice z Janowem i Sokolnikami Drzążgowskimi. W roku 1939 do klucza przynależał także Buszkowiec, a wcześniej również Libartowo.

³⁴⁰ Majątek Siedlec jako główna siedziba klucza z barokowym pałacem definitywnie utracił swój status po przejęciu go przez Mielżyńskich. Majątek Drzążgowo uzyskał za czasów Zygmunta Grudzińskiego status siedziby, po czym stracił go w momencie włączenia go do dóbr Iwno. Majątek Iwno stał się zaś początkowo siedzibą Józefa Krzyckiego, następnie Ponińskich i Mielżyńskich. Prawdopodobnie dla każdej z tej rodzin wznoszono nową siedzibę. Szerzej na ten temat zob. s. 284–285. Nieznane są dokładnie historia i rola dworu w Sannikach, który datowano na XVIII/XIX w. (już nie istnieje). Według badań Marii Strzałko Sanniki nie pełniły w 2. poł. XVIII w. funkcji siedziby dóbr, stąd założono, że stojący jeszcze do niedawna dom stanowił co najwyżej mieszkanie zarządcy lub dzierżawcy. W 1784 r. Sanniki od rodziny Włostowskich zakupił Ignacy Suchorzewski, właściciel Barda. Według kontraktu sprzedaży we wsi nie istniał dwór. Kolejnym właścicielem miał być Onufry Krzycki, który według ustaleń autora zakupił Sanniki w 1791 r., lecz nie od Suchorzewskiego, a od Piotra Sokolnickiego, jego zięcia. Kontrakty sprzedaży z 1784 i 1791 r. opiewają na kwoty 60 i 130 tys. złotych polskich, co może sugerować budowę dworu. Ta hipoteza może pokrywać się z przypuszczeniami Marii Strzałko. Por. Tamże, s. 179–182; APP, Księgi sądu i urzędu grodzkiego w Poznaniu, sygn. Poznań Gr. 637, k. 93.

³⁴¹ Na podstawie ustaleń Sebastiana Mazurkiewicza. Zob. Mazurkiewicz S., *Nekla...*, dz. cyt., s. 28.

³⁴² Tamże, s. 28–30.

³⁴³ Zaprezentowane ustalenia dotyczące rodziny Skórzewskich nie pokrywają się ze sprzecznymi informacjami zawartymi w książce *Nekla. Historia miasta...* Sebastiana Mazurkiewicza. Dla usystematyzowania pewnych faktów należy podkreślić, że to nie Józef, lecz jego syn Rajmund, biorąc ślub w roku 1823, przejął tytuł własności dóbr czerniejewskich. Nie oznacza to jednak, że musiało wtedy dojść do połączenia dóbr nekielskich i czerniejewskich, gdyż najstarszym synem Józefa Skórzewskiego był Ignacy. To właśnie tego ostatniego księga adresowa majątków ziemskich z 1845 r. podaje za właściciela Nekli. O przypadającym mu tytule własności w roku 1834 wspomina także przywołana wstępnie publikacja. Por. Mazurkiewicz S., *Nekla...*, dz. cyt., s. 30, 40–41; Decker W. i in., dz. cyt., s. 280.

W Stroszkach translokowano wszystkich chłopów do osady Kokoszki, która powstała na miejscu zanikłej wsi o tej samej nazwie. W organizacji dóbr nie uczyniono żadnych zmian, dzięki czemu siedzibie w Nekli nieprzerwalnie podlegały zespoły folwarczne w Starczanowie i Stroszkach. Jeszcze w 1855 r. Rajmund Skórzewski utworzył ordynację radomicko-czerniejewską (bez Nekli). Kilka lat później umożliwiło to potomkom Ignacego Skórzewskiego sprzedaż dóbr nekielskich Teodorowi Żółtowskiemu, którego rodzina utrzymała tytuł własności do wybuchu II wojny światowej.

H Dobra chłapowskie

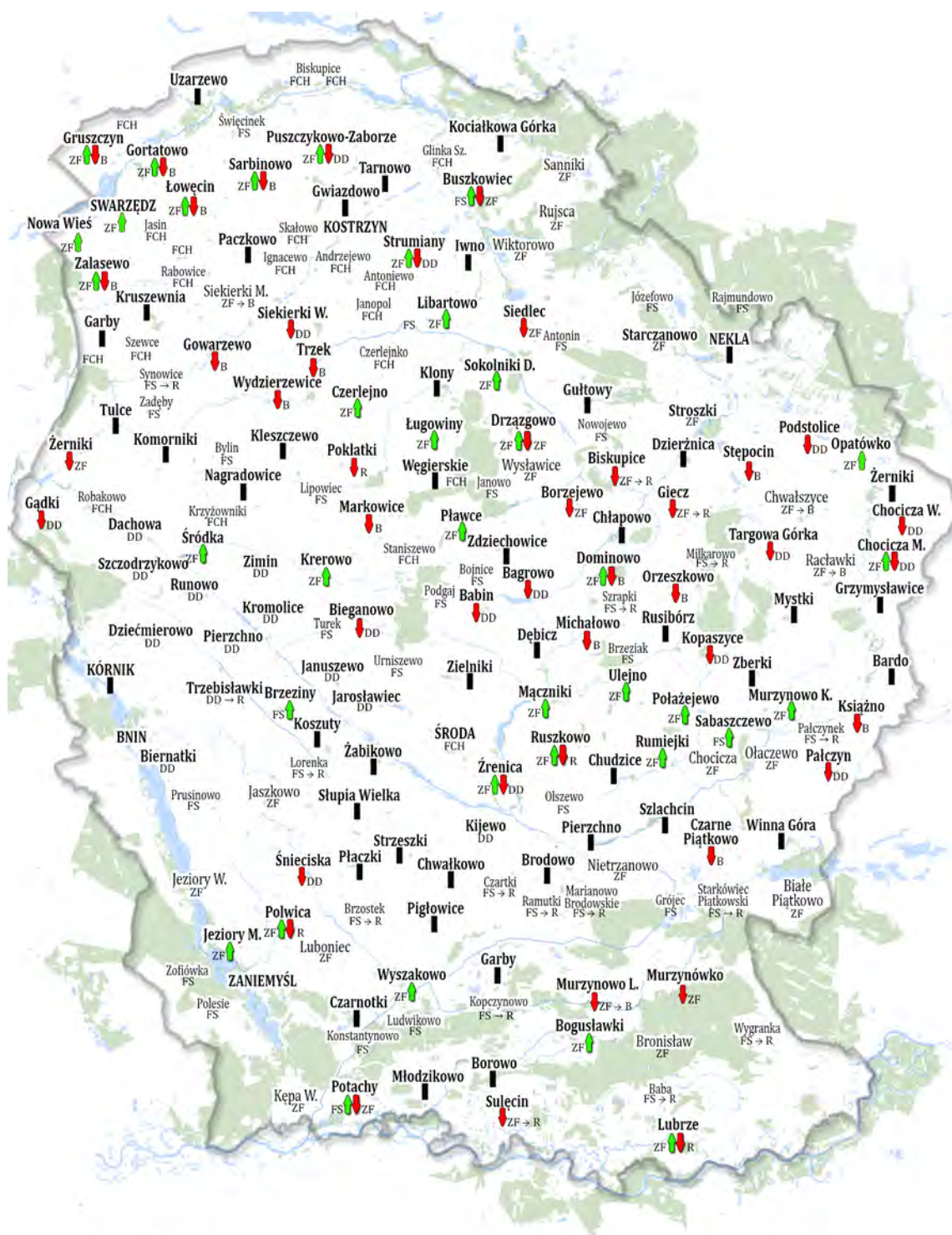
Na początku XVIII w. po blisko 400 latach rodzina Chłapowskich pozbyła się Chłapowa i sąsiednich wsi, po czym przeniosła się do powiatu kościańskiego³⁴⁴. Po kilku zmianach własności na początku XIX w. dobrami Chłapowo władowały rodziny Trzcinińskich i Radońskich. W momencie ogłoszenia ustawy uwłaszczeniowej Franciszek Radoński zarządzał całym obszarem historycznej posiadłości, w ramach której znajdowała się wieś folwarczna Dominowo (powstała w okresie XIV–XVI w.) i folwark samotniczy Grodziszczko (wzniesiony w latach 1793–1823). W okolicach Nekli funkcjonowała także przynależąca do tych dóbr osada olęderska (Chłapowo Hauland). W momencie podjęcia działań regulacyjno-uwłaszczeniowych translokowano chłopów do nowo powstałej osady Marianowo z Chłapowa, Dominowa i posiadanych także przez Radońskich sąsiednich Szrapek. W roku 1866, tuż po śmierci Franciszka Radońskiego, doszło do podziału dóbr między dwójką jego najstarszych dzieci: Marią i Kazimierzem. Majątek Chłapowo z folwarkiem Grodziszczko otrzymała w posagu Maria, która wyszła za mąż za Witolda Potworowskiego. Dwa lata po ślubie wzniesiono dla nowożeńców pałac według projektu Stanisława Hebanowskiego. Majątek zmieniał potem kilkakrotnie właścicieli, przy czym nawet Alfred Chłapowski, odzyskujący to rodzinne gniazdo, nie rezydował w Chłapowie, lecz w Bonikowie. Pałac odzyskał pełnoprawny status siedziby ziemiańskiej, gdy majątek przejął Stanisław Maciejewski. Z kolei Dominowo z folwarkiem Szrapki, uzyskując odrębność gospodarczą, trafiło w ręce Kazimierza Radońskiego, który zaledwie po dwóch latach sprzedał je Edwardowi Ponińskiemu z Wrześni. Nowy dziedzic (a następnie jego syn Stanisław) rozbudował stary dwór³⁴⁵, z którego zarządzał także sąsiednim Orzeszkowem przejętym pod koniec lat 80. XIX w.. W roku 1892 Stanisław – na okoliczność przejęcia własności nad Wrześnią – sprzedał swoje dobra Komisji Kolonizacyjnej. Podobnie uczynił Józef Grochowski z Michałowa (dawniej folwark należący do Orzeszkowa). W rezultacie grunty czterech sąsiadujących ze sobą założeń folwarcznych zostały rozparcelowane.

I Dobra podstolickie

U schyłku XVIII w. dobra podstolickie stanowiły własność Aleksego Lipskiego, generała adiutanta króla Stanisława Poniatowskiego, i składały się z Podstolic (z osadą olęderską Łaski), Chwałszyc i Gąsiorowa (wsie na prawie polskim z folwarkami) oraz Zasutowa (wieś na prawie polskim, do której sprowadzono olędrow). W 1821 r. dobra podstolickie zakupił Wincenty Suchorzewski, zamieszkały w Bardzie (do 1831 r.). Realizacją działań regulacyjno-uwłaszczeniowych w Podstolicach sterowała wdowa po Wincentym, Julianna. Wówczas zlikwidowano gąsiorowski folwark na rzecz translokowanych tu chłopów, czyniąc z Podstolic i Chwałszyc samodzielne wsie folwarczne. Gruntami folwarcznymi zarządzał syn Józef Suchorzewski. Po nim dziedzicem został Aleksander

³⁴⁴ Chłapowski D., *Sprawy...*, dz. cyt., s. 28–29.

³⁴⁵ Neorenesansową przybudowę wniósł Edward Poniński w 1868 r. Rozbudowę przeprowadzono z myślą o synu Stanisławie, który 21 października 1869 r. ożenił się z Marią Mielżyńską (wpisani do księgi wieczystej 20 listopada 1869 r.). Kolejną rozbudowę o parterowe skrzydło wschodnie przeprowadzono w roku 1885. Patrz ryc. 94.

Zmiany w statusie zespołów ziemskich

- trwałość statusu zespołu ziemskiego
- ▲ uzyskanie statusu zespołu ziemskiego (przez FS/ZF)
- ▼ utrata statusu zespołu ziemskiego (i sprowadzenie go do pozycji ZF/DD/FS/R/B)

Pozostałe oznaczenia

- FCH folwark chłopski
- FS folwark samotniczy
- ZF zespół folwarczny
- DD zespół folwarczny z domem dzierżawcy (w tym zespół ziemski w zasobach pruskiej Komisji Kolonizacyjnej/Skarbu Państwa)
- R „resztówka”
- B pozostawiona po parcelacji zaledwie bryła głównego budynku mieszkalnego zespołu ziemskiego/ZF/FS

ryc. 89.
Zmiany statusu zespołów w latach 1823–1939

Źródło: oprac. autora

Brause-Brudzewski, a od 1845 r. Telesfor Kierski (zm. 1866 r.) z żoną Stanisławą z domu Koszutską. To zapewne za ich sprawą w latach 60. XIX w. wzniesiono obecny dwór, przy czym ten pełnił funkcję siedziby zaledwie kilka lat. Już w 1871 r. Podstolice włączono w drodze licytacji do posiadłości króla Prus i osadzono w nich dzierżawcę. Dobra podstolickie ze Stępcinem dzierżawił Heinrich Naumann, który zamówił u Johanna Larassa z Bydgoszczy projekt parku³⁴⁶ dla Podstolic. Od 1914 r. majątek dzierżawił baron Rudolf Skrbensky, właściciel Chwalibogowa³⁴⁷. Po 1918 r. dobra podstolickie przejął Skarb Państwa i przeprowadził parcelację Chwałszyc i Stępcina. Do II wojny światowej ziemie samych już Podstolic dzierżawił Franciszek Karłowski.

Reasumując, sieć majątków ziemskich wraz z systemem ich organizacji i zarządzania ukształtowana podczas działań regulacyjno-uwłaszczeniowych nie pozostawała stabilna, lecz ulegała zmianom (ryc. 89). Modyfikacje w statusie zespołów podyktowane spektakularnymi w skutkach parcelacjami były wyjątkiem, a nie regułą. To głównie transakcje kupna-sprzedaży i rodzinne podziały dóbr wpływały na modyfikację zespołów. Stymulowała to ilość dzieci, w tym córek, którym trzeba było zapewnić posag, oraz synów, których planowano bogato ożenić. Czynniki te – wraz z systemem dziedziczenia innych majątków – wpływały na zamożność właścicieli. Umiejętność gospodarowania własną ziemią, której areal ulegał różnego rodzaju wahaniom, miała w okresie folwarczno-pańszczyznianym drugorzędne znaczenie³⁴⁸. Status zespołów podlegał zatem modyfikacjom w wyniku: 1) włączenia zespołu ziemskiego do struktury innych dóbr, przez co te traciły swoją rangę na rzecz zespołu folwarcznego; 2) podziału majątności i nadaniu odrębności gospodarczej jego wybranym fragmentom, dzięki czemu tzw. struktura małych sąsiedztw³⁴⁹ ulegała zagęszczeniu; 3) przejęcia majątku przez pruską Komisję Kolonizacyjną lub Skarb Państwa i jego rozparcelowaniu (z ewentualnym pozostawieniem resztówki) lub wydzierżawieniu. Zarejestrowane, dynamicznie zmieniające się statusy zespołów podkreśliły odrębność historyczną pasma terenu przecinającego ziemię średzką od Swarzędza w kierunku południowo-wschodnim do Miłosławia. Podziały rodzinne w dobrach chłapowskich stały się przyczyną późniejszych parcelacji. Rozpad klucza winnogórskiego zapoczątkował powstanie szeregu nowych zespołów ziemskich. Statusy zespołów, wchodzących w skład klucza iwieńskiego czy przejętych przez klucz kórnicki, a leżące we wspomnianym paśmie terenu, ulegały modyfikacji. Na pozostałym obszarze badań, obok rozpadu dóbr czarnockich i docelowo niemal całkowitej parcelacji dóbr podstolickich, zarysowała się grupa bardzo stabilnych majątków o małej i średniej wielkości, rozciągających się od Koszut po Garby. Od początku działań regulacyjno-uwłaszczeniowych aż po II wojnę światową stanowiły one nieprzerwanie siedziby swoich właścicieli.

Problematyka nazewnictwa głównego budynku mieszkalnego zespołu

Centralnym punktem majątku ziemskiego był zespół ziemski z siedzibą jego właściciela. W większych majątnościach i kluczach dóbr funkcjonowały zespoły folwarczne, którymi zawiadywali rządcy

■
³⁴⁶ Projekt parku w Podstolicach pochodzi z 1880 r. Zob. APB, Projekty parków i ogrodów Johanna, Georga i Ernsta Larassów w Bydgoszczy – spuścizna, sygn. 095.

³⁴⁷ Podobnie i on zamówił u Larassa projekt parku w Chwalibogowie. Zob. APB, Projekty parków i ogrodów Johanna, Georga i Ernsta Larassów w Bydgoszczy – spuścizna, sygn. 024, 025. Zob. także APO, Zbiór planów Johanna, Georga i Ernsta Larass, sygn. 64.

³⁴⁸ Takie wnioski wysunął Dezydery Chłapowski, wiceprezesa Polskiego Towarzystwa Ziemiaków na początku lat 90. XX w., pisząc o swoich przodkach z Chłapowa: „żyli z pokolenia na pokolenie, niekiedy zamożniejsi, niekiedy ubożsi, stopniowo podnosząc poziom codziennego życia azem z całą społecznością szlachecką i razem z nią dzieląc losy Rzeczypospolitej szlacheckiej”. Zob. Chłapowski D., *Sprawy...*, dz. cyt., s. 28.

³⁴⁹ To spostrzeżenie szerzyli m.in. historyk Andrzej Zajączkowski i historyk sztuki Tadeusz Chrzanowski. Zob. Kajzer L., *Dwory...*, dz. cyt., s. 161–162.

ryc. 90.
Siedziby ziemiańskie w majątkach ziemskich wyodrębnionych w XIX w. z większych dóbr i kluczy
Źródło: fot. autora

lub dzierżawcy. Identyfikacja i interpretacja głównego budynku mieszkalnego wydaje się zatem bardzo prosta. Nic bardziej mylnego. Określenie głównego budynku mieszkalnego obejmuje nie tylko jego **status** (siedziba, dom dzierżawcy, dom rządcy) uzależniony od zmieniającego się statusu całego zespołu, lecz także – a być może przede wszystkim – **architekturę**, mieszczącą się na linii dom–willa–dwór–pałac. Oba czynniki były ze sobą sprzęgnięte i dynamiczne w czasie. Wpływ na postrzeganie tych budynków ma także najmniej uchwytny dziś czynnik – **kontekst przestrzenny**. Sposób dojazdu i organizacja przestrzeni wokół domu zmieniały jego charakter. Interpretację komplikuje zły stan zachowania obiektów oraz dewastacje ich otoczenia.

▪ Status siedzib

Stabilność statusu zespołów ziemskich sprzyjała rozwojowi ich głównych budynków mieszkalnych. Sytuację tą zanotowano m.in. w kluczach dóbr oraz w niektórych majątkach ziemskich, które od początku XIX w. zdołały zachować niezależność gospodarczą. Podobnie jak siedziba była „czułym barometrem”³⁵⁰ (w kategoriach historii sztuki) zmieniających się kierunków artystycznych,

³⁵⁰ Określeniem siedziby jako „czułego barometru” posługiwała się Teresa Jakimowicz. Zob. Jakimowicz T., *Dwór...*, dz. cyt., s. 3.

tak też wizerunek głównego budynku mieszkalnego przy folwarku stanowił odbicie modyfikacji w strukturze zarządzania dobrami ziemskimi. Wszelkie dokonywane na tym polu zmiany były czynnikami: 1) wszczynającymi intensywne rozbudowy, modernizacje czy wznoszenie nowych siedzib w odniesieniu do folwarków samotnicznych i zespołów folwarcznych uzyskujących status zespołów ziemskich; 2) zatrzymującymi rozwój architektoniczny siedzib, gdy zespół ziemski uzyskiwał niższą rangę poprzez sprowadzenie jego roli do drugorzędneho zespołu folwarcznego lub 3) powodującymi stagnację lub destrukcję majątków poddawanych parcelacjom.

Na tle sporej liczby obiektów, które od początku XIX w. do 1939 r. posługiwały się tytułem siedziby ziemiańskiej, najbardziej interesujące są te dopiero uzyskujące to miano (ryc. 90). W I. poł. XIX w. taką sytuację zarejestrowano w Drzągowie, które – awansując na siedzibę rodziny Grudzińskich – zyskało okazały dwór-willę. Analogicznie stało się w Wyszakowie wyłączonym z dóbr czarnockich na początku lat 60. XIX w. dla Telesfora Karczewskiego. Obecny korpus dworu pochodzi zapewne z tego przełomowego dla wsi momentu³⁵¹. Wkrótce potem całkowicie wymieniono zabudowę folwarczną oraz wzniesiono powozownię i dom ogrodnika, co należy łączyć z aktem założenia parku³⁵². Zjawisko powstawania nowych siedzib ziemiańskich stało się najbardziej zauważalne po rozpadzie klucza winnogórskiego. Około połowy XIX w. niezależność uzyskały Mączniki, Ulejno, Murzynowo Kościelne i Połajewo. Prędzej czy później przekwalifikowanie statusu obiektu przyczyniło się do wzrostu jego kubatury poprzez rozbudowę, przebudowę lub wzniesienie bardziej reprezentacyjnego domu.

Na przełomie XIX i XX w. proces powstawania nowych zespołów ziemskich przybrał nieco inny charakter i dotyczył przede wszystkim folwarków samotnicznych uzyskujących odrębność gospodarczą. Niestety nie tylko przypadający im zwykle mały areal gruntów, lecz także stosunkowo krótki okres do wybuchu II wojny światowej, umniejszały szansę na utworzenie reprezentacyjnej siedziby. Zatem choć główny budynek mieszkalny folwarku Sabaszczewo uzyskał u schyłku XIX w. status pełnoprawnej siedziby³⁵³, nigdy później nie uległ już gruntownej przebudowie. Przez to skromna bryła domu, posadowiona w pierzei podwórza z niewielkim parkiem, powstrzymała twórcę ewidencji zabytków przed uznaniem jej za „dwór” – zamiast tego użył ogólnego określenia „dom właściciela folwarku” (ryc. 91a). Zupełnie inna sytuacja miała miejsce w majątku Brzeziny – wyodrębnionym z majątności Koszuty dopiero w 1935 r. i zakupionym przez Tadeusza Mierzejewskiego, adwokata ze Śremu. Nowy właściciel, choć nie wywodzący się już z tradycyjnie rozumianego ziemiaństwa, od razu po zakupie rozbudował folwark, co przełożyło się na kontynuowanie rolniczego charakteru majątku³⁵⁴. Po północnej stronie zabudowań gospodarczych założył ogród i wznosił w nim niewielki budynek mieszkalny o charakterze willi – obecnie w stanie ruiny (ryc. 91b). Jeśli obiekt ten faktycznie zamieszkiwała rodzina Mierzejewskich³⁵⁵, to stanowiłby jedną z ostatnich realizacji „siedziby

■
³⁵¹ Lokalizacja dworu nie uległa zmianie od co najmniej 1826 r., dlatego korpus obecnej siedziby wzniesionej maksymalnie do 1865 r. może zawierać mury starszego budynku.

³⁵² Szerzej na temat przebudowy folwarku w Wyszakowie na s. 230–231.

³⁵³ Dom zamieszkiwali zapewne już wcześniej Jachimowiczowie, którzy wraz z Ozdowskimi byli właścicielami majątności Murzynowo Kościelne.

³⁵⁴ Na podstawie zapisów księgi budynkowej można stwierdzić, że nowy właściciel zastał na folwarku skromny budynek mieszkalny (dla pracowników folwarcznych), oborę, cielętnik i stodoły. W roku 1935 zbudował stajnię ze spichlerzem, kuźnię z warsztatem stelmacharskim i szopą oraz wieżę wodociągową. Rok później rozebrał stodołę i wznosił nową.

³⁵⁵ Po wzniesieniu willa stanowiła „dom mieszkalny dla urzędnika” (według księgi budynkowej), co nie wyklucza jednak sytuacji, w której obiekt spełniał funkcję letniego mieszkania ich właścicieli.

ryc. 91.
Główne budynki mieszkalne w majątkach ziemskich stanowiących dawniej folwarki samotnicze

Źródło: A – fot. autora; B – fot. Pracownia Dokumentacji Budownictwa Folwarcznego MNRIPRS w Szreniawie (stan budynku w 1999 r.)

ryc. 92.
Główne budynki mieszkalne wybranych folwarków chłopskich

Źródło: fot. autora

ryc. 93.

Siedziby w majątkach zdegradowanych przed 1939 r. do roli zespołów folwarcznych

Źródło: fot. autora

ziemiańskiej”, co więcej – skomponowanej w manierze modernistycznej niezwykle rzadkiej dla architektury dworów i pałaców, w której przebudowano wcześniej siedzibę w Chudzicach³⁵⁶ (ryc. 97b).

Na tym tle warto także wspomnieć o folwarkach chłopskich powstających już po uwłaszczeniu³⁵⁷, pretendujących swoją skalą i układem do zespołów znanych choćby z klucza kórnickiego. Domy ich właścicieli to zazwyczaj proste budynki mieszkalne, podkreślone w strefie wejściowej ryzalitem lub balkonem (ryc. 92). Najbardziej reprezentacyjnym obiektem jest willa w obrębie folwarku miejskiego w tzw. Budziakach w Środzie. Okazała formę mógł osiągnąć dom w Krzyżownikach, który po roku 1945 uległ daleko idącej przebudowie.

³⁵⁶ Przebudowę i nadbudowę starszego dworu w Chudzicach przeprowadzono w 1931 r. Nowa siedziba o zwartej i surowej bryle ze zróżnicowaną partią środkową została skomponowana na planie wydłużonego prostokąta. Uwagę przykuwają zróżnicowane w kształtach okna strychowe – prostokątne, trójkątne i rombówce. W elewacji ogrodowej znajduje się weranda z przeszkleniami oraz duża loggia na piętrze. Od tej strony znajdował się też niewielki geometryczny ogród, być może w stylu modernistycznym (widoczny na *Bildplan*, ark. 3770, 1943 r.).

³⁵⁷ Folwarki chłopskie zarejestrowano w miejscowościach: Andrzejewo, Antoniewo, Biskupice (2 obiekty), Czerlejenko, Garby (gmina Swarzędz), Glinka Szlachecka, Gruszczyn, Ignacewo, Janopol, Jasin, Pętkowo, Rabowice (2 obiekty), Robakowo, Skałowo, Staniszewo, Szewce (2 obiekty), Środa Wlkp. (tzw. Budziaki), Węgierskie. Docelowo folwarkami chłopskimi stały się także resztówki po parcelacji sterowanej przez pruską Komisję Kolonizacyjną (z folwarków samotnicznych: Starkówiec P., Synowice), Skarb Państwa RP (z folwarków samotnicznych Brzostek, Czartki, Kopczynowo, Milkarowo, Pałczynek, Ramułki; z zespołów Giecz, Poklatki, Siekierki M., Sulęcín). Specyficznym przypadkiem jest folwark w Krzyżownikach, który powstał podczas uwłaszczenia na bazie folwarku pańskiego.

Wydarzeniom przyczyniającym się do powstawania nowych siedzib ziemiańskich stały naprzeciw te, które obniżyły rangę głównych budynków mieszkalnych. Mowa tu o włączaniu zespołów ziemskich do innych dóbr i zdegradowaniu ich do roli zespołów folwarcznych. Skutki tych działań uniemożliwiały podnoszenie walorów reprezentacyjnych budynku i w najlepszym wypadku wiodły do stagnacji jego wizerunku architektonicznego. Stosunkowo najłatwiej dostrzec to w majątkach przyłączanych do klucza kórnickiego. W połowie XIX w. dwór w Babinie utracił status siedziby na rzecz rządcówki, określony enigmatycznie na karcie ewidencyjnej jako „dworem–rządcówką” (ryc. 93a). Podobnie w przypadku Żrenicy – początkowo wieś znajdowała się w kluczu winnogórskim, a następnie stała się siedzibą klucza żrenickiego. Właściciele – Bogusława z Dąbrowskich i mąż Teodor Mańkowski – nie zdążyli nadać siedzibie reprezentacyjnej formy, mimo kilku powstałych wówczas projektów jej przebudowy³⁵⁸. Istniejący do dziś budynek (ryc. 93b) wraz z oficyną wzniesiono zapewne za czasów kolejnego właściciela, księcia Aleksandra Czartoryskiego (1854–1865³⁵⁹). Jednak dopiero gdy Żrenicę zakupił Włodzimierz Wolniewicz, budynek zaczął pełnić funkcję pełnoprawnej siedziby. Po przejściu majątku przez właścicieli Kórnicka dwór ponownie zdegradowano do funkcji rządcówki. W roku 1871 do klucza kórnickiego włączono także Bagrowo. Nie stanęło to jednak na przeszkodzie, aby w 1912 r. po pożarze starszego domu wznieść na jego fundamentach nowy reprezentacyjny budynek mieszkalny dla rodziny Leisznerów (ryc. 93c). Obiekt wpisuje się w tendencję „stylu dworkowego” i w rezultacie bliżej mu do podmiejskiej willi niż do wiejskiego dworu³⁶⁰, za jaki uznał go autor karty ewidencyjnej zabytku. Interesującym przypadkiem jest pałac w Siedlcu, który w 1907 r. został włączony do dóbr iwieńskich i aż do 1939 r. praktycznie nie był użytkowany jako drugorzędny obiekt (ryc. 93d). Groteskowe byłoby jednak stosowanie terminu „rządcówka” wobec tak okazałego budynku.

Także działania Hermanna Kennemanna z Klęki na przełomie XIX i XX w. obniżyły dotychczasową rolę kilku samodzielnych gospodarzo majątków na południu ziemi średzkiej do roli zespołów folwarcznych. Pośród domów w Murzynówku, Lubrzy, Sulęcinie, Potachach i Murzynowie Leśnym, tylko ten ostatni zdołał przed wykupem otrzymać bryłę atrakcyjnego wizualnie dworu (ryc. 94d). Podobnych procesów można dopatrzeć się w zespołach ziemskich, które – po ich włączeniu w dobra króla Prus w 2. poł. XIX w., a następnie w zasoby Skarbu Państwa – były wydzierżawiane. W Stępcinie istniejący do dziś budynek jest na tyle skromny, że identyfikujący go konserwatorzy określili go mianem czworaka³⁶¹. Bryła nieistniejącego dziś dworu w Pałczynie nie posiadała wybitnych wartości artystycznych. Skromny dwór w Chociczy Małej powstał zapewne na krótko przed jego przejściem przez zaborcę³⁶². Podobną historię ma dwór w Podstolicach, który wzniesli Kierscy zaledwie kilka lat przed licytacją majątku w 1870 r. Z tego schematu wyłamuje się jedynie przypadek Chociczy Wielkiej. Pomimo dzierżawy na początku XX w. zespół uległ przebudowie i zyskał okazały budynek o charakterze willi (ryc. 102a oraz ryc. 187).

■

³⁵⁸ Projekty siedziby w Żrenicy, które nigdy nie zostały zrealizowane, omówiła Aleksandra Dolczewska. Zob. Dolczewska A., *Projekty pałacu Mańkowskich w Żrenicy*, „Pamiętnik Biblioteki Kórnickiej” z. 27, Poznań 2005, s. 295–313.

³⁵⁹ Plan gruntowy Żrenicy z 1855 r. (BK, sygn. M II 197) ukazuje folwark wraz ze starym dworem, który miał zostać przebudowany przez Mańkowskich. Od roku 1865 księgi podatku budynkowego notują już w zespole siedzibę ziemiańską oraz połączony z nim budynek urzędniczy (w roku 1880 określony jako oficyna; obecnie biuro). Budynki te nie ulegały modyfikacjom, a ich lokalizacje zgodnie ze stanem obecnym ukazuje arkusz *Messtischblatt* z 1888 r. Oba budynki musiały zatem powstać za czasów Czartoryskiego, przy czym – jak dowiodły badania Aleksandry Dolczewskiej – oficynę oddano do użytku w 1865 r. Zob. Dolczewska A., dz. cyt., s. 295–303.

³⁶⁰ Szerzej na temat kontynuacji formy „polskiego dworu” od końca XIX w. do współczesności pisali: Mikulski D., Raszeja E., Klause G., dz. cyt., s. 102–108.

³⁶¹ Lokalizacja tego budynku w pobliżu skrzyżowania głównej drogi wiejskiej z drogą do Chwałszyc przeczy temu, że spełniał on funkcję domu pracowników folwarcznych. Położenie na wzniesieniu, z widokiem na dawny folwark oraz otaczające go na archiwalnej kartografii ogrody użytkowe, nasuwa skojarzenia z dawną siedzibą ziemiańską.

³⁶² Co najmniej od połowy XVIII w. Chocicza Mała i Wielka stanowiła własność tej samej rodziny. Krótko po 1870 r. Wojciech Grabowski sprzedał Chociczą Małą niejakiemu Szeliskiemu, co mogło stać się asumptem do wzniesienia w tym miejscu siedziby. Po 1880 r. majątek przejął zaborca.

B Dominowo

ok. 1902 r.

Schloss

dobudowa
rok 1868

pierwotny dwór

dobudowa
rok 1885

E Poklatki

stan obecny

ryc. 94.

Współczesny wizerunek siedzib pochodzących z rozparcelowanych na przełomie XIX i XX w. majątków

Źródło: A, C–E – fot. autora; B – fragment pocztówki z ok. 1902 r. za: Ochowiak J., Pauter K., *150 lat z historii gminy Dominowo. Nasi przodkowie w walce o niepodległą ojczyznę. 1795–1945*, Dominowo 2014, s. 10

Rezultaty działań związanych z parcelacją majątków ziemskich należy rozpatrywać pod kątem zatrzymania swobodnego rozwoju siedzib z powodu możliwości ich destrukcji. Aktywność pruskiej Komisji Kolonizacyjnej zbiegła się w czasie z presją cywilizacyjną przełomu XIX i XX w., uniemożliwiając w porę modernizację i naprawę majątków. Niemniej wśród 16 przejętych siedzib tylko kilka zostało zniszczonych, a do znacznie większych przekształceń doszło dopiero po 1945 r.³⁶³. Po przecięciu siedziby przez zaborcę jednym ze sposobów, aby przetrwała, było nadanie jej funkcji publicznej (ryc. 94a, 94b). Kaplicę ulokowano w Gowarzewie i Dominowie, przy czym w tym

³⁶³ Przed 1939 r. spośród 16 siedzib ziemiańskich zniszczone zostały tylko 3 (Gortatowo, Orzeszkowo, Wydzierzewice). Po 1945 r. zniszczono całkowicie 5 obiektów (Czarne Piątkowo, Garby, Gwiazdowo, Książno, Ruszkowo), 2 zostały gruntownie przekształcone (Dominowo, Michałowo), a 1 znajduje się obecnie w stanie ruiny (Sarbinowo). Zatem do dziś przetrwało przynajmniej w dobrym stanie 5 siedzib (Gowarzewo, Gruszczyn, Łowęcín, Trzek, Zalasewo).

ryc. 95.
Architektura obszernych gabarytowo siedzib oscylująca na linii dwór-pałac

Źródło: fot. autora

ryc. 96.
Dwory o charakterze wiejskich willi

Źródło: fot. autora

ryc. 97.

Siedziby w formach czerpiących ze stylistyki dworu, pałacu i willi

Źródło: fot. autora

drugim przypadku doprowadziło to do zatarcia się charakteru budynku. W okresie II RP parcelacja koncentrowała się przede wszystkim na likwidacji folwarków samotniczych oraz zasadniczo słabych gospodarczo niewielkich zespołów. Główne budynki mieszkalne, z pozostawionych w ten sposób resztówek³⁶⁴, zasadniczo przetrwały (ryc. 94c–e). Poza dobrze utrzymanymi dworami w Trzebisławkach i Sulęcinku (dawniej Kopczynowo), pozostałe domy reprezentują średni stan zachowania, z postępującą degradacją dworu w Murzynowie Leśnym. Zasadniczo do zniszczeń doszło dopiero po 1945 r., do których można zaliczyć m.in. spektakularne przekształcenie dworu w Poklatkach, rozbiórka połowy dworu w Gieczu czy wyburzenie dworu w Ruszkowie.

■ Architektura

Wizerunek architektoniczny głównego budynku mieszkalnego zespołu jest pierwszą i najważniejszą dla obserwatora informacją, na bazie której może on zinterpretować funkcję, jaką pełnił

³⁶⁴ Parcelacją sterowaną przez Skarb Państwa objęte zostały (w nawiasach przedstawiono stan zachowania głównych budynków mieszkalnych): prywatne zespoły ziemskie (Kopczynowo – istnieje); zespoły ziemskie włączone po 1918 r. do domeny państwowej (Poklatki – przekształcony, Ruszkowo – nie istnieje, Trzebisławki – istnieje); dawne zespoły ziemskie jeszcze przed parcelacją sprowadzone do roli zespołów folwarcznych (dwory istniejące: Biskupice koło Gieczy, Murzynowo Leśne, Sulęcinek; Giecz – przetrwała połowa dworu).

ryc. 98.
Główne budynki mieszkalne zespołów folwarcznych w klu-
czu kórnickim

Źródło: fot. autora

ten obiekt w przeszłości. W przypadku przeważającej większości obiektów umieszczenie siedziby w kategorii dworu czy pałacu, pomimo różnorodnych kostiumów stylistycznych, nie przysparza większych trudności. Zdawałoby się, że problem terminologiczny występuje w najmniej oczekiwanych przypadkach, jakimi są siedziby w Winnej Górze i Szlachcinie.

ryc. 99.

Przykłady atrakcyjnych architektonicznie rządcówek z obszaru badań

Źródło: fot. autora

Siedziba w Winnej Górze, pomimo swojej kubatury i kostiumu architektonicznego, jest *de facto* dworem, a nie pałacem, którym zwykle określała go literatura³⁶⁵. Odwrotna sytuacja ma miejsce w przypadku Szlachcina (ryc. 95). To zagadnienie jest jednak marginalne, podobnie jak dychotomia między dworem a willą (ryc. 96). Intrygującą siedzibą wydaje się za to dwór w Dzierżnicy projektu Zygmunta Gorgolewskiego. Willa – dziś w stanie ruiny – stanowi na terenie Wielkopolski bardzo rzadki przykład wykorzystania stylu szwajcarskiego, w XIX w. chętnie stosowanego w miejscowościach uzdrowiskowych. Realizacja w Paczkowie nawiązuje z kolei do willowej architektury niemieckiej. Wobec siedzib w Mystkach (pierwowzoru dworu w Miedzianowie³⁶⁶) i Kociałkowej Górze nie wydaje się jednak możliwe rozgraniczenie pojęć dworu i willi.

Jeszcze większe trudności w jednoznacznym zaklasyfikowaniu obiektu występują wobec siedzib stanowiących silny konglomerat cech dworu, pałacu i willi (ryc. 97). W takim samym stopniu odpowiada za to zarówno architektura, jak i kontekst przestrzenny budynku.

Przedstawione pojęcia dworu, pałacu i willi intuicyjnie przynależą do pełnoprawnych siedzib ziemiańskich, nie zaś do domów dzierżawców czy rządców, znanych z klucza kórnickiego (ryc. 98). Z tego schematu wyłamują się ze względu na historię dwory w Januszewie i Gądkach, powstałe jeszcze przed ich przejściem przez właścicieli Kórnicka. Równie mało reprezentacyjne domy w Dziecimerowie i Runowie, poprzedzone drewnianymi gankami, zostały nieoczekiwanie określone przez autorów kart ewidencyjnych jako „dwory dzierżawców”. Domy w Kromolicach czy Pierzchnie opisuje się jako „domy rządców” – są to skromniejsze w formie budynki mieszkalne, aczkolwiek

³⁶⁵ Termin „pałac w Winnej Górze” jest popularyzowany przez literaturę krajoznawczą, portale internetowe, a w ostatnim czasie pojawił się nawet w nazwie nowo powstałej samodzielnej instytucji kultury samorządu województwa wielkopolskiego – Pałac Dąbrowskiego w Winnej Górze. Na marginesie tych ustaleń należy wskazać, że nazwa wyżej wymienionej instytucji jest przekłamaniami i nadużyciem nie tylko w kontekście architektonicznym, gdyż bryła obecnej siedziby nie ma nic wspólnego (co najwyżej poza fundamentami) z osobą Jana Henryka Dąbrowskiego.

³⁶⁶ Dwór-willa w Mystkach według księgi podatku budynkowego wzniesiono w 1870 r. (w tym roku zmarł dziedzic wsi – Karol Karśnicki), a nie po 1877 r. dla Stanisława Karłowski, jak twierdził Jan Skuratowicz. Stanisław Karłowski dzierżawił Mystki w latach 1877–1890 od wdowy Tekli Karśnickiej. Dwór w Mystkach nie jest zatem repliką, lecz pierwowzorem siedziby w Miedzianowie, powstałej dopiero w 1877 r. (na co wskazuje płyca w północnym szczycie budynku z datowaniem i inicjałami H.S., zapewne odnosząca się do Stanisława Hebanowskiego). Analogia między przytoczonymi siedzibami tkwi także w ich bardzo podobnej pozycji przestrzennej względem uregulowanego podczas uwłaszczenia podwórza folwarcznego. Por: Skuratowicz J., *Dwory i pałace w Wielkim...*, dz. cyt., s. 88 oraz przyp. 110, s. 141; Sas-Lityński S., dz. cyt., s. 168–169.

nie różniące się zbyt od prostej w formie bryły, np. siedziby w Sabaszczewie czy dworu w Murzynowie Kościelnym. Co prawda ten ostatni od 1868 r. pełnił funkcję siedziby rodu Ozdowskich i posiada reprezentacyjny ganek z portykiem, lecz poprzez formę i kubaturę korpusu – z intrygującym układem wnętrza³⁶⁷ – pozostaje równie skromny domem, jak dwór w Opatówku³⁶⁸, wzniesionym zapewne w 2. ćw. XIX w., gdy folwark znajdował się w kluczu winnogórskim.

W niektórych zespołach obok siedziby występują rządcówki (ryc. 99), a jednymi z najciekawszych pod względem architektonicznym są te w Kopaszycach, Jeziorach Wielkich, Płaczkach, Łękanie, Śnieciskach i Jarosławcu. Jedynie rządcówka w Pętkowie spełniała funkcję głównego budynku mieszkalnego w obrębie samodzielnego gospodarzo majątku. Około 1900 r. istniejący w tym miejscu folwark chłopski zakupiła Poznańska Izba Rolnicza, która przeorganizowała podwórze folwarczne. Bryłę rządcówki wzniesiono ok. 1910 r.

Architektura wielu siedzib ziemiańskich jest bardzo niejednoznaczna, co wynika z ich historii budowlanej. Budynki te stanowiły rezultat naturalnego procesu modernizacji, podyktowanego przemianami cywilizacyjnymi oraz wzrastającymi wymaganiami rodziny ziemiańskiej, a także gustami i ambicjami ich właścicieli. Duży ruch budowlany notuje się głównie w 2. poł. XIX w. Wiodąca początkowo prym tendencja wznoszenia siedzib na tzw. surowym korzeniu ustępowała stopniowo procesowi przebudowy starszych obiektów i ostatecznie zanikła na tym obszarze ok. 1909 r.³⁶⁹. W kolejnych dziesięcioleciach największą rolę odegrały intensywne rozbudowy obiektów. Ostateczna kompozycja architektoniczna większości siedzib często opierała się zatem na kilku połączonych ze sobą bryłach, w tym korpusu oraz parterowych i piętrowych skrzydłach, oraz innego rodzaju przybudówkach³⁷⁰. Owe mniej lub bardziej udane zestawienie, przy dobrym stanie utrzymania budynku i otaczającej go zwartej zieleni, tworzyło ostatecznie wrażenie spójnej kompozycyjnie posiadłości. W wyniku powojennych zniszczeń wiele siedzib – jak choćby dwór w Bardzie (obecnie w remoncie) – tworzy dziś wrażenie bryły niezrozumiałej w przestrzeni (ryc. 100a). Zazwyczaj kolejne przybudowy podwijały się pod korpus, niekiedy jednak celowo dążono do odwrotnego efektu tak, aby nowa bryła przejęła funkcje reprezentacyjne starszej siedziby. Według tego modelu w roku 1871

■
³⁶⁷ Interesującym zagadnieniem jest dwutraktowy układ wnętrza dworu z przestrzaloną sienią na osi. Plan dworu nawiązuje do układu budynku mieszkalnego w schemacie sień–izba–komora, który wprost narzuca skojarzenia nie tylko do wzorca wiejskiej chaty, lecz także do schematu układu pomieszczeń domu szlacheckiego, pojawiającego się w Wielkopolsce już w XVI w. Zob. Wyczyński A., *Uwagi...*, dz. cyt. Poczworne powielenie tego modułu i zestawienie w centrum budynku wszystkich połączonych ze sobą sieni tworzyły przestrzaloną sienią na osi dworu. Identyfikacja układu wnętrza, dziś już w różnym stopniu przekształcony, dostrzeżono w innych dworach na terenie Wielkopolski – w pełnym zakresie w Wysocku Małym (powiat ostrowski) oraz prawdopodobnie w Opatówku (powiat wrzesiński) i Jerce (powiat kościański). Ustalenie źródła tych analogicznych planów stanowiło pewną trudność. W opracowaniu Mikołaja Rougeta z 1828 r. zawarte zostały szkice folwarków z układem wnętrza głównego budynku mieszkalnego kolejno dla „folwarku z mieszkaniem pańskim” oraz folwarku plebańskiego (w dwóch wariantach). To właśnie szkic parterowej plebanii jest zbieżny z układem wnętrza dworu w Murzynowie. Zob. Rouget M., dz. cyt., tab. XII, fig. 84. Wzniesienie budynków w Murzynowie, Wysocku Wielkim, Opatówku i Jerce przypadło zapewne na 1. poł. XIX w., kiedy to wchodziły w skład większych dóbr jako podrzędne folwarki. Wydaje się zatem, że szkic plebanii autorstwa Mikołaja Rougeta został uznany przez część ziemian za przystępny model głównego budynku mieszkalnego w obrębie zespołu folwarcznego. Sam Rouget tak opisywał siedziby dla plebanów: „Rzeczą jest pewną że mieszkania ich muszą być tak iak iedno z dworskich które iuż w nieniejszém dziele na swoich mieyscu opisaliśmy, ale mnieysze”. Zob. tamże, s. 184. U schyłku XIX w. szkic Mikołaja Rougeta miał swoje (zapewne intuicyjne) repliki w projektowaniu czworaków. Zob. APP, Majątek Jarocin – Radolińscy, sygn. Maj.Jaroc.5144.

³⁶⁸ Analogia między dworami w Opatówku i Murzynowie Kościelnym polega nie tylko na wzniesieniu podobnego korpusu (patrz: przyp. 367), lecz także na dalszej historii budowlanej, polegającej na dobudowie parterowego skrzydła i reprezentacyjnego ganku z portykiem.

³⁶⁹ Mikulski D., „Nowa” siedziba..., dz. cyt., s. 55–57.

³⁷⁰ Mikulski D., *Przekształcenia...*, dz. cyt.

A Bardo

B Płaczki

ryc. 100.

Siedziby złożone z kilku kontrastowo zestawionych brył

Źródło: fot. autora

lub 1872³⁷¹ do skromnego dworu w Płaczkach dobudowano ogromnej wielkości skrzydło w stylu neorenesansu północnoeuropejskiego. Kilkupiętrowa bryła góruje nad otoczeniem, przyciąga uwagę, ale jednocześnie przytłacza niewielki, starszy genezą korpus (ryc. 100b). Z tego dysonansu wynika trudność w opisie całej siedziby jako „dworu” czy też „dworu z piętrowym skrzydłem”.

▪ Kontekst przestrzenny

Zręczna kompozycja otoczenia siedziby pozwalała kadrować widoki na jej bryłę, maskować jej pewne mankamenty i podkreślać walory, w rezultacie – zmieniać charakter percypowanego obiektu. Trudno dziś opisać skalę tego zjawiska ze względu na powojenne dewastacje założeń parkowych. Wpływ kompozycji przestrzennej na charakter siedziby najłatwiej dowieść na przykładzie tych posadowionych na osi głównych dróg dojazdowych, omijających podwórze folwarczne. Tego typu układ komunikacyjny był w rzeczywistości marginalnym rozwiązaniem³⁷². Zagadnienie to pozostaje szczególnie interesujące w kontekście siedzib o rozbudowanej bryle (ryc. 101). Dwór niewielkich rozmiarów w Ulejnie zręcznie skrywa za swoją fasadą dwa – niewidoczne dla obserwatora – skrzydła, w tym jedno wielkokubaturowe, o charakterze kamienicznej oficyny³⁷³. W perspektywie alei siedziba w Polwicy sprawia wrażenie skromnego i niewielkich rozmiarów dworu³⁷⁴. Dopiero na podjeździe

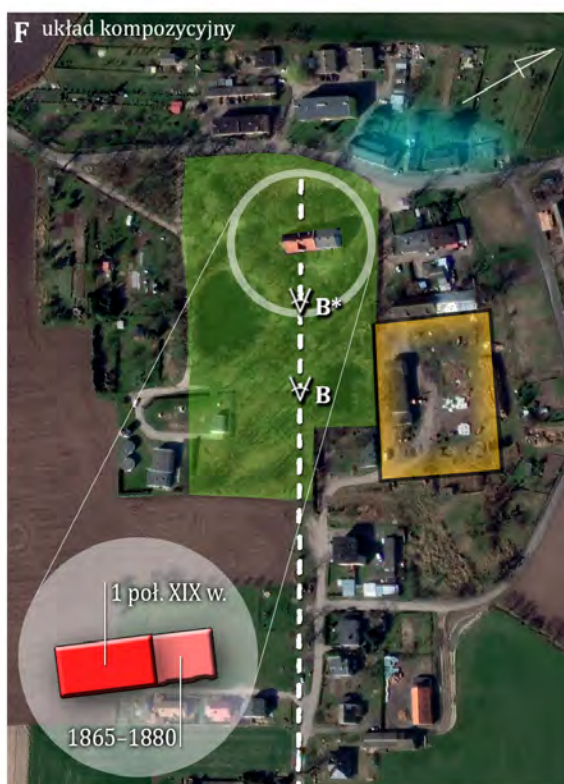
³⁷¹ Od co najmniej 1859 do 1871 r. właścicielem Płaczek był Friedrich Hermann Rötschke, właściciel Kromlau w Saksonii, autor parku rododendronów ze słynnym mostem Diabła. Po nim tytuł własności został przeniesiony na spółkę akcyjną Berliner Holzcomtoir, a w 1877 r. kolejnym właścicielem został Friedrich May. Analiza księgi budynkowej dowodzi, że sporej wielkości skrzydło musiało zostać oddane do użytkowania maksymalnie do 1872 r. Jest prawdopodobne, że ta przybudowa została wzniesiona jeszcze za czasów Friedricha Hermanna Rötschke'a, ale dopiero po sprzedaży uregulowano jego status „do zamieszkania”.

³⁷² Szerzej na ten temat zob. s. 370–371.

³⁷³ Dwór w Ulejnie wzniesiono w 1905 r. Po trzech latach zbudowano parterowe skrzydło, poprzez które nowy obiekt komunikował się z rządcówką czasów czasach, gdy Ulejno stanowiło zespół folwarczny w kluczu winnogórskim (następnie żrenickim). Piętrowe skrzydło o cechach bezstylowych wzniesiono w 1930 r. Na temat skali i dynamiki ruchu budowlanego dotyczącego siedzib ziemiańskich szerzej na ten temat w: Mikulski D., *Przekształcenia...*, dz. cyt.

³⁷⁴ Historia dworu związana jest z rodziną Jasioeckich, dzierżawiących Polwicę od rodziny Niegolewskich (właściciele Polwicy w latach 1867–1908; wieś stanowiła posag Zofii ze Skórzewskich, która wyszła za Zygmunta Niegolewskiego), których losy opisane są w książce *Marianna i róże*. Zob. Fedorowicz, J., Konopińska, J., *Marianna i róże. Życie codzienne w Wielkopolsce w latach 1890–1914 z tradycji rodzinnej*, Wydawnictwo Zysk i S-ka, Poznań 2008.

--- oś kompozycyjna związana z siedzibą

■ strefa podwórza folwarcznego

■ przedwojenny i zasadniczy zasięg parku

■ kolonia domów pracowników folwarcznych

0 100 200 m

ryc. 101.

Wykorzystanie kompozycji osiowej do wykadrowania złożonej bryły dworu

Źródło: A, B, D, E – fot. autora; C, F – oprac. autora na podkładach Google Maps

A Chocicza Wielka

B Winna Góra

C Gułtowy

ryc. 102.

Wpływ kompozycji parkowej na odbiór wizualny siedziby

Źródło: fot. autora

okazuje się, że do starego dworu o cechach neogotyku dostawione jest skrzydło o charakterze kamienicy, co wywołuje pewien dysonans w percepcji tego niewielkiego obiektu³⁷⁵. Organizacja

■
³⁷⁵ Analiza planu gruntowego Polwicy wskazuje na to, że dwór stoi na miejscu starszego obiektu, który wraz z innymi domami tworzył wschodnią pierzeję ulicówki v-kształtnej (patrz ryc. 197a). Obecną bryłę dworu wzniesiono zapewne w I. poł. XIX w., gdy właścicielem był Heliodor Skórzewski. O metryce dworu świadczą gotyckie detale na elewacji szczytowej, nawiązujące do projektów Franciszka Giżyckiego, propagatora historyzmu eklektycznego (zob. Giżycki F.K., *Budownictwo...*, dz. cyt.). Analiza ksiąg budynkowych dostarcza informacji, że północne piętrowe skrzydło dworu wzniesiono w latach 1865–1880. Stało się to zapewne w roku 1867 przy przekazaniu przez Emilię Skórzewską Polwicy córce Zofii z mężem Zygmuntem Niegolewskim. Po objęciu przez Zygmunta rodzinnego Niegolewa polwicki dwór stracił zapewne na znaczeniu. Do funkcji siedziby powrócił on z pewnością w roku 1900, gdy Zygmunt przekazał Niegolewo synowi Stanisławowi, a Polwicę – Kazimierzowi. Dwór pełnił funkcję siedziby także za czasów kolejnych właścicieli, tj. Daniela Kęszyckiego i Zbigniewa Waligórskiego.

przestrzeni przed siedzibami wpływa na ich odbiór wizualny, nie tylko dodając im splendoru często dzięki podjazdowi, lecz także modyfikując ich – zdawałoby się – jasno określony i czytelny charakter. W przypadku wspomnianych siedzib w Nagradowicach i Nekli to już kontekst przestrzenny nadaje im nieco willowy charakter (ryc. 97c–d, 116b i 199b). Równie obszerny podjazd jak w Nekli został zastosowany w Chociczy Wielkiej, z tym że nie ma on – jako kameralne wnętrze parkowe – aż tak paradnego charakteru. Dzięki niewielkiemu wzniesieniu siedziba przypomina włoską willę (ryc. 102a). Z kolei okazały podjazd w Winnej Górze podwyższa rangę siedziby, a nawet nobilituje ją do miana pałacu (ryc. 102b). Odwrotną sytuację zarejestrowano w Gułtowach (ryc. 102c) – ze względu na posadowienie siedziby w rozległym parku krajobrazowym, pośród kulisowo rozstawionych skupin zieleni i bez sąsiedztwa innych oddających skalę budynków, wielkością intuicyjnie bliżej jej do wiejskiego dworu niż pałacu³⁷⁶.

W roku 1939 funkcja głównego budynku mieszkalnego związanego z folwarkiem nie zawsze pokrywała się z tą, jaka przyświecała przy jego wzniesieniu. Przyczyną tego stanu jest niestabilizowany status budynku, który na przestrzeni XIX i XX w. wahał się między siedzibą, domem rządcy/dzierżawcy a domem w folwarku samotniczym, co zarejestrowano w blisko połowie wsi na ziemi średzkiej (ryc. 89). Utrata statusu siedziby – poprzez włączenie jej w strukturę innej majątności – zasadniczo nie naruszała jej walorów architektonicznych i kontekstu przestrzennego. Pozycja siedzib, sprowadzonych w wyniku parcelacji do roli domu w obrębie resztówki czy budynku stojącego pośród podzielonego przestrzennie folwarku i parku, wzbudza dziś wiele wątpliwości co do ich niegdyś reprezentacyjnego charakteru. Mało przekonujące może się wydawać także nazwanie siedzibą tych budynków, które uzyskały ten status jako skromne domy drugorzędnych folwarków. Generalnie na ziemi średzkiej zarejestrowano 113 budynków mieszkalnych, które nieprzerwanie lub okresowo pełniły funkcję siedzib ziemiańskich (ryc. 103). Zdecydowaną większość stanowiły dwory. Zidentyfikowano 21 siedzib, których bryła czerpie z bogatego zasobu form architektonicznych, co uniemożliwia ich jednoznaczne umieszczenie jedynie w kategorii dworu, pałacu lub willi. Ten dylemat nie jest jednak domeną obecnych czasów, ponieważ mierzono się z nim już znacznie wcześniej³⁷⁷. Na sieć rozmieszczenia siedzib nakłada się spora grupa głównych budynków mieszkalnych z pozostałych folwarków, nierzadko o wysokich walorach architektonicznych. Okazałe domy znajdują się zarówno w zespołach folwarcznych majątności Iwno i Łętko³⁷⁸, jak i w kilku folwarkach chłopskich dorównujących im skalą³⁷⁹. Nie trudno użyć terminu „dwór” wobec niektórych domów dzierżawców i rządców w kluczu kórnickim, które architekturą i programem przestrzennym (podjazd, park) wprost nawiązują do wzorca siedziby ziemiańskiej. Reprezentacyjny charakter miało także kilka domów w folwarkach samotniczych³⁸⁰.

■

³⁷⁶ Podobne wrażenia odniosła Zofia Ostrowska-Kęłłowska. Zob. Ostrowska-Kęłłowska, 1969, *Architektura...*, dz. cyt., s. 91–92.

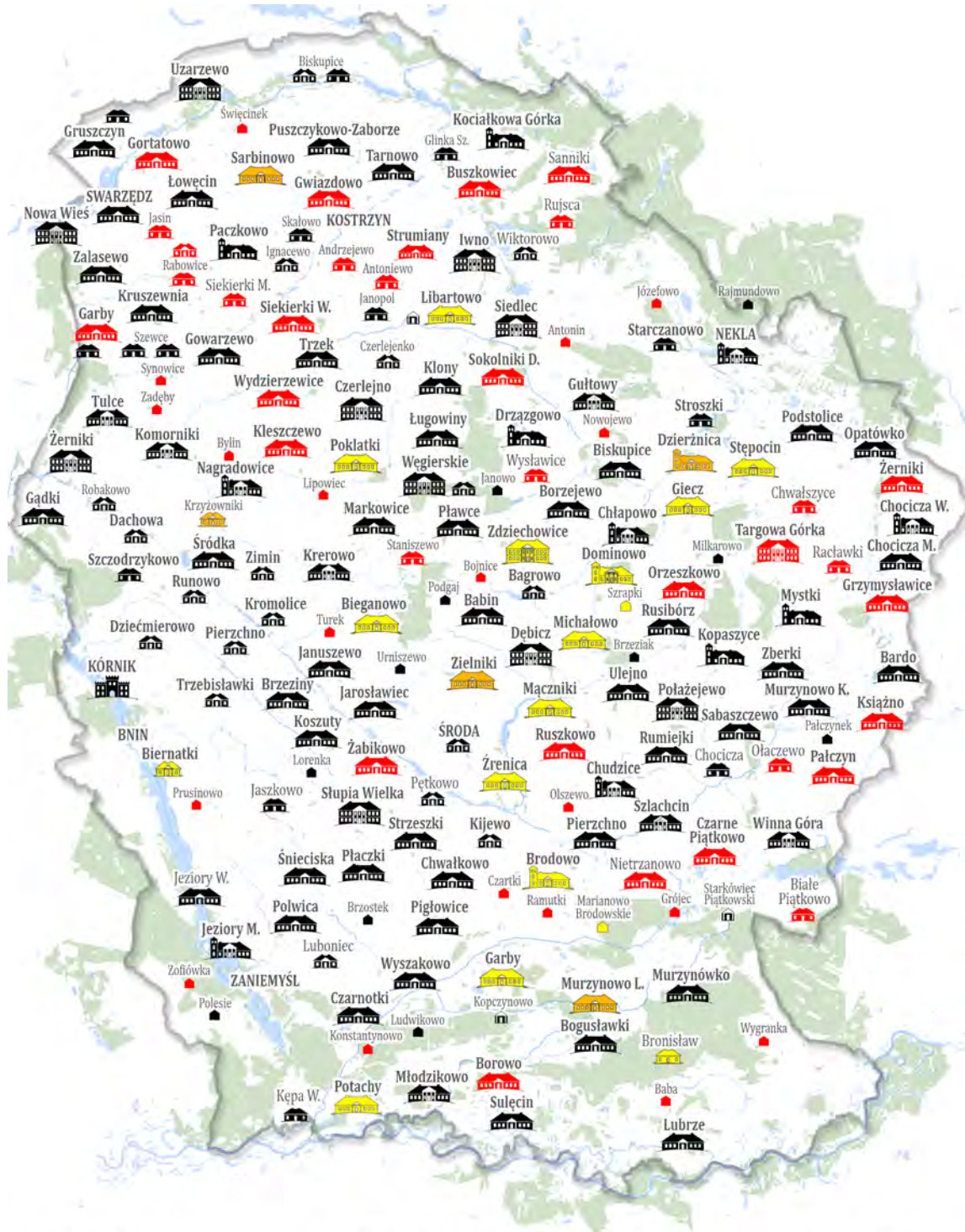
³⁷⁷ W księgach *Gebäudesteuerrollen/Gebäudebücher* przy opisie głównych budynków mieszkalnych majątków ziemskich korzystano z bardzo szerokiego wachlarza określeń, w tym najczęściej: dom pański (*Herrschaftliches Wohnhaus*), dom mieszkalny (*Wohnhaus*), pałac (*Schloss; Herrschaftliches Schloss; Palais*), siedziba o cechach architektury pałacowej (*Schlossgebäude*), dom dzierżawcy (*Pächterwohnhaus*), dom urzędniczy (*Beamtenwohnhaus*). Terminem *Nebenwohnhaus* (niem. *neben* – sąsiedni) posługiwano się, gdy obok siedziby znajdował się drugi budynek mieszkalny – zazwyczaj starszy rodowodem dwór/pałac. Zdarzały się i takie przypadki, kiedy terminem *Nebenwohnhaus* określano reprezentacyjny budynek mieszkalny w zespole folwarcznym. Szerzej w: Mikulski D., *Datowanie...*, dz. cyt.

³⁷⁸ Jaszkowo, Luboniec, Wiktorowo oraz Trzebiślawki (po parcelacji w okresie II RP majątek stał się resztówką).

³⁷⁹ Biskupice koło Pobiedzisk, Czerlejenko, Ignacewo, Krzyżowniki (przekształcone), Pętkowo, Środa, Rabowice, Robakowo, Węgierskie.

³⁸⁰ Libartowo, Kopczynowo, Starkówiec Piątkowski.

Główny budynek mieszkalny

- folwarku samotniczego*
- „o cechach architektury dworu
- folwarku chłopskiego / zespołu folwarcznego
- „o cechach architektury dworu

* w wyniku parcelacji sterowanej przez Pruską Komisję Kolonizacyjną lub Skarb Państwa RP folwark samotniczy mógł zostać sprzedany jako resztówka i oddział funkcjonował jako folwark chłopski

0 5 10 km

Obiekt pełniący funkcję siedziby ziemiańskiej

- (stałe lub tymczasowo w okresie od początku XIX w. do 1939 r.)
- dwór
  - pałac
  - zamek
  - dwór o cechach architektury pałacowej
  - dwór o cechach architektury willowej
  - dwór o cechach architektury willowej i pałacowej

Stan zachowania obiektu

- istniejący
- o znaczących przekształceniach
- w stanie ruiny
- nieistniejący

ryc. 103.

Typologia, rozmieszczenie i stan zachowania głównych budynków mieszkalnych folwarków samotniczych, zespołów folwarcznych i ziemskich

Źródło: fot. autora

Zasadniczo do całkowitego zniszczenia niektórych siedzib doszło dopiero po 1945 r.³⁸¹. Całkowitej degradacji uległo wtedy 19 dworów (w tym także dwór w Żernikach koło Wrześni, mogący ulec rozbiórce już przed 1939 r.³⁸²), zaś 13 poddano daleko idącym przekształceniom architektonicznym. Niemal wszystkie z tych siedzib pełniły funkcję centralną dla słabych gospodarzo resztówek i niewielkich majątków ziemskich, zarządzanych po wojnie przez RSP lub PGR. Niemal ¼ domów w zespołach folwarcznych i folwarkach chłopskich uległa destrukcji. Skala zniszczeń domów folwarków samotniczych jest największa i sięga ok. 50%.

Ranga założenia folwarcznego a jego ekspozycja widokowa

Skumulowana w założeniach folwarcznych zabudowa gospodarcza przywołuje widok dość powtarzalnych w krajobrazie dominant, a przez to – kluczowych elementów, decydujących o tożsamości ziemi średzkiej. Niewątpliwie to jednak od roli, jaką odgrywał folwark w strukturze organizacji dóbr ziemskich, zależała 1) wielkość podwórza folwarcznego, 2) wiodący materiał i sposoby artykulacji elewacji budynków oraz 3) kubatura wybranych obiektów, w tym m.in. spichlerzy, gorzelni i młynów. Rezultat tych zależności przekładał się wprost na ekspozycję krajobrazową folwarków. Przestrzeń rolniczą urozmaicały zaś samotniczo położone obiekty o charakterze rolniczym, usługowym i przemysłowym. Większość z nich została usunięta jeszcze przed 1939 r. lub krótko po II wojnie światowej.

■ Wielkość podwórza folwarcznego

Zagadnienie wpływu wielkości podwórzy folwarcznych na ekspozycję krajobrazową folwarków należałoby zasadniczo odnieść do roli, jaką podwórza odrywały w strukturze dóbr ziemskich. Folwarki samotnicze stanowiły dość spójny zbiór niewielkich założeń folwarcznych. W zespołach folwarcznych i ziemskich podwórza gospodarcze są znacznie większych rozmiarów – zwłaszcza w tych drugich, choć nie jest to regułą. Często podwórza w zespołach folwarcznych są większe od tych przy siedzibach lub różnice między dwoma dowolnie wybranymi folwarkami są bardzo subtelne. Wynika to, jak się zdaje, z błędnie przyjętego w badaniach punktu odniesienia. Mianowicie wielkość podwórza była wprost proporcjonalna do arealu obsługiwanych wówczas przez nie gruntów i sprzęgnięta ze statusem zespołu, który był do niego przypisany w momencie realizacji działań regulacyjno-uwłaszczeniowych. Ten punkt odniesienia w czasie jest istotny, gdyż określony w połowie XIX w. zasięg podwórzy folwarcznych (analizę tego procesu przedstawiono w rozdziale 5.3) nie ulegał już potem istotnym modyfikacjom³⁸³. Nawet po tak spektakularnym wyburzeniu całej zabudowy folwarcznej w Wyszakowie, do czego doszło ok. 1873 r. przy wznoszeniu nowych

³⁸¹ Nawet tak inwazyjna działalność pruskiej Komisji Kolonizacyjnej doprowadziła docelowo do rozbiórki tylko jednego dworu w Orzeszkowie. Ponadto pod sam koniec okupacji spłonął pałac w Targowej Górze.

³⁸² Dwór w Żernikach, składający się z korpusu i dwóch prostopadłe względem niego rozstawionych skrzydeł, został uwieczniony przez Leonarda Durczykiewicza w 1912 r. Na lokalizację domu wskazuje pruska mapa sztabowa z 1911 r. Tuż po wizycie Durczykiewicza, o czym zaświadcza księga budynkowa, od wschodu do dworu dostawiono piętrową przybudówkę. Jeszcze w 1919 r. dwór – stanowiący własność Wawrzyna, a następnie Edwarda Kubackiego – został utrwalony na zdjęciu lotniczym. Według mapy WIG-u z 1934 r. i kolejnych arkuszy *Messtischblätter* dwór już nie istniał. Przyczyn tego stanu nie zdołano jednak wyjaśnić. Por. *Messtischblatt*, ark. 3670, lata 1911, 1936, 1940 i 1944; WIG, ark. P39-S25-G, 1934 r.; Durczykiewicz L., dz. cyt.; <https://www.facebook.com/photo/?fbid=614404310488572&set=a.560026459259691>, [dostęp: 12.12.2022].

³⁸³ Niektóre folwarki na początku XIX w. miały rozbudowane podwórza z aneksami mieszczącymi m.in. spichlerze. Podczas ich regulacji uwarunkowania te respektowano, a dopiero z upływem czasu aneksy te likwidowano, co skupiało zabudowę gospodarczą w pierzejach prostokątnego podwórza (np. w Gwiazdowie, Kociałkowej Górze, Młodzikowie, Rusiborzu i Uzarzewie). Tylko w niektórych przypadkach aneks ten zachowano (np. w Podstolicach, patrz ryc. 191).

budynków, trzymano się pierzei starego podwórze³⁸⁴. Nie zmieniały tego stanu również przypadki przekwalifikowania zespołów folwarcznych na siedziby nowo wyodrębnionych majątków ziemskich. Skrajnością po uwłaszczeniu było powiększanie podwórze folwarcznego o wyraźne w przestrzeni aneksy – jak te w Brodowie i Jeziorach Wielkich, mieszczące m.in. spichlerze i obory, czy aneksy w Chociczy Małej, składający się z budynków inwentarskich, stodoły i wiaty. Do tej marginalnej praktyki należy także Winna Góra, w której zdublowano starsze podwórze³⁸⁵. Zaś tylko w przypadku Żrenicy³⁸⁶, Iwna³⁸⁷ oraz Zdziechowic i Uzarzewa³⁸⁸ na okoliczność powiększenia parków i ogrodów użytkowych zlikwidowano dotychczasowe podwórze, by wznieść tuż obok nowe na surowym korzeniu. Rozpoznawalność w krajobrazie zespołów folwarcznych i folwarków samotniczych jest wprost zależna od zachowania wielkokubaturowej zabudowy folwarcznej. W przypadku zespołów ziemskich czytelność ich sylwety wynika z obecności założenia parkowego.

W dalekich widokach folwarki stanowią silnie zespolone, horyzontalne układy zabudowy. Percepcja tego zjawiska dokonuje się przy bardzo różnym stanie zachowania oryginalnej substancji budowlanej, w kompilacji z nową zabudową odwzorowującą pierwotny układ podwórze. Ilość zarejestrowanych obecnie modyfikacji jest w zasadzie niewyczerpana³⁸⁹. Niemniej w kilkunastu założeniach doszło do całkowitej wymiany zabudowań, które ani w gabarycie, ani w układzie nie nawiązują do przedwojennego wzorca podwórze³⁹⁰. Pozostawione pośród nich główne budynki mieszkalne są nieczytelne i podatne na zniszczenia. W przypadku zespołów ziemskich, gdzie utratę folwarku rekompensuje park z osadzoną w nim siedzibą, również zachodzą – choć niezwykle rzadko – podobne procesy. Niechlubnym przykładem są Zielniki o czytelnej – jeszcze do niedawna – sylwecie parku z dworem. Zdecydowanie zbyt pochopnie wydana decyzja o skreśleniu uszkodzonego parku z rejestru zabytków poskutkowała wycinką pozostałej zieleni i otworzyła drogę do planów jego zabudowy³⁹¹. Interesujący w swym układzie dwór³⁹² stanie się wkrótce atrapą stojącą w gąszczu współczesnej zabudowy mieszkaniowej (ryc. 104). Z żalem należy skonstatować, że rezultat tych poczynań nie będzie się różnił w skutkach przestrzennych od działań parcelacyjnych pruskiej Komisji Kolonizacyjnej.

Po przeciwnej stronie, mniej lub bardziej przekształconych folwarków, znajdują się te całkowicie zniszczone, najczęściej zespoły folwarczne. Po zabudowie gospodarczej w Oławczewie i Żernikach (gmina Września) zachowały się jedynie relikty w postaci murów i starszych okazów drzew. Niemymi

■

³⁸⁴ Według księgi budynkowej w 1873 r. wyburzono całą zabudowę folwarczną, pozostawiając jedynie siedzibę. W tym samym roku wzniesiono owczarnię, stodołę, świniańnię z oborą i kurnikiem, oborę ze spichlerzem z przybudówką, powozownię oraz dom ogrodnika (z adnotacją, że budynek ten mógł pełnić funkcję kuchni).

³⁸⁵ Szerzej na ten temat na s. 254–257.

³⁸⁶ Szerzej na ten temat na s. 375.

³⁸⁷ Szerzej na ten temat na s. 243, 284–285.

³⁸⁸ Pomimo braku planów gruntowych można tego dowieść przez zestawienie arkuszy *Urmesstischblätter* i *Messtischblätter*.

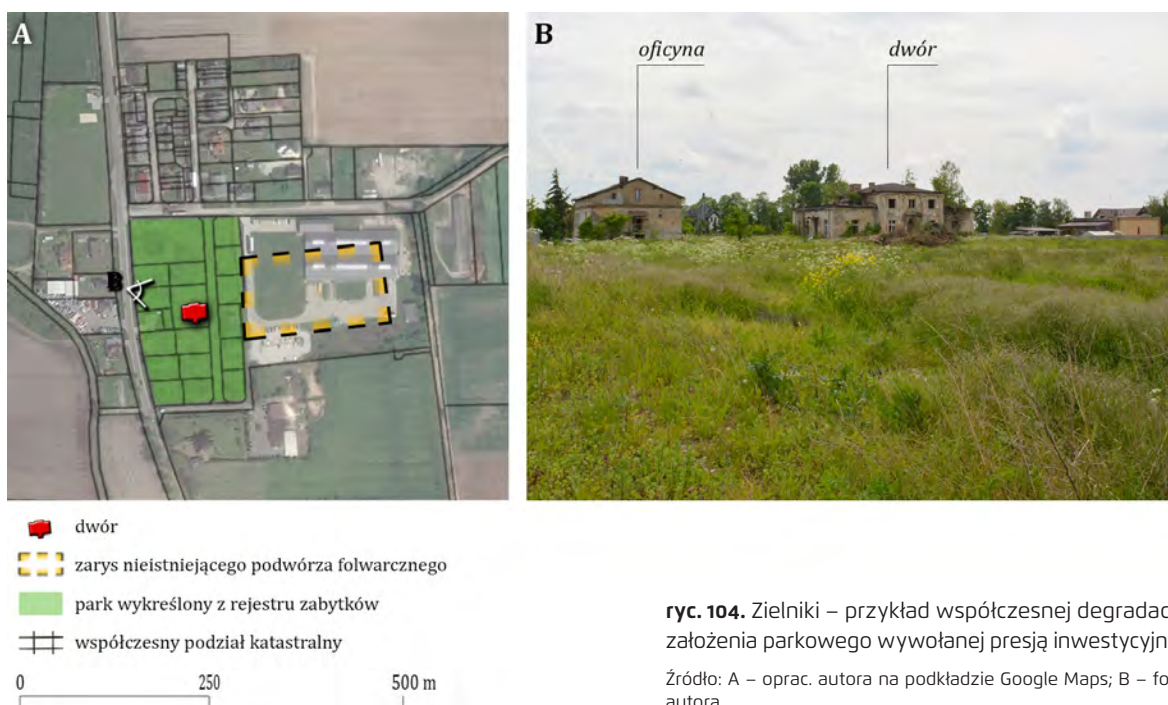
³⁸⁹ Szeroki wachlarz możliwości powojennych przekształceń folwarków wynika zarówno ze stanu zachowania poszczególnych budynków historycznych (przy różnorodnej ich funkcji czy skali), jak i ich interakcji z nową zabudową ingerującą w przeróżny sposób w układ folwarku. Z powyższych względów podejmowanie prób kategoryzacji stanu przetrwania wszystkich zespołów folwarcznych wydaje się nie tyle karkołomne, co wręcz bezcelowe.

³⁹⁰ Borowo, Bronisław, Garby koło Mądrych, Gądko, Kępa Wielka, Kijewo, Potachy, Rujsca, Strumiany, Zielniki.

³⁹¹ Park został skreślony z rejestru zabytków w 2019 r. Ta decyzja – przy zachowaniu bryły dworu i oficyny, czytelnych granic parku oraz dostępnej bazy źródłowej – zapoczątkowała serię negatywnych przekształceń od wycinki ocalałej na tym terenie zieleni po podziały katastralne prowadzące do jego całkowitej zabudowy.

³⁹² Wartość architektoniczną i naukową dworu w Zielnikach można dowieść, porównując go z siedzibą w Chudzicach. Podobieństwo tych budynków dotyczy bryły oraz rzutu, przy nieco innym sposobie artykułowania osiowości i kompozycji elewacji. Siedziba w Zielnikach znacznie bliżej do tradycyjnie pojmowanej architektury dworu polskiego. Siedziba w Chudzicach to z kolei realizacja modernistyczna. Szerzej na ten temat w: Mikulski D., *Przekształcenia...*, dz. cyt.

ryc. 104. Zielniki – przykład współczesnej degradacji założenia parkowego wywołanej presją inwestycyjną
Źródło: A – oprac. autora na podkładzie Google Maps; B – fot. autora

świadcami folwarków Wysławice i Gwiazdowo są dziś gorzelnie (ryc. 110). Bardzo duże zniszczenia zarejestrowano w folwarkach należących pierwotnie do klucza kórnickiego, a po 1945 r. włączonych do kombinatu PGR Jarosławiec. Reaktywująca się w latach 90. XX w. fundacja „Zakłady Kórnickie” została doposażona w grunty majątków Januszewo i Kromolice, lecz – bez folwarków. W ten sposób dawna zabudowa gospodarcza straciła rację bytu i ostatecznie została wyburzona. Przydzielenie fundacji ziem dawnego majątku Bieganowo wraz z zabudowaniami folwarcznymi również nie uchroniło tych ostatnich przed rozbiórką (ryc. 186a). Zniszczenia przedstawionych folwarków przypadły głównie na schyłek XX w. Odosobnionym przypadkiem jest folwark w Chociczy Małej, który uległ całkowitej rozbiórce w latach 2005–2008.

Co się tyczy folwarków samotniczych, szereg z tych niewielkich kubaturowo założeń na planie prostokąta – często o skali mniejszej niż współczesne gospodarstwo wielkotowarowe – poddano daleko idącym przekształceniom architektonicznym i przestrzennym. Niemniej połowa z 49 folwarków, funkcjonujących jeszcze w 1939 r., jest dziś jeszcze czytelna. Folwarki samotnicze posiadają z reguły rozpoznawalną w krajobrazie sylwetę dzięki choćby częściowo zachowanej starszej substancji budowlanej lub nowszej, lecz powtarzającej historyczne układy. W głównej mierze wynika to z idei, jaka przyświecała ich powstaniu, tj. wzniesienia na peryferiach osadnictwa. Taką też ekspozycję krajobrazową zachował jeden z najstarszych folwarków samotniczych na ziemi średzkiej w Synowicach w dobrach Gowarzewo, utworzony na miejscu wsi na prawie polskim (ryc. 105a). Parcelacja jego gruntów przez Komisję Kolonizacyjną pozwoliła jednak zachować jego autonomię w postaci resztówki. Podobnie stało się z folwarkiem Pałczynek w dobrach Pałczyn (ryc. 105b). Założenie powstało w okresie folwarczno-pańszczyźnianym w XVII lub XVIII w. na niewielkim wyniesieniu, nad brzegiem nieistniejącego dziś jeziora. Folwarkowi początkowo towarzyszył młyn wodny, który z czasem zastąpiono wiatrakami stojącym tu aż do lat 70. XX w. (przeniesiony do Koszut). W okresie II RP po parcelacji Pałczynek – gdy stał się resztówką – nie podzielił losów innych folwarków samotniczych, które zostały wówczas gęsto otoczone zabudową nowych osadników. Ta szczęśliwie zachowana autonomiczność w krajobrazie trwała do 2015 r., kiedy to w bezpośrednim sąsiedztwie

ryc. 105.
Ekspozycja krajobrazowa wybranych folwarków samotniczych

Źródło: fot. autora

folwarku wzniesiono budynek mieszkalny. Od tego momentu wzdłuż drogi w kierunku Książna sukcesywnie powstaje zabudowa jednorodzinna. Zauważalną peryferyjność zachował folwark w Nowojewie, który został translokowany w okresie uwłaszczenia na skraj ówczesnie istniejącego w tym miejscu lasu. Zabudowania folwarczne posiadają niezwykle szerokie przedpole ekspozycji, a widok urozmaica dolina Moskawy z licznie występującymi tu zadrzewieniami (ryc. 105c). W co czwartym folwarku samotniczym z przedwojennej zabudowy pozostały jednostkowe obiekty, najczęściej domy³⁹³. Często towarzyszy im szczątkowo zachowana zieleń w postaci soliterów i szpalerów. Urokliwy pozostaje pod tym względem Brzeziak, istniejący od ponad czterech wieków (ryc. 105d).

Po kilku folwarkach nie zachowały się jednak w krajobrazie żadne rozpoznawalne elementy, a miejsca po nich zajął las³⁹⁴ lub uprawy rolnicze³⁹⁵. Ich niemyym śladem są „wyróżniki” upraw i gleb widoczne na zdjęciach satelitarnych. Trzy folwarki zostały całkowicie zniszczone, a na ich miejscu powstała zabudowa zupełnie nowego typu³⁹⁶.

Wpływ na ekspozycję krajobrazową folwarków ma także ich otoczenie, które przeszło daleko idące przemiany. Źródłem większości z nich są wtórne podziały własnościowe, które umożliwiły niekontrolowaną zabudowę przedpól widokowych. Dotyczy to m.in. północno-zachodniej części ziemi średzkiej, będącej pod silnym wpływem aglomeracji poznańskiej. Pozostałości zespołów po intensywnie prowadzonej akcji parcelacyjnej Komisji Kolonizacyjnej w Zalasewie, Łowęcinie i Gowarzewie zostały przytłoczone niekontrolowaną zabudową mieszkaniową (ryc. 106a). Najmniejszym przekształceniom uległo otoczenie zespołów leżących poza głównymi szlakami komunikacyjnymi, z dala od ośrodków miejskich. Peryferyjne położenie jest nadal aktualne dla większości wsi folwarcznych, które były licznie zakładane do XVIII w. Podobnie – zakorzenione już średniowieczu – położenie folwarku na skraju układu ruralistycznego i pozostawienie przy nim choćby części dawnych gruntów³⁹⁷ w wielu przypadkach uchroniło fragmenty ich otoczenia przed całkowitą zabudową. Dotyczy to zarówno miejscowości w rejonie intensywnych procesów urbanizacyjnych (np. Brodowo i Mączniki pod Środą Wielkopolską – ryc. 106b), jak i siedzib znanych z wysokiej klasy architektonicznej³⁹⁸, jak w Koszutach czy Szlachcinie (ryc. 106c).

■ Wiodący materiał i sposoby artykulacji elewacji budynków folwarcznych

Narzucone podczas działań regulacyjno-uwłaszczeniowych układy podwórzy pozostawały stabilne, w przeciwieństwie do wypełniającej je substancji budowlanej. Podejmowane modernizacje, wymiany zabudowy gospodarczej i zagęszczanie pierzei nowymi obiektami stanowiły ich naturalny proces rozwojowy stymulowany ciągłymi zmianami w gospodarce folwarczej. W strukturze upraw coraz częściej pojawiał się burak cukrowy, zaś w hodowli popularność zdobywały krowy rasy holenderskiej i świnie. Natomiast na tle dość szybko postępującej mechanizacji, w tym wprowadzania lokomobili i plugów parowych, dochodziło do wykluczenia koni pociągowych, a w zamian – w okresie między-

■

³⁹³ Brzeziak, Celestynowo, Dębiczek, Grodziszczko, Grujec, Gruszczyn, Józefowo, Kopczynowo, Ludwikowo, Mądre, Mikuszyn, Rabowice, Wysławice.

³⁹⁴ Józefowo w dobrach Siedlec, Konstantynowo, Wygranka.

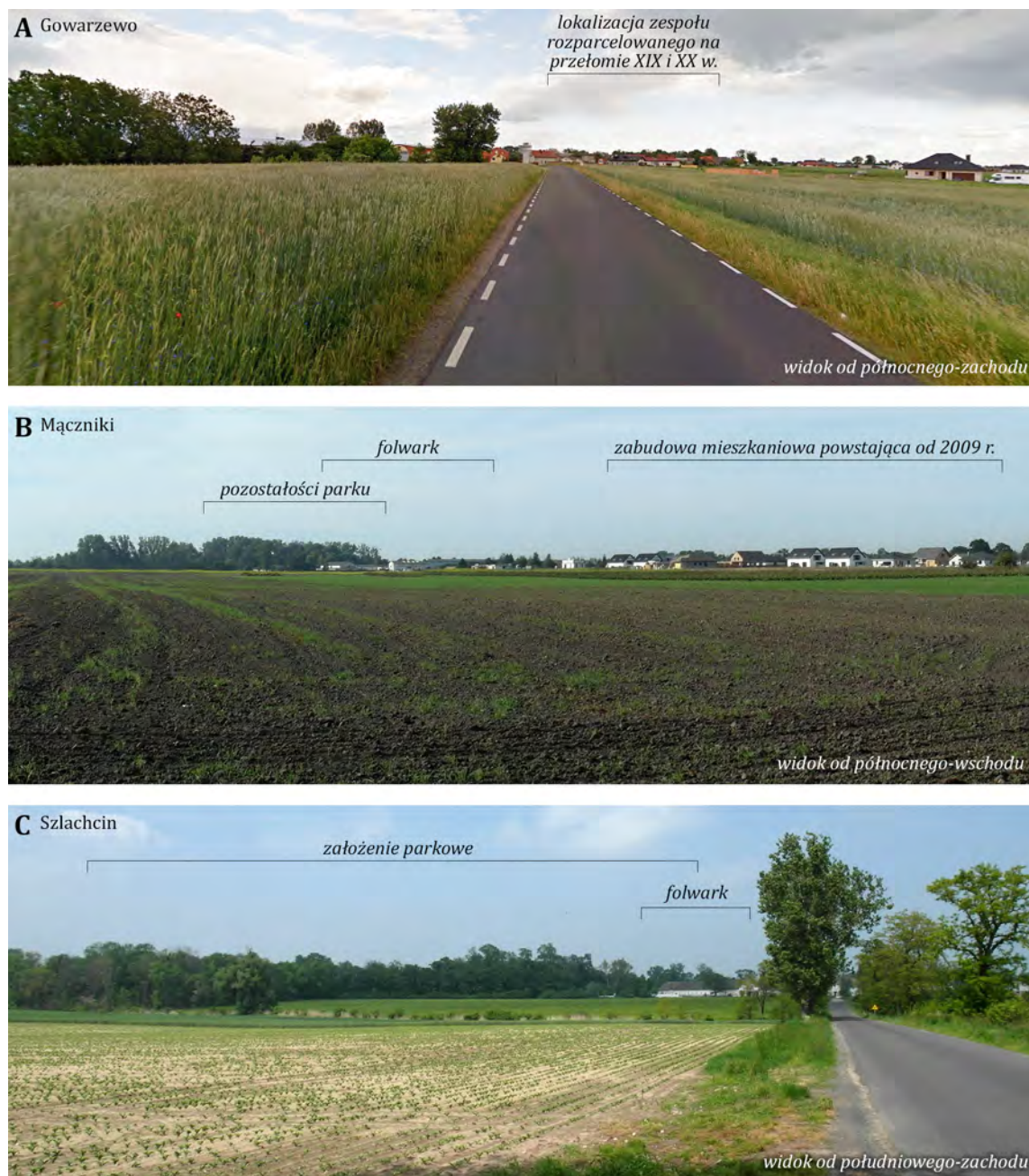
³⁹⁵ Bojnice, Czartki, Ramułki, Turek, Zofiówka.

³⁹⁶ Po 1945 r. wyburzono zabudowę trzech folwarków samotniczych, a na ich miejscu powstała zabudowa o charakterze przemysłowym (Jasin, Ruskowo) lub mieszkaniowym (Andrzejewo).

³⁹⁷ To reperkusja nierozparcelowanych dotąd gruntów RSP, dawnych PGR-ów oraz tych zakupionych przez prywatnych właścicieli od AWRSP (obecnie KOWR-U).

³⁹⁸ Dowiodły tego badania przeprowadzone na fragmencie ziemi średzkiej, podczas których rozpoznano skalę wznoszenia zabudowy jednorodzinnej w stylu dworskowym. Zob. Mikulski D., Raszeja E., Klause G., dz. cyt.

ryc. 106.

Ekspozycja krajobrazowa wybranych zespołów ziemskich

Źródło: fot. autora

wojennym rozwijano zarejestrowaną hodowlę konia szlacheznego półkrwi³⁹⁹. Niezbędne okazało się wnoszenie nowych obiektów zarówno dla zakładanych hodowli zwierząt, jak i samych maszyn. Coraz

■

³⁹⁹ W roku 1926 hodowlą konia szlacheznego półkrwi zajmowały się majątki: Bieganowo, Chwałkowo, Iwno, Jarosławiec, Jezioro Wielkie (z Jaszkiem i Łęknem), Kociałkowa Górka, Kruszewnia, Pierchno (gmina Środa Wlkp.), Pigłowice, Płaczki i Uzarzewo. Zob. *Książka Adresowa Gospodarstw...*, dz. cyt.

częściej wznoszono gorzelnie, a także krochmalnie, suszarnie, płatkarnie ziemniaków i mleczarnie. Nowe techniki budowlane, stosowanie żeliwnych słupów czy ceglanych sklepień, przekładały się na wznoszenie większych niż wcześniej kubatur⁴⁰⁰.

Artykulacje elewacji zabudowań folwarcznych oparte są na pilastrach, lizenach, gzymsach, które rozbijają optycznie kubatury budynków wraz z równomiernym rozmieszczeniem otworów okiennych i drzwiowych. Zastosowany detal, zazwyczaj o surowym charakterze, odpowiada użyteczności architektury gospodarczej, choć i na tym polu można wskazać bardziej interesujące przykłady⁴⁰¹. Poza gorzelniami, wznoszonymi najczęściej w surowej cegle, bardzo rzadko występują elewacje o ceglany licu. Pojedynczo zidentyfikowane przykłady dotyczą stodoł, obór, stajni, rzadziej bukaciarni, chlewni i owczarni⁴⁰². Na tle powszechnie tynkowanych zabudowań, obiekty te nie tylko urozmaicają sylwety folwarków, lecz także w przytłaczającej większości przypadków zaświadcniają o tym, że zarządzali nimi niemieccy właściciele. Z tego grona wyróżniają się folwarki należące do rodziny Sarrazinów. W Żernikach i Tulcach wzniesiono układ sąsiadujących ze sobą stajni, stodoły i budynku inwentarskiego⁴⁰³. O ile jednak w Żernikach ceglana zabudowa koncentruje się jedynie w północnej pierzei podwórza, o tyle w Tulcach oplata ona wręcz cały folwark (ryc. 107a). Integralną częścią tego spójnego architektonicznie zespołu jest gorzelnia i monumentalna bryła „nowego” spichlerza wzniesionego już poza podwórzem. Równie imponująco prezentuje się zabudowa folwarczna w Nagradowicach, przed 1939 r. należąca do rodziny Bitterów⁴⁰⁴ (ryc. 107b), a jeszcze do niedawna także zabudowa w Chociczy Małej⁴⁰⁵. Podobnie obiekty wznoszone z kamienia polnego z ceglany detal, reprezentujące budownictwo wernakularne, zarejestrowano niemal wyłącznie w majątkach należących do Niemców. Atrakcyjna wizerunkowo stajnia z wozownią znajduje się w Strzeszkach, bukaciarnia w Płaczkach, lecz ewenementem pozostaje zabudowa folwarku w Gowarzewie, rozparcelowanym na początku XX w. przez Komisję Kolonizacyjną. Szerokie zastosowanie kamienia polnego zapewniło trwałość większości XIX-wiecznej zabudowy, która na przekór wtórnym podziałom parcelacyjnym nadal wyznacza obszerność dawnego podwórza⁴⁰⁶ (ryc. 72). Należałoby

■

⁴⁰⁰ Szerzej na ten temat pisał Henryk Nowacki. Zob. Nowacki H., *Rolnictwo majątków wielkopolskich od końca XVIII wieku do roku 1939 (Zarys)*, [w:] *Majątki wielkopolskie. Powiat gostyński*, t. I, oprac. Kodym-Kozaczko G., red. Goszczyńska J., Muzeum Narodowe Rolnictwa i Przemysłu Rolno-Spożywczego, Szreniawa 1994, s. 13–16; Zob. także Nowacki H., *Folwark...*, dz. cyt.

⁴⁰¹ Na tym tle wyróżnia się zespół w Iwnie, gdzie ilość budynków pokrytych dekoracyjnym detalem jest zdecydowanie największa. Na specjalną uwagę zasługują także folwarki w Żernikach i Winnej Górze.

⁴⁰² Podczas badań terenowych zarejestrowano ceglane: stodoły (Chocicza Wielka, Komorniki, Kopaszyce, Lipowiec, Nagradowice, Słupia Wielka, Tulce, Żerniki – gmina Kórnik), stajnie (Chocicza Mała i Lubrze – wyburzone w ostatnim dziesięcioleciu, Nagradowice, Tulce, Żerniki – gmina Kórnik), obory (Chocicza Mała – wyburzone w ostatnim dziesięcioleciu, Kleszczewo, Komorniki, Kruszwonia, Nagradowice, Płaczki, Szewce, Ulejno, Żerniki – gmina Kórnik), bukaciarnie (Płaczki, Tulce) i chlewnie (Chocicza Mała – wyburzone w ostatnim dziesięcioleciu). Lista ta nie wyczerpuje wszystkich budynków o ceglany licu, które funkcjonowały w folwarkach w roku 1939. Niewątpliwie część z nich uległa rozbiórce w okresie PRL-u, a te istniejące prezentują bardzo różny stan zachowania.

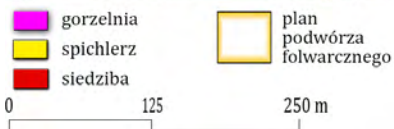
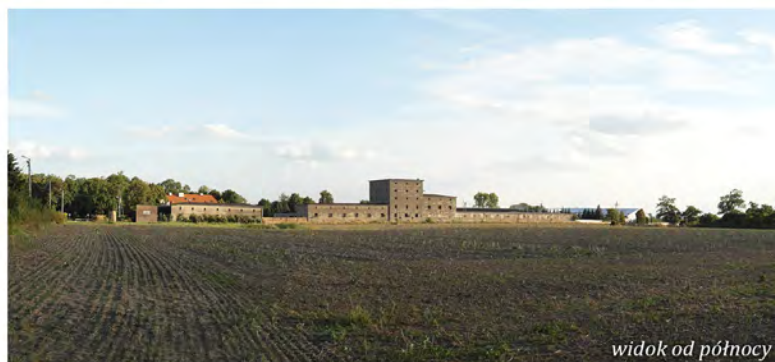
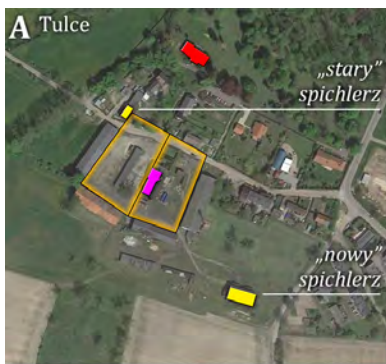
⁴⁰³ W Tulcach do dziś funkcjonuje ceglana stajnia i bukaciarnia. Na fundamentach stodoły w latach 60. XX w. wzniesiono nową bryłę. W Żernikach tuż obok siebie posadowione zostały stodoła, stajnia i obora.

⁴⁰⁴ W skład zabudowy o zachowanym do dziś ceglany licu wchodzi stodoła, obora i spichlerz. Podobnie prezentowała się niegdyś kolejna obora i gorzelnia (wyburzone) oraz prawdopodobnie także stajnia w północnej pierzei podwórza (obiekt zmodernizowany i zaadaptowany na biura).

⁴⁰⁵ W latach 2005–2008 doszło do tragicznego w skutkach wyburzenia całej zabudowy folwarczej, tworzącej czytelny układ podwórza, w tym także ceglanych budynków stodoły, stajni ze spichlerzem, chlewni i kurnika.

⁴⁰⁶ W niemal wszystkich zespołach rozparcelowanych na przełomie XIX i XX w. zaszyły nieodwracalne zmiany przestrzenne wynikające z ich podziału między wielu nowych użytkowników. Rozbiórki zabudowań gospodarczych definitywnie zatępiły układ podwórzy. Rozległość podwórza w Gowarzewie pozostała czytelna dzięki solidnie wzniesionym budynkom zarówno w jego pierzejach (stajnia, stodoła, budynki inwentarskie), jak i pośrodku podwórza (dom kowala, stajnia). W celu uporządkowania tej przestrzeni w MPZP Gminy Kleszczewo w 2005 r. powinny zostać uchwalone zawarte ustalenia ochrony dla całego obszaru dawnego zespołu dworskiego, obejmującego podwórze, park i zachowany do dziś dwór.

ryc. 107. Sylwety zespołów z wielkokubaturowymi spichlerzami

Źródło: oprac. autora na podkładach Google Maps; fot. autora

się spodziewać, że największa ilość obiektów wzniesionych w surowej cegle, z ewentualnym wykorzystaniem na elewacjach kamienia polnego, znalazło się w majątkach należących do Hermana Kennemana, a następnie Jadwigi i Makska Jouanne'ów. Nic bardziej mylnego. Objęcie dość rozległych powierzchniowo dóbr zaniemyskich przez Kennemanna przypadło dopiero na rok 1887 r., czyli już po trwającej kilkadziesiąt lat przebudowie założeń folwarcznych dokonanej przez Skórzewskich. Podobnie jak zdecydowana większość polskich ziemian, zasadniczo i oni nie wznosili w swoich dobrach kosztownej zabudowy o elewacjach wykończonych cegłą, lecz pokrywali ją tynkiem. Potwierdza to tylko zaobserwowane już wcześniej przez badaczy zjawisko polskiej „oszczędności” i niemieckiej „rozzutności” w wielkopolskim budownictwie folwarcznym⁴⁰⁷, z tą jednak różnicą, że zjawisko to na ziemi średzkiej jest mniej sugestywne. Skala obiektów wznoszonych przez tutejszych Niemców nie dorównywała kubaturowo zabudowaniom gospodarczym znanym z południowej Wielkopolski.

Dosłownie pojedyncze przykłady zastosowania surowej cegły na elewacjach budynków gospodarczych w polskich majątkach zidentyfikowano w Iwnie (dwie stajnie z futernią – obecnie nieistniejąca) i w Szlachcinie (chlewnia). Cegłę wykorzystywano zasadniczo jedynie jako detal architektoniczny, jednak w obliczu całej masy zniszczeń i przekształceń dokonanych po II wojnie światowej analiza tego zagadnienia okazuje się niebywale trudna do oceny. Intrygującym przykładem ukazującym ciągłe zmiany w technologii budowlanej jest zabudowa folwarku w Tarnowie obok Kostrzyna. Na początku lat 30. XX w. majątek nabył Franciszek Namysł i w ciągu kilku lat wznosił szereg nowych budynków, w tym m.in. spichlerz flankowany przez cieleśnik i oborę. Na elewacjach tych budynków odnajdziemy jednak nie tynk czy cegły licowe, lecz cementowe pustaki (ryc. 107c). Mocno kubistyczne bryły z płaskimi dachami i elewacjami skomponowanymi w odcieniach szarości nadają cech unikatowości i rozpoznawalności w krajobrazie rolniczym.

■ Kubatura wybranych budynków gospodarczych

W krajobrazie folwarki charakteryzują się dużą zwartością i zazwyczaj trudno uznać, czy któryś z tworzących go obiektów stanowił odrębną dominantę. Jedynymi obiektami pretendującymi do tego miana są wielokubaturowe spichlerze, gorzelnie i młyny. Są to obiekty strategiczne z punktu widzenia inwestycji, wartości przechowywanych zbiorów i produkcji, stąd były one lokalizowane w zespołach stanowiących zazwyczaj centra dóbr (np. Iwno, Nekla) i dużych majątności (np. Szlachcin, Tulce, Siedlec). Z powodu rozległości niektórych z nich podobną funkcję mogły spełniać zespoły folwarczne. Swego czasu Szczodrzykowo w kluczu kórnickim pełniło funkcję skupiającą zbiory. Dla klucza zaniemyskiego był to zespół w Jeziorach Wielkich, którego rola wzrosła po budowie kolejki polnej do Łękna.

Wertykalność brył spichlerzy polegała na ich konstrukcji, tj. na wprowadzeniu kilku pięter do stopniowego wysuszania ziaren zbóż. Mimo tego obiekty te rzadko oddziałują na krajobraz otwarty. Główną przyczyną wydaje się pozostawać ich niedostateczna mimo wszystko wysokość względem otoczenia (ryc. 108). Powodów tej sytuacji należy dopatrywać się w ich położeniu, przy czym niewystarczające wydają się ustalenia badaczy, którzy stwierdzali, że spichlerze mieściły się zazwyczaj w północnej lub zachodniej pierzei podwórza⁴⁰⁸. Bardziej zadowalające wyniki badań można uzyskać dzięki analizie położenia spichlerzy nie tyle względem samych pierzei, ile układu ruralistycznego. Okazuje się bowiem, że w zdecydowanej większości przypadków spichlerze pojawiały się na końcach

⁴⁰⁷ Temat ten przedstawiła Grażyna Kodym-Kozaczko. Zob. Kodym-Kozaczko G., *Wartości...*, dz. cyt.

⁴⁰⁸ Ponadto na podstawie analizy podręczników gospodarczych i przeprowadzonych badań Grażyna Kodym-Kozaczko uznała, że spichlerz mógł mieścić się między stodołami. Częstą lokalizacją według autorki był także środek podwórza. Zob. Kodym-Kozaczko G., *Wartości...*, dz. cyt., s. 198.

A Jezioro Wielkie

B Śnieciska

C Pierzchno (gm. Kórnik)

D Szczodrzykowo

ryc. 108.

Najstarsze spichlerze na ziemi średzkiej

Źródło: fot. autora

pierzei od strony centrum wsi. Taką lokalizację wykazują wszystkie najstarsze spichlerze na ziemi średzkiej, osadzone w nurcie klasycyzmu o oszczędnych podziałach architektonicznych i z surowym detalem. Za moment powstania tego rodzaju brył przyjmuje się zazwyczaj I. ćw. XIX w.⁴⁰⁹, co w praktyce jest prawdą jedynie w przypadku spichlerza w Śnieciskach⁴¹⁰. Spichlerz w Jeziorach Wielkich oraz – bardzo do siebie podobne i zapewne wzniesione w tym samym czasie – spichlerze w Szczodrzykowie i Pierzchnie, wchodzące w skład klucza kórnickiego, mają młodszą metrykę⁴¹¹. Z nowszych już czasów, bo z roku 1873, pochodzi spichlerz w Wyszakowie, zbudowany w stylu neogotyckim (ryc. 182a). Neogotyck był obecny w budownictwie folwarcznym niemal przez cały XIX w., aczkolwiek wraz z upływem czasu stosowane formy i detale ulegały coraz większemu uproszczeniu. W ten schemat wpisuje się zdecydowana większość także nowszych spichlerzy o znacznie uproszczonym detalu – bezstylowa lub w duchu technicyzmu.

Niewykluczone, że zostały one posadowione na miejscu poprzednich spichlerzy, co zidentyfikowano chociażby w Chłapowie. Większość przeanalizowanych spichlerzy znajduje się przy głównej bramie wjazdowej na folwark. W tej sytuacji poprzedzająca go zwykle jednorodna

⁴⁰⁹ Taki wniosek wysunęła Teresa Jakimowicz dzięki analizie stylistyki najstarszych wielkopolskich spichlerzy. Zob. Jakimowicz T., „*Ku pożytkowi i piękności*”..., dz. cyt., s. 23–24.

⁴¹⁰ Z przeglądu dostępnych map wynika, że jedynie spichlerz w Śnieciskach zajmuje obecną lokalizację od lat 20. XIX w.

⁴¹¹ Analiza planów gruntowych dowodzi, że spichlerz w Pierzchnie (gmina Kórnik) wzniesiono po roku 1827, a w Szczodrzykowie i Jeziorach Wielkich po 1828 r.

ryc. 109. Spichlerze usytuowane przy bramach folwarcznych, ingerujące bryłą we wnętrza wsi
 Źródło: oprac. autora na podkładach Google Maps; fot. autora

ryc. 110.

Gorzelnie w Gwiazdowie i Wysławicach – świadkowie nieistniejących założeń folwarcznych

Źródło: A, B, E – fot. autora; B, D – oprac. autora na podkładach Google Maps

architektonicznie kolonia pracowników folwarcznych lub bufor pustej przestrzeni podkreślały jego monumentalizm, dając wyobrażenie o skali założenia folwarcznego. Ta zapisana w przestrzeni myśl kompozycyjna jest dziś poważnie zaburzona (ryc. 109). Wynika to nie tyle z dewastacji historycznej zabudowy – jej znaczących przekształceń czy wyburzeń – ile z chaosu przestrzennego. Bryła spichlerzy wielokrotnie „ginie” wśród sąsiadującej z nią przypadkowej zabudowy i wtórnej zieleni. Znacznie rzadziej spichlerz wznoszono pośrodku pierzei podwórza folwarcznego (ryc. 107b, 107c). Spichlerze w Krerowie, Żernikach (koło Tulec) i Uzarzewie flankowane między stodołami czy oborami są z nimi silnie zespolone i zarazem niewidoczne w krajobrazie. Nawet 5-kondygnacyjny spichlerz w Tarnowie oddziałuje na krajobraz tylko w wybranych widokach. Podobnie jest w Nagradowicach, choć w tym przypadku bryła spichlerza jest obecnie przytłoczona

ryc. 111.

Ekspozycja krajobrazowa gorzelni różnie usytuowanych względem podwórza gospodarczego

Źródło: oprac. autora na podkładach Google Maps; fot. autora

współczesną, dość agresywną w formie i barwie, zabudową o charakterze przemysłowym. Prawdopodobnie najwyższy na obszarze badań spichlerz w Siedlcu z 1911 r. oddziałuje na krajobraz tylko od strony południowej (ryc. 107d). Niezwykle rzadko – bo zazwyczaj wtórnie – spichlerz lokalizowano pośrodku podwórza folwarcznego lub – jak w Tulcach – zupełnie wyjątkowo poza nim (ryc. 107a). I w tym przypadku ceglane lico spichlerza słusznie sugeruje narodowość jego właściciela – Ignacego Sarrazina.

Dużą rolę w ekspozycji spichlerzy odgrywa tło zwartej zieleni parkowej. Analogicznie jest w przypadku gorzelni, które często dzięki ceglanym kominom stanowią jedyny tak silny element wertykalny zespołu. Solidność wykonania ich murów pozwoliła na przetrwanie niemal wszystkich obiektów tego typu. W przypadku Gwiazdowa oraz Wysławic gorzelnie są dziś jedynymi świadkami całkowicie zniszczonych założeń folwarcznych (ryc. 110).

Wielkokubaturowe gorzelnie powstawały głównie w 2. poł. XIX w. z cegły maszynowej, rozposzechnionej po roku 1860⁴¹². Jest więc to czas po realizacji działań regulacyjnych i stabilizacji pierzei podwórzy folwarcznych. Zależnie od obszerności podwórza i stanu technicznego jego zabudowań, a także planowanej kubatury gorzelni, określano na folwarku miejsce budowy nowego obiektu przemysłowego, nieznanego dotąd ze swojej skali (ryc. III). Wśród 23 zespołów, w których na krótko przed wybuchem II wojny światowej zajmowano się gorzelnictwem, w niemal co drugim zdołano wznieść gorzelnię w pierzei podwórza⁴¹³. Zazwyczaj lokalizowano ją nie w zwarto zabudowanej pierzei od strony wsi (przypadek Chłapowa), lecz od strony pól. Korzyścią tego wariantu była swoboda w doprowadzeniu kolejki gospodarczej pod samą gorzelnię. Równie często gorzelnie wznoszono pośrodku podwórza⁴¹⁴ lub poza nim⁴¹⁵. W pierwszym przypadku kubatura budynku była przynajmniej częściowo zastąpiona zabudową pierzejową, co nie przeszkodziło w bardzo dobrej ekspozycji

⁴¹² W 1860 r. w Wielkim Księstwie Poznańskim znajdowało się 286 gorzelnia, a w 1895 – już 448. Zob. Nowacki H., *Rollnictwo...*, dz. cyt., s. 14.

⁴¹³ Chłapowo, Gwiazdowo, Podstolice, Siedlec, Siekierki Wielkie, Tulce (w pierzei między dwoma podwórzami folwarcznymi), Szczodrzykowo, Uzarzewo, Wysławice (jako przedłużenie wschodniej pierzei podwórza; ruina).

⁴¹⁴ Komorniki, Lubrze (ruina), Łękno, Nagradowice (nie istnieje), Strzeszki, Śnieciska, Żerniki (gmina Kórnik).

⁴¹⁵ Bogusławki (nie istnieje), Iwno, Murzynówko, Nekla, Polwica (obecnie blok mieszkalny), Szlachcin, Targowa Górką (nie istnieje).

najbardziej monumentalnej na ziemi średzkiej bryły gorzelni w Śnieciskach. Równie sporej wielkości jest gorzelnia w Szlachcinie, zlokalizowana po wschodniej stronie podwórze folwarcznego, której komin celowo wzniesiono na przedłużeniu osi drogi wiodącej z Winnej Góry. Takie usytuowanie na osi wybranych dróg pozostaje czytelne także w Gwiazdowie, Chłapowie i Śnieciskach.

Podobnie poza podwórzem folwarcznym zlokalizowano u schyłku XIX w. gorzelnię w Iwnie (ryc. 112a). Plany Józefa Mielżyńskiego polegały na gruntownej przebudowie zespołu i wzniesieniu na surowym korzeniu nowego podwórze folwarcznego. Zachodnią pierzeję wyznacza kompleks budynków obejmujący stodołę, garaż pługów parowych i ulokowany między nimi młyn parowy z wysokim kominem. Na tle dość sporej wielkości parku pojawiają się zatem dwa ceglane kominy, ale efekt ten skutecznie zaburzą silosy na przedpolu panoramy. Mechanizacja majątku w Winnej Górze przyczyniła się z kolei do budowy znacznie mniejszego skalą kompleksu budynków związanych z produkcją zboża. Składa się na niego spichlerz, magazyn, szopa i młyn zbożowy z 1907 r., nawiązujący bryłą do włoskiej willi. Ze względu na położenie pośrodku podwórze wieża młyna pojawia się tylko w niektórych widokach na zespół (ryc. 112b).

■ Obiekty o funkcji usługowej i przemysłowej samotniczo położone w krajobrazie

Zagadnienie ekspozycji krajobrazowej zabudowy związanej z gospodarką folwarczną dotyczy intuicyjnie budynków skupionych w folwarkach. Znaczący wpływ na krajobraz miały także liczne obiekty położone samotniczo. Ze względu na funkcję można je podzielić na te o charakterze przemysłowym i usługowym. Pierwsza grupa obiektów jest powiązana z wykorzystaniem zasobów naturalnych, w tym m.in. gliny. U schyłku XVIII w. cegielnie istniały w Siedlcu, Skrzynkach, Kórniku, Klonach, Iwnie i Swarzędzu. Większość z nich zlikwidowano jeszcze w I. poł. XIX w. W okresie wymiany zabudowy folwarcznej podczas realizacji działań regulacyjno-uwłaszczeniowych powstawały także niewielkie cegielnie przy folwarkach. Powstawanie nowych obszernych cegielni zastopowała – wynaleziona wkrótce potem – cegła maszynowa (po 1860 r.). Ponadto dzięki nowym technologiom tworzenie cegielni nie musiało się już wiązać z instalacją kosztownych pieców, stąd zyskały one jedynie charakter tymczasowy. Za sprawą rozbudowanej sieci dróg i kolejek polnych były one niezależne od miejsc wydobycia gliny⁴¹⁶. Ostatecznie w 1926 r. cegielnie działały w zaledwie trzech majątkach: Żernikach koło Wrześni, Jeziorach Wielkich i Iwnie (ryc. 113). W tej ostatniej do dzisiaj (przynajmniej częściowo) produkowana jest ceramika budowlana.

Specyfika obiektów o charakterze usługowym polegała na ich silnym uzależnieniu od otoczenia ekonomiczno-technologicznego (w tym przede wszystkim mechanizacji rolnictwa) oraz rozwoju transportu drogowego i kolejowego (w tym kolei pasażerskiej i gospodarczej). Interesującą genezę mają młyny wodne. Najdłużej, bo co najmniej do lat 40. XX w., funkcjonował młyn w Pierzchni (gmina Środa Wielkopolska). Dziś już nie ma śladu po istniejących jeszcze w roku 1988 budynkach młyna i domu młynarza. Zdecydowana większość młynów zniknęła z krajobrazu ziemi średzkiej już na początku XIX w. (ryc. 29), na co miały wpływ zmiany stosunków wodnych i niska opłacalność produkcji. Zupełnie inny charakter miało rozmieszczenie młynów wietrznych, których mobilny charakter ujawnił się podczas realizacji działań regulacyjno-uwłaszczeniowych. Wiatraki należące do chłopów, które znalazły się w obrębie skomasowanych gruntów folwarcznych, musiały zostać zlikwidowane lub – co stało się normą – przeniesione. Był to zatem proces silnie sprzęgnięty z translokacją

■
⁴¹⁶ Umożliwiła to belgijska technologia produkcji cegieł, znana już na początku lat 60. XIX w. Wymagała ona wypalania cegieł nie w piecach, lecz na wolnym powietrzu. Suszenie cegieł odbywało się nie w szopach jak dotychczas, lecz pod słomianymi matami. Metoda ta umożliwiła produkcję cegieł na masową skalę. W Wielkopolsce technologię tę stosował jako jeden z pierwszych August Cieszkowski. Zob. T. M., *Korespondencje*, „Ziemianin” nr 46 (1861), s. 4.

ryc. 113.

Komin cegielni w bezleśnym krajobrazie na zachód od Iwna

Źródło: fot. autora

samych chłopów, co tylko wzmagало efekt i tak już bardzo głębokich zmian krajobrazowych⁴¹⁷. Mechanizacja rolnictwa, w tym budowa młynów elektrycznych, spowodowała, że już przed 1939 r. ilość wiatraków stopniowo malała. Do chwili obecnej na ziemi średzkiej przetrwało ich zaledwie pięć (ryc. 114)⁴¹⁸. W pierwotnej lokalizacji stoi do dziś „zmodernizowany” wiatrak w Dzierznicy, który ocalał jako jedyny z trzech stojących jeszcze do niedawna na terenie gminy Dominowo⁴¹⁹. W niezmienionej pozycji od co najmniej półtora wieku stoi także wiatrak w Czerlejni. Pogarszający się stan zachowania obiektu to niejedyny problem – coraz szczelniej okalająca wiatrak nowa zabudowa jednorodzinna sprawia wrażenie, że wiatrak jest atrapą. Wizerunek skansenu zyskał zespół trzech wiatraków przeniesionych w latach 70. XX w. do Koszut. Niewątpliwie translokacja tych obiektów

■
⁴¹⁷ Translokacje wiatraków wywołane podziałem wsi na część pańską i chłopską zanotowano w Sulęcinie i Czarnotkach. Znacznie dalsze przeniesienia wiatraków, związanych z translokacją chłopów do osad powłaszczeniowych, zidentyfikowano w następujących przypadkach: z Murzynówka do Miąskowa, z Koszut do Koszut-Hub, z Winnej Góry (lub Chociczy) do Tadeuszewa, z Bojnic do Romanowa, z Dominowa (lub Chłapowa) do Marianowa, z Drzązgowa do Karolewa, ze Stroszek do Kokoszek, z Chudziec do osady, którą zespolono później z Olszewem. Zob. plansza 2.

⁴¹⁸ Na temat wiatraków ginących z krajobrazu ziemi średzkiej w oparciu o bogatą dokumentację fotograficzną pisał Marcin Braszak. Zob. http://srodawlkp.org/pliki/swpm_h12.html, [dostęp 7.11.2022].

⁴¹⁹ W ostatnim dziesięcioleciu usunięto wiatrak w Marianowie i pozostałości po wiatraku w Rusiborku.

ryc. 114.

Zachowane wiatraki na ziemi średzkiej

Źródło: fot. autora

uchroniła je przed destrukcją, a przeprowadzony w ostatnich latach remont pozwolił przywrócić im dawny i tak długo wyczekiwany blask.

Samotniczo położone karczmy stanowiły element krajobrazu niezwykle czuły na zmienność sieci dróg. Modyfikacje przebiegu i ważności traktów w I. poł. XIX w. spowodowały, że część karczm znalazła się na uboczu głównych szlaków komunikacyjnych. Te zachowane traciły na znaczeniu ze względu na skrócenie czasu przejazdu między miastami. W rezultacie karczmy Podgaj w dobrach Babin czy Turek pod Bieganowem zostały zaadaptowane na folwarki samotnicze. Z przebiegiem dróg i kolejek polnych powiązana była także lokalizacja stodół polnych, które po uwłaszczeniu wznoszono do przechowywania płodów rolnych. Były to obiekty drewniane o charakterze tymczasowym, które po 1939 r. uległy szybkiej likwidacji.

5.2.2. Krajobraz komponowany – między użytkowością a pięknem

Działalność wielkiej własności ziemskiej, na tle kilkunastowiecznych zmian zasięgu gruntów folwarcznych, w całym krajobrazie ziemi średzkiej pozostawiła mniej lub bardziej widoczne ślady krajobrazu komponowanego. Punktem wyjścia jest struktura osadnicza, której ewolucję przedstawiono w rozdziale 5.1. Do XVIII w. zasadniczymi działaniami kreującymi krajobraz folwarczny były te polegające na osadzeniu gospodarstwa szlacheckiego w układzie wsi, budowie wsi folwarcznych i olęderskich na peryferiach osadnictwa oraz wznoszeniu folwarków samotniczych. Działania te miały charakter ściśle użyteczny i były podporządkowane środowisku naturalnemu. Od XVIII w. pojawiały się nowe wzorce komponowania przestrzeni majątków ziemskich, gdzie według obecnego

stanu wiedzy⁴²⁰ stopniowo przechodzono: 1) od powstających w XVIII w. i na początku XIX w. barokowych i klasycystycznych ozdobnych zespołów ograniczonych do skali zespołów z dominacją siedziby; 2) do form użytkowo-ozdobnych i użytkowych, powstających w okresie działań regulacyjno-uwłaszczeniowych i obejmujących cały majątek ziemski; 3) do układów o charakterze wyłącznie użytkowym, powstających po 1850 r. i związanych z infrastrukturą techniczną i systemem melioracyjnym przestrzeni rolniczej. Obiecujące byłoby wskazanie obszarów na ziemi średzkiej, które są reprezentatywne dla uszeregowanych chronologicznie faz komponowania krajobrazu otwartego. Dla rozpoznania krajobrazu komponowanego ziemi średzkiej od schyłku XVIII w. do 1939 r.:

- Co prawda przeanalizowano to zjawisko w sposób chronologiczny, aczkolwiek nie skupiano się na zidentyfikowaniu form ściśle ozdobnych, użytkowo-ozdobnych i użytkowych. Decydujący był okres uwłaszczenia, którego zbadanie poprzedzono rozpoznaniem śladów krajobrazu komponowanego z przełomu XVIII i XIX w.;
- Przykładano taką samą uwagę zarówno do siedziby jako elementu organizującego otoczenie (identyfikując niewielkie obszary, którym charakter nadały barokowe, klasycystyczne i powstałe w dobie romantyzmu siedziby szlacheckie), jak i stosowanych wzorów przestrzeni rolniczej, podporządkowanych aktywnej działalności gospodarki folwarczej;
- We wszystkich analizowanych przypadkach za istotne przyjęto powiązania z układami ruralistycznymi i urbanistycznymi. Badano, czy zespoły dworskie i pałacowe podporządkowywały sobie przestrzennie rozplanowania wsi i miast⁴²¹, czy może wizerunek tych zespolonych ze sobą elementów jest wtórny jedynie poprzez podwiązywanie się programu przestrzennego siedzib pod zastany kontekst otoczenia;
- Nie klasyfikowano krajobrazu według kryteriów ozdobność–użyteczność. Zgodnie z przyjętą w pracy postawą badawczą istnieje ścisła relacja między terminami „użyteczność” i „piękno”, które zmieniają swoje znaczenie wraz z upływem czasu.

5.2.2.1. Wpływ siedzib powstałych do początku XIX w. na układ zespołu i wsi

Druga połowa XVIII w. to okres bardzo niejednorodny pod względem zmian stylowych siedzib szlacheckich. Często, nieraz zaledwie kilkanaście lat po wzniesieniu budynku, dokonywana była jego gruntowna modernizacja w nowym stylu architektonicznym. W rezultacie siedziby prezentują szeroki zasób form barokowych i klasycystycznych, co dotąd najlepiej rozpoznano w kategoriach historii sztuki⁴²². Wspólnym mianownikiem wznoszonych wówczas siedzib było ich sytuowanie pośród zieleni⁴²³, przy czym na początku XIX w. istniały równocześnie tracące na atrakcyjności ogrody francuskie i zdobywające popularność parki w stylu angielskim. Siedziba znajdująca się poza podwórzem gospodarczym posiadała pewną autonomię i tym samym mogła realnie wpływać na organizację zespołu, układ ruralistyczny i przestrzeń rolniczą. Zidentyfikowane przykłady są związane

■
⁴²⁰ Zaprezentowane ustalenia są wynikiem badań Grażyny Kodym-Kozaczko, *Układy...*, dz. cyt., s. 99. Punktem wyjścia do podziału wzorców komponowania przestrzeni majątków ziemskich była systematyka opracowana przez Pierre'a Boitarda dla ogrodów krajobrazowych XIX w. Zob. Majdecki L., *Historia ogrodów*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1982, s. 608.

⁴²¹ Krasnowolski B., *Relacje miasto–wieś w lokacyjnych procesach osadniczych na obszarze Małopolski (2. poł. XIII–XIV wiek). Urbanistyka i architektura*, [w:] *Architektura. Miasto. Piękno*, t. 1, red. Zachariasz A., Zieliński M., Oficyna Wydawnicza AFM Krakowskiej Akademii im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego, Kraków 2021.

⁴²² Intensywność zmian architektonicznych i stylistycznych na linii barok–klasycyzm doprowadziła do powstania szeregu nowych terminów jak: późny barok, zimny barok, barokowy klasycyzm, barok klasycyzujący itp.

⁴²³ Na surowym korzeniu lub na fundamentach poprzedniej budowli. Jest to istotne, ponieważ dominującą cechą działań regulacyjno-uwłaszczeniowych było z kolei ściśle powiązanie siedziby z folwarkiem, o czym szerzej w rozdziale 5.3.

zdecydowanie z większymi majątkami i stąd koncentrowały się na obrzeżach obszaru badań. Należą do nich zespoły: 1) przekształcone w fazie późnego baroku (Siedlec, Kórnik, Nekla, Targowa Górka, Winna Góra); 2) ukształtowane u schyłku XVIII w. podczas przejścia ze wzorców barokowych do klasycystycznych (Gułtowy, Koszuty, Jarosławiec); 3) klasycystyczne z przełomu XVIII i XIX w. (Klony, Bardo, Biskupice koło Giecza) oraz 4) doby romantyzmu (Łękno, Iwno). Do kolejno omawianych kategorii kwalifikowano zespoły, kierując się nie tyle czasem ich powstania czy architekturą siedzib, ile wiodącym charakterem układów przestrzennych, czytelnych w momencie rozpoczęcia uwłaszczenia. Całościowe spojrzenie m.in. na lokalizację siedzib, powiązanie ich z układem ruralistycznym (ewentualnie urbanistycznym) i krajobrazem, pozwoliło sformułować wnioski badawcze.

Kryzys baroku w 2. połowie XVIII wieku

■ Siedlec

Jedynym przykładem założenia o rozbudowanej kompozycji barokowej na ziemi średzkiej jest Siedlec. Zasadniczy zrąb kompozycji powstał w 2. poł. XVIII w. Dawna siedziba (murowana kamienica) znajdowała się na wyspie zanikającego dziś jeziora po północno-zachodniej stronie wsi. W końcu XVII w. obiekt został odnowiony dla Krzyckich, nowych właścicieli dóbr siedleckich⁴²⁴. Wraz z decyzją o budowie nowej siedziby⁴²⁵ właściciele zaingerowali w średniowieczny układ wsi placowej, jednak nie zniszczyli go, a podkreślili jego symetrię i nadali mu dwa nowe punkty ciężkości. W latach ok. 1770–1775 po południowej stronie wsi wzniesiono późnobarokowy pałac (nawiązujący stylem do pałacu w Rogalinie) z dwoma oficynami na planie węgelnicy, flankującymi dziedziniec honorowy, i ogrodem francuskim. Dla przeciwwagi, po północnej stronie nawsia, wzniesiono neobarokowy kościół⁴²⁶. W konsekwencji wieś uzyskała wzorcowy układ popularyzowany kilka lat później przez Piotra Świtkowskiego, z tymże uporządkowanie chłopskich zagród było wówczas poza zainteresowaniem Krzyckich. Barokowy pałac nie posiadał także drogi prowadzącej na fasadę. Do realizacji tego dzieła wykorzystano trakt wiodący do Gułtów, który nie dochodził na plac wiejski bezpośrednio od strony południowej – jak przyjmowali badacze – lecz wybiegał z jego wschodniej pierzei⁴²⁷. Poprzez załamanie jego końcowego odcinka naprowadzono go na wprost pałacu, dzięki czemu stworzono paradną drogę, uczytelniono układ *entre cour et jardin* i być może wzmocniono go według zamysłu o kolejny dziedziniec⁴²⁸ (por. ryc. 115a, 115b).

■

⁴²⁴ Kamienicę ufundowali Górkowie herbu Łódzia, zapewne w 2. poł. XVI w. Zob. Jakimowicz T., *Dwór...*, dz. cyt., s. 197.

⁴²⁵ W trakcie ogrodowym obecnego korpusu pałacu znajdują się trzy pomieszczenia ze sklepieniami kolebkowymi z lunetami. Budowa pałacu mogła wchłonąć starszą bryłę istniejącego już w tym miejscu dworu.

⁴²⁶ Wydaje się, że kościół wzniesiono w nowej, nieużytkowanej wcześniej lokalizacji. Por. Ostrowska-Kęłbowska Z., *Architektura...*, dz. cyt., s. 81.

⁴²⁷ Por. Rosada A., Walerzak M., *Przejawy zniszczeń pierwotnej kompozycji zabytkowych parków na przykładzie trzech zespołów rezydencjonalno-ogrodowych z Wielkopolski, zlokalizowanych w Siedlcu, Pamiątkowie i Śliwnie*, „Czasopismo Techniczne” t. 5–A, Kraków 2015, s. 199.

⁴²⁸ Na arkuszu *Urmesstischblätter* (ryc. 115b) po wschodniej stronie dziedzińca honorowego widoczny jest kwartał terenu opasany drogami. Bardziej szczegółowe plany gruntowe z 1827 i 1839 r. przedstawiają ten sam teren w kształcie trapezu równoramiennego z biegnącym przez jego środek prywatnym odcinkiem paradnej drogi wiodącej na wprost pałacu. Por. APB, Mapy uwłaszczeniowo-regulacyjne, sygn. 441; APP, Starostwo Powiatowe w Środzie, sygn. L.Śro. 95. Równoległe do tego odcinka drogi usytuowany był obiekt wydłużony w rzucie, określony w 1876 r. jako oranżeria (rozebrana w 1982 r.). Niewykluczone, że naprzeciw niej miał się wznosić podobny kubaturowo obiekt współtworzący układ dziedzińca. Niemniej jednak nie do końca równoległe posadowienie oranżerii względem barokowej osi sugeruje, że tą ostatnią wytyczono wtórnie. Por. APB, Projekty parków i ogrodów Johanna, Georga i Ernsta Larassów w Bydgoszczy – spuścizna, sygn. 147; Nowackiewicz S., *Ewidencja parku pałacowego w Siedlcu*, maszynopis niepublikowany, wuoz w Poznaniu, Poznań 1988, il. Plan parku z inwentaryzacją zieleni (aut. A. Kociąkowski).

ryc. 115.

Trwałość układu ruralistycznego Siedlca od schyłku XVIII w.

A–D – przekroje historyczne ze szczególnym uwzględnieniem nawisja ; E–F – inwentaryzacja fotograficzna

Źródło: A–D – oprac. autora na podkładach *Mapy Prus Południowych*, ark. XIX, 1793 r.; *Urmesstischblatt*, ark. 1999, 1830 r.; *Messtischblatt*, ark. 1999, 1888 r.; Google Maps; E–G – fot. autora

Dzięki temu zespół w Siedlcu znalazł się na przecięciu dwóch prostopadłych do siebie osi kompozycyjnych o barokowej prominencji. Paradoksalnie nastąpiło to jednak dopiero na przełomie XVIII i XIX w., a więc już po przebudowie pałacu w latach 1785–1795 i wzniesieniu nowej fasady w stylu klasycystycznym.

W roku 1825 Antoni Grudziński, spadkobierca klucza siedleckiego, sprzedał rodową siedzibę Józefowi Grabowskiemu z Grylewa. Podczas realizacji działań regulacyjno-uwłaszczeniowych grunty folwarczne skomasowano, tworząc przed pałacem rozległe przedpole widokowe. Chłopów translokowano do rozproszonych zagród, przekształcając siedlisko wiejskie na wieś folwarczną z placem zawężonym do drogi przelotowej. Służba folwarczna zamieszkiwała kilkanaście chat bezładnie rozstawionych przy głównej drodze wiejskiej i trakcie do Poznania⁴²⁹. Jak się zdaje, ten chaotyczny wizerunek wsi był wynikiem statusu Siedlca, który nie stanowił dla hrabiego Grabowskiego jego głównej siedziby, a sam pałac był prawdopodobnie niezamieszkanym aż do połowy XIX w.⁴³⁰. Sytuacja uległa zmianie, gdy Siedlec odziedziczyła Izabela Goetzendorf-Grabowska, siostra Emilii, żony Heliodora Skórzewskiego z Zaniemyśla⁴³¹. Do zmian przestrzennych wsi i zespołu doszło dopiero po roku 1865⁴³². Spójną kompozycyjnie kolonię domów pracowników folwarcznych z przedogródkami wzniesiono jednostronnie w pierzei zlikwidowanego wcześniej nawsia (ryc. 115c). Podobny wizualnie efekt osiągnięto w sąsiednim Iwnie. Drogę łączącą kościół z pałacem obsadzono podwójną aleją lipową. Drzewa wysadzono wzdłuż drogi wiodącej wprost do pałacu, co wizualnie wydłużyło widok i zrywało z podkreślanym w baroku monumentalizmem siedziby⁴³³ (por. ryc. 115d, 115e). Efekt został wzmocniony przez rozbiórkę północnej oficyny na dziedzińcu honorowym oraz likwidację paradnego wjazdu obok oranżerii na rzecz traktu wiodącego z północy.

Program przestrzenny otoczenia siedziby był jednak bardzo uproszczony, a wręcz nieadekwatny do jej rangi (ryc. 161b). Projekt parku, który w 1877 r. dla hrabiny Izabeli stworzył Johannes Larass, zapowiadał daleko idące przemiany założenia. Plan zrealizowano tylko częściowo⁴³⁴ i niezgodnie z jego założeniami układowi parku przywrócono cechy stylu barokowego, odtwarzając paradny wjazd na osi siedziby. Ustalony wówczas układ przestrzenny nie uległ już później zmianom (z dwoma wyjątkami – por. ryc. 115f, 115g). Główna droga z Siedlec do Gułtów zresztą omija dziś aleję wiodącą wprost do pałacu. Przebieg drogi krajowej nr 92 ingeruje w układ wsi już od XIX w., lecz dopiero jej powojenna rozbudowa odizolowała i obniżyła rangę kościoła. Nie pomogła w tym kładka, która nie dość, że nie znajduje się na osi kościoła, to jeszcze ze względu na zbyt mały wykop, w którym przebiega trasa, wznosi się ponad powierzchnię dawnego nawsia. Naprzeciw kolonii mieszkalnej z przełomu XIX i XX w. powstały bloki z okresu aktywności PGR-ów, co stanowi dość ekspresyjne zestawienie budownictwa dla pracowników, pochodzącego z dwóch różnych

■

⁴²⁹ Realizacja działań regulacyjno-uwłaszczeniowych odbyła się między rokiem 1839 a 1865. Por. APP, Starostwo Powiatowe w Środzie, sygn. L.Śro. 95; APP, Poznańskie Ziemstwo Kredytowe w Poznaniu, sygn. Tow.Z.Kred.42.

⁴³⁰ Nowackiewicz S., dz. cyt., s. 4.

⁴³¹ Zatem nie bez powodu, gdy majątkiem zarządzała wdowa Izabela, plenipotentem Siedlca był hrabia Potulicki-Skórzewski.

⁴³² Izabela Goetzendorf-Grabowska wyszła za mąż w 1850 r. za Wincentego Tyszkiewicza. Młoda para prawdopodobnie nie zamieszkała w Siedlcu, na co może wskazywać miejsce śmierci Wincentego (Grylewo, 1859 r.). Układ wsi i zespołu ziemskiego został zmodyfikowany przez wdowę Izabelę dopiero po roku 1865. Zob. APP, Poznańskie Ziemstwo Kredytowe w Poznaniu, sygn. Tow.Z.Kred.42.

⁴³³ Na ten zabieg świadczący o przejściu z barokowego pojmowania przestrzeni do krajobrazowej kompozycji zespołu zwróciła uwagę Zofia Ostrowska-Kęłbowska. Zob. Ostrowska-Kęłbowska Z., *Architektura...*, dz. cyt., s. 130.

⁴³⁴ W przeciągu dekady stary ogród francuski przekomponowano na park krajobrazowy, powiększając go o ogrody użytkowe i niewielki las. Zmiany nie objęły obszaru po wschodniej stronie dziedzińca honorowego. Zgodnie z sugestią Larassa zmieniono trajektorię drogi po północnej stronie ogrodów z oranżerii, sytuując na osi wsi bramę wjazdową. Zob. APP, Projekty parków i ogrodów Johanna, Georga i Ernsta Larassów w Bydgoszczy – spuścizna, sygn. 147.

epok historycznych. Socjalistyczne budynki charakteryzują się dość agresywną architekturą, przy jednocześnie niewielkiej wysokości. Intrygujące jest ich położenie. Sytuując je naprzeciwko przedwojennej kolonii, nieoczekiwanie nawiązano do szerokości dawnego nawisła, co doskonale oddało obszerność średniowiecznej wsi.

▪ Kórnik

Podczas ogłoszenia ustawy uwłaszczeniowej ogród o kompozycji barokowej znajdował się w Kórniku. Główną osią ogrodu francuskiego, założonego przez Teofilę z Działyńskich Szolędrską-Potulicką, była droga wiodąca z zamku do Bnina. Przebudowa siedziby w stylu barokowym wiązała się prawdopodobnie z przeorientowaniem głównego wejścia w stronę Kórnika i uzupełnieniem przedzamczem dwiema oficynami. Co prawda w rezultacie zamek znalazł się „między dziedzińcem a ogrodem”, jednak układ ten był uproszczony⁴³⁵. Skutki XIX-wiecznej przebudowy zamku przez Tytusa Działyńskiego na styl neogotycki oraz przekomponowanie ogrodu na park w stylu romantycznym (obecnie arboretum) nie naruszyły barokowej osi zespołu, co zostało już rozpoznane przez Różę Kąsinowską⁴³⁶.

▪ Nekla

Reprezentacyjne założenie powstało także we wsi Nekla, tylko pozornie przypominające w układzie dwudroźnicę dolinną⁴³⁷ (ryc. 116). Na lokalizację ogrodu z budynkami dworskimi, istniejącego przynajmniej już w zarysach pod koniec XVIII w., mogło wpłynąć położenie grodziska stożkowatego – hipotetycznego śladu średniowiecznej siedziby rycerskiej.

Reprezentacyjność założenia mogła wzrosnąć po roku 1793, za czasów rodziny Skórczewskich⁴³⁸. Do roku 1830 wzniesiono nowy folwark, nadając mu wówczas osiową kompozycję z symetrycznie rozstawionymi stawami. To prawdopodobnie właśnie wtedy na teren poprzedniego założenia folwarcznego zsunięto ogrody użytkowe, uwalniając z kolei przestrzeń pod ogród barokowy. Byłoby to działanie niezwykle zapóźnione względem obowiązujących trendów w sztuce ogrodowej, aczkolwiek nie odosobnione na ziemi średzkiej. Podobną obserwację można przeprowadzić względem układu urbanistycznego, który – wbrew przypuszczeniom – mógł powstać dopiero na przełomie

⁴³⁵ Ogród barokowy założony przez Teofilę Potulicką (przekształcony przez Tytusa Działyńskiego na park-arboretum) rozciągał się w zasadzie po zachodniej stronie drogi łączącej zamek z Bninem, stanowiącej oś kompozycyjną całego założenia. Największe zaburzenia całego układu wynikają z lokalizacji oficyn, które nie są rozstawione symetrycznie względem zamku. Sama zaś siedziba otoczona fosą i poprzedzona paradnym mostem nie wiąże się bezpośrednio z przedzamczem. Czytelność tego układu zaburzył przebieg ulicy Zamkowej wytyczonej już na początku XIX w.

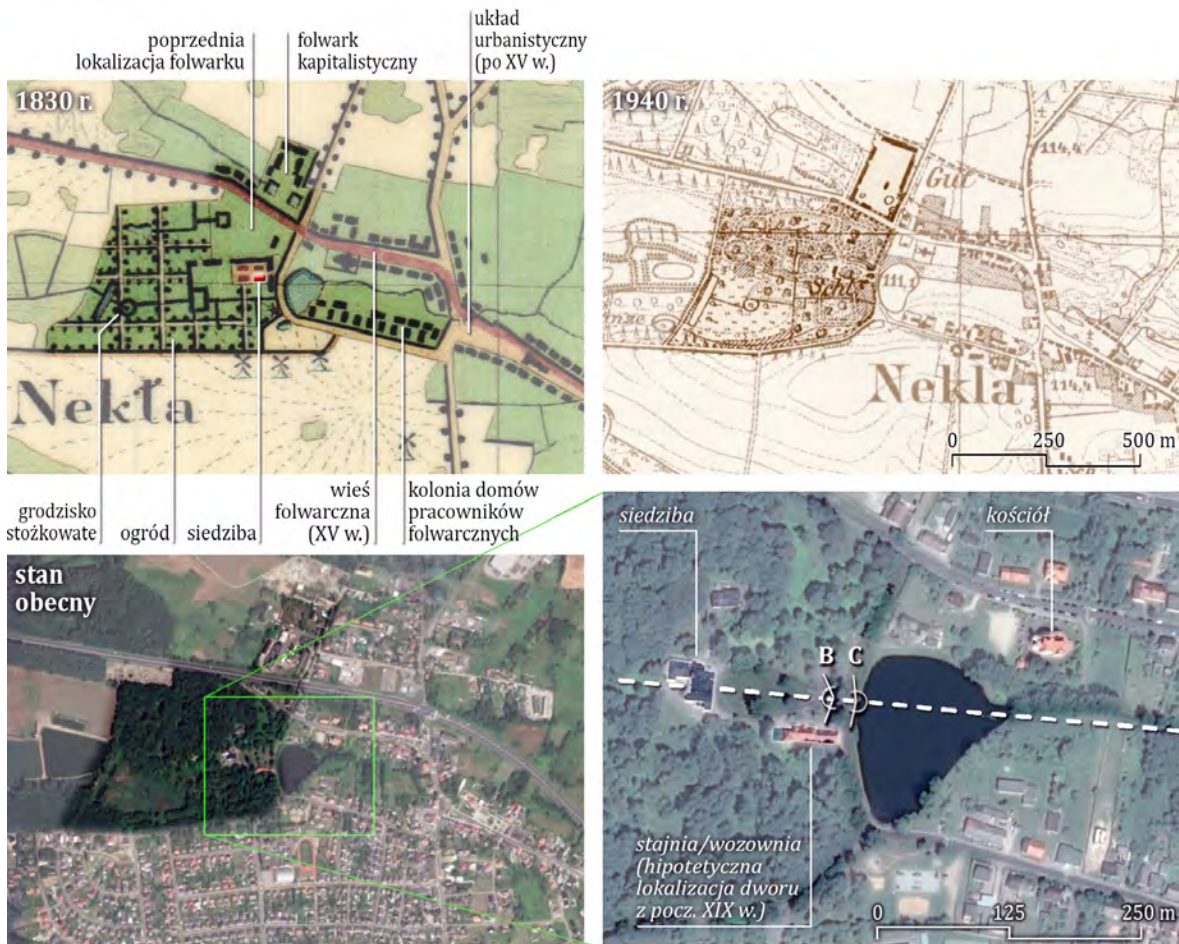
⁴³⁶ Szerzej na ten temat pisała Róża Kąsinowska. Zob. Kąsinowska R., *Zamek w Kórniku*, Państwowa Akademia Nauk, Biblioteka Kórnicka, Poznań 2019, s. 84.

⁴³⁷ Wieś Nekla powstała zapewne jako wieś folwarczna na gruntach wsi Starczanowo, przyjmując układ niewielkiej wsi drogowej z folwarkiem położonym na jej zachodnim skraju. Sytuacja uległa zmianie po uzyskaniu aktu lokacji miasta. Układ urbanistyczny zaplanowano po wschodniej stronie wsi. Zaś na południowej stronie, za linią cieków zwanego dawniej Łęczynoga, wzniesiono zagrody dla pracowników folwarcznych. Zagrody były rozmieszczone jednostronnie wzdłuż drogi od strony doliny, a nie po stronie zewnętrznej jak w przypadku dwudroźnicy dolinnej.

⁴³⁸ Założenie zieleni wraz z zabudową, ukazane na *Mapie Prus Południowych* z 1793 r., nie miało zapewne reprezentacyjnego charakteru. Za taką interpretacją przemawia to, że przez niemal cały XVIII w. Nekla nie stanowiła dla swoich właścicieli głównej siedziby, o czym szerzej pisał Sebastian Mazurkiewicz. Zob. Mazurkiewicz S., *Nekla...*, dz. cyt., s. 28–31.

A przekroje historyczne

B wnętrze dziedzińca przed siedzibą

C panorama na miasto od strony bramy wjazdowej

ryc. 116.

Usytuowanie zespołu w Nekli względem układu ruralistycznego i urbanistycznego

Źródło: A – oprac. autora na podkładach *Urmessstischblatt*, ark. 2000, 1830 r.; *Messstischblatt*, ark. 3670, 1940 r. i Google Maps; E-F – fot. autora

XVIII i XIX w.⁴³⁹. Co prawda po przebudowie zespołu główny wjazd do siedziby⁴⁴⁰ znajdował się od strony miasta, jednak trudno uznać, że całe założenie integrowało się z nim przestrzennie. Układ barokowego ogrodu sugerował raczej jego odrębność od otoczenia. Po roku 1830 dokonano w nim zasadniczych modyfikacji (por. ryc. 116a), co wiąże się z objęciem majątku przez rodzinę Żółtowskich, która zakupiła dobra nekielskie w 1861 r. Na osi wjazdu wzniesiono siedzibę, poprzedzając ją reprezentacyjnym podjazdem o charakterze dziedzińca (ryc. 116b). Kompozycja korpusu dworu łądząco przypomina rysunek Kajetana Kielisińskiego ukazującego tzw. altanę w Miłosławiu z lat 40. XIX w. Niewykluczone zatem, że podobną funkcję pełnił dwór w Nekli przed jego rozbudową. Założenie zieleni – paradoksalnie przekomponowywane wtedy na park krajobrazowy – uzyskało czytelną oś kompozycyjną o – zdawałoby się – barokowej prominencji z otwarciem na krajobraz miasta (ryc. 116c). Do dziś na przedpolu widokowym znajduje się atrakcyjna wizualnie tafla wody obszerne stawu. Widok z siedziby na miasto kadruje z lewej strony zabudowa średniowiecznej wsi z kościołem, z prawej – zabudowa mieszkaniowa na miejscu kolonii pracowników folwarcznych, zwana Zawodziem. Zachowanie otwarcia widokowego w kierunku centrum miasta jest priorytetowe wobec intensywnie zabudowywanej po II wojnie światowej przestrzeni po południowej stronie Nekli.

■ Targowa Górka

Znacznie mniejsze założenie barokowe znajdowało się w Targowej Górcie (ryc. 117). Pałac uległ zniszczeniu podczas II wojny światowej i niewiele wiadomo na jego temat⁴⁴¹. Obecnie trwa odbudowa siedziby – choć odbudowa jest tu użyta w bardzo dużym cudzysłowie – o wątpliwych wartościach architektonicznych⁴⁴². Na istniejącym dawniej pałacu, usytuowanym na wyniesieniu, oparto niewielką barokową oś kompozycyjną, podkreśloną w ogrodzie dwoma alejami. Teren w tym miejscu opada skarpami aż do centralnie położonego stawu. Oś przesywająca park i siedzibę niknie w krajobrazie pól po jego zachodniej stronie. Po przeciwnej stronie widok otwiera się na niewielką dolinę strumienia opływającego od wschodu Targową Górkę. Zauważalna do dziś odrębność przestrzenna założenia ogrodowego polegała na jego lokalizacji między średniowieczną owalnicą, gdzie mieścił się folwark, a układem urbanistycznym z prawdopodobnie wydłużonym placem rynkowym (ryc. 118). Na początku XIX w. rynek był już nieczytelny, a po realizacji działań regulacyjno-uwłaszczeniowych jego układ został sprowadzony do wsi wielodrogowej.

⁴³⁹ Nekla posiadała prawa miejskie w latach 1725–1793. Należałoby się spodziewać, że istniejący dziś rynek musiał już wówczas istnieć. Wątpliwości pojawiają się podczas analizy *Mapy Prus Południowych*, która ukazuje w tym miejscu jedynie drogę z zagrodami. Oczywiście można przyjąć, że David Gilly zgeneralizował obraz tej przestrzeni, aczkolwiek bardziej prawdopodobne, że placu rynkowego w Nekli jeszcze wówczas po prostu nie było. Mniejsze wymiary rynku w Bardzie, powstałego u schyłku XVIII w., nie przeszkodziły w tym, aby go wyraźnie przedstawić na mapie z 1793 r. Podobnie sprawa ma się z Targową Górką, gdzie szcztakowo zachowany plac zaakcentowano za pomocą układu dróg (ryc. 113b). Być może po utracie praw miejskich przez Neklę, Suchorzewscy starali się zatem o przywrócenie tego statusu, a zasadniczym krokiem było wytyczenie rynku.

⁴⁴⁰ Plan gruntowy Nekli z 1839 r. oraz arkusz *Urmessischblatt* z 1830 r. ukazują w strefie obecnego dziedzińca cztery budynki bez wskazania, który z nich pełnił funkcję głównego budynku mieszkalnego. Prawdopodobnie był to obiekt, na miejscu którego stoi budynek dawnej stajni. Podobną hipotezę wysunął Jan Skuratowicz, uznając, że budynek ten zarówno w planie, jak i podziałach fasady nawiązuje do nisko rozpostartego barokowego dworu. Zob. Buchalska Ł., Buchalski S., Buchalski R., *Ewidencja parku w Nekli*, maszynopis niepublikowany, Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Poznaniu, Poznań 1983, s. 5.

⁴⁴¹ Pałac w Targowej Górcie uległ zniszczeniu w trakcie II wojny światowej. Poza zaledwie kilkoma fotografiami i skąpyimi informacjami zawartymi w archiwaliach, głównym źródłem informacji pozostają materiały kartograficzne.

⁴⁴² Obiekt w niczym nie przypomina zniszczonej siedziby ani w gabarycie, ani nawet w bryle. Zamiast wzniesienia wspólnego obiektu postanowiono budowę „pseudopałacu” z potężnym kolumnowym portykiem, który, wpisując się w nurt rekonstrukcjonizmu, stara się nawiązać do przeszłości. Budowę rozpoczęto około 2014 r. i po niecałych dwóch latach obiekt pozostawiono w stanie surowym.

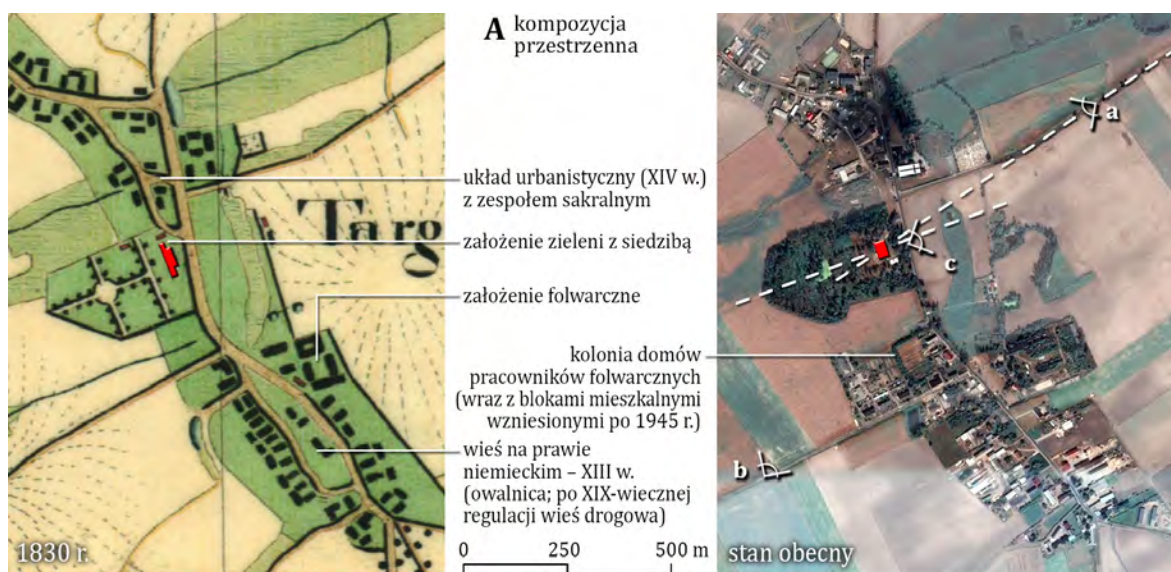

ryc. 117.
 Kontekst przestrzenny założenia parkowego w Targowej Górze:
 A–C – panoramy (lokalizacje ich wykonania zamieszczono na ryc. 118)
 D, E – bryła nowego pałacu
 Źródło: fot. autora

▪ Winna Góra

Niewielki ogród barokowy znajdował się także w Winnej Górze, siedzibie klucza wchodzącego przed zaborami w skład dóbr biskupich. W latach 60. XVIII w. wzniesiono we wsi nową murowaną

B hipotetyczna lokalizacja i zarys placu rynkowego

ryc. 118.

Targowa Górka – historyczne rozplanowanie wsi

Źródło: A – oprac. autora na podkładach *Urmesstischbltt*, ark. 2000, 1830 r. i Google Maps; B – oprac. autora na podkładach *Mapy Prus Południowych*, ark. XXVII, 1793 r. i Google Maps

bryłę kościoła. W tym samym czasie powstał nowy dwór o cechach późnego baroku⁴⁴³. Siedzibę wzniesiono zaledwie kilkadziesiąt metrów od folwarku⁴⁴⁴. Za dworem utworzono ogród barokowy ujęty – podobnie jak w Targowej Górce – dwiema alejami podkreślającymi symetryczność kompozycji. Wnętrze ogrodu mógł wypełniać układ kwaterowy. Ekspozycja krajobrazowa zespołu – korzystna dla przybywających od strony Środy Wielkopolskiej – wynika z jego skrajnej lokalizacji względem dwudrożnicy dolinnej (ryc. 119b–e) i szeregu nawarstwień (ryc. 119a).

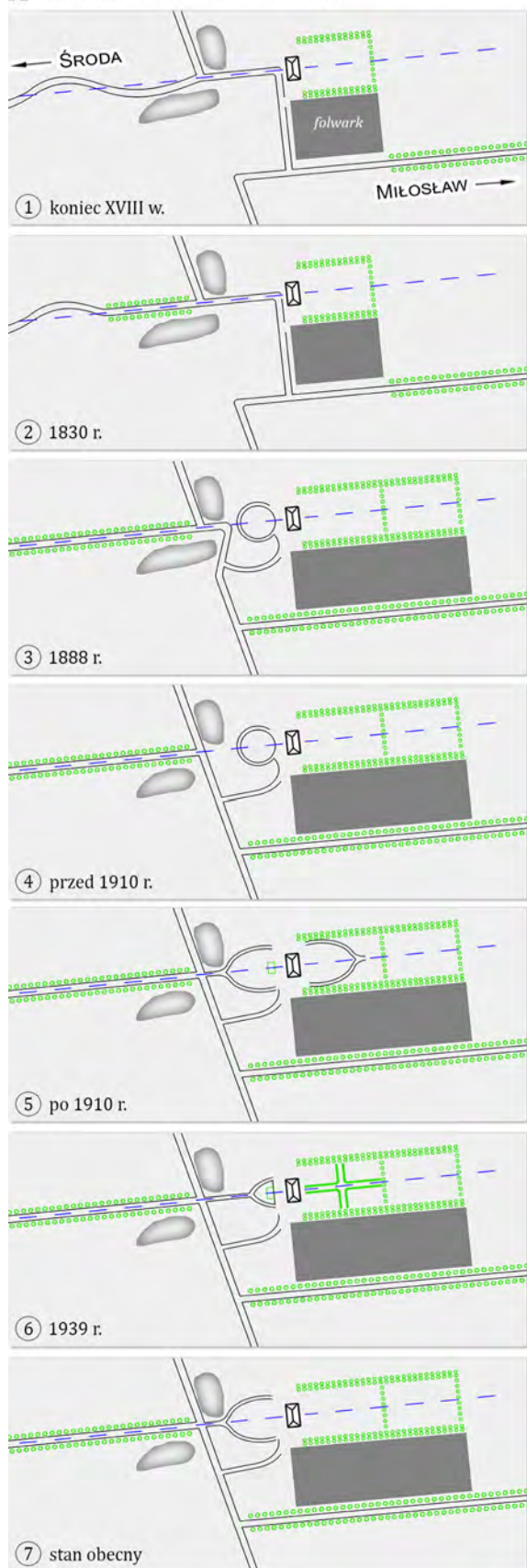
Główna droga do zespołu dobiega z przeciwnego brzegu niewielkiego strumienia – prowadzi początkowo w dół, po czym, przekraczając linię cieków, znów się wznosi, dzięki czemu zapewnia prestiż

⁴⁴³ Strzałko M., Sobczak J., *Winna Góra*, Wydawnictwo Wojewódzkiej Biblioteki Publicznej, Poznań 1997, s. 10–11.

⁴⁴⁴ Nie wiadomo, czy dwór stanął w miejscu poprzedniej siedziby czy został wówczas „wycofany” z podwórza folwarcznego.

A nawarstwienia przestrzenne zespołu

B usytuowanie zespołu względem układu dwudroźnicy dolinnej

ryc. 119. Palimpsest zespołu ziemskiego w Winnej Górze
 Źródło: A – oprac. autora; B – oprac. autora na podstawie *Urmesstischblatt*, ark. 2067, 1830 r.; C–E – fot. autora

położonej na wprost siedzibie. Zgodnie z barokową zasadą podkreślania monumentalizmu siedziby trakt ten u schyłku XVIII w. nie był obsadzony drzewami⁴⁴⁵, ale ze względu na swój nieregularny przebieg trudno też uznać, by miał on wówczas znaczenie reprezentacyjne. Wprawdzie wiodł on pod sam dwór, lecz jeszcze na początku lat 30. XIX w. stanowił drogę publiczną, która obiegała folwark i wiodła do Miłosławia. Podczas uwłaszczenia średniowieczną dwudrożnicą dolinną sprowadzono do postaci zwykłej wsi drogowej. Barokowy park podobnie jak folwark uległ dwukrotnemu powiększeniu. Drogę, którą być może tylko wtórnie zorientowano na dwór, przedłużono nieco dalej na zachód. Przed samą siedzibą poprowadzono ją – nieco na siłę – wokół stawu tak, by zdołano zmieścić w tej przestrzeni podjazd⁴⁴⁶. Na przełomie XIX i XX w. wspomniany staw częściowo zasypano, a drogę wiejską pociągnięto prostym odcinkiem. W 1910 r. (bądź nieco później) podczas wznoszenia nowego dworu według projektu Stanisława Boreckiego wzniesiono bramę wjazdową na osi drogi wiodącej ze Środy, a motyw podjazdu został powtórzony za ogrodową elewacją dworu. Dopiero po przeszło stuleciu od powstania barokowego dworu dla biskupa Czartoryskiego, w trakcie wzniesienia w jego miejscu nowej klasycystycznej siedziby, zespół uzyskał na całej długości czytelną barokową oś kompozycyjną. Analogicznie do przypadku Siedlca czy Nekli było to działanie dalece zapóźnione. Co jednak intrygujące, jeszcze przed 1939 r. Mańkowscy zmodernizowali tę kompozycję w duchu barokowym. Podjazd sprowadzono do prostej paradynej drogi, prowadzącej niemal pod sam dwór, omijając powstały już wcześniej kwietnik. W parku natomiast wprowadzono układ kwaterowy. Tych działań nie zarejestrowała jednak poprawnie żadna kartografia⁴⁴⁷, co poskutkowało tym, że podczas powojennej rewitalizacji parku kierowano się nie ostatnim nawarstwieniem przestrzennym, lecz tym znanym z ok. 1910 r.

Stadium przejściowe ze wzorców barokowych do klasycystycznych

Rok 1780 położył kres wielkopolskim siedzibom o rozbudowanych układach barokowych. Efektem przemian podłoża światopoglądowego, ustępowania wzorców francuskich na rzecz angielskich, stał się szeroko naśladowany nowy typ siedziby z parkiem krajobrazowym⁴⁴⁸. Zrezygnowano z dotychczasowej czysto reprezentacyjnej funkcji siedziby na rzecz wygody jej mieszkańców oraz zmieniono jej charakter poprzez osadzenie jej we wnętrzu parku.

■ Gułtowy

W tę zdobywającą popularność tendencję wpisała się budowa pałacu w Gułtowach dla Ignacego Bnińskiego, starosty średzkiego. Ukończony w 1786 r. pałac stanowi pewnego rodzaju kompilację siedziby w stylu zimnego baroku⁴⁴⁹ z oficyną i wozownią osadzoną samotniczo w parku angielskim. W znacznym oddaleniu od pałacu, po jego południowej stronie, znajdują się zabudowania gospodarcze,

■

⁴⁴⁵ *Mapa Prus Południowych (Karte von Südpreußen)* informuje o istnieniu jedynie alei wzdłuż drogi wiodącej do Miłosławia. W tej sytuacji kartograf z pewnością nie pominąłby zadrzewienia wzdłuż reprezentacyjnej barokowej osi związanej z dworem, gdyby ono faktycznie wówczas istniało.

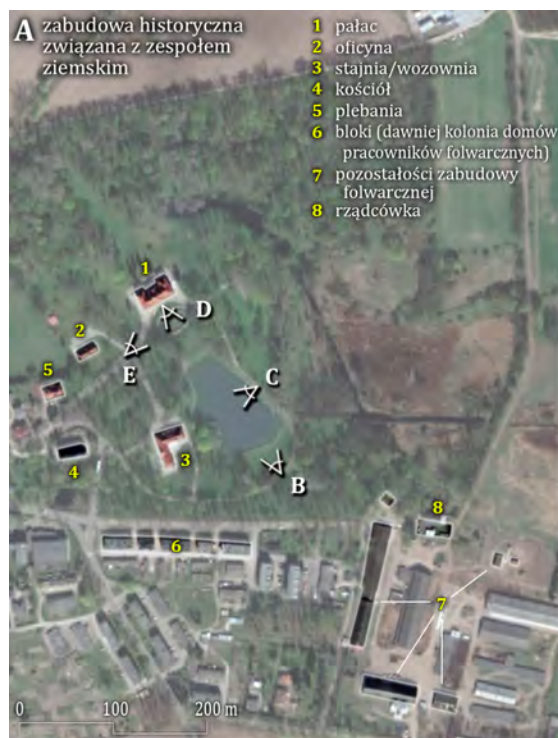
⁴⁴⁶ Według Marii Strzałko obszerny brukowany podjazd istniał już znacząco wcześniej. Analiza arkusza *Urmesstischblatt* z roku 1830 przeczy temu stanowisku. Por. Tamże, s. 12.

⁴⁴⁷ Arkusz *Messtischblatt* z roku 1911 ukazuje jeszcze rzut barokowego dworu, na miejscu którego w 1910 r. stała nowa siedziba Mańkowskich. Identyczny plan budynku wraz z ówczesną kompozycją parku powielają kolejne arkusze *Messtischblätter* z roku 1936 i 1944, a także arkusz mapy WIG-u z 1934 r. Jedynym materiałem wiernie ukazującym układ przestrzenny zespołu jest *Bildplan*, ark. 3770, 1943 r.

⁴⁴⁸ „Entuzjastyczne przyjęcie nowego typu pałacu w Wielkopolsce i natychmiastowe liczne naśladownictwa zdają się przekonywać, że i u nas mamy do czynienia z anglomanią” – spuentowała Zofia Ostrowska-Kęmbłowska. Zob. Ostrowska-Kęmbłowska Z., *Pałace...*, dz. cyt., s. 18.

⁴⁴⁹ Pałac naśladuje w sposób świadomy kompozycję korpusu pałacu w Rogalinie, a skalą – bryłę pałacu w Siedlcu.

ryc. 120.

Inwentaryzacja fotograficzna i nawarstwienia zespołu ziemskiego w Gułtowach:

A – zabudowa historyczna

B–E – inwentaryzacja fotograficzna

Źródło: A – oprac. autora na podkładzie Google Maps; B–E – fot. autora

skupione wokół prostokątnego podwórza, oraz bloki mieszkalne z okresu PRL-u (ryc. 120). Badacze przypuszczali, że rozbieżność przestrzenna zespołu, brak symetrii i malowniczość położenia siedziby nie były dziełem przypadku⁴⁵⁰. Dla rozwiania tych wątpliwości konieczna jest jego analiza w kontekście układu ruralistycznego wsi. Podczas lokacji wsi na prawie niemieckim bryła kościoła i staw wymusiły poszerzenie nawisza na ich wysokości, tj. modyfikację układu podstawowego (ryc. 121). Najprostszym rozwiązaniem, ale i zarazem koniecznością, było zastosowanie w Gułtowach ulicówki v-kształtnej.

⁴⁵⁰ „Trudno stwierdzić, czy ta swoboda i nieregularność założenia [...] była świadoma. Wydaje się jednak niemożliwe, aby był to tylko wynik przypadku lub konieczności – nie brakowało tu przecież warunków, ani przestrzeni dla stworzenia regularnego, symetrycznego dziedzica, a wobec istnienia poprzednio jedynie dworu drewnianego, fundator nie był skrzepowany w wyborze miejsca”. Zob. tamże, s. 94.

ryc. 120 f.

przekroje historyczne zespołu ziemskiego w Gułtowach

Źródło: oprac. autora na podkładach *Mess-tischblätter*, ark. 2000 (3670), lata 1889, 1911 i 1944

Układ ten błędnie nasuwa skojarzenia z owalnicą i może stanowić klucz dla zrozumienia układów urbanistycznych Wrześni, Kórnik, Kostrzyna⁴⁵¹ oraz innych wielkopolskich miast⁴⁵².

⁴⁵¹ Od dziesięcioleci toczy się dyskusja na temat wielkości i usytuowania owalnic, na których oparto układy urbanistyczne Wrześni i Kórnik. Takie podejście wydaje się „ślepa uliczka”, gdyż zmusza badaczy do spoglądania na plany obu miast przez perspektywę rzekomo zakorzenionych w ich układach owalnic. Rysunki hipotetycznych owalnic dla Wrześni, kreslonych przez Ignacego Tłoczka, Anny Rogalanki i Andrzeja Chudziaka, zestawili Maciej Nowacki i Krystyna Sulowska-Tuszyńska. Zob. Nowacki M., Sulowska-Tuszyńska K., *Miasto lokacyjne we Wrześni w świetle badań archeologicznych*, [w:] *Archeologia powiatu wrzesińskiego*, red. Brzostowicz M., Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich, Poznań–Września 2003. Autorzy wyżej wspomnianego tekstu stwierdzili, że problem zasięgu owalnicy pozostaje nierozwiązany ze względu na brak archeologicznego rozpoznania terenu. Tymczasem decydująca dla wyjaśnienia układu miasta może być wiedza na temat historycznych układów ruralistycznych. Bardzo interesująco przedstawia się to zagadnienie na de ustaleń Henryka Müncha, który we wnioskach swojej pracy wykazał potrzebę dalszych badań nad wpływem kolonizacji wiejskiej na prawie niemieckim na kształtowanie rozplanowania miejskiego. Badacz dostrzegł owalnicowe jądro w wielu układach urbanistycznych, wskazując, że było ono pierwotnie placem targowym, który stopniowo zabudowywano (np. Żerków, Kalisz, Kościan, Łabiszyn, Konin, Międzychód). W tej samej grupie umieścił Wrześnię, zaznaczając, że w tym przypadku główna droga jest ułożona poprzecznie do osi miasta. Uznał także, że istniała szczególna zależność między owalnicowym jądrem miasta a kościołem zlokalizowanym poza nim. Wyjątkiem dla niego był tylko Czarnków i Wronki z centralnie umieszczoną świątynią (zob. Münch H., *Geneza rozplanowania miast wielkopolskich XIII i XIV wieku*, Polska Akademia Umiejętności, Kraków 1946, s. 182–189, 227). Zapominając w tym miejscu o Wrześni, Münch nie zaznaczył, że te trzy układy urbanistyczne nie posiadają zakończonego wzorcowo owalnicowego jądra. Stąd niewykluczone, że bazą, do której tylko „podwiązano” układ urbanistyczny, była starsza geneza ulicówki v-kształtnej. Podobną sytuację przestrzenną posiada Kostrzyn, który według Müncha przed lokacją przed lokacją stanowił jedynie wieś na prawie niemieckim (zob. Münch H., dz. cyt., s. 89). Być może była to także ulicówka v-kształtnej tępo zakończona od strony wschodniej, tj. doliny lewego dopływu Cybiny. Na bazie ulic wybiegających przy szerszym wylocie nawsia o szerokości około 100–120 m – a więc jak zauważono w innych tego typu wsiach od strony zajętej przez folwark – właściciel mógł swobodnie konstruować układ urbanistyczny. Zasięg takiego nawsia mogą dziś wyznaczać we Wrześni ulice Jana Pawła II, Kościelna i Rzeczna, w Gułtowach – ulice Pałacowa i Średzka, a w Kostrzynie – ulice Poznańska i Kościuski. Interesująco ten problem przedstawia się w Kórniku, gdzie aspekt przedlokacyjnych stosunków osadniczych poruszył ostatnio Tomasz Jurek. Zob. Jurek T. dz. cyt., s. 70. Według wyników tej pracy przedlokacyjny Kórnik, zwany później Starą Wsią, mógł znajdować się na zachodnim brzegu jeziora. Z kolei w bezpośrednim sąsiedztwie lokowanego Kórnik musieli znajdować się wieś Kędzemiń (pierwsza wzmianka z 1294 r.). Była to jedyna miejscowość wchodząca w skład parafii kórnickiej, której powstanie w istotny sposób łączy się procesem lokacji miasta. W tej sytuacji Tomasz Jurek uznał, że Kędzemiń należałoby lokalizować „na północ od niego [miasta], bo tylko tam widać dla niego miejsce”. Tymczasem jest wysoce prawdopodobne, że Kędzemiń stanowiło ulicówkę v-kształtną z nawsiem wyznaczonym przez ulice Średzką, Wojska Polskiego i Kolegiacką. Wybiegające z tego układu ulice (Wojska Polskiego i obecnie północna pierzeja placu Niepodległości) mogły zaważyć na kształcie obecnego rynku (być może początkowo jedynie na planie prostokąta przed fasadą świątyni). Na krótko przed lokacją Kędzemiń miasto to było wraz z Kórnikiem w rękach Bartosza Sokołowskiego, co ułatwiłoby kolejnym właścicielom (Górkom) na dowiązanie do Kędzemiń układu urbanistycznego z przeniesieniem na niego nazwy „Kórnik”. Dalsze podtrzymywanie stanowiska, głoszonego już przez Müncha, że cała przestrzeń między Placem Niepodległości a ulicą Wojska Polskiego miała stanowić pierwotnie jeden plac targowy, jest trudne do przyjęcia – nie tyle z powodu braku dostatecznej liczby na to dowodów, ile samych wymiarów takiego placu, który w zestawieniu z innymi miastami miałby wręcz dostateczne wymiary. Reasumując, kościół wzniesiony na nawsiu ulicówki v-kształtnej mógł stanowić zwornik przestrzenny między układem dawnej wsi a dowiązaniem do niego późniejszym układem urbanistycznym. Aspekt relacji między miastem a wsią w lokacyjnych procesach osadniczych pod kątem historycznym, w tym wchłanianie układów ruralistycznych przez układy urbanistyczne, poruszył ostatnio Bogusław Krasnowolski. Zob. Krasnowolski B., dz. cyt.

⁴⁵² Szczególną uwagę zwracają układy urbanistyczne Dubina, Konina, Szamocin i Żerkowa, w których na pierwszy rzut oka można dostrzec układ ulicówki v-kształtnej, a niekoniecznie owalnicy.

ryc. 121.

Gułtowy – historyczne rozplanowanie wsi i zespołu ziemskiego

Źródło: A – oprac. autora na podkładzie Google Maps; B – oprac. autora na podkładzie *Urmesstischblatt*, ark. 2000, 1830 r.

Zaniżony, podmokły teren po wschodniej stronie kościoła uniemożliwiał swobodne wytyczenie owalnicy. Układ ulicówki v-kształtnej – z zasady niewielki – okazał się niewystarczający dla pomieszczenia wszystkich osadników z wielu łączonych na tym terenie osad (ryc. 11). W rezultacie układ wsi przeciągnięto dalej na zachód przy pomocy typowej ulicówki, uproszczonej na początku XIX w. do wsi drogowej. Podobnie jak w innych ulicówkach v-kształtnych folwark został osadzony po stronie jej szerszego wylotu. To właśnie układ dwóch dróg wybiegających z nawsia, rozdzielonych niewielką doliną, wpłynął na współczesny wizerunek zespołu. W roku 1830 zabudowa folwarczna była skupiona wzdłuż drogi wychodzącej z południowego narożnika nawsia. W trakcie uwłaszczenia

zabudowania te zostały skumulowane w stojącym tuż dalej podwórzcu, a na ich miejscu wzniesiono kolonię domów pracowników folwarcznych (po 1945 r. zastąpiona blokami). Siedziba znajdowała się po północnej stronie wsi. Park nie integrował się z otoczeniem i swoimi granicami – wyraźnie wyodrębnił się z krajobrazu. Dopiero później przestrzeń rolniczą wzbogacono o sieć alei, dzielącą ją na mniejsze wnętrza krajobrazowe.

Trudno przyjąć, by właściciel stawiający u schyłku XVIII w. pałac w stylu zimnego baroku posiadał od początku wizję osadzenia swojej siedziby pośrodku parku krajobrazowego. Wydaje się, że podczas wznoszenia pałacu Bnińskiemu przyświecała wizja budowy osiowej kompozycji nowego założenia. Do dziś za pałacem znajdują się ślady regularnego założenia. Z kolei jeszcze na początku XIX w. przestrzeń między pałacem a stojącą przed nim zabudową posiadała charakter dziedzińca. Owa zabudowa zarejestrowana na mapie *Urmesstischblatt* z 1830 r. składała się dwóch budynków: mniejszego na planie prostokąta od strony wsi oraz obiektu na planie litery „U”. Ze względu na układ budynków (nie podporządkowujący się pałacowi) – a także topografię terenu, położenie względem układu ruralistycznego i zapiski historyczne – można domniemać, że zabudowa ta mogła stanowić pozostałość obronnego zespołu dworskiego, składającego się z budynku bramnego i drewnianego barokowego dworu⁴⁵³. Całość została posadowiona na osi drogi wychodzącej z nawsia⁴⁵⁴. Pozycja przestrzenna tej zabudowy wyznaczała zasięg parku angielskiego wprowadzonego tu w sposób wtórny. Samo trwanie tej budowli aż do początku XIX w., pomimo wzniesienia naprzeciw niej okazałego pałacu, może wynikać zarówno z jej ważności, jak i z faktu, że kolejni właściciele nie rezydowali na stałe w Gułtowach⁴⁵⁵. Przestrzeń po południowej stronie tego kompleksu zabudowań nie była zagospodarowana jako park. Współczesne położenie stajni/wozowni względem pałacu przywodzi na myśl swobodne rozstawienie w przestrzeni obu budowli, choć pierwotnie tak nie było. Oceniając tę relację, należy brać pod uwagę fakt, że bryła wozowni była związana ze starszą siedzibą, stojącą znacznie bliżej niż obecny pałac⁴⁵⁶. Teren zespołu przecinał prostolinijny (choć nie na osi pałacu) trakt łączący siedzibę z podwórzem folwarcznym na planie prostokąta⁴⁵⁷. Po roku 1830 po zachodniej stronie pałacu wzniesiono nową oficynę⁴⁵⁸, co zapewne wiąże się z rozbiórką starego dworu. Na

■

⁴⁵³ Oznaczona na mapie *Urmesstischblatt* kolorem czerwonym zabudowa koncentruje się w rejonie pałacu i na folwarku. Trudno przyjąć, by po budowie pałacu tuż przed jego fasadą wzniesiono nowe budynki nie wiążące się z nim kompozycyjnie. Wskazuje to raczej na ich starszą genezę. Nowych informacji dostarcza także wizja dworu z 1726 r., która wspomina o dworze i budynku bramnym (samborze) o dwóch izbach. W dokumencie wymieniono również szereg zabudowań folwarcznych (obora, dwa chlewy, szopa, stajnia, wozownia, wołownia, piekarnia, dwa chlewiki, karmnik, mieszkanie, mielcuch, trzy stodoły, owczarnia). Zob. APP, Księgi sądu i urzędu grodzkiego w Poznaniu, sygn. Poznań Gr. 920, k. 429–434. Na podstawie wyżej wspomnianego dokumentu oraz wizji z 1772 r. Zofia Ostrowska-Kęmbłowska uznała, że stary dwór był poprzedzony dziedzińcem z oficynami i powiązany z zabudowaniami gospodarczymi. Analiza wskazanych dokumentów przeczy jednak tym ustaleniom. Zob. Ostrowska-Kęmbłowska Z., *Pałace...*, dz. cyt., s. 92; APP, Księgi sądu i urzędu grodzkiego w Poznaniu, sygn. Poznań Gr. 920, k. 429–434, sygn. Poznań Gr. 1129, k. 51–52.

⁴⁵⁴ Spoglądając na topografię terenu, omówiony kompleks zabudowy znajdował się na osi drogi wychodzącej z północnej pierzei nawsia. Być może podkreślała to lokalizacja budynku bramnego, lecz z powodu braku archiwalnej kartografii w większej skali, w tym przede wszystkim planu gruntowego, nie można tego potwierdzić.

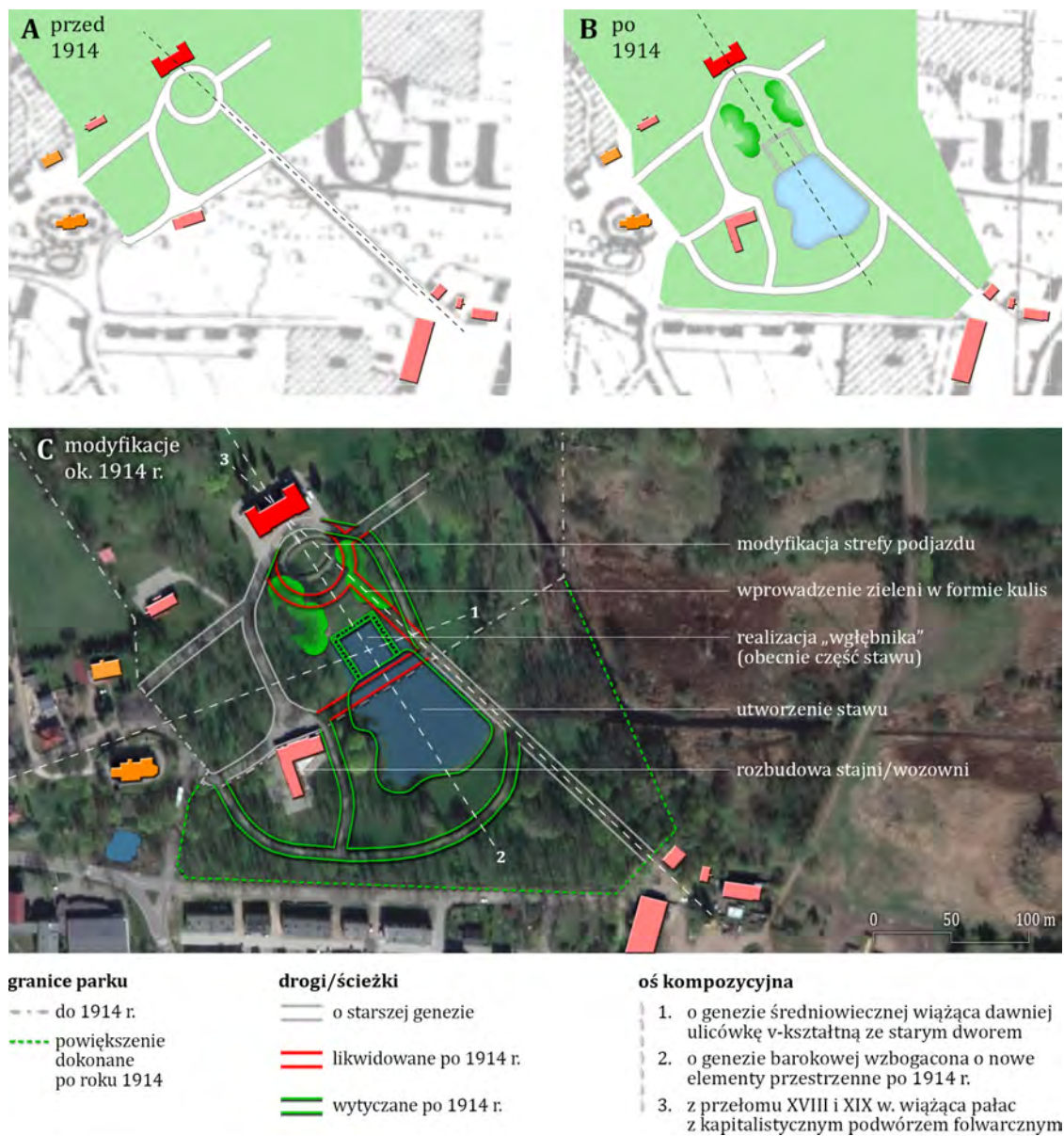
⁴⁵⁵ Kolejni z Bnińskich tytułowali się jako „panowie na Biezdrowie”. Gułtowski pałac stał się pełnoprawną siedzibą dopiero około 1915 r., gdy właścicielem stał się Adolf Bniński. Zob. Ruciński K., *Dwory i pałace wielkopolskie*, nakładem A. Fiedlera, Poznań 1913, s. 10–11.

⁴⁵⁶ Ponadto budynek ten mógł zostać posadowiony na miejscu starszego obiektu.

⁴⁵⁷ Arkusz XIX *Mapy Prus Południowych (Karte von Südpreußen)* z roku 1793 ukazuje zespół rozdzielony na dwa odrębne, niepołączone ze sobą kompleksy zabudowy. Krytyczna analiza tego rysunku dowodzi, że sporych rozmiarów prostokątne podwórze jeszcze wówczas nie istniało, a o jego położeniu mogła zadecydować lokalizacja pałacu. Oś kompozycyjna wyprowadzona ze środka bryły pałacu przecinała istniejące już od dawna zagłębienie terenowe. By móc ją podkreślić drogą, należało ją nieznacznie odchylić na wschód. Współcześnie środkowy fragment tej drogi biegnie skarpą nad brzegiem stawu.

⁴⁵⁸ Według dotychczasowego stanu wiedzy oficyna powstała w XVIII w. wraz z pałacem i wozownią. Przeczy temu arkusz *Urmesstischblatt*, ark. 2000, 1830 r.

ryc. 122.

Zmiany kompozycyjne parku w Gułtowach około 1914 r.

Źródło: A, B – oprac. autora na podkładach *Messtischblätter*, ark. 2000 (3670), lata 1889 i 1911; C – oprac. autora na podkładzie Google Maps

kolisty podjazd – być może utworzony między nowym pałacem a starym dworem – wiodła droga pozbawiona drzew, co wraz z pozbawionym drzew przedpolem pałacu przywodzi na myśl barokowy sposób komponowania krajobrazu służący zmonumentalizowaniu bryły siedziby. Kierując się na ten trakt, nie przekraczano strefy podwórza folwarcznego, stąd mógł on funkcjonować aż do początku XX w. Po roku 1914⁴⁵⁹ reprezentacyjny charakter tej przestrzeni został zatarty przez włączenie jej do granic parku (ryc. 122).

⁴⁵⁹ W latach 1889–1911 przestrzeń zespołu nie ulegała większym zmianom. Dokonane później modyfikacje należy wiązać z Adolfem Bnińskim, który otrzymał Gułtowy po ślubie z Marią Skórzewską (rok 1914).

Status głównego wjazdu zyskał ten naprzeciw kościoła, ponieważ od tej strony do stajni/wozowni dostawiono prostopadłe skrzydło, którego elewacja zyskała charakter fasady najazdowej. W centralnej części założenia powrócono do barokowej kompozycji podporządkowanej bryle pałacu. Ta uzyskiwała wreszcie wygląd monumentalnej osi, którego jednak nigdy wcześniej aż tak wyraźnie nie posiadała. Jej forma została uplastyczniona przez krajobrazowy charakter otoczenia. Drogę dawniej łączącą stajnię ze starym dworem zlikwidowano, a w centrum parku utworzono staw. Zmianie uległa także trajektoria tracącej na znaczeniu głównej drogi wiodącej już nie na kolisty, lecz jedynie podkowiasty podjazd umieszczony przed pałacem. Miejsce zajmowane wcześniej przez stary dwór zostało obniżone na kształt barokowego wgłębnika, który odwzorowywał układ jego zabudowy⁴⁶⁰. Niwelacja tego terenu była konieczna, aby bryła pałacu była doskonale widoczna z przeciwległego brzegu stawu. W rezultacie, spoglądając na pałac od strony południowej, poprzedzały go kolejno trzy płaszczyzny: tafla wody, wgłębnika i strefy podjazdu. W tej ostatniej przy pomocy zieleni utworzono kulisy, dzięki którym powstał znany dziś wizerunek siedziby „zatopionej” w zieleni. Niestety w latach 1975–1988 „wgłębnik” został zlikwidowany na okoliczność powiększenia stawu. Nie mając dostatecznej świadomości, utracono nawarstwienie być może najważniejsze dla historii zespołu. Dokonana przed kilkoma laty rewitalizacja pałacu i części parku uczytelniła główne powiązania kompozycyjne poza związkami z folwarkiem. Przestrzeń przed pałacem w postaci owalnego klombu przypominającego podjazd jest niezrozumiała. Mimo tych mankamentów park w Gułtowach należy bez wątpliwości do jednych z najlepiej zadbanych założeń zieleni na ziemi średzkiej.

■ Koszuty i Jarosławiec

Intrygującym obiektem jest zespół ziemski w Koszutach. Siedziba datowana na ok. 1760 r., wzniesiona prawdopodobnie dla Józefa Zabłockiego, ze względu na wizerunek architektoniczny jeszcze bardziej niż w przypadku Gułtów jest intuicyjnie przypisywana do fazy baroku (ryc. 14). Istnieje jednak na tym polu wiele wątpliwości, a nawet sprzeczności. W momencie rozpoczęcia działań regulacyjno-uwłaszczeniowych koszucki dwór, podobnie jak pałac w Gułtowach, stał już w urządzonym parku o stylu krajobrazowym, co – trzeba przyznać – było na ziemi średzkiej wówczas rzadkością. Najbardziej zaskakującym jest jednak usytuowanie dworu i zorientowanie jego fasady w kierunku południowego wschodu (ryc. 123). Istotnie, według archiwalnych materiałów kartograficznych (plan gruntowy – ryc. 124b, arkusze *Messischblätter* – ryc. 128) reprezentacyjny dojazd pod siedzibę odbywał się od zachodu, przez co funkcję fasady najazdowej pełniła elewacja ogrodowa dworu. Taki też układ komunikacyjny wraz z kompozycją zieleni zrealizowano zgodnie z planem gruntowym podczas kilkudziesięcioletniej, bardzo pracochłonnej rewaloryzacji i rekonstrukcji parku⁴⁶¹. Zaprezentowane uwarunkowania przestrzenne tylko pozornie nie spełniają wymogów tak bardzo oczekiwanej w tym miejscu kompozycji barokowej. Kluczem jest rozpoznanie historycznej organi-

⁴⁶⁰ Wgłębnik jest doskonale widoczny na zdjęciu pałacu z 1934 r. autorstwa Henryka Poddębskiego, a także na planie inwentaryzacyjnym parku z 1975 r. Obszar wgłębnika musiał zostać włączony w strukturę stawu do roku 1988, ponieważ pochodząca z tego roku fotografia Bogusława Linette ukazuje już układ wyraźnie zmodyfikowanych skarp. Por. APP, Archiwum fotograficzne Henryka Poddębskiego, sygn. 222; Olszewski T., *Ewidencja inwentaryzacyjna parku w Gułtowach województwo Poznańskie*, maszynopis niepublikowany, Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Poznaniu, Cyfrowe Archiwum im. Józefa Burszty, Poznań 1975, nr inw. 002895n.

⁴⁶¹ Tego ambitnego działania podjął się Tadeusz Osyra, kustosz Muzeum Ziemi Średzkiej w latach 1980–2008, który z rąk ministra kultury i sztuki otrzymał złoty medal za zasługi w ochronie i pielęgnacji zabytkowych założeń ogrodowych. Na temat rekonstrukcji parku pisał sam jej autor: Osyra T., *Muzeum ziemi średzkiej. kilka uwag na temat podjętej próby rekonstrukcji krajobrazowego parku przydworskiego*, „Średzki Kwartalnik Kulturalny” nr 2, Środa Wielkopolska 2001, s. 8–13.

ryc. 123. Inwentaryzacja fotograficzna zabudowy związanej z zespołem ziemskim w Koszutach
 A – zabudowa historyczna i lokalizacja ujęć fotograficznych; B–F – inwentaryzacja fotograficzna
 Źródło: A – oprac. autora na podkładzie Google Maps; B–F – fot. autora

ryc. 124.
Koszuty – historyczne rozplanowanie wsi i zespołu ziemskiego

Źródło: A – oprac. autora na podkładzie Google Maps; B – oprac. autora na podkładzie APP, Starostwo Powiatowe w Środzie, sygn. L. Sro. 44

zacji przestrzennej zespołu przez pryzmat nowych ustaleń z zakresu ruralistyki i analizy krytycznej archiwalnej kartografii oraz przegląd niedostępnych wcześniej dla badaczy materiałów źródłowych.

Barokowa kompozycja zespołu w Koszutach opiera się na dwóch osiach kompozycyjnych (ryc. 124). Oś kompozycyjna oparta na głównej drodze wiejskiej (1) idealnie trafia w półokrągły

ryzalit umieszczony w fasadzie ogrodowej dworu (ryc. 123b). Ten zabieg kompozycyjny z pewnością nie uszedł uwadze innym badaczom. Z powodzeniem można go uznać za skutek realizacji działań regulacyjno-uwłaszczeniowych w zakresie prostowania dróg. Wskazuje na to projekt sztywno zarysowanego traktu na planie gruntowym z 1830 r. (ryc. 124b). Wzrost reprezentacyjności dworu poprzez wtórne ukierunkowanie na niego osi drogi nie jest jednak do końca prawdą. Układ ruralistyczny Koszut stanowił modelową owalnicę, tj. nawsie w kształcie trójkąta powstałego na skutek załamania jednego z boków ulicówki na rzecz stojącego pośrodku niego kościoła. Koszucki folwark – analogicznie jak w innych zidentyfikowanych tego typu układach – został ulokowany po stronie najkrótszego boku nawsia. Droga przebiegająca po południowej stronie kościoła nie spełniała już podczas uwłaszczenia swojej pierwotnej funkcji. Rolę drogi przelotowej odgrywał trakt w północnej części nawsia. Stojący na jej osi dwór wykorzystał tylko tę sytuację, podwiązując się jak w Gułtowach pod układ ruralistyczny.

Przeprowadzona na początku XIX w. regulacja wsi tylko przywróciła wytyczony podczas lokacji prostoliniowy przebieg drogi. Pod koniec XVIII w. reprezentacyjność traktu związanej z dworem podkreślała aleja drzew po jego zachodniej stronie⁴⁶². Czysto użyteczny element komunikacyjny został osadzony w kategoriach piękna. Druga z osi wyznaczona prostopadłe do dworu (2) przesywała na początku XIX w. gazon w kształcie serca, dwór, park, po czym niknęła w krajobrazie rolniczym pozbawionym zadrzewień śródpolnych.

W perspektywie tych ustaleń trudno przyjąć, by gruntownie przebudowany lub nowo wzniesiony dwór nie uzyskał przynajmniej na początku reprezentacyjnego wjazdu od frontu, tj. od strony wschodniej. Badacze starali się wytłumaczyć to tym, że obecny dwór z ok. 1760 r. zajął najprawdopodobniej miejsce poprzedniego domu o niezbyt sprzyjającym usytuowaniu dla utworzenia wokół niego kompozycji według zasady *entre cour et jardin*⁴⁶³. Tymczasem w 1830 r. brak kompozycji barokowej przed dworem nie wyklucza, że wraz z jego budową (ewentualnie przebudową) takie plany nie tyle nie istniały, ile po prostu nie uległy pełnej realizacji i/lub szybko zostały zmodyfikowane przez nowe trendy w sztuce ogrodowej. Sprzyjające byłoby dla tego późniejsze, niż się powszechnie uważa, wzniesienie obecnej bryły dworu, ponieważ powstanie siedziby datowanej na rok ok. 1760 wiązałoby się choćby z uproszczoną kompozycją barokową, która zachowałaby swoją główną strukturę podczas przekomponowania ogrodu na park krajobrazowy. W obliczu nowych angielskich wzorców właścicielom trudno było zrezygnować z repertuaru barokowych kompozycji, w tym przede wszystkim geometrycznego podjazdu i drogi na osi siedziby⁴⁶⁴. Przeprowadzona, wieloaspektowa analiza poddaje w wątpliwość dotychczasowe przypuszczenia badaczy i rysuje inny, a zarazem bardziej skomplikowany, palimpsest zespołu w Koszutach. Hipotetyczny scenariusz zdarzeń jako zestaw dziewięciu opisanych poniżej nawarstwień przestrzennych od połowy XVIII w. do współczesności zawarto na ryc. 125.

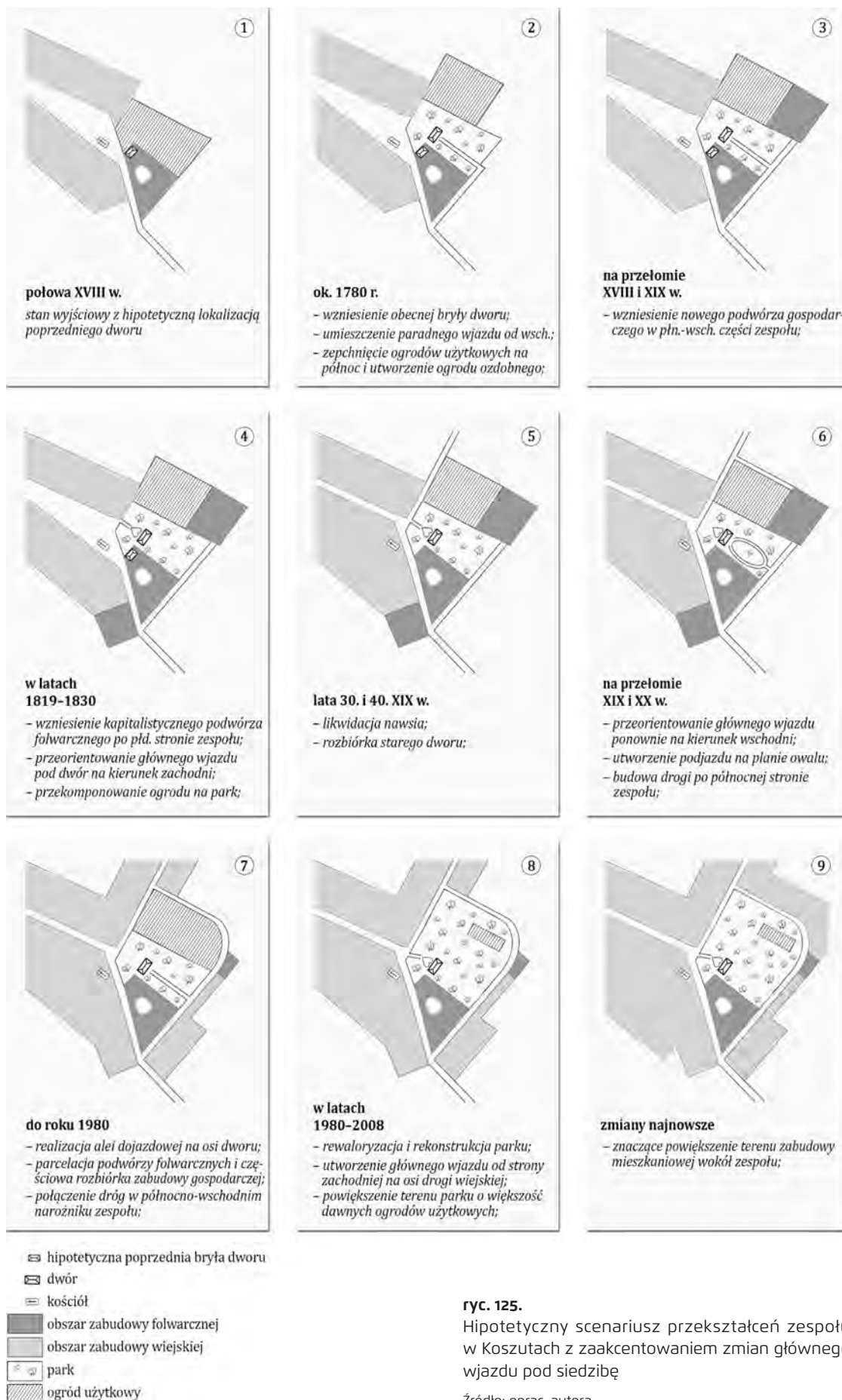
■

⁴⁶² Aleja widoczna jest na arkuszu XXVI *Mapy Prus Południowych* z 1793 r.

⁴⁶³ Według Tadeusza Osyry wraz z budową dworu nie istniała koncepcja zmiany jego otoczenia podług zasad barokowej kompozycji przestrzennej. Dla choćby hipotetycznego roztawienia przed dworem oficyn utrudnieniem mógł być staw po jego północno-wschodniej stronie. Zob. Osyra T., *Dwór w Koszutach – próba odtworzenia przekształceń budynku*, „Średzki Kwartalnik Kulturalny” nr 3, Środa Wielkopolska 2007, s. 58. W ostatnim czasie do prawdopodobnego scenariusza zmian przestrzennych zespołu odniósł się Jacek Piotrowski, dyrektor Muzeum Ziemi Średzkiej. Według niego przed fasadą dworu, zamiast obecnej polany, znajdowało się podwórze gospodarcze, utrudniające wytyczenie np. paradowej alei. Zob. nagranie na Facebooku z dnia 29 kwietnia 2020 r.: http://facebook.com/MuzeumZiemiSredzkiej/ideos/231952074724229/?__so__=channel_tab&__rv__=all_videos_card, [dostęp 30.04.2020].

⁴⁶⁴ Świadczą o tym wyniki badań na ziemi średzkiej i ustalenia Zofii Ostrowskiej-Kęblowskiej. Zob. Ostrowska-Kęblowska Z., *Architektura...*, dz. cyt., s. 130–131.

ryc. 125. Hipotetyczny scenariusz przekształceń zespołu w Koszutach z zaakcentowaniem zmian głównego wjazdu pod siedzibę

Źródło: oprac. autora

- 1) Spoglądając na warunki topograficzne i przestrzenne, za lokalizację pierwotnego folwarku szlacheckiego należałoby uznać zabudowę skupioną wokół istniejącego do dziś sporej wielkości stawu przed oficyną. Być może poprzednia siedziba – opisywana w XVIII-wiecznych lustracjach jako zniszczona i wymagająca szybkiego remontu⁴⁶⁵ – zajmowała nie tyle pozycję obecnego dworu, ile domykała intrygująco pustą już od uwłaszczenia zachodnią pierzeję folwarku, korespondując z położoną naprzeciw bryłą kościoła. Do czasu uwłaszczenia znajdował się tam nieznaną ze swojej funkcji budynek, którego miejsce zajął park⁴⁶⁶.
- 2) Według hipotez koszućka siedziba zajmuje swoją pozycję od dawna, a jej zorientowanie wpisuje się w dobrze przyjętą tradycję orientowania dworów na godzinę 11.00⁴⁶⁷. Przekonanie to wydaje się jednak nadinterpretacją, gdyż w prezentowanym scenariuszu zdarzeń usytuowanie obecnego dworu mogło polegać na „wysunięciu” jego bryły z pierzei folwarku do momentu nakierowania go na oś wiejskiej drogi. Podobną w skutkach kompozycję zarejestrowano w Winnej Górze, gdzie barokowy dwór zajmuje pozycję tuż obok założenia folwarcznego na wprost wiodącej ku niemu drogi (ryc. 119b). Odległość takiego „wycofania” siedziby z folwarku wydaje się niewielka, jednak w praktyce okazywała się akceptowalna również i w znacznie późniejszych czasach⁴⁶⁸. Po określeniu pozycji koszućkiego dworu należało go zorientować w taki sposób, by podporządkowana mu oś kompozycyjna została racjonalnie osadzona w strukturze wsi. Rezultatem tych poczynań stała się oś, która nie ingerowała w zabudowę folwarczną i swobodnie wkraczała w otwarty krajobraz, przy czym od zachodu została domknięta zagrodami chłopskimi. Tak zredukowana kompozycja o barokowej prominencji wskazywałaby na jej zapóźnione powstanie, znane także z Biskupic koło Giecza (ryc. 132b). Zorientowanie dworu w Koszutach na *de facto* godzinę 8.40⁴⁶⁹ może stanowić balans między zastanymi uwarunkowaniami przestrzennymi a przyjętym tradycyjnie zorientowaniem dworów. To poprzednia bryła siedziby, hipotetycznie domykająca zachodnią pierzeję podwórza, mogła z powodzeniem posiadać orientację na godzinę 11.00. Barokowy dwór wzniesiony poza tą strefą nie mógł liczyć na taki przywilej. Prowadząca przed niego paradna droga wiodłaby w dość mało praktyczny, ale nie unikalny na ziemi średzkiej, sposób (ryc. 126). Również w Jarosławcu droga do drewnianego dworu miała intrygujący przebieg, służący zwiększeniu reprezentacyjności siedziby poprzedzonej kolistym podjazdem. Wzdłuż końcowego odcinka tej drogi wzniesiono niewielką, regularną kolonię domów deputatników, do czego doszło na przełomie XVIII i XIX w.⁴⁷⁰. Inspiracją tych rozwiązań mogły być

■

⁴⁶⁵ Lustracje z lat 1737 i 1740 opisują zniszczony dwór przypominający układem wnętrza wzór dworu chudopacholskiego, propagowanego przez Jakuba Kazimierza Haura w *Ziemiańskiej generalnej ekonomice* z 1675 r.

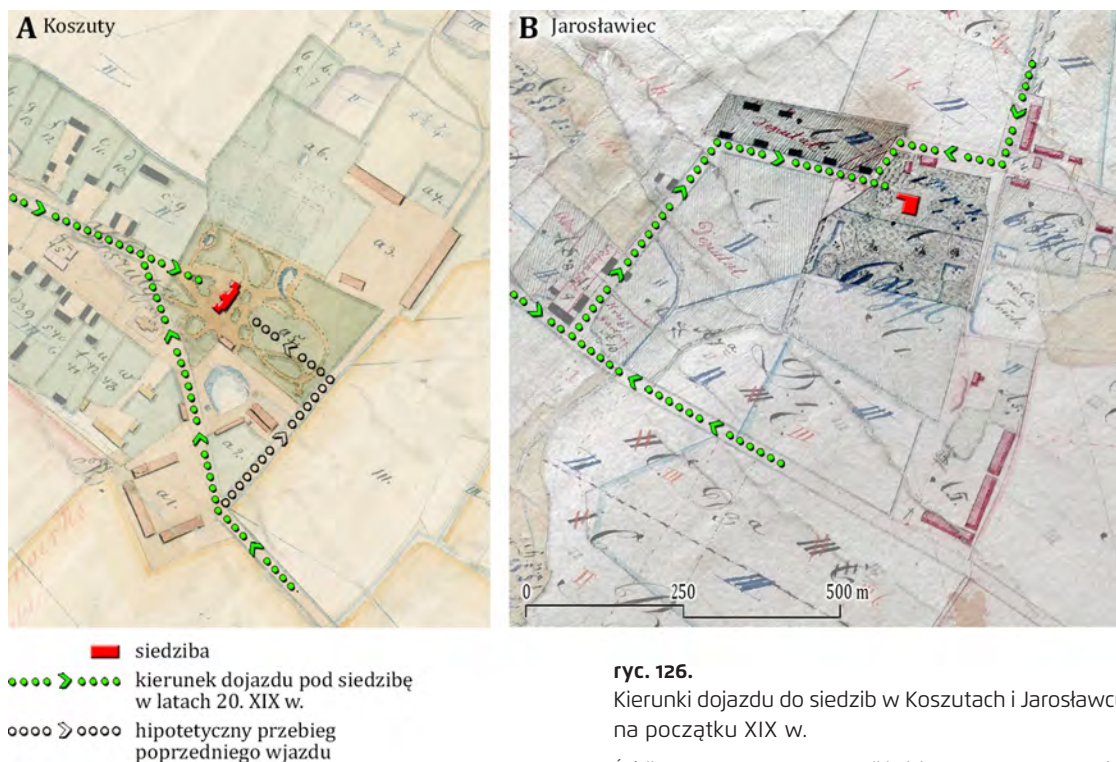
⁴⁶⁶ Informuje o tym arkusz *Urmestischblatt* nr 2066 z roku 1830. Plan gruntowy datowany na ten sam rok, lecz rozrysowany na bazie pomiarów z 1827 r., przedstawia identyczne rozplanowanie wszystkich zabudowań zespołu z wyjątkiem tego jednego budynku. Prawdopodobnie podczas sporządzania planu mierniczy został poinformowany przez właściciela wsi, aby nie nanosił tego obiektu z uwagi na jego planowaną rozbiórkę. Identyczny zabieg bywał stosowany wobec zabudowy chłopskiej, która zgodnie z recesem miała być translokowana lub rozebrana. Wymiary wzorcowego dworu chudopacholskiego Jakuba Haura (zob. przyp. 465.) wynoszące około 10 × 15 metrów, do których mógł nawiązywać koszućki dwór, umożliwiałyby jego swobodne posadowienie w zachodniej pierzei podwórza.

⁴⁶⁷ Pogląd ten jest popularyzowany przez w zasadzie wszystkie opracowania naukowe i popularnonaukowe.

⁴⁶⁸ Bez względu na epokę siedziby stawiano zazwyczaj w pobliżu podwórz gospodarczych. Przed uwłaszczeniem wskazują na to choćby lokalizacje dworu w Winnej Górze i pałacu w Siedlcu. Siedziby, które wzniesiono po roku 1823 na surowym korzeniu, stoją zwykle tuż obok starszych znajdujących się np. w pierzei podwórza, o czym szerzej na ten temat w rozdziale 5.3.

⁴⁶⁹ Za to cenne spostrzeżenie dziękuję Sławkowi Pawłowskiemu.

⁴⁷⁰ Wieś folwarczna Jarosławiec została znacząco przebudowana w latach 1793–1820, czego dowodzi analiza archiwalnej kartografii. To właśnie w Jarosławcu nastąpiło – tak oczekiwane i zarazem wątpliwe w Koszutach – utworzenie parku na miejscu podwórza gospodarczego. Nowy folwark składający się z dwóch podwórz wzniesiono we wschodniej części wsi. Por. *Mapa Prus Południowych*, ark. XXVI, 1793 r.; BK, sygn. M III 604.

ryc. 126.

Kierunki dojazdu do siedzib w Koszutach i Jarosławcu na początku XIX w.

Źródło: A – oprac. autora na podkładzie APP, Starostwo Powiatowe w Środzie, sygn. L. Śro. 44; B – oprac. autora na podkładzie BK, sygn. M III 604

- Koszuty, ponieważ Jarosławiec stanowił rodzinny majątek Augustyny Śniegockiej, żony Józefa Zabłockiego. Droga wyznaczająca do dziś wschodnią granicę koszuckiego parku mogła powstać z myślą o pełnieniu funkcji reprezentacyjnych. Utworzenie założenia ogrodowego wokół dworu spowodowało zepchnięcie ogrodów użytkowych na północ zespołu.
- 3) Rozwój gospodarki folwarcznej wiódł do powstawania nowych obiektów gospodarczych. Przy uwzględnieniu bezpieczeństwa pożarowego wznoszono je zwykle w oddaleniu od siedziby. Kompleks tej zabudowy, z którego jeszcze do lat 60. XX w. przetrwał szachulcowy spichlerz, został wzniesiony na przedłużeniu drogi wiodącej do dworu⁴⁷¹. Folwark szlachecki stawał się podwórzem dworskim związanym z siedzibą, a wielkokubaturowe obiekty były podwaliną podwórzca folwarcznego⁴⁷². Być może już wtedy przeorientowano wjazd pod dwór na ten uwidoczniiony na planie z 1830 r. lub – co bardziej prawdopodobne – stało się to nieco później w nowych uwarunkowaniach przestrzennych.
  - 4) Podjęcie decyzji o przeorientowaniu głównego wjazdu pod dwór mogło wynikać z użyteczności, tj. znajdującego się na zachód od zespołu punktu ciężkości wsi oraz kierunku dojazdu do Poznania i Środy⁴⁷³. Wydaje się, że decydująca była lokalizacja nowego, kapitalistycznego

■

⁴⁷¹ Prawdopodobnie wielkokubaturowa zabudowa gospodarczo-produkcyjna położona po północno-wschodniej stronie dworu powstała już po ustaleniu barokowej osi kompozycyjnej. Według ustaleń Anny Sikorskiej, badaczki drewnianych dworów doby baroku, tego typu budynki powinny być odsunięte od głównej drogi, niezbyt daleko od siedziby, niekiedy na skraj parku. Zob. Sikorska A.M., dz. cyt., s. 21–22.

⁴⁷² Szerzej na ten temat zob. s. 336–339.

⁴⁷³ Najkrótsza droga do Środy wiodła przez Słupię, czyli w kierunku wschodnim. Niewykluczone jednak, że ze względu na jej stan na podróż obierano nieco dłuższy trakt, wiodący początkowo w kierunku zachodnim do Kromolic, a dalej przez Januszewo i Jarosławiec do samej Środy. Za wskazanie tej argumentacji dziękuję dr inż. arch. Gabrieli Klause.

podwórza folwarcznego, które wzniesiono od podstaw po południowej stronie zespołu. W ten oto sposób położone naprzeciw siebie podwórza dworskie i folwarczne utworzyły jeden organizm gospodarczy. Podobną sytuację przestrzenną zarejestrowano w Krerowie na planie z 1818 r. (ryc. 174). Ta uwaga jest istotna, ponieważ już rok później wdowa po Augustynie Zabłockim (zm. 1816 r.), synu Józefa, wyszła za mąż za Antoniego Swiszulskiego z Krerowa, dzierżawcę tamtejszego majątku⁴⁷⁴. Nie można wykluczyć, że Krerowo stało się inspiracją przy wznoszeniu nowego podwórza w Koszutach, ukończonego jeszcze przed rozpoczęciem działań regulacyjno-uwłaszczeniowych⁴⁷⁵. Droga z Krerowa do koszuckiego dworu musiałaby przekraczać strefę połączonych ze sobą podwórz, co mogło przesądzić o przeorientowaniu reprezentacyjnego wjazdu. O stosunkowo szybkiej likwidacji wjazdu od strony wschodniej zadecydowały hasła użyteczności, a nie paradny okres baroku. Nowy wjazd usytuowano od strony zachodniej, lecz nie – jak się zdaje – na osi drogi wiejskiej, a na barokowej osi podporządkowanej bryle dworu⁴⁷⁶. Wypadkową tych decyzji był kształt gazonu w kształcie serca. Utworzenie na początku XIX w. parku w stylu krajobrazowym, wokół stosunkowo niedawno wzniesionej siedziby, byłoby stosunkowo łatwym w realizacji działaniem, ignorując paradny wjazd i zredukowaną barokową oś kompozycyjną. Podczas uwłaszczenia parki angielskie zidentyfikowano w zaledwie czterech wsiach na ziemi średzkiej. Oprócz Gułtów i Koszut modne wówczas założenia zieleni znajdowały się w Jarosławcu oraz Iwnie, gdzie mieszkała Julianna Zabłocka, córka Józefa Zabłockiego, żona Józefa Ponińskiego z Wrześni. Ze względu na koligacje rodzinne założenia parkowe w Koszutach, Jarosławcu i Iwnie mogły posiadać wspólne źródło inspiracji. Na początku XIX w. taką rolę mogło odgrywać wśród ziemian wydane w 1805 r. dzieło *Myśli różne o sposobie zakładania ogrodów* Izabeli Czartoryskiej⁴⁷⁷.

- 5) Podczas realizacji działań regulacyjno-uwłaszczeniowych doszło przede wszystkim do likwidacji średniowiecznego nawisła. Przebieg głównej drogi wiejskiej wyprostowano względem obecnej bryły dworu. Hipotetycznie usunięto wówczas poprzednią siedzibę.
- 6) Po 1890 r., za czasów rodziny Kosińskich, spadkobierców majątku Koszuty, sposób dojazdu pod siedzibę uległ kolejnej już zmianie. Przed fasadą dworu umieszczono obszerny, owalny podjazd, co było dość powszechnym zabiegiem kompozycyjnym na przełomie XIX i XX w. Na podjazd prowadziła centralnie usytuowana brama wjazdowa (ryc. 127). Działanie to mogło wynikać z inspiracji i doświadczeń, jakie uzyskali Kosińscy w Połaziejewie, którego byli właścicielami w latach 1872–1883. To prawdopodobnie za ich sprawą przeprowadzono reorientację tamtejszej siedziby i utworzono przed nią podjazd, na który wiodła droga omijająca folwark⁴⁷⁸. W przypadku Koszut drogę tą wyznaczała od strony Środy Wielkopolskiej⁴⁷⁹ sekwencja trzech bram (ryc. 127a). Przy drugiej z nich znajdowała się stajnia

■

⁴⁷⁴ Do przynajmniej 1846 r. Krerowo wchodziło w skład domeny państwowej z siedzibą w Swarzędzu.

⁴⁷⁵ Podwórze folwarczne powstało po 1793 r., ale przed 1827 r., o czym informuje arkusz XXVI *Mapy Prus Południowych (Karte von Südpreußen)* z 1793 r. oraz plan gruntowy Koszut.

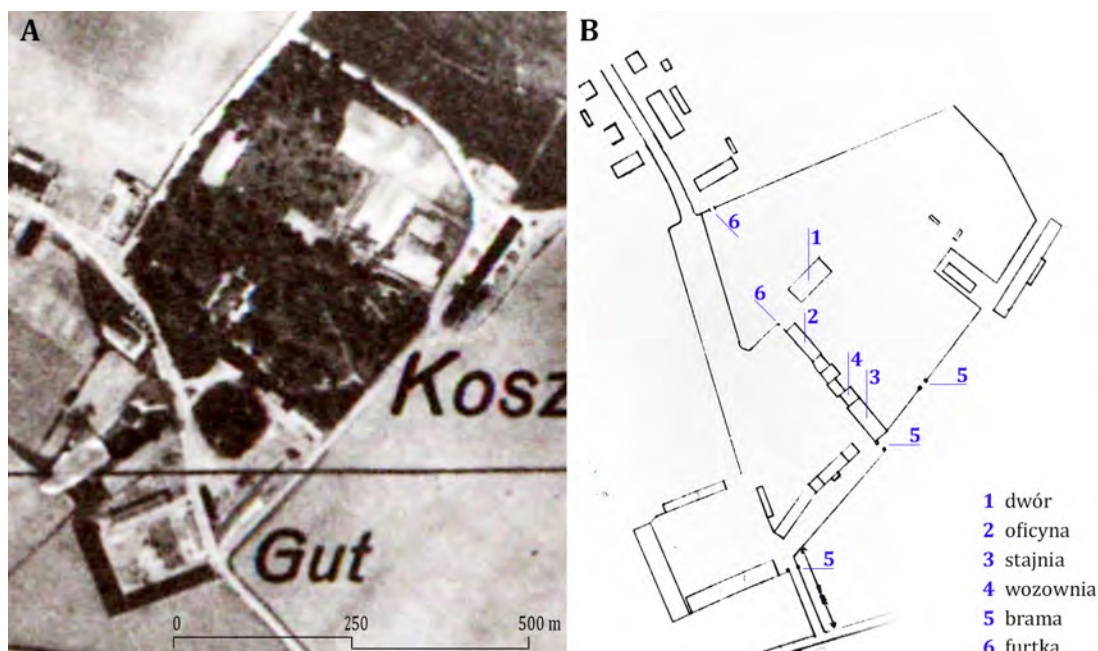
⁴⁷⁶ Główny wjazd ukazany na planie gruntowym może tylko pozornie sugerować jego usytuowanie na osi drogi wiejskiej. Arkusz *Messischblatt* z 1888 r. (ryc. 123a) wyraźnie ukazuje wjazd umieszczony na osi dworu.

⁴⁷⁷ Szerzej na ten temat pisze Gabriela Klause. Zob. Klause G., *Adaptacja Myśli różnych... Izabeli Czartoryskiej. Rewaloryzacja parku przy Muzeum Ziemi Średzkiej w Koszutach*, „Przegląd Zachodni” nr 4 (373), Poznań 2019, s. 276–278.

⁴⁷⁸ Szerzej na ten temat na s. 372–373.

⁴⁷⁹ Nie bez znaczenia dla przeorientowania głównego wjazdu pod dwór było wytyczenie w połowie XIX w. po południowej stronie Koszut nowego traktu komunikacyjnego, który wiodł bezpośrednio do Środy Wlkp.

ryc. 127.

Zespół ziemski w Koszutach w latach 40. XX w.

A – szkic z 1945 r. dołączony do protokołu z przejęcia majątku Koszuty na cele reformy rolnej; B – zdjęcie lotnicze z 1943 r.

Źródło: A – oprac. autora na podkładzie *Bildplan*, ark. 3769, 1943 r.; B – oprac. autora na podkładzie APP, Urząd Wojewódzki Poznański, sygn. 3302

i wozownia⁴⁸⁰. Droga wiodąca na podjazd utraciła w ten sposób charakter gospodarczy. Do położonych na jej końcu zabudowań gospodarczych wyznaczono wzdłuż północnej granicy parku nowy dojazd (por. ryc. 128a, 128b). Zarys paradnego podjazdu na osi dworu ukazuje zdjęcie lotnicze z okresu II wojny światowej (ryc. 127b). Obszar po zachodniej stronie dworu zadrzewiono m.in. jesionami i robiniami, co potwierdza decyzję o rezygnacji z dotychczasowego dojazdu przed dwór od strony wsi⁴⁸¹. Ze względu na słabą jakość dostępnych materiałów można zaledwie przypuszczać, że na osi domu utworzono niewielką aleję jesionową zakończoną furtką⁴⁸². Realizacja tych elementów nie była przypadkowa.

■

⁴⁸⁰ Stajnia składała się pierwotnie z dwóch połączonych brył krytych wspólnym dachem, widocznych jeszcze na zdjęciu lotniczym z 1976 r. (zdjęcie lotnicze nr 69_8218, GUGiK). Do dziś zachowała się tylko jej północna część. Powiązana architektonicznie jest z nią bryła wozowni (błędnie określana w ewidencji zabytków jako kuźnia).

⁴⁸¹ Według szacunków wykonanych na podstawie danych zawartych w ewidencji parkowej z roku 1976 r. wiek jesionów oraz robinii wskazywał na ich posadzenie na przełomie XIX i XX w. Grupę nieistniejących współcześnie robinii zarejestrował plan z 1976 r. oraz zdjęcie lotnicze z 1959 r., co wyklucza istnienie przedtem w tym miejscu drogi. Por. Awzan Z., Awzan K., *Ewidencja parku dworskiego w Koszutach*, maszynopis niepublikowany, Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Poznaniu, Poznań 1976, il. Plan parku z inwentaryzacją zieleni; Zdjęcie lotnicze nr 10_0170 z roku 1959, GUGiK.

⁴⁸² Przedwojenna ścieżka łącząca dwór z furtką nie wiodła – jak się zdaje – obecnym przebiegiem, lecz zgodnie ze szkicem z 1945 r. była usytuowana na osi siedziby – podobnie jak poprzedzający ją w tym miejscu dawny główny wjazd przed dwór. Do dziś teren na osi dworu porastają niemal wyłącznie jesiony, przy czym kilka starszych okazów drzew tworzy – być może tylko złudne – wrażenie szczytkowo zachowanej alei.

Stanowiła zapewne część szerszego programu mającego na celu przywrócić w założeniu parkowym ideę barokowej kompozycji przestrzennej, choć przy wykorzystaniu krajobrazowych środków kompozycyjnych. Niewątpliwie wpisuje się w tę wizję neobarokowa rozbudowa dworu z 1902 r.⁴⁸³. Taka sytuacja przestrzenna trwała przynajmniej do okresu II wojny światowej.

- 7) Po roku 1945 zespół w Koszutach przeszedł wiele negatywnych przekształceń: park uległ degradacji i niekontrolowanym wycinkom drzewostanu, spora część zabudowy folwarcznej uległa rozbiórce lub przekształceniom, na rozparcelowanych gruntach wokół zespołu powstała zabudowa mieszkaniowa i przemysłowa. W roku 1976 powstał projekt rewaloryzacji koszuckiego parku⁴⁸⁴. Autorzy opracowania i jednocześnie ewidencji parkowej stwierdzili po wizji w terenie, że „łukowa droga od strony frontowej dworku przebiega prawdopodobnie po pierwotnej trasie”⁴⁸⁵. Istotnie, była to jedna z dwóch dróg, które tworzyły owalny podjazd przed dworem. Z niewiadomych jednak względów – być może pod wpływem decyzji urzędu konserwatorskiego – zignorowano te ustalenia. Podjęto wówczas decyzję o utworzeniu na osi dworu prostoliniowej alei lipowej.
- 8) W latach 1980–2008 przeprowadzono prace rewaloryzacyjne i rekonstrukcyjne parku. Za punkt wyjścia przyjęto plan gruntowy z 1830 r. Przedstawiony na nim układ parku uznano jako w pełni możliwą na początku XIX w. adaptację wzoru przedstawionego w publikacji *Mysli różnych o sposobie zakładania ogrodów* Izabeli Czartoryskiej⁴⁸⁶. Zgodnie z zamieszczonymi w książce wskazówkami ścieżki wzdłuż granic parku poprowadzono miękkimi liniami, a w kompozycji ogrodowej zaplanowano szereg widoków. Od strony elewacji ogrodowej dworu przywrócono klomb w kształcie serca, a przed fasadą – dwa klomby kwietne. Na początku XXI w. teren ogrodów użytkowych został w większości zaadaptowany na park. Spornym zagadnieniem rewaloryzacji jest kwestia usytuowania głównego wjazdu pod dwór. Fakt, że od strony wschodniej zachowały się fundamenty istniejących tu wcześniej filarów bramnych, został zmarginalizowany. Ich położenie przy drodze wiodącej do zabudowań gospodarczych sugerował brak możliwości pełnienia przez usytuowany tu wjazd funkcji reprezentacyjnej. Stąd realizacja alei lipowej jako głównej drogi dojazdowej pod dwór została uznana za błędną⁴⁸⁷. Za słuszością tej decyzji opowiadały się arkusze *Messtischblätter*. Zarejestrowany brak zmian w układzie parku utwierdzał w przekonaniu o trwałości kompozycji ogrodowej od 1830 do roku 1939 (por. ryc. 124b i 128), co niestety okazało się fałszem⁴⁸⁸. Słaba wówczas dostępność materiałów źródłowych nie pozwoliła

■

⁴⁸³ W roku 1902, gdy właścicielami Koszut byli Maria z domu Rekowska i Witold Kosiński, poszerzono zachodni tylny alkierz oraz wzniesiono wschodni alkierz frontowy. Alkierze frontowe zyskały nowe hełmy. Jest wysoce prawdopodobne, że architektem biorącym udział w tych pracach był Roger Sławski, ponieważ w pobliskim Krerowie w 1906 r. wzniesiono dla Rekowskich nowy dwór właśnie według projektu Sławskiego.

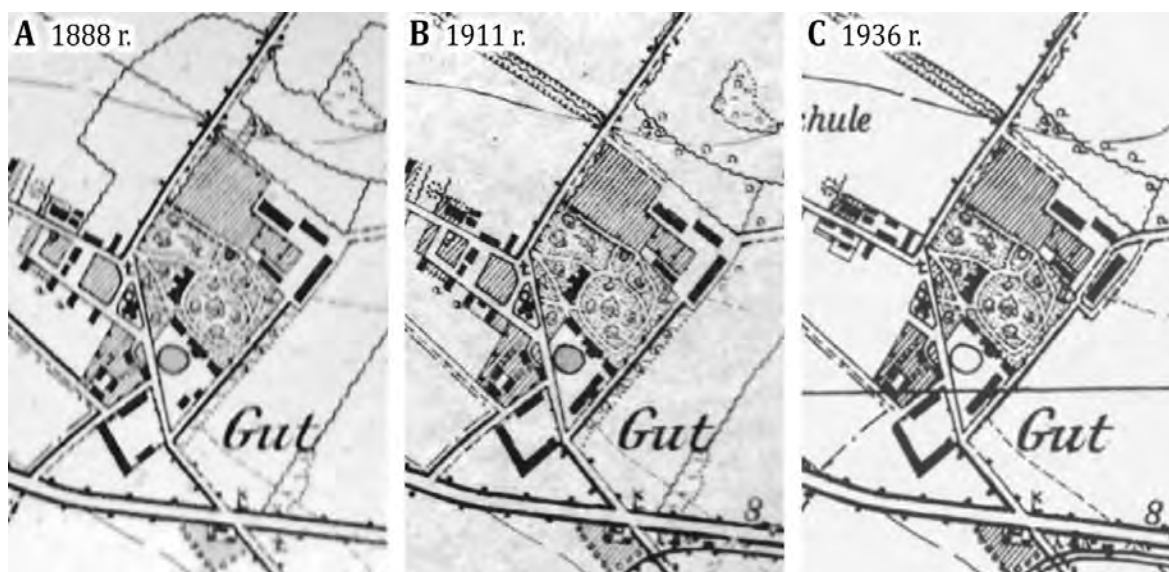
⁴⁸⁴ Awzan Z., Awzan K., *Projekt uporządkowania i rozbudowy parku dworskiego w Koszutach*, maszynopis niepublikowany, Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Poznaniu, Poznań 1976.

⁴⁸⁵ Awzan Z., Awzan K., *Ewidencja parku dworskiego w Koszutach*, maszynopis niepublikowany, Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Poznaniu, Poznań 1976, s. 2.

⁴⁸⁶ Szerzej na ten temat w: Klause G., dz. cyt.; Osyra T., *Muzeum...*, dz. cyt.

⁴⁸⁷ Oceniając negatywnie ten projekt, Tadeusz Osyra stwierdził, że „w rezultacie dawną część ogrodową przecięto prostą aleją wyprowadzoną z drugorzędnej drogi gospodarczej”. Zob. tamże, s. 10.

⁴⁸⁸ Pierworysy arkuszy *Messtischblätter* odwzorowują przestrzeń zgodny z rzeczywistością, co niekoniecznie można powiedzieć o kolejnych wydaniach mapy. Szerzej na ten temat na s. 324.

ryc. 128.

Sytuacja przestrzenna zespołu w Koszutach według kolejnych arkuszy *Messtischblätter*

Źródło: *Messtischblätter*, ark. 2066 (3769), lata 1888, 1911 i 1936

zweryfikować tych ustaleń⁴⁸⁹. Wjazd od strony zachodniej podkreślono bramą wzniesioną nie na osi dworu, lecz drogi wiejskiej. Oceniając wybory – kolejnego już w historii Koszut – przeorientowania głównego wjazdu, należy brać pod uwagę ówczesne uwarunkowania przestrzenne. Po 1959 r. po wschodniej stronie parku usytuowano we wsi park maszynowy. Choć ostatecznie odtworzono od tej strony bramę, okazała się mieć wyłącznie charakter dekoracyjny. Od tego punktu zrealizowano w kierunku dworu dwie ścieżki (zgodnie z planem z 1830 r.), w tym jedną o prostoliniowym przebiegu w świetle nowo założonej alei kasztanowej, stanowiącej bufor dla mało atrakcyjnego zaplecza budynków dawnego podwórza dworskiego.

- 9) Niekontrolowany rozwój zabudowy mieszkaniowej wokół założenia parkowego doprowadził do utraty niemal wszystkich powiązań widokowych. Teren dawnego podwórza dworskiego wymaga podjęcia działań rewitalizacyjnych. Najbardziej problematycznym obszarem jest ten znajdujący się bezpośrednio po wschodniej stronie parku (dawniej park maszynowy). Problematyczne zapisy MPZ do dziś określają go jako teren działalności gospodarczej z możliwością powstawania nowych obiektów⁴⁹⁰. Ich realne powstanie na osi kompozycyjnej o barokowej prominencji może zniweczyć panoramę na zespół i dwór widoczny z drogi krajowej nr II.

■

⁴⁸⁹ Na bazie ówczesnego stanu wiedzy i mniejszego niż dziś dostępu do archiwaliów nikt nie przypuszczał, że droga, na końcu której znajdowały się zabudowania gospodarcze, mogła pełnić funkcję reprezentacyjnego dojazdu przed dwór: 1) być może zanim jeszcze wyżej wspomniane budynki powstały; 2) od przełomu XIX i XX w. do 1939 r.

⁴⁹⁰ Zgodnie z uchwałą nr XXV/357/2005 Rady Miejskiej w Środzie Wlkp. z dnia 28 kwietnia 2005 r. teren działalności gospodarczej oznaczony symbolem P1 dopuszcza realizację nowych obiektów o jedną kondygnację z płaskim dachem.

Reasumując, wizerunek zespołu w Koszutach – podobnie jak tych w Siedlcu i Gułtowach – jest świadkiem nieśpiesznie odchodzącego baroku, stopniowo pojawiającego się klasycyzmu⁴⁹¹, przy zastosowaniu modnego na początku XIX w. parku angielskiego. Obecny dwór mógł powstać po przebudowie starszego obiektu lub – co bardziej prawdopodobne – na surowym korzeniu, wykorzystując ku temu oś drogi wiejskiej. Dzięki temu dwór integrował się z wsią i jednocześnie przez uproszczony układ *entre cour et jardin* wykazywał swoją odrębność z otoczenia. Powodem licznych, niepasujących do barokowej kompozycji przestrzennej anomalii, mogło być stosunkowo zapóźnione w czasie wzniesienie dworu przypadające nie na rok ok. 1760, lecz na dwie dekady później. Badacze wskazywali na takie datowanie już wcześniej, lecz nie zostało to dostrzeżone⁴⁹² ani poszerzone o nowe badania⁴⁹³, choć na taką genezę budynku wskazują aspekty architektoniczne⁴⁹⁴. Nie można także wykluczyć, że wjazd od strony zachodniej pod dwór, ukazany na planie gruntowym z 1830 r., był tym pierwotnym i powiązaniem z właśnie od tej strony usytuowanym głównym wejściem. Ta interpretacja wydaje się wręcz abstrakcyjna, jednak nie niemożliwa w historii architektury⁴⁹⁵. To właśnie ten kierunek dojazdu pod dwór, absolutnie nieobowiązujący w roku 1939, został określony jako właściwy i zrealizowany po 1980 r. w rewaloryzacji parku. Niezależnie od formalnej oceny tych działań, to dzięki tytanicznej pracy przywrócono założeniu parkowemu –widoczne dopiero po latach – wysokie wartości architektoniczno-krajobrazowe. Dokonane już przekształcenia i ciągle obecne zagrożenia otaczającego krajobrazu mogą wkrótce doprowadzić do tego, że „Koszuty – zespół dworsko-parkowy”, wpisany w 2018 r. na elitarną listę pomników historii, zacznie być postrzegany jako skansen.

■

⁴⁹¹ Zagadnienie to szeroko opisał Tadeusz Jaroszewski. Zob. Jaroszewski T., *Od klasycyzmu do nowoczesności. O architekturze polskiej XVIII, XIX i XX wieku*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1996.

⁴⁹² Na zapóźnioną budowę dworu w Koszutach w stylu barokowym zwracali uwagę już wcześniej Zofia Ostrowska-Kęłbowska i Tomasz Gwiazdowski. Wreszcie, według samej Renaty Linette, autorki jedyne (!) naukowego opracowania na temat historii budowlanej dworu w Koszutach, siedziba miała powstać w latach 1760–1775 lub kilka lat później. Z niewiadomych względów do dziś jako datę powstania dworu popularyzuje się rok około 1760, co – w zestawieniu z przypisywaniem Józefowi Zabłockiemu (urodzonemu dopiero około 1740 r.) wzniesienia siedziby – jest niezwykle wątpliwe. Por. Ostrowska-Kęłbowska Z., *Architektura...*, dz. cyt., s. 97; Gwiazdowski T., dz. cyt., s. 24; Renata Linette, *Dwór w Koszutach. Dokumentacja historyczna*. Archiwum NID, Poznań 1960, s. 23.

⁴⁹³ Obecny stan wiedzy na temat dworu w Koszutach bazuje niemal wyłącznie na wnioskach Renaty Linette z lat 60. XX w. Jediną udaną próbę konfrontacji z wyżej wspomnianymi ustaleniami przeprowadził Tadeusz Osyra. Zob. Osyra T., *Dwór...*, dz. cyt. Poza tym literatura odnosi się w zasadzie tylko do kilku tekstów popularnonaukowych. Niski stopień naukowego rozpoznania dworu i zespołu ziemskiego jest o tyle zaskakujące, o ile dwór w 2018 r. uzyskał tytuł pomnika historii.

⁴⁹⁴ Do dziś nie przeprowadzono analizy architektonicznej dworu pod kątem m.in. występującego w nim owalnego salonu (pojawiającego się w zasadzie po raz pierwszy w Wielkopolsce w pałacu w Wełnie, wzniesionym krótko po 1762 r., a w wielkopolskich dworach powstających około 1780 r.) i dwóch, a nie czterech, alkierzy (co samo już wskazuje na bardzo późne wzniesienie dworu). Wstępne rozpoznanie tych elementów w kontekście innych realizacji na terenie Wielkopolski przeczy temu, by dwór mógł powstać już około 1760 r. Na rok około 1780 może także wskazywać projekt autorstwa Bernarda Leinwebera (BK, sygn. Pl 0411–0414), użyty prawdopodobnie w latach około 1785–1788 podczas budowy dworu w Bytniu (powiat szamotulski). Plan oraz kubatura tej siedziby są analogiczne do dworu w Koszutach, z tym wyjątkiem że została ona przybrana w kostium klasycystyczny. Nic nie stoi na przeszkodzie, by sądzić, że w zachowany projekt jest jedną z kilku jego wersji, czerpiących ze stylistyki baroku i klasycyzmu obecnych w ostatniej tercji XVIII w. Ostatecznie wybór kostiumu architektonicznego siedziby był kwestią gustu ich właścicieli.

⁴⁹⁵ Dwór w Fredericsdaal (obecnie Friedrichsthal) pod Oranienburgiem w Niemczech został wzniesiony w latach 1691–1697. Zachowany miedzioryt ukazuje barokowy dwór z dwoma bocznymi alkierzami i umieszczonym centralnie kilkubocznym ryzalitem z dwoma wejściami głównymi. Budynek podupadł już na początku XVII w. i do roku 1875 został rozebrany. Por. Toland J., *Relation des cours de Prusse et de Hanovre*, Johnson, La Haye 1706, p. 53; <https://www.alleburgen.de/bd.php?id=30580>, [dostęp: 12.12.2022].

Klasycyzm na przełomie XVIII i XIX wieku

Wzniesienie pałacu w Gułtowach i – prawdopodobnie późniejsza niż dotąd sądzono – budowa dworu w Koszutach wpisują się w ustalenia innych badaczy, według których trend redukcji reprezentacyjnego założenia barokowego został zapoczątkowany w Wielkopolsce w roku 1780. Widoczną powszechnie zmianą było ograniczanie układu zabudowań początkowo do siedziby i maksymalnie dwóch symetrycznie ustawionych oficyn. Z czasem związki między sąsiednimi budynkami ulegały rozluźnieniu, a siedziba była traktowana jako w pełni samodzielna jednostka⁴⁹⁶. O ostatecznym zakończeniu fazy baroku zadecydowała architektura samych siedzib. Przełom XVIII i XIX w. sprzyjał wznoszeniu budynków o znacznie mniejszej niż wcześniej kubaturze, coraz częściej nawiązujących do klasycyzmu.

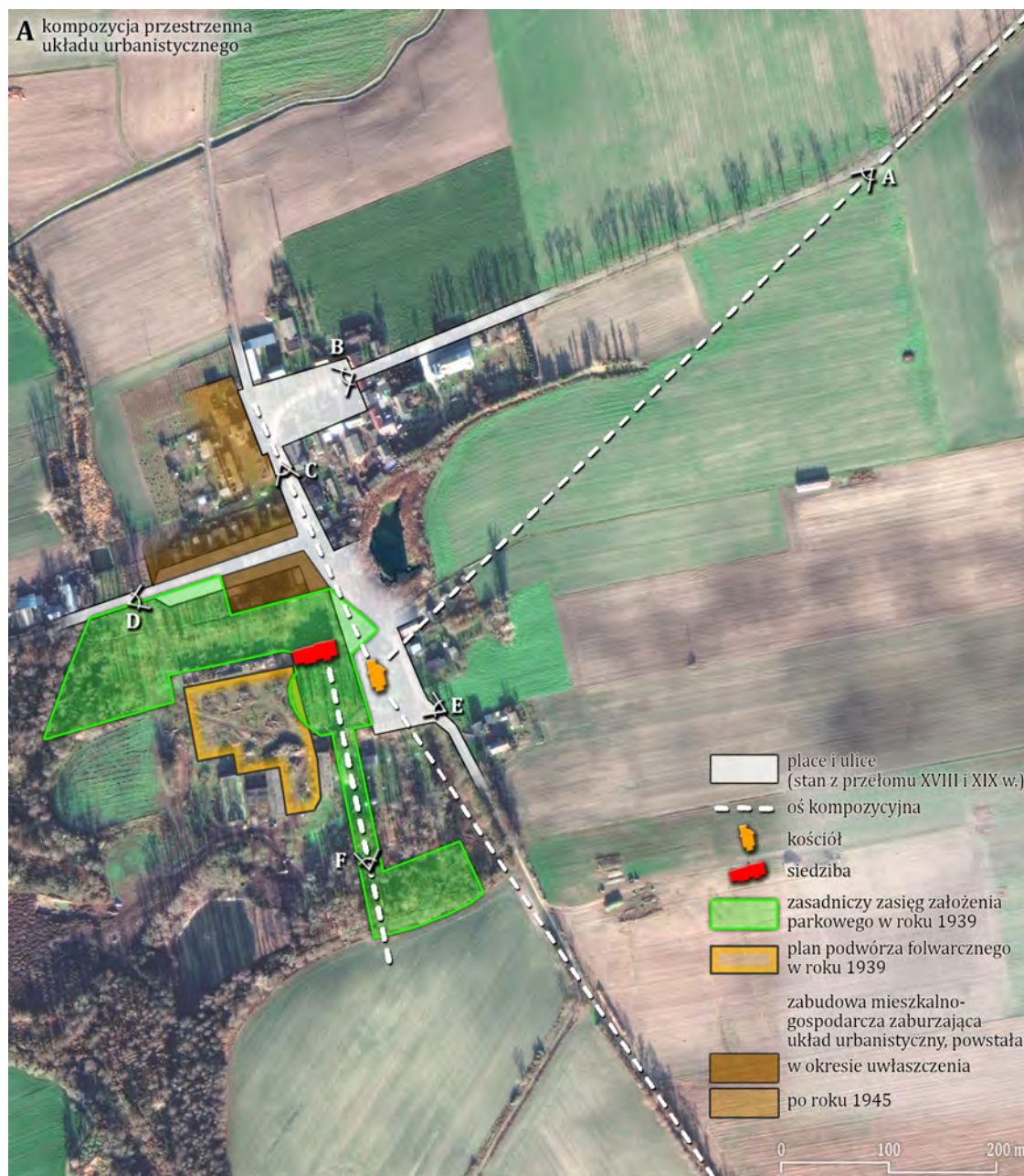
▪ Bardo

W roku 1781 Bardo zakupił Ignacy Suchorzewski. Plany nowego dziedzica były dalekosiężne i pozostawiły czytelne ślady w układzie wsi (por. ryc. 129, 130). Dla niewielkiej wioski o nieregularnym układzie, niespecjalnie naruszonym od czasu średniowiecza, próbowano uzyskać akt lokacji miasta. Już dwa lata później wzniesiono murowany kościół – sfinansowany przez Suchorzewskiego – w modnym wówczas kostiumie klasycystycznym. Położony tuż obok niego staw utrudniał założenie rynku na miejscu historycznego placu w centrum wsi, choć samo odsunięcie układu miejskiego nieco na północ było wyborem świadomym, mającym na celu osiągnięcie pewnych efektów przestrzennych. Zasadniczą część prac ukończono do 1793 r. Kościół został sprzęgnięty z rynkiem drogą wiejską, której wylot rozszerzał się z placu, co skróciło perspektywę na jego bryłę usytuowaną na wyniesieniu. Rynek uzyskał kształt trapezu nieznacznie rozszerzającego się w kierunku niezabudowanej pierzei zachodniej. Otwarcie na krajobraz doliny Bardzianki „wciągało” go do wnętrza placu, co jest znane z innych układów urbanistycznych⁴⁹⁷. Pierwotny trakt do Chwalibogowa i dalej wiodący do Wrześni wybiegał prawdopodobnie spod kościoła w Bardzie, czego świadkiem jest jego niewielki fragment ukierunkowany na bryłę świątyni. Podczas budowy miasta przebieg historycznego traktu został załamany tak, by wiódł wprost na rynek. Ten jednak nie dochodzi zwyczajowo do jednego z narożników rynku, lecz jego wlot usytuowano pośrodku pierzei. Taki zabieg, znany z innych miast, nawiązuje do projektowania placów w duchu francuskiego klasycyzmu⁴⁹⁸. Reprezentacyjny charakter zyskała także droga wiodąca do Targowej Górki, wyznaczająca północną granicę zespołu ziemskiego. Układ urbanistyczny uległ modyfikacjom już podczas XIX-wiecznych reform agrarnych, gdy został niemal w całości przeznaczony dla uwłaszczonych chłopów. To obowiązująca podczas uwłaszczenia zasada likwidacji wspólnych przestrzeni okazała się najbardziej destrukcyjna. Szeroki zadrzewiony trakt do Targowej Górki został zmarginalizowany do zwykłej drogi przelotowej. Podobnie uczyniono z historycznym centrum wsi (placowej nieregularnej) z górującym nad nim kościołem. Przestrzeń po jego północnej stronie włączono do gruntów pańskich i zadrzewiono, co zaburzyło powiązanie widokowe między kościołem a rynkiem.

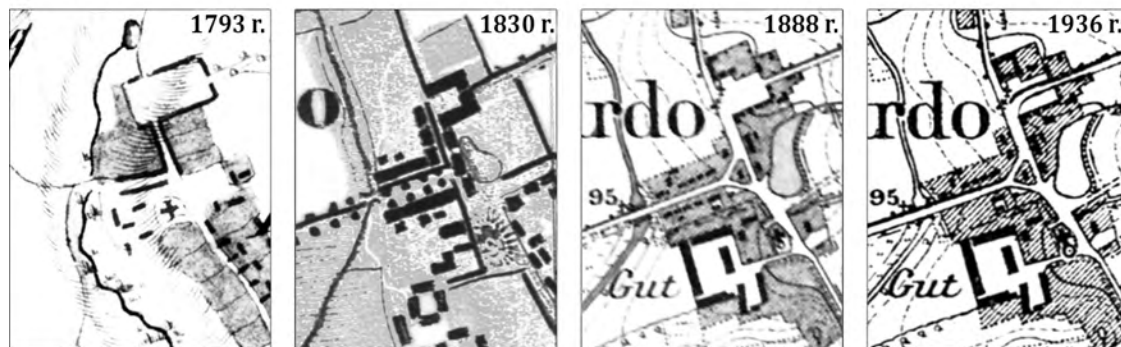
⁴⁹⁶ Po roku 1785 definitywnie zanika tendencja wznoszenia wielkich pałaców w stylu Rogalina czy Pawłowic. Zob. Ostrowska-Kęmbłowska Z., *Pałace...*, dz. cyt., s. 15–19.

⁴⁹⁷ Analogiczny zabieg kompozycyjny został zastosowany na początku XIX w. w Supraślu.

⁴⁹⁸ Najbardziej znanym przykładem jest Plac Tadeusza Kościuszki we Wrocławiu, który powstał po 1807 r.

B przekroje historyczne

ryc. 129. Nawarstwienia i kompozycja układu urbanistycznego Barda

Źródło: A – oprac. autora na podkładach *Mapy Prus Południowych*, ark. XXVII, 1793 r.; *Urmessischblatt*, ark. 2067, 1830 r.; *Messischblätter*, ark. 2067, lata 1888 i 1936; B – oprac. autora na podkładzie Google Maps;

ryc. 130.
Inwentaryzacja fotograficzna układu urbanistycznego Barda

Lokalizacje wykonanych ujęć fotograficznych przedstawiano na ryc. 129

Źródło: fot. autora

Na skrzyżowaniu głównych dróg posadowiono prawdopodobnie kuźnię (obecnie nie istnieje). Jedynie układ zabudowy rynku pozostał bez zmian. Już na przełomie XIX i XX w. brak funkcji targowej doprowadził do zarysowania się przebiegającej drogi przelotowej do dziś w tym właśnie miejscu. Zmiany przestrzenne po 1945 r. zaburzyły układ wsi przez wprowadzenie zabudowy blokowej w zachodniej pierzei rynku. Nie zmienia to jednak faktu, że układ przestrzenny Barda jest interesującym dziełem urbanistyczno-architektonicznym osadzonym w epoce klasycyzmu, sterowanym na przełomie XVIII i XIX w. przez właściciela ziemskiego i – co należy oznajmić z żalem – niedostrzeżonym na polu naukowym⁴⁹⁹. Obszar ten wymaga całościowego, a nie wybiórczego, myślenia o przestrzeni. Negatywnym przykładem może okazać się planowany w bliskiej przyszłości remont drogi Bardo–Chwalibogowo, który realnie zagraża strukturze rynku i alei jesionowej łączącej obie wsie.

Analiza układu przestrzennego zespołu ziemskiego dowodzi, że siedziba została „wycofana” ze strefy folwarku. Po jej zachodniej stronie znajdował się budynek na planie węgelnicy, być może starszy genezą dwór, przemianowany na oficynę. Klasycystyczna kompozycja nie została jednak rozwinęta ani w przestrzeni, ani w architekturze siedziby. Przyczyną mogły być narastające problemy finansowe Wincentego Suchorzewskiego, który ostatecznie w roku 1831, nie uzyskawszy aktu lokacji miasta, sprzedał Bardo. Skromny wówczas dwór poprzedzała niewielka, niezidentyfikowana przybudowa. Zanim jednak powstał znany dziś ryzalit z pseudoportykiem wielkiego porządku w stylu klasycystycznym, minęło kilka kolejnych dekad⁵⁰⁰. Dotychczas sądzono, że ryzalit wzniesiono w I poł. XIX w.⁵⁰¹. Jak jednak dowiodły badania architektoniczne dworu, klasycystyczny ryzalit wzniesiono po roku 1860⁵⁰², kiedy to do głosu powróciły idee architektury antycznej. Do pierwotnych koncepcji rodziny Suchorzewskich (zapewne w sposób intuicyjny) mógł powrócić Antoni Jackowski. Korzystając z ustalonej na przełomie XVIII i XIX w. interakcji między podwórzem folwarcznym a zorientowaną bocznie względem niego siedzibą, przed fasadą dworu swobodnie utworzono obszerny podjazd. W przestrzeni wyłoniło się osiowe założenie, które przedłużono dalej na południe przy pomocy alei grabowej. Aleja przekraczała teren ogrodów użytkowych i dochodziła do nowej części parku, po czym kończyła się na linii strumienia. Nowy trakt nie stanowił głównej drogi dojazdowej, lecz był swobodnym nawiązaniem do idei „polskiego dworu” i wiodącej ku niemu paradnej alei.

■

⁴⁹⁹ Problem ten wynika m.in. z faktu, że prace poświęcone rozpoznaniu układów urbanistycznych skupiają się na ośrodkach, które uzyskały lokację. Wiedza na temat klasycystycznej, choć uproszczonej struktury miasta, wiele by wniosła do takich opracowań, jak Wróblewska G., *Rozplanowanie nowożytnych miast w Wielkopolsce od XVI do końca XVIII wieku*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1977.

⁵⁰⁰ Na podstawie księgi wieczystej przechowywanej w AP w Poznaniu (Oddział w Gnieźnie) ustalono, że majątek wielokrotnie zmieniał własność. Od schyłku XVIII w. właścicielami byli: Ignacy Suchorzewski (1781–1787), syn Wincenty Suchorzewski (1787–1831), Józef Stablewski (1831–1832), Aniela Koralewska (1832–1851), Józef i Malwina Iłowieccy (1851–1855), Antoni i Stefania Wolańscy (1855–1864), Stefania Wolańska (1864–1870), rodzice Stefanii Wolańskiej – Tadeusz i Honorata Zabłoccy (1870–1871), kupiec Mehlich (1871–1872), Antoni i Helena Jackowscy (1872–1888), Bolesław i Maria Czapscy (1888–1902), syn Franciszek Czapski (1902–1946).

⁵⁰¹ Według Marii Strzałko dwór został przebudowany przez rodzinę Jackowskich w I poł. XIX w., którzy dobudowali do niego klasycystyczny ryzalit. Kluczową kwestią w tym stwierdzeniu – zgodnie z przedmiotem pracy autorki – było zapewne datowanie ryzalitu, nie zaś nazwisko właściciela, wobec którego popełniła błąd. Antoni Jackowski był właścicielem Barda w latach 1872–1888. Zob. Strzałko M., *Neogotyckie...*, dz. cyt., s. 10. Do datowania ryzalitu odniósł się w ostatnim czasie Jan Skuratowicz. Uznał on, że ryzalit mógł powstać około 1902 r. Wskazane przez niego przyczyny są jednak nietrafne, ponieważ odnoszą się do okresu międzywojennego. Zob. Skuratowicz J., *Dwory i pałace Wielkopolski...*, dz. cyt., s. 384.

⁵⁰² Badania architektoniczne Sławomira Pawłowskiego wskazują na 7 faz rozbudowy siedziby. Powstanie ryzalitu przyporządkowano do fazy 2. z komentarzem, że ten mógł powstać w latach 1872–1879. Zob. Pawłowski S., *Badania architektoniczne. Dwór w Bardzie*, maszynopis niepublikowany, WUOZ w Poznaniu, Poznań 2019–2020; Pawłowski S., *Dwór w Bardzie dawniej i dziś*, „Museion Wrzesiński” z. 5, Wrzesień 2022, s. 71–82. Na podstawie analizy ksiąg podatku budynkowego można wysunąć też inne przypuszczenie, że wspomniany ryzalit mógł powstać w latach 1905–1907.

▪ Klony

Dwór w Klonach wraz z oficynami został wzniesiony w północnej części zespołu ziemskiego (ryc. 131a). U schyłku XVIII w. zabudowa folwarczna była skupiona w jednym podwórzu prawdopodobnie wraz z siedzibą o starszej metryce, osadzoną na osi drogi wjazdowej na folwark⁵⁰³. Na przełomie XVIII i XIX w. powstaje nowe, kapitalistyczne podwórze folwarczne. Reprezentacyjny dojazd pod dwór wiódł nie na wprost siedziby jak w epoce baroku, a z bocznego kierunku. Fasada siedziby została zwrócona w kierunku otwartego krajobrazu, a widok flankowały dwie oficyny symetrycznie rozstawione po jej bokach. Krajobraz rolniczy rozpościerający się przed dworem nie zapewnia dziś atrakcyjnego widoku. Podczas realizacji działań regulacyjno-uwłaszczeniowych na horyzoncie założono rzędówkę, do której translokowano chłopów. Dzięki temu w widoku z dworu „otwarto się na sąsiedztwo” i uchwycono oczekiwaną w płaskim krajobrazie scenerię „wsi pełnych aktywności”. Z kolei brak widoków na lasy czy wody wymuszały tworzenie kratownicy „pól ze zmiennymi kolorami upraw”, z nieregularnymi układami łąk i cieków⁵⁰⁴, co być może starano się zastosować w Klonach. Taka aranżacja przestrzeni wpisuje się w klasycystyczne myślenie o kompozycji zespołu (ryc. 131b–d), które zastosowano w Śmiełowie na ziemi żerkowskiej. Tamtejszy pałac projektu Stanisława Zawadzkiego został wzniesiony w 1797 r. dla Andrzeja Gorzeńskiego. Składa się on z korpusu i powiązanych z nim oficyn. Siedziba została posadowiona na granicy zespołu ziemskiego, dzięki czemu z podjazdu rozpościera się rozległy widok na krajobraz, w którym dominują kościół i monumentalny spichlerz w Brzóstkowie. Przedpole widokowe śmiełowskiego pałacu było pierwotnie urozmaicone pasmami zadrzewień. Realizacja podobnego scenariusza w Klonach była możliwa, aczkolwiek – poza analogicznym usytuowaniem i dawnym układem zespołu – daleko im było do walorów krajobrazowych okolic Śmiełowa, co w głównej mierze wynika ze zgoła innego ukształtowania terenu. Liczne i trudno uchwytnie zmiany własności klonowskiej majątności nie pozwoliły na stworzenie kompozycji *fermee ornée*. Jeżeli kiedykolwiek zaś istniała klasycystyczna dekoracja dworu, to została ona z czasem uproszczona⁵⁰⁵. Być może bezpośrednio po rodzinie Smoleńskich majątek przejął niemiecki właściciel, po czym nastąpiły kilkukrotne sprzedaże wsi⁵⁰⁶. Do lat 80. XIX w. obie oficyny zostały rozebrane, a po wschodniej stronie dworu wzniesiono dwa niewielkie budynki pomocnicze. Wokół samotniczo stojącego dworu założono park krajobrazowy, którego północna granica sięgnęła dalej niż miało to miejsce wcześniej, co wycofało siedzibę z krajobrazu. Do kompozycji parku włączono staw położony na zachód od dworu. Tak ukształtowana kompozycja zespołu pozostała do dziś czytelna.

▪ Biskupice koło Giecza

Na tle dość wyraźnego wzrostu popularności klasycystycznych kompozycji przestrzennych w szczególności sposób zarysowywał się zespół ziemski w Biskupicach koło Giecza (ryc. 132). Obecnie

■

⁵⁰³ W tej lokalizacji znajduje się obecnie budynek określany na kartach ewidencyjnych jako dom ogrodnika.

⁵⁰⁴ Wskazówki dotyczące urozmaicenia płaskiego krajobrazu rolniczego popularyzowało dzieło Christiana Hirschfelda *Theorie der Gartenkunst* z 1779–1785 r. Zob. Kostołowski A., dz. cyt., s. 370–371.

⁵⁰⁵ Według karty ewidencyjnej obecna bryła dworu powstała po 1869 r., przy czym ta informacja nie jest poparta żadnymi dowodami. Kostium stylistyczny obiektu wskazuje na starszą metrykę. Plan gruntowy z 1826 r. ukazuje siedzibę (podobnie jak obecnie) z dwoma ryzalitami. Nie wiadomo, czy istniejący dwór to także ten sam budynek co przedstawiony na arkuszu *Mapy Prus Południowych* z 1793 r.

⁵⁰⁶ Według informacji zawartych na karcie ewidencyjnej dworu oraz w ewidencji parku w dokumentach z 1773 i 1793 r. jako właściciele wsi wymieniani są Smoleńscy. W połowie XIX w. tytuł własności Klonów posiadał Görtig. W kolejnych latach właścicielami wsi byli: hrabia Grudziński i jego żona Marianna z Działyńskich (1855–1865), Władysław Kaniewski i jego żona Stanisława z Cioromskich (1865–1868), Sylwester Błociszewski (od 1868), wdowa Ewa Błociszewska z Niemojewskich (od 1875). W roku 1877 właścicielem stał się Niemiecki Bank Kredytowy z Gothy.

A przekroje historyczne zespołu**B** elewacja frontowa dworu**C** widok z dworu w kierunku północnym**D** Szwajcaria Żerkowska**ryc. 131.**

Przekształcenia klasycystycznej kompozycji zespołu w Klonach:

A – przekroje historyczne

B–D – inwentaryzacja fotograficzna

Źródło: A – oprac. autora na podkładach Mapy Prus Południowych, ark. XVIII, 1793; APP, Starostwo Powiatowe w Środzie, sygn. L. Śro. 43, Messtischblatt, ark. 3699, 1913 r.; Google Maps; B – fot. W. Lewandowski; C, D – fot. autora

Biskupice stanowią niewielką wieś drogową bez śladów reprezentacyjnego założenia zieleni i folwarku. Dwór pochodzący z początku XIX w. stanowi w tej przestrzeni niezrozumiały obiekt. Wrażenie to jest nad podziw uzasadnione po analizie zachowanych planów gruntowych, na których widoczny jest zespół ziemski o układzie *entre cour et jardin*. Czytelny na pierwszy rzut oka układ o prominencji barokowej wydaje się jednak jego zredukowaną wersją zarówno w skali folwarku,

A współczesny kataster**C** dwór – stan obecny**B** zespół w roku 1828**D** dwór w 1953 r.**E** panorama od strony południowej
(z dawnego brzegu jeziora gieckiego)**ryc. 132.**

Dwór w Biskupicach – ostatni ślad reprezentacyjnego zespołu utworzonego na początku XIX w.

A–B – przekroje historyczne; C–D – wizerunek dworu;
E – współczesna panorama

Źródło: A – oprac. autora na podkładzie GEO-INFO 7 Portal; B – oprac. autora na podkładzie APP, Rejencja w Poznaniu, sygn. Rej.Poz. I 143;
C, E – fot. autora; D – fot. WUOZ w Poznaniu

podjazdu, ogrodu, jak i budynków nieznacznie różniących się wielkością od zabudowań w zagrodach chłopskich. Na osi kompozycyjnej usytuowany był kolejno od wschodu: ogród kwaterowy, siedziba, podjazd z dwiema oficynami oraz folwark na planie litery „U”. Oś zespołu w opozycji do baroku nie jest przeciągnięta w otwarty krajobraz – z jednej strony domyka ją zabudowa folwarczna, a z drugiej chłopskie zagrody (analogicznie jak w Koszutach). Zespół stanowi przez to zamkniętą kompozycyjnie całość, wyobcowaną z otoczenia, nie do końca wykorzystującą wszystkie walory

swojego położenia nad istniejącym jeszcze wówczas jeziorem gieckim. Bardziej swobodna kompozycja zespołu widoczna jest w lokalizacji głównego wjazdu pod dwór, usytuowanego nie na wprost siedziby, lecz po jej prawej stronie. Wreszcie w samej architekturze siedziby wykorzystany został motyw prostego klasycystycznego portyku. Zespół ma stosunkowo młodą genezę. Porównanie kilku dostępnych planów gruntowych wskazuje, że powstał on w latach 1805–1822. Wieś wraz z niewielkim folwarkiem należała przed rozbiorem do dóbr kościelnych, a następnie została włączona w domenę państwową. Wzniesienie nowego zespołu przypadło na lata, kiedy wieś była już w rękach prywatnych, a jej posesorami – rodzina Prądyńskich. Co najmniej od roku 1820 właścicielem wsi był Antoni (1788–1865), syn Michała Prądyńskiego, kapitan wojsk polskich i uczestnik wojen napoleońskich, odznaczony Krzyżem Orderu Virtuti Militari oraz Krzyżem Kawalerskim Legii Honorowej⁵⁰⁷.

Zanim Antoni w roku 1823 wrócił na stałe, „gdzie jako właściciel Giecza i Biskupic w Średzkiem oddał się całkiem zatrudnieniom pilnego rolnika”, przez lata „przebiegał dalekie kraje Europy”⁵⁰⁸. Kompozycja zespołu w Biskupicach powstała prawdopodobnie dla powracającego weterana i może stanowić tzw. pamiątkę z podróży⁵⁰⁹. Układ zespołu może być także autorską kreacją nawiązującą do już przestarzałych barokowych wzorców z elementami dobrze znanego klasycyzmu. Już po uwłaszczeniu kompozycja zespołu ulegała stopniowej degradacji. U schyłku XIX w. majątek Biskupice został zakupiony przez Bnińskich z Gułtów, którzy na krótko przed 1939 r. przekazali go na parcelację. Z bogatego układu kompozycyjnego pozostał już wówczas zaledwie dwór.

Doba romantyzmu w 1. połowie XIX wieku

Dalsze i konsekwentne wyizolowywanie siedziby właściciela z folwarku w zieleń propagował nurt romantyzmu I. poł. XIX w.⁵¹⁰. Pośród powstających wówczas niewielkich obiektów należy wymienić zinterpretowaną na nowo w ostatnich latach altanę Józefa Mielżyńskiego w Miłosławiu⁵¹¹ oraz dom szwajcarski Edwarda Raczyńskiego wzniesiony w latach 1817–1819 w Zaniemyślu. Obiekty te stanowią jedne z pierwszych realizacji architektury malowniczej (*picturesque*) w budownictwie siedzib wiejskich na terenie Wielkopolski⁵¹². Interesującym śladem tych poczynań mogły być nieistniejące współcześnie budynki w Jeziorach Małych (obecnie Łękno), Iwnie, a być może także w Nekli⁵¹³.

■ Łękno (dawniej Jezioro Małe)

Pałac w Łęknie został wzniesiony w połowie XIX w. Po jego południowej stronie znajdował się niewielki budynek, o czym informują zachowane plany i mapy (ryc. 133a). Jego geneza wyprzedza

⁵⁰⁷ Por. *Teki Dworzaczka*, dz. cyt.; *Wiadomości miejscowe i potoczne*, „Dziennik Poznański” nr 251, Poznań 1865, s. 4.

⁵⁰⁸ *Wiadomości miejscowe i potoczne*, „Dziennik Poznański” nr 215, Poznań 1865, s. 3.

⁵⁰⁹ Na ten moment nie zdołano ustalić źródła inspiracji dla kompozycji zespołu i architektury dworu.

⁵¹⁰ Szerzej na ten temat pisze Zofia Ostrowska-Kęmbłowska. Zob. Ostrowska-Kęmbłowska, *Siedziby...*, dz. cyt.

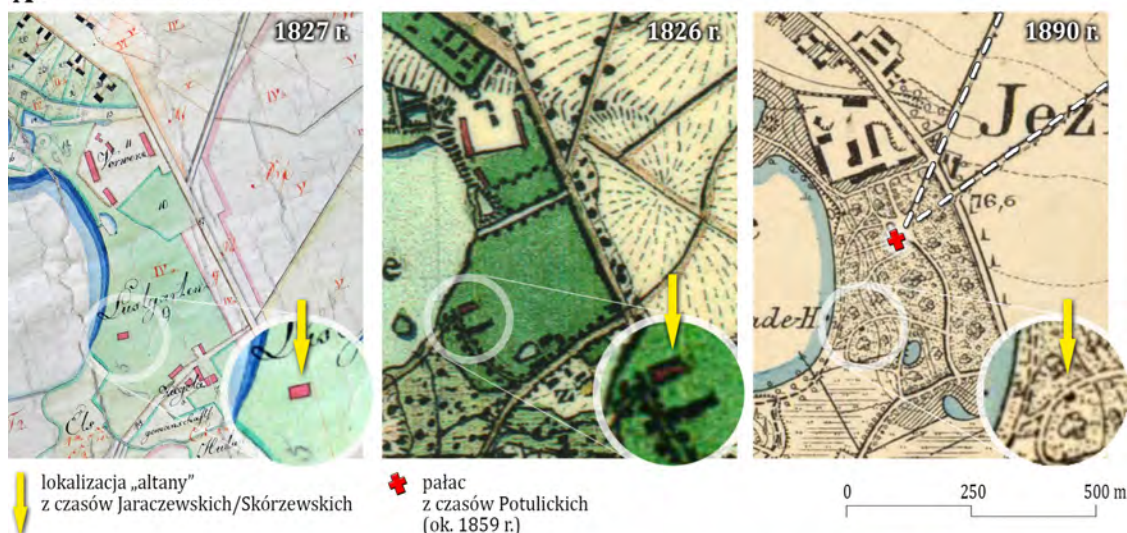
⁵¹¹ Jeszcze do niedawna wskutek badań Anny Rogalanki i Zofii Ostrowskiej-Kęmbłowskiej sądzono, że widok tzw. altany (inaczej kasyna) w Miłosławiu, znany z ryciny Kajetana Kielisińskiego, stanowił pierwotną wersję tego obiektu. Analiza nieznanego wcześniej rysunku przechowywanego w Gabinetie Rycin MNP dokonana przez autorów katalogu wystawy „Seweryn Mielżyński (1804–1872)” z 2018 r. zrewidowała dotychczasowe ustalenia naukowe. Letnie mieszkanie Józefa Mielżyńskiego przypominało świątynię grecką, przebudowaną następnie przez Seweryna Mielżyńskiego (najwcześniej w 1843 r.). Por. Rogalanka A., *Willa Mielżyńskich w Miłosławiu*, „Studia i materiały do dziejów Wielkopolski i Pomorza” t. 8, z. 1, Poznań 1962, s. 184–222; Ostrowska-Kęmbłowska Z., *Siedziby...*, dz. cyt., s. 90–91; Gieszczyńska-Nowacka K. i in., *Seweryn Mielżyński 1804–1872*, Muzeum Narodowe w Poznaniu, Poznań 2018, s. 72–75.

⁵¹² Ostrowska-Kęmbłowska Z., *Siedziby...*, dz. cyt., s. 89–98.

⁵¹³ Patrz s. 253.

A przekroje historyczne

B fasada pałacu

C elewacja ogrodowa – nawarstwienia

ryc. 133. Historia budowlana siedziby w Łęknie:

A – przekroje historyczne zespołu

B–C – elewacje siedziby

Źródło: A – oprac. autora na podkładach APP, Starostwo Powiatowe w Środzie, sygn. 34; *Urmessischblatt*, ark. 2131, 1826 r.; *Messischblatt*, ark. 2131, 1890 r.; B–C – fot. autora

znacznie znany dziś pałac, a historia rozpoczyna się w latach 1793–1827⁵¹⁴, kiedy to założono w tym miejscu *Lustgärten* (od niem. ogród dla przyjemności). Przepuszczalnie, biorąc pod uwagę skalę budynku, był to pawilon ogrodowy. Niewykluczone jednak, że obiekt ten – analogicznie jak w Miłosławiu⁵¹⁵ – spełniał funkcję letniego mieszkania posiadacza dóbr zaniemyskich. Założenie ogrodu było – jak się zdaje – częścią większych planów, mających na celu wzrost reprezentacyjności tej okolicy⁵¹⁶. W 2. poł. XIX w. powstał na bazie ogrodu rozległy park krajobrazowy. Na wszystkich przedwojennych mapach właśnie w miejscu „altany” z czasów Jaraczewskich/Skórzewskich notowany jest niewielki budynek, na temat którego nie zdołano znaleźć żadnych informacji.

⁵¹⁴ Wynika to z zestawienia planu gruntowego z 1827 r. i arkusza *Mapy Prus Południowych (Karte von Südproußen)* z 1793 r.

⁵¹⁵ Willa w Miłosławiu poprzez portyk, kolumnadę, taras, liczne wejścia ze schodami oraz układ wnętrz wiązała się z ogrodem. Posadowienie willi na wzniesieniu tworzyło efekt malowniczej architektury. Zob. tamże, s. 90–91.

⁵¹⁶ W tym czasie dochodzi także do przebudowy układu wsi Jeziory Małe, o czym szerzej na ten temat na s. 292–295.

A przekroje historyczne

B strefa podjazdu

- dwór (XVIII w.) z czasów Krzyckich
- „altana” (≈ pocz. XIX w.) z czasów Ponińskich
- pałac (lata 40. XIX w.) z czasów Mielżyńskich

- 1 podwórze dworskie
- 2 podwórza folwarczne
- według daty powstania:
- 2 przed 1830
- 3 lata 30./40. XIX w.
- 4 2 poł. XIX w.
- 5 przełom XIX i XX w.

0 200 400 m

ryc. 134.

Ewolucja przestrzenna zespołu ziemskiego w Iwnie

Źródło: A – oprac. autora na podkładach *Urmesstischblatt*, ark. 1931, 1830 r.; *Messtischblatt*, ark. 1931, 1890 r.; *Messtischblatt*, ark. 3569, 1944 r.; Google Maps; B – fot. autora

W północnej części parku, na surowym korzeniu, wzniesiono neorenesansowy pałac według projektu Stanisława Hebanowskiego. Do dziś uważa się, że siedzibę wzniesiono ok. 1859 r. dla Józefa Potulickiego. Zleceniodawcą projektu mógł być jednak Heliodor Skórzewski albo wdowa po nim, Emilia⁵¹⁷. Pałac rozbudowano w 1890 r., gdy właścicielką Łękna została Jadwiga Jouanne (z domu Kennemann)⁵¹⁸. Na lokalizację siedziby obrano punkt przecięcia osi wyprowadzonych z dwóch starszych genezą wiejskich traktów. Pałac zakorzenił się w strukturze wsi, sprawiając wrażenie, że powstał w tym miejscu znacznie wcześniej.

⁵¹⁷ Datę budowy oraz zleceniodawcę pałacu Józefa Potulickiego przybliżył na podstawie swoich badań – bez podania źródeł – Jan Skuratowicz. Jak wynika z księgi budynkowej majątku Jeziory Małe, pałac stał już z pewnością w 1865 r. W tym czasie właścicielką majątku była Emilia Skórzewska, która według ksiąg wieczystych i budynkowych utzymała tytuł własności aż do roku 1875. Bryła siedziby mogła zostać jednak wzniesiona jeszcze za życia jej męża Heliodora (zm. 1858 r.). Wykluczenie Józefa Potulickiego z roli fundatora pałacu wynika z faktu, że wraz z poślubieniem w 1849 r. Ofelii Skórzewskiej, córki Heliodora i Emilii Skórzewskich, otrzymał w posiadanie Jaskowo z folwarkami oraz Jeziory Wielkie. To właśnie w tych drugich, aż po rok 1866, na świat przychodziły niemal wszystkie dzieci Potulickich. Por. Skuratowicz J., *Dwory i pałace w Wielkim...*, dz. cyt., s. 67; <http://sejm-wielki.pl/b/dw.25331>, [dostęp: 12.12.2022].

⁵¹⁸ Ustalono na podstawie księgi podatku budynkowego majątku Jeziory Małe.

■ Iwno

Drugim zespołem, w którym prawdopodobnie także przed 1823 r. istniała romantyczna budowla, jest Iwno (ryc. 134). W XVIII w. na skutek rodzinnych podziałów Iwno otrzymał Józef Krzycki, który zamieszkał tu wraz z matką Franciszką. W latach 1778–1780 za sprawą jej fundacji wzniesiono we wsi nowy kościół. Właściciele zamieszkali w barokowym dworze wzniesionym w 3. ćw. XVIII w., który od wschodu domykał podwórze folwarczne, a zarazem – jak się zdaje – wyznaczał zachodnią pierzeję podwórza dworskiego⁵¹⁹. Po bezpotomnej śmierci Onufrego Iwno funkcjonowało kilka lat jako zespół folwarczny w dobrach Drążgowo, po czym w 1815 r. zakupił je Józef Poniński⁵²⁰, zięć Józefa Zabłockiego, dziedzica Koszut. Plan gruntowy z 1831 r. ukazuje podwórze folwarczne z dworem Krzyckich oraz szereg rozproszonych zabudowań gospodarczych.

Elementem organizującym przestrzeń był już wówczas park w stylu angielskim ze swobodnie przebiegającymi ścieżkami i centralnie położonym budynkiem. Podobnie jak w Łęknie nie wiadomo, czy obiekt ten spełniał funkcję budynku mieszkalnego czy pawilonu ogrodowego. O reprezentacyjności tego budynku świadczy arkusz *Urmesstichblatter* z 1830 r., na którym zarysowano osobny wjazd, omijający folwark i prowadzący wprost pod obiekt. Do schematu romantycznej budowli powiązanej z ogrodowym otoczeniem nawiązał nowy pałac wzniesiony w połowie XIX w. dla rodziny Mielżyńskich, od 1842 r. właścicieli Iwna. Architektura pałacu, pełna tarasów i schodów, wtapiała się w otaczający krajobraz. Jej lokalizacja nie była przypadkowa. Wzniesiono ją naprzeciw likwidowanej w tym czasie „altany” z czasów Ponińskich, a prostopadle do starego barokowego dworu Krzyckich, który na tę okoliczność przemianowano na oficynę⁵²¹. Podjazd znalazł się zatem na miejscu zlikwidowanego już znacznie wcześniej podwórza dworskiego, co ma swoje powtórzenie także w wielu innych zespołach uregulowanych podczas XIX-wiecznych reform agrarnych.

5.2.2.2. Przebudowy gospodarcze dóbr ziemskich na przełomie XVIII i XIX wieku

Rozpoznając skutki działań regulacyjno-uwłaszczeniowych na ziemi średzkiej, podkreślono zupełnie odmienny pod względem skali i zasięgu charakter regulacji przeprowadzonej w kluczu winnogórskim i kórnickim (ryc. 52). Dąbrowscy dążyli do skupienia gruntów folwarcznych w jednym i nieprzerwanym kawałku. Koniecznością był przemyślany system translokacji chłopów, aby uwolnić jak najwięcej skomasowanej przestrzeni pól. Widoczna na tym tle bierność właścicieli Kórnicka była zastanawiająca. Uznanie jednak, że Działyńscy zadowolili się gorszym układem gruntów w związku z systemem dzierżawczym wykorzystywanym w swoich dobrach, nie wydawało się w pełni przekonującą interpretacją. Pojawiające się na tym tle wątpliwości skłoniły do przeprowadzenia dodatkowych badań.

Hipoteza na temat podejmowanych reform gospodarczych

Zestawienie *Mapy Prus Południowych* z 1793 r. z planem klucza kórnickiego datowanym na 2. poł. XVIII w.⁵²², a także pobieżna analiza planów gruntowych sugerują, że regulacji zabudowy

■

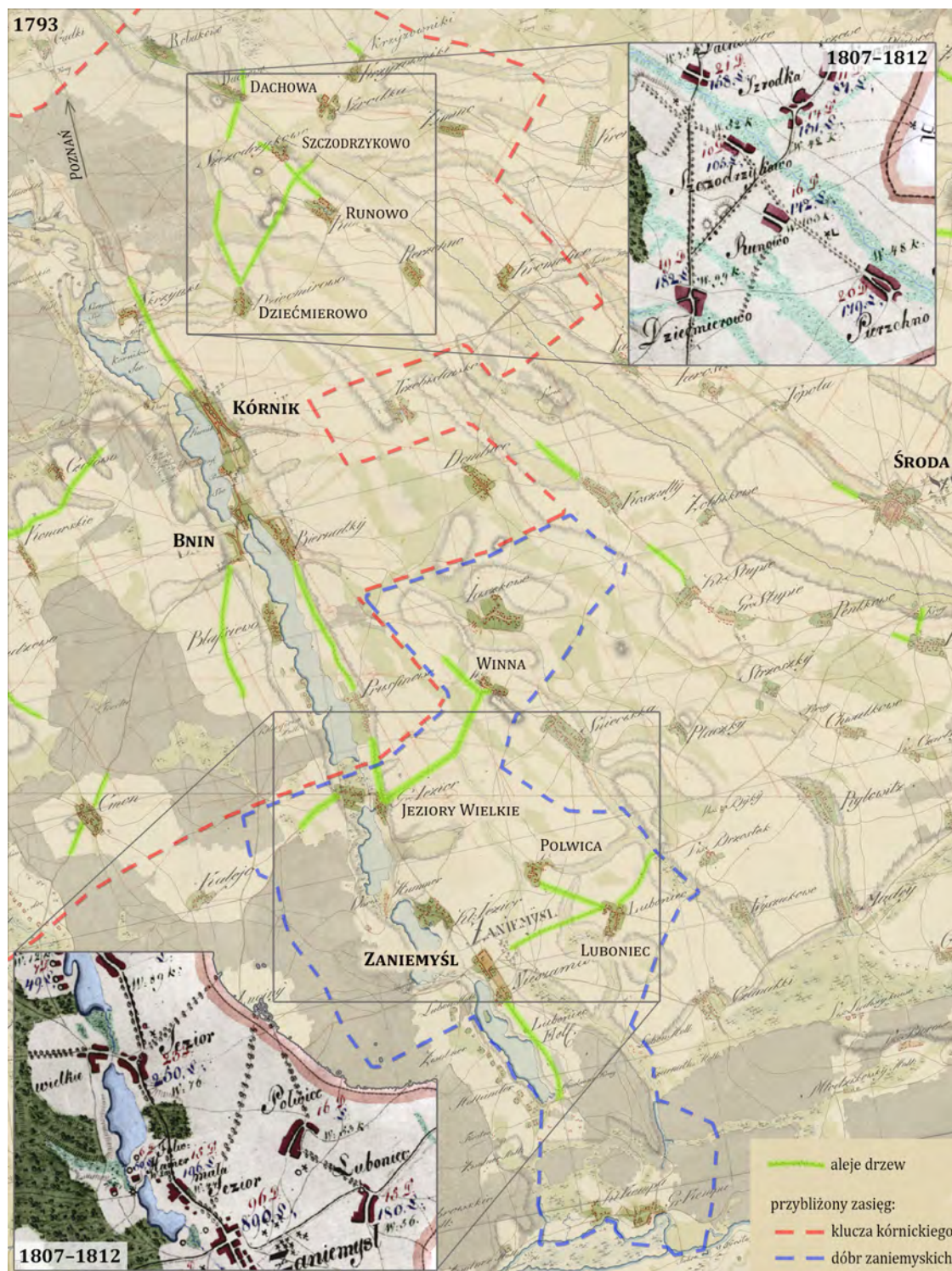
⁵¹⁹ Wskazuje na to kubatura zabudowań na planie gruntowym z 1824/1825 r.

⁵²⁰ *Materiały do dziejów rezydencji w Polsce. Województwo...*, dz. cyt., s. 44–45.

⁵²¹ Ze względu na wartość historyczną rozebrany obiekt został zrekonstruowany w roku 1988.

⁵²² Dokładna data sporządzenia planu nie jest znana. Z całą pewnością powstał on przed *Mapą Prus Południowych* datowaną na rok 1793, na co wskazuje m.in. układ historycznych traktów. Przykładowo droga ze Śródki w kierunku

ryc. 135.

Zwarte aleje drzew w dobrach zaniemyńskich i kluczu kórnickim na przetłoczeniu XVIII i XIX w.

Źródło: oprac. autora na podstawie Mapy Prus Południowych, ark. XXVI, 1793 r. i Mappy topograficznej wojskowej i statystycznej części Wielkopolski..., arkusz Śrem, lata 1807-1812

folwarcznej i zmian w układzie gruntów dokonano na długo przed ogłoszeniem ustawy uwłaszczeniowej. Podobne wnioski można wysunąć wobec przylegających od południa dóbr zaniemyskich. Skala podejmowanych reform gospodarczych, w tym zakładanie nowych osad, wsi i folwarków samotniczych, była dość znaczna. Tereny te już u schyłku XVIII w. przecinały prostoliniowo trakty wysadzone alejami drzew (ryc. 135). Takiego zakomponowania krajobrazu nie zarejestrowano o tym czasie w żadnym innym miejscu na ziemi średzkiej⁵²³. W kluczu kórnickim zadrzewione zostały drogi wjazdowe do Kórnicka i Bnina, w tym fragment traktu Poznań–Zaniemyśl. Największą uwagę przyciąga jednak sieć alei rozpięta między wsiami w okolicach Szczodrzykowa. Znajdujące się w tym rejonie folwarki nie były wydzierżawiane, lecz osobiście zarządzane przez plenipotentę dóbr. Odrębność tego układu od otoczenia, brak powiązań alejowych z Kórnickiem, mogą wskazywać na gospodarczy charakter zadrzewień. W dobrach zaniemyskich rozmieszczenie alei ma nieco inny, bardziej rozproszony charakter. Zadrzewione trakty związane były z miastem oraz większymi zespołami folwarcznymi w Jeziorach Wielkich i Lubońcu. Obok względów gospodarczych mogły mieć one na celu podniesienie reprezentacyjności dóbr.

Nie wiadomo, czy właściciele Kórnicka i Zaniemyśla, podejmując decyzje gospodarcze, kierowali się postulatami XVIII-wiecznych poradników gospodarczych. Realizacja powszechnie wówczas znanych planów Piotra Świtkowskiego nie była zawsze możliwa. Obejmowała ona wiele rewolucyjnych jak na swoje czasy propozycji, dlatego badacze śledzący na archiwalnych planach regularnych układów zabudowy przyjęli, że oświeceniowe koncepcje planistyczne zastosowano w niewielu majątkach na terenie kraju⁵²⁴. Jednak praca Świtkowskiego jest poświęcona nie tylko zagadnieniom architektoniczno-budowlanym, lecz także przyrodniczo-krajobrazowym. Wśród zaleceń znalazła się budowa porządných dróg służących przyśpieszeniu prac gospodarczych⁵²⁵. Postulowano obsadzenie ich alejami drzew⁵²⁶, które Izabela Czartoryska traktowała jako spoiwo wiążące wieś z otwartym krajobrazem⁵²⁷. Przestrzeń rolnicza miała ulec przebudowie – planowano usunięcie kłopotliwej szachownicy gruntów na rzecz wprowadzenia płodozmianu i skrócenia przejazdów gospodarczych⁵²⁸. Bardziej postępowi szlachcice, przeważnie wielkich majątków ziemskich, dokonywali unowocześnienia swoich majątków⁵²⁹. Nic zatem nie stało na przeszkodzie, by właściciele Zaniemyśla oraz Kórnicka

■

Dziemierowa wiedzie obecnie tym samym traktem co w 1793 r. Plan klucza ukazuje inny przebieg tej drogi, tj. droga wiedzie bezpośrednio przez Szczodrzykowo. Jej ślad jest zapisany do dziś w katastrze.

⁵²³ Aleje zarysowane na *Mapie Prus Południowych* z 1793 r. powiązane są głównie z pojedynczymi traktami wychodzącymi z układów urbanistycznych (Bardo, Bnin, Kurnik, Środa, Targowa Górka, Zaniemyśl) oraz centr dużych majątków ziemskich, wiodących zwykle do przynależących do nich folwarków, a także karczm i miast (Babin, Brodowo, Dębicz, Iwno, Kociałkowa Górka, Pierzchno – gmina Środa, Siekierki, Winna Góra, Zdziechowice). Z tego schematu wyłamują się trzy przypadki: 1) Dębicz z wybiegającymi w różnych kierunkach alejami; 2) fragment klucza kórnickiego w okolicach Szczodrzykowa; 3) dobra zaniemyskie z największym wówczas na ziemi średzkiej zagęszczeniem zadrzewionych traktów. Zob. *Mapa Prus Południowych*, ark. XVIII, XIX, XXVI i XXVII, 1793 r.

⁵²⁴ W celach doświadczalno-propagandowych zastosowali je Sebastian Sierakowski w majątku Więclawice (powiat płocki, województwo mazowieckie) i właściciel założenia folwarcznego w Gruszczynie (powiat kozienicki, województwo mazowieckie). Por. Tłoczek I., *Dom...*, dz. cyt., s. 24; Tenże, *Budowanie wiejskie Piotra Świtkowskiego (1782)*, „Prace Instytutu Urbanistyki i Architektury” R. 2, nr 3, Warszawa 1953.

⁵²⁵ „Nie masz prawie ktoby tego nie wiedział, że można roboty prawie we dwoje przysporzyć, gdy majątność iaka wszędzie ma dobre drogi”. Zob. Świtkowski P., dz. cyt., s. 419.

⁵²⁶ „Drogi także tak te co idą w szrodku wsi, iako też te co są w tyle, powinny być wysadzone drzewem. [...] Kray nawet cały nie staieź się miłym i wdzięcznym ogrodem, gdy wieś i miasteczka iego wiążą się prostem a obu stron obsadzonemi drzewem ulicami”. Zob. tamże, s. 484–485.

⁵²⁷ „To wszystko razem spoione, jest pożytecznym i zabawnym dla Właściciela, miłym dla Sąsiadów, pięknością dla kraiui [...]”. Zob. Czartoryska I., dz. cyt., s. 10.

⁵²⁸ Zmiany w układzie gruntów folwarcznych i chłopskich wprowadzano niewątpliwie już w 2. poł. XVIII w. Nawoływał do tego nieznany z nazwiska autor dzieła *O rolnictwie z 1779 r.* Zob. Tymowski S.J., dz. cyt., s. 502–503.

⁵²⁹ Por. Jakóbczyk W., dz. cyt., s. 141; Wachowiak B., dz. cyt., s. 88–92.

przeprowadzali własne próby reform gospodarczych. Według znawców historii gospodarczej tak daleko idącą przebudowę zastosowano u schyłku XVIII w. tylko w niektórych majątkach, aczkolwiek na określenie realnego wpływu zaleceń Świtkowskiego na krajobraz brakuje stosownych dowodów⁵³⁰. Na tle skupiającego dużą uwagę trendu wznoszenia siedzib pośród barokowych i krajobrazowych ogrodów reorganizacja przestrzenna dóbr kórnickich i zaniemyskich na przełomie XVIII i XIX w. mogłaby okazać się bezprecedensowa.

Klucz kórnicki za czasów Teofili Działyńskiej

Przez niemal całą 2. poł. XVIII w. Kórnikami zarządzała Teofila Działyńska z Potulickich, która koncentrowała się na sprawach gospodarczych. W tym celu nawiązała współpracę z zagranicznymi bibliotekami i prenumerowała liczne periodyki. Pańszczyznę zastąpiła czynszami, a wzdłuż linii jezior zaniemysko-kórnickich założyła kilka osad ołederskich. Była także propagatorką rzemiosła sukna⁵³¹. W ogrodach kórnickich zaleciła uprawę drzew morwowych i wytwarzanie jedwabiu, o czym pisał Edward Raczyński we *Wspomnieniach Wielkopolski*⁵³². To właśnie w zadrzewianiu dróg morwami Świtkowski dostrzegał względy ozdobne i użyteczne. Lektura jego dzieła, przechowywana w zbiorach Biblioteki Kórnickiej wraz z cenionym wówczas cyklem publikacji Krzysztofa Kluka dotyczących polepszenia rolnictwa⁵³³, mogła być pomocna przy wprowadzaniu kolejnych zmian gospodarczych. Być może właśnie według podręcznikowych zaleceń skumulowano w regularnych układach zabudowę większości folwarków w rejonie Szczodrzykowa⁵³⁴. Świtkowski postulował uporządkowanie całych wsi na wzór geometryzacji podwórz⁵³⁵, co fragmentarycznie zarejestrowano w Szczodrzykowie, Kromolicach i Runowie. W tym ostatnim, stanowiącym dwudrożnicę dolinną, jedna strona zabudowy składała się z częściowo uporządkowanych zagród. Druga część wsi była zajęta przez folwark (ryc. 136a). Według takiego schematu przeprowadzono reorganizację układu Januszewa, do czego doszło na początku XIX w. (ryc. 136b). Z dwóch dróg wiążących położone naprzeciw siebie bloki zabudowy pozostawiono zaledwie jedną, przy której mieścił się rozbudowany folwark. Zabudowa należąca do chłopów uzyskała modelowy charakter zagród. Każda z nich składała się z domu, budynku gospodarczego i położonej po przeciwnej stronie drogi stodoły. Ten wzorcowy układ, łądząco przypominający rysunki Świtkowskiego, wypełniał postulaty poprawy warunków socjalno-bytowych

⁵³⁰ O rzeczywistej skali tego zjawiska mogą świadczyć tylko materiały kartograficzne, niestety zachowany zbiór jest niekompletny. Zob. Tymowski S.J., dz. cyt., s. 516.

⁵³¹ Quinkenstein M.A., *Klucz do kórnickiego zamku*, „Zabytki” nr 5 (14), Warszawa 2006, s. 25–26.

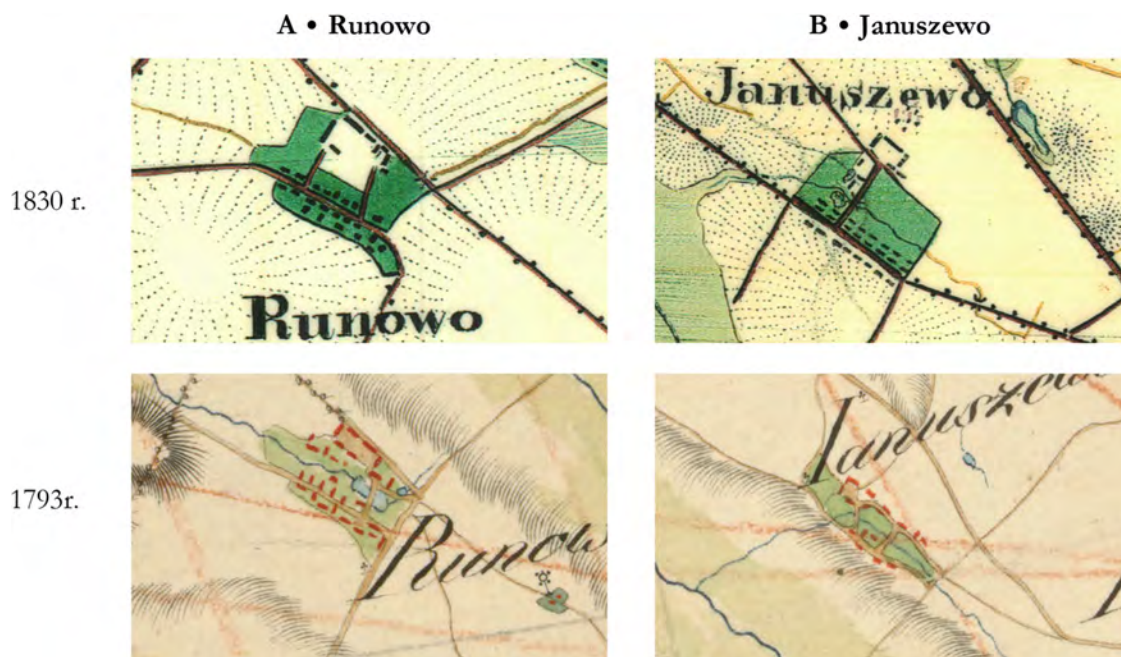
⁵³² „W ogrodzie ówczesnym w Kurniku stały dwa wysokie budynki, przeznaczone do hodowli jedwabników. Tuż przy nim znajdowało się mnóstwo drzew morwowych. W zamku samym dwanaście panien zatrudniała robota około jedwabnic”. Zob. Raczyński E., *Wspomnienia Wielkopolski to jest województwo poznańskiego, kaliskiego i gnieźnieńskiego*, t. 1, Drukarnia Orędownika na Garbarach, Poznań 1843, s. 287.

⁵³³ W księgozbiornie zachowały się wydania *Budowania wiejskiego...* z lat 1782 i 1793, a także *Wybór wiadomości Gospodarskich Świtkowskiego z 1786 roku*. W zbiorach Biblioteki Kórnickiej znajduje się także seria kilkutomowych wydawnictw autorstwa Krzysztofa Kluka, w tym: *Dykcyonarz roślinnego...*; *Roślin potrzebnych, pożytecznych, wygodnych...*; *Rzeczy kopalnych...*; *Zwierząt domowych i dzikich...*

⁵³⁴ Do roku 1793 prostokątne podwórza istniały już w Kromolicach, Runowie i Dachowie. Do lat 20. XIX w. zdołano uregulować zabudowę folwarczną w Szczodrzykowie, Ziminie, Dziećmierowie i Pierzchnie. W tym ostatnim – w odróżnieniu od innych folwarków – doszło do nie tyle regulacji, ile wręcz budowy nowego założenia folwarcznego.

⁵³⁵ Wzorcowy rysunek Świtkowskiego ukazywał wieś rozpostartą na osi wiążącej kościół z siedzibą i folwarkiem właściciela. Zob. Świtkowski P., dz. cyt., s. 474–488.

ryc. 136.

Stan przed i po reorganizacji przestrzennej dwudrożnic dolinnych dokonanej na przełomie XVIII i XIX w.

Źródło: *Urmesstischblätter*, ark. 2065–2066, 1830 r.; *Mapa Prus Południowych*, ark. XXVI, 1793 r.

chłopów. Na początku XIX w. pisał o tym w *Architekturze...* Sebastian Sierakowski, który realizował te zalecenia, wznosząc układ jednostronnie ustawionych szczytowo domów w majątku Więclawice⁵³⁶.

Wraz z regulacją układów zabudowy folwarcznej istotne modyfikacje poczyniono w rozłogu gruntów. Pola folwarczne w większości skomasowano w zwarte bloki, co ułatwiło gospodarke rolną nie tylko w obrębie jednego, lecz także całej sieci folwarków. Wzmocnieniem tego układu było stopniowe zadrzewianie kolejnych odcinków dróg. Po wprowadzeniu ustaleń zawartych w recesach regulacyjno-separacyjnych stosowano płodozmian na uprawianych łącznie gruntach Szczodrzykowa, Runowa, Pierzchna, Kromolic, Zimina i Dziećmierowa⁵³⁷. Po oddaniu w dzierżawę dwóch ostatnich folwarków grunty te zostały objęte w 1845 r. *Projektem do zagospodarowania dóbr kórnickich*. W układzie 11-polowym kluczowym miała być uprawa ziemniaków i wykorzystanie do tego gorzelnia w Szczodrzykowie⁵³⁸. O konieczności wprowadzenia tego – rozwojowego jak na tamte czasy – planu był przekonany Józef Stasiński, plenipotent dóbr, gdyż w przeciwnym wypadku – jak pisał – „gospodarstwo w całych dobrach na zawsze pozostanie na tej stopie na jakiej dziś stoi, a wiemy, że w epoce postępu w jakiej żyjemy każde pozostanie na jednym i tym samym miejscu wsteczny jest krokiem”⁵³⁹.

■

⁵³⁶ Sebastian Sierakowski omówił jedynie kilka projektów domów włościańskich. Z własnych chęci wybudował kolonię drewnianych domów podcieniowych dla poprawy warunków chłopów. Zob. Tłoczek I., *Dom...*, dz. cyt., s. 24, 114.

⁵³⁷ Plan został utworzony po wdrożeniu zapisów recesów regulacyjno-uwłaszczeniowych. Zob. BK, sygn. M IV 132.

⁵³⁸ Jedenasta część miała być przeznaczona na uprawę ziemniaków, a pozostałe części pół m.in. na groch, jarzyny, oziminę, pastwiska i ugór. Zob. Bielecka J., dz. cyt., s. 96–100.

⁵³⁹ Dotychczasowa uprawa w płodozmianie 4-polowym dostarczała o 1/3 mniej dochodu niż układ 11-polowy. Tamże, s. 99.

ryc. 137.

Panoramy we wschodniej części dawnego klucza kórnickiego

Źródło: fot. autora

Spójność gospodarcza w rejonie Szczodrzykowa zanikła w 3. ćw. XIX w. Wszystkie folwarki zyskały nowych dzierżawców, którzy założyli przy nich parki krajobrazowe. Po wiążącej je sieci alei nie ma już jednak prawie śladu (ryc. 137). Zachowały się remizy śródpolne w okolicach Dziecmierowa oraz fragmenty zadrzewień w rejonie Szczodrzykowa i Pierzchna (ryc. 138a–d). Skala zniszczeń tej zieleni jest wysoka i tym bardziej zastanawiająca wobec peryferyjnego do dzisiaj położenia tego obszaru. Trudno jednak doszukiwać się przyczyn tego po roku 1945, gdyż wiele z tych zadrzewień nie istniało już przed wybuchem II wojny światowej, o czym informują niemieckie zdjęcia lotnicze. O żmudnym procesie ich odtwarzania świadczą dokonane już przed wielu laty nasadzenia wzdłuż drogi Dziecmierowo-Szczodrzykowo⁵⁴⁰ oraz te ostatnie w Pierzchnie (ryc. 138e, 138f).

Intensywne zmiany krajobrazu dóbr zaniemyskich w XVIII w. zostały wywołane decyzją Mateusza Ponińskiego o założeniu w pobliżu wsi Niezamyśl nowego miasta – Zaniemyśla. Lokacja odbyła się w 1742 r., jednak dopiero lata 1775–1782 i rządy syna Mateusza Ponińskiego, księcia Kaliksta, zintensyfikowały rozwój miasta⁵⁴¹. Książę sprowadził do Zaniemyśla osadników z zachodniej Europy, m.in.

⁵⁴⁰ Zapewne jest ono zasługą działalności Zakładu Doświadczalnego PAN w Kórniku.

⁵⁴¹ Ordynacja Kaliksta Ponińskiego z 1779 r. została wydana, gdy miasto było w okresie „rozprzestrzeniania się”. Możliwe, że wspomniane w ordynacji abrysy tylko sankcjonowały wcześniejsze uwarunkowania przestrzenne, wiodące do ujednolicenia parcel budowlanych, co też domniemała Grażyna Wróblewska, dz. cyt., s. 131.

ryc. 138.

Zadrzewienia przydrożne i śródpolne we wschodniej części dawnego klucza kórnickiego

Źródło: fot. autora

rzemieślników i kupców pochodzenia niemieckiego i żydowskiego⁵⁴². Dla wzrostu dochodów – być może już przy okazji samej lokacji – założono kilka osad ołederskich na gruntach Lubońca i po zachodniej stronie miasta. Między Jeziorami Małymi a Wielkimi utworzono wieś folwarczną Hammer (od niem. młot⁵⁴³). W krajobrazie miasta pojawiło się duże skupisko młynów wietrznych. Kolejna faza rozwoju urbanistycznego, polegająca na hipotetycznie wtórnym zabudowaniu placu rynkowego,

■
⁵⁴² Ziemia Zaniemska..., dz. cyt., s. 36–38.

⁵⁴³ Zajęciem mieszkańców było zapewne kowalstwo lub wytapianie żelaza z rudy darniowej.

ryc. 139.

Zadrzewienia przydrożne na terenie dawnych dóbr zaniemyjskich

Źródło: A–B – fot. autora; C – Google Street View

mogła przypaść na rok około 1790, gdy dobra zaniemyjskie należały do rodziny Jaraczewskich⁵⁴⁴. Istniejąca wówczas sieć alei wybiegających z miasta i okolicznych wsi, przy wielu wymianach zieleni, jest częściowo czytelna do dzisiaj (ryc. 139).

Dobra zaniemyjskie w czasach Ponińskich, Jaraczewskich i Skórczewskich

U schyłku XVIII w. zadrzewione aleje wybiegały m.in. z Lubońca. Ważniejszą rolę w tym rejonie mogła jednak odgrywać Polwica, której peryferyjne położenie wynikało z genezy układu ruralistycznego⁵⁴⁵. Sieć alei zanotowano także w Jeziorach Wielkich, spełniających pierwotnie

⁵⁴⁴ Plac rynkowy był zapewne większych rozmiarów niż obecny rynek (plac Berwińskiego) i zamykał się w kwartale ulic: Kilińskiego, Średzka i Poznańska. Podobnie sądził Jan Pic (Zob. tenże, *Zaniemyśl...*, dz. cyt.). Poglądów tych nie podzielała Grażyna Wróblewska, mimo że dysponowała rękopisem *Mapy Prus Południowych* z 1793 r., ukazującym niemal pusty plac o wymiarach 120 na 340 m. Por. Pic J., 1964. *Zaniemyśl – studium historyczno-urbanistyczne*, Archiwum NID, Poznań 1964; Wróblewska G., dz. cyt., s. 130–132. Do zabudowy placu mogło dojść u schyłku XVIII w. *Mappa dóbr Jezior Małych, Zaniemyśla* [...] z 1790 r. przechowywana w Archiwum Państwowym w Poznaniu ukazuje już w przewodzie zabudowany plac. Tymczasem *Mapa Prus Południowych* – wydana co prawda trzy lata później, lecz oparta na nieznanym z daty pomiarach – notuje w tym miejscu jedynie parcelę, na której obecnie wznosi się kościół. Te nieścisłości w tak krótkim okresie mogą wskazywać na intensywny i żywiłowy rozwój miasta.

⁵⁴⁵ Wieś Polwica posiada układ ulicówki v-kształtnej. Skrajne położenie siedliska względem granic wsi oraz jego wielkość sugerują, że podczas szerzenia prawa niemieckiego dokonano zaledwie przebudowy starszej osady. Peryferyjne położenie siedliska nie pozwoliło na wykształcenie się od strony zachodniej i południowej dogodnej sieci dróg.

funkcję centrum dóbr, zwanych początkowo jezierskimi. Istnienie w tym miejscu XVII-wiecznego murowanego dworu świadczy o dawnej randze tego miejsca. Lokacja Zaniemyśla przeniosła dotychczasowy punkt ciężkości dóbr bardziej na południe. Znajdująca się w tym rejonie wieś Jeziory Małe, poprzedzająca dojazd do miasta od strony Poznania, posiadała co najwyżej niewielki folwark i mało reprezentacyjny charakter. Kilkukrotne w jej historii modyfikacje ukazują złożony palimpsest miejsca (ryc. 140a). Dziś niemal wyłącznie jednostronnie ustawiona zabudowa wiejska z otwarciem na krajobraz rolniczy jest śladem po istniejącym dawniej w tym miejscu rzędzie stodół. Szeroka droga, widoczna już na planie gruntowym, przywołuje błędne skojarzenia z układem ulicówki, ponieważ niewielka droga schodząca w kierunku jeziora wskazuje na starszą genetycznie część wsi, doskonale widoczną na mapie z roku 1793. To właśnie po tym czasie uległ przekształceniu omijający ją fragment traktu relacji Poznań–Zaniemyśl. Zastąpiono go szeroką drogą, „która nie tylko piękny widok czyni, ale też i od ognia ubezpiecza całą osadę” – jak instruował Świtkowski⁵⁴⁶. Do istniejącej już tu wcześniej zabudowy zagrodowej dobudowano od północy regularny układ domów, ustawionych jednak już nie szczytowo, a kalenicowo, a od strony pól ustawiono rząd stodół. Bliżej Zaniemyśla wzniesiono nowy folwark z prostokątnym podwórzem i cegielnią. Założono także *Lustgarten* z prawdopodobnie letnim mieszkaniem właścicieli dóbr zaniemyckich (ryc. 133a). Charakter tych działań sugeruje, że na początku XIX w. spośród kolejnych właścicieli miasta⁵⁴⁷ procesami tymi sterował Józef lub Hieronim Jaraczewski. W tym czasie założono w lubonieckich lasach Józefowo (zapewne osada drwali), a obok Jaskowa – folwark Lorenka. Kolejny właściciel, Heliodor Skórzewski, wznosił pośród starorzeczy Warty folwark Potachy i podjął się realizacji działań regulacyjno-separacyjnych. Karczując część lasów jezierskich, utworzono kwartały pól z folwarkami Polesie i Zofiówka. Kolejni właściciele po Heliodorze Skórzewskim uznawali Małe Jeziory za centrum dóbr, a gdy właścicielką była Jadwiga Jouanne część dworską wsi nazwano Łęknem⁵⁴⁸. Na przestrzeni XIX i XX w. dobra zaniemyckie stanowiły spójny kompleks majątków, w okresie międzywojennym zarządzany przez dyrektora dóbr⁵⁴⁹.

Wnioski badawcze

Przebudowa gospodarcza dóbr kórnickich i zaniemyckich na przełomie XVIII i XIX w. miała zróżnicowany charakter, zasięg i skalę. Ziemie po wschodniej stronie Kórnicka zostały skomasowane i zarządzane przez plenipotentą. Celem było podniesienie kultury ziemi. Reformy gospodarcze podejmowane przez Ponińskich, a następnie Jaraczewskich i Skórzewskich, były ściśle związane z rozwojem Zaniemyśla i potrzebą intensyfikacji dochodów.

Tak więc poza powszechnym w tym czasie zakładaniem osad olęderskich wznoszono nowe typy osad i folwarki. W przeddzień rozpoczęcia działań regulacyjno-uwłaszczeniowych w obu dobrach zarejestrowano skomasowane grunty folwarczne w zwartych blokach. W kluczu kórnickim znacznie częściej występowały także folwarki o prostokątnych podwórzach oraz regularne fragmenty kolonii domów pracowników folwarcznych. Inspiracje zaleceniami Świtkowskiego, wzmagane hasłami poprawy bytu socjalnego chłopów, objawiły się najpełniej w przebudowie układów ruralistycznych w Januszewie i Jeziorach Małych. Znany z początku XIX w. obraz ulic stodołnych – zauważony już

■
⁵⁴⁶ Szerzej na temat zakładania dróg w: Świtkowski P., dz. cyt., s. 474–488.

⁵⁴⁷ Na przełomie XVIII i XIX w. dobrami zaniemyckimi zarządzali kolejno: Tadeusz Jaraczewski (1782–1796), Józef Jaraczewski (1796–1816), Hieronim Jaraczewski (1816–1822) i Heliodor Skórzewski (od 1822).

⁵⁴⁸ Nazwa została przejęta z pobliskiego jeziora Łękna, oznaczającego dawniej grzybienia.

⁵⁴⁹ Akta gospodarcze z okresu międzywojnia znajdują się w Archiwum Państwowym w Poznaniu w zespole Majątek Łękno.

A • Jeziora Małe

B • Orzeszkowo

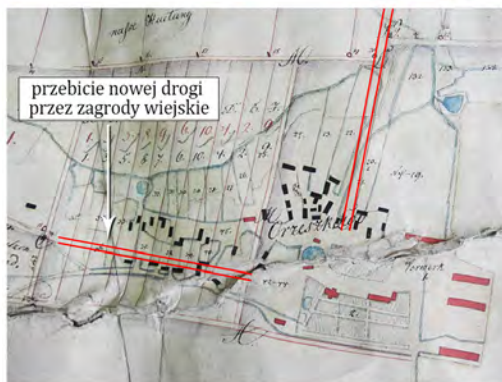
wnętrze wsi
(główna
droga
wiejska)

1830 r.

1827/9 r.

1793 r.

ryc. 140.
Ulice stodołne w Jeziorach Małych i Orzeszkowie

Źródło: fot. autora; oprac. autora na podkładach *Urmesstischblätter*, ark. 2067 i 2133, 1830 r., APP, Starostwo Powiatowe w Środzie, sygn. L.Śro. 34, L.Śro. 77; *Mapy Prus Południowych*, ark. XXVI, 1793 r.

przed laty przez Józefa Bursztę – może być rezultatem przebudowy starszych genetycznie wsi⁵⁵⁰. Potwierdza to także przypadek wsi Orzeszkowo w dobrach chłapowskich (ryc. 140b), który należy do najbardziej osobliwych sposobów utworzenia ulicy stodołnej⁵⁵¹. Modyfikacja układu dróg i tworzenie wzdłuż nich zadrzewień o charakterze użytkowym i ozdobnym były integralnymi elementami przeprowadzanych wówczas reform gospodarczych. Struktura organizacji i zarządzania ziemią zawążyła o przetrwaniu istniejącej już u schyłku XVIII w. – i stopniowo później zagęszczanej – sieci alei. Decyzja o rezygnacji z funkcji plenipotenty na rzecz osobnego wydzierżawiania folwarków w rejonie Szczodrzykowa doprowadziła jeszcze przed 1945 r. do zubożenia krajobrazu. Większość założonych w XVIII i XIX w. alei została utracona. Zachowanie spójności dóbr zaniemyskich – przy zmianach własności – pozwoliło utrzymać zasadniczą część historycznej struktury zieleni. Potwierdza to tylko przekonanie o potrzebie kompleksowego, a nie wybiórczego zarządzania krajobrazem.

Nadal otwarte pozostaje pytanie, czy zidentyfikowane reformy gospodarcze w dobrach kórnickich i zaniemyskich miały charakter pionierski, torujący drogę „nowemu rolnictwu”, czy też były one znacznie bardziej powszechne. Zdaniem Stanisława Tymowskiego „regulacje różnego typu musiały mieć szerszy zasięg, z którego znamy dziś jedynie nieliczne fragmenty”. Potrzeba prowadzenia dalszych badań pozostaje zatem aktualna⁵⁵².

5.2.2.3. Kompozycje agronomiczne i krajobrazowe – studium przypadku

Działania regulacyjno-uwłaszczeniowe istotnie przeobraziły przestrzeń wiejską. Ich realizacja na ziemi średzkiej charakteryzowała się wysoką intensywnością translokacji chłopów, aby skomasować jak największą ilość ziemi folwarcznej wokół większości zespołów ziemskich. Przeprowadzenie gruntownej przebudowy dóbr polegało nie tylko na modyfikacjach sieci osadniczej i rozmieszczenia folwarków, lecz także na reorganizacji całej przestrzeni rolniczej. Konieczne wówczas zmiany przebiegu dróg, ingerencje w strukturę naturalnej zieleni i tworzenie jej nowych form, mogły być częścią świadomego planu budowy kompozycji agronomicznych i krajobrazowych. Ich identyfikację i interpretację rozpoczęto od dóbr skupionych wokół Winnej Góry, gdzie zarejestrowano najbardziej konsekwentne na obszarze badań działania komasacji gruntów folwarcznych. Do grupy analizowanych przypadków dołączono majątność Iwno, na kompozycję krajobrazową której zwracali uwagę już wcześniej inni badacze. Z kolei na podstawie obserwacji terenowych uznano, że spośród innych majątności szczególnie wyróżnia się ta położona nieco dalej na południe od Iwna – wieś Drzągowo. Krajobraz z zachowaną do dziś wyraźnie siecią zadrzewień, nawiązującą wprost do wzorcowej kompozycji krajobrazu w Turwi, nie jest znany w literaturze. Z tego powodu obszar ten objęto najszerzą analizą.

Przebudowa gospodarcza klucza winnogórskiego

U schyłku XVIII w. klucz winnogórski stanowił własność biskupów poznańskich. W latach 1793–1807 został włączony do domeny państwowej, po czym stał się własnością prywatną Jana Henryka Dąbrowskiego. W wyniku realizacji działań regulacyjno-uwłaszczeniowych (ryc. 59c) uzyskano dobra ziemskie rozciągające się od Winnej Góry w kierunku Mącznik po Żrenicę pod

■

⁵⁵⁰ W wyniku przebudowy mogła powstać ulica stodołna w Podrzeczu pod Gostyniem, o której pisał Józef Burszta, *Osadnictwo...*, dz. cyt., s. 68.

⁵⁵¹ Podczas uwłaszczenia główne drogi w Orzeszkowie wyprostowano względem siedziby. Wytyczenie drogi wiodącej z zachodu (od strony Dominowa) dosłownie przecięło stojące na jej przebiegu zagrody chłopskie. W rezultacie stodoły ustawione dotychczas na zapłociu nagle znalazły się wzdłuż głównej drogi wiejskiej.

⁵⁵² Tymowski S.J., dz. cyt., s. 516.

ryc. 141.

Panorama na Winną Górę od strony północnej

Źródło: fot. autora

Środą. W wyniku późniejszego, stopniowego rozpadu klucza, przy Winnej Górze pozostały zaledwie Chocicz i Ołaczewo. Ta niewielka, choć licząca blisko 1500 ha, majątność z okazałym dworem do dzisiaj nie przedstawia wybitnych wartości krajobrazowych, zwłaszcza w centralnej części. Otwarte przestrzenie pól rolniczych tworzą dość rozległe przedpola widokowe. W panoramach zarysowuje się wieża kościoła oraz założenie parkowe związane z dworem (ryc. 141).

Wzdłuż głównej drogi wiejskiej oraz tej łączącej zespół ziemski z Miłosławiem występują aleje jesionowe. Drogę na wprost dworu stanowi zaś reprezentacyjna aleja lipowa. Największe wartości krajobrazowe majątności dotyczą terenów na jej obrzeżach i związane są z dolinami rzek i strumieni (ryc. 142). W części południowej krajobraz jest bardziej urozmaicony przez dolinę Szywry. Od zachodu majątność domyka niewielka, lecz bogata w zieleni dolina Osieku. Najbardziej malowniczo prezentuje się dolina Bardzianki, gdzie znajduje się najwięcej zadrzewień naturalnych i komponowanych. Aleje jesionowe i robiniove łączą Ołaczewo z Chociczą i Sabaszczewem oraz z Rumiejkami i Połażejewem za pomocą zachowanych reliktowych ciągów zieleni. Prostoliniową sieć zadrzewionych dróg przełamuje przepływająca w tym miejscu Bardzianka. W zestawieniu z niewielkimi kompleksami leśnymi uzyskano szereg malowniczych wnętrz krajobrazowych. Na rozległym areale pól znajdują się niemal wyłącznie młode nasadzenia drzew, tj. wzdłuż dróg łączących Winną Górę z Chociczą i Pałczynem, oraz zadrzewienie śródpolne w rejonie pól doświadczalnych Instytutu Ochrony Roślin Państwowego Instytutu Badawczego. Najbardziej charakterystycznym elementem struktury całej majątności jest promienista wiązka dróg wiążąca zespół w Winnej Górze z podlegającymi mu folwarkami (ryc. 143).

Zasadnicza część tego układu istniała już na długo przed realizacją działań regulacyjno-uwłaszczeniowych⁵⁵³, tj. gdy lokowano Winną Górę na prawie niemieckim. Charakterystyczny system komunikacyjny, bazujący na rozchodzących się w różnych kierunkach traktach, widoczny jest na wielu archiwalnych planach i mapach (ryc. 119b). Podczas przebudowy dóbr dokonano

■
⁵⁵³ Informuje o tym plan z bonitacyjną klasyfikacją gleb obejmujący Winną Górę, Chocicę, Ołaczewo, a także Brzezie i Rumiejki. Plan musiał powstać przed 1835 r., ponieważ pod podpisem wówczas recesie regulacyjno-separacyjnym Rumiejek widnieje już ich nowa właścicielka – Marianna z Niewieckich Dobrowolska. Zob. APP, Starostwo Powiatowe w Środzie, sygn. L.Śro. 126.

ryc. 142.

Zadrzewienia przydrożne i śródpolne w majątności
Winna Góra

Źródło: fot. autora

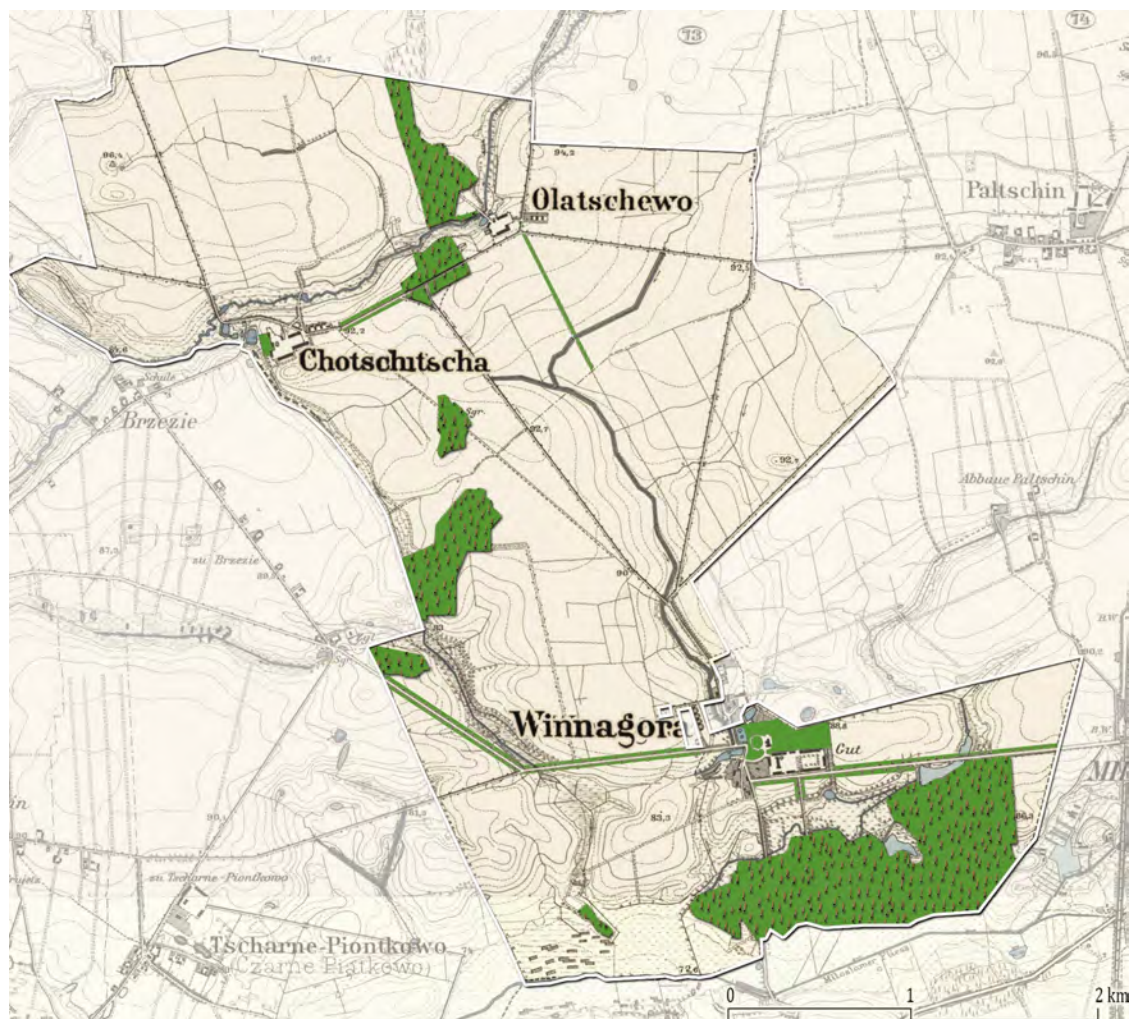
zaledwie wyprostowania tych dróg, a w połowie XIX w. nałożono na nie geometryczną siatkę melioracyjną, która przenikała się z naturalnym systemem wodnym, w tym strumieniem, nad którym założono Winną Górę. Ponadto na mapie z końca XIX w. po południowej stronie folwarku w Ołaczewie widoczny jest pas o charakterze wiatrochronnym – być może pozostałość większego systemu zadrzewień śródpolnych, usuniętego na rzecz wprowadzanych już wówczas monokultur. Struktura krajobrazowa pozostałej części dóbr nie ulegała już później drastycznym zmianom. Aby usprawnić organizację majątności na początku XX w. utworzono kolejkę gospodarczą łączącą Winną Górę i Chocicę z linią kolejową w Miłosławiu. Prawdopodobnie w okresie międzywojennym wzdłuż drogi z Ołaczewa do Pałczyna utworzono aleję topolową, która została usunięta w ciągu ostatniej dekady⁵⁵⁴. Na pozostałym obszarze przetrwała znacząca ilość zadrzewień komponowanych.

Integracja kompozycji krajobrazowej z agronomiczną w majątności Iwno

Majątek Iwno w XVIII w. wchodził w skład klucza siedleckiego. Od 1842 r. właścicielką była Franciszka Mielżyńska z domu Niemojewska, a po niej jej syn Maciej z Chobienic. Prawdopodobnie

⁵⁵⁴ Drzewa, o pokroju topoli, widoczne są na zdjęciu lotniczym z okresu II wojny światowej. Zob. Zob. *Bildplan*, ark. 3770, 1943 r.

ryc. 143.

Struktura lasów, zwartych zadrzewień śródpolnych i ogrodów w majątności Winna Góra u schyłku XIX w.

Źródło: oprac. autora na podkładzie *Messtischblatt*, ark. 2067, 1888 r.

od 1855 r. dobrami zarządzał Józef Mielżyński – syn Macieja. Nie do końca wiadomo, który z nich był autorem nowej struktury krajobrazu iwieńskiej majątności, a także który z majątków – Iwno czy Chobienice – był dla Mielżyńskich poligonem doświadczalnym w tworzeniu kompozycji agromicznej.

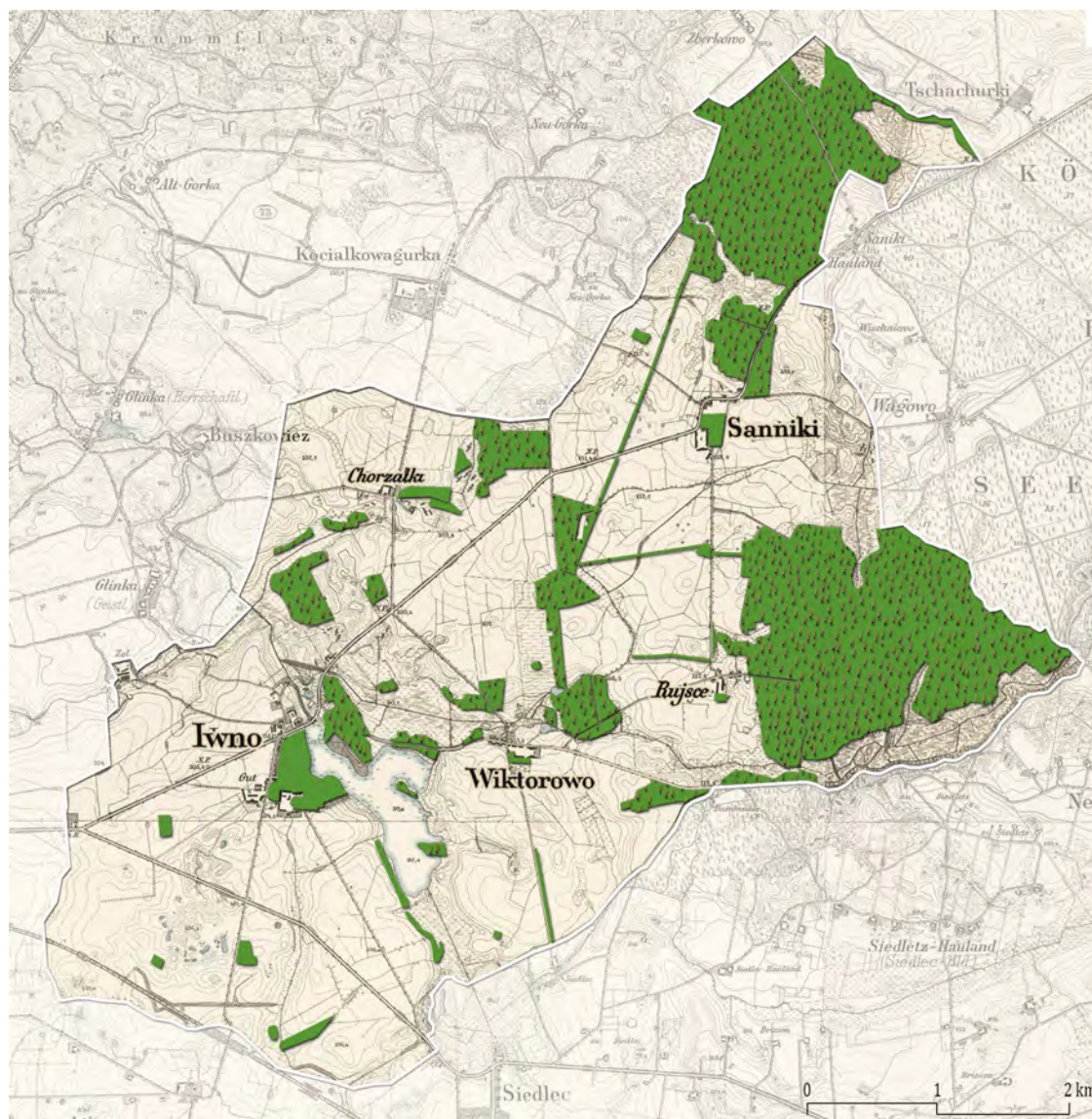
Reces regulacyjno-separacyjny został podpisany w roku 1843. Na jego mocy translokowano chłopów z Iwna, Wiktorowa i Rujscy do Chorzałek, a chłopów z Sannik do Zberkowa. W ten sposób ziemie folwarczne zostały scalone w jedną. Wkrótce potem nadane chłopom ziemie w Chorzałkach zostały przejęte i ponownie włączone w areal gruntów folwarcznych. Organizacja majątności opierała się na siedzibie dóbr w Iwnie oraz zespołach folwarcznych w Wiktorowie, Rujscy i Sannikach. Plany Józefa Mielżyńskiego polegały na gruntownej przebudowie zespołu w Iwnie i wzniesieniu po jego zachodniej stronie nowego kapitalistycznego podwórza. Zasadnicza część wsi została skomponowana wzdłuż głównej drogi wiejskiej, gdzie usytuowano kolonię domów pracowników folwarcznych oraz pozostałe obiekty mieszkalne i gospodarcze. Na gruntach majątności zastosowano strukturę

ryc. 144.
Wybrane formy zadrzewień przydrożnych i śródpolnych
w majątności Iwno
Źródło: fot. autora

ryc. 145.

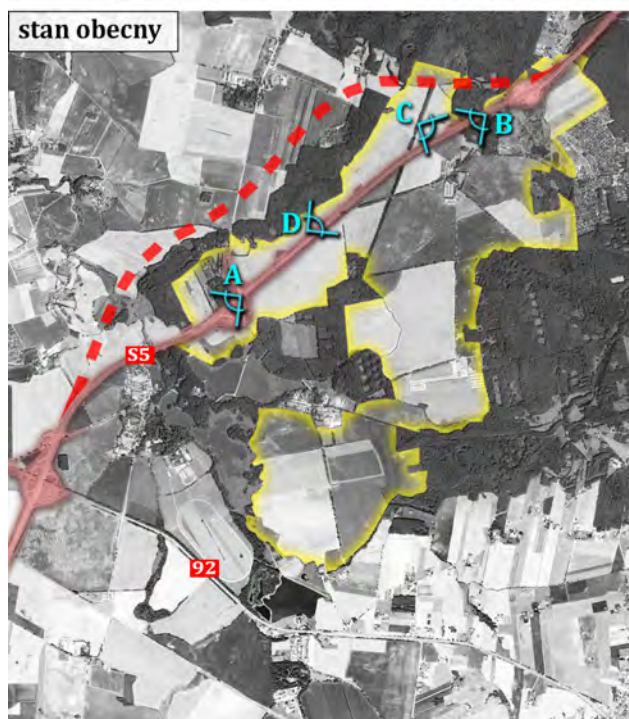
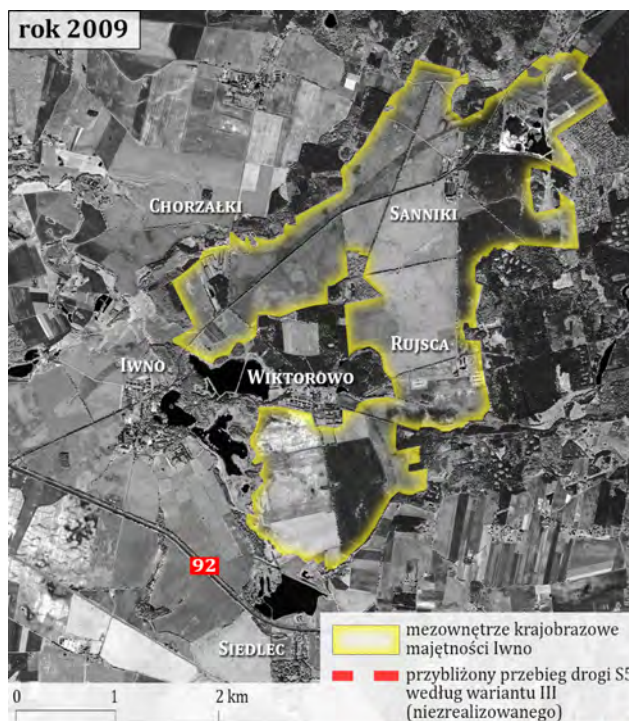
Struktura lasów, zwartych zadrzewień śródpolnych i ogrodów w majątności Iwno u schyłku XIX w.

Źródło: oprac. autora na podkładzie *Messtischblätter*, ark. 1931, 1932, 1999 i 2000, lata 1887–1888

agronomiczną. Granice lasów uregulowano, a zmeliorowaną przestrzeń pól podzielono na kilka mniejszych wewnątrz za pomocą prostoliniowych zadrzewień. Początkowe trudności w pełnej geometryzacji przestrzeni rolniczej, wynikające z pofalowanego terenu i obecności licznych zagłębień, zostały wykorzystane do podkreślenia walorów krajobrazowych majątku. Strukturę zieleni budują do dziś aleje, szpalery, solitery, remizy śródpolne, niewielkie zagajniki i pasy krzewów (ryc. 144). Największy podziw budzi jednak pas wiatrochronny o długości blisko 1,8 km i szerokości około 25 m, składający się w przewodzie z dębów. Wraz z przebiegającym południkowo kompleksem leśnym w Wiktorowie stanowi sporej wielkości barierę przeciwwietrzną.

Struktura agronomiczna nie ulegała w swojej historii większym modyfikacjom (ryc. 145). Najbardziej zauważalną zmianą była likwidacja szerokich pasów zadrzewień po północnej stronie

ryc. 146.
Przebieg drogi ekspresowej S5 przez wnętrze krajobrazowe w majątności Iwno

Źródło: oprac. autora na podkładach Google Earth; A–D – fot. autora

Rujscy, do czego doszło na przełomie XIX i XX w. Wysunięty bardziej na północ pas zieleni został zastąpiony aleją, a ten pod Wiktorowem został całkowicie zlikwidowany. Inicjatorem tych zmian

był już zapewne kolejny właściciel Iwna – Ignacy Mielżyński. Początkowo zarządzał tylko majątkiem swojego stryja Józefa, by po ślubie z jego córką (a swoją kuzynką) Seweryną Mielżyńską przejąć Iwno na własność. W roku 1909 odkupił od swojego brata Macieja rodzinne Chobienice i stopniowo wchodził w posiadanie historycznego klucza siedleckiego oraz majątku Czachurki mieszczącego się po północno-zachodniej stronie Sannik. Krajobraz tego ostatniego majątku nie został przez Mielżyńskich wzbogacony o znane im wzorce komponowania przestrzeni rolniczej. Po II wojnie światowej część gruntów została zalesiona, lecz zasadniczy układ wnętrza krajobrazowych pozostał bez zmian. Na początku XX w. po południowej stronie Rujsy utworzono niewielką fermę drobiu. Do fragmentacji tego krajobrazu doszło w roku 2009, kiedy to przystąpiono do budowy drogi ekspresowej S5. Szeroka na około 80 m trasa brutalnie przecięła wnętrza krajobrazowe (ryc. 146). Brak rozpoznania walorów tego obszaru doprowadził do tego, że kierowcy otrzymali możliwość obserwacji niezwykle atrakcyjnego krajobrazu, ale ze względu na prędkość poruszania się nie są do końca w stanie docenić jego potencjału. Pozostałym użytkownikom krajobrazu skutecznie zakłócono wrażenia wizualne i słuchowe. Swobodne przemieszczanie się po krajobrazie zostało sformatowane nową siecią dróg i wiaduktami.

Pas wiatrochronny, dzieło XIX-wiecznej inżynierii rolniczej, został przebitý szeroką arterią i dla podróżujących stanowi jedynie tło dla sporej wielkości billboardu przyciągającego wzrok Harmonijna sekwencja wnętrza wydzielonych zadrzewieniami została zaburzona. Niewątpliwie okres 10 lat złągodził nieco skutki tej inwestycji, lecz wybijające się w krajobrazie wiadukty i opłotowania bezmiernie dysharmonizują krajobraz. Wprowadzona zieleń, w tym klony czerwonołistne, nie wpisuje się w krajobraz i nie jest w stanie dorównać XIX-wiecznej myśli kompozycyjnej. Co znamienne, realizacja tej inwestycji mogła zostać przeprowadzona w sposób inny niż postulowany od początku. Jeden z procedowanych przebiegów tej trasy – jak w każdym innym wariantcie przecinający obszar Natura 2000 Dolinę Cybiny⁵⁵⁵ – przewidywał drogę ekspresową po północnej stronie Chorzałek. Świadomość istnienia czytelnej i spójnej XIX-wiecznej kompozycji krajobrazowej mogła wpłynąć na ostateczną decyzję i tym samym uratować cenny krajobraz, do czego niestety nie doszło. Poprowadzenie trasy choćby w niewielkim wykopie z przejazdami posadowionymi na równi z terenem byłoby z pewnością mniej inwazyjne dla wartości tego obszaru. Widoki z wiaduktów na trasę S5 tworzą silne, emocjonalne kontrasty – między hałasem ruchu samochodowego a otaczającą ciszą, między symbolicznym tempem współczesnego życia i zanikiem cech uważności a sielskością krajobrazu rolniczego, w którym obecnie coraz rzadziej można spotkać pracującego człowieka. Między ruchem a bezruchem. Leżący niegdyś peryferyjnie krajobraz, którego wartości nie zostały dostatecznie rozpoznane i ostatecznie pominięte w wariantowaniu drogi, jest obecnie paradoksalnie niezauważany przez niezliczone ilości przemieszczających się w nim użytkowników drogi ekspresowej.

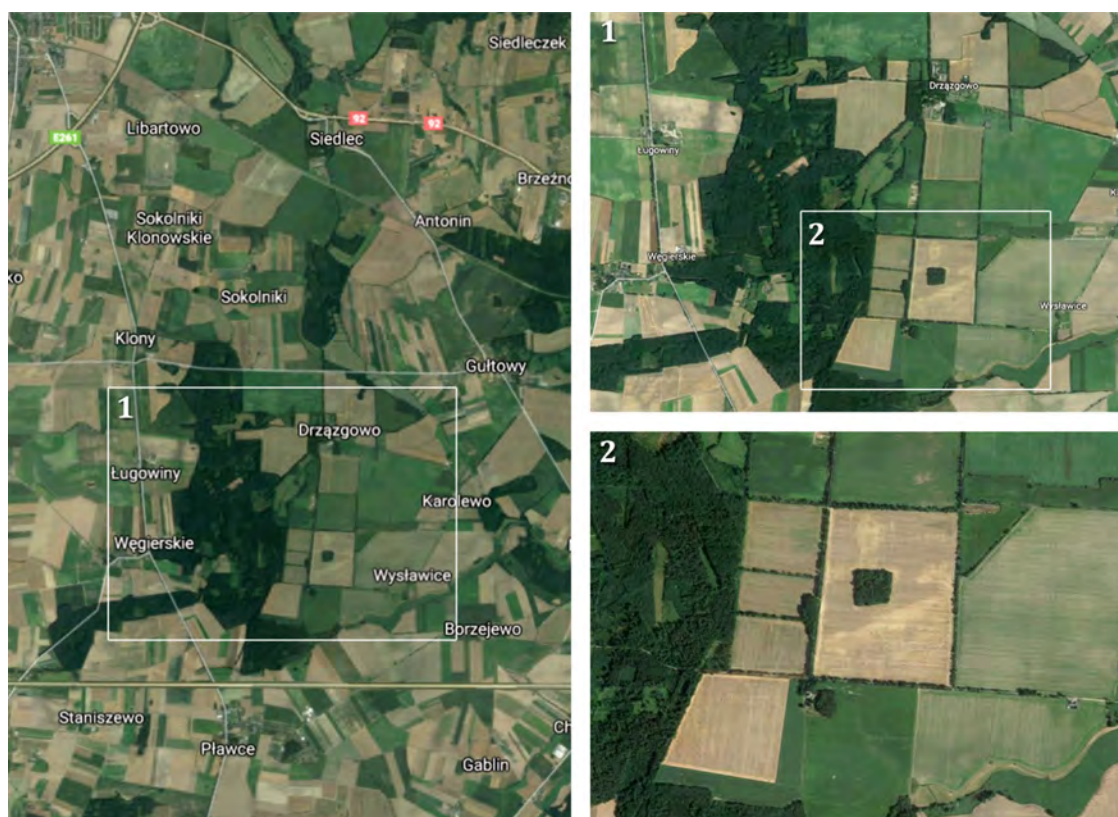
Budowa kompozycji agronomicznej w Drążgowie

Krajobraz w otoczeniu wsi Drążgowo to sztandarowy wzorzec przestrzeni rolniczej, który propagował – a wysoce prawdopodobne, że i sam uczestniczył w jego założeniu – Dezydery Chłapowski, generał i właściciel majątności Turew w powiecie kościańskim. Pierwsze przesłanki na temat tego niezwykłego układu zieleni wynikały z obserwacji terenowych. Analiza zdjęć satelitarnych pozwala stosunkowo łatwo zauważyć kompleks lasów między Węgierskimi a Drążgowem oraz towarzyszącą im sieć zadrzewień (ryc. 147).

■

⁵⁵⁵ Zob. <http://gddkia.gov.pl/pl/a/7834/s5-wschodnia-obwodnica-poznania-odcinek-ii-czachurki-kleszczewo>, [dostęp: 7.11.2022].

ryc. 147.

System zadrzewień w okolicy Drążgowa na współczesnych zdjęciach satelitarnych

Źródło: oprac. autora na podkładach Google Maps

Na początku XIX w. klucz siedlecki trafił w ręce Antoniego Grudzińskiego. Wśród otrzymanych wsi znajdowało się Drążgowo – jedna z największych powierzchniowo wsi na ziemi średzkiej (lokowana jeszcze na prawie polskim) z dwiema powstałymi na jej gruntach wsiami folwarcznymi (z okresu XIV–XVI w.), od dawna pełniącą funkcję zespołu folwarcznego z co najwyżej domem rządcy⁵⁵⁶. Jeszcze przed rozpoczęciem działań regulacyjno-uwłaszczeniowych Antoni sprzedał majątki Iwno i Siedlec, znosząc tym samym spójność klucza przejętego drogą spadków od Krzyckich. Nie wiadomo zatem, jak przypuszczają badacze, czy Drążgowo miało być od początku nową siedzibą rodu Grudzińskich czy też zaledwie ich kolejną wiejską rezydencją⁵⁵⁷. Sprzedaż Iwna i Siedlca z reprezentacyjnymi siedzibami i innych posiadłości mogła być motywowana względami finansowymi⁵⁵⁸, a pozostawienie jedynie Drążgowa nie musiało jeszcze oznaczać planów wzniesienia w nim reprezentacyjnego budynku mieszkalnego. Po kilku dziesięcioleciach Drążgowo stało się jednak istotną na mapie ziemi średzkiej siedzibą gospodarnego ziemianina, Zygmunta Grudzińskiego, syna Antoniego z drugiego małżeństwa.

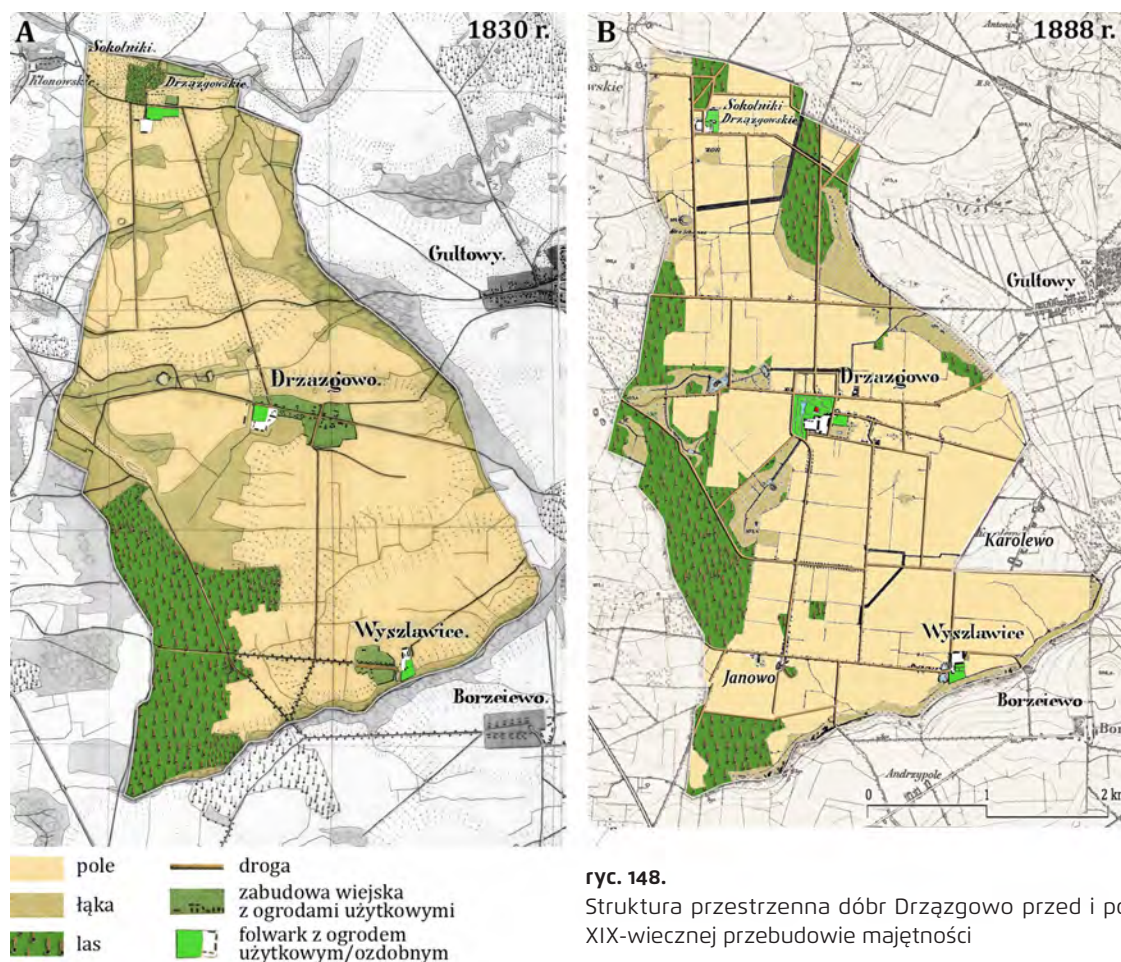
■

⁵⁵⁶ Drążgowo – przed utworzeniem klucza siedleckiego należącego do Krzyckich – należało do dóbr rodziny Klonowskich z pobliskich Klon.

⁵⁵⁷ *Materiały do [...] kaliskim*, dz. cyt., s. 46.

⁵⁵⁸ Patrz s. 209–210.

ryc. 148.

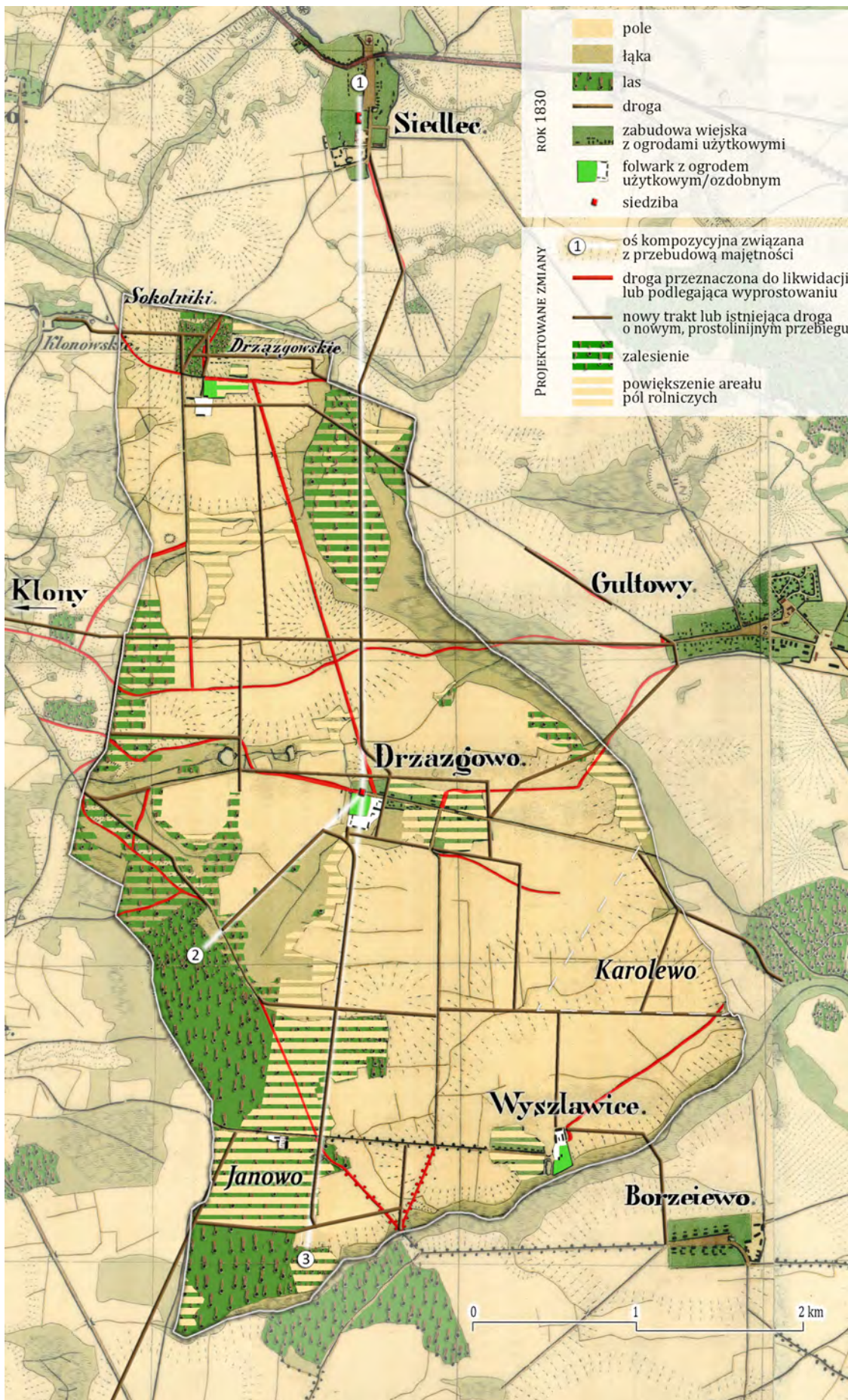
Struktura przestrzenna dóbr Drążgów przed i po XIX-wiecznej przebudowie majątności

Źródło: A – oprac. autora na podkładzie *Urmesstischblatt*, ark. 1999, 1830 r.; B – oprac. autora na podkładzie *Messtischblatt*, ark. 1999, 1888 r.

Po uzyskaniu statusu zespołu ziemskiego drążgowski folwark uległ dużym przemianom, a okres realizacji działań regulacyjno-uwłaszczeniowych tylko wzmógł intensywność reorganizacji dóbr ziemskich (ryc. 148). W wyniku uwłaszczenia chłopci zostali translokowani na skraj wsi do nowo utworzonej na ten cel osady Karolewo (na cześć Karola Ignacego Zygmunta, pierwszego syna Antoniego Grudzińskiego). W uregulowanych granicach majątność docelowo obejmowała: siedzibę dóbr Drążgów, zespoły folwarczne w Wysławicach i Sokolnikach Drążgowskich oraz folwark samotniczy Janowo. Przestrzeń całej majątności miała wypełniać kwaterowa kompozycja pól zamknięta w średniowiecznych granicach wsi opartych na barierach naturalnych. Od zachodu majątność okalał kompleks leśny zapewniający ochronę przed wiatrami dominującymi z tego kierunku. Pozostałe granice przebiegają głównie wzdłuż niewielkich dolin z pasmami łąk i zadrzewień. Osnową kompozycji agronomicznej stał się układ trzech nowych dróg, których punktem węzłowym stał się dwór Grudzińskich (ryc. 149). Układ schodzących się dróg ma charakter ideowy, gdyż żaden z wyżej wspomnianych traktów nie dobiegał docelowo pod samą siedzibę w linii prostej.

Dwór wzniesiono na surowym korzeniu, prawdopodobnie w latach 20. lub 30. XIX w. w duchu romantycznym, poza podwórzem folwarcznym (ryc. 90a). Wydaje się, że usytuowanie budynku – podobnie jak w przypadku Koszut czy Winnej Góry – zostało dostosowane do głównej drogi wiejskiej,

ryc. 149.

Przebudowa majątności Drzazgowo w połowie XIX w.

Źródło: oprac. autora na podkładzie *Urmessischblatt*, ark. 1999, 1830 r.

współcześnie o nieco zmodyfikowanym przebiegu.⁵⁵⁹ Najbardziej reprezentacyjnym traktem jest dojazd do wsi z drogi Gułtowy–Klony przechodzącej po jej północnej stronie. Tuż przed parkiem droga delikatnie skręca i dobiega łukiem pod siedzibę (ryc. 149 – j). Według zamysłów Grudzińskich był to tylko fragment znacznie dłuższego traktu, który miał łączyć dwór w Drzągowie z pałacem w Siedlcu. Podążając tą trasą na północ i opuszczając własność Grudzińskich, droga nieoczekiwanie skręca i wiedzie już do Siedlca inną trasą. Można w tym oczywiście dopatrywać się świadomego zamysłu wyeksponowania widoku na tamtejszy zespół, aczkolwiek przyczyna tkwi zapewne w decyzyjności nowego właściciela Siedlca – Józefa Grabowskiego. Podczas działań regulacyjno-uwłaszczeniowych nie podzielał on sentymentu Grudzińskich do tak symbolicznego w krajobrazie powiązania obu siedzib, zatem regulacji fragmentu rzeczony drogi dokonano zgodnie z jej przeduwłaszczeniowym przebiegiem.

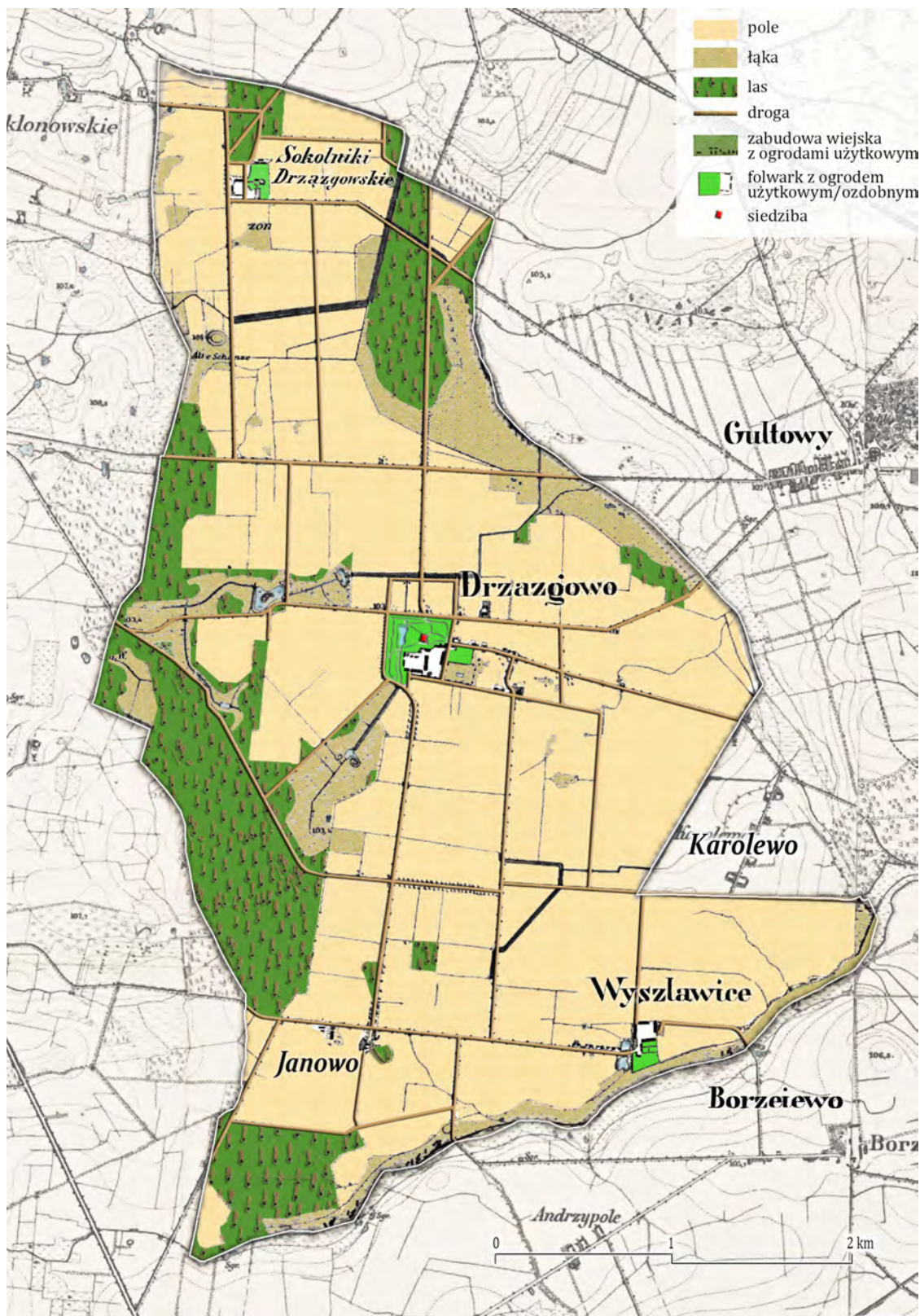
Wyznaczenie południkowo przebiegającej trasy było priorytetem dla przecinającego go pod kątem prostym traktu Gułtowy–Klony. Kolejna z dróg ważnych dla kompozycji wiodła z parku w kierunku południowo-zachodnim do lasu (ryc. 149 – k). Po powiększeniu parku trakt ten uzyskał charakter drogi spacerowej z widokami na łąki położone w niewielkiej dolinie przy zastosowaniu klinów wyrównawczych po jej północnej stronie. Najważniejsza z punktu widzenia użyteczności gospodarczej droga wiodła od folwarku w kierunku południowym (ryc. 149 – l). Stanowiła ona podstawę kompozycji agronomicznej w majątności Grudzińskich. Drogę wyznaczono względem siedziby, nadając jej południkowy przebieg, zarazem niemal równoległy do wyprostowanego jeszcze przed uwłaszczeniem traktu Drzągowo–Wysławice. O niewielkim jej odchyłe zadecydowało położenie leśniczówki stojącej dalej na południu. Prostoliniowy trakt o długości około 2 km obsadzono w późniejszym czasie jesionami. Tuż obok leśnictwa wzniesiono niewielki folwark Janowo⁵⁶⁰. Jego położenie zdaje się zupełnie przypadkowe i nie wpisujące się w szkielet kompozycji agronomicznej. W rzeczywistości folwark powstał wraz z planem reorganizacji majątku, z tymże w chwili rozpoczęcia prac znajdował się on na skraju lasu rosnącego tu jeszcze na początku XIX w. Taka lokalizacja folwarku wpisuje się w dominujący podczas uwłaszczenia trend wznoszenia nowych założeń w celu konsekwentnego powiększenia – kosztem lasów – zasięgu pól uprawnych. Na okoliczność podjętych prac granicę lasu okalającego majątność od zachodu sprowadzono do prostego przebiegu, po czym rozpostarto w tej części majątku kwatery układ pól (ryc. 150). Rozległa własność gruntów umożliwiła Grudzińskim swobodną kontynuację zadrzewień w otoczeniu Wysławic i Sokolnik Drzągowskich. Kształt i wielkość kwatery wynika zapewne z rodzaju gleb (podług wskazań Dezyderego Chłapowskiego zawartych w książce *O rolnictwie*). Układ kwatery wyznacza w krajobrazie sieć dróg i rowów melioracyjnych, którym towarzyszą różne formy zieleni (aleje, szpalery, pasy wiatrochronne) urozmaicone pod względem gatunkowym i kolorystycznym. Obok zwartych kompleksów leśnych i parków w Drągowie i Sokolnikach Drzągowskich układ dopełniają kliny wyrównawcze i remizy śródpolne zachowane do dziś w kilku miejscach. Niewielkie powierzchniowo zadrzewienie związane z leśnictwem Janowo wyróżnia się grupą kilku sędziwych dębów o charakterze soliterów. Geometryczną w układzie kompozycję modelują niewielkie doliny. Niewykluczone, że kwatery pól były pierwotnie podzielone także na mniejsze, a sam układ został uproszczony już na początku XX w., do czego doszło chociażby w Turwi⁵⁶¹. Szkielet krajobrazu

⁵⁵⁹ Współczesny przebieg tej drogi jest niemal prostoliniowy z delikatnym tylko załamaniem końcowego fragmentu od strony parku, bez związku z fasadą dworu. Wątpliwości wzbudzają jednak arkusze *Messtischblätter*, na których obecne dziś załamanie drogi jest bardziej konsekwentne i niewątpliwie powiązane z dworem. Nie wiadomo zatem, czy przebieg drogi uwieczniony na archiwalnych mapach jest błędny czy też droga większa uległa całkowitemu wyprostowaniu po II wojnie światowej (współczesny kataster nie pozwala tego rozstrzygnąć).

⁵⁶⁰ Nazwa folwarku pochodzi od imienia pierwszego syna Zygmunta Grudzińskiego (ur. 1859 r.).

⁵⁶¹ Podstawą określenia wielkości pól przez Dezyderego Chłapowskiego na początku XIX w. było wydzielenie obszarów o jednorodnych właściwościach glebowo-wodnych, a następnie opasanie ich żywopłotami i większymi układami zieleni (aleje, szpalery pof.). Powierzchnia takich pól wynosiła przeciętnie 7,5 ha. Stopniowo ta wielkość się zwiększała i w roku 1939 wyniosła już 30 ha, co pociągnęło za sobą likwidację części zadrzewień śródpolnych. Por. Raszeja E., *Struktura...*, dz. cyt., s. 102; Morawski K., *Wspomnienia z Turwi*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1981., s. 61.

ryc. 150.
 Układ kwaterowych pól w majątności Drążgów
 w roku 1888

Źródło: oprac. autora na podkładzie *Messtischblatt*, ark. 1999,
 1888 r.

komponowanego w postaci lasów, pasów wiatrochronnych, alei i szpalerów pozostawiano jednak bez zmian. Wypełniająca go struktura – złożona m.in. z żywopłotów – uległa likwidacji zgodnie ze zmianami w gospodarce rolniczej. Istniejące jeszcze pod koniec XIX w. liczne oczka wodne i obszary niewielkich, nieregularnych w planie użytków zielonych uległy szybkiej likwidacji.

Proces scalania niektórych kwater – wyraźny znak wprowadzania monokultur – spowodował usunięcie rowów melioracyjnych i towarzyszącej im zieleni. Jednak wartość zachowanej do dziś kompozycji agronomicznej nadal tkwi w sekwencyjnej percepcji kolejnych wnętrz krajobrazowych (por. ryc. 151 i 152). Przemieszczanie się po majątności sprawia wrażenie spaceru po ogrodzie. Ukształtowany ludzką ręką pejzaż stanowi przykład zindywidualizowanej, uzależnionej od lokalnych uwarunkowań kompozycji agronomicznej.

Interesującym zagadnieniem jest określenie czasu powstania kompozycji agronomicznej oraz ustalenie, czy powstawała ona etapowo, czy też była jednorazowym aktem. Punktem wyjścia jest historia rodziny Grudzińskich. Do 1830 r. zdołano uregulować zabudowę folwarczną wokół prostokątnego podwórza oraz wyprostować drogi wiodące do folwarków w Sokolnikach i Wysławicach. Dwór zapewne wzniesiono jeszcze za życia Antoniego Grudzińskiego, a więc do roku 1835. Rok wcześniej zmarła jego pierwsza żona Marianna z Dorpowskich, która za sprawą sporządzonego testamentu mogła wpłynąć na późniejszy udział zięcia Dezyderego Chłapowskiego w przebudowie majątności⁵⁶². Niemniej przestrzeń rolnicza Drążgowa nie ulegała odtąd większym zmianom, z wyjątkiem utworzenia na jej gruntach osady Karolewo dla translokowanych chłopów. Po śmierci Antoniego Grudzińskiego jego druga żona Anna z Białobłockich przebywała w Osieku (powiat rawicki) z małoletnimi dziećmi: Amelią, Teresą, Karolem (zm. 1837 r.) i Zygmuntem. Po ślubie najstarszej córki majątek Osiek pozostał w rękach Szoldrskich, a Anna wraz z trójką dzieci sprowadziła się do dworu w Drążgowie (zapewne w latach 1838–1841⁵⁶³). Być może właśnie dopiero na tę okoliczność wzniesiono nowy budynek mieszkalny. Przynajmniej do 1846 r. w majątności nie dokonywano większych modyfikacji, nie wyprostowano nawet głównych traktów komunikacyjnych⁵⁶⁴. Około połowy XIX w. administracją dóbr zajął się Zygmunt Grudziński i to właśnie z nim należy utożsamiać dzieło budowy kompozycji agronomicznej. Jest wysoce prawdopodobne, że w tym dziele brał czynny udział Dezydery Chłapowski – szwagier i ojciec chrzestny Zygmunta. Niewykluczone, że przed objęciem rodzinnego majątku Zygmunt pobierał praktykę rolniczą w Turwi, gdzie mógł się zafascynować tamtejszym systemem zadrzewień. Bezpośrednim asumptem do podjęcia gruntownej reorganizacji dóbr był – jak się zdaje – w 1855 r. ślub Zygmunta z Marią Działyńską, córką Tytusa Działyńskiego z Kórnika. Do około 1860 r. prace nad przebudową przestrzeni rolniczej w Drążgowie były już bardzo zaawansowane. Istniała już większość traktów tworzących zasadniczy zrąb kompozycji agronomicznej⁵⁶⁵. Obok priorytetowej przebudowy przestrzeni rolniczej wykonywano prace podwyższające reprezentacyjność samego zespołu (ryc. 153). Pomimo daleko idącej przebudowy sieci dróg sposób dojazdu pod siedzibę jeszcze około 1860 r. pozostawał bez zmian i był

■

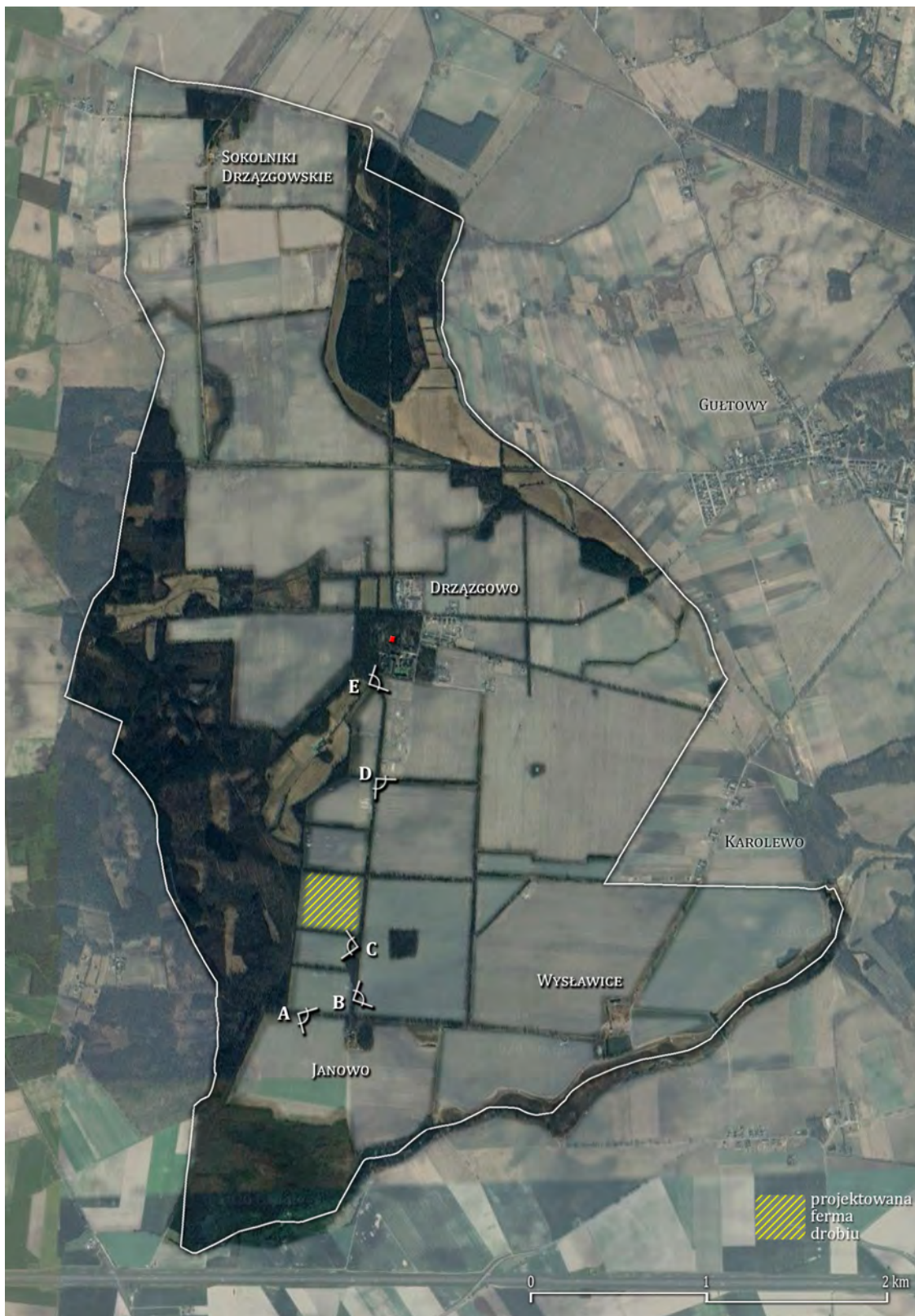
⁵⁶² W testamencie z 28 lipca 1835 r. Marianna ustanowiła córkę Antoninę swoją sukcesorką, zaś jej męża Dezyderego Chłapowskiego – wykonawcą testamentu i zarządcą pozostałych dóbr. Nie wiadomo, czy zapis ten odnosił się także do ewentualnie posiadanych przez Mariannę praw do majątności drążgowskiej. Zob. Żychliński T., *Złota księga szlachty polskiej*, R. 13, nakładem Jarosława Leitgebera, Poznań 1891, s. 71.

⁵⁶³ Ślub Amelii z Emilem Szoldrskim, pierwszej córki Antoniego i Anny Grudzińskich, odbył się w 1838 r. w kościele w Dubiniu, pod który podlegał Osiek. Młoda para otrzymała Osiek (gdzie wkrótce potem wzniesiono pałac w stylu neorenesansowym), a Anna Grudzińska wraz z dziećmi opuściła Osiek i przeprowadziła się do Drążgowa. Jej druga córka Teresa wzięła ślub z Wiktorem Szoldrskim już w Grodziszczku.

⁵⁶⁴ Mapy *Karte des Schrodaer Kreises* z 1844 r. i *Topographische Spezialkarte vom Grossherzogthum Posen* [...], ark. 95 i 96, 1846 r. ukazują w otoczeniu Drążgowa nieuregulowaną sieć dróg.

⁵⁶⁵ Dowodzi tego analiza *Karte vom Kreise Schroda* (szerzej na temat daty powstania wyżej wspomnianej mapy na s. 82).

ryc. 151. Współczesny układ kwaterowych pól w granicach majątności Drążgów z roku 1888

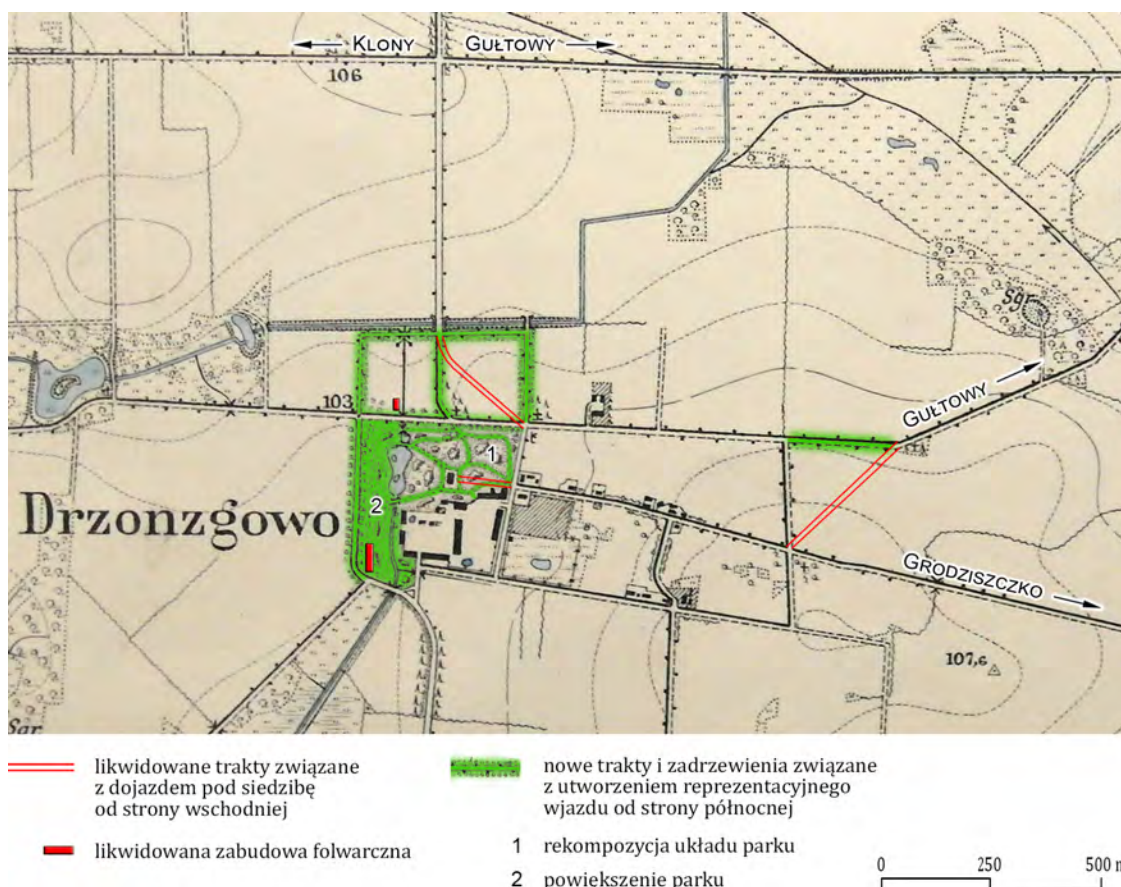
Ujęcia fotograficzne A–E przedstawiono na ryc. 152

Źródło: oprac. autora na podkładzie Google Maps

ryc. 152.
Sekwencja wnętrza krajobrazowych dawnej majątności Drążgowo
Lokalizacje ujęć fotograficznych przedstawiono na ryc. 151
Źródło: fot. autora

ryc. 153.

Reorganizacja przestrzenna Drżążgowa związana ze zmianą głównego dojazdu do siedziby (po 1865 r.)

Źródło: oprac. autora na podkładzie *Messtischblatt*, ark. 1999, 1888 r.

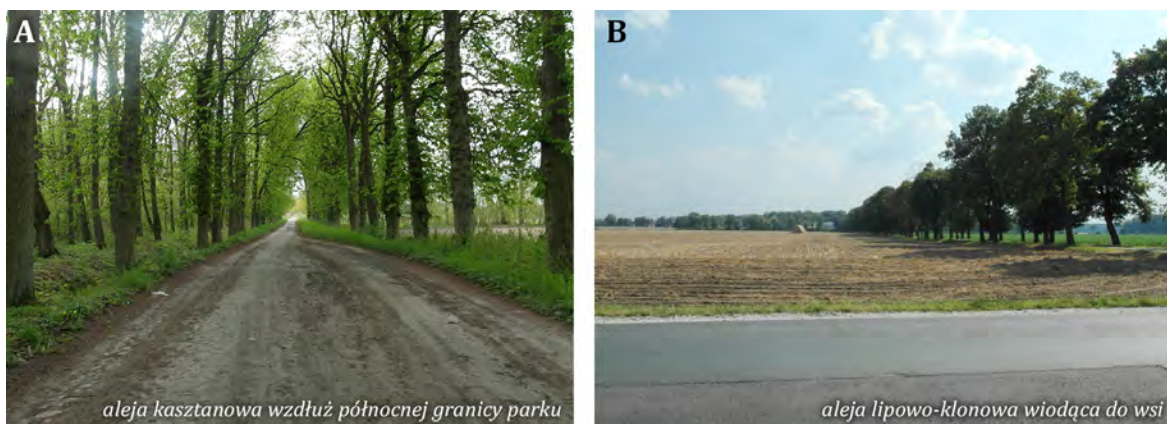
związany z kierunkiem wschodnim. Sposób zorientowania dworu w tym właśnie kierunku wynikał z lokalizacji sąsiednich Gułtów i uwarunkowań historycznych, w tym przynależności wsi do parafii w Grodziszczku. Nowo wytyczony trakt z kierunku północnego został więc załamany tuż przed samym zespołem tak, by docelowo wiódł na wprost siedziby. Dopiero po 1865 r. powiększono park, likwidując wcześniej kilka budynków folwarcznych⁵⁶⁶.

Zachodnią granicę parku podkreślono aleją lipową, a północną obsadzono kasztanowcami (ryc. 154a). Przekomponowując starszą część ogrodu, ostatecznie przesunięto ciężar reprezentacyjnego wjazdu pod dwór na kierunek północny. Po obu stronach drogi biegnącej od północy utworzono niewielkie kwatery, a całość obsadzono później lipami⁵⁶⁷ (ryc. 154b). Dzięki temu zabiegowi zrzecznie „przepleciono” nowe granice parku z systemem zadrzewień śródpolnych, natomiast odcinek historycznego traktu z Gułtów zrzecznie zmodyfikowano, kierując gości ku nowej bramie wjazdowej.

⁵⁶⁶ W księdze budynkowej majątku Drżążgowa z 1865 r. znajduje się zapis o ogrodzie zajmującym powierzchnię zaledwie jednej morgi. Dalsze wnioski wynikają z analizy porównawczej materiałów kartograficznych.

⁵⁶⁷ Tłumaczy to obsadzenie drogi od strony wsi najpierw lipą, a następnie klonem aż do skrzyżowania z drogą Klony–Gułtowy.

ryc. 154.

Reprezentacyjne zadrzewienia alejowe w Drążgowie powstałe na przełomie XIX i XX w.

Źródło: fot. autora

W dzieło podwyższenia reprezentacyjności zespołu miała wpisywać się także rozbudowa dworu, do czego jednak nie doszło⁵⁶⁸. Zasadniczy szkielec istniejących do dziś zadrzewień alejowych utworzono na końcu XIX w. lub na przełomie XIX i XX w.⁵⁶⁹.

U schyłku XIX w. bezpotomnie zmarły siostry Zygmunta Grudzińskiego. Zygmunt przekazał synowi Adamowi spadek po siostrze Teresie i jej mężu Wiktorze Szołdrskim, gospodarujących w Brodowie. Sam zaś przejął rodzinny Osiek jako spadek po siostrze Amelii i jej mężu Emilu Szołdrskim, pozostawiając Drążgowo synowi Janowi. Wkrótce potem młody spadkobierca okroił powierzchnię majątności, wyprzedając wsie folwarczne powstałe w przeszłości na jej gruntach. W roku 1892 Sokolniki Drążgowskie zakupił Stanisław Potulicki z Siedlca, który tego samego dnia sprzedał je Niemcowi Friedrichowi Süvernowi. Niemiecki właściciel zlikwidował część rowów melioracyjnych, scalając kwatery pól. W roku 1894 Wysławice z folwarkiem Janowo zakupiła rodzina Czartoryskich, której już rok wcześniej Grudzińscy odsprzedali Borzejowo⁵⁷⁰. W roku 1906 zmarł Jan Grudziński, a dwa lata później jego ojciec Zygmunt. Ostatni z rodu – Adam Grudziński – zdecydował się sprzedać Brodowo i Drążgowo. Przenosząc się do Osieku, zakończył historię rodu Grudzińskich na ziemi średzkiej. Właścicielami Drążgowa zostali Mielżyńscy, którzy – mimo ponownego scalenia gruntów całej majątności – sprzedali ostatecznie Sokolniki i Wysławice innym osobom⁵⁷¹. Właściciel Wysławic,

⁵⁶⁸ Szerzej na temat projektów Mariana Cybulskiego z 1875 r. i tych podpisanych przez Zygmunta Gorgolewskiego pisze Maria Strzałko. Zob. *Materiały do [...] kaliskim*, dz. cyt., s. 43–54.

⁵⁶⁹ Badaniami objęto 9 jednogatunkowych alei (lipowe, kasztanowe, jesionowe i robiniovą). Średni obwód obliczono na próbie 20 kolejno mierzonych drzew. Według tabeli wiekowej drzrof.rof. Longina Majdeckiego średni wiek wszystkich alei jest zbliżony i wynosi od 90 do 120 lat. Korzystając z metody wzorów empirycznych, starano się określić czas powstania alei robinioviej w Sokolnikach Drążgowskich. Według tabeli z pierśnicami robinii rosnących samotniczo, w alejach lub grupach, przedmiotowe zadrzewienie posadzono około 1891 r. (± 36 lat). Uwzględniając zebrany materiał kartograficzny i korzystając przy tym z ustaleń dotyczących interpretacji „kropki” zamieszczonych wzdłuż dróg na arkuszach *Messtischblätter* (s. 327–330) można potwierdzić, że zasadniczy szkielec zadrzewień majątku Drążgowo utworzono u schyłku XIX w. lub na przełomie wieków.

⁵⁷⁰ Grudzińscy gospodarzyli w Borzejewie w latach 1882–1891.

⁵⁷¹ W roku 1907 Konstancja Mielżyńska z Miłosławia odkupiła od Grudzińskich Drążgowo, a w 1913 oddała je Sewerynie, żonie Ignacego Mielżyńskiego z Iwna. Ten ostatni również w 1907 r. odkupił od Niemca Sokolniki Drążgowskie, lecz w 1933 r. sprzedał je Mieczysławowi Matuszewskiemu z Poznania. W 1909 Konstancja zakupiła także Wysławice z Janowem, lecz po upływie roku sprzedała je Adolfowi Bnińskiemu z Gułtów.

hrabia Adolf Bniński, wznosił na folwarku gorzelnię i przy pomocy kolejki gospodarczej powiązał ją z gułtowskim folwarkiem. Cała lista zaprezentowanych podziałów i zmian własności, choć fragmentarycznie uprościły pierwotną kompozycję agronomiczną, nie zdołały zaburzyć integralności krajobrazu.

Po II wojnie światowej gospodarka PGR-u nie doprowadziła do zaburzenia spójności tego obszaru. Marginalne położenie Drzązgowa względem głównych szlaków komunikacyjnych uchroniło tutejszy krajobraz przed niekontrolowanym rozproszeniem zabudowy mieszkalnej i przypadkową lokalizacją obiektów przemysłowych. Wyjątkiem jest zabudowa zlokalizowana po północnej stronie parku w jednej z kwater przy głównej drodze wjazdowej do wsi (obecnie zakład budowlany). Tak doskonale zachowany krajobraz, który wydaje się przewyższa pod tym względem wzorcową i powszechnie znaną Turew, jest dziś poważnie zagrożony. Sieć zadrzewień, poza wysokimi walorami estetycznymi, ma obecnie ogromne znaczenie przyrodnicze – ogranicza erozję wietrzną, wspomaga mikroretencję, przeciwdziała efektom suszy. Pomimo tych oczywistości pojawiły się w ostatnim czasie plany polegające na wzniesieniu sporej wielkości kompleksu obiektów hodowlanych pośrodku najlepiej zachowanej struktury kwater. Realizacja tej inwestycji może okazać się katastrofalna⁵⁷². Krajobraz wokół Drzązgowa wymaga sporządzenia studium krajobrazowo-historycznego, którego celem powinno być rozpoznanie wszystkich zasobów krajobrazu. Skuteczna ochrona powinna polegać na wykorzystaniu narzędzi planistycznych (MPZP) oraz zastosowaniu jednej z form ochrony obszarowej z zakresu przyrody (park krajobrazowy) lub zabytku (krajobraz kulturowy). Zasadnym byłoby objęcie ochroną nie tylko samego Drzązgowa, lecz także – ze względu na tożsamość i walory krajobrazowe całego obszaru historycznego – klucza dóbr, w skład którego wchodzi Drzązgowo, Siedlec i Iwno.

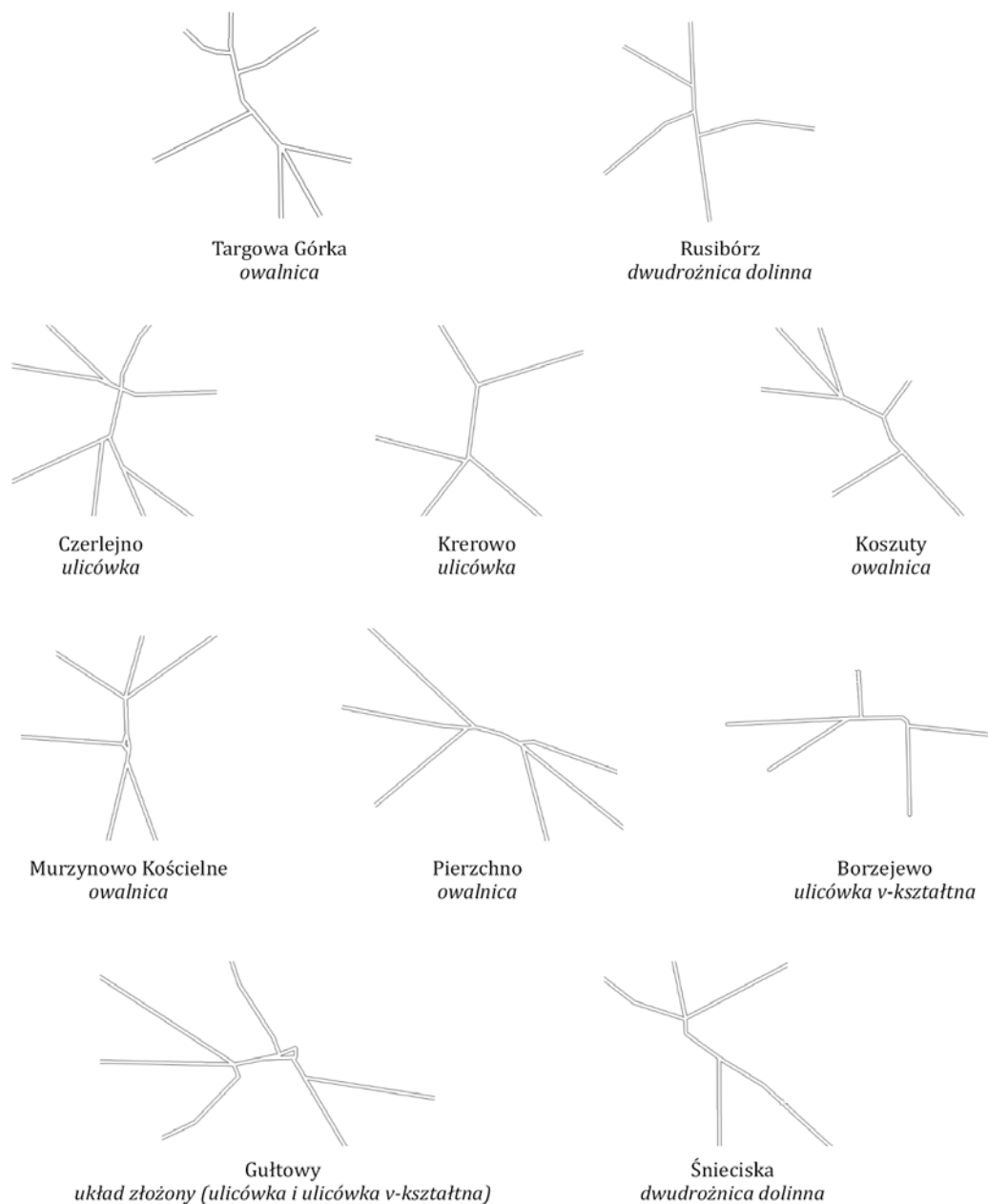
5.2.3. Cechy charakteru krajobrazu rolniczego majątków ziemskich

Rozpoznanie największych dóbr i kluczy na ziemi średzkiej pod względem zastosowanych w nich kompozycji agronomicznych i krajobrazowych pozwoliło dostrzec powtarzalne cechy charakteru krajobrazu rolniczego. Okoliczni ziemianie mogli z powodzeniem sięgać po elementy komponowanego krajobrazu stosowane przez właścicieli Winnej Góry, Iwna czy Drzązgowa, co wpisuje się w powszechnie znany trend rozszerzania wzorców z rezydencji do najmniejszych siedzib. Przebudowa majątków podczas XIX-wiecznych reform agrarnych była bardzo dobrą okazją do utworzenia wielu innych, mniej znanych krajobrazów. Ich uproszczona kompozycja i stan zachowania skutecznie obniżają ich czytelność, a tym samym utrudniają odkrycie ich potencjału. Za istotne uznano ustalenie powtarzalnych wzorów struktury komunikacyjnej, form zadrzewień przydrożnych i śródpolnych, charakteru granic majątków ziemskich oraz rozpoznanie sieci założeń parkowych. Celem było także zidentyfikowanie i zinterpretowanie przedwojennego systemu zieleni komponowanej na wybranym fragmencie ziemi średzkiej, ze szczególnym uwzględnieniem zieleni wysokiej.

Wzory struktury komunikacyjnej

Analiza struktury osadniczej ziemi średzkiej dowiodła jej bardzo złożonego palimpsestu. Układ ten został gruntownie przebudowany podczas działań regulacyjno-uwłaszczeniowych, a największe

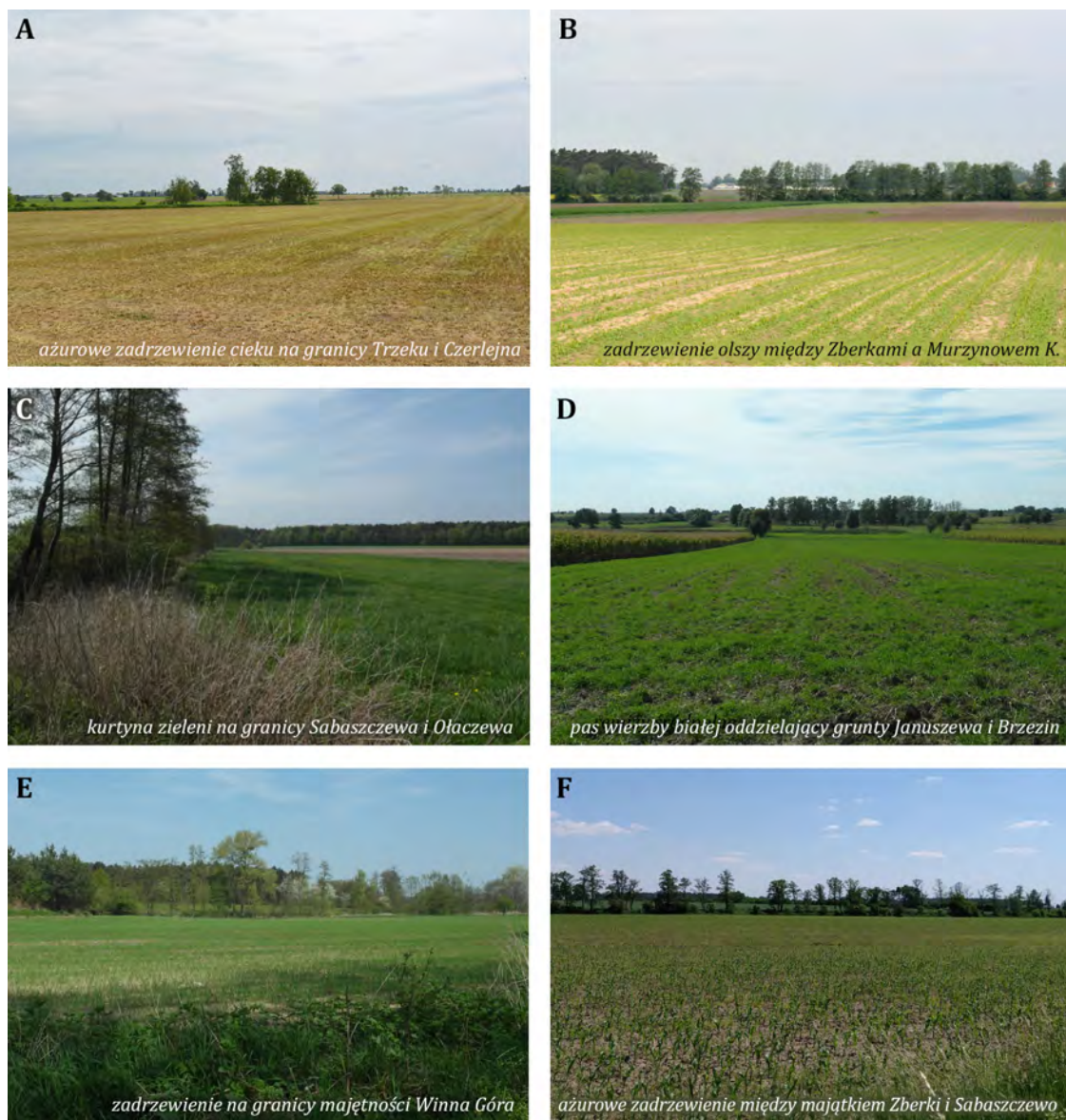
■
⁵⁷² W dniu 2 kwietnia 2020 r. wójt gminy Dominowo złożył wniosek o wydanie decyzji o środowiskowych uwarunkowaniach dla inwestycji polegającej na budowie kilku wielokubaturowych obiektów, służących hodowli brojlera kurzego. Za lokalizację inwestycji przyjęto nieszczęśliwie jedną z centralnie położonych kwater między Drzązgowem a Janowem. W postępowaniu bierze udział Stowarzyszenie Polskich Architektów Krajobrazu – Oddział Wielkopolski, posiłkując się ustaleniami autora tej pracy. Nowe postępowanie wszczęto 24 sierpnia 2020 r., a po jego czasowym zawieszeniu ponownie wznowiono w dniu 2 listopada 2022 r.

ryc. 155.

Charakterystyczne układy promieniście rozchodzących się dróg we wsiach na prawie niemieckim

Źródło: oprac. autora

zmiany zaszły podczas tworzenia nowych wsi folwarcznych, wsi powłaszczeniowych i folwarków samotniczych. W rezultacie utworzono bardzo gęstą sieć osadniczą i spinającą cały ten system sieć komunikacyjną. Wskutek zmian gospodarczych i rozwoju technologicznego na przełomie XIX i XX w. na krajobraz rolniczy zostały nałożone nowe drogi o randze państwowej i linie kolejowe o zasadniczo prostoliniowych przebiegach. Proces wytyczania nowych szlaków komunikacyjnych trwa do dzisiaj przez budowę dróg ekspresowych, autostrad, a zapewne wkrótce i kolei dużych prędkości. Pośród tych wielu nawarstwiających się przez wieki układów drogowych, często o bardzo funkcjonalnych przebiegach,

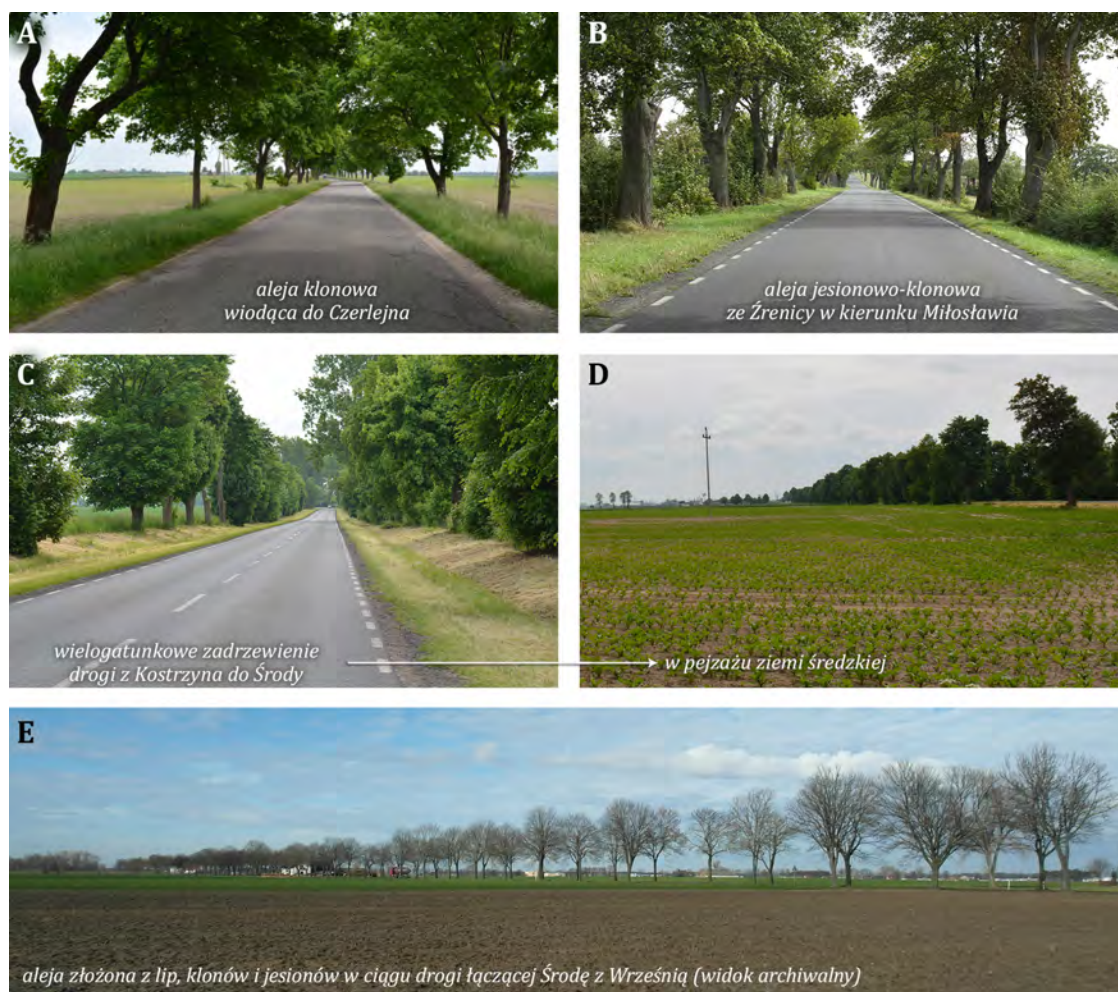
ryc. 156.

Zadrzewienia podkreślające granice majątków ziemskich opartych na ciekach wodnych

Źródło: fot. autora

zarejestrowano powtarzalny na ziemi średniej wzór promieniście rozchodzących się dróg z dwóch krańców wsi lub przynajmniej jednego krańca (ryc. 155). Można w tym dopatrywać się przypadkowości lub też idei utylitarnych struktur przestrzennych tworzonych w okresie kapitalizmu, jednakże geneza zidentyfikowanych układów drogowych jest znacznie starsza. Od licznych siedlisk lokowanych na prawie niemieckim, tj. układów podstawowych i jego pochodnych, wytyczano promienistą siatkę dróg, która zapewniała wszystkim osadnikom łatwy dostęp do gruntów. Podczas XIX-wiecznych reform agrarnych oparte o racjonalność „ruszt” komunikacyjny został zaledwie uregulowany przez szlachtę. Pomimo licznych przewartościowań traktów układ promieniście rozchodzących się w różnych kierunkach dróg pozostał na ziemi średniej czytelny i nadal spełnia swoją użyteczną funkcję.

ryc. 157.

Zadrzewienia głównych traktów wiodących do Środy Wielkopolskiej

Źródło: fot. autora

Granice majątków ziemskich

Do czasu uwłaszczenia – jak wykazano w badaniach struktury osadniczej – majątki ziemskie generalnie powielały swoim zasięgiem obszary wsi lokowanych na prawie polskim i niemieckim. Podczas intensywnych działań regulacyjno-uwłaszczeniowych, w tym translokacji chłopów, szlachcice często tworzyli samodzielne wsie, których zasięg opierano na granicach o średniowiecznym rodowodzie. Zwykle były to naturalne bariery środowiska, a najczęściej ciek wodny – niegdyś rzeki i większe strumienie, obecnie w dużej mierze sprowadzone do funkcji rowów melioracyjnych. W przypadku wsi folwarcznych zakładanych od xv do xviii w. charakter tych granic był różny i obejmował zarówno naturalne ciek, drogi, lasy, jak i granice własności prostoliniowo wyznaczone w terenie (ryc. 46). Często były to ciek z towarzyszącą im zielenią (ryc. 156). Ze względu na niewielką miąższość roślinności powstawały zwykle ażurowe przesłony, które w zależności od pór roku „otwierały” i „zamykały” krajobraz majątku.

Granice między tzw. wsią pańską a chłopską oraz te wyznaczające przestrzeń dla translokowanych chłopów opierano zwykle na drogach i rowach melioracyjnych. Granice oparte na lasach – ze

względem na ich niewielką ilość – nie odgrywały na ziemi średzkiej aż tak dużej roli. Wyjątkiem są majątki znajdujące się na obrzeżach obszaru badań oraz te położone w jego południowej części, gdzie zajmowały niewielkiej wielkości wnętrza krajobrazowe. W połowie XIX w. przestrzeń rolnicza ulegała dodatkowym podziałom przez sieć rowów melioracyjnych powiązanych z naturalnymi ciekami. Towarzysząca im zieleń sukcesyjna, rzadziej komponowana, dzieliła przestrzeń majątku na mniejsze wnętrza. Sieć melioracyjna jednak szybko ulegała zniszczeniu i często jedynym trwałym elementem pozostawały strumienie i rzeki. Wartość powiązanej z nimi zieleni była szczególnie ważna dla niewielkich majątków ziemskich, w których komponowane zadrzewienia tworzone jedynie w odniesieniu do sieci dróg.

Formy zieleni przydrożnej i śródpolnej

Analizowane w długich ciągach czasowych zmiany krajobrazu ziemi średzkiej polegały m.in. na intensywnym trzebieniu lasów. W rezultacie ważną krajobrazowo i ekologicznie rolę odgrywają dla większości obszaru badań zadrzewienia przydrożne i śródpolne. Zwarte i długie ciągi zieleni wiążą m.in. Środę Wielkopolską z innymi miastami (ryc. 157).

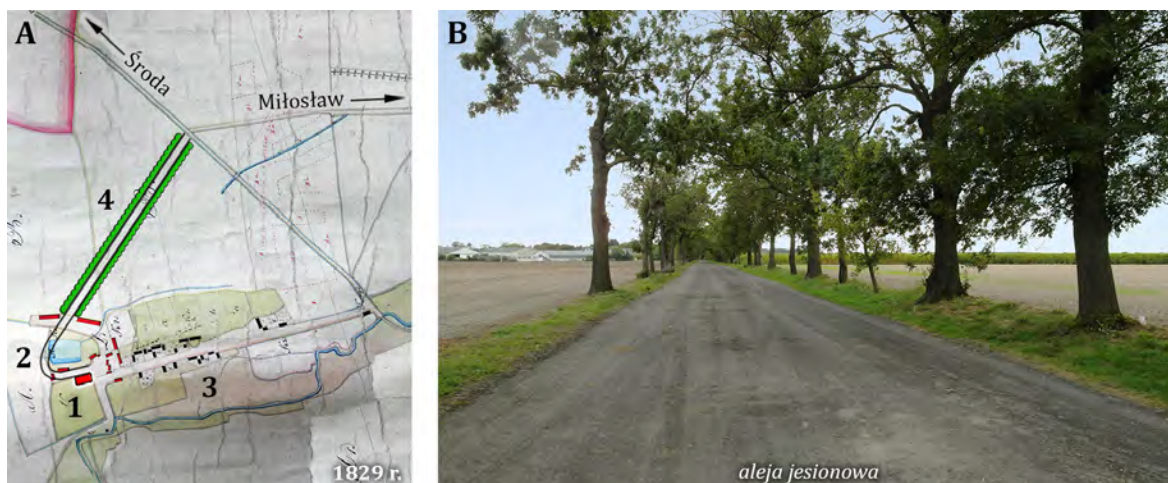
Obecnie – po prowadzonych w ostatnim latach wycinkach drzew – najbardziej czytelne pozostają obsadzenia traktów w kierunku Miłosławia i Kostrzyna. Aleje klonowe, topolowe, jesionowe i lipowe silnie odznaczają się w płaskim krajobrazie rolniczym. Wielkość drzew wskazuje na ich raczej powojenne pochodzenie. Starsze zadrzewienia przydrożne koncentrują się na terenie dawnych wsi folwarcznych i stanowią oprawę reprezentacyjnego dojazdu do zespołu. Zadrzewienia te są zazwyczaj jednostkowe i przyjmują postać niewielkiej alei. Ich zorientowanie nie jest przypadkowe i wskazuje na dawne – istotne dla właściciela lub społeczności wiejskiej – elementy otaczającej przestrzeni (ryc. 158). Aleja, jak w przypadku Drzązgowa, najczęściej wiązała wieś z położoną nieco dalej drogą przelotową (ryc. 154b). Reprezentacyjny trakt nie tylko podkreślał wjazd do wsi, lecz także stanowił niekiedy jej istotny, psychologiczny zwornik z otoczeniem. Wieś Babin, położona niczym wyspa w bezleśnym krajobrazie, jedynie dzięki alei jesionowej wiązała się z trasą Środa–Kostrzyn. Podobny charakter miała aleja kasztanowa w Podstolicach, stanowiąca wraz ze Słupią Wielką najbardziej monumentalny przykład osiowego powiązania zespołu z kolonią domów pracowników folwarcznych. W przypadku Podstolic zadrzewiona droga wiodła w kierunku trasy poznańskiej i jednocześnie do stacji kolejowej. Aleja stanowiła symboliczne powiązanie wsi z dalekim światem. Z tej przyczyny na szczególną uwagę zasługuje obsadzenie drogi Siedlec–Gułtowy, pośrodku której na granicy obu majątków utworzono przystanek linii kolejowej. Drogę na terenie Siedlca zadrzewiono jesionami, natomiast drugi fragment – najchętniej stosowanymi przy stacjach kolejowych – kasztanowcami. Reliktowo zachowana aleja robiniowa łączy Nagradowice z karczmą Bugaj, położoną po ich zachodniej stronie i funkcjonującą jeszcze na początku XX w. Innym razem zorientowanie reprezentacyjnego wjazdu do wsi związane było z pobliskim miastem. Przypadek alei jesionowej wybiegającej z Tarnowa ku Kostrzynowi nie jest odosobniony. Zmiany ważności dróg utrudniają interpretację idei reprezentacyjnego dawniej traktu. Pomocna w tym przypadku analiza materiałów kartograficznych nie zawsze przynosi zadowalające wyniki. Niekiedy niezbędna okazuje się wiedza dotycząca właścicieli oraz historii wsi. Bez tego niewielkiej długości aleje w Murzynowie i Sabaszczewie można zidentyfikować jedynie jako zadrzewienia dróg wyjazdowych z folwarków na pola uprawne. W rzeczywistości podkreślają one wjazdy do wsi, których właściciele byli ze sobą skoligaceni. Specyficznym przypadkiem alei są te wiodące bezpośrednio pod siedzibę. W tej grupie znajdują się nie tylko reprezentacyjne trakty usytuowane na osi barokowych dworów czy pałaców, lecz także późniejsze realizacje na ich wzór. Aleje zakładano wzdłuż nowo wytyczonych dróg, które celowo omijają wieś i folwark, wiodąc na podjazd przed siedzibą. W ten sposób, w 2. poł. XIX w.

ryc. 158.
Zadrzewienia alejowe o charakterze reprezentacyjnym
w wybranych majątkach ziemskich
Źródło: fot. autora

ryc. 159.

Reprezentacyjna aleja jesionowa wiodąca do siedziby w Pierzchnie

1 – ogród użytkowy z siedzibą, 2 – folwark, 3 – zabudowa wsi, 4 – nowy reprezentacyjny dojazd pod siedzibę

Źródło: A – oprac. autora na podkładzie APP, Starostwo Powiatowe w Środzie, sygn. L.Śro. 87; B – fot. autora

i na początku wieku XX, powstały aleje w Pierzchnie (ryc. 159), Rusiborzu (ryc. 161) i Dębiczu (zachowana reliktywno⁵⁷³).

Sieć alei przydrożnych o charakterze reprezentacyjnym lub związana z zadrzewieniami dróg publicznych co najwyżej przecinała obszar dóbr ziemskich w niektórych miejscach. Przestrzeń rolniczą urozmaicały różne formy zadrzewień śródpolnych. Wśród często spotykanych znajdują się remizy śródpolne (ryc. 160a, 160b) i stanowią różnej wielkości zakrzewienia lub zadrzewienia. Ich lokalizacja wiąże się zwykle z obecnością oczka wodnego, obniżeniem terenu, nieużytkiem lub pozostałością po trzebionych lasach podczas uwłaszczenia. Układy zieleni śródpolnej opierają się dziś głównie na pasmach krzewów wzdłuż dróg i cieków. Przykładem jest pas wiatrochronny w Urniszewie składający się z głogów, którymi obsadzono drogę wiodącą do folwarku (ryc. 160c). Pas ten stanowił fragment niewielkiego kwatrowego układu pól obsadzonego zielenią. Takie układy były jednak rzadkie i poza Iwnem oraz Drzążgowem zanotowano je jeszcze tylko w dwóch majątkach. Prosty układ przecinających się alei, zastąpionych współcześnie pasami krzewów, znajdował się w Zielnikach (ryc. 160d). Czytelny do dziś układem zieleni pozostają kwatery w Chociczy Wielkiej (ryc. 160e). Strukturę agronomiczną – rozpiętą między folwarkiem a doliną Bardzianki – oparto tu na sieci dróg i rowów melioracyjnych. Dominantą jest przebiegająca południkowo aleja jesionowa o charakterze pasa wiatrochronnego, wzdłuż której poprowadzono kolejkę gospodarczą. Od północy układ domyka autostrada A2. Układy kwatrowe komponowano niekiedy na sieci rowów melioracyjnych⁵⁷⁴, lecz już na przełomie XIX i XX w. zniknęły wskutek ich masowej likwidacji (ryc. 26). Interesującym

⁵⁷³ Od kilku lat po południowej stronie alei sukcesywnie powstaje nowa zabudowa jednorodzinna. Atrakcyjna lokalizacja zachęca do zabudowy tego terenu, lecz jednocześnie przyczynia się do niszczenia walorów krajobrazowych. Z każdym kolejno wzniesionym budynkiem usychają położone naprzeciw niego drzewa, co zapewne związane jest z naruszeniem stosunków wodnych przez głębokie fundamentowanie. Pomimo widocznych zniszczeń zabudowa tego terenu się zagęszcza i zapewne wkrótce doprowadzi do całkowitej wycinki alei (por. ryc. 22d, 57b).

⁵⁷⁴ Regularne układy sieci melioracyjnej w powiązaniu z zielenią zarejestrowano także w Winnej Górze i Mystkach. Geometryczny układ rowów zastosowano także w majątkach Zdziechowice, Giecz i Podstolice.

ryc. 160.

Wybrane formy zadrzewień śródpolnych i zgeometryzowanych układów dróg i rowów melioracyjnych na dawnych gruntach folwarcznych

Źródło: A–D – fot. autora; E – oprac. autora na podkładzie Google Earth; F – oprac. autora na podkładzie *Messtischblatt*, ark. 2134, 1890 r.

przykładem był układ melioracyjny w Płaczkach (ryc. 160f). Nie wiadomo, czy według zamysłu twórcy układ rowów schodzących się promieniście w kierunku parku miał mieć charakter ozdobny⁵⁷⁵. Wyjątkiem są także zadrzewienia o charakterze użytkowym poprowadzone wzdłuż kolejek gospodarczych, łączących zespół z usytuowaną na terenie majątku stacją przeładunkową⁵⁷⁶.

Pozostałą sieć zadrzewień opierano na istniejącej już od dawna gęstej sieci dróg, która jest konsekwencją przyznania prawa niemieckiego wielu miejscowościom jeszcze w średniowieczu. Na promienisty układ dróg – jak w Rusiborzu – rozciągano system zieleni (ryc. 161). Po przeorientowaniu siedziby i utworzeniu wiodącego przed nią nowego, reprezentacyjnego dojazdu⁵⁷⁷, przystąpiono do zadrzewienia dróg. Szczególną uwagę zwraca zachowana do dziś aleja platanowa wzdłuż drogi wiodącej do Ulejna jako niezwykle rzadkie tego typu zadrzewienie w krajobrazie otwartym. System zadrzewień skutecznie izolował strefę folwarku od przestrzeni rolniczej i jednocześnie łączył te oba obszary. Współcześnie doszło do gwałtownej rozbudowy gospodarstwa o kilka wielkokubaturowych budynków gospodarczych (chlewnie) i sporej wielkości biometanownię. Usunięta od tej właśnie strony zieleni umożliwia pełen wgląd w niezbyt atrakcyjną część folwarku. Profil gospodarstwa powinien wymuszać rozbudowę systemu zieleni o nowe elementy, zwłaszcza zieleni izolacyjną, nie zaś – jak w tym przypadku – przyczyniać się do jego stopniowej destrukcji.

Założenia parkowe przy folwarkach

W momencie ogłoszenia ustawy uwłaszczeniowej reprezentacyjne założenia ogrodowe i parkowe znajdowały się tylko przy 13 siedzibach, wzniesionych w okresie baroku, klasycyzmu i doby romantyzmu. Wzorem tych doświadczeń w wielu uregulowanych przestrzennie zespołach pojawił się trend zakładania parków krajobrazowych. Charakter tego procesu, polegającego zwykle na przekształcaniu istniejących już ogrodów ozdobnych i użytkowych, ukazują plany inwentaryzacyjne autorstwa rodziny Larassów (ryc. 162). Jeszcze na początku 4. ćw. XIX w. park w Podstolicach stanowił *de facto* ogród z fragmentarycznie zarysowaną kompozycją parku. Ogród barokowy w Siedlcach składał się zaledwie z reprezentacyjnego podjazdu i niewielkiego barokowego ogrodu utworzonego jedynie na szerokość bryły pałacu. W najbliższym otoczeniu siedziby znajdował się niewielki zagajnik oraz ogrody użytkowe o kilkukrotnie większej powierzchni niż część ozdobna. Podczas przeprojektowywania założenia na park krajobrazowy ogrody użytkowe zredukowano do 1/3 dotychczasowej powierzchni. Powiększanie części ozdobnej kosztem użytkowej było wówczas działaniem powszechnym⁵⁷⁸. Projektowanym parkom nadawano kompozycję swobodną, z którą przenikały się zazwyczaj geometryczne układy podjazdów, kwietników i położonych dalej ogrodów użytkowych. Funkcja reprezentacyjna ustępowała coraz bardziej potrzebom odpoczynku i rekreacji, w co też wpisywał się trend zakładania kortów tenisowych. Znany powszechnie przypadek kortu założonego przed fasadą rogałińskiego pałacu nie jest odosobniony. Jak się zdaje, kort założono także na polanie za elewacją ogrodową pałacu w Szlachcinie⁵⁷⁹ oraz w głębi parku w Pierzchnie (gmina Środa)⁵⁸⁰.

■

⁵⁷⁵ Układ promieniście się rozchodzących rowów zastosowano także w Gowarzewie.

⁵⁷⁶ Aleje tego typu zarejestrowano w Sabaszczewie i Mystkach. Służyły one zapewne zacienieniu drogi, którą transportowano płody rolne.

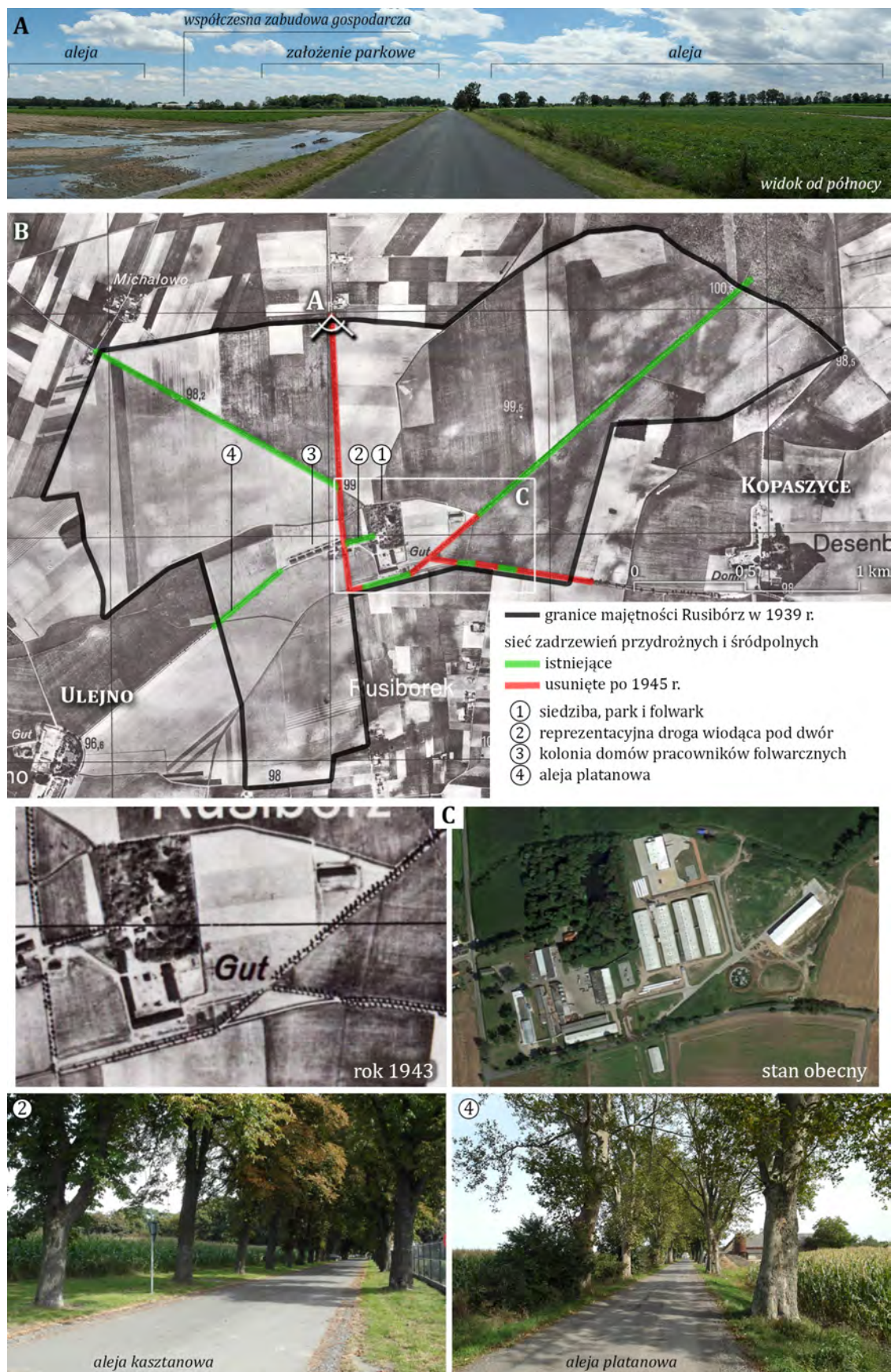
⁵⁷⁷ Szerzej na ten temat na s. 321–322.

⁵⁷⁸ Było to możliwe poprzez przeniesienie części upraw warzywniczych na pola, a także rozwój handlu.

⁵⁷⁹ Na zdjęciu lotniczym wykonanym w 1919 r. i zamieszczonym na Portalu Facebook przez Nekielskie Archiwum Cyfrowe można dostrzec element do złudzenia przypominający kort tenisowy. Zob. <https://www.facebook.com/photo/?fbid=616080973654239&set=pcb.616084806987189>, [dostęp: 12.12.2022].

⁵⁸⁰ Korty tenisowe pojawiają się w parkach już na przełomie XIX i XX w. Zob. APB, Projekty parków i ogrodów Johanna, Georga i Ernsta Larassów w Bydgoszczy – spuścizna, sygn. o88.

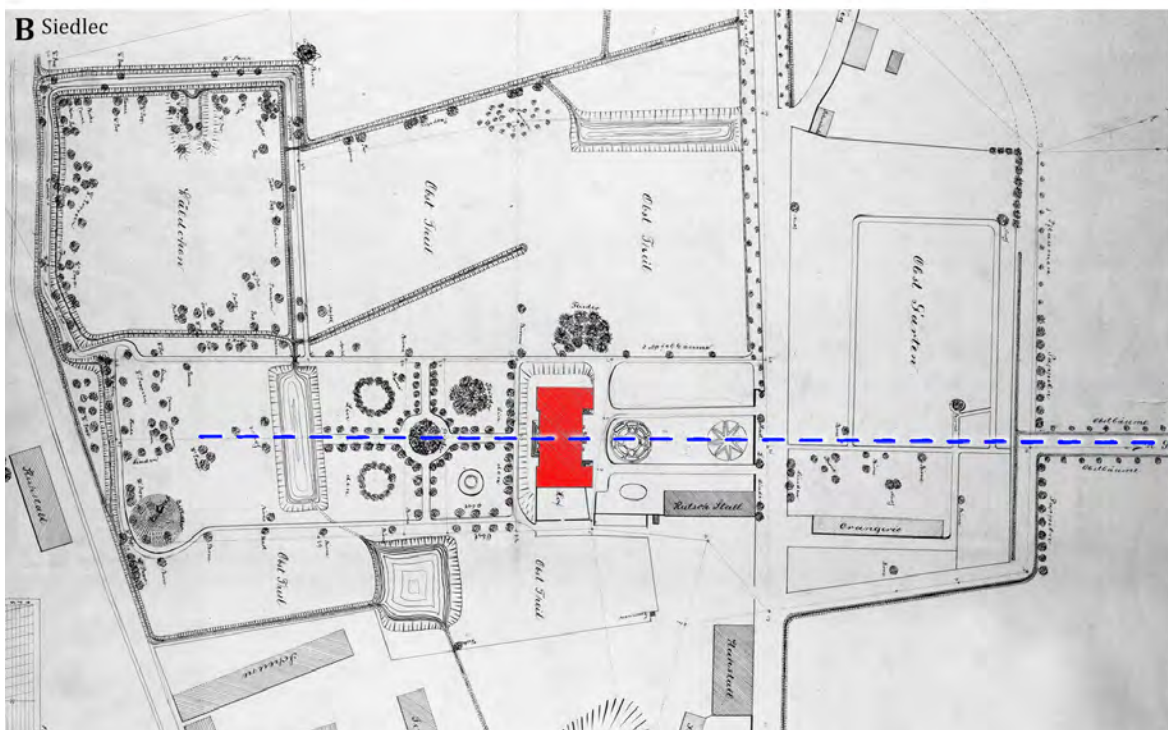

ryc. 161.

System zadrzewień alejowych w majątności Rusibórz
A, 2, 4 – inwentaryzacja fotograficzna; B – stan zachowania systemu zadrzewień alejowych; C – przekroje historyczne

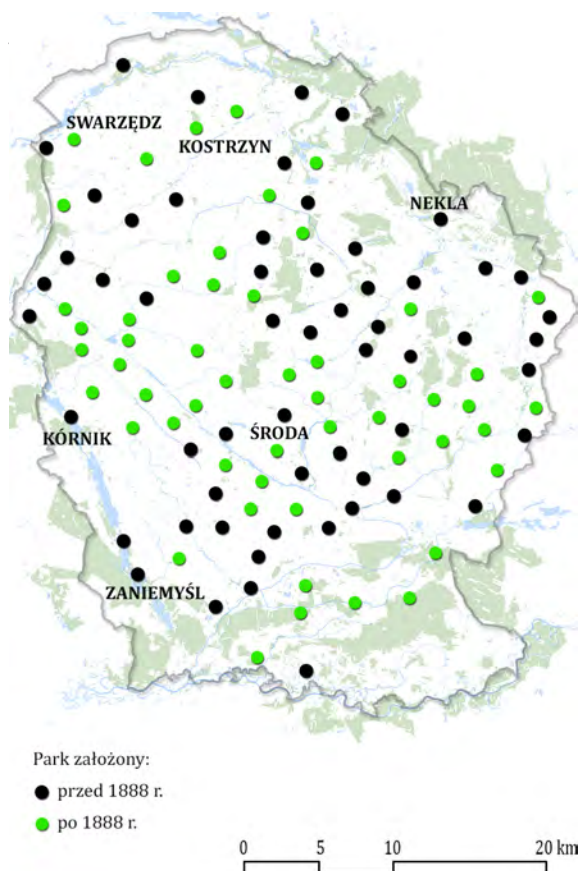
Źródło: A, 2, 4 – fot. autora; B–C – oprac. autora na podkładzie Google Maps i *Bildplan*, ark. 3770, 1943 r.

ryc. 162.
Plany inwentaryzacyjne ogrodów w Podstolicach i Siedlcu z lat 1876–1880

Źródło: oprac. autora na podkładach APB, Projekty parków i ogrodów Johanna, Georga i Ernsta Larassów w Bydgoszczy – spuścizna, sygn. 095, 110

ryc. 163.
Rozwarstwienie chronologiczne parków na ziemi średzkiej

Źródło: oprac. autora

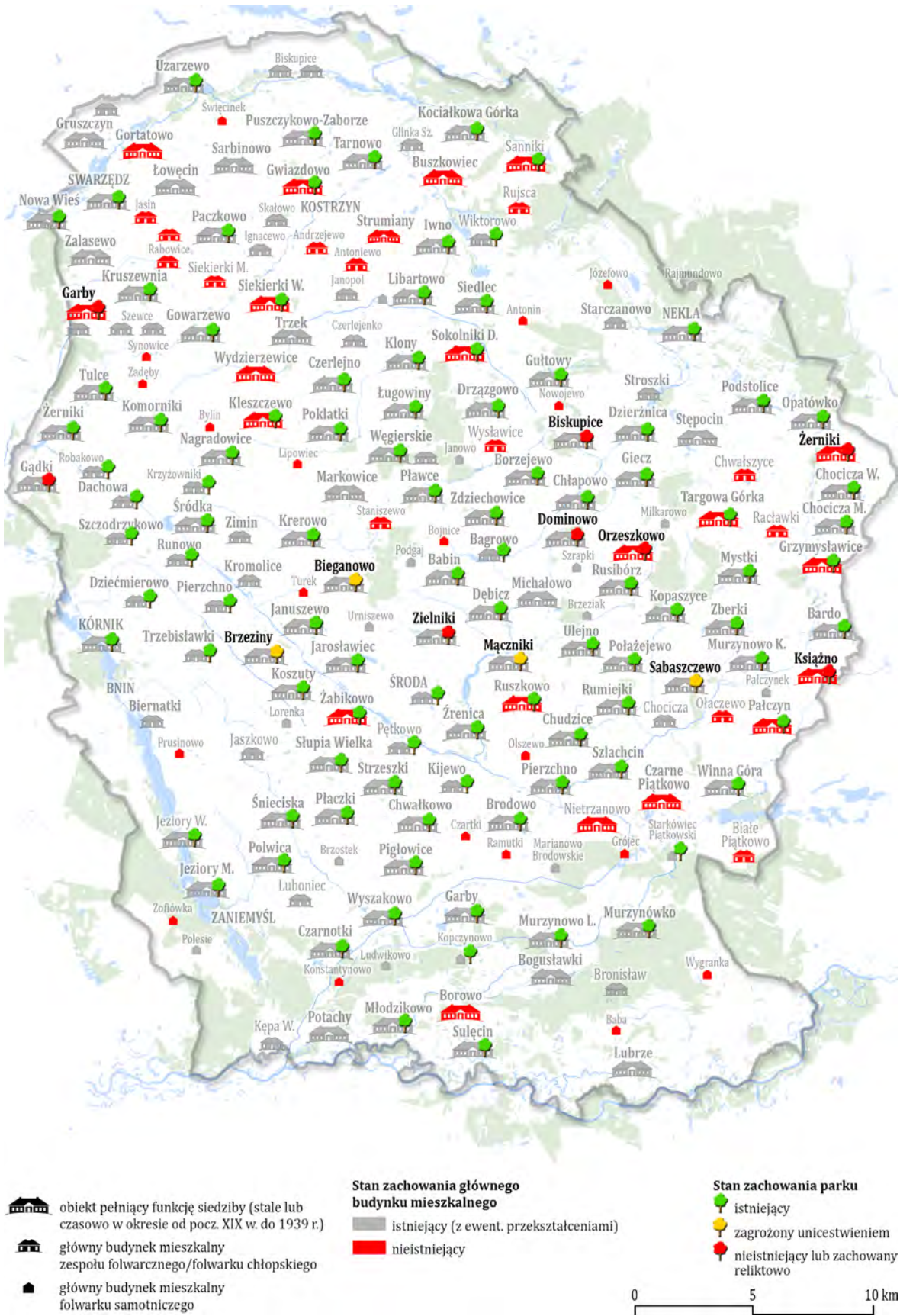
Według arkuszy *Messtischblätter*, sporządzonych u schyłku XIX w., na ziemi średzkiej znajdowało się już 57 parków krajobrazowych, wyłącznie przy siedzibach ziemiańskich (ryc. 163).

Trend zakładania kolejnych parków objął przede wszystkim zespoły w otoczeniu Środy oraz po jej wschodniej i zachodniej stronie. Jedną z przyczyn tej sytuacji był rozpad klucza winnogórskiego, który doprowadził w latach 60. XIX w. do powstania wielu nowych odrębnych gospodarczo majątków. Nieco później powstawały także parki przy domach dzierżawców w kluczu kórnickim. W pozostałych zespołach utworzenie parku było w praktyce zsynchronizowane z rozbudową, modernizacją lub wzniesieniem nowej siedziby. Zapóźnione w czasie wyłanianie się w krajobrazie folwarcznym kolejnych majątków ziemskich w Sokolnikach Drzągowskich, Brzezinach i Sabaszczewie spowodowało zagęszczanie sieci parków. Trend tworzenia parków pojawia się także wśród warstwy chłopskiej (np. Robakowo). Tak zwane resztówki przejmowane już nie tyle przez ziemian, ile osoby innych zawodów, również zyskują reprezentacyjną oprawę zieleni (Starkówiec Piątkowski, Kopczynowo). Przy niektórych obiektach jednak parki nigdy nie powstały, co zasadniczo wiąże się z utratą przez nie statusu siedziby⁵⁸¹. W rezultacie w 1939 r. zanotowano na ziemi średzkiej 109 parków (ryc. 164). Analiza dynamiki ich powstawania wyłącznie przy pomocy kolejnych wydań arkuszy *Messtischblätter* jest utrudniona. Pierwsze wydanie pruskich map sztabowych ze schyłku XIX w. rzetelnie ukazuje rozmieszczenie parków i pozostałych (mniej reprezentacyjnych) ogrodów oznaczonych szrafem (z jedynie wyjątkowo przedstawionym podjazdem). Przegląd materiału kartograficznego dowodzi, że umieszczony na pierworysie układ parku – choćby i schematyczny – w zasadzie nie był już potem aktualizowany. Dla przykładu, kolejne wydania mapy nie zanotowały modyfikacji głównego wjazdu w Winnej Górze, co po 1945 r. wpłynęło na odtworzenie nieco innego podjazdu (patrz s. 254–257). Wysuwanie wniosków na temat przemian kompozycji ogrodowych na podstawie arkuszy *Messtischblätter* miało także swoje negatywne skutki dla ostatecznej wersji rewaloryzacji parku w Koszutach (patrz s. 272). Aktualizacja pruskich map sztabowych nie dopuszczała zmiany zapisu graficznego ogrodu użytkowego, nawet gdy te przekształcano już w rzeczywistości na park⁵⁸². Było to na tyle konsekwentne, że powiększenie parku oznaczano graficznie w ten sam sposób jak jego przedstawienie na pierworysie. Zatem generalnie arkusze

⁵⁸¹ Przyczyny i skutki tych procesów opisano szerzej na ten temat na s. 214–221. Patrz także ryc. 89.

⁵⁸² Wyjątkiem byłoby utworzenie parku na surowym korzeniu. Nie znajdując takiego przypadku na ziemi średzkiej, można przywołać przykład założenia parkowego w Górznie (gmina Krzemieniewo) powstałego w 2. poł. XIX w.

ryc. 164. Rozmieszczenie i stan zachowania parków przy głównych budynkach mieszkalnych zespołów ziemskich, folwarcznych oraz folwarków samotniczych (patrz także ryc. 103)
 Źródło: oprac. autora

- zwarte aleje drzew
- parki przy siedzibach i domach dzierżawców
- lasy

0 1 2 km

ryc. 165. Rozmieszczenie zwartych alei drzew i parków w otoczeniu Środy Wielkopolskiej

Źródło: A – oprac. autora na podkładzie BDOT10k; B – oprac. autora na podkładzie *Messitschblatt*, ark. 3769, 1944 r.

zafałszowują obraz większości parków i ogrodów użytkowych. Dopiero ostatnie wydanie *Messtischblätter* z okresu II wojny światowej sugeruje w kilku przypadkach powstanie nowych parków, co wynika ze skopiowania treści map WIG-u⁵⁸³. Brak świadomości metodyki pruskich kartografów rzutuje na wyniki prac badawczych dotyczących historii ogrodów i może mieć negatywny wpływ na docelowe projekty rewaloryzacji parków.

Dziś wśród szczególnie zadbanych terenów zieleni na wyróżnienie zasługują parki w Gułtowach i Koszutach (własność instytucji kultury i nauki), Kleszczewie i Gowarzewie (własność samorządu) oraz w Puszczykowie-Zaborzu, Rusiborzu i Tarnowie (właściciele prywatni). W trakcie rewaloryzacji jest m.in. park w Bardzie. Dość spora grupa założeń parkowych z przynajmniej systematycznie prowadzonymi pracami porządkowymi jest równie liczna, co zasób obiektów całkowicie zaniedbanych, w czym co piąty park jest opuszczony. Dla zachowania gęstej sieci parków szczególnie ważne są te, gdzie to zieleni odgrywa dziś rolę dominanty krajobrazowej po zniszczonej siedzibie⁵⁸⁴ i/lub folwarku, czego przykładem jest Ruszkowo (ryc. 186c) i Gwiazdowo (ryc. 110a–c). Niestety osiem parków zostało bezpowrotnie zniszczonych w wyniku parcelacji⁵⁸⁵ lub powojennych przekształceń⁵⁸⁶, co aktualnie w spektakularny sposób dokonuje się w Zielnikach (ryc. 104). Likwidacja zagraża obecnie kolejnym czterem założeniom⁵⁸⁷.

Nasylenie zielenią krajobrazu folwarcznego

Nietrudno zauważyć, że – pomijając okolice Iwna czy Drzązgowa – ilość istniejących do dziś na ziemi średzkiej starszych zadrzewień jest bardzo niewielki. Dotyczy to zwłaszcza centralnej części obszaru badań. Długie i zwarte ciągi zieleni występują obecnie wzdłuż ważniejszych dróg, choć powstały zasadniczo dopiero po II wojnie światowej (ryc. 165a). Obiecującym byłoby zatem uzyskanie wiedzy na temat stanu wcześniejszej sieci zadrzewień. Informację tę pozyskano z arkuszy *Messtischblätter*, ponieważ według powszechnie przyjętej opinii zapis graficzny alei odnosi się na nich do dróg z naprzemiennie rozmieszczonymi wzdłuż nich „kropkami”. Polegając na tym przeswiadczeniu, zrekonstruowano gęstą sieć zadrzewień z parkami na fragmencie ziemi średzkiej według stanu na rok 1944 (ryc. 165b). Charakter tego systemu zieleni w zestawieniu ze stanem obecnym wzbudzał wątpliwości pod kątem jego zniszczeń i przyjętej interpretacji alei. Samo ich graficzne przedstawienie jako tych przebiegających nie pojedynczo, a wręcz masowo przez lasy, wywoływało sceptycyzm. Ponadto w legendzie *Messtischblätter* oznaczenia poszczególnych kategorii dróg złożone są z linii i „kropek”, a drzewa mają odrębne symbole i pojawiają się dodatkowo w jednym z oznaczeń drogi⁵⁸⁸. Wreszcie równomiernie rozmieszczone symbole drzew widnieją i na samych arkuszach. Ich niewiarygodnie mała ilość zapewne nie pozwalała badaczom na uznanie ich za jedyne zwarte ciągi zieleni przydrożnej, dlatego na interpretacji znanych już powszechnie „kropek” opierają się liczne

■

⁵⁸³ Tworzone w latach 30. XX w. mapy WIG-u oparte zostały na starszych wydaniach *Messtischblätter*, których treść aktualizowano. W przypadku ogrodów użytkowych w Rusiborzu i Starkówcu Piątkowskim zmieniono ich oznaczenia sugerujące istnienie parku. Z kolei w Murzynówku, Pałczynie, Rumiejkach, Sabaszczewie i Żernikach dotychczasowe szrafy, oznaczające ogrody użytkowe, zastąpiono oznaczeniem sadów. Taki też zaktualizowany obraz wybranych zespołów skopiowano na arkusze *Messtischblätter* w okresie II wojny światowej.

⁵⁸⁴ Grzymysławice, Gwiazdowo, Kleszczewo, Ruszkowo, Żabikowo.

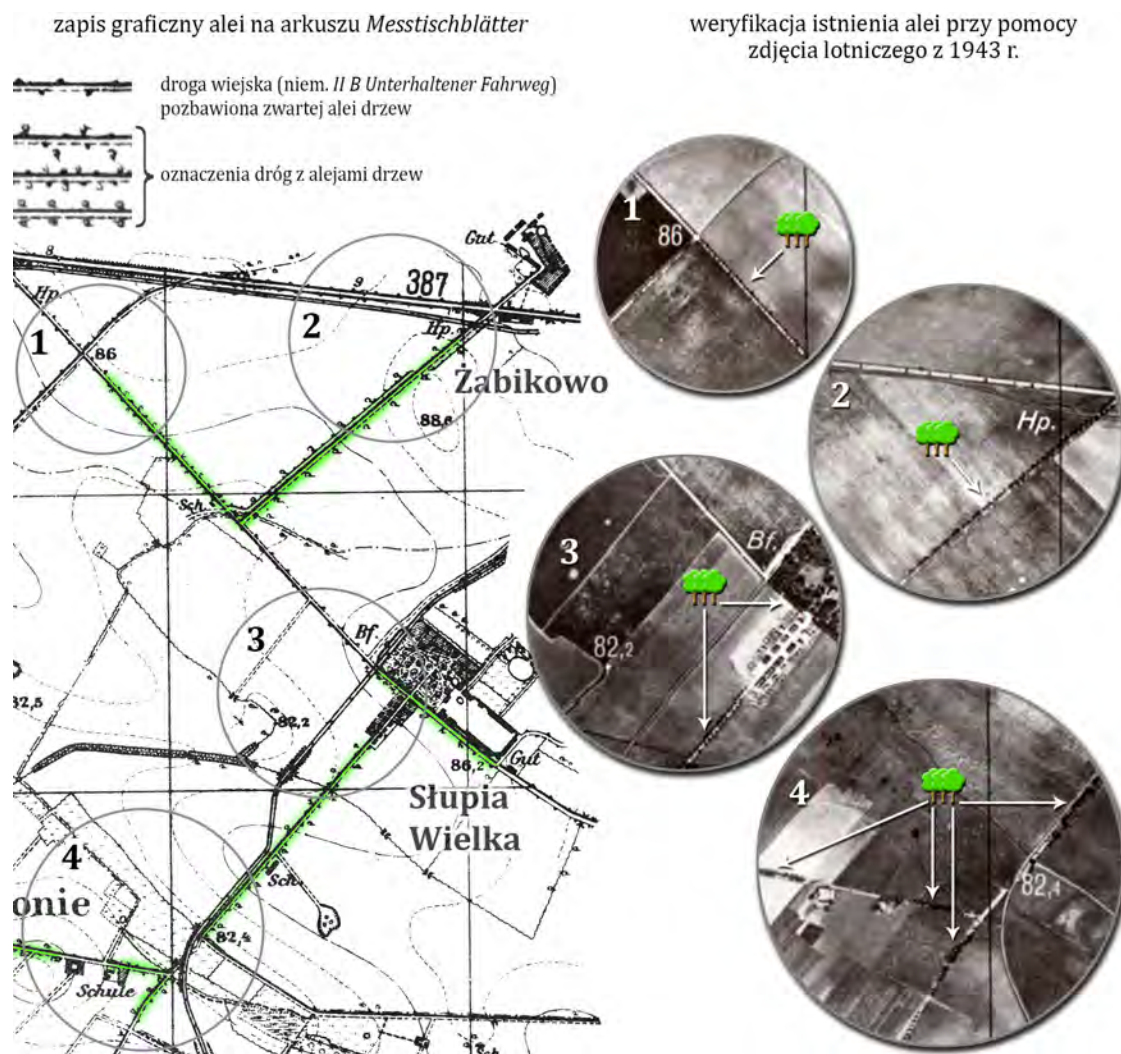
⁵⁸⁵ W wyniku działań pruskiej Komisji Kolonizacyjnej zniszczeniu uległy parki w Dominowie, Książnie i Orzeszkowie. W okresie II RP rozparcelowano także zespół w Biskupicach (gmina Dominowo).

⁵⁸⁶ Na miejscu parku w Gądkach powstała zabudowa przemysłowa. Teren parku w Garbach (gmina Swarzędz) zostanie zapewne wkrótce zabudowany. Pozostałości parku w Żernikach (gmina Września) zostają „pochłonięte” przez las.

⁵⁸⁷ Bieganowo, Brzeziny, Mączniki, Sabaszczewo.

⁵⁸⁸ Dotyczy to oznaczenia „trakt lub droga” (niem. *II B Unterhaltener Fahrweg*).

ryc. 166.

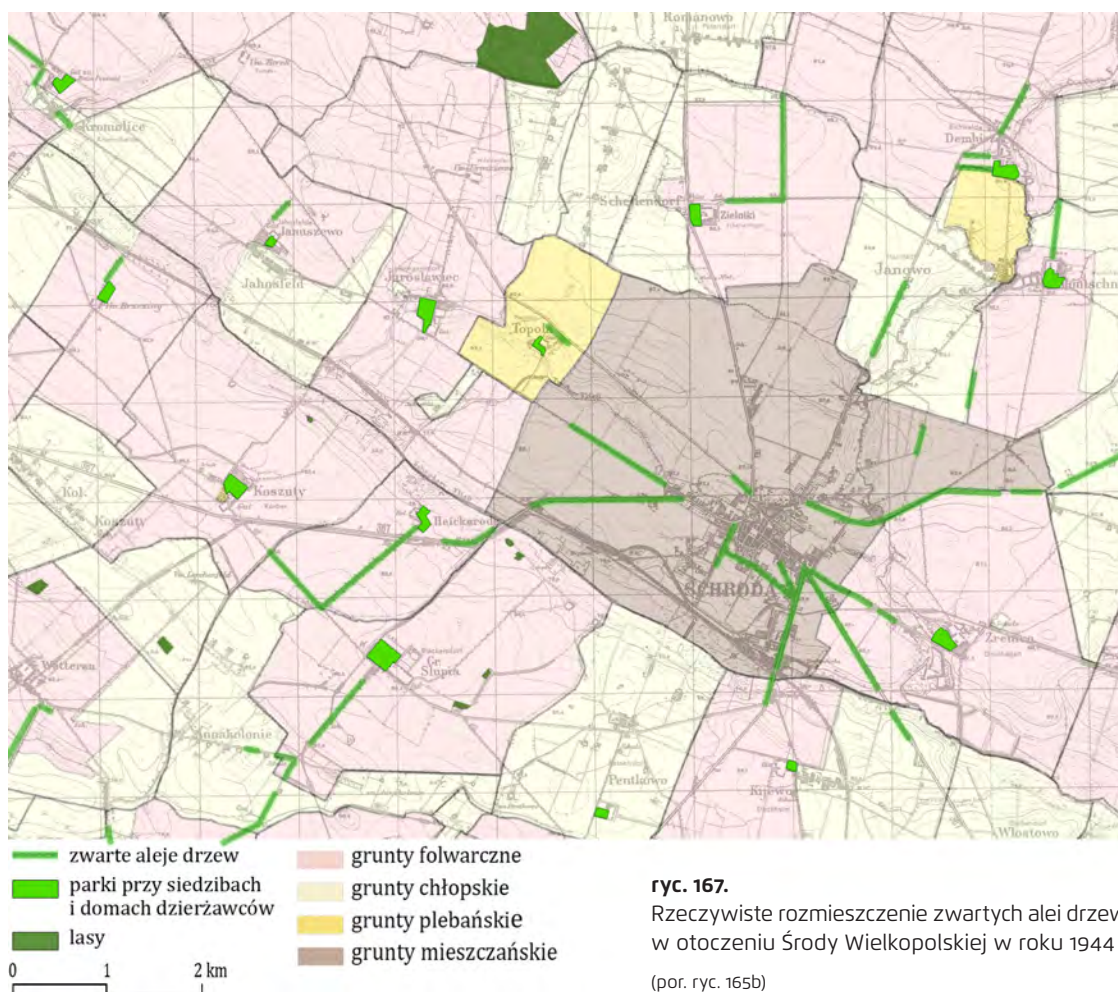
Aleje w rejonie Słupii Wielkiej i Żabikowa w latach 40. XX w. – identyfikacja i weryfikacja

Źródło: oprac. autora na podkładach *Messtischblatt*, ark. 3769, 1944 r. i *Bildplan*, ark. 3769, 1943 r.

opracowania naukowe. Ideę tę podtrzymują także kustosze działu kartografii Biblioteki Narodowej w Berlinie⁵⁸⁹. Na przekór tym już mocno zakorzenionym poglądom podważono dotychczasowy stan nauki, weryfikując symbole zadrzewień przy pomocy zdjęcia lotniczego z 1943 r. (ryc. 166). Okazuje się, że niemal tylko rozmieszczone wzdłuż dróg symbole drzew na pruskich mapach wiernie odwzorowują zwarte i regularne zadrzewienia.

Symbole zadrzewień na arkuszach *Messtischblätter* miały charakter *sensu stricto* wojskowy – symbole drzew wzdłuż dróg oznaczały „aleje drzew iglastych i liściastych, osłaniających przed obserwacją lotniczą lub daleko widocznymi”. Choć „kropki” według instrukcji z 1931 r. to „rzędy

⁵⁸⁹ Według pracowników działu kartografii Staatsbibliothek zu Berlin „równomierne przedstawienie kropek wzdłuż dróg wskazuje na aleje” [korespondencja e-mailowa z dnia 14 lipca 2020 r.].

ryc. 167.

Rzeczywiste rozmieszczenie zwartych alei drzew w otoczeniu Środy Wielkopolskiej w roku 1944

(por. ryc. 165b)

Źródło: oprac. autora na podkładzie *Messtischblatt*, ark. 3769, 1944 r.

drzew przydrożnych nie osłaniających przed obserwacją lotniczą⁵⁹⁰, to – jak dowiodły badania – „kropkami” oznaczano w zasadzie niemal każdy odcinek drogi innej niż polnej, choćby ze spontanicznie występującymi drzewami. Wyjątkowo tylko niektóre aleje nie zostały oznaczone na mapach, co może wynikać z metodyki tworzonych arkuszy⁵⁹¹, która polegała na zaledwie kopiowaniu starszych arkuszy *Messtischblätter*, z pominięciem aktualizacji dokonanej na mapach WIG-u⁵⁹² lub subiektywnej – wobec niedostatecznej jej wielkości i wieku lub zbyt małego zagęszczenia drzew – decyzji kartografów co do uznania danego zadrzewienia za zwartą aleję⁵⁹³. Podobne oznaczenia drzew w formie „kropek” stosowane były także na arkuszach *Urmesstischblätter*

⁵⁹⁰ Wzory i objaśnienia znaków topograficznych map w skali 1:10 000 i 1:25 000 WIG, Warszawa 1931, s. 13.

⁵⁹¹ Symbole drzew stanowiły informację dodatkową mapy, dlatego nieraz musiały one ustąpić miejsca innym oznaczeniom np. nazw miejscowości, nasypów czy kolejek polnych. Istnienie innego użytkowania niż pola, w tym ogrodów użytkowych, parków czy zabudowy, wykluczało z zasady oznaczenie alei wzdłuż przebiegającej w tym miejscu drogi.

⁵⁹² Przykładowo, arkusz z 1940 r. pomija w Drzążgowie układ zadrzewień zarejestrowany przez arkusz WIG z 1933 r.

⁵⁹³ W Zielnikach zadrzewienie śródpolne o południkowym przebiegu, widoczne na zdjęciu z 1943 r., było stosunkowo młode i na tyle słabo wyróżniające się w krajobrazie, aby móc je uznać za zwartą „osłaniającą przed obserwacją lotniczą” aleję.

ryc. 168.

Aleje topolowe w krajobrazie ziemi średzkiej

Źródło: A – Google Street View (rok 2019); B–C – fot. autora

i generalnie również są postrzegane przez badaczy jako zwarte zadrzewienia dróg⁵⁹⁴, jednak i na tym polu istnieją poważne wątpliwości⁵⁹⁵. Reasumując, przeświadczenie, że przed 1939 r. krajobraz – zwłaszcza centralnej części ziemi średzkiej – pokrywał zwarty system zieleni, jest wyłącznie życzeniowym myśleniem (ryc. 167).

Zmityzowanie przeszłości wynika ze współcześnie bezleśnego charakteru krajobrazu oraz skali wycinek drzew prowadzonych w Polsce. Niebagatelną rolę w krajobrazie odgrywały założenia parkowe – jako sporej wielkości remizy śródpolne – a także zadrzewienia wzdłuż cieków. Zachowane do dziś aleje nie są reliktem systemu zieleni komponowanej, ale w dużej mierze wiernym odwzorowaniem jego przedwojennego stanu. Wyjątkiem są aleje wzdłuż ważniejszych traktów, które mogły zostać usunięte w ramach przeprowadzonych – zwłaszcza w ostatnich latach – przebudów i remontów dróg. Te ocalałe, jako ważne świadectwo aktywnej działalności gospodarki folwarcznej, wymagają przynajmniej zewidencjonowania i przeprowadzenia przeglądu fitosanitarnego. W zupełnie innym świetle stawia to akcję powojennego zadrzewienia dróg. Z samej Środy poprowadzono promienistą sieć alei w kierunku Kleszczewa, Kostrzyna, Wrześni, Miłosławia, Zaniemyśla i Poznania. Działania te nie miały charakteru uzupełniającego – tworzyły silne ciągi zieleni, które spajały nieraz całkowicie przypadkowe przedwojenne zadrzewienia. Po kilkudziesięciu latach zastoju w obsadzaniu dróg

⁵⁹⁴ „Kropki” wzdłuż dróg uznawał za zadrzewienie m.in. Dariusz Lorek. Zob. Lorek D., *Potencjał...*, dz. cyt.

⁵⁹⁵ Znaczna część dróg została wyprostowana w wyniku działań regulacyjno-uwłaszczeniowych. Trudno uznać, aby zdołano je – w momencie ich skartowania około 1830 r. – obsadzić zielenią w tak szybkim czasie. Podobnie jak w przypadku *Mestischblätter* symbole „kropek” wzdłuż dróg nie muszą zawsze oznaczać zwartych alei.

powojenne nasadzenia obecnie podlegają wycinkom. Dotyczy to m.in. topoli (ryc. 168). Wycinka dziś już rzadko spotykanej alei topoli włoskiej (o częściowo przedwojennej genezie) między Jeziorami Wielkimi a Prusinowem pozbawiła krajobraz interesującego elementu wertykalnego⁵⁹⁶. Na mocy jednostkowych decyzji wycięto wszystkie topole wzdłuż drogi do Zaniemyśla⁵⁹⁷. Wpływ tego typu zadrzewienia na krajobraz jest nadal widoczny w okolicy Bieganowa. Starzejące się drzewa powinny zostać wymienione na inny gatunkowo drzewostan, ale proces ten należałoby przeprowadzić etapowo. Topole czarne nie stanowią silnej bariery przeciwwietrznej, jednak poprzez ażurowość doskonale rozpraszają siłę wiatru, co jest istotne na obszarach bezleśnych, jakimi charakteryzuje się ziemia średzka.

Wycince ulegają także inne gatunkowo aleje, bez możliwości pozostawienia choćby szpaleru. W ostatnich kilku latach usunięto w ten sposób aleję klonową w kierunku Nekli oraz wielogatunkową aleję między Płaczkami a Śnieciskami⁵⁹⁸. Nadzwyczajnym przypadkiem pozostaje jednak wycinka drzew w ramach zrealizowanej niedawno inwestycji rozbudowy drogi wojewódzkiej nr 432 na odcinku Ruszkowo–Grzymysławice w powiecie średzkim (ryc. 169, patrz także ryc. 157e).

Aby uzyskać dotacje unijne, zgłoszono wniosek rozbudowy drogi, co z kolei wiązało się z poszerzeniem dotychczasowej nawierzchni asfaltowej o około 0,5 m. Projekt skazał ogromną ilość drzew na wycinkę, a na ich miejscu zaplanowano rowy odwadniające. Wycinka drzew poważnie zaburzyła spójność systemu krajobrazowego i ekologicznego⁵⁹⁹. Pomimo protestów usunięto 3 kilometry alei składającej się z około 300 drzew (jesiony, klony i lipy)⁶⁰⁰. Utworzone tu po 1945 r. obsadzenie drogi miało zapewnić integralność systemu zieleni, który wcześniej bazował jedynie na niepowiązanych ze sobą alejach, założonych częściowo w XIX w. Rozpoczęcie tego procesu „od zera” jest absurdem i – jak wynika ze zrealizowanych nasadzeń młodych drzew – nie ma ono szansy powodzenia⁶⁰¹.

Naprzeciw opisanym powyżej działaniom degradującym krajobraz tworzone są nowe nasadzenia – np. te realizowane od wielu lat w okolicach Kórnika (ryc. 138). Na pozostałym obszarze ziemi średzkiej rezultaty tych działań są w głównej mierze pozytywne (ryc. 170). Do podawanych informacji na temat nasadzeń rekompensacyjnych po wycinkach starszych zadrzewień należy jednak podchodzić sceptycznie. Samo zaaklimatyzowanie się młodych drzew jest znacznie trudniejsze niż w przeszłości. Tworzenie nowych alei na miejscu lub tuż obok poprzednio wyciętych nie daje żadnej gwarancji, że tych „lepszyc” ciągów zadrzewień nie usuną przyszłe pokolenia – wychowywane na wzorcach masowych wycinek, żyjące w przeświadczeniu o prostej „odbudowie” zadrzewień. O rzeczywistym tempie tworzenia takich zadrzewień przekonują prace podjęte w Dziecmierowie czy Winnej Górze. Szpalery lipowe wzdłuż dróg w kierunku Pałczyna i Chocicz zostały zasadzone około 25 lat temu, a mimo tego nadal bardzo słabo zaznaczają się w krajobrazie (ryc. 169d).

■

⁵⁹⁶ Niemieckie zdjęcie lotnicze z 1943 r. przedstawia aleję od Jezior Wielkich w kierunku Prusinowa wyłącznie do granicy między tymi miejscowościami. Dopiero później aleję przedłużono w kierunku Kórnika. Od 2013 r. sukcesywnie usuwano drzewa na przedwojennym fragmencie alei. W 2019 r. całkowicie usunięto drzewa po stronie Prusinowa.

⁵⁹⁷ Na bazie zgłoszonego wniosku przez Wojewódzki Zarząd Dróg Wojewódzkich wydawano decyzję o wycince wszystkich topoli czarnych wzdłuż drogi nr 432 na terenie kolejnych gmin. Charakter podejmowanych tak autorytarnie decyzji budzi poważne wątpliwości co do praktyki wobec innych zadrzewień.

⁵⁹⁸ Na aleję składały się wiekowe robinie, jesiony i olchy.

⁵⁹⁹ Aleja zajmowała całe światło korytarza ekologicznego rangi krajowej, przechodzącego południkowo przez ten obszar.

⁶⁰⁰ Petycję „do Wojewody Wielkopolskiego przeciwko przyjętemu rozwiązaniu w projekcie rozbudowy drogi wojewódzkiej nr 432 [...]” wraz z ponad 600 podpisami złożyło Stowarzyszenie Polskich Architektów Krajobrazu – Oddział Wielkopolski. Niestety decydenci nie podjęli się modyfikacji projektu pod pretekstem utraty otrzymanych środków finansowych z UE. Zob. <http://petycjeonline.com/zachowajmyaleje>, [dostęp: 7.11.2022].

⁶⁰¹ Pomimo szumnie rozreklamowanej nazwy inwestycji wiodącej do „rozbudowy” drogi okazało się, że na posadzenie nowych drzew (około 200 sztuk) w uzyskanym pasie drogowym najzwyczajniej nie ma już miejsca. W rezultacie zostały one posadzone jedynie na kilku wybranych odcinkach w postaci szpalerów, w tym także pod koronami zachowanych drzew. Nasadzenia te nie tworzą już alei, a są jedynie jej wypaczeniem.

ryc. 169. Dekompozycja systemu zieleni w rejonie Połajewo i Zberek spowodowana wycinką drzew w ciągu drogi nr 432

A–D – rejestracja stanu przed i po wycince alei; E – usunięta aleja na tle istniejącego systemu zadrzewień

Źródło: A–D – fot. autora; E – oprac. autora na podkładzie Google Maps

ryc. 170.
Młode nasadzenia drzew wzdłuż kilku wybranych dróg na ziemi średzkiej

Źródło: fot. autora

System zieleni komponowanej

Charakter krajobrazu folwarcznego ziemi średzkiej został wykreowany przez właścicieli ziemskich, a jego palimpsest składa się z warstw ukształtowanych w różnych okresach (ryc. 171). Trudno go jednak osadzić we współcześnie rozumianych kategoriach krajobrazu komponowanego, gdyż w polskiej praktyce ochrony krajobrazu pojęcie to jest często utożsamiane z otoczeniem wokół wybitnych obiektów⁶⁰². Tymczasem z definicji krajobraz kulturowy posiada „postać komponowaną lub uporządkowaną według określonej zasady (kompozycyjnej, gospodarczej)”⁶⁰³ i powinien być postrzegany przez pryzmat określonych wzorców, reguł, idei⁶⁰⁴. Krajobraz folwarczny spełnia te warunki. Jego struktura jest efektem zespolenia koncepcji „krajobrazu władzy”, odpowiadającej za nowe wzorce przestrzeni i koncepcji „krajobrazu pracującego” oraz operującej użyteczną kompozycją

⁶⁰² Pojęcie krajobrazu komponowanego jest zwykle utożsamiane z największymi rezydencjami o charakterze barokowym lub krajobrazem o bardzo gęstym systemie zadrzewień śródpolnych znanym chociażby z Turwi czy Chobienic.

⁶⁰³ Przytoczoną definicję zawarto w *Czerwonej Księdze Krajobrazu Polski*. Autorzy opracowania skoncentrowali swoją uwagę na najwybitniejszych siedzibach. Z Wielkopolski wymieniono Kórnik, Gołuchów, Rogalin i Turew, wskazując w przypadku tylko tych dwóch ostatnich na wartości krajobrazu otwartego. Zob. Baranowska-Janota M., Marcinek R., Myczkowski Z., *Czerwona Księga Krajobrazu Polski*, oprac. na zlecenie Ministerstwa Środowiska, Kraków 2004. Równie obiecujące, lecz nie znajdujące przełożenia na kompleksową ochronę krajobrazu, są zapisy ujęte w *Planie zagospodarowania województwa wielkopolskiego*: „charakterystyczne dla komponowanego krajobrazu rolniczego aleje drzew i pasy zadrzewień śródpolnych”. Zob. *Plan zagospodarowania przestrzennego województwa wielkopolskiego*. Wielkopolska+, oprac. Wielkopolskie Biuro Planowania Przestrzennego w Poznaniu, Samorząd Województwa Wielkopolskiego, Poznań 2019, s. 43.

⁶⁰⁴ Jest to jedna z reguł stosowana w metodzie HLC. Zob. Clark J., Darlington J., Fairclough G., dz. cyt., s. 6.

przestrzeni rolniczej. Krajobrazy komponowane – związane z siedzibami powstałymi w baroku, klasycyzmie i dobie romantyzmu – dotyczą zasadniczo ich najbliższego otoczenia i sprzężenia z układami ruralistycznymi i urbanistycznymi. Rozpoznanie tych powiązań pozwoliło odtworzyć ideę ich powstania i zrozumieć ich współczesny wizerunek. Przebudowa klucza kórnickiego i zaniemyskiego – przeprowadzona już na przełomie XVIII i XIX w. – wiodła do modyfikacji siatki dróg i rozplanowań wsi, pozostawiając w krajobrazie trwałe ślady. Stosowane różnych systemów organizacji i zarządzania folwarkami wiodło do znacznych zniszczeń kompozycji zieleni śródpolnej w kluczu kórnickim, a w dobrach zaniemyskich – do zachowania jej spójności. Na ziemi średzkiej nie zarejestrowano takich zjawisk jak *ferme ornée*, a co najwyżej kompozycje agronomiczne i krajobrazowe w Iwnie oraz w Drzążgowie (niedostrzeżonym do dziś przez badaczy). Niewielkie układy kwatrowe zidentyfikowano w Chociczy Wielkiej, Zielnikach i Urniszewie. Wspólnymi mianownikami tych wsi są: intensywna przebudowa podczas uwłaszczenia oraz lokowanie na prawie polskim. Podczas XIX-wiecznych działań regulacyjnych mało dogodna sieć dróg o średniowiecznej genezie wymuszała na właścicieli ziemskim jej gruntowną przebudowę. W tym samym czasie charakterystyczne układy promieniście rozchodzących się dróg we wsiach na prawie niemieckim zostały zaledwie wyprostowane, ponieważ nadal pełniły one funkcję racjonalnego „rusztu”. Jedyną możliwością było nałożenie na niego układu kwatrowych pól, a reperkusją mogło być zastosowanie klinów wyrównawczych, dobrze znanych z Chobienic czy Turwi. Nie bez powodu zatem zarejestrowano duże nasycenie różnymi formami zieleni komponowanej nie w majątkach w paśmie od Swarzędza po Miłosław, gdzie nastąpiły liczne lokacje na prawie niemieckim, a poza nimi. Poza zadrzewieniami wspomnianych dróg chętnie tworzone aleje o charakterze reprezentacyjnym, sprzęgające wieś, zespół lub siedzibę z innymi ważnymi dla ziemian elementami w krajobrazie.

Istotną funkcję pełnią w nich także remizy śródpolne, zakrzewienia i zielen wzdłuż cieków, często podkreślająca granice majątków ziemskich i zarazem zasięgi średniowiecznych wsi. Jak dowiedziono, rzeczywiste przedwojenne pokrycie terenu zadrzewieniami przydrożnymi i śródpolnymi było zdecydowanie mniejsze, niż oczekiwano. Stąd trwające dalej usuwanie ciągów zwartej zieleni, pochodzącej z okresu aktywnej gospodarki folwarcznej, wiodzie do naruszenia tożsamości i walorów krajobrazowych ziemi średzkiej. Punktami węzłowymi przedwojennego systemu zieleni były parki, które pomimo jednostkowych zniszczeń i niemal powszechnych zaniedbań, pełniły współcześnie wiele dobroczynnych funkcji w bezleśnym krajobrazie rolniczym. Na obszarze badań hipotetycznie istniało więcej fragmentów krajobrazu o charakterze komponowanym. W wyniku procesów parcelacyjnych, wielokrotnych zmian własności lub też i samego braku zaangażowania właścicieli ziemskich, takie krajobrazy nie zdołały się wykształcić, zostały zniszczone lub utraciły swoją czytelność.

5.3. Relacje przestrzenne między siedzibą, folwarkiem i parkiem

Rezultatem XIX-wiecznej regulacji folwarków było czytelne wyodrębnienie siedziby i założenia folwarcznego w ich (dotąd chaotycznym) układzie. Z czasem obok dworów niemal powszechnie pojawiały się założenia parkowe. Powtarzalna sekwencja tych zaledwie kilku elementów doprowadziła jednak do powstania zespołów o zróżnicowanych relacjach wewnętrznych. Szeroki zakres kostiumów stylistycznych stosowanych przy wznoszeniu siedzib i budynków folwarcznych podkreślił natomiast złożoność krajobrazu i układów architektonicznych. Grażyna Kodym-Kozaczko podjęła próbę zdefiniowania modelu wielkopolskiego zespołu ziemskiego, uznając, że składa się on z następujących elementów: 1) zwykle prostokątnego podwórza gospodarczego z obiektami rozmieszczonymi w jego pierzejach podług kilku zasadniczych reguł o charakterze funkcjonalnym; 2) zlokalizowanej w bezpośrednim sąsiedztwie podwórza lub tylko powiązanej z nim siedziby, np. widokowo;

3) założenia parkowego, w którym siedziba posadowiona była na jego granicy lub w jego wnętrzu, często poprzedzona podjazdem⁶⁰⁵.

Interesujące okazało się spojrzenie na to zagadnienie nie przez ugruntowaną już postać opisanego wyżej modelu, lecz źródło jego powstania – wywołało to pytanie o sam model regulacji folwarku, przebiegającej od schyłku XVIII w. po uwłaszczenie chłopów. Celem badań było ustalenie schematu tworzenia się zwartych zespołów oraz określenie roli, jaką odgrywało w tym procesie przedregulacyjne rozmieszczenie zabudowy folwarcznej (ze szczególnym uwzględnieniem siedziby). Ukształtowane i widoczne do dziś relacje między siedzibą, założeniem folwarcznym i parkiem, interpretowane przez badaczy jako świadomie zaplanowane powiązania kompozycyjne i widokowe, rozpoznano jako wypadkową interakcji przestrzennych o charakterze użytecznym. Ku takiej postawie badawczej przekonujący był realny wpływ ówczesnej literatury fachowej na przebudowę majątków ziemskich i zabudowy gospodarczej w trakcie XIX-wiecznych reform agrarnych. Potwierdzeniem była zaś wykazana w tej pracy konsekwencja działań regulacyjno-uwłaszczeniowych i trwałość ich skutków w rozmieszczeniu wsi i folwarków. W badaniach celowo pominięto problematykę kolonii domów pracowników folwarcznych. Element ten jest niewątpliwie istotną częścią wsi folwarcznej, na co już wielokrotnie wskazywali badacze, analizując architekturę domów i usytuowanie ich względem zespołu, nierzadko w kontekście poprawy warunków sanitarnych i życiowych ich mieszkańców. Jak dowiedziono w ramach identyfikacji i interpretacji sieci osadniczej, charakter kolonii był w dużej części zależny od przebiegu procesu uwłaszczenia chłopów (szerzej na ten temat na s. 167–172). Nie była ona obli-gatoryjnym składnikiem zespołu ziemskiego czy folwarcznego. Mogła ona funkcjonować jako zwarty kompleks budynków mieszkalnych i gospodarczych w różnorodny sposób powiązany z zespołem, ale także stanowić całkowicie przypadkowy zestaw kilku budynków rozproszonych w układzie wsi.

5.3.1. Reorganizacja przestrzenna folwarków w 1. połowie XIX w.

Folwarki szlacheckie ziemi średzkiej na początku XIX w. były bardzo zróżnicowane pod względem wielkości i rozplanowania. Wspólną cechą większości z nich była chaotyczna zabudowa. Wraz z upadkiem feudalizmu ziemianie zostali zmuszeni do podjęcia działań regulacyjno-uwłaszczeniowych, w tym przebudowy swoich gospodarstw. Do realizacji tych poczynań mogły posłużyć wówczas licznie publikowane plany kapitalistycznych folwarków. Na postulowane zwiększenie reprezentacyjności nawet najmniejszych siedzib ziemiańskich wpływały wzorce XVIII-wiecznych założeń barokowych z okazałymi dworami i pałacami położonymi pośród ogrodów. Wstępne rozpoznanie obiektów na ziemi średzkiej dostarczyło cennych wniosków na temat interakcji przestrzennych między siedzibą a założeniem folwarcznym i parkiem, uzyskanych w wyniku regulacji. Z punktu widzenia współczesnego obserwatora zdecydowana większość siedzib sprawia wrażenie położonych poza podwórzem, w głębi parku. Badania kameralne nad archiwalnymi planami folwarków zaś prowadzą do przypuszczeń, że przeważająca liczba siedzib została *de facto* usytuowana w pierzei podwórzy folwarcznych. Dopiero później podejmowane przez ziemian przekształcenia architektoniczne i przestrzenne nadały zespołom ostateczny charakter.

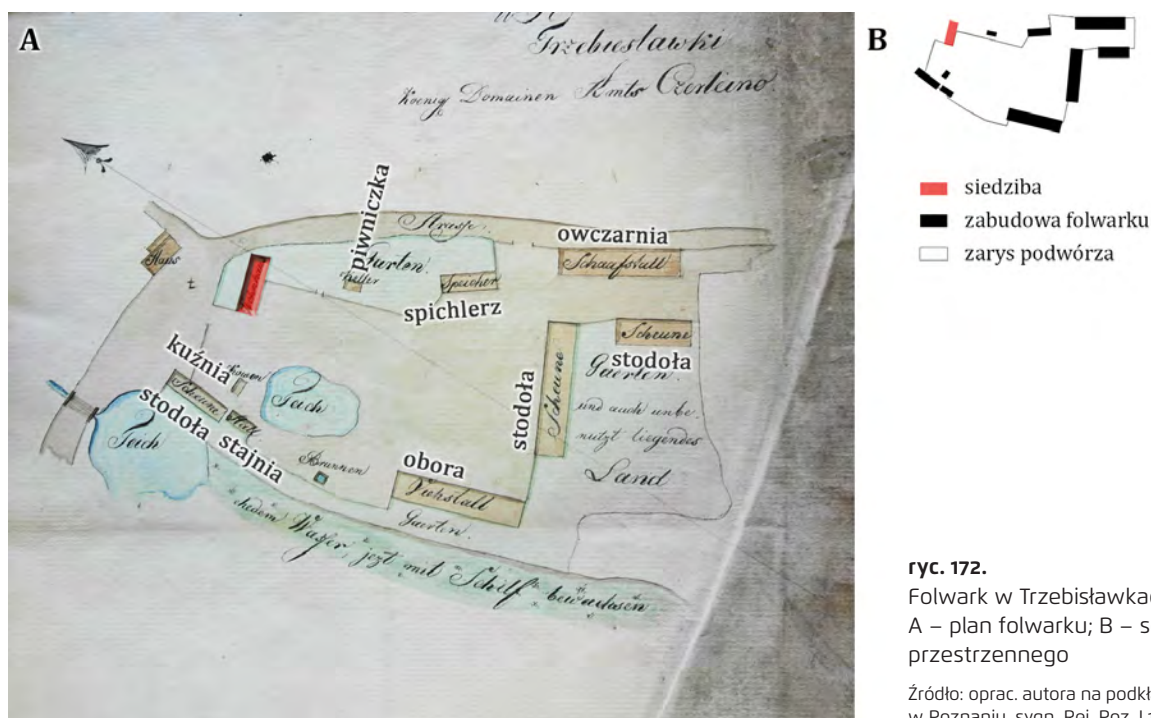
Zabudowa folwarków przed uwłaszczeniem chłopów

Na początku XIX w. folwarki na ziemi średzkiej w głównej mierze posiadały bardzo chaotyczne układy, na co wskazywały już XVIII-wieczne opisy dóbr ziemskich. Na tym tle wyróżniało się

■

⁶⁰⁵ Kodym-Kozaczko G., *Wartości...*, dz. cyt., s. 221–224.

ryc. 172.

Folwark w Trzebisławkach w roku 1818
A – plan folwarku; B – schemat układu przestrzennego

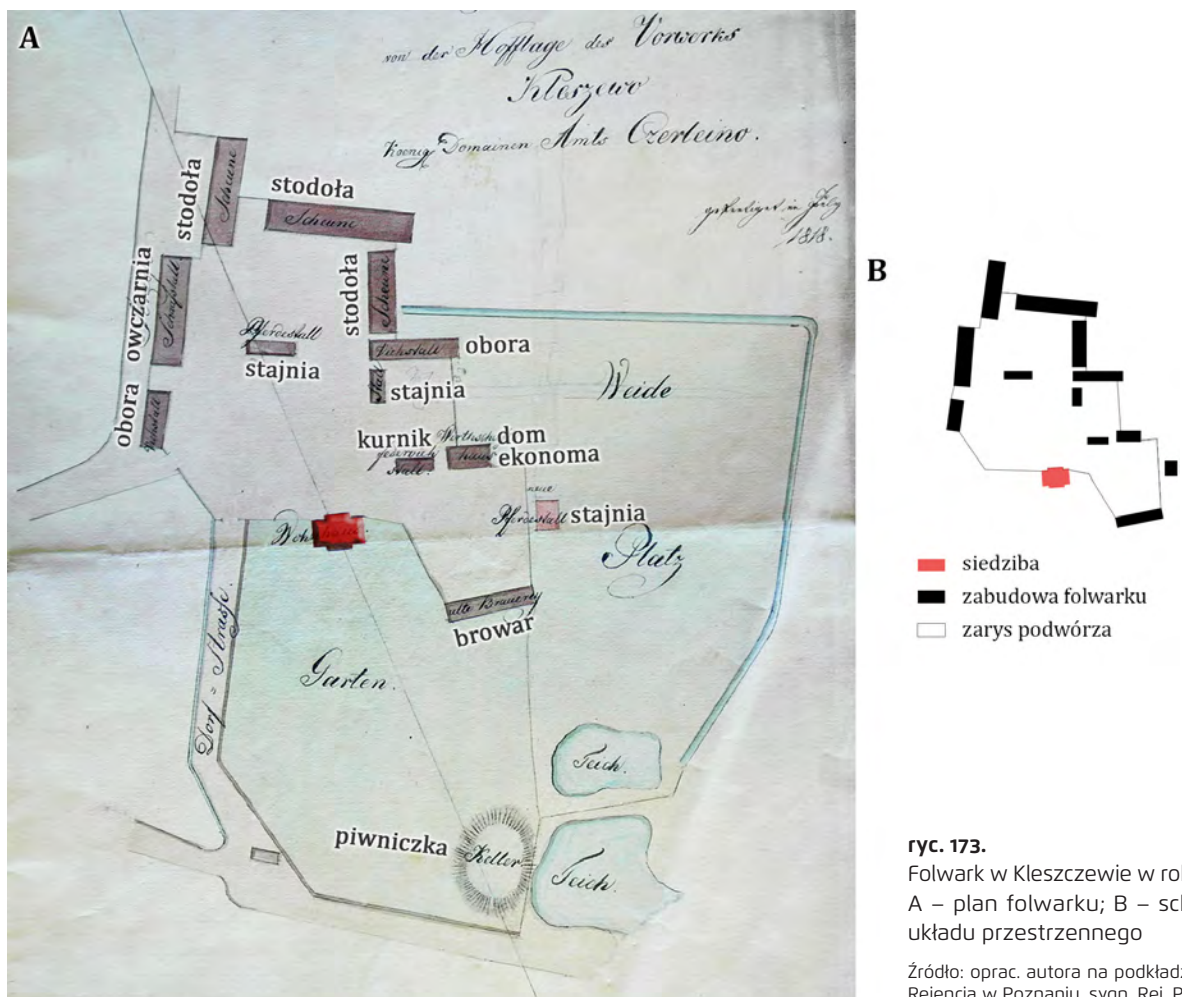
Źródło: oprac. autora na podstawie APP, Rejencja w Poznaniu, sygn. Rej. Poz. I 145

kilka wsi wchodzących w skład klucza kórnickiego. Zanalizowane już wcześniej plany prezentują nie tylko regularne układy zabudowy folwarcznej, lecz także niemal wzorcowe – nawiązujące do rysunków Piotra Świtkowskiego – rozmieszczenie zagród wsi chłopskiej. O ile wizerunek w pełni regularnego układu folwarku na ziemi średzkiej przed rokiem 1823 należał do wyjątków, o tyle fragmenty zgeometryzowanej w planie zabudowy folwarcznej były zjawiskiem dość powszechnym (por. ryc. 172–174). W najbardziej nieregularnym rozmieszczeniu pozostawały budynki w otoczeniu samej siedziby, o których Franciszek Giżycki pisał w następujący sposób: „W wielu okolicach Polski zachowuje się zwyczaj umieszczania kuchni, spiżarni, piekarni i pralni w domu osobnym, do tego przeznaczonym. [...] znajdują się w bliskości domu zamieszkałego przez właściciela, budynki nie kształtne, których nieprzyjemność znacznie powiększona bywa przydaniami do nich kurnikami, karmnikami i drwalniami. Bywa podobnie w zwyczaju umieszczać blisko domu właściciela stajnie i wozownie, z czego równa nieprzyjemność największe nieochędństwo wynika. [...] To urządzenie [...] jest przyczyną odrażającej powierzchowności wielu dworów szlacheckich”⁶⁰⁶. Wymienione przez Giżyckiego budynki stanowiły w strukturze folwarku mniej lub bardziej odrębny układ zabudowy, określane na przełomie XVIII i XIX w. jako podwórze dworskie⁶⁰⁷. Ze względu na obecność w nim siedziby i przypisanego jej zakorzenienia w krajobrazie wsi, podwórze dworskie stanowiło kontinuum leżącego u jego podstaw folwarku rycerskiego⁶⁰⁸. W trakcie rozwoju gospodarki folwarcznej układ siedziby – wraz z obsługującymi nią zwykle mniejszymi budynkami – stawał się oparciem dla wznoszenia nowych, głównie wielokubaturowych budynków (stodół, owczarni itd.). W skrajnych

⁶⁰⁶ Giżycki F.K., *Budownictwo...*, dz. cyt., s. 109–110.

⁶⁰⁷ Termin „podwórze dworskie” był chętnie wykorzystywany przez autorów XVIII-wiecznych lustracji wsi. Zob. Dereśiewicz J., *Materiały...*, dz. cyt.

⁶⁰⁸ Szerzej na temat podwórza dworskiego pisze Grażyna Kodym-Kozaczko, *Układy...*, dz. cyt., s. 69–76.

ryc. 173.

Folwark w Kleszczewie w roku 1818
A – plan folwarku; B – schemat układu przestrzennego

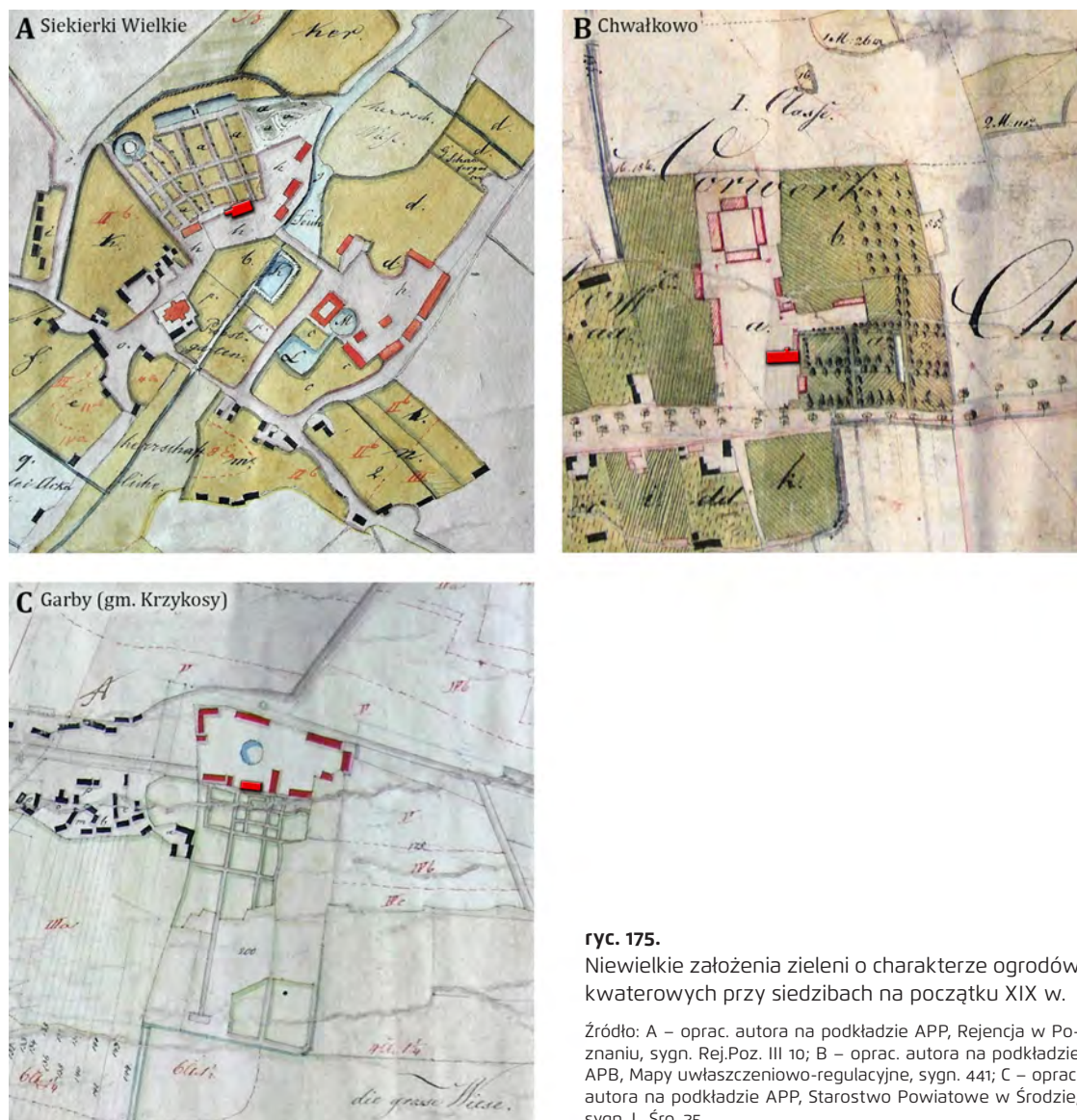
Źródło: oprac. autora na podstawie APP, Rejencja w Poznaniu, sygn. Rej. Poz. I 145

przypadkach nowe budynki stawiano między starszymi, ingerując tym samym w dotychczasowy układ folwarku. Zwykle jednak nowa zabudowa powstawała nieco dalej, dzięki czemu w mniej lub bardziej czytelny sposób tworzyła strefę podwórza folwarcznego, co z kolei pozwalało zachować układ podwórza dworskiego i przez to też względnie trwałą lokalizację siedziby (ryc. 172). W rezultacie nowe podwórze, nierzadko sporych rozmiarów, sprawiało wrażenie „doklejonego” do podwórza dworskiego (ryc. 173) lub stanowiło zupełnie odrębny układ przestrzenny (ryc. 174). Nawet tak pobieżny przegląd kilku zespołów skłania do myślenia o ostrożnej ocenie zjawiska, jakim jest chaotyczna przedwłaszczeniowa zabudowa folwarków. Przykładanie do tej oceny kryteriów znanych z XIX-wiecznego procesu regulacji skrzywia nieco obraz i uniemożliwia zrozumienie funkcjonalizmu dawnych form. Zapewne i w tym przypadku trafne jest stwierdzenie, że skoro „zespół wyglądał tak czy inaczej, to widać odpowiadał jego ówczesnym użytkownikom”⁶⁰⁹.

⁶⁰⁹ Opisując późnośredniowieczne układy zabudowy folwarcznej, powszechnie uważane za chaotyczne, Leszek Kajzer stwierdził, że widocznie nie do końca rozpoznane są zasady ich funkcjonowania: „dla współczesnego obserwatora zespół dworski rysowałby się zapewne jako kompleks zabudowań pełen nieładu i przypadkowości. Byłaby to jednak obserwacja godna współczesnego uczonego, który nie żył w tym świecie i nie do końca jest w stanie zrozumieć jego dyskretny przestrzennie, ale oczywisty funkcjonalnie porządek”. Taka perspektywa badawcza wydaje się celna także wobec zabudowy folwarków na początku XIX w. Zob. Kajzer L., *Dwory...*, dz. cyt., s. 51.

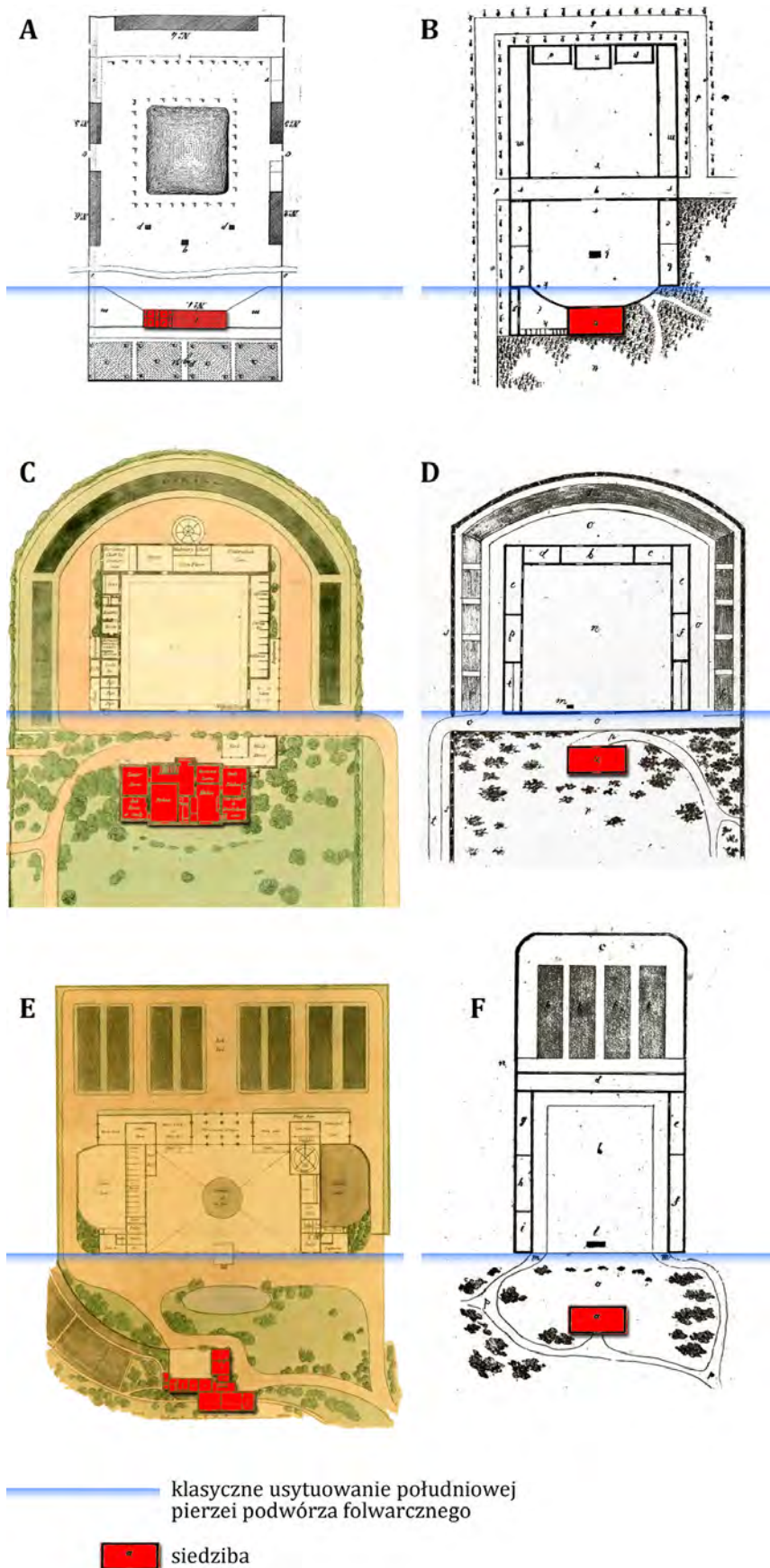
ryc. 175.

Niewielkie założenia zieleni o charakterze ogrodów kwaterowych przy siedzibach na początku XIX w.

Źródło: A – oprac. autora na podkładzie APP, Rejencja w Poznaniu, sygn. Rej.Poz. III 10; B – oprac. autora na podkładzie APB, Mapy uwłaszczeniowo-regulacyjne, sygn. 441; C – oprac. autora na podkładzie APP, Starostwo Powiatowe w Środzie, sygn. L. Śro. 25

najczęściej zbliżone do prostokąta. Do „wielkopolskiego wzorca gospodarzenia” nawiązywały rysunki Rougeta i Giżyckiego (ryc. 176a, 176b), przedstawiające siedzibę osadzoną w krótszej pierzei folwarku⁶¹¹. Obok głównego budynku mieszkalnego miały mieścić się obsługujące go stajnie i wozownie. Siedziba – wraz z usytuowanym za nim ogrodem czy parkiem – miała zostać tylko nieznacznie cofnięta względem pierzei podwórza. Większość poradników gospodarczych zalecała większe wycofanie siedziby z wnętrza strefy gospodarczej. Niemniej, jak pisał Loudon, „dom dzierżawcy [...] tak bydź blisko podwórza powinien, żeby miał widok na wszystkie jego części, w takim jednak oddaleniu znajdować się winien, i tyle panować nad innymi widokami, żeby mieszkaniec jego zapatrywał się na swój folwark dowolnie a nie z musu, i żeby zmysły jego wzroku i powonienia,

⁶¹¹ Plan Rougeta (ryc. 176a) dotyczył folwarku z domem rządcy. Za najbardziej pożyteczną lokalizację siedziby właściciela uznawał on jeden z narożników podwórza. Zob. Rouget M., dz. cyt., s. 160–161.

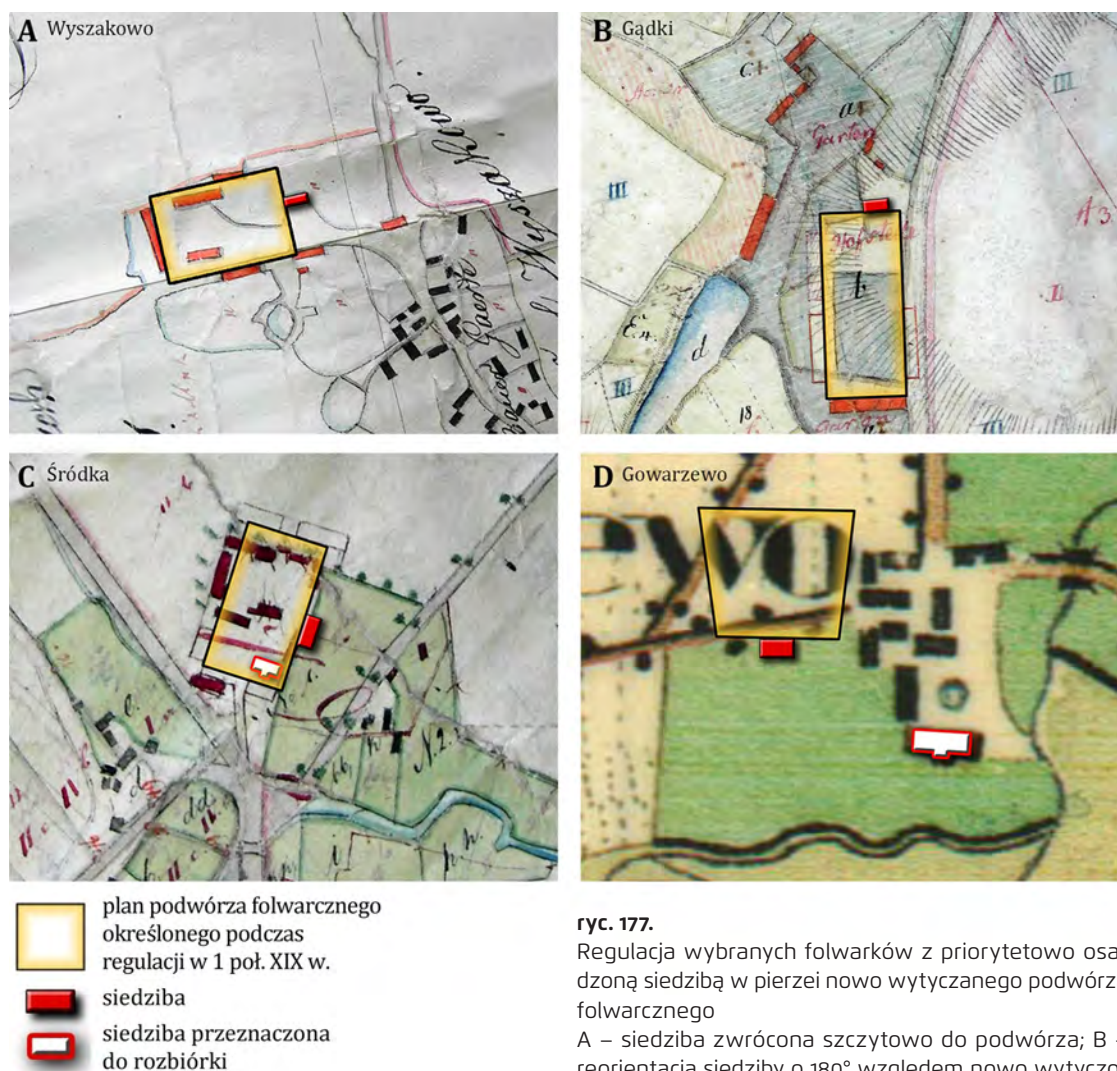

ryc. 176.

Wzorcowe plany folwarków popularyzowane podczas działań regulacyjno-uwłaszczeniowych
 A, B – siedziba nieznacznie wycofana względem pierzei uregulowanego podwórza folwarcznego z założeniem zieleni za jej fasadą ogrodową
 C, D – siedziba oddzielona od uregulowanego podwórza folwarcznego parkanem i zielenią o niewielkiej miąższości wraz z założeniem zieleni za jej fasadą ogrodową
 E, F – siedziba poza uregulowanym podwórzem folwarcznym, głęboko wycofana w założenie zieleni

Źródło: A – Rouget M., dz. cyt., plan 71; B – Giżycki F.K., dz. cyt., plan 58; C – Biernacki A., dz. cyt., Design for a Farm near London chiefly Arable; D – Giżycki F.K., dz. cyt., plan 60; E – Biernacki A., dz. cyt., Plan of the Farm Yard of Kenton Farms; F – Giżycki F.K., dz. cyt., plan 61

ryc. 177.

Regulacja wybranych folwarków z priorytetowo osadzoną siedzibą w pierzei nowo wytyczonego podwórza folwarcznego

A – siedziba zwrócona szczytowo do podwórza; B – reorientacja siedziby o 180° względem nowo wytyczonego podwórza; C – wzniesienie nowej siedziby w innej pierzei regulowanego podwórza; D – wzniesienie nowej siedziby w pierzei translokowanego folwarku

Źródło: A – oprac. autora na podkładzie APP, Starostwo Powiatowe w Środzie, sygn. L.Śro. 131; B – oprac. autora na podkładzie BK, sygn. M III 404; C – oprac. autora na podkładzie APP, Rejencja w Poznaniu, sygn. Rej.Poz. II 742; D – oprac. autora na podkładzie *Urmesstischblatt*, ark. 1998, 1830 r.

niebyły wystawione na nieprzyjemne wrażenia, które sprawią grube działanie jego powołania”⁶¹². Spełniający te zalecenia rysunek (ryc. 176c) skopiował w swojej książce Giżycki (ryc. 176d). Według tych planów zabudowa folwarczna została skupiona w trzech pierzejach. Otwierający się widok z podwórza ku siedzibie został przedzielony drogą, parkanem i zielenią o niewielkiej miąższości. Podobne rozwiązanie prezentują plany na rycinie 176 (e, f), gdzie „czwarta [pierzaja] obrócona ku domowi folwarcznemu [...], otwarta i tylko sztachetami oddzielona jest od plantacyów otaczających ten dom. [...] Przed domem folwarcznym znajduje się trawnik i mała plantacja w kłomby”⁶¹³. Wprowadzana

⁶¹² Loudon J.C., dz. cyt., s. II.

⁶¹³ Giżycki F.K., *O przyozdobieniu...*, dz. cyt., s. 158–159.

w tej strefie zieleni zapewniała siedzibie namiastkę intymności, a w przypadku głębokiego buforu tworzyła wrażenie „wycofania” siedziby w park. Pozytywnych wzorców dostarczały na ziemi średzkiej reprezentacyjne dwory i pałace osadzone głównie pośród XVIII-wiecznych ogrodów barokowych.

Wstępna identyfikacja i interpretacja pouwłaszczeniowych układów folwarków

Po uwłaszczeniu wspólnym mianownikiem niemal wszystkich folwarków na ziemi średzkiej stał się prostokątny plan podwórze⁶¹⁴. Wizerunek uregulowanych folwarków był wynikiem dwóch pozornie przeciwstawnych względem siebie tendencji, tj. osadzenia siedziby w pierzei podwórze przy jednoczesnym wycofaniu jej w założenie zieleni.

Analiza materiału kartograficznego i katastralnego pozwoliła na wysunięcie hipotezy, że większość siedzib została celowo usytuowana w granicach kapitalistycznego podwórze folwarcznego – może o tym świadczyć przegląd kilku zespołów na ziemi średzkiej (ryc. 177). Siedziba, mimo nawet dużych niedogodności wynikających z jej lokalizacji czy stanu technicznego, była konsekwentnie sytuowana w pierzei podwórze folwarcznego. Uregulowany folwark z sąsiadującymi ze sobą budynkami gospodarczymi i mieszkalnymi nawiązywał do folwarku dolnośląskiego⁶¹⁵, choć poszczególne pierzeje nie były zabudowane w tak zwarty sposób, jak proponowali to autorzy podręczników gospodarczych.

Układ nowego zgeometryzowanego podwórze folwarcznego opierano tylko częściowo na istniejących zabudowaniach gospodarczych, starając się dostosować go do leżącej w pobliżu siedziby. Czasem wymuszało to szczytowe zorientowanie głównego budynku mieszkalnego zespołu, co podczas regulacji miało miejsce w Wyszakowie (ryc. 177a), Czarnotkach, Gwiazdowie, Kijewie, Kromolicach, Swarzędzu oraz prawdopodobnie także w Mystkach⁶¹⁶. W Gądkach siedziba pozostała na swoim miejscu, lecz w momencie wzniesienia nowych zabudowań przeorientowano jej fasadę. O rozległości rozrysowanego wówczas podwórze zadecydowało położenie siedziby i istniejącej już po jej południowej stronie wielkokubaturowej bryły mieszczącej prawdopodobnie owczarnię (ryc. 177b). Stosunkowo rzadkie podczas regulacji było wznoszenie siedzib na tzw. surowym korzeniu, aczkolwiek ich lokalizacja była nadal ściśle podporządkowana nowemu podwórze. Podczas gruntownej przebudowy folwarku w Śródcie rozebrano starą siedzibę, a nowy dwór ulokowano we wschodniej pierzei podwórze znacznie większego niż wcześniej (ryc. 177c). Podobnie w Śnieciskach nowy dwór zajął niezagospodarowane wcześniej miejsce w południowej pierzei folwarku. Wyjątkowa sytuacja nastąpiła w Gowarzewie, gdzie nowe podwórze na planie zbliżonym do trapezu wraz z siedzibą powstały zupełnie od podstaw (ryc. 177d). W analogiczny sposób wzniesiono folwark Borowo na południu ziemi średzkiej. Przebudowa folwarku, podług ostatecznego rysunku podwórze i układu zabudowań, nie była jednorazowym aktem, lecz procesem trwającym nawet wiele lat. Obligatoryjne było pozostawienie – przynajmniej na początku – najlepiej zachowanych budynków folwarcznych, dzięki którym na czas przebudowy nie zaprzestawano produkcji rolniczej. Dopiero „potem wiedząc z rysunku które budynki przeszkadzają regularności podwórze, a które nie; lub które mają pozostać na swoim miejscu a które trzeba będzie przenieść na inne, należy stosować się do tego, i kiedy ieden z nich tak już nadpsutym będzie że inny nowy stawiać wypadnie, to postawi

■

⁶¹⁴ Nietypowy układ podwórze na planie pięciokąta, dostosowanego do układu dróg, zastosowano w Stroszkach.

⁶¹⁵ Przykładowy plan dolnośląskiego folwarku przedstawiła Renata Gubańska. Zob. Gubańska R. *Kompozycje...*, dz. cyt., s. 53–54.

⁶¹⁶ Obecna siedziba stoi pod kątem 65° względem północnej pierzei folwarku z niewielkim buforem zieleni, wtórnie utworzonym we wnętrzu podwórze. Z powodu braku planu gruntowego można postawić dwie hipotezy: 1) obecny dwór-willa stoi na fundamentach starszego domu, 2) siedziba z czasu regulacji folwarku stała bliżej stawu pod kątem 90° względem pierzei folwarku, tj. w miejscu obecnego podjazdu, na co wskazuje arkusz *Urmestischblatt*.

się podług ułożonego planu [...]. Tym sposobem, lubo nie od razu, będzie można zrobić z folwarku naynieporządnieszego, piękny i porządny” – wskazywał Mikołaj Rouget⁶¹⁷, powtarzając zapisane już w XVIII w. słowa Piotra Świtkowskiego⁶¹⁸. Docelowy wizerunek założenia folwarcznego mógł odbiegać od jego wstępnych założeń. Starsza substancja architektoniczna korygowała linie pierzei, wymuszała w nich kolejność funkcji nakładanych na budynki oraz niekiedy powodowała zachowanie dodatkowych aneksów zabudowy poza głównym podwórzem. Modyfikatorem układu podwórza była także topografia i wreszcie konsekwencja realizacji pierwotnych planów przez właściciela folwarku. Rezultatem tej drugiej tendencji, zauważalnej z poziomu współczesnego obserwatora, jest dominujące położenie siedziby w głębi założenia zieleni. Według niektórych badań proces wycofywania z widoku publicznego siedziby w przestrzeń parku zakończył się w I. poł. XIX w. Przeważało wówczas wznoszenie nowych dworów i pałaców⁶¹⁹. Tendencja ta wydaje się powszechna, ale równocześnie sprzeczna z zasygnalizowaną wcześniej pozycją większości siedzib w pierzei podwórzy. Analiza tego zagadnienia wymagała podjęcia dalszych badań, w tym szczegółowej identyfikacji i interpretacji układów folwarków na ziemi średzkiej.

5.3.2. Siedziba usytuowana w pierzei podwórza i odseparowana od niego zielenią

Regulacja folwarku wiodła zasadniczo do utworzenia podwórza o mniej lub bardziej zwarto zabudowanych pierzejach wraz z osadzeniem siedziby w jednej z nich, co pozwalało ziemianinowi na sprawowanie bezpośredniej kontroli nad produkcją rolniczą. W okresie uwłaszczenia tak uzasadniona pozycja domu właściciela z biegiem lat stała się kłopotliwa, gdy wzrastały tendencje nadawania tym domom cech reprezentacyjności. Powszechnym działaniem było zakładanie parków za domem, lecz problematyczna pozostawała aranżacja przestrzeni w strefie wejściowej, która niemal zawsze była zwrócona w stronę otwierającego się przed nią podwórza. Stąd też projektowana w tym miejscu oprawa zieleni wchodziła w głąb podwórza. Uwalnianiu większej przestrzeni pod zielenią służyła likwidacja budynków sąsiadujących z siedzibą czy też skracanie jednej bocznej pierzei zabudowań względem dworu, co zarejestrowano w znaczącej liczbie analizowanych obiektów. Działanie to mogło być jednorazowe lub – co częstsze – wykorzystywano sytuację, w której dany obiekt wyburzano ze względu na jego zużycie czy trudności w dostosowaniu go do wprowadzanych na folwarku zmian gospodarczych. Ambicją właściciela stało się także ulokowanie przed siedzibą przynajmniej namiastki reprezentacyjnego podjazdu z zielenią, izolującą tę strefę od mniej atrakcyjnego wizualnie podwórza gospodarczego. Zastany kontekst przestrzenny zmuszał ziemian do wykorzystywania różnych sposobów komponowania zieleni – od ażurowych przesłon na linii łuku, poprzez niewielkie lub głębokie pasma zieleni, po „przeszycie” podwórza folwarcznego rozbudowaną strefą podjazdu. Próby „wycofania” siedziby z podwórza folwarcznego w zielenią były często na tyle skuteczne, że z perspektywy obserwatora sprawiały one wrażenie siedzib umiejscowionych pośrodku parku.

Bufor zieleni na planie łuku

Jednym z najmniej popularnych sposobów osadzenia siedziby wśród zieleni było wytyczenie w pewnej odległości od niej zielonej przesłony na linii okręgu lub elipsy – o promieniu od kilku do kilkudziesięciu metrów. To nietypowe działanie było rezultatem kompromisu, ponieważ pozwalało

■
⁶¹⁷ Rouget M., dz. cyt., s. 136–137.

⁶¹⁸ Świtkowski P., dz. cyt., s. 48–49.

⁶¹⁹ Por. Kodym-Kozaczko G., *Układy...*, dz. cyt., s. 130–131; *taż*, *Zabudowa...*, dz. cyt., s. 181.

ryc. 178.

Układ przestrzenny zespołu w Opatówku

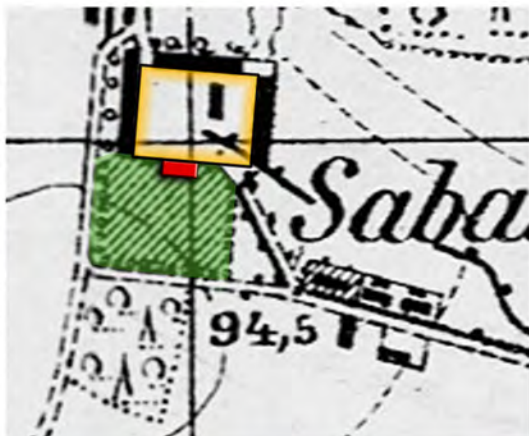
A – układ folwarku z uwzględnieniem jego regulacji przeprowadzonej w 1. poł. XIX w. i zieleni wprowadzonej w podwórze; B–F – inwentaryzacja fotograficzna

Źródło: A – oprac. autora na podkładzie Google Maps; B–F – fot. autora

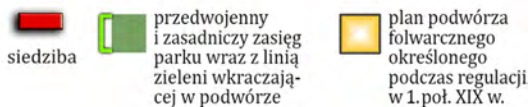
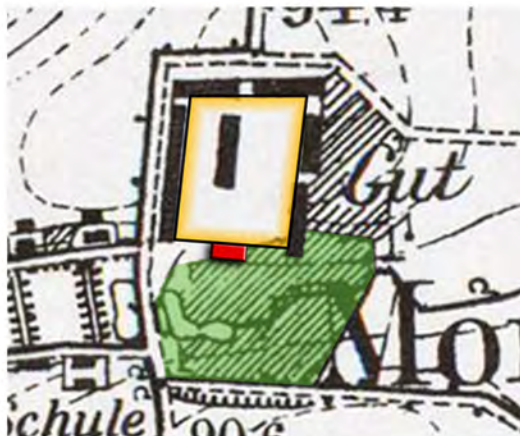
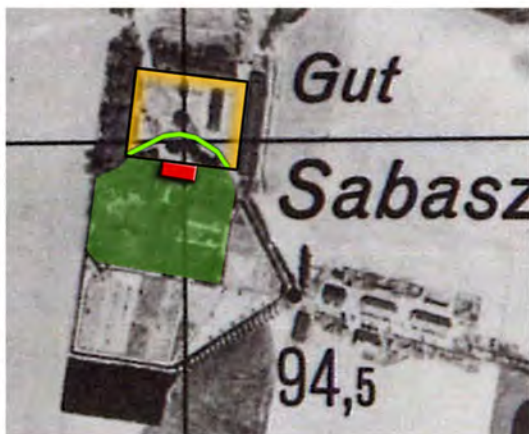
folwark Sabaszczewo

według zdjęć lotniczych (1943 r.)

folwark Mączniki

według Messsischblätter (1944 r.)

ryc. 179.

Identyfikacja zieleni buforowej na planie łuku we wnętrzu wybranych podwórz folwarcznych

Źródło: oprac. autora na podkładach Messsischblätter, ark. 3769–3770, 1944 r. i Bildplan, ark. 3769–3770, 1943 r.; fot. autora

na uniknięcie ingerencji w zabudowę podwórza folwarcznego. Pozostawiano swobodny dostęp do budynków znajdujących się w pierzejach położonych skrajnie względem siedziby. Wizualny efekt tak skomponowanej zieleni przedstawia do dziś folwark w Opatówku (ryc. 178). Utworzony na linii łuku szpaler kasztanowców tworzy ażurową przesłonę między podwórzem a położoną nieco wyżej siedzibą. Identyfikacja tej formy zieleni w innych zespołach jest trudna, a sam fakt zidentyfikowania jej w zaledwie czterech folwarkach⁶²⁰ nie ułatwia tego zadania. Zieleni tego typu nie została

⁶²⁰ Chocicza Mała, Mączniki, Opatówko, Sabaszczewo.

zarejestrowana – z wyjątkiem Chociczy Małej – na pruskich mapach sztabowych i tzw. wigówkach (mapy WIG-u). Interesujący jest za to zbiór planów folwarków z I. poł. XX w. przechowywany w Bibliotece Kórnickiej⁶²¹. Plany wybranych założeń, wchodzących w skład klucza kórnickiego, szczegółowo ukazują zasięg różnych form zieleni wprowadzanych w podwórze: Bieganowa, Dziećmierowa, Gądek, Kijewa, Runowa, Szczodrzykowa i Zimina. Niemniej jedyną w pełni wiarygodną informację na ten temat przekazują szczerkowo zachowane niemieckie zdjęcia lotnicze z okresu II wojny światowej (ryc. 179). Kompozycje zieleni oparte na planie łąki tak jak rzadko były stosowane, tak po roku 1944 niemal wszystkie uległy likwidacji. Argument kompromisu między pięknem a użytecznością, leżący u ich źródeł powstania, nie znalazł zainteresowania u powojennych użytkowników folwarków. Nietypowy w formie i wnikaający w podwórze bufor zieleni uznano za uciążliwy dla prowadzenia swobodnej gospodarki rolnej i stosunkowo szybko został usunięty. Stąd chociażby współczesny wizerunek dworu w Sabaszczewie, pozbawiony jakiegokolwiek zieleni przed nim, zupełnie odbiega od jego przedwojennej sytuacji przestrzennej.

Odseparowanie siedziby pasmem zieleni o niewielkiej miąższości

Niewielkiej miąższości pasmo zieleni przed siedzibą zapewniało jej mieszkańcom poczucie intymności i równocześnie nie pozbawiało ich całkowicie widoku na podwórze folwarczne. W zależności od kompozycji, pór roku, zastosowanych gatunków drzew i krzewów wprowadzona zielen wywoływała w każdym z folwarków inne efekty wizualne – od ażuru kadrującego widoki po zwarte pasmo zieleni izolujące siedzibę od podwórza. Zielen przed siedzibą nie zajmowała zwykle całej szerokości podwórza (por. ryc. 180 i 181). Wynikało to z tego, że jego naroża często spełniały funkcję komunikacyjną dla usytuowanych w tym miejscu bram (prowadzących na folwark i wyjazdowych na pola uprawne) lub po prostu zapewniały swobodny dostęp do budynków gospodarczych.

Pasmo zieleni o niewielkiej miąższości zapewniało domostwu oczekiwaną izolację od mało atrakcyjnych, a czasem uciążliwych czynności gospodarczych. Założenie tego rodzaju buforu – przy blisko 40 głównych budynkach mieszkalnych folwarków na ziemi średniej⁶²² – wynikało zasadniczo z możliwości ich wprowadzenia do relatywnie najmniejszych podwórzy folwarcznych. Przy kalenicowym ustawieniu względem pierzei funkcję podjazdu spełniała zwykle droga przecinająca położony przed nią bufor zieleni – rzadziej tę funkcję spełniała droga obiegająca siedzibę. Szczytowe ustawienie domu sprzyjało realizacji okazałego podjazdu przed jego fasadą. W takiej konfiguracji przestrzeń otwierającego się przed nim parku domykała z jednej strony zabudowa gospodarcza (ryc. 182a). Sytuację tę starano się wykorzystać, włączając budynki folwarczne w założenia parkowe poprzez nadanie im interesującej oprawy architektonicznej. Detalem chętnie pokrywano ściany szczytowe, co zastosowano w spichlerzu w Wyszakowie (ryc. 182b) i Czarnotkach oraz chlewni w Kromolicach (nie istnieje).

Z zagadnieniem tworzenia przed siedzibą niewielkich pasm zieleni wiąże się często aspekt ich powiększania o zadrzewienie pobliskich stawów, znajdujących się we wnętrzach podwórzy. W zależności od konfiguracji tych elementów uzyskiwano różne efekty wizualne. W Kopaszycach grupa kasztanowców, którymi obsadzono staw, stworzyła efekt kulisów dla leżącej dalej siedziby (ryc. 183a). Obsadzenie stawu graniczącego z pasmem zieleni przed siedzibą w Nagradowicach skutecznie ją zasłoniło i „wycofało” w głąb parku (ryc. 183b). Analogicznie wykorzystano zbiorniki

■

⁶²¹ BK, sygn. M IV III, Pl x 520, M I 103, M I 105, Pl x 519, Pl x 522, Pl x 518.

⁶²² Biernatki, Borowo, Borzejewo, Brzeziny, Buszkowice, Chwałkowo, Czarne Piątkowo, Czarnotki, Dziećmierowo, Gortatowo, Gowarzewo, Gruszczyn, Grzymysławice, Kępa Wielka, Kopaszyce, Kruszewnia, Lubrze, Łowęciny, Ługowiny, Markowice, Michałowo, Młodzikowo, Mystki, Nagradowice, Paczkowo, Pierzchno koło Kórnik, Sanniki, Sarbinowo, Starkówiec Piątkowski, Sulęcinek, Śródka, Tarnowo, Trzek, Ulejno, Wydzierzewice (obecnie Trzek Duży), Wyszakowo, Zimin, Żrenica.

ryc. 180.

Układ przestrzenny zespołu w Zberkach
A – układ folwarku z uwzględnieniem jego regulacji przeprowadzonej w 1. poł. XIX w. i wprowadzonej w podwórze zieleni; B–F – inwentaryzacja fotograficzna

Źródło: A – oprac. autora na podkładzie Google Maps; B–F – fot. autora

ryc. 181.

Układ przestrzenny zespołu w Dzieńmierowie
 A – układ folwarku z uwzględnieniem jego regulacji przeprowadzonej w 1. poł. XIX w. i wprowadzonej w podwórze zieleni;
 B–F – inwentaryzacja fotograficzna

Źródło: A – oprac. autora na podkładzie Google Maps; B–F – fot. autora

ryc. 182.

Układ przestrzenny zespołu w Wyszakowie
 A – układ folwarku z uwzględnieniem zieleni wprowadzonej w podwórze; B – szczytowa elewacja spichlerza zdobiona fryzem, stanowiąca oprawę założenia parkowego (por. ryc. 177a)

Źródło: A – oprac. autora na podkładzie Google Map; B – fot. autora

w Grzymysławicach i Poklatkach. Bujne zadrzewienie stawu w Sannikach zostało włączone w zasięg parku tworząc zwarty bufor zieleni z taflą wody urozmaicającej otoczenie istniejącego dawniej w tym miejscu dworu (ryc. 183c). Poprzez zastosowanie zieleni, stawy pełniące dotąd wyłącznie rolę użytkową (zabezpieczenie ogniowe, poidło dla bydła), otrzymały walor ozdobny.

Wprowadzenie w podwórze głębokiego buforu zieleni

Zastosowanie przed siedzibą sporej wielkości pasma zieleni, sięgającego nierzadko kilkadziesiąt metrów w głąb podwórza, zostało zidentyfikowane tylko w kilkunastu folwarkach⁶²³. O możliwości

⁶²³ Bieganowo, Czerlejno, Dębicz, Gądki, Giecz, Kleszczewo, Libartowo, Połajezewo, Runowo, Ruskowo, Strzeszki, Sulęcín, Szczodrzykowo, Śnieciska, Trzebiśławki, Żerniki koło Tulec.

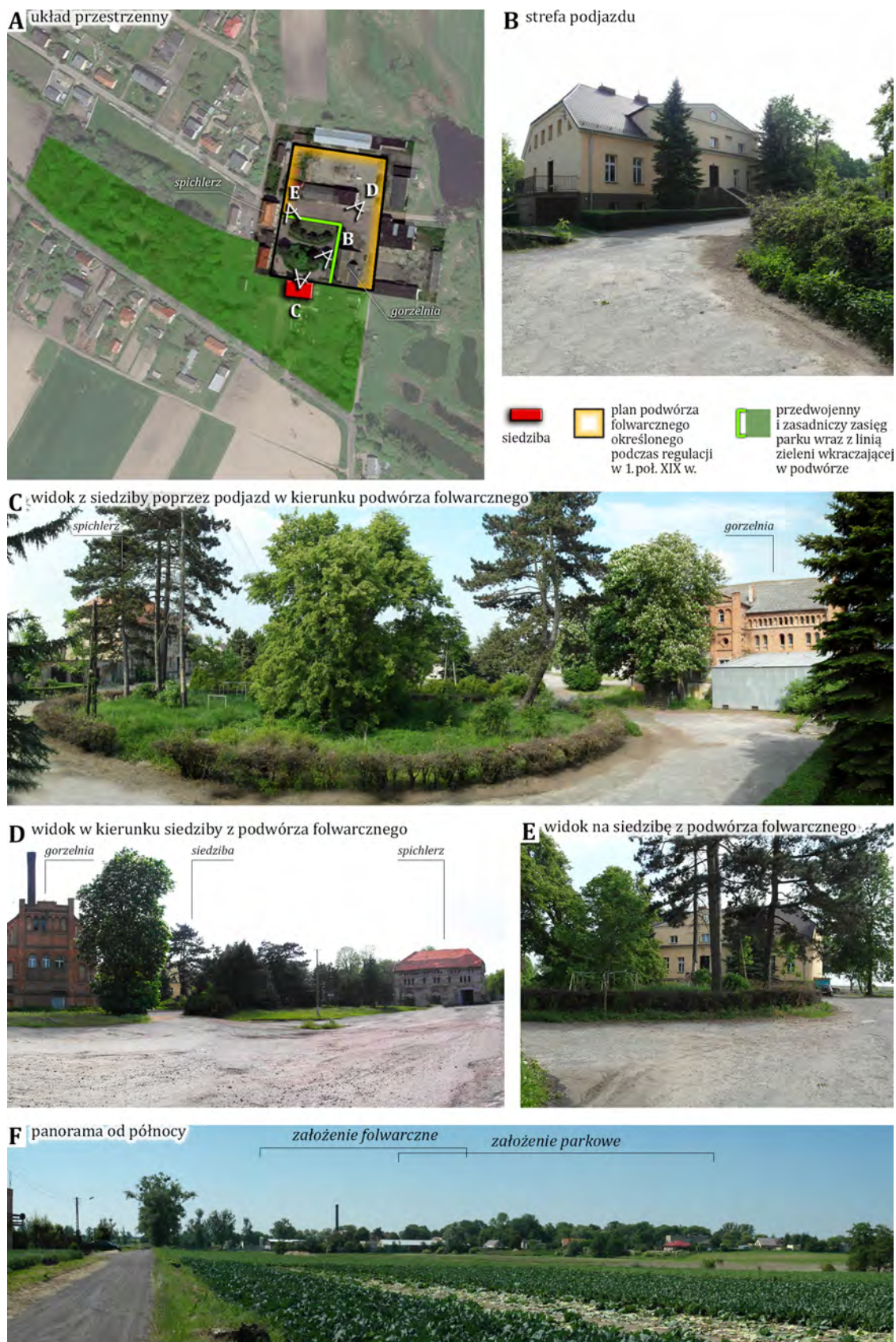

ryc. 183.
Zadrzewienie zbiorników o funkcji gospodarczej, separujące siedzibę od podwórza
A – staw niezwiązany bezpośrednio z założeniem parkowym; B, C – zadrzewienie stawu przylegające do parku

Źródło: oprac. autora na podkładach Google Maps; fot. autora

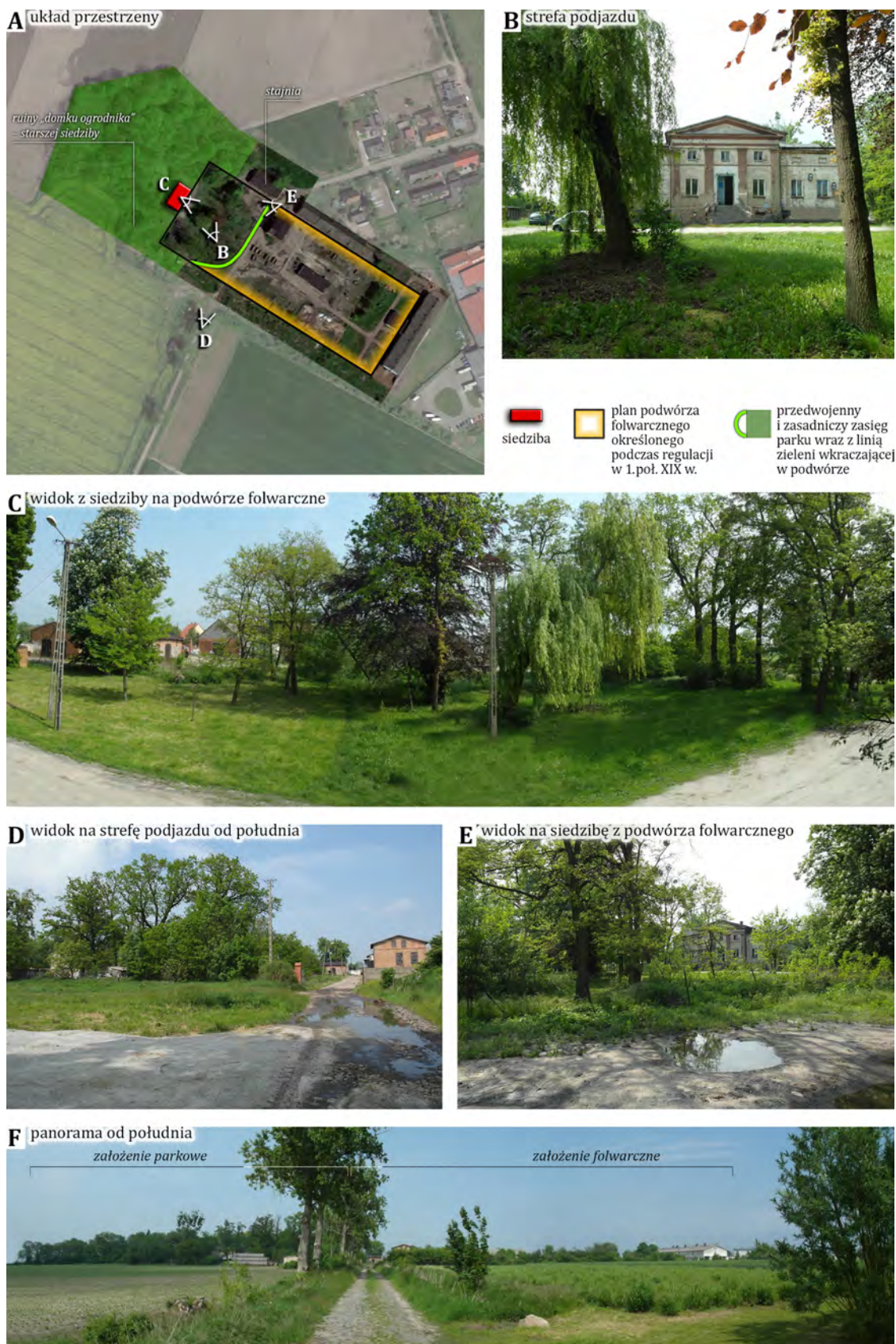
wprowadzenia tak głębokiego buforu decydowała wielkość i proporcje podwórza. Przy najczęściej spotykanych proporcjach wynoszących 1:1,5 zieleni wkomponowywano tylko w wybranej części podwórza, jak w przypadku Żernik koło Tulec i Śniecisk (ryc. 184). W tym drugim folwarku strefa podjazdu zajmuje sporo przestrzeni między zachodnią pierzeją z rządcówką i położonym przy wjeździe spichlerzem a gorzelnią wzniesioną wtórnie we wnętrzu podwórza u schyłku XIX w. Na podjeździe znajduje się obszerny gazon na planie owalu, z centralnie rosnącą lipą, wraz z rozmieszczonymi po obu jego stronach grupami krzewów i zieleni wysokiej. Kurtyna zieleni, odgradzająca podjazd od rozciągającego

ryc. 184. Układ przestrzenny zespołu w Śnieciskach
 A – układ folwarku z uwzględnieniem jego regulacji przeprowadzonej w 1. poł. XIX w. i zieleni wprowadzonej w podwórze; B–F – inwentaryzacja fotograficzna
 Źródło: A – oprac. autora na podkładzie Google Maps; B–F – fot. autora

ryc. 185.

Układ przestrzenny zespołu w Strzeszkach
 A – układ folwarku z uwzględnieniem jego regulacji przeprowadzonej w 1. poł. XIX w. i zieleni wprowadzonej w podwórze; B–F – inwentaryzacja fotograficzna

Źródło: A – oprac. autora na podkładzie Google Maps; B–F – fot. autora

się po jej północnej stronie podwórza, tworzy dla dworu efekt kulis, które optycznie ją wycofują (ryc. 184d). Intrygująca jest grupa kilku folwarków o proporcjach podwórza wynoszących 1:3. Ze względu na centralnie położoną siedzibę w krótszej pierzei, usytuowanie obsługujących ją budynków (stajnie, wozownie itd.) oraz duże dystanse między budynkami gospodarczymi, układy tych podwórz najbardziej przypominają wzorcowy rysunek folwarku autorstwa Mikołaja Rougeta (ryc. 176a). To znaczne wydłużenie kształtu podwórza było w pełni świadomym działaniem, na co wskazuje przebieg regulacji folwarku w Strzeszkach (ryc. 185). Bryłę nowo wznoszonej siedziby z klasycystycznym detalem⁶²⁴ dostosowano do zarysu wytyczanego wówczas podwórza. Tuż obok niej zlokalizowano stajnię z wozownią, którą zbudowano z kamienia polnego i cegły. Prawdopodobnie po zakończeniu regulacji siedzibę odgradzało od podwórza tylko niewielkie pasmo zieleni. Wraz z tendencją zwiększenia jej reprezentacyjności przed dworem utworzono podjazd, pośrodku którego posadzono buk czerwonolistny. Strefa podjazdu sięgnęła ostatecznie aż do budynków w bocznych pierzejach podwórza, w wyniku czego dwór znalazł się niemal pośrodku parku o charakterze krajobrazowym.

Badania wykazały, że obecność głębokiego buforu zieleni w podwórzcu folwarcznym zawsze wiązała się z założeniem przed siedzibą okazałego podjazdu⁶²⁵. Wykazanie tego tylko na podstawie stanu obecnego – wobec wielu powojennych modyfikacji – nie byłoby możliwe. Również korzystanie z przedwojennej kartografii, która rzadko ilustrowała choćby samo istnienie podjazdu, nie było miarodajne. Dopiero włączenie do badań zdjęć lotniczych z lat 40. XX w. potwierdziło postawioną tezę, umożliwiając nie tylko identyfikację, lecz także rekonstrukcję układów podjazdu. Okazało się to szczególnie ważne w przypadku folwarków o nieczytelnym bądź niezachowanym dziś układzie. Podjazdy zidentyfikowano w podwórzach o proporcjach boków 1:3 zarówno w niewielkim Runowie, wchodzącym w skład klucza kórnickiego, jak i Bieganowie przyłączonym do niego w XIX w. (ryc. 186a). W tym drugim głęboki bufor zieleni z okazałym podjazdem został powiększony o pobliski staw.

W okresie II RP w Trzebiślawkach (ryc. 186b) parcelacja zatarła układ podwórza. Mimo tego aż do wybuchu II wojny światowej utrzymano układ tamtejszego podjazdu z centralnie usytuowanym przejściem na rozparcelowane już wówczas podwórze. O tym, że założenie reprezentacyjnego podjazdu przed siedzibą mogło być działaniem czysto ambicjonalnym, a kwestia wielkości podwórza nie miała wówczas decydującego znaczenia, przekonują niewielkie folwarki Libartowo i Ruszkowo (ryc. 186c). Po międzywojennej parcelacji majątek Ruszkowo stał się resztówką, która przez kolejne dekady zachowała swój historyczny układ przestrzenny. Rozbiórka dworu, przekształcenia budynków folwarcznych, wreszcie nadanie temu terenowi funkcji przemysłowej, doprowadziło do niebywałego chaosu przestrzennego. Ostatnim śladem dawnego zespołu jest zieleń parkowa.

Dekompozycja folwarku przez rozbudowę strefy podjazdu

Dojazd pod siedzibę zlokalizowaną w pierzei założenia folwarcznego odbywał się zazwyczaj drogą, która dochodziła do jednego z naroży podwórza. Budowa paradnej alei na wprost dworu była na pozór niemożliwa, ponieważ wiązała się ona z „przeszyciem” podwórza zielenią, co jednak z powodzeniem zrealizowano w Żabikowie i Chocicy Wielkiej (ryc. 187).

Rozwiązanie tak mocno ingerujące w strukturę zespołu – znane z XVIII-wiecznych wzorców włączania zabudowy gospodarczej w strefę reprezentacyjną (np. w Lewkowie, Pępowie,

■

⁶²⁴ Bryła poprzedniej siedziby usytuowana na zachód od obecnego dworu dotrwała do schyłku XX w., kiedy to przez konserwatorów została określona domem ogrodnika.

⁶²⁵ Po regulacji folwarków siedziby ulegały wielu przekształceniom, w tym także przebudowie czy wzniesieniu nowego budynku z przeorientowaną strefą wejściową. W tej sytuacji bufor zieleni mógł znaleźć się po stronie fasady ogrodowej siedziby, tracąc tym samym pierwotną funkcję podjazdu. Więcej na ten temat na s. 371–375.

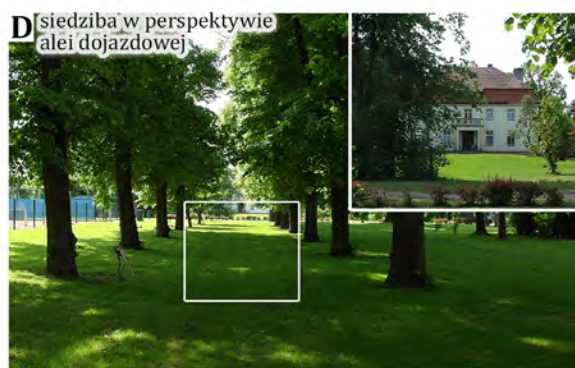

- siedziba
- plan podwórza folwarcznego określonego podczas regulacji w 1. poł. XIX w.
- przedwojenny i zasadniczy zasięg parku wraz z linią zieleni wkraczającej w podwórze

ryc. 187.
Regulacja i układ przestrzenny zespołu w Chociczy Wielkiej
A– układ folwarku z uwzględnieniem jego regulacji i zieleni wprowadzonej w podwórze; B–F – inwentaryzacja fotograficzna

Źródło: A – oprac. autora na podkładzie APP, Starostwo Powiatowe w Środzie, sygn. L.Śro. 131 B – oprac. autora na podkładzie *Messischblatt*, ark. 1998, 1911 r.; C–G – fot. autora

okazała willę, tym razem pośrodku jego południowej pierzei. Koncepcja nadania reprezentacyjnego charakteru otoczenia tak posadowionej siedzibie pojawiła się nieco później, stawiając właściciela folwarku w dość trudnej sytuacji. Zastane w terenie uciążliwości stały się przyczyną sięgnięcia po rozwiązanie „przeszycia” podwórze folwarcznego obszernym podjazdem⁶²⁷. Oś kompozycyjną założenia podkreślono podwójną aleją lipową i stawem położonym za ogrodową elewacją willi, w wyniku czego dziś – znajdując się w strefie podjazdu – można doznać wrażenia, że siedziba usytuowana jest w samym środku parku. Najbliższa willi zabudowa gospodarcza, w tym zachowana w oryginalnej formie stajnia, posiada elewacje z surowej cegły oraz atrakcyjnie rozrzeźbiony architektonicznie szczyt. Przenikające się podwórze folwarczne i założenie parkowe są największym walorem tego zespołu, czemu zagraża – wynikająca z podziałów własnościowych terenu – utrata spójności i czytelności układu⁶²⁸. Analogicznie w Żabikowie – na osi dworu założono reprezentacyjny podjazd, który ostatecznie zajął całą szerokość podwórze folwarcznego i połączył siedzibę z aleją dobiegającą do folwarku. Prostokątny zarys podwórze został zmiękczone linią zieleni parkowej wnikaющей w jego wnętrze, prawdopodobnie autorstwa Ernsta Larassa⁶²⁹. Współcześnie układ ten jest nieczytelny, a zabudowa zespołu jest w większości zniszczona (w tym dwór) i przekształcona.

5.3.3. Siedziba zlokalizowana poza podwórzem folwarcznym w parku

Współczesny wizerunek siedziby znajdującej się głęboko w parku, poza podwórzem folwarcznym nasuwa przypuszczenia o jej celowym wzniesieniu na tzw. surowym korzeniu. Zazwyczaj jest to jednak skutek procesu o nieco innym charakterze. Stosowana podczas działań regulacyjnych zasada pozostawiania siedziby w jej pierwotnym położeniu miała swoje poważne reperkusje. Założenie folwarczne wytyczano z dala od siedziby, przy czym uznanie, że działanie to służyło utworzeniu wokół siedziby parku, jest daleko idącą nadinterpretacją. Pozycja siedziby w głębi założenia parkowego jest przede wszystkim konsekwencją zasadniczych trudności, które napotkano w I. poł. XIX w. podczas próby osadzenia jej w pierzei podwórze. Charakterystycznym motywem uregulowanych w ten sposób folwarków stał się podjazd. Ze względu na swoje usytuowanie stanowił on zwornik przestrzenny dla nie zmienionej podczas regulacji pozycji siedziby i założenia folwarcznego.

Relacje przestrzenne między podwórzem dworskim a folwarcznym

Przeprowadzona analiza wszystkich zespołów dowodzi, że wielowiekowy rozwój podwórze folwarcznego zwykle nie ingerował w pozycję siedziby, która – wraz z przyległymi budynkami – zajmowała najstarszą część folwarku. W następstwie wśród prezentowanych dalej folwarków przetrwało najwięcej siedzib, które zgodnie z tradycją były zorientowane na godzinę 11.00. W I. poł. XIX w. wytyczenie zgeometryzowanego podwórze i osadzenie siedziby w jednej z jego pierzei było w niektórych przypadkach utrudnione, a czasem wręcz niemożliwe. Problemy przy wyznaczeniu nowego podwórze wynikały m.in. z niekorzystnych interakcji przestrzennych między rozbudowanym podwórzem dworskim a podwórzem folwarcznym, co zamyka się w czterech zidentyfikowanych wariantach (ryc. 188).

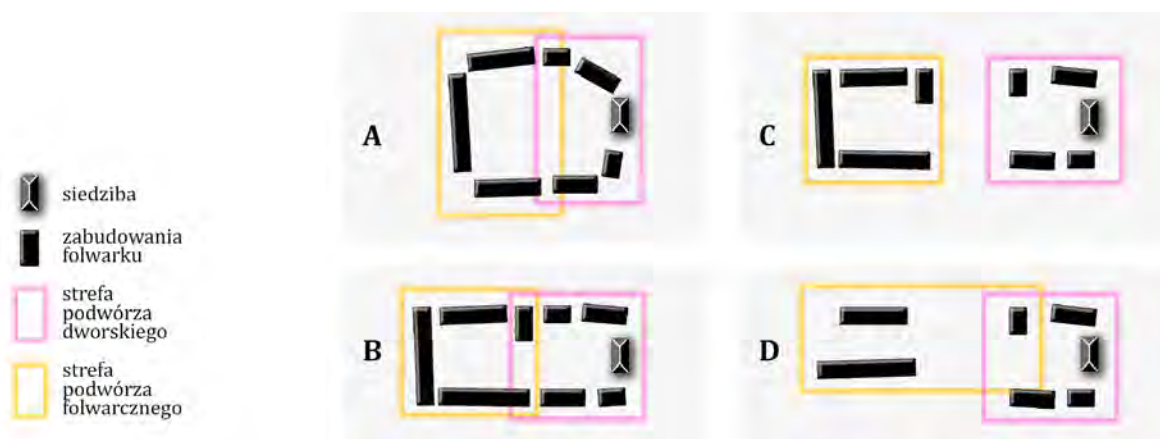
■

⁶²⁷ Wykorzystano przy tym także zieleni znajdującą się już wcześniej pośrodku podwórze.

⁶²⁸ Podejmowane od kilku lat działania budowlane na tym terenie stopniowo i skutecznie zacierają charakter kolejnych budynków folwarcznych, zaburzają czytelność układu, co w konsekwencji obniża wartość całego zespołu.

⁶²⁹ Projekt zmiany układu parku w Żabikowie został sporządzony przez Ernsta Larassa w 1906 r. Zob. APB, Projekt parków i ogrodów Johanna, Geonga i Ernsta Larassów w Bydgoszczy – spuścizna, sygn. 147.

ryc. 188.

Ideogramy przeduwłaszczeniowych folwarków z rozbudowanym podwórzem dworskim

A – folwark o *de facto* jednym wspólnym i obszernym podwórzem; B – folwark złożony z sąsiadujących ze sobą podwórz – dworskiego i folwarcznego; C – folwark z odrębnie funkcjonującymi podwórzami; D – folwark ze słabo rozwiniętym podwórzem folwarcznym uzależnionym od podwórza dworskiego

Źródło: oprac. autora

Generalnie punkt ciężkości projektowanego podwórza folwarcznego, ściśle uzależnionego od istniejącej już zabudowy gospodarczej, sporadycznie znajdował się zbyt daleko od siedziby, aby móc stworzyć z nią jedno wspólne podwórze – kapitalistyczne w formie i o racjonalnej wielkości. W tej sytuacji utworzenie założenia folwarcznego z ulokowaną w nim siedzibą byłoby także nieuzasadnione ekonomicznie, ponieważ wymagałoby to likwidacji zabudowań nierzadko obsługujących siedzibę, kulminacji wszystkich ich funkcji w jednym budynku i tym samym zmusiłoby właściciela do rozbudowy starego dworu czy pałacu. W obliczu wielu kosztownych działań, związanych z regulacją wsi i uwłaszczeniem chłopów, nie było to wówczas przedsięwzięcie priorytetowe.

Identyfikacja i interpretacja wybranych zespołów

Folwarki o jednym wspólnym i bardzo obszernym podwórzem okazały się niepraktyczne w nowych kapitalistycznych uwarunkowaniach (ryc. 188a). Koniecznością było zredukowanie ich wielkości i nadanie im nowych proporcji, co na ziemi średzkiej zidentyfikowano w kilku wsiach⁶³⁰. W Szlachcinie budynki w północnej pierzei folwarku wyraźnie odstawały skalą od pozostałych i prawdopodobnie obsługiwały samą siedzibę (ryc. 189a, 189b). Przy regulacji folwarku wyznacznikiem stały się zabudowania gospodarcze w jego południowej pierzei, na których najłatwiej było oprzeć nowe, zredukowane w skali, prostokątne podwórze. W określeniu punktu ciężkości podwórza folwarcznego decydował stan techniczny istniejących budynków oraz – widoczne

⁶³⁰ Babin, Brodowo, Komorniki, Murzynowo Kościelne, Nietrzanowo, Pławce, Polwica, Szlachcin, Zalasewo.

już wówczas na wielu planach – fragmenty zgeometryzowanej w układzie wielkokubaturowej zabudowy, w tym gumna⁶³¹. Było to szczególnie widoczne w folwarkach, które stanowiły zestaw podwórzni niemal identycznych w skali i przylegających do siebie – folwarcznego i dworskiego⁶³² (ryc. 188b). Stąd regulacja folwarku w Tulcach, o dwóch mocno rozbudowanych już podwórzach (ryc. 190a, 190b), była formalnością. Wszystkie funkcje gospodarcze budynków, w tym tych obsługujących dwór, przejęło sporej wielkości założenie folwarczne o dwóch podwórzach. Dzięki tej swobodzie większość budynków w sąsiedztwie dworu nie uległa natychmiastowej likwidacji, a jeszcze w latach 30. XX w. przestrzeń tą określano podwórzem dworskim⁶³³. W niektórych przypadkach podwórze folwarczne dystansowało się od podwórza dworskiego (ryc. 188c), co podczas regulacji wykluczało wyznaczenie jednego układu przestrzennego. Taką sytuację zarejestrowano w kilku miejscowościach⁶³⁴, w tym Podstolicach (ryc. 191a, 191b). Starsza substancja budowlana, pełniąc zapewne ważne funkcje produkcyjne i przemysłowe, wymogła wytyczenie odrębnego podwórza folwarcznego wraz z niewielkim aneksem wychodzącym na południe od niego. Rozplanowanie zespołu (zmodyfikowane w latach 60. XIX w. wraz ze wzniesieniem nowego dworu – ryc. 162a) potwierdza, że dla siedziby ostatecznie „wycofanej” z podwórza decydująca była nie wielkość folwarku, a jego przeduwłaszczeniowe rozplanowanie. Przekonuje o tym układ zabudowy folwarku w Płaczkach (ryc. 192a, 192b) i kilku innych podobnych założeniach⁶³⁵, gdzie niewielkich rozmiarów folwark skupiał jednocześnie funkcje podwórza folwarcznego i dworskiego, stanowiąc zapewne kontinuum funkcjonującego dawniej w tym miejscu folwarku rycerskiego. Nieco dalej od siedziby istniało tylko kilka wielkokubaturowych budynków (ryc. 188d), co stało się bardzo dobrą okazją do wzniesienia w ich miejscu nowego podwórza folwarcznego. W większości przypadków dokonywano tego na podstawie istniejących już zabudowań, rzadziej – jak w Rumiejkach – kapitalistyczny folwark powstał w nowej lokalizacji. Jednak i to stosunkowo łatwo wytłumaczyć uprzednio niedogodnym, skrajnym położeniem budynków folwarcznych względem areálu gruntów uprawnych.

Na odosobnienie siedziby od uregulowanego założenia folwarcznego miały także wpływ uwarunkowania komunikacyjne i topograficzne. Przykładem może być folwark w Krerowie, który – podobnie jak ten w Podstolicach – na początku XIX w. stanowił układ dwóch odrębnych podwórzni. Siedzibę otaczał zestaw wielu obsługujących ją budynków wraz z domem ekonoma i browarem. Po przeciwnej stronie drogi funkcjonowało podwórze folwarczne o dość regularnym rozplanowaniu (ryc. 193a, 193b; patrz także ryc. 174). Utworzenie jednego wspólnego podwórza z siedzibą wymagałoby zatem całkowitej przebudowy gospodarstwa i przynajmniej częściowej likwidacji rozbudowanego podwórza dworskiego.

Niemniej główną barierą dla tego hipotetycznego planu była z pewnością droga przebiegająca między siedzibą a folwarkiem, stanowiąca wówczas istotny trakt handlowy w kierunku Poznania. Inny problem natury topograficznej zarejestrowano w Murzynowie Kościelnym (ryc. 194a, 194b). Przesunięcie środka ciężkości nowo projektowanego podwórza w kierunku północnym i osadzenia w nim siedziby okazały się niemożliwe przez obecność trzech stawów. Podobna bariera istniała przy wspomnianym już wcześniej dworze w Podstolicach oraz w Pierzchnie (gmina Środa).

■

⁶³¹ Gumno stanowiło zestaw budynków magazynowych zamknięty zwykle w czworobok.

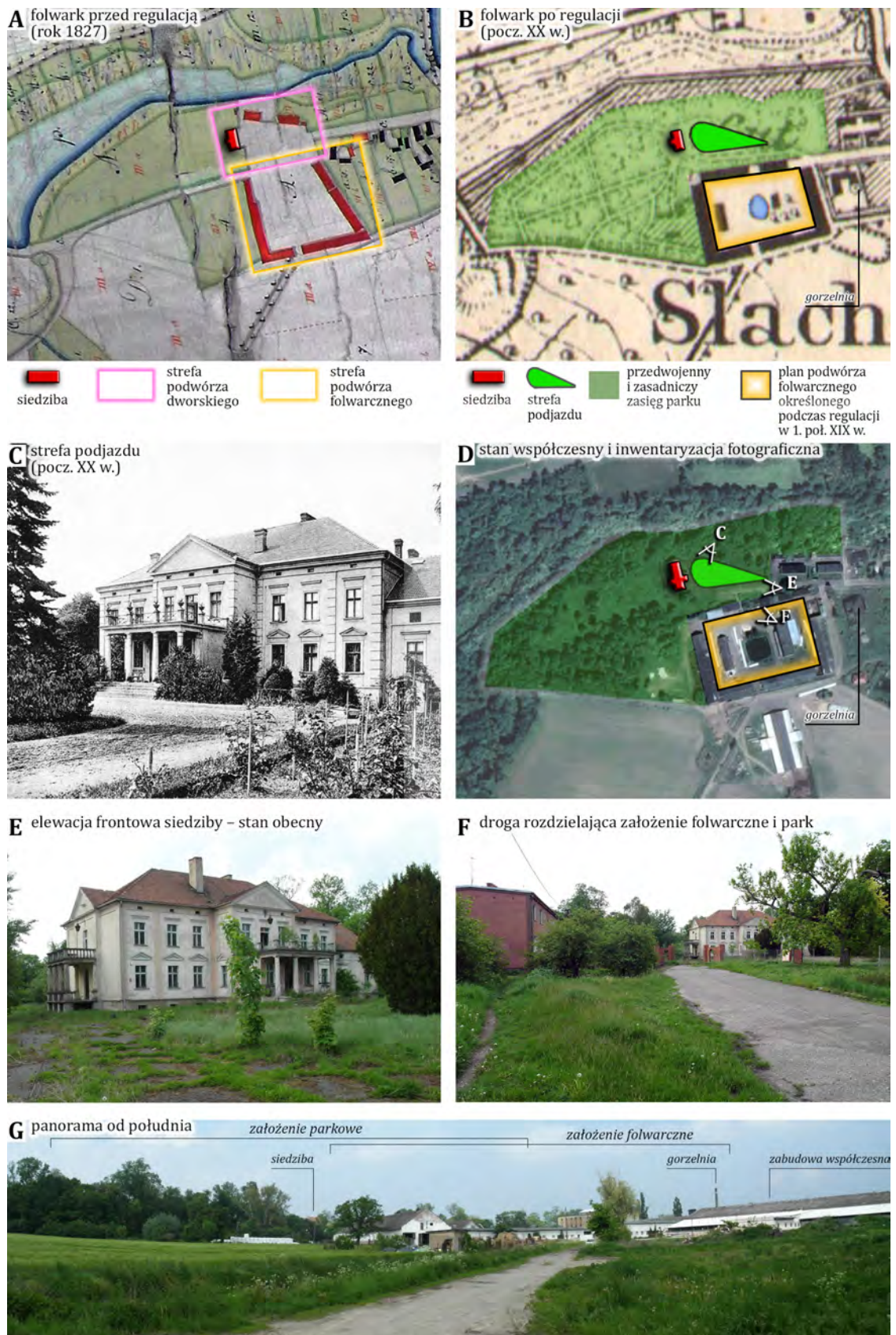
⁶³² Mysłki, Pałczyn, Poklatki, Puszczykowo-Zaborze, Tulce.

⁶³³ Zob. „Wiadomości Urzędowe Powiatu Średzkiego” nr 3, R. 6, Środa Wielkopolska 1934, s. 1.

⁶³⁴ Bagrowo, Dachowa, Kociałkowa Górka, Krerowo, Książno, Murzynówko, Siekierki Wielkie, Słupia Wielka (dawniej Słupia Mała), Żerniki koło Wrześni.

⁶³⁵ Jeziory Wielkie, Orzeszkowo, Pierzchno (gmina Środa), Rumiejki Szlacheckie (obecnie Rumiejki), Węgierskie.

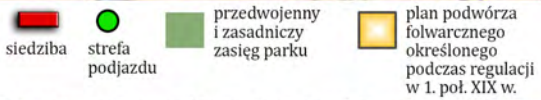
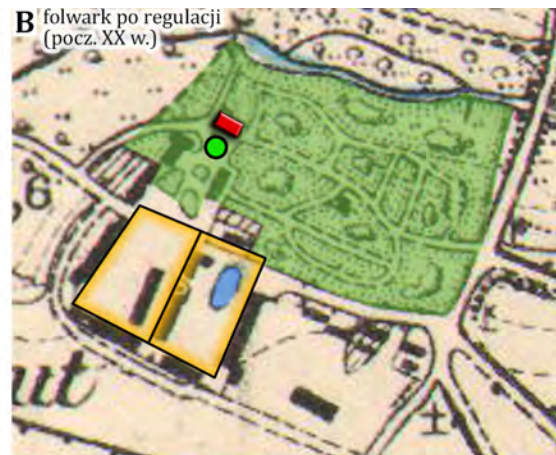
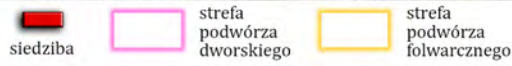
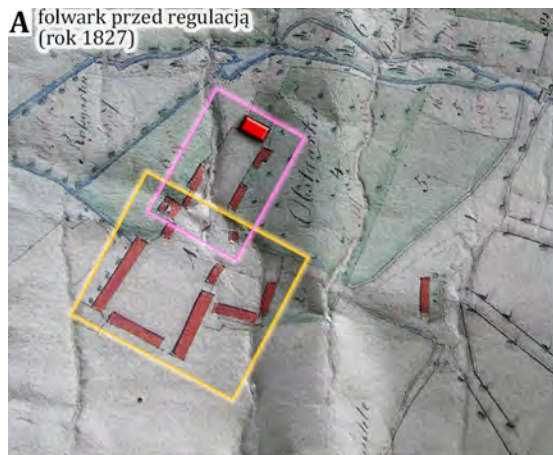

ryc. 189.

Regulacja i układ przestrzenny zespołu w Szlachcinie
 A, B – regulacja przestrzenna folwarku w 1. połowie poł. XIX w.; C–G – inwentaryzacja fotograficzna i ikonograficzna

Źródło: A – oprac. autora na podkładzie APP, Starostwo Powiatowe w Środzie, sygn. L.Śro. 109; B – oprac. autora na podkładzie Messtischblatt, ark. 2067, 1911 r.; C – pocztówka ze zbiorów Archiwum Państwowego w Poznaniu; D – oprac. autora na podkładzie Google Maps; E–G – fot. autora

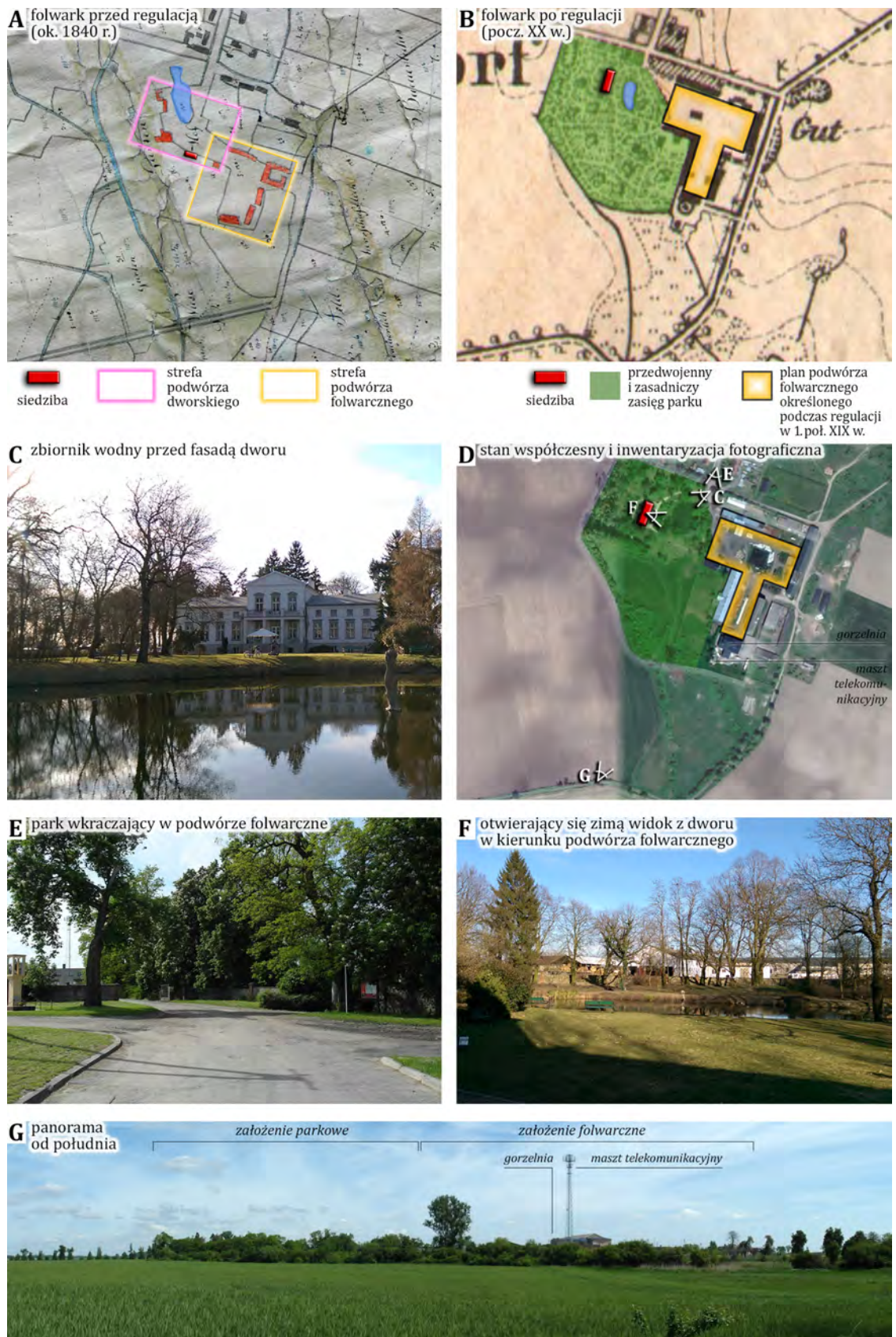

ryc. 190.

Regulacja i układ przestrzenny zespołu w Tulcach
 A–B – regulacja przestrzenna folwarku w 1. poł. XIX w.;
 C–G – inwentaryzacja fotograficzna

Źródło: A – oprac. autora na podkładzie APP, Starostwo Powiatowe w Środzie, sygn. L.Śro. 120; B – oprac. autora na podkładzie *Messitschblatt*, ark. 199B, 1911 r.; D – oprac. autora na podkładzie Google Maps; C, E–G – fot. autora

ryc. 191.

Regulacja i układ przestrzenny zespołu w Podstolicach
 A–B – regulacja przestrzenna folwarku w 1. poł. XIX w.;
 C–G – inwentaryzacja fotograficzna

Źródło: A – oprac. autora na podkładzie APP, Starostwo Powiatowe w Środzie, sygn. L.Śro. 88; B – oprac. autora na podkładzie *Messitschblatt*, ark. 2000, 1911 r.; D – oprac. autora na podkładzie Google Maps; C, E–G – fot. autora

ryc. 192.

Regulacja i układ przestrzenny zespołu w Płaczkach
 A–B – regulacja przestrzenna folwarku w 1. poł. XIX w.;
 C–G – inwentaryzacja fotograficzna

Źródło: A – oprac. autora na podkładzie APB, Mapy uwłaszczeniowo-regulacyjne, sygn. 449; B – oprac. autora na podkładzie *Messitschblatt*, ark. 2134, 1911 r.; D – oprac. autora na podkładzie Google Maps; C, E–G – fot. autora

ryc. 193.

Regulacja i układ przestrzenny zespołu w Krerowie
 A–B – regulacja przestrzenna folwarku w 1. poł. XIX w.;
 C–G – inwentaryzacja fotograficzna

Źródło: A – oprac. autora na podkładzie APP, Rejencja w Poznaniu, sygn. Rej. Poz. II 740; B – oprac. autora na podkładzie *Messtischblatt*, ark. 2067, 1911 r.; D – oprac. autora na podkładzie Google Maps; C, E–G – fot. autora

ryc. 194.

Regulacja i układ przestrzenny zespołu w Murzynowie Kościelnym

A, B – regulacja przestrzenna folwarku w 1. poł. XIX w.;
C–G – inwentaryzacja fotograficzna i ikonograficzna

Źródło: A – oprac. autora na podstawie APP, Starostwo Powiatowe w Środzie, sygn. L.Śro. 64; B – oprac. autora na podstawie *Messtischblatt*, ark. 2067, 1911 r.; C – pocztówka ze zbiorów autora; D – oprac. autora na podstawie Google Maps; E–G – fot. autora

Wznoszenie siedzib na tzw. surowym korzeniu w parku

Już na początku XIX w. wznoszenie nowego budynku na tzw. surowym korzeniu po zakończeniu działań regulacyjnych – wśród siedzib zlokalizowanych w parku – zarejestrowano jedynie w Iwnie i Łęknie oraz prawdopodobnie w Nekli. Analogiczne działania budowlane zarejestrowano w domach, które początkowo znalazły się w pierzei podwórza folwarcznego. Nowe reprezentacyjne siedziby w Babinie, Słupi Wielkiej czy Zielnikach stanęły pod kątem 90° względem starszych domów. W Mącznikach, Rusiborzu i zapewne także w Mystkach⁶³⁶ nowe dwory wzniesiono bezpośrednio przy starszych, następnie wyburzanych. Nowe siedziby w Pławcach, Podstolicach i Chudzicach wzniesiono stosunkowo blisko poprzednich. Ten niewielki w wielu przypadkach dystans miał jedynie zapewnić siedzibie poczucie intymności, nie zaś całkowitą odrębność od folwarku.

Wznoszenie siedzib w głębi parku – jako ich „wycofanie” z podwórza folwarcznego – było rzadziej spotykane. Podobnie jak w przypadku siedzib powstałych w dobie baroku, klasycyzmu czy romantyzmu, lokalizację nowej siedziby starano się podporządkować pod zastany układ przestrzenny. Ich wzorem jeszcze wzniesiono w Drzągowie nową siedzibę na osi głównej drogi wiejskiej. W przypadku powstających później siedzib wykorzystywano co najwyżej założenie folwarczne dla efektu zakorzenienia w otaczającej przestrzeni. Nowe siedziby wznoszono m.in. na przedłużeniu osi kompozycyjnej wyprowadzonej z geometrycznego środka podwórza, co zarejestrowano w Dzierznicy, Pigłowicach, Dominowie i Chłapowie. Na początku XIX w. tamtejszy niewielkich rozmiarów folwark skupiał jednocześnie funkcje podwórza dworskiego i folwarcznego. Na kopii brulionu, datowanym na ten sam rok co jego oryginał, naniesiono projekt regulacji folwarku, tj. wytyczenie całkowicie nowego podwórza gospodarczego ze świadomym zamiarem umiejscowienia istniejącego domu w jego północnej pierzei (por. ryc. 195a i 195b). U schyłku XIX w. wzniesiono kilkukondygnacyjną willę szwajcarską, która góruje nad kolejnymi elementami nałożonymi na oś kompozycyjną, tj. starą siedzibą przekształconą na dom ekonoma, wnętrzem podwórza, budynkami gospodarczymi flankującymi bramę folwarczną i drogą wyjazdową na pola (por. ryc. 195c i 195d). Willa jest dziś w stanie ruiny, a percepcja jej ideowej lokalizacji jest zaburzona przez sukcesję zieleni (por. ryc. 195e i 195f). Podobne powiązania kompozycyjne zidentyfikowano w Pigłowicach. Według projektu regulacji z 1838 r. nowe kapitalistyczne podwórze przesunięto na zachód wprost pod siedzibę zorientowaną szczytowo względem niego (por. ryc. 196a i 196b). W latach 60. XIX w. stara siedziba została wyburzona, a dwie dekady później na jej miejscu powstała zabudowa domykająca północną pierzeję podwórza. Nowy dwór wzniesiono na przedłużeniu osi kompozycyjnej, biegnącej po śladzie drogi wiejskiej i „przeszywającej” folwark (por. ryc. 196c i 196d). Widok z głównej bramy folwarcznej w kierunku siedziby (przysłoniętej aktualnie zielenią) jest flankowany przez budynki gospodarcze tworzące efekt kulis (ryc. 196f). Nowy, reprezentacyjny wjazd pod siedzibą nie przekraczał już strefy gospodarczej i mieścił się na południowej stronie dworu. Zidentyfikowane powiązania kompozycyjne miały charakter porządkujący i ideowy, symbolizowały więź ziemianina ze źródłem jego życiowej egzystencji. To właśnie na przykładzie zespołów w Dzierznicy i Pigłowicach, dla których zachowało się kilka planów gruntowych, można dowiedzieć, że priorytetowe podczas regulacji folwarku było osadzenie siedziby w pierzei podwórza, a wzniesienie nowego domu w głębi parku – działaniem często wtórnym. Dysponując takim materiałem dla Zdziechowic i Uzarzewa, można by było zdobyć informacje, czy podczas regulacji ich folwarków główne budynki mieszkalne stanęły najpierw w pierzei podwórzy, czy też zlikwidowano od razu owe założenia folwarczne, wznosząc nieco dalej nowe. Dlatego efektem tego jest posadowienie siedzib głęboko w parku.

■
⁶³⁶ Patrz przyp. 616.

Wznoszenie siedzib pośród zieleni na tzw. surowym korzeniu, już po realizacji działań regulacyjno-uwłaszczeniowych, było stosunkowo rzadkim rozwiązaniem. Przywiązanie do rodowego gniazda oraz symboliczny wymiar siedziby utrudniały ich właścicielom podjęcie takich decyzji. Impulsem mogły być dopiero zmiany własności majątku. Nowy właściciel, nieposiadający związku emocjonalnego z zakupioną posiadłością, mógł zdecydować się na wzniesienie z dala od folwarku nowego dworu czy pałacu. Niestety trudno udowodnić tę hipotezę, bazując na zaledwie kilku zidentyfikowanych przypadkach siedzib, na temat których nie powstał żaden kompletny materiał badawczy⁶³⁷. Choć zanotowano kilka przykładów wzniesienia nowej siedziby krótko po zmianie własności majątku, równoległe do tego zidentyfikowano budowy domów, których inicjatorami byli ich już długoletni posiadziciele⁶³⁸.

5.3.4. Wnioski dotyczące regulacji zespołów i sposobów zwiększania ich reprezentacyjności

Regulacja folwarków była konsekwencją podjętych działań uwłaszczeniowych, choć do znaczących zmian przestrzennych w wybranych majątkach doszło już na przełomie XVIII i XIX w. Z tego schematu wyłamuje się grupa 13 siedzib z okresu baroku, klasycyzmu i romantyzmu, które w roku 1823 stały już poza strefą podwórza folwarcznego. Niemniej nawet i te w I. poł. XIX w. uległy przebudowie, a następnie procesowi „wycofywania” siedziby ziemiańskiej w głąb zieleni. Działania te odbywały się według ściśle określonych scenariuszy, którymi kierowały hasła racjonalności i użyteczności. W następstwie z bardzo zróżnicowanych przestrzennie folwarków wykrystalizowały się układy powiązanych ze sobą siedzib, założeń folwarcznych i parków. Wskutek tworzenia podjazdów, nowych dróg dojazdowych, powiększeń parków oraz przebudów i rozbudów siedzib zwiększano reprezentacyjność tych zespołów.

Podjazd jako zwornik przestrzenny między siedzibą a założeniem folwarcznym

Wraz z regulacją folwarków, w tym wytyczaniem nowego podwórza folwarcznego, część budynków obsługujących dawniej siedzibę w ramach podwórza dworskiego stawała się zbędna. Likwidacja tych obiektów poprzez kumulowanie ich funkcji mieszkalno-gospodarczych w siedzibie stanowiła długotrwały i naturalny proces. Pustoszejąca przestrzeń dawnego podwórza dworskiego przed siedzibą stawała się przede wszystkim strefą komunikacyjną, choć niewątpliwie tę funkcję pełniła już znacznie wcześniej. Wzorem kompozycji barokowych zakładano w tym miejscu reprezentacyjny podjazd. Zazwyczaj był to sporej wielkości gazon o kształcie zbliżonym do koła bądź innym, odwzorowującym obszerność dawnego podwórza dworskiego (ryc. 189a, 189b). Czasem – jak w Płaczkach – rolę podjazdu odgrywał dość sporych rozmiarów zbiornik wodny (ryc. 192), stanowiący wcześniej główny rezerwuar na folwarku.

W wyniku regulacji przeprowadzonej w I. poł. XIX w. w niektórych zespołach podwórza folwarczne zostało oddzielone przestrzennie od zwróconej w jego kierunku siedziby. Pojawienie

■
⁶³⁷ Aby potwierdzić tę hipotezę, należy dysponować dokładnym datowaniem zarówno budowy wszystkich obiektów, jak i kolejnych zmian własności majątku. Podstawowy materiał wykorzystany w tej pracy do datowania budynków, tj. księgi podatku budynkowego, były tworzone dopiero od roku 1865. Dokładne ustalenie właścicieli przed tą datą nie jest proste. Większość zachowanych ksiąg sądowych dla majątków ziemskich rozpoczynają wpisy z lat 60. XIX w.

⁶³⁸ Pałac w Chłapowie wzniesiono w zaledwie dwa lata po zakupie majątku przez Potworowskich. Nowe siedziby w Dzierżnicy i Zdziechowicach powstały po 4–5 latach od zmiany ich właściciela. Dwór w Pigłowicach został wzniesiony w 1867 r., a więc po 11 latach, od kiedy osadziła się w tym miejscu rodzina Sokolnickich. Ukończenie nowego dworu w Mystkach zbiegło się ze śmiercią Karola Karśnickiego, który zarządzał tym majątkiem od przeszło 20 lat.

ryc. 195.

Regulacja i układ przestrzenny zespołu w Dzierżnicy
 A–C – regulacja przestrzenna folwarku w 1. poł. XIX w.;
 D–G – inwentaryzacja fotograficzna i ikonograficzna

Źródło: A – oprac. autora na podkładzie APB, Mapy uwłaszczeniowo-regulacyjne, sygn. 442; B – oprac. autora na podkładzie APP, Starostwo Powiatowe w Środzie, sygn. L.Śro. 23; C – oprac. autora na podkładzie *Messtischblatt*, ark. 2000, 1911 r.; D – oprac. autora na podkładzie Google Maps; E – fot. z archiwum WUOZ w Poznaniu; F–G – fot. autora

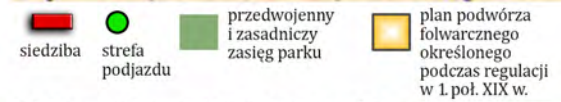
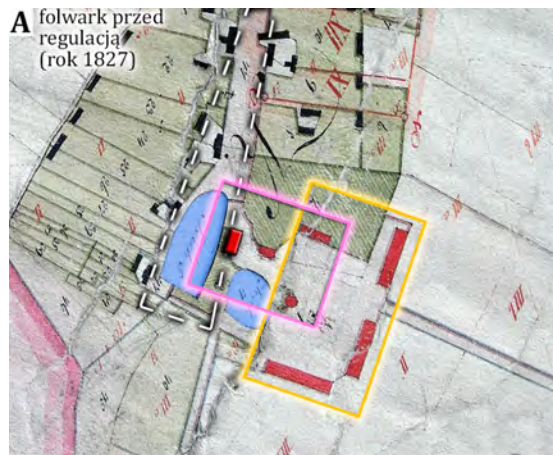

ryc. 196.

Regulacja i układ przestrzenny zespołu w Pigłowicach
A–C – regulacja przestrzenna folwarku w 1. poł. XIX w.;
D–G – inwentaryzacja fotograficzna

Źródło: A – oprac. autora na podkładzie APP, zespół Starostwo Powiatowe w Środzie, sygn. L.Śro. 81; B – oprac. autora na podkładzie APP, zespół Starostwo Powiatowe w Środzie, sygn. L.Śro. 83; C – oprac. autora na podkładzie *Messischblatt*, ark. 2134, 1911 r.; D – oprac. autora na podkładzie Google Maps; E–G – fot. autora

ryc. 197.

Regulacja i układ przestrzenny zespołu w Polwicy
 A, B – regulacja przestrzenna folwarku w 1. połowie XIX w.; C–G – inwentaryzacja fotograficzna

Źródło: A – oprac. autora na podkładzie APP, zespół Starostwo Powiatowe w Środzie, sygn. L.Śro. 131; B – oprac. autora na podkładzie *Messtischblatt*, ark. 1998, 1911 r.; D – oprac. autora na podkładzie Google Maps; C, E–G – fot. autora

się podjazdu na ich styku zmniejszyło ten dystans i uporządkowało przestrzeń. Zazwyczaj w tym miejscu pozostawiano pustą pierzeję podwórza, ponieważ wielkokubaturowa zabudowa folwarczna mogła przytłoczyć swoją skalą strefę podjazdu i pozbawić ziemian kontaktu wzrokowego z folwarkiem. Incydentalnie usytuowanie w tym miejscu budynków gospodarczych wynikało z bocznego zorientowania siedziby względem podwórza (ryc. 189b) lub ich wzniesienia z uwagi na szczupłość samego folwarku. Ta interakcja przestrzenna między siedzibą i nieco dalej położonym folwarkiem bywa współcześnie interpretowana jako wynik świadomego kształtowania powiązań kompozycyjnych. Tymczasem powiązania te, wynikające w istocie z zaszcłości historycznych i utrwalających je regulacji, nigdy nie były tak czytelne, jak można by tego oczekiwać. Stosunkowo najprościej to udowodnić na przykładzie Murzynowa Kościelnego. Z punktu widzenia obserwatora stojącego na ganku dworu widoczny jest kolejno podjazd, przestrzeń podwórza, brama folwarczna i wiodąca dalej aleja klonowa (ryc. 194d–f). W rzeczywistości podczas uwłaszczenia droga wiodąca do folwarku została wyprostowana względem leżącego tuż dalej kościoła. Lokalizacja dworu zbacza z tej linii i jest wynikiem posadowienia na fundamentach zapewne starszego obiektu, zaś samo istnienie i usytuowanie podjazdu jest konsekwencją XIX-wiecznej regulacji. Dojazd do murzynowskiego dworu, jak i niemal każdego innego, odbywał się bocznie poprowadzoną drogą, co wynikało z aspektów funkcjonalnych. Położone naprzeciw siedziby założenie folwarczne wykluczało możliwość wytyczenia paradnej alei na wprost dworu. Te zazwyczaj występowały w zespołach o prominenckiej barokowej i klasycystycznej, aczkolwiek niemal wszystkie powstały w sposób wtórny⁶³⁹. W przypadku wszystkich pozostałych siedzib utworzenie reprezentacyjnego wjazdu na ich osi podczas XIX-wiecznych działań regulacyjnych mogło nastąpić tylko w sprzyjających uwarunkowaniach przestrzennych. Okazało się to możliwe zaledwie w trzech majątkach. W Polwicy (ryc. 197, patrz także ryc. 101) odsunięcie zabudowań folwarcznych od siedziby wynikało z przeniesienia punktu ciężkości folwarku.

Z istniejącej podczas uwłaszczenia zabudowy gospodarczej zachowano tylko dwa budynki, na bazie których swobodnie wzniesiono nowe podwórze. Natomiast na uwolnionej przestrzeni zarysowała się oś kompozycyjna oparta na drodze z Lubońca, ostatecznie wyprostowanej względem dworu. Poza tym czysto utylitarnym wykorzystaniem siedziby jako punktu geodezyjnego oraz podjazdem powstałym tradycyjnie przed jej frontem nie można przypisać ówczesnym właścicielom majątku świadomego projektowania kompozycji przestrzennej. Trudno bowiem uznać, aby ziemianin – dysponujący swobodą w kreacji przestrzeni wokół własnej siedziby – umieścił tuż za jej fasadą ogrodową kolonię domów pracowników folwarcznych (ryc. 197b). Nowy dwór w Ulejnie wzniesiono na osi głównej drogi wiejskiej (ryc. 101), jednakże nie wiadomo, czy kiedykolwiek od tej właśnie strony znajdował się główny wjazd (obecnie zorientowany bocznie). W Podstolicach (ryc. 162a) oś kompozycyjna, związana z nieistniejącym już dziś dworem, została wyprowadzona z głównej drogi wiejskiej. Reprezentacyjny wjazd, ledwie mieszczący się przez staw położony tuż obok, flankowała sekwencja dwóch bram wjazdowych, które wiodły na kolisty podjazd.

Przekształcenia architektoniczne siedzib oraz modyfikacje stref dojazdu

Chcąc dostosować stare siedziby do zmieniających się standardów życia i wymagań właściciela, na przełomie XIX i XX w. większość dworów i pałaców na ziemi średzkiej modernizowano, rozbudowywano o kolejne skrzydła, rzadziej przebudowywano czy wznoszono nowy budynek na fundamentach

■
⁶³⁹ Niewiele siedzib, jak np. Winna Góra, posiadało już w XVIII w. paradną aleję ukierunkowaną na fasadę siedziby. Droga wiodąca przed sam pałac w Siedlcu powstała w sposób wtórny dopiero na przełomie XVIII i XIX w. Reprezentacyjne trakty usytuowane na osi siedziby powstawały również znacznie później, w tym na przełomie XIX i XX w. (np. Nekla, Bardo).

- siedziba
- strefa podjazdu
- pierwotna bryła siedziby
- droga dojazdowa do siedziby
- przedwojenny i zasadniczy zasięg parku wraz z linią zieleni wkraczającej w podwórze
- plan podwórza folwarcznego określonego podczas regulacji w I. poł. XIX w.
- lokalizacja i kierunek wykonania fotografii

ryc. 198. Modyfikacje stref dojazdów do przebudowywanych siedzib, potęgujące wrażenie ich „wycofania” do wnętrza parku
 A – rozbudowa siedziby o piętrowe reprezentacyjne skrzydło; B – reorientacja siedziby względem podwórza o 90°; C – reorientacja siedziby względem podwórza o 180°
 Źródło: oprac. autora na podkładach Google Maps; fot. autora

starszego⁶⁴⁰. Tylko niektóre z tych modyfikacji zmieniały orientację fasady siedziby, dzięki czemu do utworzonego przed nią podjazdu można było doprowadzić nową drogę, nie przekraczając przy tym podwórza folwarcznego. W ten sposób do niewielkiego dworu w Zberkach dobudowano piętrową bryłę, która przejęła funkcje reprezentacyjne starej siedziby (ryc. 198a). Podobne rozwiązanie pozwalające uniknąć kosztownej przebudowy całej siedziby zastosowano w Płaczkach (ryc. 192c), Nekli, Wyszakowie czy Węgierskich. W tych ostatnich do dworu – zamienionego na oficynę – dobudowano w zasadzie nowy pałac. Na dobudowanej bryle oparto strefę wejściową, zwróconą nie jak dotąd ku podwórzcu folwarcznemu, ale – ku parkowi. Znacznie rzadszym sposobem ingerencji w bryłę budynku była jego przebudowa, w wyniku której przeorientowano strefę wejściową o 90°, co – jak się zdaje – zrealizowano w Nagradowicach (ryc. 198b). To z pozoru niezbyt inwazyjne działanie pociągnęło za sobą przebudowę całej siedziby – od fasady frontowej, przez sień lub hall z klatką schodową, aż po modyfikację układu pozostałych wnętrz. Z czasem przez powiększony ku zachodowi park poprowadzono główną drogę dojazdową, kończąc ją niewielkim podjazdem przed frontem dworu. Wraz z pasmem zieleni wnikającym w podwórze folwarczne osiągnięto korzystny wizerunkowo obraz siedziby usytuowanej w głębi parku, mimo że położenie siedziby względem pierwotnej pierzei podwórza nie uległo w zasadzie żadnej zmianie. Najbardziej ingerującym w substancję budynku rozwiązaniem było przeorientowanie jego strefy wejściowej o 180°, co z powodzeniem dokonano w Połazejewie (ryc. 198c). Początkowo – po ukończonej regulacji folwarku – tamtejszy dwór posiadał prawdopodobnie strefę podjazdu ukrytą w dość głębokim buforze zieleni wkraczającym we wnętrze podwórza.

Być może już podczas dobudowy jednego ze skrzydeł przeorientowano fasadę dworu⁶⁴¹, a dość sporej głębokości bufor zieleni stał się po reorientacji budynku urozmaicheniem jego „ogrodowej” fasady. W efekcie zasadnicza część parku, zwykle rozpościerająca się za siedzibą, flankuje dziś jego północną fasadę, przed którą usytuowano obszerny podjazd. Taką sytuację przestrzenną, stanowiącą rezultat zinterpretowanych przekształceń, rejestrują pierwsze arkusze *Messtischblätter*⁶⁴². Kolejna przebudowa dworu – wraz z nadbudową głównego korpusu i narzuceniem nowego kostiumu architektonicznego – usankcjonowała już tylko wprowadzone zmiany⁶⁴³. Analogicznej reorientacji siedziby dokonano zapewne w Młodzikowie, przy czym w tym wypadku mógł to być akt jednoznacznej i gruntownej przebudowy starszej bryły. Przed siedzibą powstał okazały podjazd, na który prowadziła bocznie wyznaczona droga. Ostatnim rozwiązaniem, pozwalającym ziemianom na bardziej swobodne niż dotąd nadanie reprezentacyjności swoim siedzibom, było wzniesienie tuż obok nich nowego domu na tzw. surowym korzeniu.

Trend wznoszenia siedzib w nowych, niezajmowanych dotąd miejscach, jest notowany – wbrew wstępnym przypuszczeniom – od połowy XIX w., czyli niemal od zakończenia procesu uwłaszczenia aż po pierwsze dziesięciolecie XX w. Starej siedzibie nadawano nową funkcję, która zależała od jej położenia względem nowego domu i podwórza folwarcznego. Obiekt przeznaczano na oficynę (np. Słupia Wielka, Ulejno) lub – co zdarzało się częściej – przekazywano na poczet folwarku, przekształcając go na rządówkę (np. Chłapowo), dom stelmacha (np. Januszewo) czy inspektora (np. Nadziejewo, Jarosławiec). Równie często stare siedziby wyburzano, co było spowodowane ich stanem technicz-

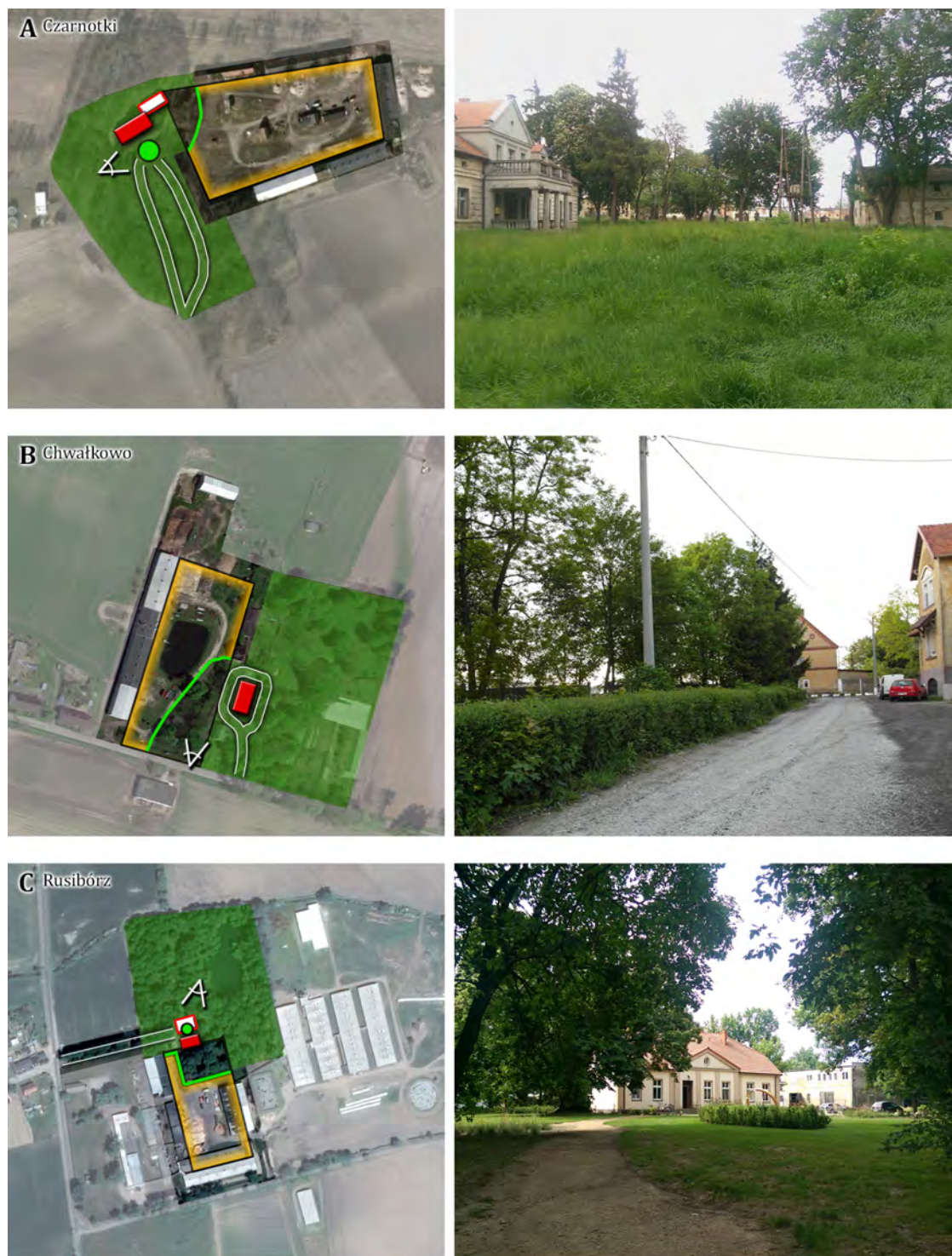
■

⁶⁴⁰ Mikulski. D., *Przekształcenia...*, dz. cyt.

⁶⁴¹ Dobudowa skrzydeł według ksiąg podatku budynkowego odbyła się w roku 1869 i 1872. Zob. tenże, „Nowa” siedziba..., dz. cyt., s. 56.

⁶⁴² Z powodu braku wielkoskalowych map powstałych między uwłaszczeniem (plany gruntowe, *Urmesstichblätter*) a schyłkiem XIX w. (*Messtichblätter*) w badaniach wykorzystywano księgi podatku budynkowego. Zob. tamże.

⁶⁴³ Nadbudowę dworu zrealizowano w roku 1927. Zob. tamże.

- siedziba
- strefa podjazdu
- pierwotna bryła siedziby
- przedwojenny i zasadniczy zasięg parku wraz z linią zieleni wkraczającej w podwórze
- plan podwórza folwarcznego określonego podczas regulacji w 1. poł. XIX w.
- lokalizacja i kierunek wykonania fotografii

ryc. 199. Modyfikacje stref dojazdów do nowo wznoszonych siedzib potęgujące wrażenie ich „wycofania” do wnętrza parku
 A – wzniesienie nowej siedziby obok starszej zwróconej szczytowo do podwórza folwarcznego;
 B, C – budowa nowej siedziby z nieznacznym wycofaniem z pierzei podwórza

Źródło: oprac. autora na podkładach Google Maps; fot. autora

nym lub potrzebą wprowadzenia zmian w układzie przestrzennym zespołu⁶⁴⁴. Wznoszenie nowych siedzib na tzw. surowym korzeniu było jednak w większości nie „wycofaniem” domu w głąb parku, a *de facto* tylko niewielką zmianą jej położenia, o czym przekonuje przykład Czarnotek (ryc. 199a). Stary dwór, zwrócony szczytowo do podwórze i odgradzony od niego tylko niewielkim pasmem zieleni izolacyjnej, nie posiadał wybitnie reprezentacyjnego charakteru. W kontekście omówionych wcześniej Zberek o wzniesiono nowe, reprezentacyjne nie tyle skrzydło, co cały dwór, dominujący nad starą bryłą. Nowy budynek wraz z podjazdem zyskał nieco bardziej korzystny dystans od mniej atrakcyjnego folwarku. Nową siedzibę w Chwałkowie wzniesiono w pobliżu starego dworu z nieznacznym wycofaniem z pierzei podwórze, od którego odgradzało ją ażurowe pasmo zieleni (ryc. 199b). Pod siedzibę wiodła nowa droga, która nie przekraczała już założenia folwarcznego. Analogicznie postąpiono w Grzymysławicach. W Mącznikach i Rusiborzu nowe dwory wzniesiono bezpośrednio obok starszych. Fasady ogrodowe nowych domów zostały zwrócone ku podwórzom, a założenia parkowe rozpościerały się nietypowo przed ich głównymi wejściami (ryc. 179). Podobnie w Rusiborzu, wiodąca od zachodu aleja kasztanowa – wraz z powstałym już wcześniej głębokim buforem zieleni we wnętrzu podwórze – pozorowała osadzenie dworu pośród parku (ryc. 199c).

Po identyczny środek kompozycyjny sięgnięto w Pierzchnie (gmina Środa) i Dębiczu, gdzie nowo wyznaczona na przełomie XIX i XX w. droga wygodnie połączyła pałac z trasą Środa–Nekla (ryc. 56b). W Ulejnie zwrócono wykorzystano relację przestrzenną między folwarkiem a główną drogą wiejską, tworząc oś kompozycyjną, na którą nakierowano nowy dwór (ryc. 101).

Największych modyfikacji w związku z budową nowej siedziby dokonano w Żrenicy. Regulacja założenia folwarcznego polegała na osadzeniu dworu w zachodniej pierzei, przy samym narożu podwórze. Prawdopodobnie, gdy wieś należała do księcia Aleksandra Czartoryskiego, nowy dwór wzniesiono pod kątem 90° względem starszego. Bufor zieleni na planie niewielkiego łuku został powiększony przy okazji utworzenia w nim podjazdu. Następnie zlikwidowano podwórze folwarczne, po czym wzniesiono jego lustrzane odbicie i tym samym oddalono je od siedziby. Prace te zapoczątkował lub tylko kontynuował kolejny właściciel Żrenicy – Włodzimierz Wolniewicz. Na uwolnionej w ten sposób przestrzeni zostały zaniechane plany powiększenia parku, gdy wieś włączono do klucza kórnickiego (1884 r.). Przypadająca Żrenicy rola zespołu folwarcznego wpłynęła degradująco na walory reprezentacyjne dworu (ryc. 93b). Na przeważającej części dawnego podwórze założono zaledwie ogrody użytkowe, a nieco później po raz kolejny w historii wzniesiono w tym miejscu zabudowę folwarczną.

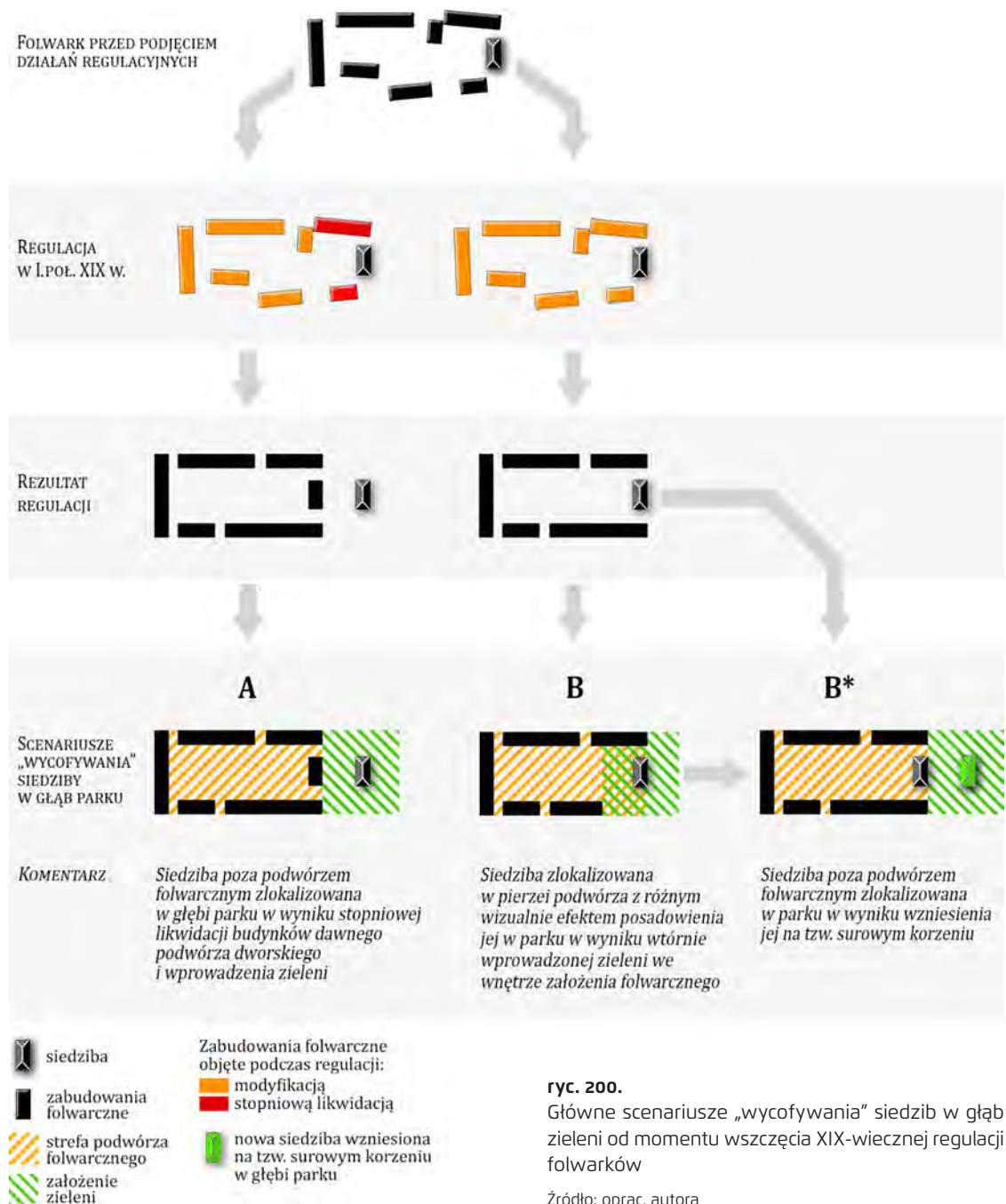
Scenariusze regulacji folwarków

Główną wytyczną podczas regulacji było pozostawienie siedziby w pierwotnej lokalizacji i umieszczenie jej w pierzei nowo wytyczonego podwórze folwarcznego. Zapewne zagadnienie trwałości siedziby jako rodowego gniazda miało w tym procesie kluczowe znaczenie. Ze względów funkcjonalnych, tj. powiązań i skali podwórze dworskich i folwarcznych wywodzących się z okresu feudalizmu, nie zawsze było to możliwe. Stąd można wyróżnić dwa główne rodzaje XIX-wiecznej regulacji (ryc. 200), a jej skutki miały bezpośredni wpływ na następujące później sposoby „wycofywania” siedzib w głąb zieleni, które określono **scenariuszami A, B i B***. Zwłaszcza w tym drugim przypadku właściciele ziemscy decydowali się na wtórne przekształcenia architektoniczne swoich siedzib i modyfikacje stref podjazdu, aby wzmocnić efekt „wycofania” domu w park. **Scenariusz B*** dotyczy wznoszenia siedzib na tzw. surowym korzeniu pośród zieleni.

■

⁶⁴⁴ Tamże.

ryc. 200.

Główne scenariusze „wycofywania” siedzib w głąb zieleni od momentu wszczęcia XIX-wiecznej regulacji folwarków

Źródło: oprac. autora

▪ Scenariusz A

W wyniku regulacji w co trzecim folwarku na ziemi średzkiej siedziba nie została osadzona w jednej z jego pierzei. W przeanalizowanych zespołach wynikało to zasadniczo z dość rozbudowanego jeszcze przed uwłaszczeniem podwórzka dworskiego (stanowiącego hipotetycznie usytuowanie średniowiecznego folwarku) oraz podwórzka folwarcznego pozostającego z nim w różnych konfiguracjach. Utworzenie podczas regulacji jednego wspólnego, kapitalistycznego w formie

i użytecznego w swoim rozmiarze podwórza z siedzibą włącznie było niemożliwe. Poza tą czysto użyteczną przesłanką, podkreśloną niekiedy położeniem barier topograficznych czy komunikacyjnych, nie istniały żadne inne czynniki mające wpływ na sytuację, w której to część siedzib po regulacji znalazła się poza strefą podwórza. Realizacja tego scenariusza była niezależna od statusu zespołu, jednak zdecydowanie następował on w zespołach ziemskich, co wprost wiąże się z dużym arealem ich gruntów i tym samym skalą przeduwłaszczeniowych podwórz. Skutek regulacji tego rodzaju folwarków okazał się z czasem bardzo korzystny dla swobodnego tworzenia reprezentacyjnej strefy z okazałym podjazdem przed domem właściciela. Co zaskakujące, wizerunek siedziby oddzielonej od założenia folwarcznego strefą podjazdu i parkiem – osiągnięty często dopiero po kilku dekadach od regulacji – przypominał wzorcowe plany propagowane w okresie uwłaszczenia przez Loudona i Giżyckiego (ryc. 176c–f).

■ Scenariusz B

W wyniku realizacji działań regulacyjno-uwłaszczeniowych w mniej więcej $\frac{2}{3}$ wszystkich przeanalizowanych folwarków siedziby zostały osadzone w pierzei nowo wytyczanych podwórz. Działanie to było niezwykle konsekwentne, o czym świadczy proces sytuowania dworów i pałaców zarówno kalenicowo, jak i szczytowo względem podwórza. Umieszczenie siedziby w jednej z pierzei folwarku według Grażyny Kodym-Kozaczko wybierano w Wielkopolsce rzadko, w tym przede wszystkim „dla podrzędniejszych zespołów folwarcznych lub mniejszych zespołów rezydencjonalno-folwarcznych, w których właściciel osobiście zarządzał gospodarstwem”⁶⁴⁵. Powyższe stwierdzenia, że były to w Wielkopolsce działania sporadyczne, typowe dla folwarków własności niemieckiej i zgodne jedynie z tradycją folwarków dolnośląskich⁶⁴⁶, okazują się niesłuszne. Błędne wydaje się wysuwanie wniosków na podstawie badań przeprowadzonych głównie na terenie powiatów gostyńskiego, kościańskiego i leszczyńskiego – w rejonie znanym z dużych powierzchniowo majątności – a następnie wykorzystanie ich w odniesieniu do całego regionu. Rozdrobniona struktura własności majątków ziemskich na ziemi średzkiej sprzyjała osadzeniu siedziby w pierzei podwórza, a podobne działania były zapewne znane w całych Prusach⁶⁴⁷. Niewielki dystans między domem a przylegającą do niej zabudową gospodarczą stał się niedogodny wobec wzrastających w 2. poł. XIX w. hasał podnoszenia reprezentacyjności zespołów. Podejmowane próby zmiany tej sytuacji tłumaczy korzystanie przez właścicieli ziemskich z bogatego zbioru zabiegów architektonicznych i krajobrazowych, które wzmagaly wrażenie „wycofania” siedziby w park i odwrócenie uwagi od mniej atrakcyjnej strefy podwórza. Plany obejmowały modyfikacje podjazdów, zmiany kierunku dojazdu pod siedzibę i usytuowania bramy wjazdowej, przekształcenia architektoniczne siedziby (przebudowy, rozbudowy itd.) oraz poświęcenie nieco większej uwagi architekturze budynków folwarcznych, które mogły stanowić ozdobę podjazdów. Zielen wokół dworów i pałaców wprowadzano w sposób wtórny, co mogło się wiązać z likwidacją sąsiednich budynków gospodarczych. W skrajnych przypadkach likwidowano cały folwark, aby utworzyć na jego miejscu park i ogrody użytkowe⁶⁴⁸. Rezultat tych działań podkreśla wartość zieleni w komponowaniu krajobrazu i możliwości osiągnięcia – dzięki jej zastosowaniu – różnorodnych efektów wizualnych.

⁶⁴⁵ Kodym-Kozaczko G., *Układy...*, dz. cyt., s. 128.

⁶⁴⁶ Tamże, s. 132.

⁶⁴⁷ Choćby zidentyfikowany na ziemi średzkiej rzadko spotykany bufor zieleni w postaci linii drzew na planie łuku ma swoje powtórzenie w miejscowości Łubie (gmina Zbroślawice, województwo śląskie). Za zwrócenie uwagi na ten przypadek dziękuję recenzentowi pracy doktorskiej, drowi hab. inż. arch. Krzysztofowi Rostańskiemu, prof. pś.

⁶⁴⁸ Patrz s. 231.

■ Scenariusz B*

Co intrygujące, regulacje folwarków dokonane w I. poł. XIX w. okazały się na tyle trwałe, że zjawisko budowy siedzib na tzw. surowym korzeniu pośród parku i z dala od folwarku było na ziemi średzkiej działaniem wtórnym. Co więcej, pod względem liczby wzniesionych w ten sposób obiektów było to zjawisko marginalne w historii architektury siedzib ziemiańskich. Tak spektakularne i oczekiwane przez badaczy „wycofanie” siedziby – stojącej dotąd w pierzei podwórza folwarcznego – w głąb parku objęło zaledwie 5 dworów i pałaców w: Chłapowie, Dominowie, Drzągowie, Dzierznicy i Pigłowicach⁶⁴⁹. Zdecydowanie najczęściej proces „wycofywania” polegający na wznoszeniu nowej siedziby ograniczał się tylko do niewielkiej zmiany jej położenia, co dawało tylko pozory jej osadzenia w parku. Budowę siedzib w nowej, nieużytkowanej wcześniej pozycji poddawano także nieliczne domy, które już przed regulacją folwarków znajdowały się pośród parku.

Palimpsest założeń parkowych

Po zakończeniu procesu regulacji folwarków, który w większości przypadków usankcjonował pierwotną lokalizację dworów i pałaców, do głosu doszły tendencje tworzenia przy siedzibach reprezentacyjnych założeń zieleni. Oparciem dla masowo powstających parków krajobrazowych, do czego doszło zwłaszcza w 2. połowie XIX w., był istniejący już drzewostan, zbiorniki wodne i ciekły znajdujące się na podwórzach i ogrodach użytkowych. Podczas tworzenia parków starano się wykorzystać zastane warunki i walory otoczenia, gdy tymczasem barokowe założenia zieleni i ogrody kwaterowe przeprojektowywano, często z zachowaniem głównych osi kompozycyjnych.

W większości parków występują zbiorniki wodne. Specjalnej uwagi wymagają te położone tuż przy siedzibie, ponieważ z wysokim prawdopodobieństwem leżały one w obrębie dawnego podwórza dworskiego. Przed uwłaszczeniem spełniały one funkcję przeciwpożarową i były podidłem dla bydła. W zależności od położenia zostały włączone podczas regulacji w strefę podjazdu, co miało miejsce w Płaczkach (ryc. 192a, 192b, 192f) lub zdobią ogrodową fasadę dworu, jak w Strzeszkach (ryc. 185a). Układ trzech stawów w Murzynowie Kościelnym (ryc. 194a, 194b), budzący poważne wątpliwości co do ich naturalnego pochodzenia, mógł powstać przy okazji pozyskiwania gliny pod budowę leżących tuż obok domu i zabudowań folwarcznych. Zbiorniki pojawiające się nieco dalej od siedziby także mogły wchodzić w skład podwórza folwarcznego w okresie funkcjonowania folwarku pańszczyźnianego. W wyniku ich XIX-wiecznej regulacji, w tym redukcji obszernych podwórz, część stawów – wykorzystywanych dotąd gospodarczo – znalazła się poza folwarkiem w strefie projektowanego później parku, co zauważono w Babinie i Polwicy (ryc. 197). W Pierzchni (gmina Środa) dość sporych rozmiarów staw, wyznaczający centrum jeszcze przeduwłaszczeniowego folwarku, został włączony w kompozycję parku dopiero na przełomie XIX i XX w. w następstwie projektu kompozycji parkowej Ernsta Larassa⁶⁵⁰. Dzięki

⁶⁴⁹ Siedziby te powstały w 2. poł. XIX w., prawdopodobnie z wyjątkiem dworu w Drzągowie wzniesionego według badaczy w latach 30. XIX w. Ustalenia te uczyniłyby drzągowski dwór jedyną siedzibą na ziemi średzkiej wznoszoną poza regulowanym wówczas podwórzem folwarcznym (szerzej na ten temat na s. 308).

⁶⁵⁰ Zasięg założenia parkowego w Pierzchni, widocznego już na mapie z 1888 r., jest zbieżny z jego współczesnymi granicami, z wyjątkiem terenu po północnej stronie dworu. Istniejący w tym miejscu reprezentacyjny dojazd pod siedzibę flankowała zabudowa folwarczna o przeduwłaszczeniowej genezie, a sąsiadujący z nią zbiornik wodny nadal pełnił funkcje gospodarcze. Włączenie tego obszaru w zasięg parku wiódł do ostatecznego skumulowania zabudowy gospodarczej w podwórz folwarcznym po wschodniej stronie dworu. Projekt autorstwa Ernsta Larassa z 1900 r. nadawał parkowi charakter krajobrazowy i wiązał w jego kompozycji część użytkową z ozdobną. Nie wiadomo, czy gruntowne

włączaniu zbiorników wodnych i cieków i nadawaniu im nieregularnych kształtów, uzyskiwano tak chętnie widziany ruch wody. Wartkie strumienie – dziś często sprowadzone do funkcji rowów – mogły stanowić w średniowieczu jeden z głównych argumentów do osadzenia się w ich pobliżu nie tyle folwarku rycerskiego, co – patrząc głębiej – samego siedliska wiejskiego. Analogicznie należy spojrzeć na zagadnienie ukształtowania terenu. Niewielkie wzniesienie, na którym posadowiona jest siedziba, jest dość powszechne, co łatwo sprowadzić do zagadnień technicznych związanych z poziomem wód gruntowych⁶⁵¹. Większe różnice terenu są spotykane dość rzadko, a te zidentyfikowane trudno wiązać z funkcją obronną dworów. Nawet w przypadku Tarnowa, gdzie dwór góruje nad okolicą, należy mieć świadomość, że taką pozycję przestrzenną przyjęła najpierw sama wieś na prawie polskim, a dopiero później osadzony w niej folwark. Zależność między procesem lokowania wsi (kierującego się głównie użytecznością miejsca) a poszukiwanym pięknem otoczenia przez XIX-wiecznych ziemian najpełniej obrazuje przypadek dwudrożnic dolinnych. Osią tych układów ruralistycznych była dolina rzeczna, której fragment pełnił funkcję nawsia. Podczas procesu uwłaszczenia większość z tych układów zlikwidowano. Przy sprzyjającym położeniu siedziby przejęte przez folwark nawsie stawało się fundamentem dla utworzenia parku. Tłumaczy to dość intrygująco wydłużony kształt parku w Śnieciskach (patrz ryc. 184a), a po części także w Rusiborzu i Mącznikach. Fragment nawsia ze stawem ulicówki v-kształtnej został włączony do kompozycji parku w Polwicy. Zabieg ten był konieczny do „wycofania” w zieleń dworu posadowionego w miejscu starszego budynku, tworzącego wraz z innymi wschodnią pierzeję wsi (por. ryc. 197a i 197b). Po intensywnym okresie zakładania parków krajobrazowych w 2. poł. XIX w. tylko niektóre z nich powiększono w późniejszym czasie. Włączanie nowych terenów do kompozycji ogrodowej przeprowadzano zwykle do linii istniejących cieków i dróg (np. Nagradowice, ryc. 198b). W przypadku ich braku granice podkreślano przy użyciu alei i szpalerów o prostoliniowym przebiegu, co w krajobrazie silnie zarysowało sylwetę parków w Bardzie, Murzynowie Kościelnym i Wyszakowie (ryc. 182b). Najczęściej wykorzystywano na tę okoliczność graby, co wynika ze specyfiki obszarów włączanych do parków – zwykle wilgotnych pastwisk opadających ku strumieniom.

W krajobrazie ziemi średzkiej ilościowo dominują niewielkie założenia parkowe. Przy korzystnej konfiguracji zespołu zieleń parku stanowi jednorodne tło dla horyzontalnie zestawionej zabudowy folwarczej. Rzadko kiedy pośród tak zwartej skupiny zieleni dostrzec można sylwetę siedziby, co tylko podkreśla skuteczność „wycofywania” jej z podwórza folwarcznego. Jedyne okresy zimowy sprzyja możliwości dostrzeżenia sylwetki siedzib (ryc. 201). Nawet tak sporej wysokości skrzydło dworu w Płaczkach (ryc. 192g) czy kilkukondygnacyjna willa szwajcarska w Dzierznicy (ryc. 195g) nie zaznaczają się w panoramach. Zasadniczo dwory i pałace są widoczne tylko w wybranych widokach wewnątrz wsi, co i tak najczęściej sprowadza się do ich – po prostu korzystnego dla obserwatora – posadowienia w pobliżu jednej z dróg lub wyjątkowo na jej osi. Ta ostatnia z sytuacji była możliwa tylko w przypadku siedzib o barokowej metryce i kilku dworów o późniejszej genezie. Położenie siedziby na osi drogi mogło mieć także charakter wtórny, czego przykładem jest Siedlec,

■

przekształcenia po północnej stronie dworu były sterowane przez samego Larassa czy też jego projekt sankcjonował już tylko uporządkowaną w tym miejscu przestrzeń. Jednak niewątpliwie te prace zostały ukończone przed 1911 r. Co ważne, plany Larassa doczekały się w Pierzchni niemal pełnej realizacji, czego dowodzi zestawienie jego projektu ze zdjęciem lotniczym z 1943 r. Por. APP, Starostwo Powiatowe w Środzie, sygn. L.Śro. 87; APB, Projekty parków i ogrodów Johanna, Georga i Ernsta Larassów w Bydgoszczy – spuścizna, sygn. o88; *Messtischblatt*, ark. 2067, lata 1888 i 1911; *Bildplan*, ark. 3770, 1943 r.

⁶⁵¹ Na czysto użyteczne aspekty lokalizacji folwarku, w tym niewielkiego wzniesienia głównego domostwa i zapewnienia dostępu do opadającej z drugiej strony łąki zakończonej strumieniem, wskazywał także Leszek Kajzer – wieloletni badacz architektury *militaris*. Zob. Kajzer L., *Dwory...*, dz. cyt., s. 49.

ryc. 201.
Ekspozycja krajobrazowa wybranych dworów
w okresie letnim i zimowym
Źródło: fot. autora

gdzie celowo nakierowano trakt wiodący z Gułtów na fasadę pałacu. Niemniej ekspozycja krajobrazowa wielu siedzib jest dziś zdecydowanie większa niż miało to miejsce przed 1939 r. Wynika to z powojennej rozbiórki zabudowań folwarcznych najbliższej siedziby, zaniedbań zieleni parkowej oraz masowo przeprowadzanych w ostatnich latach – o niespotykanej wcześniej skali – wycinki drzew przydrożnych.

Reasumując, wykorzystywanie walorów krajobrazowych otoczenia przypisywane procesowi zakładania założeń parkowych było *de facto* implementowaniem elementów i struktur przestrzennych użytkowanych już znacznie wcześniej. W takim spojrzeniu kompozycja parkowa jest palimpsestem, w którym poszczególne wzniesienia, zbiorniki wodne czy strumienie – po zmianie ich charakteru z użytecznego na ozdobny – pozostają trwałe w dalszym ciągu historycznym.

5.4. Struktura krajobrazu jako efekt procesów historycznych

Bez względu na czas powstania wszystkie elementy przestrzeni świadczą o historycznym charakterze krajobrazu ziemi średzkiej. Dlatego podczas procesu identyfikacji i interpretacji krajobrazu starano się unikać ocen wartościujących, w tym wskazywania statusu ochrony konserwatorskiej. Ograniczono się jedynie do opisu stanu zachowania elementów przestrzeni tam, gdzie było to konieczne dla zrozumienia układu obiektów bądź tworzonej przez nie sieci. Rozpoznano perspektywę historyczną ziemi średzkiej, co pozwoliło zrozumieć, jak ewoluował krajobraz do swojego obecnego charakteru. To właśnie zrozumienie historycznych procesów jest ważne dla oceny obecnych i przyszłych zjawisk.

5.4.1. Ocena dynamiki, zasięgu i kierunku zmian

Formułowanie ocen dotyczących dynamiki zmian krajobrazu jest zawsze łatwiejsze z większego dystansu czasowego, co w przypadku gospodarki folwarcznej sięga już 80 lat od jej upadku. Wydaje się to sytuacją sprzyjającą do podjęcia w miarę obiektywnej oceny przeszłych zjawisk. Analiza dynamiki procesów kształtujących charakter krajobrazu ziemi średzkiej pozwala na wyjaśnienie jego obecnej struktury przestrzennej, a także wnioskowanie na temat podatności na przewidywane zmiany. Umożliwia to ocenę stabilności charakteru krajobrazu wobec ewentualnego naruszenia kluczowych jego cech⁶⁵². Zagrożenia krajobrazu wynikają bowiem z jego ograniczonej pojemności i wrażliwości na przekształcenia⁶⁵³.

Ocena dynamiki procesu zmian krajobrazu folwarcznego

Dynamika zmian krajobrazu jest stymulowana siłami sprawczymi (ang. *driving forces*⁶⁵⁴), które wpływają na jego procesy ewolucyjne. Badacze tych zjawisk wyróżnili pięć głównych typów sił sprawczych: społeczno-gospodarcze, polityczne, technologiczne, naturalne i kulturowe⁶⁵⁵. Siły te są ze sobą ściśle powiązane i zależne od tzw. wewnętrznych i zewnętrznych aktorów zmian. Głównymi inicjatorami modyfikacji krajobrazu folwarcznego byli właściciele ziemscy, którzy wielokrotnie podejmowali decyzje o formie, zasięgu i kierunku zmian. Funkcję zewnętrznego „aktora” pełniła polityka państwa. Decyzje podejmowane przez te najważniejsze w historii jednostki generowały procesy o pewnej długości trwania i gwałtowności zmian, co w formie uproszczonej ukazuje schemat 5.

■

⁶⁵² Raszeja E., *Ochrona...*, dz. cyt., s. 176–178.

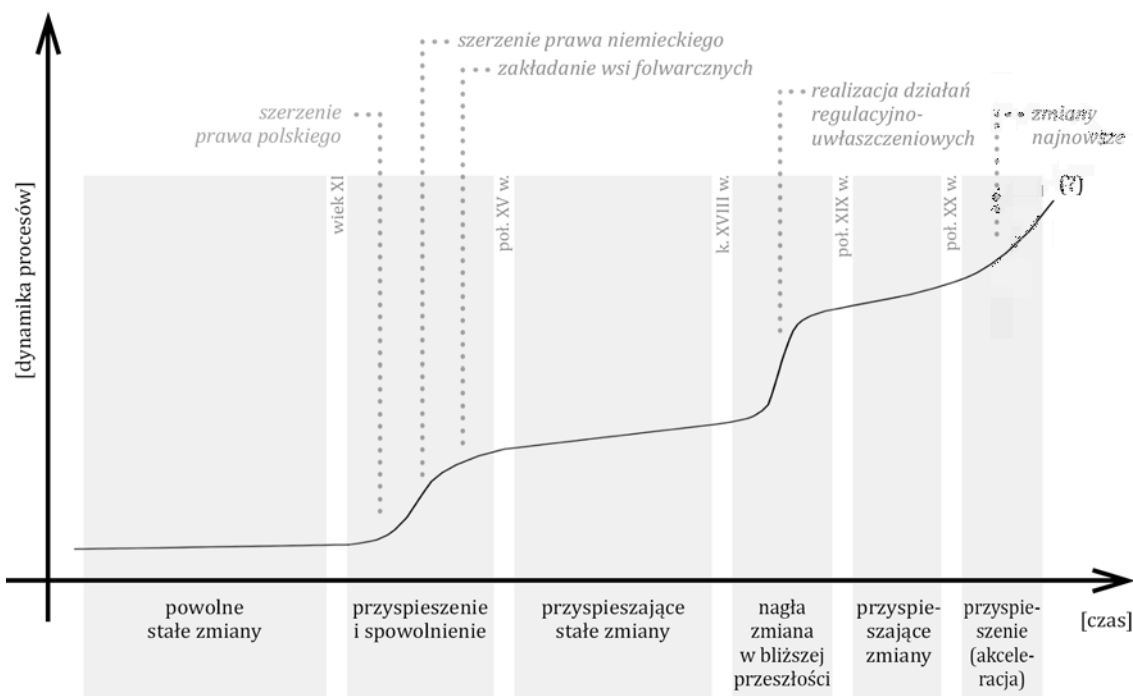
⁶⁵³ Badanie tych parametrów jest jedną z kilku ocen podejmowanych w procedurze LCA. Zob. Swanwick C., dz. cyt.

⁶⁵⁴ Siły te zostały również nazwane procesami kluczowymi.

⁶⁵⁵ Bürgi M., Hersperger A., Schneeberger N., dz. cyt., s. 858–869.

schemat 5. Dynamika procesów zmian krajobrazu ziemi średzkiej

Źródło: oprac. autora

Obok okresów o względnej stabilności istnieją zjawiska przyspieszające lub spowalniające tempo zmian. W związku z tym na ziemi średzkiej ustalono następującą sekwencję zdarzeń:

- **powolne stałe zmiany** (do XI w.)

W okresie wczesnofeudalnym głównym zajęciem ludności była produkcja rolna. Krajobraz miał charakter stabilny, aczkolwiek obraz powolnego rozwoju w poprzednich okresach nie musi odzwierciedlać stanu rzeczywistego. Ocena dynamiki zmian może okazać się błędna i wynikać wyłącznie z historycznej „krótkowzroczności”⁶⁵⁶.

- **przyspieszenie i spowolnienie** (XI w. – poł. XV w.)

Zdarzeniem przyspieszającym dynamikę zmian krajobrazu w XI w. było szerzenie prawa polskiego. Zawłaszczanie nowych obszarów pod uprawę rolniczą dokonywało się bardzo żywiłowo, a sieć osadnicza ulegała wielokrotnym modyfikacjom. Następujący po nim proces lokowania wsi na prawie niemieckim miał inny charakter i prowadził do kumulowania się rozproszonego dotąd osadnictwa w znacznie większych siedliskach niż dotąd. Nieco ponad połowa starszych osad otrzymała prawo niemieckie, co stanowi znaczne zawyżenie intensywności tego procesu na tle Wielkopolski. Około 50 wsi zostało przeorganizowanych i otrzymało regularny układ siedliska (układ podstawowy lub pochodny), położonego niemal pośrodku arealu wsi. Geometryczna sieć dróg i pól odróżniała rejon środkowego pasma ziemi średzkiej od terenów bardziej peryferyjnych. Proces tych przekształceń był gwałtowny i trwał od lat 30. XIII w. do lat 60. XIV w. Ekspansja kolonizacyjna miała zatem bardziej intensywny przebieg niż w innych rejonach kraju. W chwili jej dogasania rozpoczęto proces

⁶⁵⁶ Porównywanie dwóch, dość odległych od siebie okresów, może rodzić błędne przekonanie, że czasy najnowsze są bardziej dynamiczne niż okresy wcześniejsze. Zob. Renes H., *Historic landscapes without history? A reconsideration of the concept of traditional landscapes*, „Rural Landscapes: Society, Environment, History” vol. 2, issue 1 (2015), s. 2.

zakładania wsi folwarcznych. Akcja ta przyczyniła się co prawda do powstania zaledwie około 20 wsi, lecz powstawały one na peryferiach osadnictwa, co z kolei przyczyniło się do wyraźnych zmian krajobrazu. Towarzyszyła temu wycinka lasów. Proces ten rozpoczął się szybciej niż na innych terenach Wielkopolski i zakończył się wyraźnym jego spowolnieniem.

■ **przyspieszające stałe zmiany** (poł. XV w. – kon. XVIII w.)

W sylwetkach wsi pojawiały się pierwsze folwarki pańszczyźniane wznoszone zasadniczo na bazie gospodarstw sołtysich. Powstawanie folwarków w ciągu kolejnych wieków wiązało się ze stopniowym zwiększaniem się areálu pól uprawnych. Popyt na zboże ciągle rósł, a do folwarków dołączano głównie grunty puste, czyli opustoszałe. Krajobraz miał tylko pozornie stabilny charakter. Oparcie produkcji rolniczej na niemal wyłącznie uprawie zbóż było bardzo podatne na wszelkie kryzysy i klęski żywiołowe. Weryfikatorem tego stanu okazał się początek XVII w. (mniejsze plony) oraz niedługo potem – potop szwedzki. Co prawda cała masa gruntów opustoszała, lecz były one konsekwentnie przyłączane do folwarków. Zniszczone gospodarstwa chłopskie szybko odbudowywał właściciel wsi, któremu zależało na utrzymaniu siły roboczej. Te wydarzenia mogły sprzyjać zmianie rozłogu pól. Powrót do wcześniejszej koniunktury gospodarczej nastąpił w wieku XVIII za sprawą wielkopolskiego modelu gospodarczego, któremu prawdopodobnie sprzyjały naturalne siły sprawcze⁶⁵⁷. Wraz z osadnictwem olęderskim nastąpiły intensywne trzebieże lasów i osuszanie bagien. Na południu ziemi średzkiej miało to miejsce zasadniczo na terenach lasów sulęcińskich i zaniemyskich. Nowe osady tworzone na surowym korzeniu. Analogiczne procesy dotknęły okolice Nekli, jednak ich przebieg miał zupełnie inny charakter. Osady olęderskie założono m.in. na gruntach czterech opustoszałych lub nieistniejących już od dawna wsiach o średniowiecznej metryce, tj. w Sławęcinie, Gierłatowie, Zasutowie i Brzeziu.

■ **nagła zmiana w bliskiej przeszłości** (kon. XVIII w. – poł. XIX w.)

Początkiem nagłych zmian stała się przebudowa gospodarcza klucza kórnickiego i dóbr zaniemyskich na przełomie XVIII i XIX w. W krajobrazie pojawiła się nowa sieć zadrzewionych dróg, a układ pól został częściowo przebudowany z uwagi na zblokowanie gruntów folwarcznych. Rozłóg pól zmodyfikowano także we wsiach wchodzących w skład domeny państwowej po II rozbiórce Polski. Generalna komasacja nie naruszała jednak układów wsi. Do gwałtownych zmian doszło podczas realizacji działań regulacyjno-uwłaszczeniowych. Proces ten był krótkotrwały (około 40 lat) i objął swoim zasięgiem niemal całą ziemię średzką, co gruntownie przeobraziło sieć osadniczą. Mozaika gruntów uległa uproszczeniu, nieużytki i pastwiska włączono do areálu gruntów ornych, a geometryzacja granic zlikwidowała wszelkie nieregularności dróg, cieków i nadgranicznych lasów. W krajobrazie powstała cała masa osad rozproszonych. Poziom tych przekształceń był stanowczo zawyżony względem całej Wielkopolski. Najbardziej intensywne zmiany krajobrazu zostały wywołane dążeniami ziemian do utworzenia samodzielnych wsi folwarcznych. Pasma terenu od Swarzędza w kierunku Miłosławia charakteryzowało się największymi pod tym względem przekształceniami, z kulminacją tych zjawisk w kluczu winnogórskim. Tylko w największych dobrach, tj. Iwnie, Drzągowie i Winnej Górze, wprowadzono na większą skalę zieleń komponowaną.

■ **przyspieszające zmiany** (poł. XIX w. – poł. XX w.)

Dalsze zmiany o charakterze przyspieszającym były stymulowane mechanizacją rolnictwa, rozwojem przemysłu, a także budową nowych dróg oraz kolei dalekobieżnej i kolejek gospodarczych. Efektem było zagęszczenie sieci komunikacyjnej, która według naukowców jest miarą przemian

■
⁶⁵⁷ Istnieje hipoteza, według której mała epoka lodowa odmieniła gospodarkę Europy. Obniżająca się temperatura mogła zniszczyć zbiory i wywołać klęski głodu w Europie Zachodniej, a w Wielkopolsce – gwałtowny rozwój gospodarczy.

ryc. 202.

Najnowsze zmiany krajobrazu naruszające nierozpoznany dostatecznie charakter ziemi średzkiej

Źródło: fot. autora

krajobrazu⁶⁵⁸. Dalszy ciąg tworzenia rzędówek i osad rozproszonych miał swoje miejsce w okresie II RP podczas parcelacji sterowanych przez pruską Komisję Kolonizacyjną oraz Skarb Państwa. Ze względu na zasięg tych zmian, ich rezultaty miały bardziej lokalny charakter niż modyfikacje prze-

⁶⁵⁸ W wyniku tych procesów dochodzi do polaryzacji krajobrazów na te o dużym nasyceniu skutków postępu technologicznego oraz krajobrazy nietknięte tym rozwojem. Zob. Dobrowolska M., dz. cyt., s. 180–181.

strzeni wiejskiej na początku XIX w. Od połowy XIX w. w krajobrazie ziemi średzkiej powstawało coraz więcej komponowanych układów zieleni zarówno w postaci parków, jak i zadrzewień przydrożnych. Powierzchnia lasów nieznacznie się zwiększyła w wyniku nowych zalesień.

■ **przyspieszenie (akceleracja) od poł. XX w.**

Najnowsze zmiany mają charakter znacznego przyspieszenia względem wcześniejszych okresów. Rozproszenie osadnictwa – na skalę większą niż wcześniej – wskutek parcelacji dawnych gruntów folwarcznych zapoczątkowało zmiany po II wojnie światowej. Okres powojenny nie jest jednorodny pod względem dynamiki zmian krajobrazu. Z każdym kolejnym przełomem, a zwłaszcza w momencie wejścia Polski do Unii Europejskiej, następuje widoczne w przestrzeni wiejskiej zwiększenie się dynamiki zmian krajobrazu wiejskiego.

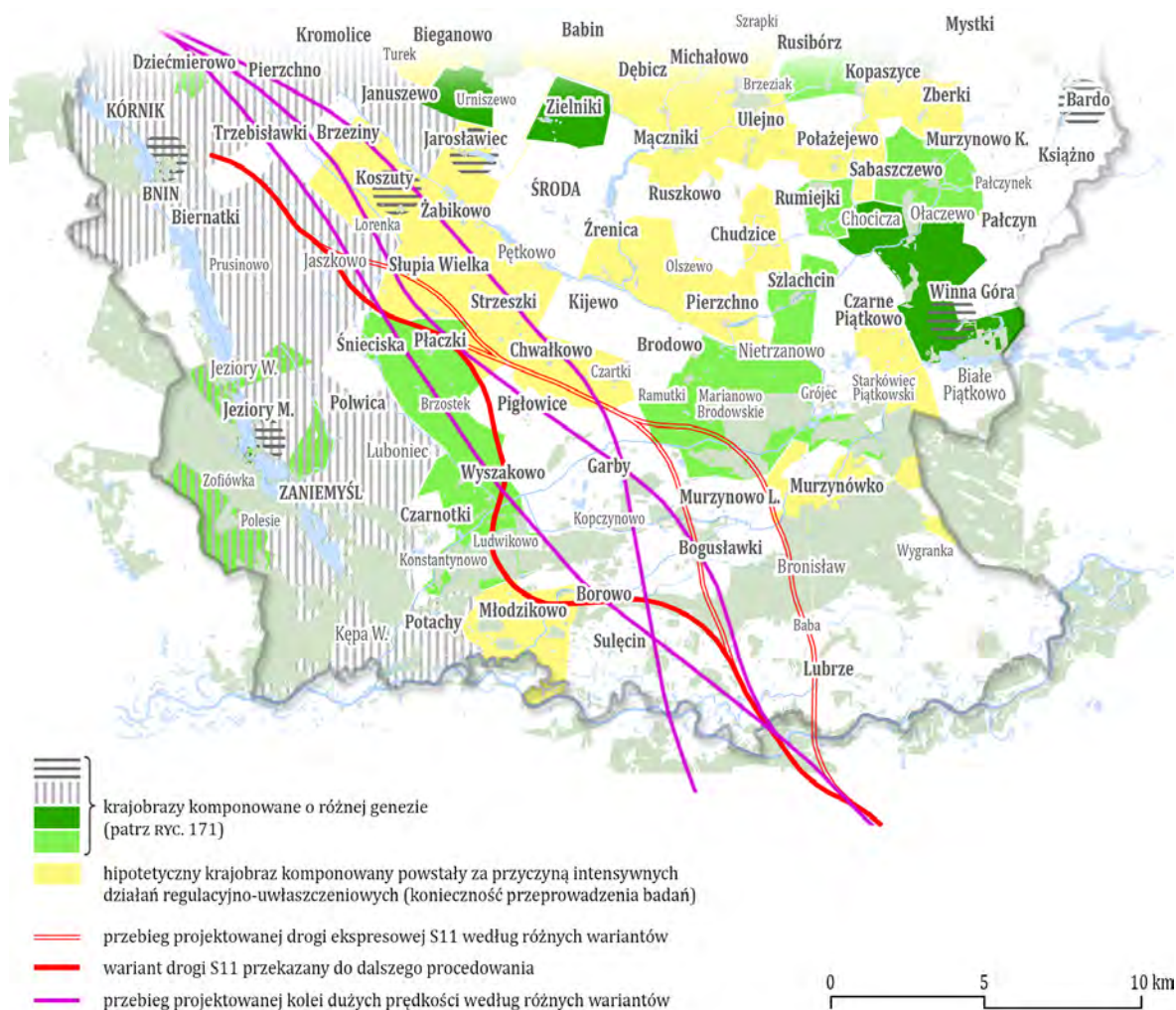
Ocena zasięgu i kierunku zmian

W historii krajobrazu ziemi średzkiej doszło do kilku gwałtownych jego zmian. Analizując dynamikę i skutki procesów przestrzennych, takich jak szerzenie prawa niemieckiego czy realizacja działań regulacyjno-uwłaszczeniowych, tempo obecnych zmian nie wydaje się zbyt duże. Zmiany wprowadzane w poprzednich wiekach obejmowały swoim zasięgiem bardzo duże obszary krajobrazu i wiodły do pozostawienia w nim charakterystycznych wzorów. Po upadku gospodarki folwarcznej pojawiło się wielu nowych „aktorów” zmian. Współcześnie nie wydaje się, aby krajobraz zyskiwał nowy układ wzorów, a ich charakter, zróżnicowanie form i zagęszczenie stwarzają poważne zagrożenie dla specyfiki krajobrazu folwarcznego. Charakter punktowy i powierzchniowy ma – naruszająca spójność krajobrazu – powstająca chaotycznie zabudowa mieszkaniowa, w tym przede wszystkim zabudowa łańcowa w zachodniej części ziemi średzkiej (ryc. 202a).

Zagrożenia wynikające z lokalizacji stref przemysłowych w okolicy Wrześni, Środy i Gądek polegają na braku jakichkolwiek stref buforowych wokół sąsiadujących z nimi siedzib, parków i folwarków. Nowa wielkoskalowa zabudowa stopniowo wkracza na ich przedpola widokowe i przytłacza swoją kubaturą (ryc. 202b). Wiele inwestycji wymaga uzyskania decyzji o środowiskowych uwarunkowaniach, stąd ważne, aby kwestie krajobrazowe były uwzględnione na jak najwcześniejszym etapie tej procedury. Niestety zwykle ogranicza się to do opisu fizjonomii terenu i stwierdzenia braku negatywnego wpływu na krajobraz kulturowy. Jednym przykładem z wielu tego typu przypadków jest projektowana ferma drobiu pośrodku XIX-wiecznej kompozycji agronomicznej Drzązgowa (ryc. 151). Zagrożeniem dla krajobrazu rolniczego jest także łatwość w lokalizowaniu odnawialnych źródeł energii (OZE) przy braku specjalistycznych analiz ich widoczności. W rezultacie turbiny wiatrowe wznoszone w płaskim krajobrazie ziemi średzkiej zyskują ponadlokalny charakter (ryc. 202c). Obecnie wielkopowierzchniowe farmy fotowoltaiczne są planowane m.in. w rejonie Rusiborza i Młodzikowa (ryc. 202d). Mimo że ich budowa jest możliwa jedynie na gruntach klas niższych, w rzeczywistości dochodzi do – nierzadko przez chaotyczne rozmieszczenie zidentyfikowanych klas bonitacyjnych I–III – wyłączenia z produkcji rolnej coraz większej ilości gruntów uprawnych⁶⁵⁹.

Wytyczanie szlaków komunikacyjnych w postaci dróg ekspresowych, autostrad i zapewne wkrótce kolei dużych prędkości zagraża integralności krajobrazu. Obecnie trwają przygotowania do budowy drogi S11 na odcinku Kórnik–Ostrów Wielkopolski. Znaczny fragment tej inwestycji, podobnie jak droga krajowa nr 11, przebiega przez ziemię średzką. Przedstawione warianty w róż-

■
⁶⁵⁹ Mikulski D., *Problematyka ochrony, planowania i zarządzania przedpolami ekspozycji wielkopolskich folwarków*, „Prze-strzeń i Forma” nr 53, Szczecin 2023, s. 207–234.

ryc. 203.

Przebieg projektowanej drogi ekspresowej S11 i kolei dużych prędkości na tle zidentyfikowanych krajobrazów komponowanych ziemi średzkiej

Źródło: oprac. autora na podstawie danych ze stron: <https://drogi.gddkia.gov.pl> i <https://www.cpk.pl>, [dostęp: 31.08.2023]

ny sposób zaingerują w zidentyfikowane na tym obszarze krajobrazy komponowane (ryc. 203). Ich ocena wymaga przeprowadzenia dodatkowych badań, zwłaszcza że to wariant wypracowany w trakcie konsultacji społecznych⁶⁶⁰ nie tylko przecina krajobraz o dużym zagęszczeniu historycznej zieleni, lecz także przebiega zaledwie kilkaset metrów od samych dworców. Zapewne wybór tego wariantu polegał na maksymalnym odsunięciu projektowanej drogi od terenów gęściej zabudowanych (np. w okolicy Brodowa). Droga ekspresowa nie przechodziłaby zatem przez tereny o i tak już znacznych przekształceniach strukturalnych (chaotycznie rozproszona zabudowa

⁶⁶⁰ Jak głosi informacja na stronie GDDKIA „wariant nr 4 jest wariantem wynikowym, którego przebieg został wytypowany na podstawie wyników ankiet zebranych podczas spotkań z mieszkańcami, w zakresie zgłaszania wniosków oraz wskazania wariantu preferowanego przez społeczeństwo”. Wariant ten opiera się w znacznym przebiegu na wariantcie nr 3. Zob. <http://gddkia.gov.pl/pl/a/28231/S11-KornikOstrow-Wielkopolski>, [dostęp 7.11.2022].

mieszkalno-gospodarcza, turbiny wiatrowe), ale naruszy integralność obszarów peryferyjnych. Po roku 1945 rejon Płaczek i Wyszakowa uniknął budowy oszczędzających wieś wielkokubaturowych bloków mieszkalnych czy rozpraszającej się współcześnie zabudowy mieszkalnej. Dalsze pominięcie badań – mających na celu rozpoznanie charakteru krajobrazu także przy innego rodzaju inwestycjach – w tym w procesie wariantowania przebiegu kolei dużych prędkości, podnosi ryzyko fragmentacji krajobrazu. Spośród działań łagodzących negatywne skutki pozostawia się tylko opcję kompensowania strat. Płaskie ukształtowanie terenu, niewielka lesistość oraz małe pokrycie obszarowymi formami ochrony przyrody mogą powodować złudne myślenie o wysokiej pojemności krajobrazu ziemi średzkiej. Jak bardzo błędne jest to przekonanie ukazała realizacja drogi S5, którą poprowadzono przez cenną i niezauważoną przez projektantów XIX-wieczną kompozycję krajobrazową w Iwnie (ryc. 146).

Obecnie dokonujące się zmiany nie służą zachowaniu walorów, które decydują o specyfice ziemi średzkiej. Prowadzą raczej do nakładania „nowoczesnych” krajobrazów na poprzednie nawarstwienia historyczne niż do integrowania się z nimi, zaś działania na rzecz ochrony dziedzictwa kulturowego nie są wystarczające, aby relikty gospodarki folwarcznej pozostawały czytelne w obliczu chaosu przestrzennego i postępującej fragmentacji. Klucze identyfikujące charakter krajobrazu są w rezultacie osłabiane i deformowane⁶⁶¹. Gwałtowne transformacje wiodą do pojawiania się nowych obiektów, wzorów i form. Przy niewielkich elementach, obcych dla tożsamości danego obszaru, krajobraz może je „wchłonać” bez utraty swojej tożsamości. Jeśli jednak elementy te będą większe lub gęsto rozmieszczone, „skonsumują” one dotychczasowy krajobraz i zmieniają jego charakter, co nada mu nowych właściwości⁶⁶². Prawdopodobnie „część tych modyfikacji dokonuje się jednak tak powoli, że umyka uwadze nawet doświadczonym obserwatorom”⁶⁶³. Obecnie największym z tego tytułu zagrożeniem są odnawialne źródła energii, aczkolwiek trudno ocenić trwałość tych elementów w krajobrazie. Co warte zanotowania, trudno ocenić trwałość w krajobrazie nowych elementów związanych z odnawialnymi źródłami energii. Ze względu na zmiany technologiczne wprowadzane obiekty mogą szybko się zdekapitalizować i zniknąć z krajobrazu. Okres od ich powstania do usunięcia może stanowić dla przyszłych pokoleń co najwyżej epizod, niemający większego wpływu na ocenę zmian krajobrazu⁶⁶⁴. Przyszłość tych zjawisk nie jest jednak znana i należy brać pod uwagę także inne scenariusze. Raz zaimplementowane w krajobraz elementy mogą stać się argumentem do wznoszenia w swoim otoczeniu analogicznych obiektów bądź wywołać powstawanie innych o jeszcze bardziej negatywnym oddziaływaniu. Wreszcie OZE mogą być w przyszłości zastępowane kolejnymi instalacjami, niekoniecznie o mniejszej już kubaturze. W konsekwencji ziemi średzkiej coraz bliżej jest do dynamicznie zmieniającej się przestrzeni niż do stabilnego wymiaru krajobrazu. Tożsamość tego obszaru, tkwiąca w jego rolniczym charakterze, może zyskać charakter przemysłowy lub – jak tego chcą niektórzy – energetyczny. Niska lesistość i ubywający kapitał w postaci zieleni komponowanej będzie wzmagał wizualne efekty żywiołowo dokonujących się obecnie zmian.

■

⁶⁶¹ Dla wysunięcia tej opinii posłużono się metodą CQC (Countryside Quality Counts), na temat której pisze Elżbieta Raszeja, *Ochrona...*, dz. cyt., s. 178–179.

⁶⁶² Coeterier J.F., *Dominant attributes in the perception and evaluation of the Dutch Landscape*, „Landscape and Urban Planning” vol. 34, issue 1 (1996), s. 33.

⁶⁶³ Dubos R, dz. cyt., s. 177.

⁶⁶⁴ „Być może, w ostatnich kilkudziesięciu latach rzeczywiście zbudowano więcej fabryk i autostrad niż przez wszystkie minione wieki, a dzięki technice na pewno więcej ludzi odbywa dziś dalsze i szybsze podróże. Nie wiadomo jednak, czy skutki tych osiągnięć okażą się równie trwałe i głębokie jak przemiana dzikiej przyrody w uprawne pola, która dokonała się we wczesnych fazach cywilizacji”. Zob. tamże, s. 109.

ryc. 204.

Krajobraz Veneto – widok z okna samolotu lądującego w Treviso

Źródło: fot. autora

5.4.2. Ochrona historycznej struktury krajobrazu – studium przypadku regionu Veneto

W polskich pracach naukowych – dotyczących systemu ochrony krajobrazu lub poszukiwania dróg postępowania wobec nowych obiektów w krajobrazie (np. instalacji OZE) – przedstawiane są wielokrotnie zagraniczne metody i rekomendacje w zakresie ochrony krajobrazu, jego planowania i zarządzania nim, prezentując możliwości ich implementacji do polskich warunków. Za interesujący eksperyment uznano jednak odwrócenie tej optyki badawczej w dwóch krokach: 1) zidentyfikowanie europejskiego krajobrazu o fizjonomii podobnej jak na ziemi średzkiej i charakterze opartym na dużym zagęszczeniu siedzib ziemiańskich z zabudowaniami gospodarczymi i parkami, 2) rozpoznanie i ocena stosowanych na tym terenie narzędzi z zakresu ochrony krajobrazu.

Decydujący wpływ na charakter krajobrazu ziemi średzkiej mają dziś przede wszystkim płaskie ukształtowanie terenu, mała lesistość i duże zagęszczenie siedzib ziemiańskich. Analogicznie pod względem wizualnym opisywany jest krajobraz regionu Veneto (Wenecja Euganejska) – krajobraz niemal zupełnie płaski, którego pustkę podkreślają rzędy topoli i cyprysów, z licznie rozmieszczonymi willami, które skupiają całą uwagę obserwatora. Rozwój wielkiej własności ziemskiej doprowadził tu wprawdzie do stworzenia zupełnie nowego krajobrazu, lecz – mimo spektakularnej architektury – same wille nie zapewniają otaczającemu krajobrazowi równie wyjątkowego charakteru⁶⁶⁵. Podobnie jak w Polsce krajobraz ten podlega negatywnym przekształceniom, co od dawna jest wzmagane przez rozpraszającą się zabudowę mieszkalną, rozwój stref przemysłowych i sieci komunikacyjnej (ryc. 204).

Problematyka utrzymania tożsamości krajobrazu w okolicy Wenecji

Geneza krajobrazu wokół Wenecji, opierająca się na budowie „krajobrazu władzy”, była niekiedy wyzwaniem dla jego właścicieli i nie zawsze gwarantowała uzyskanie przestrzeni o wysokich walorach krajobrazowych⁶⁶⁶. W okresie rzymskim wokół Wenecji stopniowo powiększano areał gruntów uprawnych, jednak w średniowieczu trend ten uległ zahamowaniu. W wyniku spadku demograficznego nastąpiła renaturalizacja ziemi, która sprzyjała rozprzestrzenianiu się lasów, bagien

■
⁶⁶⁵ Lörzing H., dz. cyt., s. 15–16.

⁶⁶⁶ Szerzej na temat „krajobrazu władzy” na s. 201.

i mokradeł. Dopiero w XV w. weneccy kupcy zauważyli w tych ziemiach potencjał i podjęli akcję ich rekultywacji. Powstające wówczas masowo letnie rezydencje wykształciły wzór willi określanej współcześnie jako *villa veneta*. Wille wraz z przylegającymi do nich budynkami gospodarczymi (m.in. barchessami) stały się symbolem odrodzenia rolnictwa i zmieniły charakter krajobrazu. Na obszarze przeszło 18 tys. km² istnieje do dzisiaj 3970 willi⁶⁶⁷ powstałych między XV a XIX w. Rok 1797 był przełomowym momentem dla historii tego obszaru. Niezależna przez ponad tysiąc lat Republika Wenecka została włączona do Austrii, a w 1861 r. do Królestwa Włoch. Wycinanie lasów dokonana w XIX w. wprowadziła zmianę krajobrazu. Okres po II wojnie światowej to faza kolejnych drastycznych zmian wywołanych mechanizacją rolnictwa i rozpraszaniem osadnictwa⁶⁶⁸. Paradoksem stała się sytuacja, w której najwięcej historycznej zieleni śródpolnej przetrwało w strefach rozlewających się miast, ponieważ struktura rozdrobnienia gruntów sprzyjała zachowaniu historycznych relikwów gospodarki folwarczej. Na terenach otwartych doszło z kolei do znacznego uproszczenia krajobrazu przez intensywną gospodarkę rolniczą⁶⁶⁹. O skali problemu nad ochroną i zarządzaniem krajobrazem regionu Veneto świadczy niechlubny fakt, że – mimo światowej klasy architektonicznej, jaką reprezentują wille autorstwa Andrei Palladia – nie udało się skutecznie ochronić ich kontekstu krajobrazowego. Jedną z przyczyn przekształceń krajobrazu palladiańskiego uważa się formę wpisu 24 willi na listę światowego dziedzictwa UNESCO⁶⁷⁰. Wyznaczone wokół każdego obiektu granice wpisu obejmują zaskakująco małe obszary o powierzchniach średnio mniejszych niż 5 ha. Podczas konstruowania wpisu nie skorzystano z możliwości wyznaczenia stref buforowych, przez co stracono kontrolę nad krajobrazem sprzęgniętym z willami⁶⁷¹. Punktowe myślenie o ochronie wybranych obiektów i obszarów (m.in. przez Piani di Area) było do niedawna głównym kierunkiem we włoskim systemie planowania przestrzennego. Brak kontroli nad negatywnymi przekształceniami wynikał ze sposobu zarządzania krajobrazem, którego częścią były:

- błędne decyzje i zaniechania władz, które zignorowały znaczenie kulturowe krajobrazu,
- włoskie ustawodawstwo, które nie pozwalało stawiać czoła intensywnym zmianom użytkowania gruntów (od lat 60. XX w.),
- zaspokajanie szybko rozwijającej się gospodarki bez wdrożenia polityki krajobrazowej,
- zaangażowanie zbyt wielu różnych podmiotów administracji w zarządzanie przestrzenią,
- brak kultury krajobrazowej wśród projektantów dokumentów planistycznych,
- brak koordynacji między normami prawnymi rangi krajowej i regionalnej oraz pomiędzy planami regionalnymi, prowincjonalnymi i gminnymi, co utrudniło przyjęcie skutecznych środków ochrony krajobrazu⁶⁷².

■

⁶⁶⁷ *Ville venete* są głównym przedmiotem badań Regionalnego Instytutu Willi Weneckich (*Istituto Regionale Ville Venete*). Według prowadzonego katalogu największą ilość willi zarejestrowano w prowincjach: Vicenza (845 willi), Treviso (787), Verona (680), Padwa (639) i Wenecja (574). Zob. <http://irvv.regione.veneto.it>, [dostęp: 7.II.2022].

⁶⁶⁸ Tempesta T., *Veneto*, [w:] *Italian historical rural landscapes. Cultural values for the environment and rural development*, „Environmental History” vol. 1, red. Agnoletti M., Springer Science+Business Media, Nowy Jork 2013, s. 280.

⁶⁶⁹ Ferrario V., *Agropolitana. Dispersed city and agricultural spaces in Veneto region (Italy)*, [w:] *Urbanism Beyond Neoliberalism. The 4th International Conference of the International Forum on Urbanism*, red. Qu L. i in., International Forum on Urbanism, Amsterdam–Delft 2009.

⁶⁷⁰ Wpisu na listę UNESCO willi palladiańskich w regionie Veneto dokonano w roku 1996 za pomocą dopisania ich do objętego już ochroną miasta Vicenza (wpis z roku 1994).

⁶⁷¹ Tempesta T., *Degradation of the Palladian landscape*, „Aestimum” vol. 72 (2018), s. 129–130.

⁶⁷² Tamże, s. 129.

Wzorzec weneckiej willi

Dokonująca się przez lata ewolucja narzędzi planistycznych odbywała się m.in. w ramach planów koordynacji terytorialnej (PTRC – Piano Territoriale Regionale di Coordinamento), wprowadzonych ustawą z dnia 8 sierpnia 1985 r. znaną jako Legge Galasso.⁶⁷³ Kolejnych dużych zmian prawnych dokonano w roku 2004. Legge Galasso zostało włączone do nowo utworzonego kodeksu dziedzictwa kulturowego i krajobrazu, zwanego kodeksem urbanistycznym (codice dei beni culturali e del paesaggio). W tym samym czasie uchwalono także ustawę o planowaniu urbanistycznym⁶⁷⁴. Działania te były częścią procesu wdrożenia EKK na terytorium Włoch. Kodeks urbanistyczny wprowadził pojęcie regionalnych planów krajobrazowych (w skrócie PPRA – Piano Paesaggistico Regionale d'Ambito). Region Veneto podzielony został na 14 obszarów krajobrazowych. Dla konkretnych obiektów i wybranych fragmentów przestrzeni sformułowano wytyczne w zakresie ochrony krajobrazu, jego planowania i zarządzania nim⁶⁷⁵. W roku 2008 zaktualizowano kodeks urbanistyczny, a rok później uchwalono dla regionu Veneto nowy PTRC⁶⁷⁶. W nowym planie koordynacji terytorialnej obok celów strategicznych⁶⁷⁷ szczególny nacisk położony został na charakter krajobrazu regionu. Uznano, że spośród kilku walorów krajobrazowych najważniejszym jest wzorzec weneckiej willi⁶⁷⁸. Stwierdzono, że *ville venete* „stanowią swoistą tożsamość terytorialną [...] regionu. [...] stanowią sieć przestrzennej, urbanistycznej, organizacyjnej i ekonomicznej organizacji wsi. [...] willa jest węzłem ramy terytorialnej, struktury złożonej z walorów kulturowych i krajobrazowych. Zachowanie *ville venete*, poprzez formy użytkowania zgodne z charakterem nieruchomości, a jednocześnie ochronę kontekstu krajobrazowego, w którym się znajdują, stanowi istotny warunek dla struktury przestrzeni wiejskiej nie mniej niż poszanowanie regionalnej pamięci historycznej”⁶⁷⁹. W dokumencie PTCP (Piano Territoriale di Coordinamento Provinciale) prowincji Vicenza *ville venete* podzielone zostały na 3 grupy: *ville venete* o znaczeniu prowincjonalnym, *ville venete* o szczególnym znaczeniu dla prowincji oraz wille palladiańskie. Spośród 845 zachowanych siedzib (ryc. 205) szczególne znaczenie nadano 138 obiektom, a autorstwo 16 z nich przypisano do Andrei Palladia. Wokół każdej willi – oraz dla innych cennych obiektów – wyznacza się strefę zwaną *contesto figurativo*.

Contesti figurativi di ville venete

Strefa *contesto figurativo* odnosi się do fragmentu przestrzeni, w której wzajemne powiązania biografii, struktury i wizerunku krajobrazu nadają przestrzeni wyjątkowość utożsamianą z dziedzictwem

■

⁶⁷³ Nazwa aktu prawnego pochodzi od nazwiska jego pomysłodawcy i twórcy – Giuseppego Galassego, sekretarza w Ministerstwie Dziedzictwa Kulturowego i Przyrodniczego w latach 1983–1987. Legge Galasso wprowadzało we Włoszech całą listę zabezpieczeń na rzecz ochrony krajobrazu i środowiska, stając się pierwszym tego typu aktem od przyjętej w 1939 roku ustawy na rzecz ochrony przyrody.

⁶⁷⁴ Tettamanzi G., *Verso un nuovo paesaggio per il Veneto. Concezioni e idee in transizione*, „Ri-Vista. Ricerche per la progettazione del paesaggio” vol. 8, issue 1 (2010), s. 27–39.

⁶⁷⁵ Tylko jeden obszar krajobrazowy tj. *Laguna di Venezia* posiada przyjęty PPRA.

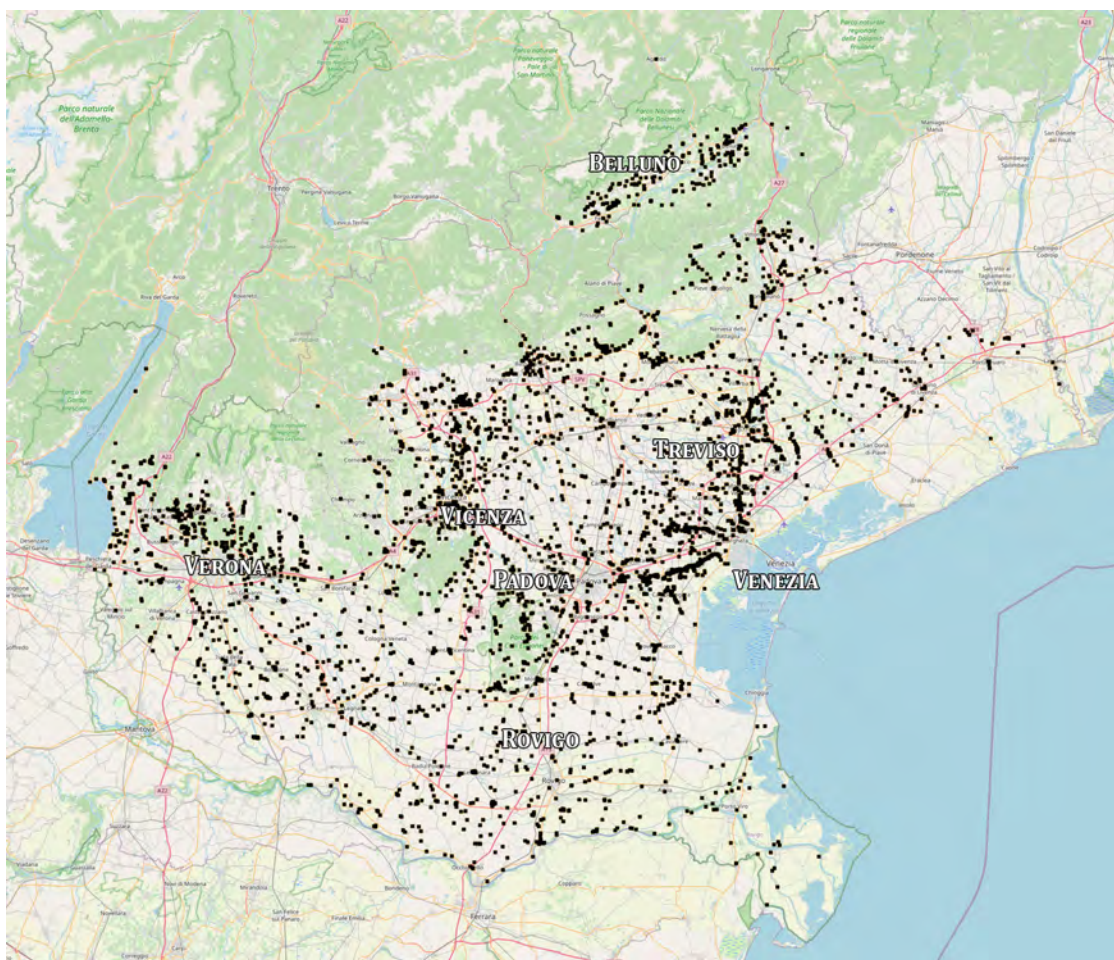
⁶⁷⁶ Tettamanzi G., dz. cyt.

⁶⁷⁷ PTRC odgrywa ważną rolę w uznaniu 1) międzynarodowej roli miasta-regionu Veneto, 2) policentrycznego charakteru miasta-regionu Veneto oraz 3) szeregu zagadnień wymagających strategii na poziomie metropolitalnym, w tym polityki dotyczącej gruntów w celu zwalczania rozlewania się miast. Zob. *OECD Territorial Reviews. Venice, Italy*, 2010. OECD Territorial Reviews Series, OECD Publishing, Paryż, s. 202–203.

⁶⁷⁸ Wśród głównych walorów krajobrazowych regionu Veneto wymienia się: obiekty wpisane na listę światowego dziedzictwa UNESCO, *ville venete*, wille palladiańskie, parki i ogrody, forty i artefakty militarne, obiekty archeologii przemysłowej, obiekty architektoniczne i układy przestrzenne XX w. Zob. *Sistemi di valori [w:] Documento per la pianificazione paesaggistica. PTRC del Veneto. Variante parziale attribuzione valenza paesaggistica*, Allegato B3.

⁶⁷⁹ *Sistemi di Valori [w:] PTRC del Veneto, Variante parziale attribuzione valenza paesaggistica*, Allegato B3, s. II.

ryc. 205.

Rozmieszczenie *ville venete* według Regionalnego Instytutu Willi Weneckich

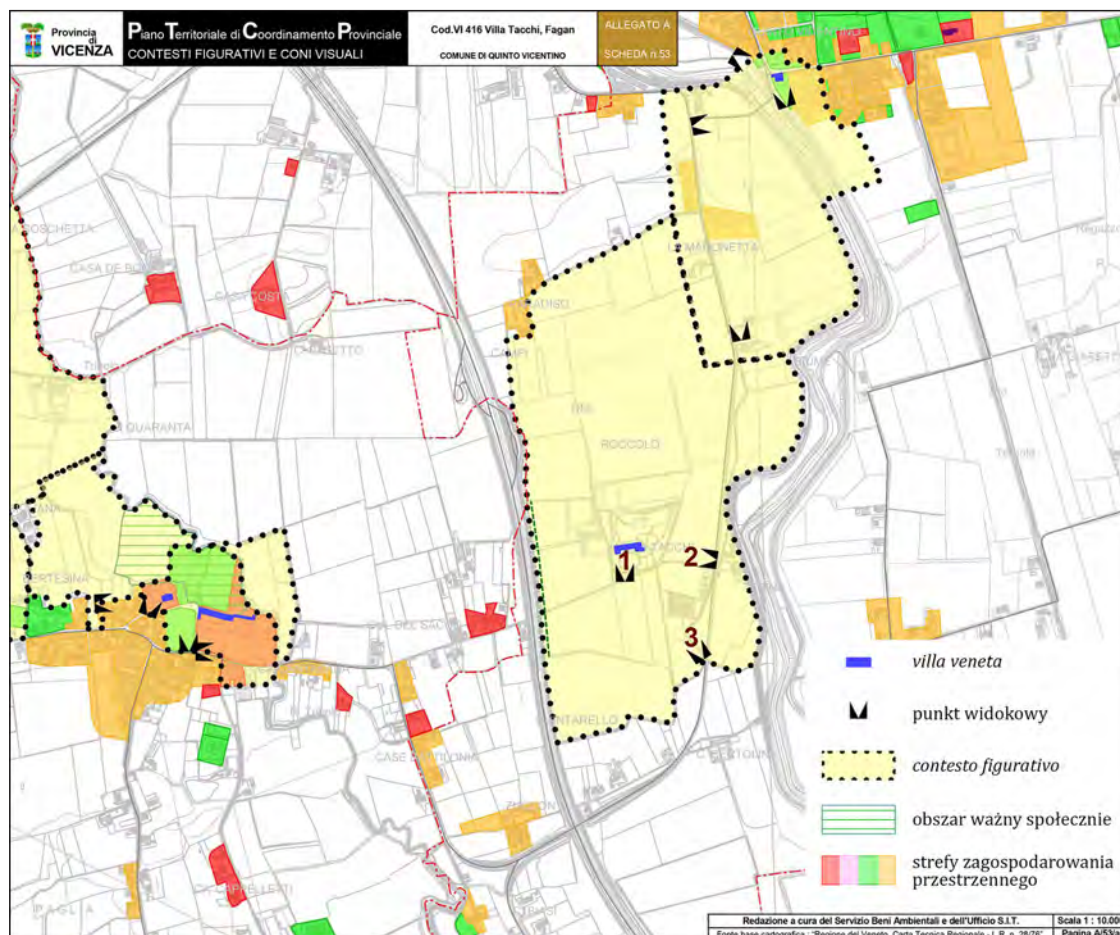
Źródło: oprac. autora na podkładzie z GeoPortale Veneto: <https://idtz.regione.veneto.it>, [dostęp: 10.02.2023]

kulturowym⁶⁸⁰, a której dominantą jest co najmniej jeden obiekt upiększający krajobraz⁶⁸¹. *Contesti figurativi di ville venete* (ryc. 206) obejmują zatem obszary krajobrazu nierozzerwalnie związane z wилami pod kątem tożsamościowym i stąd są wyznaczane dla obszarów, które nie tylko zachowały swoją integralność, lecz także – zgodnie z EKK – utraciły swoją pierwotną kompozycję⁶⁸². Z powyższych względów powierzchnia *contesto figurativo* może wynosić nawet kilkaset hektarów. Granice stref

⁶⁸⁰ Do wzajemnej relacji wymienionych komponentów tożsamości krajobrazu nawiązuje także model badawczy Biografia – Struktura – Wizerunek (w skrócie BSW) autorstwa Elżbiety Raszei, *Ochrona...*, dz. cyt., s. 165–211.

⁶⁸¹ Termin *contesto figurativo* stwarza problemy nie tylko z tłumaczeniem samej jego nazwy, lecz także idei. Pomocnym była próba sformułowania tej definicji przez Davida Longhiego i Domenica Patassiniego, badaczy z Uniwersytetu IUAV w Wenecji. Zob. <http://www.yumpu.com/it/document/read/41540303/dlonghi-osservatorio-del-paesaggio-del-canal-di-brenta>, [dostęp: 21.04.2020].

⁶⁸² Mavian L., *Atti di indirizzo per la riqualificazione dei contesti*, [w:] *Esercizi di paesaggio*, Regione del Veneto, Uniwersytet IUAV w Wenecji, Uniwersytet Padawski, Wenecja 2011, s. 141.

ryc. 206.

Contesto figurativo dla willi Tacchi

Źródło: oprac. autora na podstawie PTCP, Provincia di Vicenza, Allegato A, ark. 53

opierane są nie tylko na drogach czy ciekach, lecz także na spadkach terenu, wyraźnie zaznaczonych w krajobrazie granicach upraw, a tylko w ostateczności na podziałach katastralnych⁶⁸³.

Strefy *contesti figurativi* wokół willi palladiańskich i tych o szczególnym znaczeniu dla prowincji są określane na poziomie PTCP – pozostałe wyznaczają gminy w planach PAT (Piano di Assetto del Territorio). Według wytycznych prowincji Vicenza⁶⁸⁴ w strefach wokół *ville venete* o znaczeniu prowincjonalnym zakazane jest naruszanie walorów krajobrazowych. Zakazy dotyczą m.in. lokalizacji zabudowy przemysłowej i nowych arterii komunikacyjnych. W przypadku braku możliwości zrealizowania inwestycji poza *contesto figurativo* konieczne jest zastosowanie środków łągodzących. W przypadku szpecącej zabudowy zalecana jest zieleń maskująca, zaś nowe arterie muszą zostać ulokowane w wykopach bez wiaduktów wybijających się w krajobrazie. Lokalizowanie bądź rozbudowa wyżej wymienionych obiektów, nawet poza *contesti figurativi*, muszą być

⁶⁸³ Najbardziej szczegółowe informacje na ten temat są zawarte w *Norme Tecniche di Attuazione PAT* poszczególnych gmin.

⁶⁸⁴ *Linee guida P.T.C.P. Vicenza sistema delle ville venete*, <https://www.provincia.vicenza.it/ente/la-struttura-della-provincia/servizi/urbanistica/ptcp-linee-guida>, [dostęp: 21.04.2020].

ryc. 207.

Chronione panoramy w *contesto figurativo* dla willi Tacchi

Źródło: oprac. autora na podstawie PTCP, Provincia di Vicenza, Allegato A, ark. 53

rozpatrywane pod kątem wyznaczonych na planach nienaruszalności stref panoram, punktów widokowych i osi widokowych (ryc. 207).

W ramach stref ochrony można utworzyć wytyczne w sprawie usunięcia pewnych obiektów, które naruszyły krajobraz. W przypadku willi o szczególnym znaczeniu dla prowincji istnieje cała lista dyrektyw dotyczących m.in. ochrony zadrzewień śródpolnych z nakazem stosowania gatunków rodzimych, utrzymania integralności systemu zieleni i relacji z otoczeniem, zakazu stosowania reklam, ingerencji polegającej na stawianiu nowych linii napowietrznych, normy powstawania nowej architektury (rodzaj budynku, materiał, techniki budowlane i kolory). Najwyższe obostrzenia dotyczą willi palladiańskich. Uwzględniając zapisy UNESCO, ingerencja w krajobraz jest ograniczona do minimum. O ważności stref ochrony świadczy przykład willi Saraceno, zlokalizowanej na południe od Vicenzy. Obszar willi i towarzyszących jej obiektów wpisanych na listę UNESCO obejmuje tragicznie małą powierzchnię liczącą zaledwie 380 m². Na początku XXI w. w bezpośredniej bliskości willi wytyczono nowy odcinek autostrady A31. Instrumentalne planowanie autostrady spotkało się z dużymi obawami o naruszenie przedpola widokowego zabytków, rozpoczynając blisko dziesięcioletni spór o przebieg nowej arterii.

Prowincja Vicenza w zaakceptowanym w roku 2009 planie PTRC zagwarantowała wokół willi strefę ochrony o powierzchni około 300 ha (ryc. 208). Na skutek tych działań, ale także starań samych

ryc. 208.

Przebieg autostrady A31 w pobliżu willi Saraceno

Źródło: oprac. autora na podstawie PTCP, Provincia di Vicenza, Allegato A, ark. 2

właścicieli obiektu⁶⁸⁵, zmodyfikowano projekt autostrady. Nową arterię udało się odsunąć od willi na odległość około 900 m. Autostrada miała przechodzić na skraju wyznaczonego *contesto figurativo* i dlatego zgodnie z przepisami zaplanowano jej przebieg w wykopie. Inwestycję zakończono w 2015 r., udowadniając tym samym, że możliwe jest połączenie aktualnych potrzeb społeczno-gospodarczych z ochroną walorów krajobrazowych⁶⁸⁶.

⁶⁸⁵ Apel w ochronie willi wystosowała fundacja The Landmark Trust, której prezesem jest Karol, książę Walli. Zob. <http://mattinopadova.gelocal.it/padova/cronaca/2012/01/17/news/carlo-d-inghilterra-salva-il-paesaggio-di-villa-saraceno-1.3077192>, [dostęp: 21.04.2020].

⁶⁸⁶ Na podstawie wypowiedzi Roberta Cambietto, przewodniczącego Rady Regionalnej Veneto od 2015 r. Zob. http://ansa.it/pressrelease/veneto/2019/12/10/crv-ville-venete-presentato-atlante-cartografico-delle-24-opere-palladiane-di-sandro-baldan_c8afiadf-c35b-4e0f-897e-cec23234612a.html, [dostęp: 21.04.2020].

Wdrożenie EKK – komentarz

Mimo wstępnie ustalonej analogii w charakterze krajobrazu ziemi średzkiej do regionu Veneto, w tym także podobnych problemów w jego zarządzaniu i dokonujących się przekształceń, wdrożenie EKK przyczyniło się w Polsce i we Włoszech do wypracowania dwóch różnych postępowań względem ochrony krajobrazu. Na terenie Włoch wykorzystano i wzmocniono o politykę krajobrazową już istniejące wcześniej narzędzia planistyczne oraz wprowadzono nowe plany, np. PPRa czy rejestr krajobrazów historycznych⁶⁸⁷. Kluczowe było uznanie, że ochrona pojedynczych zabytków lub wybranych obszarów nie jest skuteczna. Pozwoliło to zwrócić uwagę decydentów na sieć przestrzenną świadcząca o charakterze krajobrazu, związaną ze wzorcem *villa veneta*. Jawnym potwierdzeniem tego przekonania stało się prawne zagwarantowanie wokół willi nierzadko bardzo rozległych *contesti figurativi* z wieloma obostrzeniami gwarantującymi nienaruszalność krajobrazu. Niemniej tym długo wyczekiwanym ulepszeniem w regionalnym ustawodawstwie i dziś przeciwstawiają się niekiedy lokalne interesy gospodarcze zagrażające krajobrazowi⁶⁸⁸. Badacz tej problematyki, Tiziano Tempesta, uznał, że mimo skali podjętych działań ochronnych nadal nie rozpoznano dostatecznie krajobrazu pod kątem jego kompozycji związanej z systemem *ville venete*. Jest to o tyle ważne, że w przypadku 2/3 istniejących willi otaczający je krajobraz uznaje się za hipotetycznie utracony. Dokonane przekształcenia utrudniają rozpoznanie historycznej struktury krajobrazu⁶⁸⁹. W ostatnich latach pojawiło się kilka projektów badawczych na rzecz identyfikacji i interpretacji charakteru krajobrazu⁶⁹⁰. Istnieje zatem szansa, że pozytywnie obrany przez Regione del Veneto kierunek ochrony krajobrazu wokół *ville venete* zostanie rozbudowany o ochronę pozostałych towarzyszących im elementów, które łącznie budują tożsamość regionu⁶⁹¹. Temat ten pozostaje aktualny i z pewnością będzie rozwijany, o czym świadczy konferencja naukowa „Il paesaggio della villa veneta”, która odbyła się 14 marca 2018 r. w Wenecji.

■
⁶⁸⁷ *Registro nazionale dei paesaggi rurali di interesse storico, delle pratiche agricole e delle conoscenze tradizionali* ustanowiono w 2012 roku.

⁶⁸⁸ Strefy *contesti figurativi* powstały przede wszystkim w celu zniwelowania bardzo negatywnych przekształceń krajobrazu, choć nadal wzbudzają wiele emocji. Zob. <http://archivio.vicenzapiu.com/leggi/ptcp-e-contesti-figurativi>, [dostęp: 21.04.2020].

⁶⁸⁹ Tempesta T., *Il paesaggio delle ville venete tra tutela e degrado*, Uniwersytet Padwski, Padwa 2013.

⁶⁹⁰ W publikacji *Krajobrazy rolnicze równiny weneckiej (Paesaggi agrari della pianura veneta)* autorzy zaprezentowali zestaw elementów budujących tożsamość krajobrazu regionu Veneto – od zieleni i upraw, poprzez architekturę, po zagadnienia materiałowe i konstrukcyjne. Nacisk położony na *ville venete* prezentuje publikacja *Paesaggi di Villa. Architettura e giardini nel Veneto*, zaś ich historyczny kontekst krajobrazowy na bazie archiwalnych materiałów kartograficznych przeanalizował Sandro Baldan. Por. Gallo D., Zanetti P., *Paesaggi agrari della pianura veneta*, Venetto Agricoltura, Azienda Regionale per i Settori Agricolo, Forestale ed Agroalimentare, Mestrino 2014; Rallo G., Cunico M., Visentini M., *Paesaggi di Villa. Architettura e giardini nel Veneto*, Istituto regionale delle Ville Venete, Wenecja 2015; Baldan S., *Contesti paesaggistici delle ville di Andrea Palladio. Atlante cartografico*, Bertato, Wenecja 2017.

⁶⁹¹ Dyskusję nad zasięgiem istniejących *contesti figurativi* z postulatami ich rozszerzenia przeprowadziła Linda Mavian. Zob. Mavian L., dz. cyt.

CZĘŚĆ IV

Zakończenie

6. Wyniki badań

6.1. Dyskusja i wnioski

Konkluzje

W ramach niniejszej pracy przeprowadzono na obszarze ziemi średzkiej wnikliwe badania na temat genezy krajobrazu folwarcznego, rozwoju sieci osadniczej, układów ruralistycznych i ich relacji z folwarkami, rozpoznano strukturę własności oraz powiązania przestrzenne i funkcjonalne w obrębie majątków, a także zbadano pochodzenie krajobrazu komponowanego. Skorzystano przy tym z obszernej bazy materiałów źródłowych zarówno pisanych, jak i kartograficznych. Integralną część publikacji tworzą plansze i aneksy. Na podstawie przeprowadzonych badań wysunięto wnioski odnoszące się do różnych aspektów badań.

W zakresie genezy i rozwoju gospodarki folwarcznej na ziemi średzkiej:

- Głównym celem wielkiej własności ziemskiej było osiągnięcie określonej przez nią dochodowości, aby utrzymać prestiż klasowy. Dążąc ku temu, sterowała procesem szerzenia prawa niemieckiego, który na obszarze badań miał gwałtowny charakter. Zasięg i intensywność tych działań były tu większe niż w innych częściach Wielkopolski;
- Proces budowy wsi folwarcznych, który przypadł na przełom XIV i XV w., znacząco wyprzedzał tego typu procesy w innych częściach kraju. Skala ingerencji właścicieli ziemskich w te rejony podkreśla ich rolę w budowę krajobrazu folwarcznego;
- Napływające z Zachodu tendencje kapitalistycznego zarządzania przestrzenią wiejską doprowadziły do przekształceń wsi na wyższą skalę, niż miało to miejsce w pozostałej części Wielkopolski. XIX-wieczny model bazował na gęstej sieci folwarków, także samotnicznych, licznie utworzonych podczas uwłaszczenia;
- Międzywojenne reformy rolne – w przeciwieństwie do akcji parcelacyjnych sterowanych przez pruskiego zaborcę – wiodły do ochrony wysokotowarowych, zmechanizowanych folwarków jako podstawy rozwoju gospodarczego kraju;
- Działalność PGR-ów, które przejęły przedwojenne majątki ziemskie, spowodowała wiele niekorzystnych przekształceń, zwłaszcza zniszczeń w architekturze i zieleni. Nie zapominając o tym, trzeba jednak przyznać, że jednocześnie zapewniały one w okresie PRL-u spójność przestrzenną dawnych zespołów folwarcznych oraz podkreśliły związek z otaczającą przestrzenią rolniczą. Natomiast zmiany postępujące od 1992 r. (dzielenie i sprzedaż areałów popegeerowskich) prowadzą do fragmentacji krajobrazu folwarcznego;

- Współczesny europejski model rolnictwa (EMR), który wpisuje się w koncepcję zrównoważonego rozwoju, oparty jest na funkcjonowaniu samowystarczalnych gospodarstw rolnych, które pod względem wielkości i charakteru produkcji wykazują zbieżność z kapitalistycznymi wielkopolskimi gospodarstwami folwarcznymi. Struktura dawnych majątków może więc stać się odpowiedzią na oczekiwania współczesnego rolnictwa.

W zakresie ewolucji roli i znaczenia folwarku w strukturze osadniczej:

- Układy ruralistyczne na tym terenie nie są dostatecznie przebadane, a wiedza na ich temat jest niepełna. Przeprowadzone badania przyczyniły się do wypełnienia tej luki. Podejmując próbę usystematyzowania układów ruralistycznych oraz identyfikując niektóre rozplanowania, słabo dotąd rozpoznane przez badaczy, zinterpretowano sieć osadniczą ziemi średzkiej jako palimpsest;
- Wzory przestrzenne ustalone w wyniku średniowiecznych lokacji rzutowały na charakter późniejszych procesów. Stąd rozpoznanie struktury osadniczej i układów ruralistycznych okazało się kluczowe w zrozumieniu wielu zjawisk, takich jak charakter działań regulacyjno-uwłaszczeniowych czy tworzenie się krajobrazów komponowanych;
- W przypadku wsi o starszej genezie, lokowanych na prawie polskim, folwark szlachecki osadzał się najczęściej poza siedliskiem wiejskim. Wyjątkiem były układy wsi drogowych, w których folwark zajmował zwykle skrajną pozycję. Podobną sytuację zaobserwowano w przypadku układów ruralistycznych lokowanych na prawie niemieckim. Folwarki osadzały się zwykle na skraju siedliska, co nawiązywało zapewne do pierwotnej lokalizacji gospodarstw sołtysich;
- W XIX w. podejmowane przez ziemian działania regulacyjno-uwłaszczeniowe wiodły do gruntownej przebudowy większości wsi, co było możliwe dzięki translokacji chłopów. Sporządzone na potrzeby pracy plansze ukazują skalę rzeczywistej ingerencji w sieć osadniczą, czego nie oddają w pełni same dane liczbowe. Intensywność przebudowy wsi na ziemi średzkiej była większa od średniej jej wielkości dla Wielkopolski;
- O intensywności i skali podejmowanych w XIX w. translokacji chłopów decydował sposób organizacji i zarządzania majątkami ziemskimi oraz przeprowadzone w przeszłości przebudowy gospodarcze. Translokacje mogły tworzyć skomplikowany, ale jednocześnie przemyślany system reorganizacji przestrzeni, choć nie wszyscy właściciele korzystali z tych narzędzi;
- Podczas XIX-wiecznej przebudowy wsi układy ruralistyczne lokowane w średniowieczu na prawie niemieckim zostały w większości sprowadzone do układu wsi drogowej. Likwidacja nawsia nie następowała zazwyczaj we wsiach owalnicowych, ale wyjątkowo w układach innego typu, na których po uwłaszczeniu oparto wsie folwarczne;
- W badaniach krajobrazu folwarcznego zwraca szczególną uwagę obecność sporej grupy folwarków chłopskich, które swoją wielkością, programem przestrzennym i architekturą nierzadko dorównują zespołom folwarcznym.

W zakresie rozpoznania krajobrazu komponowanego przez wielką własność ziemską:

- Cechą charakterystyczną zespołów była zmienność ich statusu. Wpływało to nie tylko na przemiany architektoniczne siedzib, lecz także na założenia zieleni i zabudowę folwarczną, co determinowało możliwość ich powstania, rozwoju, stagnacji czy degradacji. W konsekwencji powstało duże zróżnicowanie form architektonicznych i układów przestrzennych. Dynamika zmian własności wpływała także na modyfikacje wielkości folwarków, kubatury obiektów i użytego materiału;
- Komponowany krajobraz rolniczy kształtowany od XVIII w. Charakter zidentyfikowanych przykładów na tym terenie oscyluje między ozdobnością a użytecznością, ale niekoniecznie w rozumieniu chronologicznego przejścia od wzorców ozdobnych, powstałych w okresie baroku, do czysto użytkowych, stosowanych w okresie kapitalizmu;

- Zespoły, których zasadniczy wizerunek ukształtował się w okresie baroku, klasycyzmu lub romantyzmu, często były powiązane komunikacyjnie i kompozycyjnie ze średniowiecznymi układami ruralistycznymi, co sprawiało wrażenie ich zakorzenienia w strukturze wsi. Wynika z tego czytelny do dziś efekt dominacji siedziby nad otoczeniem, którą nierzadko wznoszono na osi drogi wiejskiej, co podkreślały tworzone aleje;
- Zespoły ziemskie o barokowej genezie posiadają zazwyczaj wiele nawarstwień. Ich odczytanie wymaga nie tylko pozyskania dużej liczby źródeł, lecz także przeprowadzenia szczegółowych badań (m.in. z zakresu historii gospodarczej) do ich właściwej interpretacji;
- Czasem już w XVIII w. podejmowano przebudowy gospodarcze wśród największych dóbr ziemskich. Rzutowało to na bardziej ustabilizowaną – rejestrowaną podczas uwłaszczenia – sieć dróg (niekiedy zadrzewioną), zgeometryzowaną w planie zabudowę folwarków, a także regularnie rozmieszczone domy wiejskie. Te działania realizowano zgodnie z zaleceniami popularyzowanymi w ówczesnej literaturze gospodarczej;
- XIX-wieczne kompozycje agronomiczne i krajobrazowe powstawały zasadniczo w dużych dobrach ziemskich, jednak także w mniejszych majątkach tworzone niewielkie układy kwatrowych pól opartych na drogach, sieciach melioracyjnych i zadrzewieniach śródpolnych. Gęstej sieci osadniczej – z dużym nasyceniem układów na prawie niemieckim – towarzyszyła równie zwarta sieć dróg, na bazie której tworzone system zieleni komponowanej;
- Struktura przestrzeni rolniczej krajobrazu folwarcznego opierała się na systemie komunikacyjnym i – przełamującej jego geometryczność – sieci cieków wodnych, która przełamывała geometryczność krajobrazu i podkreślała – często ażurowym zadrzewieniem – granice wsi. Wypełniająca ten szkielet przestrzeń pól doświadczała wielokrotnych przeobrażeń. Rozłóg ulegał zmianie i zasadniczo wiódł do tworzenia wielkopowierzchniowych monokultur. Pojawiająca się w XIX w. sieć rowów melioracyjnych urozmaiciła tę przestrzeń, jednak stosunkowo na krótko. Należy brać pod uwagę możliwość wystąpienia w przyszłości jeszcze wielu podobnych przeobrażeń.

W zakresie powiązań przestrzennych między siedzibą a założeniem folwarcznym i parkowym:

- Swobodny, często chaotyczny, przeduwłaszczeniowy układ zabudowy w folwarku tylko w niewielkim stopniu determinował konfigurację nowo wytyczanego kapitalistycznego podwórza. Dominującą tendencją było oparcie jednej z pierzei podwórza na obrysie siedziby i następnie wytyczenie trzech pozostałych, biorąc pod uwagę użyteczność i trwałość najważniejszych budynków gospodarczych. Usytuowanie siedziby względem podwórza mogło być zarówno kalenicowe, jak i szczytowe. Nieprawdą jest zatem stwierdzenie, że usytuowanie siedziby w pierzei podwórza było charakterystyczne wyłącznie dla majątków należących do niemieckich właścicieli;
- Na drugą połowę XIX w. przypadało tworzenie krajobrazowych układów parkowych przy siedzibach. Gdy siedziba usytuowana była w pierzei folwarku, zakładana wokół niej zieleń wnikała w przestrzeń podwórza. Park wówczas nie tyle sąsiedował z założeniem folwarcznym, ile silnie integrował się z nim – nie tylko za pomocą otwarć widokowych, lecz także na zasadzie wzajemnego przenikania się;
- Zaprezentowane w pracy scenariusze regulacji zabudowy folwarków i wycofywania siedzib w głąb parku ukazują tendencje wspólne dla wszystkich badanych obiektów, co potwierdza tezę o różnorodności i zarazem jedności zespołów;
- Siedziba usytuowana w pierzei podwórza była odseparowywana od strefy gospodarczej różnego rodzaju buforami zieleni. Sposoby ich wprowadzania, dobór form i miąższości ukazują różnorodność działań w kierunku nadawania domowi reprezentacyjnego wyglądu, co miało miejsce nawet przy najmniej korzystnych warunkach przestrzennych;

- Zjawiskami wzmacniającymi efekt posadowienia siedziby w parku (a usytuowanej *de facto* w pierzei podwórza) były jej przekształcenia, wiodące do zmiany lokalizacji strefy wejściowej, zmiany kierunku dojazdu czy rozbiórki budynków sąsiednich. Dokonywane wówczas próby ukrycia siedziby przypominały grę z przestrzenią, architekturą i zielenią. Stanowią one możliwe do naśladowania wzorce poprawy wizerunku miejsca;
- Wizerunek siedziby znajdującej się w głębi parku nasuwa najczęściej błędne przypuszczenie o jej celowym wzniesieniu na tzw. surowym korzeniu. Wznoszenie nowych siedzib pośród zieleni, z dala od folwarku, było procesem wtórnym i marginalnym;
- Założenia parkowe przy siedzibach stanowią palimpsest. Tworzono je nie tylko na podstawie istniejących już ogrodów użytkowych, lecz także podług użytecznych dawniej elementów, nierzadko wykorzystywanych na podwórzach gospodarczych. Dotyczy to m.in. zbiorników wodnych, którym nadawano formę ozdobną.

Reasumując, gospodarka folwarczna istotnie wpłynęła na strukturę przestrzenną ziemi średzkiej. Struktura ta stanowi swego rodzaju powiązanie „krajobrazu pracującego” z „krajobrazem władzy” – krajobrazu żyjącego rytmem pracy na roli, podlegającego zmianom cywilizacyjnym, a jednocześnie podporządkowanego decyzjom warstwy ziemiańskiej i będącego wyrazem jej wpływów. Jest to także „krajobraz komponowany”, w którym ziemianie stworzyli swój własny wzór pożądanej przez nich przestrzeni. Pomimo upadku tej kultury jej relikty stanowią nadal trwałe i czytelny wyróżnik krajobrazowy, który powinien być uwzględniony w planowaniu i zarządzaniu przestrzenią rolniczą. Zachowanie kluczowych elementów identyfikujących krajobraz folwarczny polega przede wszystkim na uznaniu, że decydują one o tożsamości nie tylko ziemi średzkiej, lecz także całej Wielkopolski.

Zalecenia do dalszych badań

W trakcie prowadzenia badań pojawiła się lista nowych wątków, których zgłębienie może przyczynić się do otwarcia nowych pól badawczych. Warto podjąć się tego zadania w następujących obszarach:

- Przeprowadzenie badań porównawczych – dokonanie analizy sieci osadniczej oraz przestrzennego przedstawienia skali przebudowy wsi podczas działań regulacyjno-uwłaszczeniowych na innym obszarze badań pozwoliłoby stwierdzić, czy charakter przekształceń dokonany na ziemi średzkiej był wyjątkowy, czy też powtarzalny;
- Przeprowadzenie badań archiwalnych w zespołach akt pruskiej Komisji Kolonizacyjnej dla sprawdzenia, czy istnieją plany wykupu majątków w otoczeniu Środy Wielkopolskiej. Brak zidentyfikowanych tego typu ingerencji na tym terenie może wskazywać nie tylko na skuteczność polskich ziemian w obronie ziemi, lecz także na brak zainteresowania Komisji wobec ważnych gospodarczo majątków w tej części Wielkopolski;
- Rozwinięcie i uzupełnienie dotychczasowych badań nad układami ruralistycznymi na terenie Wielkopolski, w tym przeprowadzenie weryfikacji wskazanych w pracy układów ruralistycznych na prawie niemieckim. Do potwierdzenia lub odrzucenia pozostaje hipoteza na temat budowy układów urbanistycznych m.in. Kórnika i Wrześni w oparciu na ulicówkach v-kształtnych;
- Podczas badań wysunięto hipotezę, że XIX-wieczne kompozycje agronomiczne, w tym także uproszczone układy kwaterowe, powstawały zasadniczo we wsiach na prawie polskim. Niekorzystna dla racjonalnej gospodarki sieć drogowa, pochodząca jeszcze ze średniowiecza, mogła wręcz zmuszać ziemianina do utworzenia nowego układu komunikacyjnego, najczęściej na bazie prostej siatki dróg. Powstanie większych układów było oczywiście również podyktowane ambicjami właściciela. Wsie na prawie niemieckim nie wymagały takich działań ze względu

na promienisty układ dróg obsługujących pola, bardzo dogodny w gospodarce folwarczno-pańszczyźnianej i kapitalistycznej;

- Nadal nierozstrzygnięty i niedostatecznie zbadany pozostaje realny wpływ Państwowych Gospodarstw Rolnych na krajobraz w zakresie powojennej wycinki oraz nasadzeń drzew. Dla przeprowadzenia analizy powojennych przekształceń zieleni warto wykorzystać zdjęcia lotnicze z lat 60. XX w. i późniejsze, przechowywane w GUGIK-u;
- Dość zaskakującym wynikiem badań nad rozmieszczeniem i gęstością komponowanych wzdłuż dróg zadrzewień było stwierdzenie, że krajobraz – przynajmniej w centralnej części ziemi średzkiej – był pozbawiony zwartej sieci alei. Ich ilość była niewiarygodnie niska. Stosowana powszechnie w badaniach architektów krajobrazu interpretacja „kropek” wzdłuż dróg na arkuszach *Messtischblätter* jako zwartych alei drzew okazała się błędna. Wyniki te nasuwają konieczność weryfikacji powielanych w nauce ustaleń;
- Szczegółowymi badaniami powinna zostać objęta wyjątkowa kompozycja agronomiczna w Drążgowie, niezauważona dotąd przez badaczy, a zasługująca na ochronę. Rozpoznanie tego obszaru może przynieść wiele interesujących wniosków na temat kompozycji tego krajobrazu, przywołującej wyraźne skojarzenia z zadrzewieniami śródpolnymi wprowadzanymi w Turwi przez Dezyderego Chłapowskiego.

Aktywna ochrona krajobrazu folwarcznego

Krajobraz folwarczy przez wieki miał charakter „krajobrazu pracującego”. Powtarzalne czynności rolnicze, warunkowane metodami upraw i porami roku, ukształtowały jego formy, które były bliskie mieszkańcom wsi, a także spełniały ich podstawową potrzebę orientacji w czasie i miejscu. Obecnie doceniane są atrybuty wizualne krajobrazu¹, a świadomość jego pierwotnej funkcji i cykliczności upraw jest zaburzona. Dawniej w krajobrazie rolniczym pracowały całe społeczności lokalne, później stopniowo wypierane przez maszyny i pracowników najemnych. W konsekwencji „człowiek zniknął z obrazu”, jak podsumował Frederick Coeterier². Proces ten nie jest domeną współczesności, ale rozpoczął się już w XIX wieku. Linearne poczucie czasu w okresie kapitalizmu zsynchronizowało wszystkie procesy produkcji, ale jednocześnie zaczęło oddalać człowieka od natury. „Dopóki bowiem władza znajdowała się w rękach posiadaczy ziemskich, dopóty wydawało się, że czasu nigdy nie zabraknie, kojarząc go jednocześnie z niezmiennym cyklem uprawy roli”³. W wyniku mechanizacji człowiek stopniowo tracił kontakt z otaczającym go krajobrazem, który stał się dla niego jedynie nostalgicznym wspomnieniem⁴, a postępująca dynamika zmian całkowicie zmodyfikowała dawne uwarunkowania społeczno-gospodarcze.

Po blisko 80 latach od przeprowadzenia zmian politycznych oraz usunięcia warstwy ziemiańskiej relikty krajobrazu folwarcznego są niezrozumiałe i nieczytelne dla mieszkających wśród nich obecnie ludzi. Zasadne wydają się słowa Hansa Renesa, który uznał, że „bardzo nostalgicznie myśli się o tym, że miejscowi ludzie są silnie związani z otaczającym ich krajobrazem, a zatem najlepiej nadają się do kształtowania jego przyszłości. Ta idea długotrwałej lokalnej społeczności jako

■

¹ Stobbehaar D.J., Hendriks K., *Seasonality of Agricultural Landscapes: Reading Time and Place by Colours and Shapes*, [w:] *Seasonal Landscapes*, red. Palang H., Sooväli H., Printsman A., „Landscape Series” vol. 7, Springer, Dordrecht 2007, s. 104–106.

² Szerzej na temat wpływu zmian użytkowania krajobrazu na jego percepcję opisuje Coeterier J.F., dz. cyt., s. 33.

³ Toffler A., dz. cyt., s. 126.

⁴ Bowler twierdzi, że wraz z rozwojem mechanizacji wsi rośnie szacunek dla tradycyjnych form krajobrazu i nostalgia za dawnym stylem życia. Zob. Bowler P. J., dz. cyt., s. 165.

partnera jest – przynajmniej częściowo – romantycznym i życzeniowym myśleniem. [...] Ludzie żyjący w krajobrazie, który sami ukształtowali, są wyjątkiem, a nie regułą⁵. Ponowna integracja ludzi z krajobrazem nie należy więc do rzeczy łatwych. Dawne uwarunkowania uległy drastycznej zmianie, a krajobrazy bezustannie ewoluują. Zachowanie ich charakteru można osiągnąć jedynie poprzez utworzenie nowego systemu społeczno-gospodarczego, który będzie w stanie go wspierać i zapewniać mu autentyczność. Nad tym problemem zastanawia się obecnie wielu badaczy⁶. Jedną z propozycji powiązania „na nowo” człowieka z krajobrazem jest „strategia transformacji” (ang. *transformation strategy*)⁷. Obecnie promowanie wśród rolników tradycyjnych praktyk użytkowania gruntów uchodzi za ważny element strategii ochrony krajobrazu rolniczego w Europie. Uznając wagę tych praktyk, podtrzymywanych sztucznie przez system dotacji rolno-środowiskowych, pomijają się aspekt ewolucji krajobrazu rolniczego. Dlatego badacze zaproponowali alternatywny sposób zdefiniowania polityki ochrony jako strategii transformacji. Nie skupia się ona na zachowaniu wcześniejszych powiązań, ale na wytworzeniu nowych połączeń systemu społecznego z ekosystemem tak, by mieszkańcy znaleźli sposób (po raz kolejny w historii) czerpania bezpośrednich korzyści z przyrody. Wśród wielu innych koncepcji interesująca jest również ta przedstawiona przez Marka Kowickiego. Badacz dostrzegał szansę polaryzacji osadnictwa dla wyraźnego wyodrębnienia jego miejskich i wiejskich biegunów, wskazując na wieś jako alternatywę dla miasta. Obiecująca w tym względzie koncepcja „wsi w krajobrazie parkowym” nadal pozostaje w Polsce niezrealizowanym postulatem⁸. Niewiele można także powiedzieć na temat szans spełnienia się – niezwykle ciekawej, choć może nieco utopijnej – koncepcji „pokolenia powrotu do ziemi” (ang. *back to the land generation*)⁹.

Problemem jest również powszechne niedostrzeżenie i niedocenie wartości krajobrazu folwarcznego. Dopóki jego charakter pozostawał stabilny, dopóty traktowano go jako dziedzictwo, które można było przekazać kolejnemu pokoleniu. Wraz z zamknięciem rozdziału historii wiejskiej, związany z nią krajobraz został uznany za relikwium przeszłości. Tymczasem krajobraz historyczny nie stanowi jedynie przedmiotu badań archeologicznych i historycznych – jest nadal obecny, a wypełniające go formy i obiekty wciąż są w użyciu. Dziedzictwo przedwojennych majątków ziemskich zostało w świadomości społecznej skutecznie sprowadzone do zaledwie siedzib ziemiańskich i co najwyżej otaczających je parków. Niemniej relikwium gospodarki folwarcznej nie są oceniane w świadomości społecznej jako zabytkowe, choć paradoksalnie dominującym przeświadczeniem w Polsce jest uznawanie za stare i cenne tego, co powstałe przed II wojną światową¹⁰. Zabudowa folwarków, stare aleje i inne formy komponowanej zieleni śródpolnej nie są postrzegane jako źródło wiedzy,

⁵ Renes H., *European landscapes: continuity and change*, [w:] *Landscapes, identities and development*, red. Roca Z. i in., Ashgate, Farnham 2011, s. 127–128.

⁶ Tempesta T., *Veneto*, [w:] *Italian historical rural landscapes. Cultural values for the environment and rural development*, „Environmental History” vol. 1, red. Agnoletti M., Springer Science+Business Media, Nowy Jork 2013, s. viii; Lörzing H., dz. cyt., s. 223–224; Gustavsson R., Peterson A., *Authenticity in landscape conservation and management – the importance of the local context*, [w:] *Landscape interfaces. cultural heritage in changing landscapes*, red. Palang H., Fry G., „Landscape Series” vol. 1, Springer-Science+Business Media, Dordrecht 2003.

⁷ Ta koncepcja była szczególnie zalecana wobec utrzymania autentyczności krajobrazów Europy Środkowej i Wschodniej, uznawanych za mniej przekształcone niż te w Europie Zachodniej. Według badaczy krajobrazy te w tym Polskę znajdują się na rozdrożu. Zob. Fischer J., Hartel T., Kuemmerle T., dz. cyt., s. 167–175.

⁸ zob. Kowicki M., *Wieś przyszłości – próba określenia jej kształtu planistyczno-przestrzennego i architektonicznego*, [w:] *Polska wieś 2025. Wizja rozwoju*, red. Wilkin J., Fundusz Współpracy, Warszawa 2005, s. 202–206.

⁹ Fry G., *The landscape character of Norway – landscape values today and tomorrow*, [w:] *Landscape – our Home. Lebensraum Landschaft*, red. Pedrolini B., Indigo, Zeist, Stuttgart 2000, s. 93–99.

¹⁰ W związku z dynamiką zmian doszło do przesunięcia definicji dawności. Za „stare” w Polsce uchodzi to, co jest zaledwie przedwojenne. Szerzej na ten temat pisze Beata Frydryczak. Zob. Frydryczak B., dz. cyt., s. 206.

ponieważ nadal nie można im przypisać wartości historii narodowej¹¹. Owa luka w społecznej identyfikacji, objawiająca się u mieszkańców nieumiejętnością dostrzeżenia różnic pomiędzy sferą rodzinną a narodem, została dostrzeżona przez badaczy już znacznie wcześniej¹². Jako wypełnienie tej „próżni socjologicznej” sugerowano m.in. wykorzystanie struktury przestrzennej majątków ziemskich¹³. Specyfika substancji architektoniczno-krajobrazowej – związanej z majątkami ziemskimi jako powtarzalnej i gęsto rozmieszczonej sekwencji elementów – daje ku temu sporą szansę. Według Teresy Jakimowicz Wielkopolski krajobraz charakteryzuje „rozmaitość w jedności”¹⁴. „Rozmaitość” – niepowtarzalność w układzie i formie elementów majątków ziemskich – może świadczyć o tożsamości miejsca. Z kolei „jedność” reliktyw gospodarki folwarcznej, jako powtarzalne składowe majątków ziemskich, może być uznana za część historii narodowej. Przyjęcie tego paradygmatu umożliwiłoby podążanie drogą tzw. neotradycjonalizmu, w którym Han Lörzing upatrywał tworzenia punktów pamięci zbiorowej, budujących silne poczucie miejsca w krajobrazie¹⁵. Pomocnym mógłby być w tym zakresie powołany w 2019 r. Narodowy Instytut Kultury i Dziedzictwa Wsi¹⁶. Choć w obszarach jego zainteresowań znalazło się dziedzictwo kultury dworu, szlachty i ziemian¹⁷, to działalność tej instytucji koncentruje się na historii niematerialnej. Stąd w radzie programowej instytutu nie zasiadają architekci, planiści czy architekci krajobrazu.

Początek XXI w. był dla polskiego krajobrazu momentem przełomowym. Z jednej strony w roku 2000 Polska ratyfikowała EKK, podpisano Kartę krakowską, a poprzez kolejne konwencje UNESCO starano się zmienić dyskurs ochrony dziedzictwa kulturowego w kierunku podejścia krajobrazowego. Jednocześnie w roku 2002 Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu – w zasadzie jedyna instytucja w Polsce zajmująca się wyłącznie krajobrazem – została włączona w strukturę KOBiDZ-u (obecnie NID-u). Wraz z uchwaleniem nowej ustawy o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym w 2003 r. uchylono opracowane wcześniej miejscowe plany ogólne, co tylko wzmocniło chaos przestrzenny w krajobrazie. Wejście Polski do Unii Europejskiej w 2004 r., przy zdecydowanych korzyściach dla kraju, przyspieszyło przekształcenia krajobrazu wiejskiego – nie zawsze pozytywnych dla utrzymania jego tożsamości. W tym czasie sytuacja Polski – wraz z wieloma innymi uwarunkowaniami – stała się analogiczna do istniejącej we włoskim systemie zarządzania krajobrazem¹⁸. Ścieżka polskich działań ku naprawie tej sytuacji była nie tylko opóźniona, lecz także niewiele zmieniła w podejściu do ochrony krajobrazu. Zachowanie tożsamości krajobrazu w Polsce nadal realizowano poprzez ochronę poszczególnych jego elementów i obszarów, wykorzystując do tego narzędzia z zakresu prawnej ochrony przyrody i zabytków, a wkrótce także za pomocą audytu krajobrazowego. Tymczasem już w latach 30. XX w. prof. Adam Wodziczko zwracał uwagę, że: „Dziś chodzi nie tylko o ochronę poszczególnych pomników i zabytków przyrody oraz o zabezpieczenie fragmentów pierwotnej przyrody jako rezerwatów przyrodniczych, ale o ochronę krajobrazu ojczystego i całości

■

¹¹ Chabiera A. i in., *Dziedzictwo...*, dz. cyt., s. 32.

¹² Michalak H., *Rewaloryzacja...*, dz. cyt.

¹³ Założenie to było częścią szerszego projektu badawczego dotyczącego naprawy wielkopolskiego krajobrazu na obszarach chronionych. zob. Bonenberg W., dz. cyt., s. 60.

¹⁴ Jakimowicz T., *Ku pożytkowi i piękności...*, dz. cyt., s. 17.

¹⁵ Neotradycjonalizm wykorzystuje odniesienia historyczne, co oznacza rosnące zainteresowanie dziedzictwem kulturowym oraz zapotrzebowaniem na autentyczność w krajobrazie. W tej koncepcji historyczne wzorce współistnieją harmonijnie z nowszymi nawarstwieniami krajobrazu. zob. Lörzing H., dz. cyt., s. 154–156.

¹⁶ Instytucja nawiązuje do tradycji Państwowego Instytutu Kultury Wsi, powołanego przez prezydenta Ignacego Mościckiego.

¹⁷ Ardanowski J.K., Krajewski K., *Cele i zadania Narodowego Instytutu Kultury i Dziedzictwa Wsi*, prezentacja elektryczna wygłoszona w Warszawie dnia 12 czerwca 2019 r.

¹⁸ Patrz s. 387.

rodzimej przyrody w celu utrzymania panującej w niej równowagi¹⁹. Przy planowaniu wielkich inwestycji liniowych, strefowych czy punktowych niemal cała uwaga decydentów koncentruje się na aspektach przyrodniczych. Skutkiem takiego myślenia było wytyczenie nowej drogi ekspresowej przez XIX-wieczny krajobraz komponowany w Iwnie, co zapewne przez możliwość analogii będzie miało swoje konsekwencje także w przypadku aktualnie projektowanej drogi S11. W kategorii ochrony zabytków również można dostrzec wybiórcze myślenie przy obejmowaniu ochroną pojedynczych obiektów czy układów zabudowy pofolwarczej. Mniej wartościowe obiekty naturalnie niszczą, z czasem są likwidowane, co wpływa na czytelność i spójność przestrzenną całej sieci śladów gospodarki folwarczej. Usunięcie bądź przekształcenie jednego elementu może wpłynąć negatywnie na całość układu²⁰. Strefy ochrony konserwatorskiej, mające wprowadzić bufor ochrony danego obiektu, są wykorzystywane bardzo rzadko.

Przygotowywany obecnie w całym kraju audyt krajobrazowy na poziomie wojewódzkim również wydaje się niedoskonałym narzędziem. W metodyce audytu²¹, w obrębie cech kulturowych służących identyfikacji krajobrazu, ujęty został wskaźnik „obiekty – relikty gospodarki folwarczo-dworskiej” obejmujący 6 rodzajów obiektów²², przy czym lista ta może zostać poszerzona o „inne wyróżniające się obiekty w ramach tego wskaźnika”. Podstawą tego wskaźnika, jak i niemal wszystkich innych w obrębie cech analityczno-kulturowych, mających wpływ na ocenę krajobrazu danego obszaru, jest zagęszczenie obiektów na 1 km². Skala tych analiz – typowych dla badań geograficznych – jest z gruntu niewłaściwa i nie daje szansy na rozpoznanie historycznego charakteru krajobrazu folwarczego, który jest siecią wewnętrznych powiązań, a nie sumą elementów – mimo że takie myślenie, wpisujące się w aspekt waloryzacji krajobrazu, zostało już dawno zarzucone w Wielkiej Brytanii. Niewykluczone zatem, że krajobrazy folwarczne – traktowane jako „zwyczajne”, o niedostatecznie zidentyfikowanym historycznie charakterze – znajdą się podobnie jak ziemia średzka poza określonymi ramami klasyfikacji i nie zostaną uznane jako priorytetowe. Ze względu na opracowaną metodykę jest to prawie niemożliwe. Charakter krajobrazu folwarcznego nie mieści się w założeniach wyznaczonego w metodyce audytu podtypu „8e” oznaczającego „wielkoobszarowe zespoły pałacowo-parkowe i klasztorne oraz inne komponowane układy architektury, zieleni i wód”²³, co w przypadku województwa wielkopolskiego ogranicza się zaledwie do kilku największych zespołów²⁴. W rezultacie cała masa niewielkich krajobrazów priorytetowych, obejmujących zaledwie teren zabudowy wiejskiej z folwarkami, została pozbawiona ochrony ich stref ekspozycji²⁵, czego przykładem (jednym z wielu) są Koszutry. Ustalenia audytu mają być stosowane do MPZP, zaś sama metodyka już teraz znajduje oddźwięk w innych badaniach, jak sformułowanych w ostatnim czasie dla Generalnej Dyrekcji Ochrony Środowiska zaleceniach dotyczących lokalizacji farm fotowoltaicznych²⁶. Zalecenia te opierają się na bardzo dobrych przesłankach i rekomendacjach – również brytyjskich – ze

■

¹⁹ Waligóra J., dz. cyt., s. 5, 7.

²⁰ Lipińska B., *Ochrona...*, dz. cyt., s. 38–42.

²¹ Rozporządzenie Rady Ministrów w sprawie sporządzania audytów krajobrazowych.

²² Obok dworów, pałaców, zabudowań dworskich i parków uwagę zwracają karczmy i wiejskie place z pręgierzami (!).

²³ Podtyp ten dotyczy kompozycji przestrzennych także rezydencjonalnych z dopiskiem „w szczególności grodzone i wyizolowane przestrzennie z terenów otaczających (najczęściej rolniczych lub leśnych)”. Zapis ten wypacza sens ochrony takich obiektów zazwyczaj i tak już chronionych wpisem do rejestru zabytków czy pomnikiem historii.

²⁴ Czerniejewo, Gołuchów, Kórnik, Rogalin, Ujazd, Wąsowo.

²⁵ Mikulski D., *Problematyka...*, dz. cyt.

²⁶ Jaśkiewicz M. i in., *Ocena oddziaływania farm fotowoltaicznych na krajobraz. Zalecenia metodyczne*, Generalna Dyrekcja Ochrony Środowiska, Narodowy Fundusz Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej, Wrocław 2022.

wskazaniem konieczności rozpoznania charakteru krajobrazu²⁷. Jednakże nomenklatura elementów wpływających na charakter krajobrazu, w tym typologii krajobrazu, ma być zgodna z metodyką audytów krajobrazowych, co wypacza sens założeń przyjętych w zaleceniach²⁸. Ostatecznie uznaje się, że wielkopowierzchniowe pola – które wraz z folwarkami nie zostały określone w audycie za dostatecznie ważne elementy kształtujące charakter krajobrazu – mają być jednym z kilku idealnych miejsc dla lokalizacji farm fotowoltaicznych²⁹. Powstanie jednej tego typu inwestycji pociąga za sobą kolejne, niemniej problematyczne dla krajobrazu, stąd oszacowanie ostatecznego efektu skumulowanego jest trudne do przewidzenia. W związku z tym może dojść do zmiany charakteru krajobrazu z rolniczego na przemysłowy czy też energetyczny, jak próbuje się ostatnio wymijająco opisać tego typu krajobraz³⁰. Pojawia się zatem pytanie, czy ta zmiana jest wyłącznie znakiem naszych czasów, nasuwająca jedynie kolejną warstwę palimpsestu, czy też jest to warstwa marginalizująca wszystkie poprzednie. Naruszeniu ulega już nie tylko struktura krajobrazu, lecz także – wraz z wyłączeniem z produkcji rolniczej kolejnych gruntów – zatracona zostaje czytelność rolniczego krajobrazu pracującego, w którym to sezonowość upraw wpisuje się w naturalną ludzką potrzebę orientacji w czasie i przestrzeni.

Przedstawione w audycie rozwiązania ochronne wychodzą naprzeciw dynamice obecnych zmian, ale jednocześnie sprzyjają dalszej polaryzacji w praktyce ochrony – przyczyniają się do podziału na obszary cenne i te skazane na przekształcenia. Podział krajobrazów na „wybitne” i „zwykłe” przedstawił Marc Antrop w konkluzji jednego ze swoich ostatnich tekstów, z zastrzeżeniem o konieczności przypisania wszystkim krajobrazom pełnego aparatu prawnych narzędzi, służących ich ochronie i zarządzaniu³¹. Dzielenie krajobrazów jest wręcz niezasadne, ponieważ można je wykorzystać jedynie w celu ochrony i rozwoju tych pierwszych³². Takie podziały na „ważne” i „ważniejsze” czy „lepsze” i „gorsze” można odnieść do niekorzystnego procesu klasyfikowania zabytków, który funkcjonował w Polsce w latach 60. i 70. XX w.³³. Sytuacja ta może nieść poważne zagrożenia, ponieważ nie tylko przepisy prawne, lecz także „stany umysłu mają konsekwencje materialne”. „Sprawiają, że rzeczy się dzieją” – pisał James Donald³⁴. Obiekty ujęte jako najbardziej cenne są odpowiedzią na to, co należy objąć priorytetem ochrony. Przyjęte jako najmniej wartościowe stanowią odpowiedź dla or-

■

²⁷ Według poradnika „opis elementów kształtujących krajobraz powinien obejmować główne, dominujące lub powtarzające się elementy [...]. Ze względu na różnorodność i gęstość potencjalnie występujących elementów, należy się skupić na obiektach, które wpływają na charakter krajobrazu”. Są to elementy które: „wpływają na stopień przekształcenie antropogenicznego krajobrazu, świadczą o walorach historycznych lub kulturowych krajobrazu, strukturyzują krajobraz, wpływają na jego różnorodność lub mozaikowość”. zob. tamże, s. 35.

²⁸ Tamże, s. 26.

²⁹ Wśród rekomendacji dla lokalizacji dla farm fotowoltaicznych wymienia się „obszary poza terenami o wysokich walorach przyrodniczych i krajobrazowych” i zarazem wśród innych „tereny o wielkopowierzchniowych strukturach”. Zostało to podparte wytycznymi strategicznej oceny oddziaływania farm fotowoltaicznych na krajobraz, która została wykonana dla South Gloucestershire Council w południowo-zachodniej Anglii o treści: „krajobrazy o nieregularnym układzie małych pól są bardziej wrażliwe niż krajobrazy z wielkoobszarowymi, regularnie ułożonymi polami, co się wiąże z ryzykiem zamazania charakterystycznych wzorów/układów w krajobrazie”.

³⁰ Taki termin, oparty na przekonaniu o zmianie typologii krajobrazu przez powierzchnię paneli fotowoltaicznych o powierzchni ponad 100 ha, szerzy poradnik metodyczny opracowany dla GDOŚ-u. zob. tamże, s. 43.

³¹ Antrop M., dz. cyt., s. 49.

³² Według Johanna Renesa dzielenie krajobrazów na „tradycyjne” i „nowoczesne” jest rażącym uproszczeniem. Por. Renes H., *European...*, dz. cyt., s. 132–139; Tenże, *Historic...*, dz. cyt., art. 2, s. 1–2.

³³ Proces klasyfikowania zabytków, określane jako „brzytwy w ręku szaleńca”, opisuje Jan Pruszyński. zob. Pruszyński J., dz. cyt., s. 204–205. Zob. także: Stankiewicz J., dz. cyt., s. 96–98.

³⁴ Donald J., *Imagining the Modern City*, University of Minnesota Press, Minnesota 1999, s. 17; za: Leśniakowska M., *Warszawa...*, dz. cyt., s. 98.

ganów decyzyjnych, inwestorów i użytkowników, co może zostać zniszczone jako pierwsze³⁵. W tym też kontekście audyt, nie ustalając kluczowych cech identyfikujących cały krajobraz, chroni tylko wybrane obszary jako „krajobrazy priorytetowe”, przez co powiela nieskuteczność form ochrony przyrody (brak otulin) i zabytków (brak stref ekspozycji). To właśnie w krajobraz codzienny, w którym mieszka większość społeczeństwa, mogą zostać „wypchnięte” przez audyt wszystkie najbardziej kontrowersyjne wizualnie inwestycje. Dotyczy to także krajobrazu folwarcznego o nierozpoznanym historycznie charakterze. Dawne wielkopowierzchniowe pola folwarczne, pozbawiane zieleni przydrożnej i śródpolnej, mogą stać się atrakcyjnym, a może i jedynym miejscem na lokalizację stref przemysłowych, turbin wiatrowych czy farm fotowoltaicznych. Historyczna peryferyjność wsi folwarcznych i folwarków, usytuowanych zwykle na skraju siedlisk wiejskich, będzie sprzyjać rozwojowi tych procesów. W dłuższej perspektywie czasowej może się okazać, że Polska podąża drogą Holandii, wyznaczając w istocie strefy reliktozo zachowanego krajobrazu. O ile przez cały okres PRL-u odłączano zabytkowe dwory od zespołów, o tyle teraz zespoły coraz skuteczniej zostają pozbawiane kontekstu przestrzennego przez otaczającą je zabudowę. Poszczególne elementy krajobrazu tylko pozornie zachowują swoją wartość, tracąc przy tym wartość poznawczą³⁶. Proces ten może być analogiczny do opisywanego przez Jeana Baudrillarda zabiegu tworzenia rezerwatów, które w rzeczywistości „tworzy się nie po to, by pamiętać, ale po to, by zapomnieć, ukryć, że to, co jest w rezerwacie, jest w zaniku lub nie żyje”³⁷. Słowa te nasuwają refleksję nad kierunkami polskiej praktyki w ochronie krajobrazu rolniczego, w tym roli i znaczenia reliktozo gospodarki folwarcznej.

Analiza dynamiki zmiany krajobrazu ziemi średzkiej dowiodła istnienia w nim wielu nawarstwień przestrzennych. Krajobraz folwarczny jest palimpsestem, któremu kształt nadała wielka własność ziemiska. Wielokrotne nakładanie się nowych elementów i w ostatnich dziesięcioleciach marginalizowanie już istniejących, wciąż nie zakłóciło skutecznie czytelności reliktozo gospodarki folwarcznej. Należy zatem przyznać rację, że krajobraz historyczny jest częścią krajobrazu współczesnego³⁸. Przeprowadzone badania na ziemi średzkiej ukazują zatem słuszność próby zastosowania w Polsce metody HLC z wykorzystaniem polskiego bagażu doświadczeń, jakim niewątpliwie jest metoda JARK. Metoda HLC, po którą w ostatnim czasie sięga coraz więcej krajów europejskich, uznaje, że częścią charakteru krajobrazu są także struktury własności majątkowej, krajobrazy komponowane i krajobrazy wokół obiektów wyrażających status władzy³⁹. Stąd na tak zidentyfikowany i zinterpretowany krajobraz, posiadający w Polsce wiele nawarstwień i przełomów, upoważnione byłoby nasunięcie aspektu wyróżników krajobrazowych w postaci śladów gospodarki folwarcznej, zgodnie z systemem *contesti figurativi di ville venete*. Wsparciem dla realizacji tego przedsięwzięcia mogłyby być istniejące już formy ochrony parku kulturowego i krajobrazu kulturowego. Taka postawa wiodłaby do ochrony krajobrazu, opierając się na zalecanej kombinacji kilku działań strategicznych, wykorzystywanych także z powodzeniem w regionie Veneto, tj. ochrony i utrzymania

■

³⁵ Pruszyński J., 1989. dz. cyt., s. 204–205.

³⁶ Przykładem są nie tylko budowle o wartościach zabytkowych, lecz także inne obiekty i ich zespoły składające się na zasób dziedzictwa kulturowego krajobrazu, jak układy ruralistyczne, zespoły zabudowań czy układy dróg. Zob. Lipińska B., *Ochrona...*, dz. cyt., s. 122–124.

³⁷ Jean Baudrillard, francuski socjolog i filozof kultury, opisywał przypadek celowo tworzonego rezerwatu dla Indian z pozbawieniem ich kontaktu z cywilizacją, a tym samym – jak sądzono – zapewnienia im szansy przetrwania. Analogię między tak pojmowanym rezerwatem a odbudowaną po II wojnie światowej warszawską starówką dostrzegła Marta Leśniakowska. Zob. Leśniakowska M., *Krajobraz...*, dz. cyt., s. 99, za: Baudrillard J., *L'échange symbolique et la mort*, Gallimard, Paryż 1976, s. 36.

³⁸ W opinii Hansa Renesa, dokonujące się obecnie modernizacje są jednymi z licznych choć radykalnych przekształceń krajobrazu. Por. Renes H., Centeri C., Kruse A., Kučera Z., *The Future of Traditional Landscapes. Discussions and Visions*, „Land” vol. 8, issue 6 (2019), s. 2–5; Por. Renes H., *Historic...*, dz. cyt., s. 1–11.

³⁹ Rippon S., dz. cyt.

istniejącego charakteru, wzmocnienia istniejącego charakteru poprzez wprowadzenie nowych elementów i funkcji, przywrócenia jego charakterystycznych cech (przy spełnieniu warunków potrzeby społecznej i opłacalności ekonomicznej), a także tworzenia nowych cech charakteru krajobrazu⁴⁰. Celem nie jest tworzenie stref ochrony dla pojedynczych obiektów, lecz stosowanie określonych narzędzi planistycznych do zachowania tożsamości całego krajobrazu otaczającego dany obiekt, wraz z zachowaniem i odtworzeniem rozpoznanych związków przestrzennych. Być może działania te powinny przyjąć charakter rekompozycji krajobrazu, o której pisano na początku lat 90. XX w. wobec wieloletnich zaniedbań, upadku kultury rolniczej i niekontrolowanej urbanizacji⁴¹.

Obecnie nie doszło do zmiany myślenia, jaka zaszła już w wielu krajach Europy Zachodniej, tj. do uznania, że ochrona pojedynczych obiektów i obszarów nie daje pozytywnych rezultatów, a ono kluczowe dla zmiany polskiego paradygmatu ochrony krajobrazu. Ze względu na konsekwentną realizację zapisów ustawy krajobrazowej, w tym opracowywane audyty krajobrazowe, promowanie działań opartych na metodzie HLC i wzorcu *contesto figurativo*, prawdopodobnie teraz mogą mieć miejsce jedynie jako inicjatywy oddolne, co z powodzeniem przeprowadzono w Veneto (Włochy) i Bawarii (Niemcy). Na tle powszechnej dyskusji o potrzebie ochrony zadrzewień sprzyjający jest nie tylko trend licznie remontowanych w ostatnich latach siedzib ziemiańskich, lecz także widok coraz częściej rewaloryzowanych parków. Model wielkopolskiej siedziby – tworzącej węzeł kompozycyjny historycznej struktury – może być istotnym elementem strategii ochrony współczesnego wymiaru krajobrazu folwarcznego, jego planowania i zarządzania nim. Tylko dogłębne zrozumienie historii krajobrazu może sprawić, że zarządzanie nim – oparte na wyborze między ochroną a rozwojem – zostanie zastąpione bardziej skutecznym „zarządzaniem zmianą”⁴². Wyzwaniem jest takie planowanie krajobrazu i zarządzanie nim, aby przyszłe zmiany nie zmarginalizowały lub nie usunęły jego charakteru. Kluczem do tworzenia zrównoważonego krajobrazu wydaje się stworzenie takiej struktury i organizacji przestrzeni rolniczej, która mogłaby funkcjonować we współczesnych realiach, wykorzystując historyczne formy – utrwalone w wielowiekowym procesie rozwoju – stabilne i harmonijnie związane z naturalnymi warunkami.

6.2. Podsumowanie

Krajobraz folwarczny ziemi średzkiej kształtował się przez wieki z różną dynamiką, – wypełniał się stopniowo złożoną treścią, a w konsekwencji stworzył wielowarstwowy palimpsest. Kolejne nawarstwiający się elementy, ich układ, wielkość, skala były w znaczącym stopniu sterowane przez właścicieli ziemskich. Procesy o różnej genezie i przebiegu ukształtowały sieć osadniczą i przestrzeń rolniczą ziemi średzkiej. Szczególne miejsce zajmują w niej folwarki, stanowiące relikty ważnej epoki. Wciąż jeszcze w powszechnej świadomości uwaga koncentruje się wyłącznie na fenomenie „dworu polskiego”, nie dostrzegając wartości krajobrazu folwarcznego jako niezwyklej struktury kulturowej i przestrzennej. Mimo obfitej literatury specjalistycznej nie doszło do przewartościowania, ale i samego wzrostu społecznej świadomości na temat całej struktury krajobrazu folwarcznego. Termin „majątek ziemski” został zredukowany do siedziby ziemiańskiej jako najważniejszego elementu tradycji i kultury ziemiańskiej, będącej przedmiotem nostalgicznej tęsknoty za „dawnym światem”. Często utrudnia to

■

⁴⁰ Swanwick C., dz. cyt., s. 53; za: Raszeja E., *Ochrona...*, dz. cyt., s. 155.

⁴¹ Koncepcję rekompozycji krajobrazu folwarcznego wstępnie nakreśliła Dorota Grudniewicz. Naprzeciw negatywnym przeobrażeniom krajobrazu rolniczego miały stać zasady kompozycji krajobrazu utworzonego przez warstwę ziemiańską. Zob. Grudniewicz D., dz. cyt.

⁴² Por. Renes H., *European...*, dz. cyt., s. 132–139; tenże, *Historic...*, dz. cyt., s. 1–2.

dostrzeganie pozostałych elementów tej niegdyś spójnej całości. Epoka historyczna, w której tworzony był krajobraz folwarczny, jest zamknięta, lecz nie oznacza to, że sam krajobraz należy do przeszłości. Elementy i formy identyfikujące krajobraz folwarczny są w nim nadal obecne i tworzą jego tożsamość wraz z innymi elementami i układami pochodzącymi z innych czasów. Niemożliwe i bezcelowe okazuje się jego odtworzenie – istotniejsze w tym kontekście wydają się uczytelnienie jego struktury i wzmocnienie cech świadczących o tożsamości miejsca. Przeprowadzone badania pozwoliły stwierdzić, jak bogaty i zróżnicowany jest krajobraz ziemi średzkiej. Analiza dynamiki zmian krajobrazu folwarcznego pozwoliła na wyróżnienie okresów intensywnych zmian i większej stabilności. Powtarzalność, zagęszczenie i różnorodność wzorów przestrzennych budują niezwykłą specyfikę tego obszaru.

Ludzie XXI w. w wyniku zmian kulturowych, politycznych i gospodarczych nie identyfikują się z krajobrazem, który zamieszkują, nie rozumieją go, jego struktura i treść nie są dla nich czytelne. Problem pogarsza stopniowa destrukcja istniejących jeszcze reliktyw gospodarki folwarcznej i marginalizowanie ich znaczenia dla kultury. Z pewnością ważne jest ciągłe pogłębianie wiedzy w tym zakresie, także wśród rolników, dla których – jako spadkobierców dawnych ziemian – istotne są użyteczność i racjonalność krajobrazu rolniczego. Właściwa identyfikacja i interpretacja struktury krajobrazu pozwala uznać relikty gospodarki folwarcznej za ważny element dziedzictwa kultury. W odpowiedzi na dynamiczne i niekontrolowane zmiany krajobrazu, prowadzące do bezpowrotnych strat, należy podjąć skuteczne działania ochronne o charakterze aktywnym, zintegrowane z planowaniem przestrzennym i zrównoważonym zarządzaniem przestrzenią rolniczą.

Zrozumienie historycznego charakteru krajobrazu stanowi podstawę jego ochrony. W wyniku badań przeprowadzonych na obszarze ziemi średzkiej uzyskano cenną wiedzę na temat krajobrazu folwarcznego – jego kształtowania, funkcjonowania, komponowania, zarządzania nim czy zmieniających się relacji z wiejską siecią osadniczą. Zrozumienie zachowanych form krajobrazu oraz ocena ich trwałości były możliwe jedynie w kontekście historycznych procesów o różnej genezie i różnym zasięgu. Takie podejście jest niezbędne dla tworzenia strategii ochrony aktywnej krajobrazu folwarcznego, strategii osadzonych we współczesnych realiach, wykorzystujących najnowsze idee i zdobycze, wyposażonych w wiedzę i skuteczne narzędzia do odpowiedniego planowania krajobrazu i zarządzania nim.

Streszczenie

Folwark to jeden z najbardziej znaczących i wyróżniających się elementów polskiego krajobrazu rolniczego. W okresie feudalizmu, a następnie kapitalizmu, podlegał różnym procesom polityczno-gospodarczym. Funkcjonowanie folwarku wpływało na powstawanie i kształtowanie się specyficznych form architektonicznych i układów przestrzennych o różnych charakterach i stopniach trwałości. Wprowadzony w roku 1944 w Polsce dekret o reformie rolnej zapoczątkował stopniowy upadek warstwy ziemiańskiej, wyrażający się nie tylko w sferze politycznej, społecznej, ekonomicznej i kulturowej, lecz także w wymiarze przestrzennym. Dawne podstawy funkcjonowania majątków ziemskich uległy zasadniczej zmianie, przy czym współczesny krajobraz nadal zawiera w sobie pozostałości minionych okresów. Całościowa analiza zjawiska dworu polskiego pozwala dostrzec jego podstawowe składniki: zabudowę folwarczną, założenia parkowe, zadrzewienia śródpolne oraz – wielokrotnie przewyższającą je powierzchniowo – przestrzeń rolniczą, stanowiącą źródło kultury „przywiązanej” do ziemi. Dla pełnego zrozumienia tego złożonego zjawiska kulturowego i krajobrazowego badania muszą wychodzić poza dobrze już znane i ograniczone ramy, ograniczające zwykle problem do analizy poszczególnych form. Relikty majątków ziemskich należy traktować jako elementy historycznej przestrzeni kulturowej, natomiast dystans czasowy pozwala na obiektywne badania przestrzennego wymiaru gospodarki folwarcznej.

Przedmiotem badań jest krajobraz folwarczny, postrzegany w pracy z dwóch perspektyw badawczych. W pierwszym spojrzeniu krajobraz interpretuje się jako pewną strukturę składającą się

z zespołów ziemskich i folwarcznych, folwarków samotnicznych, przestrzeni rolniczej oraz relacji przestrzenno-krajobrazowych wiążących je wszystkie. W drugiej perspektywie specyfikę przestrzeni – ukształtowanej w wyniku wielowiekowego rozwoju gospodarki folwarcznej – utożsamia się z historycznym charakterem krajobrazu, który określa tożsamość danego obszaru. Jako obszar badań przyjęto ziemię średzką, jednostkę historyczno-geograficzną, położoną w centralnej części Wielkopolski, na wschód od Poznania. Jest to teren o stosunkowo dużej powierzchni, którego granice pokrywają się z granicami obszaru spójnego pod względem historycznym. W krajobrazie ziemi średzkiej dominuje płaskie ukształtowanie terenu, zasadniczy brak większych zbiorników wodnych oraz – na przeważającej części obszaru – mała lesistość. W jego obrębie znajduje się duże zagęszczenie dawnych siedzib ziemiańskich, stanowiących ośrodki majątków ziemskich średniej wielkości i istniejących do II wojny światowej.

Za cel pracy przyjęto analizę organizacji przestrzennej ziemi średzkiej oraz identyfikację charakteru krajobrazu, będącego reliktem gospodarki folwarcznej, ocenę trwałości i spójności historycznych struktur krajobrazu folwarcznego we współczesnej przestrzeni, a także wskazanie cech, które należy zachować dla kształtowania na tym obszarze zrównoważonego krajobrazu rolniczego. W pracy postawiono tezę, według której struktura przestrzenna ziemi średzkiej – ukształtowana przez gospodarkę folwarczną – stanowi jej trwały i czytelny wyróżnik krajobrazowy, który powinien być uwzględniony w planowaniu i zarządzaniu przestrzenią rolniczą.

W pierwszej kolejności badania objęły rozpoznanie biografii krajobrazu. Ustalono genezę gospodarki folwarcznej oraz przeanalizowano rozwój folwarku szlacheckiego. Szczególną uwagę zwrócono na czynniki naturalne, które wpłynęły na charakter krajobrazu, oraz czynniki antropogeniczne, które w różnym stopniu go przekształcały. Zbadano interakcję między człowiekiem a naturą w krajobrazie rolniczym pod kątem możliwości ingerencji gospodarki folwarcznej w środowisko przyrodnicze, a także wpływu modelu rolnictwa na strukturę krajobrazu. Etap identyfikacji i interpretacji krajobrazu rozpoczęto od ustalenia roli i znaczenia folwarku w strukturze osadniczej ziemi średzkiej. Wnioski dotyczące wpływu folwarku na organizację przestrzenną tego obszaru posłużyły do spojrzenia na krajobraz folwarczny jako na „krajobraz pracujący” sterowany przez wielką własność ziemską. W tym celu przeanalizowano modyfikacje struktury własnościowej. Szczegółowymi badaniami objęto powiązania przestrzenne między siedzibą a założeniem folwarcznym i parkowym. Celem przeprowadzonej oceny było wydobycie specyfiki ziemi średzkiej. Ocena ta nie miała charakteru wartościującego, a raczej była diagnozą opartą na wieloaspektowym rozpoznaniu i interpretacji cech krajobrazu. Przeprowadzone badania na ziemi średzkiej umożliwiły odczytanie struktury krajobrazu tego obszaru jako palimpsestu, w którym niegdyś ukształtowane przez gospodarkę folwarczną elementy nadal decydują o współczesnym charakterze tego obszaru. Korzystając z wybranych polskich i europejskich metod badań tożsamości krajobrazu, stworzono autorski aparat badawczy służący identyfikacji i ocenie stanu zachowania krajobrazu folwarcznego. Jego historyczna struktura, bazująca na śladach kultury folwarcznej, może stać się przyczynkiem do podjęcia dyskusji nad współczesnym zarządzaniem krajobrazem rolniczym i jego planowaniem, aby zachować bądź przywrócić jego tożsamość.

Abstract

A manor is one of the most significant and distinctive elements of the Polish agricultural landscape. During feudalism, and then capitalism was subject to various political and economic processes. The functioning of a manor has influenced the formation and shape of specific architectural forms and spatial systems of various nature and varying degrees of durability. Introduced in Poland In 1944, a decree on agricultural reform initiated a gradual collapse of the landland layer, expressed not only in the political, social, economic and cultural sphere, but also in the spatial dimension. The old

bases of the functioning of the Earths have undergone a fundamental change, and the contemporary landscape still contains residual periods. A comprehensive analysis of the phenomenon of the „Polish landed estate” allows to see its essential ingredients: farm buildings, park layouts, buffer strips and, many times surpassing its surface - agricultural area, constituting a source of culture „attached” to Earth. For the full knowledge of this complex cultural and landscape phenomenon, the study must go beyond the well-known and limited framework, which will usually reduce the problem to an analysis of individual forms. Relics of the estate should be treated as elements of historical cultural space. Time distance allows for objective testing of a spatial dimension of the manorial economy.

The subject of the study is a farm landscape, which shall be perceived from two perspectives. On the one hand, the landscape is interpreted as a certain structure consisting of complexes (landed and manorial), solitary farms, agricultural areas and a system of entwined spatial-landscape relations. From the second perspective, the specifics of space shaped as a result of the centuries-old development of the manorial economy are identified with the historical character of the landscape, which determines the identity of the area. The land of Środa, a historical and geographical unit, located in the central part of Wielkopolska, east of Poznań has been adopted as the research area. It is an area with a relatively large surface, whose borders are coherent with a historically cohesive region. The landscape of the land of Środa is dominated by flat terrain, a fundamental lack of larger water reservoirs and predominantly small woods. Within it there is a large density of former manors constituting centres of medium-sized land properties, existing until World War II.

The purpose of the study is to analyse the spatial organisation of the land of Środa and identify the nature of the landscape being the relic of the manorial economy, assess the durability and coherence of historical manorial landscape structures in contemporary space, as well as to indicate features to be maintained in order to shape sustainable agricultural landscape in this area. The study presents a thesis that spatial structure of the land of Środa shaped by the manorial economy is its lasting and clear landscape distinguisher, which should be included in planning and managing the agricultural space.

Research includes the diagnosis of landscape biography in the first place. The genesis of the manorial economy was established and the development of the manor farm was analysed. Particular attention was paid to natural factors that influenced the nature of the landscape and anthropogenic factors that transformed it to a varying degree. Interaction between man and nature in the agricultural landscape was examined in terms of a possibility of interference of a manorial economy with the natural environment, as well as the impact of the agricultural model on the landscape structure. The stage of landscape identification and interpretation started from determining the role and importance of the manor in the settlement structure of the Środa land. Conclusions regarding the influence of the manor on the spatial organisation of the Środa land were used to approach the manor landscape as a „working landscape” controlled by great estate. To this end, modifications of the ownership structure were analysed. Detailed studies were carried out with respect to spatial connections between the manor house and the manorial and park layout. The purpose of the evaluation was to extract the specifics of the Środa land. The assessment was not of an evaluative character, it was rather a diagnosis based on a multi-faceted recognition and interpretation of landscape features.

Research carried out with reference to the land of Środa enabled to interpret the structure of the land of Środa landscape as a palimpsest, in which elements formed once by the manorial economy still decide on the contemporary character of this area. The use of selected Polish and European landscape identity testing methods allowed to create, for the purpose of the present study, a research apparatus for identification and assessment of the condition of the manorial landscape. Its historic structure based on traces of manorial culture can be a contribution to discussing contemporary management and planning of an agricultural landscape in order to preserve or restore its identity.

Podziękowania

Składam serdeczne podziękowania mojej promotorce pracy doktorskiej – Pani Profesor Uniwersytetu Artystycznego w Poznaniu, dr hab. inż. arch. Elżbiecie Raszei. Dziękuję za licznie przeprowadzone dyskusje i pomoc w poszukiwaniu rozwiązań problemów badawczych. Przede wszystkim jednak dziękuję za cierpliwość i wyrozumiałość. Podczas tych kilku ostatnich lat, nawet po dłuższych przerwach mojej nieobecności, zawsze mogłem odczuć, że to, co robię, ma sens i jest warte kontynuacji.

W sposób szczególny chciałbym podziękować Rodzicom, Janinie i Piotrowi, za nieustanne wsparcie na całej mojej drodze edukacji, od szkoły podstawowej aż do teraz, kiedy to publikuję wyniki mojej pracy naukowej. Chciałbym podziękować swojemu Bratu Arkadiuszowi za przejrzanie niemal gotowej pracy doktorskiej i wyłapanie błędów, których nie byłem w stanie dostrzec podczas jej nerwowego dopracowywania.

Dziękuję Przyjacielowi Sławkowi Pawłowskiemu za liczne rozmowy, podczas których przez kilka lat zamęczałem Go wieloma fascynującymi odkryciami – dziękuję za wiarę w to, że się uda.

Dziękuję recenzentom pracy doktorskiej – Pani Profesor Uniwersytetu Przyrodniczego we Wrocławiu, dr hab. inż. arch. Irenie Niedźwieckiej-Filipiak oraz Panu Profesorowi Politechniki Śląskiej, dr hab. inż. arch. Krzysztofowi Rostańskiemu – za podjęty trud w zapoznaniu się z wynikami moich badań. Przedstawione w recenzjach uwagi przyczyniły się do zwiększenia wartości naukowej ostatecznie opublikowanego tekstu.

Wyrażam wdzięczność Dyrekcji Narodowego Instytutu Dziedzictwa, w tym przede wszystkim Pani Dyrektor dr hab. Katarzynie Zalaśńskiej oraz Pani Dyrektor dr Annie Czerwińskiej-Walczak za możliwość opublikowania mojej pracy doktorskiej.

Bibliografia

Literatura przedmiotu i opracowania źródłowe

- Aftanazy R., *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej*, t. I–II, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1991–1997.
- Agnoletti M., *Introduction: Framing the Issue – a Trans-disciplinary Reflection on Cultural Landscapes*, [w:] *The Conservation of Cultural Landscapes*, red. Agnoletti M., Centre for Agriculture and Bioscience International, Londyn 2006.
- Aigner Ch.P., *Budownictwo wiejskie z cegły glino-suszoney z plantami chałup wiejskich stosownie do gospodarstwa narodowego*, Drukarnia Piotra Zawadzkiego, Warszawa 1791.
- Akińcza M., *Rola świadomie kształtowanej zieleni wielkiej własności ziemskiej na przykładzie wybranych obiektów z obszaru Warmii, Mazur i Powiśla*, maszynopis pracy doktorskiej, Uniwersytet Warmińsko-Mazurski, Olsztyn 2015.
- Aleksandrowicz J., *Encyklopedia rolnicza*, t. 3, Muzeum Rolnictwa i Przemysłu, Warszawa 1894.
- Antrop M., *Balancing Heritage and Innovation – the Landscape Perspectives*, „Bulletin de la Société Géographique de Liège” vol. 69 (2017).
- Antrop M., *The concept of traditional landscapes as a base for landscape evaluation and planning. The example of Flanders Region*, „Landscape and Urban Planning” vol. 38, issue 1 (1997).
- Antrop M., Van Eetvelde V., *Landscape perspectives. The holistic nature of landscape*, „Landscape Series” vol. 23, Springer Science+Business Media, Dordrecht 2017.
- Antrop M., *Why landscapes of the past are important for the future*, „Landscape and Urban Planning” vol. 70, issue 1 (2005).
- Arabas-Piotrowska E. i in., *Opracowanie ekofizjograficzne podstawowe dla województwa wielkopolskiego*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań 2015.
- Architektura niedostrzegana. Budownictwo folwarczne Wielkopolski*, Muzeum Narodowe Rolnictwa i Przemysłu Rolno-Spożywczego w Szreniawie, Poznań 1994.
- Aston M., *Interpreting the landscape. Landscape archeology and local history*, Routledge, Londyn–Nowy Jork 2002.
- Austad I., *The future of traditional agriculture landscapes: retaining desirable qualities*, [w:] *From Landscape Ecology to Landscape Science*, red. Klijn J., Vos W., Kluwer Academic Publishers, WLO, Wageningen 2000.
- Baldan S., *Contesti paesaggistici delle ville di Andrea Palladio. Atlante cartografico*, Bertato, Wenecja 2017.
- Balińska G., *Obiekty przemysłu dworskiego w krajobrazie rezydencji ziemiańskiej*, [w:] *Dwór polski. Zjawisko historyczne i kulturowe*, red. Sieradzka A., Stowarzyszenie Historyków Sztuki, Kielce 2004.
- Balińska G., *Racot. Przemiany i zagrożenia zespołów podworskich*, Oficyna Wydawnicza Politechniki Wrocławskiej, Wrocław 1996.

- Baraniewski W., Jaroszewski T., *Marzenie o białym dworze. Rozważania o pałacach i dworach powstałych na Mazowszu w dwudziestoleciu międzywojennym*, [w:] *Dwór polski w XIX wieku. Zjawisko historyczne i kulturowe*, red. Hrankowska T., Stowarzyszenie Historyków Sztuki, Warszawa 1995.
- Baranowska-Janota M., Marcinek R., Myczkowski Z., *Czerwona Księga Krajobrazu Polski*, oprac. na zlecenie Ministerstwa Środowiska, Kraków 2004.
- Baranowski B., *Polska karczma, restauracja, kawiarnia*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1979.
- Baudrillard J., *L'échange symbolique et la mort*, Gallimard, Paryż 1976.
- Bielecka J., *Instrukcje gospodarcze dla majątków wielkopolskich w pierwszej połowie XIX wieku*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Poznań 1959.
- Biocultural diversity in Europe*, red. Agnoletti M., Emanuelli F., Springer International Publishing, „Environmental History” vol. 5, Nowy Jork 2005.
- Bobrowicz J.N., Plater L.A., *Opisanie historyczno-statystyczne Wielkiego Księztwa Poznańskiego*, Księgarnia Zagraniczna, Lipsk 1846.
- Bogdanowski J., *Dwór i krajobraz w drugiej połowie XIX wieku*, [w:] *Dwór polski w XIX wieku. Zjawisko historyczne i kulturowe*, red. Gogut A., Stowarzyszenie Historyków Sztuki, Warszawa 1990.
- Bogdanowski J., *Kompozycja i planowanie w architekturze krajobrazu*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Kraków 1976.
- Bogdanowski J., Łuczyńska-Bruzda M., Novák Z., *Architektura krajobrazu*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa–Kraków 1979.
- Bogdanowski J., *Metoda jednostek i wewnątrz architektoniczno-krajobrazowych (JARK-WAK) w studiach i projektowaniu*, Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, Kraków 1999.
- Bogdanowski J., *Park dworski i krajobraz kulturowy w okresie międzywojennym*, [w:] *Dwór polski w XIX wieku. Zjawisko historyczne i kulturowe*, red. Baranowski J., Stowarzyszenie Historyków Sztuki, Warszawa 1992.
- Bogdanowski J., *Podkrakowskie założenia dworskie w świetle planów katastralnych (1848)*, [w:] *Dwór polski w XIX wieku. Zjawisko historyczne i kulturowe*, red. Hrankowska T., Stowarzyszenie Historyków Sztuki, Warszawa 1995.
- Bogdanowski J., *Projekt standardowego opracowania problematyki ochrony wartości kulturowego krajobrazu i środowiska w studium do planu i w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego*, Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu, „Studia i Materiały – Krajobrazy” nr 12 (24), Warszawa 1996.
- Böhm A., *Skuteczność istniejących w Polsce instrumentów prawnych*, „Czasopismo Techniczne” t. 1–A, Kraków 2008.
- Böhm A., Zachariasz A., *Architektura krajobrazu i sztuka ogrodowa. ilustrowany słownik angielsko-polski*, t. 1–3, Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu, Narodowa Instytucja Kultury, Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków, Warszawa 1997–2005.
- Bonenberg W., *Realizacyjne problemy naprawy krajobrazu na obszarach chronionych Wielkopolski*, [w:] *V Konferencja Naukowa. Kierunki planowania przestrzennego i architektury współczesnej wsi*, red. Czarnecki W., Wydawnictwo Politechniki Białostockiej, Białystok 1992.
- Borawski W., *Projektowanie budynków mieszkalnych*, Książnica Polska, Towarzystwo Nauczycieli Szkół Wyższych, Lwów–Warszawa 1923.
- Borgnis J.A., *Traité élémentaire de construction appliquée à l'architecture civile*, vol. 1–3, Bachelier, Paryż 1823.
- Borowiak S., *Dwór a wieś folwarczna w Poznańskim w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku*, Wydawnictwo Nauka i Innowacje, Poznań 2020.

- Borowski S., *Rolnictwo; Rozwój rolnictwa; Stosunki społeczno-gospodarcze*, [w:] *Dzieje Wielkopolski*, t. 2, red. Jakóbczyk W., Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1973.
- Borowski S., *Rozwarstwienie wsi wielkopolskiej w latach 1807–1914. Studium statystyczne nad społecznymi i ekonomicznymi następstwami włączenia wsi w orbitę rynku*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Poznań 1962.
- Borowski S., *Rozwój mechanizacji pracy w rolnictwie Wielkopolski w latach 1890–1918*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” t. 19, Warszawa 1958.
- Borsa T., *Dwory ordynacji w Polsce XX wieku*, [w:] *Dwór polski. Zjawisko historyczne i kulturowe*, red. Sieradzka A., Stowarzyszenie Historyków Sztuki, Warszawa 2004.
- Borsa T., *Założenia rezydencjonalne nad rzeką Wartą – studium układów przestrzennych*, [w:] *Dwór polski w XIX wieku. Zjawisko historyczne i kulturowe*, red. Hrankowska T., Stowarzyszenie Historyków Sztuki, Warszawa 1995.
- Bosshard A., *A methodology and terminology of sustainability assessment and its perspectives for rural planning*, „Agriculture, Ecosystems & Environment” vol. 77, issues 1–2 (2000).
- Bowler P.J., *Historia nauk o środowisku*, tłum. Popiołek J., Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2007.
- Brzezowski W., *Dziedzictwo zapoznane. o traktach ogrodniczych w Bibliotece Uniwersyteckiej we Wrocławiu*, [w:] *Założenia rezydencjonalno-ogrodowe. Dziedzictwo narodu polskiego*, red. Mitkowska A., Mirek Z., Hodor K., Instytut Botaniki im. W. Szafera, Polska Akademia Nauk, Kraków 2008.
- Brzozowski S., *Polskie rolnictwo w XIX wieku*, [w:] *Dziedzictwo. Ziemianie polscy i udział ich w życiu narodu*, red. Chrzanowski T., Wydawnictwo Znak, Kraków 1996.
- Bürgi M., Hersperger A., Schneeberger N., *Driving forces of landscape change – current and new directions*, „Landscape Ecology” vol. 19, issue 8 (2004).
- Burszta J., *Od osady słowiańskiej do wsi współczesnej. O tworzeniu się krajobrazu osadniczego ziem polskich i rozplanowań wsi*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1958.
- Burszta J., *Osadnictwo i kształty wsi*, [w:] *Kultura ludowa Wielkopolski*, t. 1, red. Burszta J., Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1960.
- Canter D., *The Psychology of Place*, [w:] *The Architectural Press*, Londyn 1977.
- Chabiera A. i in., *Dziedzictwo kulturowe w badaniach*, t. 1, Narodowy Instytut Kultury, Uniwersytet Jagielloński, Warszawa–Kraków 2017.
- Chabiera A. i in., *Rozwój lokalny i strategiczne zarządzanie rozwojem gminy w oparciu o dziedzictwo kulturowe*, Narodowy Instytut Dziedzictwa, Warszawa 2021.
- Chilczuk M., *Osadnictwo wiejskie Polski. Formy i układy przestrzenne*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1970.
- Chłapowski D., *O rolnictwie*, Księgarnia J. K. Żupańskiego, Poznań 1852.
- Chłapowski D., *Sprawy ziemiaństwa polskiego*, Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu, „Studia i Materiały – Krajobrazy” nr 6, Warszawa 1993.
- Chwalibóg K., Wolski P., *To co ważne dla przeciwdziałania destrukcji krajobrazu*, [w:] *Krajobraz kulturowo-przyrodniczy z perspektywy społecznej*, red. Ratajski S., Ziółkowski M., Polski Komitet do spraw UNESCO, Narodowe Centrum Kultury, Warszawa 2015.
- Cichoń P., *„Kolumnowym portykiem zdobione”. Antropologiczna opowieść o toposie dworu*, [w:] *Dwór. Ponowoczesne przygody idei i formy*, red. Cichoń P., Latocha S., Instytut Etnologii i Antropologii Kulturowej uŁ, Łódź 2016.
- Clark J., Darlington J., Fairclough G., *Using Historic Landscape Characterisation. English Heritage’s review of HLC Applications 2002–03*, English Heritage & Lancashire Council, Londyn 2004.
- Coeterier J.F., *Dominant attributes in the perception and evaluation of the Dutch Landscape*, „Landscape and Urban Planning” vol. 34, issue 1 (1996).

- Cosgrove D., *Social Formation and Symbolic Landscape*, University of Wisconsin Press, Madison 1984.
- Crawford O.G.S., *Archaeology in the Field*, Phoenix House Ltd., Londyn 1953.
- Cürk L., *Kurzgefasstes Statistisches Handbuch der Provinz Posen*, Louis Merzbach, Poznań 1865.
- Czartoryska I., *Mysli różne o sposobie zakładania ogrodów*, drukiem Wilhelma Bogumiła Korna, Wrocław 1805.
- Czartoryski Z., *O stylu krajowym w budownictwie wiejskim*, Księgarnia J.K. Żupańskiego, Poznań 1896.
- Ćwiertak E., *Założenia dworskie w krajobrazie kulturowym dorzecza Kamiennej*, [w:] *Dwór polski w XIX wieku. Zjawisko historyczne i kulturowe*, red. Hrankowska T., Stowarzyszenie Historyków Sztuki, Warszawa 1995.
- Ćwiertak E., *Założenia dworsko-folwarczne w krajobrazie kulturowo-przyrodniczym powiatu stopnickiego w XIX wieku*, [w:] *Dwór polski. Zjawisko historyczne i kulturowe*, red. Sieradzka A., Stowarzyszenie Historyków Sztuki, Warszawa 2004.
- Darvill T., *Landscapes and the archaeologist*, [w:] *Making English Landscapes. Changing Perspectives*, red. Barker K., Darvill T., University of Bournemouth, Oxbow, Oxford 1997.
- Decker W. i in., *Verzeichniss sämtlicher Ortschaften des Regierungs-Bezirks Posen. mit einer kurzen geographisch-statistischen Uebersicht desselben*, W. Decker & Comp. – Königliche Hofbuchdrucker, Poznań 1845.
- Deresiewicz J., *Materiały do dziejów chłopca wielkopolskiego w drugiej połowie XVIII wieku*, t. 1–3, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław 1956–1957.
- Deresiewicz J., *Ziemia wrzesińska. Przeszość i teraźniejszość*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa–Poznań 1978.
- Di Castri F., Hansen A., *The environment and development crises as determinants of landscape dynamics*, [w:] *Landscape boundaries. Consequences for biotic diversity and ecological flows*, red. Hansen A., Di Castri F., Springer-Verlag, Nowy Jork 1992.
- Długopolski E., *Inwentarz dóbr i dochodów biskupów poznańskich z roku 1564*, Polska Akademia Umiejętności, Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 1938.
- Dobrowolska M., *Dynamika krajobrazu kulturalnego*, „Przegląd Geograficzny” t. 21, z. 3–4, Warszawa 1948.
- Dolczewska A., *Projekty pałacu Mańkowskich w Żrenicy*, „Pamiętnik Biblioteki Kórnickiej” z. 27, Poznań 2005.
- Donald J., *Imagining the Modern City*, University of Minnesota Press, Minnesota 1999.
- Drożdż-Szczybura M., *O wyrazie architektonicznym budynków inwentarskich. Od kraalu do farmy pionowej*, Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, Kraków 2011.
- Dubos R., *Pochwała różnorodności*, tłum. Krasieńska E., Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1986.
- Dudkiewicz M., *Historia architektury rezydencjonalnej Lubelszczyzny i towarzysząca jej zielen kompowana w świetle dawnych wydawnictw*, „Acta Scientiarum Polonorum. Formatio Circumlectus” t. 11 (4), Kraków 2012.
- Dudzińska A., Szpakowska B., Szumigala P., *Zbiorniki i ciek wodne w krajobrazie rolniczym*, „Więś i Rolnictwo” nr 2 (171), Warszawa 2016.
- Dumnicki J., *Spichlerze polskie*, Arkady, Warszawa 1987.
- Durczykiewicz L., *Dwory polskie w Wielkim Księstwie Poznańskim*, nakładem autora, Poznań 1912.
- Dwór. Dwór polski w starej fotografii*, red. i oprac. Lewicka-Depta Z., Ostrowski J., Wydawnictwo BOSZ, Olszanica 2007.
- Dyskusja*, oprac. Lipowicz W., „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki. Teoria i historia” t. 24, nr 4, Warszawa 1979.

- Dzieje Wielkopolski*, t. 1, red. Topolski J., Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1969.
- Dzieje Wielkopolski*, t. 2, red. Jakóbczyk W., Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1973.
- Dzun W., *Państwowe gospodarstwa rolne w procesie przemian systemowych w Polsce*, Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa Polska Akademia Nauk, Warszawa 2005.
- Dzun W., *Państwowe gospodarstwa rolne w rolnictwie polskim w latach 1944–1990*, Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa Polska Akademia Nauk, Warszawa 1991.
- Elementarna nauka historii ojczystej i powszechnej*, t. 1, cz. 2, oprac. Bobek P., Towarzystwo Domu Narodowego, Cieszyn 1929.
- Estate Landscapes in Northern Europe*, red. Finch J., Dyrmann K., Frausing M., Aarhus Universitetsforlag, Aarhus North 2019.
- European landscape character areas. typologies, cartography and indicators for the assessment of sustainable landscapes*, red. Wascher D.M., Landscape Europe, Wageningen 2005.
- Fabijańska-Żurawska T., *Pomocnicze budynki rezydencji. Stajnie, wozownie, ujeżdżalnie*, [w:] *Architektura rezydencjonalna historycznej Małopolski*, red. Hrankowska T., Stowarzyszenie Historyków Sztuki, Łańcut 1982.
- Fairclough G., „*The Long Chain*”. *Archaeology, Historical Landscape Characterization and Time Depth in the Landscape*, [w:] *Landscape interfaces. Cultural heritage in changing landscapes*, red. Palang H., Fry G., Springer-Science+Business Media, „Landscape Series” vol. 1, Dordrecht 2003.
- Fairclough G., Macinnes L., *Understanding Historic Landscape Character (Topic paper 5)*, [w:] *Landscape Character Assessment. guidance for England and Scotland*, Countryside Agency, Scottish Natural Heritage 2002.
- Fedorowicz, J., Konopińska, J., *Marianna i róże. Życie codzienne w Wielkopolsce w latach 1890–1914 z tradycji rodzinnej*, Wydawnictwo Zysk i S-ka, Poznań 2008.
- Ferrario V., *Agropolitana. Dispersed city and agricultural spaces in Veneto region (Italy)*, [w:] *Urbanism Beyond Neoliberalism. The 4th International Conference of the International Forum on Urbanism*, red. Qu L. i in., International Forum on Urbanism, Amsterdam–Delft 2009.
- Figlus T., *Rozłogi jako struktura hierarchiczna krajobrazu kulturowego wsi. Próba uściślenia pojęć i typologii morfologicznej*, [w:] *Geografia historyczna jako determinanta nauk humanistycznych*, red. Kulesza M., Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa im. Witelona w Legnicy, Katedra Geografii Politycznej i Studiów Regionalnych Uniwersytetu Łódzkiego, Legnica–Łódź 2009.
- Figlus T., *The Past and Present of Historical Morphology of Rural and Urban Forms in Poland*, „*Studia Geohistorica*” nr 6, Warszawa 2018.
- Figlus T., *Typy morfogenetyczne wsi w środkowej Polsce*, „*Studia Geohistorica*” nr 4, Warszawa 2016.
- Figlus T., *Układy przestrzenne wsi folwarcznych w Polsce. Typy morfogenetyczne i ochrona dziedzictwa ruralistycznego*, [w:] *Rozwój zrównoważony regionów Polski*, red. Wysota W. i in., Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2011.
- Figlus T., *Wybrane aspekty teoretyczne identyfikacji i waloryzacji układów ruralistycznych w Polsce*, „*Studia Obszarów Wiejskich*” t. 49, Warszawa 2018.
- Figlus T., *Wybrane zagadnienia morfogenetyczne owalnic w Polsce Środkowej*, t. 2, [w:] *Współczesne zagadnienia, problemy i wyzwania w badaniach geograficznych*, red. Wiskulski T., Pilarski M., Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2013.
- Fischer J., Hartel T., Kuemmerle T., *Conservation policy in traditional farming landscapes*, „*Conservation Letters*” vol. 5, issue 3 (2012).
- Frydryczak B., *Krajobraz. Od estetyki „the picturesque” do doświadczenia topograficznego*, Wydawnictwo Polskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, Poznań 2013.
- Gallo D., Zanetti P., *Paesaggi agrari della pianura veneta*, Veneto Agricoltura, Azienda Regionale per i Settori Agricolo, Forestale ed Agroalimentare, Mestrino 2014.

- Gałecka A., Szczepańska M., Wilkaniec A., de Mezer E., *Aspekty kulturowe, kompozycyjne i percepcyjne w opracowaniach dotyczących identyfikacji charakteru krajobrazu na poziomie lokalnym*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Geographica Socio-Oeconomica” nr 33, Łódź 2018.
- Gąsiorowski A., *Krajobraz naturalny i rozwój osadnictwa. Organizacja społeczna i rozwój gospodarstwa wiejskiego; Podziały terytorialne i zarząd wewnętrzny*, [w:] *Dzieje Wielkopolski*, t. 1, red. Topolski J., Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1969.
- Germundsson T., *The landscape of Vittskövle estate — at the crossroads of feudalism and modernity*, [w:] *European rural landscapes. Persistence and change in a globalising environment*, red. Palang H. i in., Springer Science+Business Media, Dordrecht 2004.
- Gieszczyńska-Nowacka K. i in., *Seweryn Mielżyński 1804–1872*, Muzeum Narodowe w Poznaniu, Poznań 2018.
- Gizycki F.K., *Budownictwo zastosowane do potrzeb ziemianina polskiego*, t. 1–2, nakładem N. Glücksberga, Warszawa 1829.
- Gizycki F.K., *O przyozdobieniu siedlisk wiejskich. Rzecz zastosowana do Polski*, t. 1–3, nakładem N. Glücksberga, Warszawa 1827–1829.
- Gloger Z., *Budownictwo drzewne i wyroby z drzewa w dawnej Polsce*, t. 1, druk Wł. Łazarskiego, Warszawa 1907.
- Głowacki J., *Mała encyklopedia rolnicza*, Państwowe Wydawnictwo Rolnicze i Leśne, Warszawa 1964.
- Gołaski J., *Atlas rozmieszczenia młynów wodnych w dorzeczach Warty, Brdy i części Baryczy w okresie 1790–1960*, cz. 1, Wydawnictwo Akademii Rolniczej w Poznaniu, Poznań 1980.
- Gołaski J., *Technika rozgraniczania dóbr ziemskich w końcu XVI i XVII wieku w świetle poznańskich ksiąg podkomorskich*, „Przegląd Geograficzny” t. 11–12, Warszawa 1959.
- Gomolec L., *Ziemia Średzka przed stu laty*, nakładem P.R.N. w Środzie/Poznań, Środa 1948.
- Gomolec L., *Ziemia Średzka*, Drukarnia Średzka, Środa 1935.
- Goździewicz-Biechońska J., *Formy ochrony krajobrazu wiejskiego w świetle ustawy o ochronie przyrody*, „Przegląd Prawa Rolnego” nr 2 (15), Poznań 2014.
- Górka A., Rayss J., *Poradnik kształtowania krajobrazów pomorskich. Część II – krajobrazy nadmorskie*, Politechnika Gdańska, Gdańsk 2013.
- Górniewicz B., *Geneza, rozwój i prognozowanie wiejskich układów osadniczych*, Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, Kraków 1999.
- Górska-Gołaska K., *Dokumentacja kartograficzna i ewidencyjno-szacunkowa katastru gruntowego i budynkowego w rejencji poznańskiej*, maszynopis niepublikowany, Archiwum Państwowe w Poznaniu, Poznań ok. 1965.
- Górska-Gołaska K., *Pomiary gruntowe w Wielkopolsce 1793–1861. Studia nad źródłami kartograficznymi Wielkopolski z okresu reform agrarnych*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław–Warszawa–Kraków 1965.
- Gronostajska B.E., *Teoria Witruwiusza we współczesnej architekturze XXI wieku*, „Czasopismo Techniczne” t. 1–A, Kraków 2009.
- Grudniewicz D., *Kompozycja założeń dworskich w krajobrazie otwartym (Roboczy komunikat przedstawiający metodę pracy nad tematem: „Analiza powiązań kompozycyjnych w krajobrazie otwartym na przykładzie wsi dworskich”)*, [w:] *Dwór polski w XIX wieku. Zjawisko historyczne i kulturowe*, red. Hrankowska T., Stowarzyszenie Historyków Sztuki, Warszawa 1995.
- Gubańska R., *Budynki i budowle dolnośląskich folwarków*, Wydawnictwo Uniwersytetu Przyrodniczego we Wrocławiu, Wrocław 2009.
- Gubańska R., *Domy dawnej służby folwarcznej i ich znaczenie w kreowaniu wizerunku wsi południowej Wielkopolski*, Wydawnictwo Uniwersytetu Przyrodniczego we Wrocławiu, Wrocław 2019.

- Gubańska R., *Kompozycje przestrzenne dolnośląskich założeń pałacowo-folwarcznych*, „Acta Scientiarum Polonorum. Architectura” z. 7 (2), Warszawa 2008.
- Gubańska R., *Odzwierciedlenie teorii Witruwiusza w budownictwie folwarcznym*, „Czasopismo Techniczne” t. I–A2, Kraków 2009.
- Gueter-Adressbuch der Provinz Posen*, nakładem Paula Niekammera, Szczecin 1907.
- Gustavsson R., Peterson A., *Authenticity in landscape conservation and management – the importance of the local context*, [w:] *Landscape interfaces. cultural heritage in changing landscapes*, red. Palang H., Fry G., Springer-Science+Business Media, „Landscape Series” vol. 1, Dordrecht 2003.
- Gutersohn H., *Harmonie in der Landschaft*, Vogt-Schild, Solothurn 1956.
- Gwiazdowski T., *Architektura dworu polskiego w epoce oświecenia i romantyzmu 1760–1850*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki. Teoria i historia” t. 28, nr 1, Warszawa 1983.
- Halamska M., *Transformacja wsi 1989–2009. Zmienny rytm modernizacji*, „Studia Regionalne i Lokalne” nr 2 (44), Warszawa 2011.
- Handbuch des Grundbesitzes im Deutschen Reiche*, Nicolaische Verlags-Buchhandlung, R. Stricker, Berlin 1881–1913.
- Hernik J. i in., *The integration of modern and traditional agriculture in the cultural landscapes of Poland*, [w:] *Biocultural diversity in Europe*, red. Agnoletti M., Emanuelli F., „Environmental History” nr 5, Springer International Publishing, Szwajcaria 2016.
- Historia kultury materialnej Polski w zarysie. Opracowanie zbiorowe*, t. 1–6, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1978–1979.
- Hładyłowicz K., *Zmiany krajobrazu i rozwój osadnictwa w Wielkopolsce od XIV do XIX wieku*, Kasa im. Rektora J. Mianowskiego, Lwów 1932.
- Holewiński J., *Budownictwo wiejskie. Podręcznik praktyczny dla właścicieli ziemskich*, Towarzystwo Wydawnicze w Warszawie, Warszawa–Kraków 1919.
- Hoskins W.G., *The Making of the English Landscape*, Hodder&Stoughton, Londyn 2005.
- Inglot S., *Próby reform włościańskich w Polsce XVIII wieku. Wybór źródeł*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1952.
- Ingold T., *The Temporality of the Landscape*, „World Archaeology” vol. 25, issue 2 (1993).
- Italian historical rural landscapes. Cultural values for the environment and rural development*, red. Agnoletti M., Springer Science+Business Media, „Environmental History” vol. 1, Nowy Jork 2013.
- Iwanicki K., *Budownictwo wiejskie. poradnik przy wznoszeniu zabudowań na wsi*, Księgarnia Leona Idzikowskiego, Kijów–Warszawa 1917.
- Jakimowicz T., *„Dom pański jako ma być postawion”*, [w:] *Renesans. Sztuka i ideologia*, red. Jaroszewski T., Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1976.
- Jakimowicz T., *„Ku pożytkowi i piękności”. O zabudowie folwarków w Wielkopolsce*, [w:] *Architektura niedostrzegana. Budownictwo folwarczne Wielkopolski*, Wydawnictwo ABOS, Poznań 1994.
- Jakimowicz T., *Dwór murowany w Polsce w wieku XVI. Wieża, kamienica, kasztel*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Poznań 1979.
- Jakimowicz T., *Gołuchów*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1973.
- Jakimowicz T., *Pałac i zamek w sytuacji lat 1945–1989*, [w:] *Materiały Państwowego Muzeum Zamkowego w Pszczynie*, t. 9, red. Ziemiński J., Państwowe Muzeum Zamkowe, Pszczyna 1996.
- Jakimowicz T., *Renesansowe i manierystyczne rezydencje w Wielkopolsce*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1971.
- Jakimowicz T., *Rezydencja w Polsce w wieku XVI. Stan i potrzeby badań*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki. Teoria i historia” t. 24, nr 4, Warszawa 1979.
- Jakóbczyk W., *Komplikacje regulacyjne w Poznańskim*, „Roczniki Historyczne” R. 20, Poznań–Warszawa 1955.

- Jankowska M., Lisiewicz S., *Kartograficzne i geodezyjne metody badania zmian środowiska*, Wydawnictwo Akademii Rolniczej w Poznaniu, Poznań 1998.
- Jaroszewski T., *Dwór polski tuż przed i wojną światową*, [w:] *Przed wielkim jutrem. Sztuka 1905–1918*, red. Hrankowska T., Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1979.
- Jaroszewski T., *Koniec feudalizmu*, [w:] *Sztuka dwudziestolecia międzywojennego*, red. Marczak A., Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1982.
- Jaroszewski T., *O dwóch grupach polskich rezydencji wiejskich w drugiej połowie XVIII wieku. Ze studiów nad problematyką recepcji Palladia w Polsce*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki. Teoria i historia” t. II, nr 2, Warszawa 1966.
- Jaroszewski T., *O siedzibach neogotyckich w Polsce*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1981.
- Jaroszewski T., *Od klasycyzmu do nowoczesności. O architekturze polskiej XVIII, XIX i XX wieku*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1996.
- Jarzewicz M., *Budownictwo folwarczne jako problem historii sztuki*, [w:] *Dwór polski w XIX wieku. Zjawisko historyczne i kulturowe*, red. Gogut A., Stowarzyszenie Historyków Sztuki, Warszawa 1990.
- Jarzewicz M., *Znaczenie map dóbr ziemskich z końca XVIII i pierwszej połowy XIX wieku dla badań kompozycji przestrzennej założenia dworskich w Wielkopolsce*, [w:] *Dwór polski w XIX wieku. Zjawisko historyczne i kulturowe*, red. Hrankowska T., Stowarzyszenie Historyków Sztuki, Warszawa 1998.
- Jaśkiewicz M. i in., *Ocena oddziaływania farm fotowoltaicznych na krajobraz. Zalecenia metodyczne*, Generalna Dyrekcja Ochrony Środowiska, Narodowy Fundusz Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej, Wrocław 2022.
- Jaworek J., *Ocena historycznych cech krajobrazu jako podstawa dla ich ochrony w gospodarowaniu i planowaniu*, „Czasopismo Techniczne” t. 7–A, Kraków 2012.
- Jaworski E., *Dom wiejski w traktatach architektonicznych*, [w:] *Polska kultura wiejska. Szkice i rozprawy*, red. Kosowska E., Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 1995.
- Jepsen M.R. i in., *Transitions in European land-management regimes between 1800 and 2010*, „Land Use Policy” vol. 49 (2015).
- Jóźwiak Z., *O powiatach słów kilka*, „Gazeta Średzka” nr 18 (s. 9), 19 (s. 9), 20 (s. 10), 23 (s. 9), 24 (s. 13), 26 (s. 8), 29 (s. 8), Środa 1998.
- Jurek T., *Początki miasta Kórnik*, „Pamiętnik Biblioteki Kórnickiej” nr 29, Poznań 2009.
- Kajzer L., *Dwory w Polsce. Od średniowiecza do współczesności*, Wydawnictwo DiG, Warszawa 2010.
- Kajzer L., *Pałace i dwory w dawnym województwie sieradzkim*, Stowarzyszenie Historyków Sztuki, Warszawa 1994.
- Kamler M., *Folwark szlachecki w Wielkopolsce w latach 1580–1655*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1976.
- Karski J., *Ziemiaństwo w drugiej Rzeczypospolitej*, [w:] *Dwór polski. Zjawisko historyczne i kulturowe*, red. Kajzer L., Stowarzyszenie Historyków Sztuki, Kielce 2008.
- Karwowski S., *Historia Wielkiego Księstwa Poznańskiego*, t. I, nakładem Braci Winiewiczów, Poznań 1918.
- Katalog książek polskich z zakresu gospodarstwa wiejskiego i łącznych z niem gałęzi*, nakładem Rubieszewskiego i Wrotnowskiego, Warszawa 1899.
- Katalog planów miast i wsi wielkopolskich*, z. 1–2, oprac. Górska-Gołaska K., Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1961–1968.
- Każde miejsce opowiada swoją historię, czyli rzecz o dziedzictwie wiejskim*, red. Konopka M., Fundacja Fundusz Współpracy, Poznań 2001.
- Kąsinowska R., *Zamek w Kórniku*, Polska Akademia Nauk, Biblioteka Kórnicka, Poznań 2019.

- Kędzierska Z., *Wsie na prawie niemieckim w powiecie sądowym poznańskim w latach 1400–1434*, „Roczniki Historyczne” R. 14, Poznań–Warszawa 1938.
- Kielczewska M., *Osadnictwo wiejskie Wielkopolski*, „Badania Geograficzne nad Polską Północno-Zachodnią” z. 6–7, Poznań 1931.
- Kielczewska-Zaleska M., *Geografia osadnictwa. Zarys problematyki*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1972.
- Kielczewska-Zaleska M., *O powstaniu i przeobrażaniu kształtów wsi Pomorza Gdańskiego*, „Prace Geograficzne” z. 5, Kraków 1956.
- Kijowska J., Kijowski A., Rączkowski W., *Krajobraz i polityka – wybrane aspekty wpływu decyzji politycznych na zmiany krajobrazu w Polsce*, „Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego” nr 15 (2011). *Klasycyzm w Wielkopolsce. Dwory i pałace*, oprac. Strzałko M., Wydawnictwo Wojewódzkiej Biblioteki Publicznej i Centrum Animacji Kultury, Poznań 2008.
- Klause G., *Adaptacja „Myśli różnych...” Izabeli Czartoryskiej. Rewaloryzacja parku przy Muzeum Ziemi Średzkiej w Koszutach*, „Przegląd Zachodni” nr 4 (373), Poznań 2019.
- Klause G., *Problem identyfikacji tzw. stylu około 1800 w twórczości Rogera Sławskiego*, [w:] *Studia z architektury nowoczesnej*, t. 2, red. Kucharzewska J., Malinowski J., Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2007.
- Klause G., *Roger Sławski 1871–1963. Architekt*, Wydawnictwo Miejskie, Poznań 1999.
- Klause G., *Rogera Sławskiego dwór i pałac w Wielkopolsce (Piotrowo i Dłoń)*, [w:] *Materiały Państwowego Muzeum Zamkowego w Pszczynie*, t. 9, red. Ziemiński J., Państwowe Muzeum Zamkowe, Pszczyna 1996.
- Kluk K., *O rolnictwie, zbożach, łąkach, chmielnikach, winnicach i roślinach gospodarskich*, oprac. Ingot S., Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1954.
- Knioła K., *Audyty krajobrazowe – narzędzie w ochronie parków krajobrazowych*, „Biuletyn Parków Krajobrazowych Wielkopolski” z. 28 (30), Poznań 2021.
- Kobza A., *Dzieje wsi okolic Swarzędza. Szkice i materiały do historii powiatu poznańskiego*, Spółdzielnia Mieszkaniowa w Swarzędzu, Swarzędz 2018.
- Kobza A., Przychodzki A., *Dwory i folwarki ziemi swarzędzkiej*, nakładem autorów, Swarzędz 2011.
- Kodym-Kozaczko G., *System przestrzenny wielkopolskich zespołów rezydencjonalno-folwarcznych, zagrożeń i szanse*, „Teki Komisji Architektury, Urbanistyki i Studiów Krajobrazowych” t. 2 (2006).
- Kodym-Kozaczko G., *Układy przestrzenne zespołów rezydencjonalno-folwarcznych w Wielkopolsce. Wartości kompozycyjne i ideowe*, maszynopis pracy doktorskiej, Politechnika Warszawska, Warszawa 2003.
- Kodym-Kozaczko G., *Upiększanie przez gospodarowanie na przykładzie majątności Gogolewo*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Poznańskiej. Architektura i Urbanistyka” z. 1, Poznań 1999.
- Kodym-Kozaczko G., *Użyteczność i ozdobność. Przekształcenia krajobrazu kulturowego Wielkopolski w ramach reform agrarnych pierwszej połowy XIX wieku*, [w:] *Dwór polski. Zjawisko historyczne i kulturowe*, red. Sieradzka A., Stowarzyszenie Historyków Sztuki, Warszawa 2004.
- Kodym-Kozaczko G., *Wartości techniczne i estetyczne budownictwa folwarcznego w Wielkopolsce w XIX wieku a narodowość właścicieli*, [w:] *Dwór polski. Zjawisko historyczne i kulturowe*, red. Kajzer L., Stowarzyszenie Historyków Sztuki, Kielce 2006.
- Kodym-Kozaczko G., *Zabudowa gospodarcza jako symbol statusu ziemianina wielkopolskiego. Ewolucja poglądów na rolę przestrzenną rezydencji i zabudowy gospodarczej*, [w:] *Dwór polski. Zjawisko historyczne i kulturowe*, red. Kajzer L., Stowarzyszenie Historyków Sztuki, Kielce 2008.
- Kolberg O., *Lud. Jego zwyczaje, sposób życia, mowa, podania, przysłowia, obrzędy, gęsta, zabawy, pieśni, muzyka i tańce*, seria 9, cz. 1, Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 1875.
- Kondracki J., *Geografia fizyczna Polski*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1978.

- Konieczka-Śliwińska D., *Region historyczny w historiografii, dydaktyce historii i edukacji szkolnej. Przegląd stanowisk i propozycji delimitacji*, „Klio. Czasopismo poświęcone dziejom Polski i powszechnym” t. 16, nr 1, Toruń 2011.
- Kornecki M., *Krajobraz kulturowy. Perspektywy badań i ochrony*, „Ochrona Zabytków” t. 44, nr 1, Warszawa 1991.
- Kornecki M., *Miejsce budownictwa drewnianego w krajobrazie kulturowym Polski*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki. Teoria i historia” t. 32, nr 3–4, Warszawa 1987.
- Kornecki M., *Problemy pejzażu kulturowego wsi*, „Ochrona Zabytków” t. 35, nr 3–4, Warszawa 1982.
- Kostołowski A., *Od gospodarstwa ozdobnego do upiękzonego pejzażu rolniczego. Przykłady z końca XVIII i na początku XIX wieku ze szczególnym uwzględnieniem Wielkopolski*, [w:] *Sztuka a natura*, red. Chojecka E., Katowice 1991.
- Kowalczyk S., Sobiecki R., 2011. *Europejski model rolnictwa – uwarunkowania ewolucji*, „Roczniki Nauk Rolniczych. Seria G, Ekonomika Rolnictwa” t. 98, z. 3, Warszawa 2011.
- Kowalski G., *O naszą kulturę. Uwagi o odbudowie kraju i ratowaniu zniszczonych wojną zabytków*, nakładem autora, Kraków 1916.
- Kowalski M., *Księstwa Rzeczypospolitej. Państwo magnackie jako region polityczny*, Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania Państwowej Akademii Nauk, Warszawa 2013.
- Kowalski P., *Kształtowanie wartości kulturowych i przyrodniczych szlacheckich majątków ziemskich w dawnej Polsce*, „Teki Komisji Urbanistyki i Architektury” t. 41, Kraków 2013.
- Kowalski P., *Znaczenie dawnych majątków ziemskich dla systemu Zielonej Infrastruktury w strefie przedmieść Krakowa na wybranych przykładach*, maszynopis pracy doktorskiej, Uniwersytet Rolniczy w Krakowie, Kraków 2012.
- Kowicki M., *Wieś przyszłości – próba określenia jej kształtu planistyczno-przestrzennego i architektonicznego*, [w:] *Polska wieś 2025. Wizja rozwoju*, red. Wilkin J., Fundusz Współpracy, Warszawa 2005.
- Kozaczewski T., *Wielkość, program i układ przestrzenny wsi z nawsiem w XIII w. na Śląsku*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki. Teoria i historia” t. 20, nr 2, Warszawa 1975.
- Kozak M., *Dewastacja wiejskich rezydencji w Polsce – czynniki*, [w:] *Przestrzeń w turystyce. Znaczenie i wykorzystania*, red. Durydiwka M., Duda-Gromada K., Wydział Geografii i Studiów Regionalnych UW, Warszawa 2015.
- Kozierowski S., *Badanie nazw topograficznych na obszarze dawnej zachodniej i środkowej Wielkopolski*, t. 1–2, Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, Poznań 1921–1922.
- Kozierowski S., *Nazwy geograficzne i osadźcy ziemi średzkiej z mapą*, Wydział Powiatowy w Środzie, Poznań 1931.
- Kozierowski S., *Pierwotne osiedlenie dorzecza Warty od Koła do Ujścia w świetle nazw geograficznych*, Instytut Zachodnio-Słowiański przy Uniwersytecie Poznańskim, Poznań 1926.
- Kozierowski S., *Szematyzm historyczny ustrojów parafialnych dzisiejszej archidiecezji gnieźnieńskiej*, nakładem autora, Poznań 1934.
- Kozierowski S., *Szematyzm historyczny ustrojów parafialnych dzisiejszej archidiecezji poznańskiej*, nakładem autora i zasiłkiem Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, Poznań 1935.
- Krajobraz kulturowo-przyrodniczy z perspektywy społecznej*, red. Ratajski S., Ziółkowski M., Polski Komitet do spraw UNESCO, Narodowe Centrum Kultury, Warszawa 2015.
- Krasnowolski B., *Relacje miasto–wieś w lokacyjnych procesach osadniczych na obszarze Małopolski (2. poł. XIII–XIV wiek). Urbanistyka i architektura*, [w:] *Architektura. Miasto. Piękno*, t. 1, red. Zachariasz A., Zieliński M., Oficyna Wydawnicza AFM Krakowskiej Akademii im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego, Kraków 2021.
- Kręglewska-Foksowicz E., *Barokowe rezydencje w Wielkopolsce*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1982.
- Kręglewska-Foksowicz E., *Rydzyna*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1969.

- Krótką nauka budownicza dworów, pałaców, zamków podług nieba i zwyczaju polskiego*, oprac. Miłobędzki A., Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1957.
- Krygowski B., *Geomorfologia*, Polska Akademia Nauk, Poznań 1961.
- Księga Adresowa Gospodarstw Rolnych Województwa Poznańskiego*, red. Ostrowski A., Biuro Ogłoszeń „PAR”, Poznań 1926.
- Księga adresowa polskich właścicieli ziemskich W. Księstwa Poznańskiego*, oprac. B. i P., drukiem „Pracy”, Poznań 1909.
- Lefebvre M., Espinosa M., Sergio G., *The influence of the Common Agricultural Policy on agricultural landscapes*, Publications Office of the European Union, Luksemburg 2012.
- Legut-Pintal M., Kubicka-Sowińska A., *Zastosowanie metod analizy modularnej i cosine quantogram w analizie sposobu rozmieszczenia siedlisk regularnych wsi z nawsiem typu Angerdorf*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” t. 69, nr 2, Warszawa 2021.
- Leskiewiczowa J., *Dyskusja*, [w:] *Dwór polski w XIX wieku. Zjawisko historyczne i kulturowe*, red. Baranowski J., Stowarzyszenie Historyków Sztuki, Warszawa 1992.
- Leśniakowska M., „*Dom polski*” według Jana Koszczyca Witkiewicza, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki. Teoria i historia” t. 51, nr 1/4, Warszawa 2006.
- Leśniakowska M., „*Polski dwór*”. *Wzorce architektoniczne, mit, symbol*, Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk, Warszawa 1992.
- Leśniakowska M., *Dwór – w stronę utopii retrospektywnej*, [w:] *Dwór polski w XIX wieku. Zjawisko historyczne i kulturowe*, red. Baranowski J., Stowarzyszenie Historyków Sztuki, Warszawa 1992.
- Leśniakowska M., *Między teorią a praktyką. Dwór w koncepcjach polskiego piśmiennictwa architektonicznego od połowy XVII do schyłku XIX wieku*, [w:] *Wieś i miasteczko u progu zagłady*, red. Rudkowski T., Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1991.
- Leśniakowska M., *Warszawa: miasto palimpsest*, [w:] *Chwała miasta*, red. Berezowski T., Fundacja Bęc Zmiana, Warszawa 2012.
- Libicki M., Libicki P., *Dwory i pałace wiejskie w Wielkopolsce*, Gazeta Handlowa, Poznań 1996.
- Lichorowicz A., *Polskie reformy rolne 1920–1944 a ziemiaństwo*, [w:] *Dziedzictwo. Ziemianie polscy i udział ich w życiu narodu*, red. Chrzanowski T., Wydawnictwo Znak, Kraków 1996.
- Lipińska B., *Krajobraz kulturowy Delt Wisły – przekształcać czy zachować?*, „Studia Komitetu Przemysłowego Zagospodarowania Kraju” nr 146, Warszawa 2012.
- Lipińska B., *Ochrona dziedzictwa kulturowego. Ujęcie krajobrazowe*, Wydział Architektury Politechniki Gdańskiej, Gdańsk 2011.
- Lipińska B., *Żuławy Wiślane. Ochrona i kształtowanie zabytkowego krajobrazu*, Stowarzyszenie Żuławy, Nowy Dwór Gdański–Gdańsk 2011.
- Lorek D., *Pruskie mapy topograficzne dla Wielkopolski do 1803 roku*, „Badania Fizjograficzne nad Polską Zachodnią. Seria A, Geografia Fizyczna” t. 59, Poznań 2008.
- Lorek D.J., *Potencjał informacyjny map topograficznych Urmesstischblätter z lat 1822–33 z terenu Wielkopolski*, nakładem autora, Poznań 2011.
- Lörzing H., *The Nature of Landscape. A Personal Quest*, 010 Publishers, Rotterdam 2001.
- Loudon J.C., *O zakładaniu folwarków podług zasad szkockiego gospodarstwa przy względzie na stosunki Anglii i o przyozdobieniu posad wiejskich*, tłum. Biernacki A.P., Reimer, Berlin 1819.
- Lowenthal D., *European landscape transformations. The rural residua*, [w:] *Understanding Ordinary Landscapes*, red. Groth, P., Brest T.W., Yale University Press, New Haven 1997.
- Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1564–1565*, cz. 1, oprac. Tomczak A., Bydgoskie Towarzystwo Naukowe, Bydgoszcz 1963.
- Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich. 1659–1665*, cz. 1, oprac. Ohryzko-Włodarska Cz., Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1978.

- Łaski J., *Liber beneficiorum archidiecezyi gnieźnieńskiej*, t. 1, nakładem i drukiem J.B. Langiego, Gniezno 1880.
- Łoziński W., *Życie polskie w dawnych wiekach*, nakładem księgarni H. Altenberga, Lwów–Warszawa 1907.
- Łukasik B., *Działalność projektowa architekta krajobrazu Petera Josepha Lenného na ziemiach polskich w XIX wieku*, Uniwersytet Przyrodniczy w Poznaniu, Poznań 2009.
- Łukasik B., *Kształtowanie i zdobienie obszarów rolniczych według P. J. Lenného na podstawie projektu wykonanego dla majątku Radaczewo*, „Acta Scientiarum Polonorum. Administratio Locorum” nr 9 (3), Olsztyn 2010.
- Łukaszewicz J., *Określanie wieku niektórych gatunków drzew ulicznych na podstawie wybranych parametrów dendrometrycznych*, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Dendrologicznego” t. 58, Kórnik 2010.
- Łuskina E., *W obronie piękności kraju*, Towarzystwo Upiększania Miasta Krakowa, Kraków 1910.
- Łuszczkiewicz W., *Przyczynek do historii architektury dworu szlacheckiego w Polsce w XVI w. Jeżów – Szymbark – Drzewica*, „Pamiętnik Wydziałów Filologicznego i Filozoficzno-Historycznego” t. 8, Kraków 1890.
- Machajewski H., *Studium historyczno-urbanistyczne Środy Wielkopolskiej. Cz. II – Archeologia*, maszynopis niepublikowany, Narodowy Instytut Dziedzictwa, Warszawa 2009.
- Machajewski H., *Z historii odkryć archeologicznych (Z dziejów Ziemi Średzkiej)*, „Średzki Kwartalnik Kulturalny” nr 2–3, Środa Wielkopolska 1998.
- Majchrowska A., *Europejskie przykłady topologii krajobrazów kulturowych*, „Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego” nr 27 (2015).
- Majchrowska A., *Systematyzacja krajobrazu w wybranych krajach europejskich*, „Problemy Ekologii Krajobrazu” t. 20, Warszawa 2008.
- Majdecki L., *Historia ogrodów*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1982.
- Malkiewicz A., *Teoria architektury w nowożytnym piśmiennictwie polskim*, Uniwersytet Jagielloński, Kraków 1976.
- Mapa geomorfologiczna Niziny Wielkopolsko-Kujawskiej*, red. Krygowski B., Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, Poznań 1953, [edycja cyfrowa] 2007.
- Marcucci D., *Landscape history as a planning tool*, „Landscape and Urban Planning” vol. 49, issues 1–2 (2000).
- Markowski S., *Dwór polski*, Wydawnictwo Fundacji Büchnera, Warszawa 1996.
- Materiały do dziejów rezydencji w Polsce. Pałace i dwory w dawnym województwie kaliskim*, t. 1, oprac. aut. Strzałko M., red. Skuratowicz J., Stowarzyszenie Historyków Sztuki, Warszawa 1994.
- Materiały do dziejów rezydencji w Polsce. Województwo poznańskie*, t. 1–2, oprac. aut. Strzałko M., red. Skuratowicz J., Stowarzyszenie Historyków Sztuki, Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk, Warszawa 1991–1997.
- Matysek K., *Dzieje Kostrzyna. Fakty i wydarzenia z 750-letnich dziejów Kostrzyna*, Gmina Kostrzyn, Kostrzyn 2012.
- Mavian L., *Atti di indirizzo per la riqualificazione dei contesti*, [w:] *Esercizi di paesaggio*, Regione del Veneto, Uniwersytet Iuav w Wenecji, Uniwersytet Padewski, Wenecja 2011.
- Mazurkiewicz S., *Mieszyna, czyli Targowa Górka. Historia miejscowości 1258–2008*, Urząd Miasta i Gminy Nekla, Targowa Górka 2008.
- Mazurkiewicz S., *Nekla. Historia miasta. Monografia na jubileusz 600-lecia*, Urząd Miasta i Gminy w Nekli, Września–Nekla 2007.
- Michalak H., *Budownictwo folwarczno-dworskie na terenie Wielkopolski jako przedmiot badań i analiz*, [w:] *V Konferencja Naukowa. Kierunki planowania przestrzennego i architektury współczesnej*, red. Czarnecki W., Wydawnictwo Politechniki Białostockiej, Białystok 1992.

- Michalak H., Raszeja E., *Zespoły folwarczno-dworskie w Wielkopolsce – problemy ochrony i rewaloryzacji*, „Teki Komisji Urbanistyki i Architektury” t. 26, Kraków 1993–1994.
- Michalak H., *Rewaloryzacja zespołów folwarczno-dworskich jako element równowagi ekologicznej sieci osiedleńczej Wielkopolski*, maszynopis pracy doktorskiej, Politechnika Śląska, Gliwice 1997.
- Michalak H., *Założenia folwarczno-dworsko-parkowe w Wielkopolsce, problemy ochrony i rewaloryzacji*, [w:] *Obszary wiejskie – problemy, projekty, wizje*, red. Raszeja E., Urząd Marszałkowski Województwa Wielkopolskiego, Poznań 2002.
- Michałowski A., *Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu Narodowa Instytucja Kultury. Historia struktury organizacyjno-prawnej. Lata 1977–2002*, „Ochrona Zabytków” nr 1–2, Warszawa 2012.
- Mieszkowski Z., *Podstawowe problemy architektury w polskich traktatach. Od połowy XVI do początku XIX wieku*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1970.
- Mikulski D., „Nowa” siedziba ziemiańska – gruntowna przebudowa czy budowa? *Studia nad identyfikacją i datowaniem dworów i pałaców w Wielkopolsce*, „Wiadomości Konserwatorskie” nr 59, Kraków 2019.
- Mikulski D., *Datowanie wielkopolskich siedzib ziemiańskich na podstawie potencjału informacyjnego pruskich ksiąg podatku budynkowego (Gebäudesteuerrollen, Gebäudebücher)*, „Ochrona Zabytków” nr 2, Warszawa 2021.
- Mikulski D., *Inwentaryzacja i rewaloryzacja parku dworskiego w Murzynowie Kościelnym*, maszynopis niepublikowany pracy inżynierskiej, Uniwersytet Przyrodniczy w Poznaniu, Poznań 2011.
- Mikulski D., *Problematyka ochrony, planowania i zarządzania przedpolami ekspozycji wielkopolskich folwarków*, „Przestrzeń i Forma” nr 53, Szczecin 2023.
- Mikulski D., *Przekształcenia architektury siedzib ziemiańskich w Wielkopolsce w I. połowie XX wieku, na przykładzie dworów i pałaców ziemi średzkiej*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki. Teoria i historia” t. 63, nr 1/2, Warszawa 2018.
- Mikulski D., Raszeja E., Klause G., *Ze studiów nad tożsamością miejsca. Problem kontynuacji formy dworu w krajobrazie wielkopolskiej wsi na obszarze ziemi średzkiej*, [w:] *Krajobraz Polski. Cudze chwalicie. Ochrona i kształtowanie rodzimego krajobrazu*, t. 1, red. Patoczka P., Uniwersytet Rzeszowski, Rzeszów 2016.
- Mikulski D., Raszeja E., *Ocena przydatności źródeł kartograficznych z okresu reform agrarnych w Wielkopolsce do badań retrogresywnych krajobrazu*, „Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego” nr 38 (2017).
- Mitkowska A., *Słowo wstępne – Europejskie i polskie dziedzictwo ogrodów rezydencjonalnych (szkic problematyki tomu)*, [w:] *Założenia rezydencjonalno-ogrodowe. Dziedzictwo narodu polskiego*, red. Mitkowska A., Mirek Z., Hodor K., Instytut Botaniki im. W. Szafera, Polska Akademia Nauk, Kraków 2008.
- Modzelewski K., *Organizacja gospodarcza państwa piastowskiego. X–XIII wiek*, Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, Poznań 2000.
- Molik W., *Postawy polityczne ziemiaństwa w poznańskim na przełomie XIX i XX wieku*, [w:] *Ziemiaństwo a ruchy niepodległościowe w Polsce XIX–XX wieku*, red. Caban W., Kieleckie Towarzystwo Naukowe, Kielce 1994.
- Molik W., *Życie codzienne ziemiaństwa w Wielkopolsce w XIX i na początku XX wieku. Kultura materialna*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1999.
- Morawińska A., *Augusta Fryderyka Moszyńskiego rozprawa o ogrodnictwie angielskim 1774*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Gdańsk 1977.
- Morawski K., *Wspomnienia z Turwi*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1981.
- Muir R., *The New Reading the Landscape. Fieldwork in Landscape History*, University of Exeter Press, Exeter 2000.

- Mumford L., *Mit maszyny*, t. 1–2, tłum. Szczubiałka M., Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 2012–2014.
- Münch H., *Geneza rozplanowania miast wielkopolskich XIII i XIV wieku*, Polska Akademia Umiejętności, Kraków 1946.
- Musiał W., *Dezagrarnizacja polskiej wsi – problemy ekonomiczne, ekologiczne i społeczne*, „Wies i Rolnictwo” nr 3 (136), Warszawa 2007.
- Myczkowski Z., *Ochrona przyrody i ochrona zabytków – konflikt czy współdziałanie*, [w:] *Architektura krajobrazu a planowanie przestrzenne. Podręcznik dla studentów wyższych szkół technicznych*, red. Pawłowska K., Politechnika Krakowska im. Tadeusza Kościuszki, Kraków 2001.
- Myga-Piątek U., *Krajobrazy kulturowe – aspekty ewolucyjne i typologiczne*, Uniwersytet Śląski, Katowice 2012.
- Myga-Piątek U., *Pamięć krajobrazu – zapis dziejów w przestrzeni*, „Studia Geohistorica” nr 3, Warszawa 2015.
- Nekielskie olędry. W kręgu pracy, wiary i nadziei. praca zbiorowa*, red. Osypiuk J., Wydawnictwo LoboSoft, Nekla 2012.
- Niedźwiecka-Filipiak I., Gubański J., Bocheńska-Skałeczka A., Kuriata Z., *Rola wyróżników krajobrazu wiejskiego w procesie rewitalizacji wsi*, „Studia Obszarów Wiejskich” t. 49, Warszawa 2018.
- Niedźwiecka-Filipiak I., *Wyróżniki krajobrazu i architektury wsi Polski południowo-zachodniej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Przyrodniczego we Wrocławiu, Wrocław 2009.
- Novák-Zempliński A., *Park dworski w Tułowicach*, [w:] *Pałac w ogrodzie*, red. Wierzbička B., Biblioteka Towarzystwa Opieki nad Zabytkami, Warszawa 1999.
- Nowacki H., *Folwark w dziejach rolnictwa wielkopolskiego*, [w:] *Architektura niedostrzegana. Budownictwo folwarczne Wielkopolski*, Wydawnictwo ABOS, Poznań 1994.
- Nowacki H., *Rolnictwo majątków wielkopolskich od końca XVIII wieku do roku 1939 (Zarys)*, [w:] *Majątki wielkopolskie. Powiat gostyński*, t. 1, oprac. Kodym-Kozaczko G., red. Goszczyńska J., Muzeum Narodowe Rolnictwa i Przemysłu Rolno-Spożywczego, Szreniawa 1994.
- Nowacki J., *Księga uposażenia diecezji poznańskiej z roku 1510*, Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, Poznań 1950.
- Nowacki M., Sulkowska-Tuszyńska K., *Miasto lokacyjne we Wrześni w świetle badań archeologicznych*, [w:] *Archeologia powiatu wrzesińskiego*, red. Brzostowicz M., Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich, Poznań–Września 2003.
- Nowak A., *Początki kryzysu sił wytwórczych na wsi wielkopolskiej w końcu XVI i pierwszej połowie XVII wieku (na przykładzie województwa kaliskiego)*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa–Poznań 1975.
- Nowoczesne budynki folwarczne*, oprac. Rogaczewski B., Gazeta Rolnicza, Warszawa 1916.
- O przyzობieniach wiejskich ułamek*, „Przyjaciel Ludu” R. 5 (t. 1), nr 17, Leszno 1838.
- OECD Territorial Reviews. Venice, Italy*, oprac. Organisation for Economic Co-Operation and Development, OECD Publishing, Paryż 2010.
- Olszewska M., *Dwa inwentarze klucza kórnickiego z XVII wieku*, „Pamiętnik Biblioteki Kórnickiej” z. 7, Poznań 1959.
- Opaliński A. [przyp. aut.], *Krotka nauka budownicza Dworów, Pałaców, Zamków podług Nieba y zwyczajui Polskiego*, U Wdowy y Dźiedziców Andrzeja Piotrkowczyka, Kraków 1659.
- Ostrowska-Kęmbłowska Z., *Architektura pałacowa drugiej połowy XVIII wieku w Wielkopolsce*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Poznań 1969.
- Ostrowska-Kęmbłowska Z., *Pałace wielkopolskie z okresu klasycyzmu*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1970.

- Ostrowska-Kęmbłowska Z., *Siedziby wielkopolskie doby romantyzmu*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1975.
- Ostrowska-Kęmbłowska Z., *Siedziby-muzea. Ze studiów nad architekturą XIX w. w Wielkopolsce*, [w:] *Sztuka XIX wieku w Polsce. Naród – miasto*, red. Lisińska H., Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1979.
- Osyra T., *Dwór w Koszutach – próba odtworzenia przekształceń budynku*, „Średzki Kwartalnik Kulturalny” nr 3, Środa Wielkopolska 2007.
- Osyra T., *Muzeum ziemi średzkiej. Kilka uwag na temat podjętej próby rekonstrukcji krajobrazowego parku przydworskiego*, „Średzki Kwartalnik Kulturalny” nr 2, Środa Wielkopolska 2001.
- Otawski P., *Krajobraz – wartości nie tylko przyrodnicze*, [w:] *Krajobraz kulturowo-przyrodniczy z perspektywy społecznej*, red. Ratajski S., Ziółkowski M., Polski Komitet do spraw UNESCO, Narodowe Centrum Kultury, Warszawa 2006.
- Palang H. i in., *The forgotten rural landscapes of Central and Eastern Europe*, „Landscape Ecology” vol. 21, issue 3 (2006).
- Palang H., Fry G., *Landscape interfaces. Introduction*, [w:] *Landscape interfaces. Cultural heritage in changing landscapes*, red. Palang H., Fry G., Springer-Science+Business Media, „Landscape Series” vol. 1, Dordrecht 2003.
- Palang H., *Time boundaries and landscape change: collective farms 1947–1994*, „European Countryside” vol. 2, issue 3 (2010).
- Palang, H., Helmfrid, S., Antrop, M., Alumäe, H., *Rural landscapes: past processes and future strategies*, „Landscape and Urban Planning” vol. 70, issues 1–2 (2005).
- Panecki T., *Cyfrowe edycje map dawnych: perspektywy i ograniczenia na przykładzie mapy Gaulta/Raczyńskiego (1807–1812)*, „Studia Źródłoznawcze” t. 58, Warszawa 2020.
- Panecki T., *Ocena ilościowa zakresu treści wybranych map topograficznych ziem polskich z XIX i pierwszej połowy XX wieku*, „Polski Przegląd Kartograficzny” t. 50, nr 1, Warszawa 2018.
- Parczewski A., *Rejestr poborowy województwa kaliskiego 1618–1620*, Księgarnia Gebethnera i Wolffa, Warszawa 1879.
- Pawlikowski J.G., *Kultura i natura*, E. Wende i Sp., „Lamus” t. 5, Warszawa 1912–1913.
- Pawłowski S., *Dwór w Bardzie dawniej i dziś*, „Museion Wrześniński” z. 5, Wrzesnia 2022.
- Penko Seidl N., Golobič M., *The effects of EU policies on preserving cultural landscape in the Alps*, „Landscape Research” vol. 43, issue 8 (2018).
- Pieńkowska H., 1977. *Nowa metoda planowania konserwatorskiego*, „Teki Komisji Urbanistyki i Architektury” t. 11, Kraków 1977.
- Plan zagospodarowania przestrzennego województwa wielkopolskiego*. *Wielkopolska+*, oprac. Wielkopolskie Biuro Planowania Przestrzennego w Poznaniu, Samorząd Województwa Wielkopolskiego, Poznań 2019.
- Plit J., *Krajobrazy kulturowe Polski i ich przemiany*, Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania Polskiej Akademii Nauk, Warszawa 2016.
- Płóciennik M., *Dwory i pałace powiatu poznańskiego*, Wydawnictwo Kwartet, Poznań 2006.
- Polska wieś 2025. Wizja rozwoju*, red. Wilkin J., Fundusz Współpracy, Warszawa 2005.
- Polska wieś w perspektywie długookresowej – ujęcie regionalne*, red. Bański J., „Studia Obszarów Wiejskich” t. 31, Polskie Towarzystwo Gospodarcze, Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania im. Stanisława Leszczyckiego Polskiej Akademii Nauk, Warszawa 2013.
- Pruszyński J., *Ochrona zabytków w Polsce. Geneza, organizacja, prawo*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1989.
- Przewoźny W., *Olędry. Przestrzenie obok nas*, [w:] *Olędry. Przestrzenie obok nas*, red. Przewoźny W., Muzeum Narodowe, Poznań 2007.

- Quinkenstein M.A., *Klucz do kórnickiego zamku*, „Zabytki” nr 5 (14), Warszawa 2006.
- Raczyński E., *Wspomnienia Wielkopolski, to jest województw poznańskiego, kaliskiego i gnieźnieńskiego*, t. 1, Drukarnia Orędownika na Garbarach, Poznań 1843.
- Radziszewski P., *Niepowinność*, Wydawnictwo SQN, Kraków 2017.
- Rallo G., Cunico M., Visentini M., *Paesaggi di Villa. Architettura e giardini nel Veneto*, Istituto regionale delle Ville Venete, Wenecja 2015.
- Raport analizujący stan zabytków nieruchomości. Raport został opracowany w 2004 r. na podstawie danych zgromadzonych przez wojewódzkich konserwatorów zabytków w 2003 r.*, Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego, Warszawa 2004.
- Raport na temat funkcjonowania systemu ochrony dziedzictwa kulturowego w Polsce po roku 1989*, red. Purchla J., Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego, Kraków 2008.
- Raport o stanie zachowania zabytków nieruchomości w województwie wielkopolskim. Zabytki wpisane do rejestru zabytków (księgi rejestru A i C)*, red. Rozbicka M., Warchoń M., Narodowy Instytut Dziedzictwa, Warszawa 2017.
- Raport o stanie zachowania zabytków nieruchomości w Polsce. Zabytki wpisane do rejestru zabytków (księgi rejestru A i C)*, red. Rozbicka M., Warchoń M., Narodowy Instytut Dziedzictwa, Warszawa 2017.
- Raszeja E. i in., *Ochrona i kształtowanie krajobrazu kulturowego w zintegrowanym planowaniu rozwoju*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań 2022.
- Raszeja E., *Kształtowanie krajobrazu rolniczego Wielkopolski na przykładzie projektowanego Parku Agroekologicznego im. Dezyderego Chłapowskiego*, maszynopis pracy doktorskiej, Politechnika Poznańska, Poznań 1990.
- Raszeja E., *Ochrona krajobrazu w procesie przekształceń obszarów wiejskich*, Wydawnictwo Uniwersytetu Przyrodniczego w Poznaniu, Poznań 2013.
- Raszeja E., *Planistyczne instrumenty ochrony i kształtowania krajobrazu na obszarach wiejskich*, [w:] *III Forum Architektury Krajobrazu*, red. Wolski P., Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego, Warszawa 2000.
- Raszeja E., *Struktura krajobrazu rolniczego w Parku Krajobrazowym im. gen. Dezyderego Chłapowskiego*, „Acta Scientiarum Polonorum. Administratio Locorum” nr 9 (1), Olsztyn 2010.
- Raszeja E., *Tożsamość, trwałość, rozwój; Ochrona krajobrazu kulturowego w projektach odnowy wsi*, „Architektura krajobrazu” t. 10, nr 1–2, Wrocław 2005.
- Raszeja E., *W poszukiwaniu ładu i autentyczności. Refleksje na temat kształtowania krajobrazu i architektury polskiej wsi*, [w:] *Polska wieś 2025. Wizja rozwoju*, red. Wilkin J., Fundusz Współpracy, Warszawa 2005.
- Raszeja E., *Zastosowanie modelu Biografia – Struktura – Wizerunek do badania tożsamości krajobrazu wsi*, [w:] *Tożsamość krajobrazu*, t. 1, red. Kłopotowski M., Gawryluk D., Politechnika Białostocka, Białystok 2016.
- Rączkowski W., *Archeologia lotnicza – metoda wobec teorii*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, Poznań 2002.
- Rączkowski W., *Przeszłość uchwycona na fotografii. Archeologiczny rekonesans lotniczy w okolicy Bobolic*, [w:] *Nieinwazyjne rozpoznanie zasobów dziedzictwa archeologicznego. Potencjał i możliwości*, red. Pawleta M., Zapłata R., E-Naukowiec, Fundacja „5Medium”, Lublin 2015.
- Rejestry poborowe województwa kaliskiego w XVI wieku*, „Atlas Źródeł i Materiałów do Dziejów Dawnej Polski”, [online] 2015, atlasfontium.pl, [dostęp: 7.II.2022].
- Rejestry poborowe województwa poznańskiego w XVI wieku*, „Atlas Źródeł i Materiałów do Dziejów Dawnej Polski”, [online] 2015, atlasfontium.pl, [dostęp: 7.II.2022].
- Renes H., Centeri C., Kruse A., Kučera Z., *The Future of Traditional Landscapes. Discussions and Visions*, „Land” vol. 8, issue 6 (2019).

- Renes H., *European landscapes: continuity and change*, [w:] *Landscapes, identities and development*, red. Roca Z. i in., Ashgate, Farnham 2011.
- Renes H., *Historic landscapes without history? A reconsideration of the concept of traditional landscapes*, „Rural Landscapes: Society, Environment, History” vol. 2, issue 1 (2015).
- Richling A., Solon J., *Ekologia krajobrazu*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 2002.
- Rippon S., *Historic Landscape Analysis. Deciphering the countryside*, Council for British Archaeology, York 2004.
- Rogalanka A., *Willa Mielżyńskich w Miłostawiu*, „Studia i materiały do dziejów Wielkopolski i Pomorza” t. 8, z. 1, Poznań 1962.
- Rosada A., Walerzak M., *Przejawy zniszczeń pierwotnej kompozycji zabytkowych parków na przykładzie trzech zespołów rezydencjonalno-ogrodowych z Wielkopolski, zlokalizowanych w Siedlcu, Pamiątkowie i Śliwnie*, „Czasopismo Techniczne” t. 5–A, Kraków 2015.
- Rouget M., *Budownictwo wiejskie czyli doręcznik dla gospodarzy*, nakładem Zawadzkiego i Węckiego, Warszawa 1828.
- Routledge handbook of landscape character assessment. Current approaches to characterisation and assessment* routledge, red. Fairclough G., Sarlöv Herlin I., Swanwick C., 2018. Routledge, Londyn 2018.
- Rozbicka M., *Dom mieszkalny średniozamożnego ziemianina. Studia nad teorią i praktyką projektową (1918–1939)*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki. Teoria i historia” t. 48, nr 1/4, Warszawa 2003.
- Rozbicka M., *Dwory w albumach inwentaryzacji wsi Zakładu Architektury Polskiej Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej (1921–1939)*, Oficyna Wydawnicza Politechniki Warszawskiej, Warszawa 2014.
- Rozbicka M., *Dwór-willa – studia nad kształtowaniem i ewolucją modelu nieregularnego domu mieszkalnego średniozamożnego ziemiaństwa (XIX – początek XX wieku)*, [w:] *Dwór polski. Zjawisko historyczne i kulturowe*, red. Jaroszewski T., Stowarzyszenie Historyków Sztuki, Warszawa 2000.
- Rozbicka M., *Małe mieszkanie z ogrodem w tle w teorii i praktyce popularnego budownictwa mieszkaniowego w międzywojennej Polsce*, Oficyna Wydawnicza Politechniki Warszawskiej, Warszawa 2008.
- Rozbicka M., *Problematyka domów mieszkalnych dla robotników rolnych w polskim piśmiennictwie fachowym (1850–1939)*, [w:] *Dwór polski. Zjawisko historyczne i kulturowe*, red. Kajzer L., Stowarzyszenie Historyków Sztuki, Kielce 2008.
- Rozbicka M., *Siedziby średniej i drobnej szlachty na północno-zachodnim Mazowszu w drugiej połowie XVIII i pierwszej połowie XIX w.*, Wydawnictwo Neriton, Warszawa 1999.
- Ruciński K., *Dwory i pałace wielkopolskie*, nakładem A. Fiedlera, Poznań 1913.
- Ruptured landscapes. Landscape, identity and social change*, red. Sooväli-Sepping H. i in., „Landscape Series” vol. 19, Springer Science+Business Media, Dordrecht 2015.
- Rusiński W., *Drogi rozwojowe folwarku pańszczyźnianego*, „Przegląd Historyczny” t. 47, z. 4, Warszawa 1973.
- Rusiński W., *Osady tzw. „Oleńców” w dawnym woj. poznańskim*, Polska Akademia Umiejętności, Poznań–Kraków 1947.
- Rusiński W., *Początki kryzysu gospodarczego w pierwszej połowie XVII w.; Zmiany w strukturze społecznej wsi. Ciężary i walka klasowa chłopów*, [w:] *Dzieje Wielkopolski*, t. 1, red. Topolski J., Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1969.
- Ruszczyccka K., *Wiejskie założenia dworsko-ogrodowe w powiecie kętrzyńskim, ich ochrona i rola w krajobrazie*, maszynopis pracy doktorskiej, Uniwersytet Warmińsko-Mazurski, Olsztyn 2017.
- Rutkowska-Płachcińska A., *Osadnictwo, zaludnienie*, [w:] *Historia kultury materialnej Polski w zarysie. Opracowanie zbiorowe*, t. 2, red. Rutkowska-Płachcińska A., Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1978.

- Rutkowski D., *Zadry, Świat Książki*, Warszawa 2017.
- Rutkowski J., *Skup sołectw w Polsce w XVI wieku*, „Prace Komisji Historycznej” t. 1, nr 1, Poznań 1921.
- Rydel M., *Jam dwór polski*, Fundacja Rozwoju Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 1993.
- Rydel M., Markowski S., *Oblicza polskiego dworu*, Migut Media S.A., Warszawa 2003.
- Ryszkowski L., Bałazy S., Jankowiak J., *Program zwiększenia zadrzewień śródpolnych*, „Postępy Nauk Rolniczych” R. 47, nr 5, Warszawa 2000.
- Ryszkowski L., *Rolnictwo ekologiczne*, „Zeszyty Problemowe Postępów Nauk Rolniczych” z. 324, Warszawa 1987.
- Rzeszotarska-Pałka M., *Tożsamość krajobrazu kulturowego wsi folwarcznych i majątków ziemskich na terenie Pomorza Zachodniego. Zakres, możliwości i metody rewitalizacji krajobrazu kulturowego wsi i majątków wiejskich administrowanych w latach 1949–1991 przez państwowe gospodarstwa rolne*, maszynopis pracy doktorskiej, Politechnika Krakowska, Kraków 2005.
- Rzymkowski A., Chowaniec M., *Ruralistyka. Planowanie obszarów rolniczych i budownictwo wiejskie*, Arkady, Warszawa 1972.
- Sas-Bojarska A., *Wielkie inwestycje w kontekście zagrożeń i ochrony krajobrazu*, Wydawnictwo Politechniki Gdańskiej, Gdańsk 2017.
- Sas-Lityński S., *Złota księga ziemiaństwa polskiego. poświęcona kulturze i wytwórczości rolnej*, t. 1, Wydawnictwa Graficzne Stanisław Lityński, Warszawa–Poznań 1929.
- Scazzosi L., *Reading and Assessing the Landscape as Cultural and Historical Heritage*, „Landscape Research” vol. 29, issue 4 (2004).
- Schmidt E., *Geschichte des Deutschtums im Lande Posen. unter polnischer Herrschaft*, Mittler'sche Buchhandlung (A. Fromm), Bydgoszcz 1904.
- Sierakowski S., *Architektura obejmująca wszelki gatunek murowania i budowania*, Drukarnia Akademicka, Kraków 1812.
- Siewniak M., Mitkowska A., *Tezaurus sztuki ogrodowej*, Oficyna Wydawnicza Rytm, Warszawa 1998.
- Sikora D., *Krajobraz rezydencjonalny – stan zachowania i zagrożenia*, „Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego” nr 32 (2016).
- Sikora D., *Krajobraz rezydencjonalny w mieście i w strefie podmiejskiej – na wybranych przykładach warszawskich*, [w:] *Tożsamość krajobrazu*, t. 2, red. Kłopotowski M., Gawryluk D., Politechnika Białostocka, Białystok 2016.
- Sikora D., *Wielkoobszarowa koncepcja krajobrazowa ferme ornée – nowe ustalenia do badań krajobrazu kulturowego Wilanowa*, „Architektura Krajobrazu” t. 58, nr 1, Wrocław 2018.
- Sikorska A.M., *Wiejskie siedziby szlachty polskiej z czasów saskich*, Ośrodek Dokumentacji Zabytków, Warszawa 1991.
- Skuratowicz J., *„Styl krajowy” w budownictwie rezydencjonalnym Wielkopolski przełomu XIX i XX wieku*, [w:] *Sztuka XIX wieku w Polsce. Naród – miasto*, red. Lisińska H., Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1979.
- Skuratowicz J., *Architektura Wielkopolski w dwudziestoleciu międzywojennym*, [w:] *Sztuka dwudziestolecia międzywojennego*, red. Marczak A., Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1982.
- Skuratowicz J., *Dwory i pałace w Wielkim Księstwie Poznańskim*, Wydawnictwo „Eco”, Międzychód 1992.
- Skuratowicz J., *Dwory i pałace Wielkopolski. Styl narodowy*, Wydawnictwo Zysk i S-ka, Poznań 2020.
- Słoń M., *Miasta prywatne w sieci miejskiej Wielkopolski XV–XVI wieku*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” t. 77, Warszawa 2016.
- Słownik historyczno-geograficzny ziem polskich w średniowieczu*, red. Jurek T., oprac. Prinke S., [online] 2010–2016, sloownik.ihpan.edu.pl, [dostęp: 7.II.2022].
- Słownik języka polskiego*, t. 3, red. Szymczak M., Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1995.

- Słownik terminologiczny sztuk pięknych*, red. Kozakiewicz S., Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1969.
- Słupski Z.Ś., *Mapa W. Ks. Poznańskiego z oznaczeniem posiadłości Pruskiej komisji kolonizacyjnej nabytych pod koniec 1906 r.*, nakładem Bernarda Miłskiego, Poznań 1908.
- Sochacka D., Kraszewska M., 2007. *Zespoły dworsko-folwarczne w strukturze i krajobrazie wsi*, „Infrastruktura i Ekologia Terenów Wiejskich” nr 5, Kraków 2007.
- Stankiewicz J., *Na przełomie*, „Ochrona Zabytków” t. 28, nr 2, Warszawa 1975.
- Stefański K., *Wsie na „prawie niemieckim” w Wielkopolsce w latach 1333–1370*, „Roczniki Historyczne” R. 37, Poznań–Warszawa 1938.
- Stobbelaar D.J., Hendriks K., *Seasonality of Agricultural Landscapes: Reading Time and Place by Colours and Shapes*, [w:] *Seasonal Landscapes*, red. Palang H., Sooväli H., Printsman A., „Landscape Series” vol. 7, Springer, Dordrecht 2007.
- Strzałko M., *Barokowe dwory i pałace w Wielkopolsce*, Wydawnictwo Wojewódzkiej Biblioteki Publicznej i Centrum Animacji Kultury, Poznań 2006.
- Strzałko M., *Neogotyckie rezydencje w Wielkopolsce*, Wydawnictwo Wojewódzkiej Biblioteki Publicznej i Centrum Animacji Kultury, Poznań 2008.
- Strzałko M., Sobczak J., *Winna Góra*, Wydawnictwo Wojewódzkiej Biblioteki Publicznej, Poznań 1997.
- Studium ochrony i kształtowania krajobrazu w Poznańskim Obszarze Metropolitalnym*, oprac. i wyd. Wielkopolskie Biuro Planowania Przestrzennego w Poznaniu, Poznań 2012.
- Studnicki W., *Przewroty i reformy agrarne Europy powojennej i Polski*, Wydawnictwo Antyk Marcin Dybowski, Warszawa 2014 [przedruk z 1927 r.].
- Sulimierski F., *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, red. Chlebowski B., Walewski W., Prinke R., oprac. Hoffman W., [online] 2002, dir.icm.edu.pl/Sloownik_geograficzny, [dostęp: 7.II.2022].
- Swanwick C., *Landscape Character Assessment. guidance for England and Scotland*, Countryside Agency, Scottish Natural Heritage 2002.
- Szczepaniak M., *Przemysł i rzemiosło wiejskie w powiecie kaliskim w drugiej połowie XVII i w XVIII w.*, „Rocznik Kaliski” t. 4, Kalisz 1971.
- Szulc H., *Morfogenetyczne typy osiedli wiejskich na Pomorzu Zachodnim*, „Prace Geograficzne” z. 149, Kraków 1988.
- Szulc H., *Morfogeneza osiedli wiejskich w Polsce*, Wydawnictwo Conlino, Wrocław 1995.
- Szulc H., *Typy wsi Śląska Opolskiego na początku XIX wieku i ich geneza*, „Prace Geograficzne” z. 66, Kraków 1968.
- Szydłowski T., *Ruiny Polski. Opis szkód wyrządzonych przez wojnę w dziedzinie zabytków sztuki na ziemiach Małopolski i Rusi Czerwonej z 227 rycinami i mapką orientacyjną*, wydane z zasiłkami Namiestnictwa i Wydziału Krajowego, Lwów 1919.
- Śliwczyński W., *Topografia ciszy*, Wydawnictwo Kropka, Września 2012.
- Świtkowski P., *Budowanie wiejskie*, nakładem i drukiem Michała Grölla, Warszawa 1793.
- Tejszerska A., *Nasz rodzimy ziemiański dwór. „Styl dworski” dawniej i dziś*, [w:] *Dwór. Ponowoczesne przygody idei i formy*, red. Cichoń P., Latocha S., Instytut Etnologii i Antropologii Kulturowej Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2016.
- Teki Dworzaczka. Materiały historyczno-genealogiczne do dziejów szlachty wielkopolskiej XV–XX wieku*, oprac. Dworzaczek W., Wisłocki J., Bieniaszewski A., Prinke R.T., Prinke M., Poznań 2004, teki.bkpan.poznan.pl, [dostęp: 7.II.2022].
- Tempesta T., *Degradation of the Palladian landscape*, „Aestimum” vol. 72 (2018).
- Tempesta T., *Il paesaggio delle ville venete tra tutela e degrado*, Uniwersytet Padwski, Padwa 2013.

- Tempesta T., *Veneto*, [w:] *Italian historical rural landscapes. Cultural values for the environment and rural development*, red. Agnoletti M., Springer Science+Business Media, „Environmental History” vol. 1, Nowy Jork 2013.
- Tettamanzi G., *Verso un nuovo paesaggio per il Veneto. Concezioni e idee in transizione*, „Ri-Vista. Ricerche per la progettazione del paesaggio” vol. 8, issue 1 (2010).
- Thaer A., *Grundsätze der rationellen Landwirtschaft*, t. 1–4, Realschulbuchhandlung, Berlin 1809–1812.
- Tkocz J., *Organizacja przestrzenna wsi w Polsce*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 1998.
- Tłoczek I., *Budowanie wiejskie Piotra Świątkowskiego (1782)*, „Prace Instytutu Urbanistyki i Architektury” R. 2, nr 3, Warszawa 1953.
- Tłoczek I., *Budownictwo wiejskie w Polsce w świetle literatury technicznej od połowy XVIII do końca XIX wieku*, „Zeszyty Naukowe SGGW. Seria Historyczna” nr 2, Warszawa 1965.
- Tłoczek I., *Dom mieszkalny na polskiej wsi*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1985.
- Tłoczek I., *Kształtowanie zieleni w krajobrazie wiejskim. Charakterystyka stanu istniejącego w Polsce*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1966.
- Tłoczek I., *Miasteczka rolnicze w Wielkopolsce*, Budownictwo i Architektura, Warszawa 1955.
- Tłoczek I., *Polskie budownictwo drewniane*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1980.
- Toffler A., *Trzecia fala*, tłum. Woydyłło E., Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1986.
- Toland J., *Relation des cours de Prusse et de Hanovre*, Johnson, La Haye 1706.
- Tomkowicz S., *Szpecenie kraju. (Z powodu broszury Pawła Schultze: „Die Entstellung unseres Landes”)*, nakładem autora, Kraków 1909.
- Tondos B., *Koniec dworu (Spostrzeżenia)*, [w:] *Dwór polski. Zjawisko historyczne i kulturowe*, red. Jaroszewski T., Stowarzyszenie Historyków Sztuki, Warszawa 2000.
- Topolski J., *Ekonomiczne podstawy przemian w kulturze materialnej szlachty polskiej w XVI wieku*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki. Teoria i historia” t. 24, nr 4, Warszawa 1979.
- Topolski J., *Gospodarka polska a europejska w XVI–XVIII wieku*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1977.
- Topolski J., *Kultura rolnicza*, [w:] *Kultura ludowa Wielkopolski*, t. 1, red. Burszta J., Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1960.
- Tuan Y.-F., *Przestrzeń i miejsce*, tłum. Morawińska A., Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1987.
- Tuliszkowski J., *Budowle wiejskie. Zdrowe, ogniotrwałe i tanie*, Skład Główny w Księgarni Polskiej, Warszawa 1913.
- Turczynowicz S., *Budowle wiejskie. Budyunki wiejskie, drogi i mosty*, Księgarnia Rolnicza, Warszawa 1927.
- Turner S., *Historic landscape characterisation. An archaeological approach to landscape heritage*, [w:] *Routledge handbook of landscape character assessment. Current approaches to characterisation and assessment routledge*, red. Fairclough G., Sarlöv Herlin I., Swanwick C., Routledge, Londyn 2018.
- Tworowski S., *Architektura wsi. Materiały do dyskusji*, Czytelnik Spółdzielnia Wydawnicza, Warszawa, 1946.
- Tyc T., *Początki kolonizacji wiejskiej na prawie niemieckiem w Wielkopolsce (1200–1333)*, drukiem K. Miarki, Poznań 1924.
- Tymowski S.J., *Zagadnienia przestrzenne w regulacjach dóbr ziemiańskich w epoce Oświecenia*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” t. 8, nr 4, Warszawa 1960.
- Urbański P., Walerzak M., Wilkaniec A., Rosada A., *Ideogramy rekonstrukcji i wirtualne modele przestrzenne tworzone na bazie historycznych map topograficznych w badaniach zabytkowych zespołów rezydencjonalno-ogrodowych*, „Teki Komisji Urbanistyki i Architektury” t. 45, Kraków 2017.
- Van Eetvelde V., Antrop M., *The significance of landscape relic zones in relation to soil conditions, settlement patterns and territories in Flanders*, „Landscape and Urban Planning” vol. 70, issues 1–2 (2005).

- Vos W., Meekes H., *Trends in European cultural landscape development: perspectives for a sustainable future*, „Landscape and Urban Planning” vol. 46, issues 1–3 (1999).
- Wachowiak B., *Recepcja poglądów Albrechta Daniela Thaera w polskiej literaturze rolniczej w pierwszej połowie XIX wieku*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” t. 40, Warszawa 1979.
- Waligóra J., *Zadrzewienia*, Państwowe Wydawnictwo Rolnicze i Leśne, Poznań 1995.
- Wańkiewicz M., *Szczenięce lata*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1987.
- Warężak J., *Rozwój uposażenia arcybiskupstwa gnieźnieńskiego w średniowieczu z uwzględnieniem stosunków gospodarczych w XIV i XV w.*, wydano z zasiłku zwrotnego Ministerstwa W. R. i Oświecenia Publicznego, Lwów 1929.
- Wąsicki J., *Kolonizacja niemiecka w okresie Prus Południowych 1793–1806*, „Przegląd Zachodni” nr 9–10, Poznań 1953.
- Weizenegger S., Schenk W., *Cultural Landscape Management in Europe and Germany*, [w:] *The Conservation of Cultural Landscapes*, red. Agnoletti M., Centre for Agriculture and Bioscience International, Londyn 2006.
- Węgiel A. i in., *Wzory empiryczne do określenia wieku drzew robinii akacjowej (*Robinia pseudoacacia* L.) na podstawie obwodu pnia*, „Sylwan” t. 161, nr 10, Warszawa 2017.
- Whyte W.H., *The Last Landscape*, Doubleday, Garden City 1968.
- Widgren M., *Landscape research in a world of domesticated landscapes. The role of values, theory, and concepts*, „Quaternary International” vol. 251 (2012).
- Wielkopolska w drugiej połowie XVI wieku*, cz. 1–2, red. Chłapowski K., Słoń M., oprac. Borek A. i in., Wydawnictwo Instytutu Historii Polska Akademia Nauk, Warszawa 2017.
- Więckowska J., *Założenia pałacowe i dworskie – spójność kompozycji i odrębność w krajobrazie*, [w:] *Wieś i miasteczko u progu zagłady*, red. Rudkowski T., Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1991.
- Wilkaniec A., Gałęcka-Drozda A., Walerzak M., Rosada A., *Zastosowanie programów GIS w analizie historycznych założeń zieleni*, „Teki Komisji Urbanistyki i Architektury” t. 45, Kraków 2017.
- Wilkaniec A., *Stan zachowania i trwałość historycznych układów przestrzennych dawnych wsi i majątków w strukturze Poznania*, Wydawnictwo Uniwersytetu Przyrodniczego w Poznaniu, Poznań 2018.
- Wilkaniec A., Szczepańska M., *Manorial and grange complexes as a cultural heritage of the agricultural landscape in the management of commune space: a case study of Tarnowo Podgórne, Wielkopolska*, „Quaestiones Geographicae” vol. 36, issue 2 (2017).
- Wiśniewska W., *Krajobrazy codzienne*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Łódzkiej” nr 308, Łódź 2002.
- Wnęk J., *Polska literatura rolnicza 1795–1918 (podręczniki, poradniki, prasa)*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” t. 62, nr 4, Warszawa 2014.
- Wróblewska G., *Rozplanowanie nowożytnych miast w Wielkopolsce od XVI do końca XVIII wieku*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1977.
- Wyczyński A., *Studia nad folwarkiem szlacheckim w Polsce w latach 1500–1580*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1960.
- Wyczyński A., *Uwagi na temat dworu szlacheckiego w Wielkopolsce w XVI stuleciu*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki. Teoria i historia” t. 24, nr 4, Warszawa 1979.
- Wyczyński A., *Wieś polskiego Odrodzenia*, Książka i Wiedza, Warszawa 1969.
- Wykaz alfabetyczny wszystkich posiadłości ziemskich w W. Księstwie Poznańskim*, F. Bürde, Berlin 1872.
- Wylegała A., *Był dwór, nie ma dworu. Reforma rolna w Polsce*, Wydawnictwo Czarne, Wołowiec 2021.
- Wysocki F., *Metody taksonomiczne w rozpoznawaniu typów ekonomicznych rolnictwa i obszarów wiejskich*, Wydawnictwo Uniwersytetu Przyrodniczego, Poznań 2010.
- Wzory i objaśnienia znaków topograficznych map w skali 1:10 000 i 1:25 000 WIG*, Warszawski Indeks Giełdowy, Warszawa 1931.

- Zabierzowski A., *Praktyczne budownictwo wiejskie*, nakładem S. Orgelbranda, Warszawa 1858.
- Zaborski B., *O kształtach wsi w Polsce*, Polska Akademia Umiejętności, Kraków 1927.
- Zachariasz A., *Dlaczego warto ocalić dwór w krajobrazie. O ochronie założeń dworskich i pałacowych na wybranych przykładach z Polski południowej*, [w:] *Krajobraz Polski. Cudze chwalicie. Ochrona i kształtowanie rodzimego krajobrazu*, t. 2, red. Patoczka P., Uniwersytet Rzeszowski, Rzeszów 2017.
- Zachariasz A., *Dwór polski – kwiaty w domu i ogrodzie*, [w:] *Dwór polski. Zjawisko historyczne i kulturowe*, red. Kajzer L., Stowarzyszenie Historyków Sztuki, Kielce 2006.
- Zachariasz A., *Dwór polski – problemy rewaloryzacji ogrodów*, [w:] *Dwór polski. Zjawisko historyczne i kulturowe*, red. Kajzer L., Stowarzyszenie Historyków Sztuki, Kielce 2008.
- Zachariasz A., *Dwudziestowieczne ogrody dworskie w świetle wybranych publikacji i realizacji*, [w:] *Dwór polski. Zjawisko historyczne i kulturowe*, red. Jaroszewski T., Stowarzyszenie Historyków Sztuki, Warszawa 2000.
- Zachariasz A., *Krajobrazy pamięci wyrazem tożsamości miejsca*, „Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego” nr 15 (2011).
- Zachariasz A., *Najpiękniejsza i najinteresowniejsza okolica – dwór w krajobrazie w XVIII i XIX wieku*, [w:] *Dwór polski. Zjawisko historyczne i kulturowe*, red. Sieradzka A., Stowarzyszenie Historyków Sztuki, Warszawa 2004.
- Zachariasz A., *Ogród dworski – wybrane charakterystyczne elementy i motywy*, [w:] *Dwór polski. Zjawisko historyczne i kulturowe*, red. Sieradzka A., Stowarzyszenie Historyków Sztuki, Kielce 2002.
- Zachariasz A., *Polskie osiemnasto- i dziewiętnastowieczne traktaty ogrodnicze w bibliotece dworskiej – teoria i praktyka*, [w:] *Dwór polski w XIX wieku. Zjawisko historyczne i kulturowe*, red. Hrankowska T., Stowarzyszenie Historyków Sztuki, Warszawa 1998.
- Zachariasz A., *Zespół dworski jako integralny element krajobrazu wsi. Problemy ochrony i współczesnego użytkowania (na wybranych przykładach z Polski południowej)*, „Architektura krajobrazu” t. 39, nr 2, Wrocław 2013.
- Zajączkowski A., *Szlachta polska. Kultura i struktura*, Wydawnictwo Semper, Warszawa 1993.
- Zalasińska K., *Konserwatorska ochrona zabytków a ochrona przyrody*, „Kwartalnik Prawa Publicznego” t. 8, nr 3–4, Warszawa 2008.
- Zalasińska K., *Zalecenia dotyczące wdrożenia prawodawstwa UNESCO do polskiego porządku prawnego*, [w:] *Dlaczego i jak w nowoczesny sposób chronić dziedzictwo kulturowe*, red. Rottermund A., Polski Komitet do spraw UNESCO, Warszawa 2013.
- Zapłata R., *Autentyzm zabytkowej architektury i palimpsest w przestrzeni historycznej – nowe media a prezentacja dziedzictwa kulturowego*, „Architectus” nr 1 (45), Wrocław 2016.
- Ziemia Zaniemyska. Przyroda, historia, turystyka*, red. Plebański R., Noetzel H., Stowarzyszenie „Ziemia Zaniemyska”, Zaniemyśl 2014.
- Zimmermann K., *Fryderyk Wielki i jego kolonizacja rolna na ziemiach polskich*, t. 1–2, Księgarnia św. Wojciecha, Poznań 1915.
- Ziółkowski J., *Podręcznik statystyczno-adresowy większej własności polskiej w Wielkim Księstwie Poznańskim i Prusach Zachodnich*, Drukarnia Kuriera Poznańskiego, Poznań 1890.
- Żabko-Potopowicz A., *Wieś polska w świetle polskich prac naukowych i publicystycznych z okresu przed uwłaszczeniem włościan*, „Roczniki Socjologii Wsi. Studia i Materiały” t. 1, Warszawa 1936.
- Żychliński T., *Złota księga szlachty polskiej*, R. 13, nakładem Jarosława Leitgebera, Poznań 1891.

Dokumenty i akty prawne (według daty publikacji)

- Dekret Rady Regencyjnej o opiece nad zabytkami sztuki i kultury (Dz.U. 1918 nr 16 poz. 36).
- Ustawa z dnia 15 lipca 1920 r. o wykonaniu reformy rolnej (Dz.U. 1920 nr 70 poz. 462).

- Ustawa z dnia 28 grudnia 1925 r. o wykonaniu reformy rolnej (Dz.U. 1926 nr 1 poz. 1).
- Ustawa z dnia 30 lipca 1930 r. o Zakładach Kórnickich (Dz.U. 1930 nr 86 poz. 592).
- Dekret Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z dnia 6 września 1944 r. o przeprowadzeniu reformy rolnej (Dz.U. 1944 nr 4 poz. 17).
- Karta florencka (Międzynarodowa karta ogrodów) sporządzona we Florencji dnia 15 grudnia 1981 r.
- Ustawa z dnia 28 września 1991 r. o lasach (Dz.U. 1991 nr 101 poz. 444).
- Ustawa z dnia 19 października 1991 r. o gospodarowaniu nieruchomościami rolnymi Skarbu Państwa (Dz.U. 1991 nr 107 poz. 464).
- Ustawa z dnia 7 lipca 1994 r. – Prawo budowlane (Dz.U. 1994 nr 89 poz. 414).
- Europejska Konwencja Krajobrazowa sporządzona we Florencji dnia 20 października 2000 r. (Dz.U. 2006 nr 14 poz. 98).
- Karta krakowska sporządzona podczas Międzynarodowej Konferencji Konserwatorskiej w Krakowie w dniach 23–26 października 2000 r.
- Ustawa z dnia 27 kwietnia 2001 r. Prawo ochrony środowiska (Dz.U. 2001 nr 62 poz. 627).
- Ustawa z dnia 8 czerwca 2001 r. o przeznaczaniu gruntów rolnych do zalesienia (Dz.U. 2001 nr 73 poz. 764).
- Ustawa z dnia 18 września 2001 r. o fundacji – Zakłady Kórnickie (Dz.U. 2001 nr 130 poz. 1451).
- Ustawa z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym (Dz.U. 2003 nr 80 poz. 717).
- Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz.U. 2003 nr 162 poz. 1568).
- Ustawa z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody (Dz.U. 2004 nr 92 poz. 880).
- Konwencja w sprawie ochrony i promowania różnorodności form i wyrazu kulturowego, sporządzona w Paryżu dnia 20 października 2005 r. (Dz.U. 2007 nr 215 poz. 1585).
- Ustawa z dnia 24 kwietnia 2015 r. o zmianie niektórych ustaw w związku ze wzmocnieniem narzędzi ochrony krajobrazu (Dz.U. 2015 poz. 774).
- Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 11 stycznia 2019 r. w sprawie sporządzania audytów krajobrazowych (Dz.U. 2019 poz. 394).
- Rezolucja IFLA EUROPE w sprawie krajobrazu TU i TERAZ „Krajobrazy codzienne” sporządzona w Granadzie w październiku 2021 r.

Źródła kartograficzne (według daty wydania)

- Mapa gabinetowa Królestwa Pruskiego (Kabinettkarte, Schmettausche Karte)*, skala 1:50 000, 1767–1787.
- Tajna mapa Polski (Geheime Karte von Polen, Special Karte von Gross-Polen)*, skala 1:87 500, 1773.
- Tajna mapa Polski (Geheime Karte von Polen, Special Karte von Gross-Polen)*, skala 1:87 500, 1778.
- Mapa Prus Południowych (Karte von Südpreußen)*, ark. XVIII, XIX, XXVI, XXVII, skala 1:50 000, 1793.
- Mapa Prus Południowych (Karte von Südpreußen)*, ark. BI, BII, skala 1:150 000, 1802–1803.
- Mappa szczegulna wojewodztwa poznanskiego zrzadzona [...] przez Karola de Perthées pułkownika i geografa*, skala 1:225 000, 1804.
- Mappa szczegulna wojewodztwa kaliskiego zrzadzona [...] przez Karola de Perthées pułkownika i geografa*, skala 1:225 000, po 1804.
- Mappa topograficzna woyskowa i statystyczna części Wielkopolski, która dziś Departament Poznański składa wydana przez Edwarda Raczyńskiego...*, skala ok. 1:125 000, 1807–1812.
- Wielkopolska Południowa (Special-charte von dem Königlich-Preussischen Bezirke der Regierung zu Posen [...])*, cz. 5 i 8, skala nieokreślona, 1819.

- Wielkopolska Południowa (General-Karte von dem Regierungs-Departement Posen [...])*, cz. 8, 12, 13, 15 i 16, skala nieokreślona, 1821.
- Urmessischblätter*, ark. 1930–1932, 1998–2001, 2065–2068, 2133–2135, 2200–2202, skala 1:25 000, 1826–1830.
- Topographische Specialkarte des Preussischen Staats und der angrenzenden Länder (Reymann's Special-Karte)*, ark. 95, 96, skala 1:200 000, 1832–1835.
- Karte des Wreschner Kreises*, skala 1:50 000, 1834.
- Karte des Schrimmer Kreises*, skala 1:50 000, 1835.
- Karte des Schrodaer Kreises*, skala 1:50 000, 1836–1844.
- Topographische Specialkarte vom Grossherzogthum Posen...*, ark. 95, 96, skala 1:200 000, 1846.
- Karte vom Kreise Schroda*, skala 1:25 000, ca 1880.
- Messischblätter*, ark. 3568–3570 (1930–1932), 3668–3671 (1998–2001), 3768–3771 (2065–2068), 3868–3870 (2133–2135), 3968–3970 (2200–2202), skala 1:25 000, 1888–1944.
- Mapa W. Ks. Poznańskiego z oznaczeniem posiadłości Pruskiej komisji kolonizacyjnej nabytych pod koniec 1906 r.*, skala 1:500 000, 1908.
- Bildplan / Bildskizze – niemieckie fotomapy w cięciu TK25*, ark. 3768–3770, 3868, 3871, skala 1:25 000, 1939–1944.
- Mapy w układzie współrzędnych „1965”*, skala 1:25 000.
- Mapy w układzie współrzędnych „1992”*, skala 1:50 000.

Źródła archiwalne

- Archiwum Państwowe w Poznaniu (APP), zespoły: Powiatowy Urząd Ziemski z Poznaniu, Rejencja w Poznaniu, Starostwo Powiatowe w Środzie, Urząd Katastralny w Środzie, Urząd Katastralny w Poznaniu, Urząd Katastralny we Wrześni, Urząd Wojewódzki Poznański.
- Archiwum Państwowe w Bydgoszczy (APB), zespoły: Mapy uwłaszczeniowo-regulacyjne, Projekty parków i ogrodów Johanna, Georga i Ernsta Larassów w Bydgoszczy – spuścizna.
- Archiwum Państwowe w Olsztynie (APO) – Zbiór planów Johanna, Georga i Ernsta Larass.
- Biblioteka Kórnicka (BK), zespoły: Kartografia, Nowe Druki.
- Narodowy Instytut Dziedzictwa Oddział Terenowy w Poznaniu – zespół studia historyczno-architektonicznego.

Źródła internetowe

- alleburgen.de
 ansa.it
 archivio.vicenzapiu.com
 atlasfontium.pl
 atlas.ihsan.edu.pl
 dabrowski-winnagora.pl
 deutschefotothek.de
 dir.icm.edu.pl
 facebook.com
 fzk.pl
 gddkia.gov.pl
 geoportal.gov.pl
 geoserwis.gdos.gov.pl

google.pl/maps
idt2.regione.veneto.it
igrek.amzp.pl
irvv.regione.veneto.it
land.copernicus.eu
mapa.plk-sa.pl
mapy.geoportal.gov.pl
mapy.zabytek.gov.pl
mattinopadova.gelocal.it
nid.pl
petycjeonline.com
sejm-wielki.pl
sloownik.ihpan.edu.pl
sredzkakolej.pl
srodawlkp.org
teki.bkpan.poznan.pl
tvn24.pl
wbpp.poznan.pl
wikipedia.org
wtg-gniazdo.org
yumpu.com/it
ziemianskie-historie.dobrzyca-muzeum.pl

Spis rycin, tabel i schematów

Ryciny

RYC. 1. Lokalizacja obszaru badań	21
RYC. 2. Ślady dawnych majątków ziemskich w krajobrazie ziemi średzkiej	22
RYC. 3. Rozmieszczenie folwarków na fragmencie ziemi średzkiej	23
RYC. 4. Zmiany administracyjne na ziemi średzkiej od końca XVIII w. do współczesności	25
RYC. 5. Szkielet przyrodniczy obszaru badań	27
RYC. 6. Szkielet kulturowy obszaru badań	28
RYC. 7. Wybrane elementy przyrodnicze i kulturowe istotne w procesie delimitacji obszaru badań	29
RYC. 8. Obszar badań poddany delimitacji utożsamiany z ziemią średzką na potrzeby pracy	30
RYC. 9. Pokrycie obszaru badań pozyskanymi planami gruntowymi na tle granic wsi i osad sprzed rozbiorów	81
RYC. 10. Osady służebne na obszarze badań w okresie wczesnofeudalnym	95
RYC. 11. Formy osadnicze na ziemi średzkiej pod koniec XIV wieku.	97
RYC. 12. Rozmieszczenie miast, wsi i folwarków na ziemi średzkiej w XVI w.	101
RYC. 13. Rozmieszczenie osad olęderskich na ziemi średzkiej.	105
RYC. 14. Dwór w Koszutach – przykład małej siedziby ziemiańskiej z 2. połowy XVIII w.	107
RYC. 15. Przed- i porozbiorowa struktura własności na ziemi średzkiej.	109
RYC. 16. Struktura własności na ziemi średzkiej w roku 1823	111
RYC. 17. Stan komunikacji drogowej i kolejowej na ziemi średzkiej w latach 1830 i 1910	114
RYC. 18. Posiadłości na ziemi średzkiej nabyte przez pruską Komisję Kolonizacyjną do roku 1906.	115
RYC. 19. Zmiany w odsetku ludności polskiej w powiatach Prowincji Poznańskiej w latach 1846 i 1910	116
RYC. 20. Krajobraz majątku Chłapowo w latach 20. XX w.	118
RYC. 21. Stan komunikacji drogowej i kolejowej na ziemi średzkiej w okresie międzywojennym	119
RYC. 22. Współczesne zjawiska i tendencje w kształtowaniu krajobrazu folwarcznego ziemi średzkiej	122
RYC. 23. Kompleksy rolniczej przydatności wielkopolskich gleb	125
RYC. 24. Zmiany w obrębie zwartych kompleksów leśnych na ziemi średzkiej od XIV w.	127
RYC. 25. Regulacje elementów granicznych wsi w trakcie XIX-wiecznych reform agrarnych.	127
RYC. 26. Sieć wodna na ziemi średzkiej w końcu XIX w. i w latach 30. XX w.	128
RYC. 27. Zestawienie ilościowe strumieni u schyłku XIX w. i w latach 30. XX w. z uwzględnieniem dawnej struktury własnościowej.	129
RYC. 28. Zestawienie ilościowe małych zbiorników wodnych u schyłku XIX w. i w latach 30. XX w. z uwzględnieniem dawnej struktury własnościowej	129
RYC. 29. Rozmieszczenie i funkcjonowanie młynów wodnych na ziemi średzkiej	130
RYC. 30. Separacja i komasacja gruntów Murzynowa Kościelnego w I. połowie XIX w.	132
RYC. 31. Pług parowy (niem. Dampfplug) współpracujący z dwiema lokomobilami	133
RYC. 32. Zespoły folwarczne i ziemskie – dominanty krajobrazu rolniczego	134
RYC. 33. Kwaterowe układy pól utworzone podczas XIX-wiecznych reform agrarnych	136
RYC. 34. Podmioty zarządzające pozostałościami dawnych majątków ziemskich w roku 1989	137
RYC. 35. Typy funkcjonalne obszarów wiejskich w Wielkopolsce	139
RYC. 36. Sieć wodna na ziemi średzkiej w latach 60. XX w. i współcześnie	141

RYC. 37. Zestawienie ilościowe strumieni od schyłku XIX w. do roku 2016 z uwzględnieniem dawnej struktury własnościowej	142
RYC. 38. Zestawienie ilościowe małych zbiorników wodnych od schyłku XIX w. do roku 2016 z uwzględnieniem dawnej struktury własnościowej	142
RYC. 39. Zestawienie siedlisk powiązanych genetycznie wsi lokowanych na prawie polskim i niemieckim	148
RYC. 40. Zestawienie siedlisk powiązanych genetycznie wsi lokowanych na prawie polskim i niemieckim oraz wsi folwarcznych	149
RYC. 41. Rozplanowania wsi przedstawione na arkuszach Urmesstischblätter przypominające owalnice	151
RYC. 42. Próba rekonstrukcji układów ruralistycznych na prawie niemieckim	151
RYC. 43. Struktura osadnicza ziemi średzkiej w XIV wieku.	152
RYC. 44. Umowna granica między Kępą Małą i Wielką oparta o rzekę Moskawę na planie gruntowym z 1827 r.	153
RYC. 45. Wsie folwarczne powstałe na przełomie XIV i XV w. usytuowane na peryferiach dotychczasowego osadnictwa	154
RYC. 46. Motywy graniczne służące odseparowaniu wsi folwarcznych od historycznych dóbr.	155
RYC. 47. Struktura osadnicza ziemi średzkiej u schyłku XVIII w.	158
RYC. 48. Skrajne położenie folwarku w Borzejewie, stanowiącym ulicówkę v-kształtną do połowy XIX w.	160
RYC. 49. Rozmieszczenie folwarków na ziemi średzkiej przed wszczęciem działań regulacyjno-uwłaszczeniowych	161
RYC. 50. Nowe w historii osadnictwa układy wsi i osad powstałe na przełomie XVIII i XIX w.	162
RYC. 51. Realizacja działań regulacyjno-uwłaszczeniowych na ziemi średzkiej w zależności od stopnia ingerencji w układ i przestrzeń wsi	165
RYC. 52. Intensywność działań regulacyjno-uwłaszczeniowych na ziemi średzkiej w świetle wybranych aspektów własnościowych	166
RYC. 53. Regulacja siatki drogowej we wsiach na prawie polskim i niemieckim podczas uwłaszczenia	167
RYC. 54. Realizacja działań regulacyjno-uwłaszczeniowych na ziemi średzkiej	168
RYC. 55. Separacja pańskiej części wsi od chłopskiej przy użyciu częściowej translokacji chłopów	169
RYC. 56. Zabudowa mieszkalno-gospodarcza pozostająca w dyspozycji właścicieli wsi folwarcznych u schyłku XIX w.	170
RYC. 57. Domy pracowników folwarcznych w wybranych majątkach ziemskich	171
RYC. 58. Plan regulacyjny majątności Babin z wyodrębnieniem gruntów powłaszczeniowej wsi Romanowo	172
RYC. 59. Metody komasacji gruntów folwarcznych w obrębie dwóch i większej ilości wsi	173
RYC. 60. Zmiany w sieci folwarków podczas realizacji działań regulacyjno-uwłaszczeniowych	175
RYC. 61. Zakładanie folwarków samotniczych podczas XIX-wiecznych reform agrarnych jako wyraz ekspansji obszarów leśnych.	176
RYC. 62. Folwarki samotnicze powstałe w okresie XIX-wiecznych reform agrarnych	177
RYC. 63. Folwarki samotnicze wzniesione w trakcie XIX-wiecznych reform agrarnych na bazie starszych obiektów położonych w krajobrazie	178
RYC. 64. Folwark samotniczy obsługujący skomasowane grunty wsi Prusinowo	178
RYC. 65. Skomasowane grunty plebańskie i powstałe na nich folwarki samotnicze	179
RYC. 66. Folwarki samotnicze należące do warstwy chłopskiej założone w okresie uwłaszczenia.	180
RYC. 67. Rozmieszczenie folwarków po realizacji działań regulacyjno-uwłaszczeniowych.	181
RYC. 68. Struktura własności gruntów ziemi średzkiej po realizacji działań regulacyjno-uwłaszczeniowych	182
RYC. 69. Rzędówki i osady rozproszone powstałe na gruntach Wydzierzewic i Markowic rozparcelowanych przez pruską Komisję Kolonizacyjną	183
RYC. 70. Parcelacja zespołu dworskiego w Michałowie przez pruską Komisję Kolonizacyjną	184
RYC. 71. Parcelacja zespołu dworskiego w Zalasewie przez pruską Komisję Kolonizacyjną	185
RYC. 72. Parcelacja zespołu dworskiego w Gowarzewie przez pruską Komisję Kolonizacyjną	186
RYC. 73. Parcelacja zespołu pałacowego w Dominowie przez pruską Komisję Kolonizacyjną	187
RYC. 74. Parcelacja zespołu dworskiego w Czarnym Piątkowie przez pruską Komisję Kolonizacyjną.	188

RYC. 75. Plan wyłączenia spod parcelacji gruntów folwarcznych zgłoszony przez właściciela Mącznik	189
RYC. 76. Projekt parcelacji gruntów folwarcznych należących do rodzin Chłapowskich i Wizów	190
RYC. 77. Schematyczne rysunki częściowych parcelacji gruntów folwarcznych w okresie II Rzeczypospolitej.	191
RYC. 78. Scalanie osad powstałych na gruntach różnych wsi w jeden organizm osadniczy	192
RYC. 79. Wpływ przejścia gruntów chłopskich przez majątki ziemskie na sieć osadniczą.	193
RYC. 80. Zmiana przebiegu granic wsi Komorniki wywołana przejściem gruntów chłopskich z sąsiednich wsi przez majątek ziemski	195
RYC. 81. Zmiany w zasięgu gruntów folwarcznych w latach 1865–1939	195
RYC. 82. Zmiany w sieci folwarków w latach 1865–1939	196
RYC. 83. Struktura własności gruntów ziemi średzkiej w roku 1939	197
RYC. 84. Utworzenie nowych majątków ziemskich poprzez scalenie gruntów wchodzących wcześniej w skład dwóch różnych wsi	198
RYC. 85. Rozmieszczenie folwarków w roku 1939.	199
RYC. 86. Zróżnicowana skala i program przestrzenny wybranych folwarków chłopskich.	200
RYC. 87. Największe dobra i klucze na ziemi średzkiej u schyłku XVIII w.	202
RYC. 88. Zmiany w strukturze własności majątków ziemskich pod względem narodowościowym w latach 1865–1939	203
RYC. 89. Zmiany statusu zespołów w latach 1823–1939	212
RYC. 90. Siedziby ziemiańskie w majątkach ziemskich wyodrębnionych w XIX w. z większych dóbr i kluczy	214
RYC. 91. Główne budynki mieszkalne w majątkach ziemskich stanowiących dawniej folwarki samotnicze	216
RYC. 92. Główne budynki mieszkalne wybranych folwarków chłopskich	216
RYC. 93. Siedziby w majątkach zdegradowanych przed 1939 r. do roli zespołów folwarcznych.	217
RYC. 94. Współczesny wizerunek siedzib pochodzących z rozparcelowanych na przełomie XIX i XX w. majątków	219
RYC. 95. Architektura obszernych gabarytowo siedzib oscylująca na linii dwór – pałac	220
RYC. 96. Dwory o charakterze wiejskich willi	220
RYC. 97. Siedziby w formach czerpiących ze stylistyki dworu, pałacu i willi	221
RYC. 98. Główne budynki mieszkalne zespołów folwarcznych w kluczu kórnickim	222
RYC. 99. Przykłady atrakcyjnych architektonicznie rządcówek z obszaru badań.	223
RYC. 100. Siedziby złożone z kilku kontrastowo zestawionych brył	225
RYC. 101. Wykorzystanie kompozycji osiowej do wykadrowania złożonej bryły dworu.	226
RYC. 102. Wpływ kompozycji parkowej na odbiór wizualny siedziby	227
RYC. 103. Typologia, rozmieszczenie i stan zachowania głównych budynków mieszkalnych folwarków samotniczych, zespołów folwarcznych i ziemskich	229
RYC. 104. Zielniki – przykład współczesnej degradacji założenia parkowego wywołanej presją inwestycyjną	232
RYC. 105. Ekspozycja krajobrazowa wybranych folwarków samotniczych	233
RYC. 106. Ekspozycja krajobrazowa wybranych zespołów ziemskich	235
RYC. 107. Sylwety zespołów z wielkokubaturowymi spichlerzami.	237
RYC. 108. Najstarsze spichlerze na ziemi średzkiej	239
RYC. 109. Spichlerze usytuowane przy bramach folwarcznych ingerujące bryłą we wnętrza wsi	240
RYC. 110. Gorzelnie w Gwiazdowie i Wysławicach – świadkowie nieistniejących założeń folwarcznych.	241
RYC. 111. Ekspozycja krajobrazowa gorzelni różnie usytuowanych względem podwórza gospodarczego.	242
RYC. 112. Młyny parowe w krajobrazie Iwna i Winnej Góry	243
RYC. 113. Komin cegielni w bezleśnym krajobrazie na zachód od Iwna	245
RYC. 114. Zachowane wiatraki na ziemi średzkiej.	246
RYC. 115. Trwałość układu ruralistycznego Siedlca od schyłku XVIII w.	249
RYC. 116. Usytuowanie zespołu w Nekli względem układu ruralistycznego i urbanistycznego.	252
RYC. 117. Kontekst przestrzenny założenia parkowego w Targowej Górze	254
RYC. 118. Targowa Górka – historyczne rozplanowanie wsi	255
RYC. 119. Palimpsest zespołu ziemskiego w Winnej Górze.	256

RYC. 120. Inwentaryzacja fotograficzna i nawarstwienia zespołu ziemskiego w Gułtowach	258–259
RYC. 121. Gułtowy – historyczne rozplanowanie wsi i zespołu ziemskiego	260
RYC. 122. Zmiany kompozycyjne parku w Gułtowach około 1914 r.	262
RYC. 123. Inwentaryzacja fotograficzna zabudowy związanej z zespołem ziemskim w Koszutach.	264
RYC. 124. Koszuty – historyczne rozplanowanie wsi i zespołu ziemskiego	265
RYC. 125. Hipotetyczny scenariusz przekształceń zespołu w Koszutach z zaakcentowaniem zmian głównego wjazdu pod siedzibę	267
RYC. 126. Kierunki dojazdu do siedzib w Koszutach i Jarosławcu na początku XIX w.	269
RYC. 127. Zespół ziemski w Koszutach w latach 40. XX w.	271
RYC. 128. Sytuacja przestrzenna zespołu w Koszutach według kolejnych arkuszy Messtischblätter	273
RYC. 129. Nawarstwienia i kompozycja układu urbanistycznego Barda	276
RYC. 130. Inwentaryzacja fotograficzna układu urbanistycznego Barda	277
RYC. 131. Przekształcenia klasycystycznej kompozycji zespołu w Klonach	280
RYC. 132. Dwór w Biskupicach – ostatni ślad reprezentacyjnego zespołu utworzonego na początku XIX w.	281
RYC. 133. Historia budowlana siedziby w Łęknie	283
RYC. 134. Ewolucja przestrzenna zespołu ziemskiego w Iwnie	284
RYC. 135. Zwarte aleje drzew w dobrach zaniemskich i kluczu kórnickim na przełomie XVIII i XIX w.	286
RYC. 136. Stan przed i po reorganizacji przestrzennej dwudrożnic dolinnych dokonanej na przełomie XVIII i XIX w.	289
RYC. 137. Panoramy we wschodniej części dawnego klucza kórnickiego	290
RYC. 138. Zadrzewienia przydrożne i śródpolne we wschodniej części dawnego klucza kórnickiego	291
RYC. 139. Zadrzewienia przydrożne na terenie dawnych dóbr zaniemskich	292
RYC. 140. Ulice stodołne w Jeziorach Małych i Orzeszkowie.	294
RYC. 141. Panorama na Winną Górę od strony północnej	296
RYC. 142. Zadrzewienia przydrożne i śródpolne w majątności Winna Góra	297
RYC. 143. Struktura lasów, zwartych zadrzewień śródpolnych i ogrodów w majątności Winna Góra u schyłku XIX w.	298
RYC. 144. Wybrane formy zadrzewień przydrożnych i śródpolnych w majątności Iwno	299
RYC. 145. Struktura lasów, zwartych zadrzewień śródpolnych i ogrodów w majątności Iwno u schyłku XIX w.	300
RYC. 146. Przebieg drogi ekspresowej S5 przez wnętrze krajobrazowe w majątności Iwno	301
RYC. 147. System zadrzewień w okolicy Drzązgowa na współczesnych zdjęciach satelitarnych	303
RYC. 148. Struktura przestrzenna dóbr Drzązgowo przed i po XIX-wiecznej przebudowie majątności	304
RYC. 149. Przebudowa majątności Drzązgowo w połowie XIX w.	305
RYC. 150. Układ kwaterowych pól w majątności Drzązgowo w roku 1888	307
RYC. 151. Współczesny układ kwaterowych pól w granicach majątności Drzązgowo z roku 1888.	309
RYC. 152. Sekwencja wnętrz krajobrazowych dawnej majątności Drzązgowo	310
RYC. 153. Reorganizacja przestrzenna Drzązgowa związana ze zmianą głównego dojazdu do siedziby (po 1865 r.)	311
RYC. 154. Reprezentacyjne zadrzewienia alejowe w Drzązgowie powstałe na przełomie XIX i XX w.	312
RYC. 155. Charakterystyczne układy promieniście rozchodzących się dróg we wsiach na prawie niemieckim	314
RYC. 156. Zadrzewienia podkreślające granice majątków ziemskich opartych na ciekach wodnych.	315
RYC. 157. Zadrzewienia głównych traktów wiodących do Środy Wielkopolskiej	316
RYC. 158. Zadrzewienia alejowe o charakterze reprezentacyjnym w wybranych majątkach ziemskich.	318
RYC. 159. Reprezentacyjna aleja jesionowa wiodąca do siedziby w Pierzchnie.	319
RYC. 160. Wybrane formy zadrzewień śródpolnych i zgeometryzowanych układów dróg i rowów melioracyjnych na dawnych gruntach folwarcznych	320
RYC. 161. System zadrzewień alejowych w majątności Rusibórz	322
RYC. 162. Plany inwentaryzacyjne ogrodów w Podstolicach i Siedlcu z lat 1876–1880	323
RYC. 163. Rozwarstwienie chronologiczne parków na ziemi średzkiej	324

RYC. 164. Rozmieszczenie i stan zachowania parków przy głównych budynkach mieszkalnych zespołów ziemskich, folwarcznych oraz folwarków samotniczych	325
RYC. 165. Rozmieszczenie zwartych alei drzew i parków w otoczeniu Środy Wielkopolskiej	326
RYC. 166. Aleje w rejonie Słupi Wielkiej i Żabikowa w latach 40. xx w. – identyfikacja i weryfikacja	328
RYC. 167. Rzeczywiste rozmieszczenie zwartych alei drzew w otoczeniu Środy Wielkopolskiej w roku 1944	329
RYC. 168. Aleje topolowe w krajobrazie ziemi średzkiej	330
RYC. 169. Dekompozycja systemu zieleni w rejonie Połężewia i Zberek spowodowana wycinką drzew w ciągu drogi nr 432	332
RYC. 170. Młode nasadzenia drzew wzdłuż kilku wybranych dróg na ziemi średzkiej	333
RYC. 171. Palimpsest krajobrazu komponowanego na ziemi średzkiej	334
RYC. 172. Folwark w Trzebiśławkach w roku 1818	337
RYC. 173. Folwark w Kleszczewie w roku 1818	338
RYC. 174. Folwark w Krerowie w roku 1818	339
RYC. 175. Niewielkie założenia zieleni o charakterze ogrodów kwaterowych przy siedzibach na początku XIX w.	340
RYC. 176. Wzorcowe plany folwarków popularyzowane podczas działań regulacyjno-uwłaszczeniowych	341
RYC. 177. Regulacja wybranych folwarków z priorytetowo osadzoną siedzibą w pierzei nowo wytyczonego podwórza folwarcznego	342
RYC. 178. Układ przestrzenny zespołu w Opatówku	345
RYC. 179. Identyfikacja zieleni buforowej na planie łuku we wnętrzu wybranych podwórz folwarcznych	346
RYC. 180. Układ przestrzenny zespołu w Zberkach	348
RYC. 181. Układ przestrzenny zespołu w Dziećmierowie.	349
RYC. 182. Układ przestrzenny zespołu w Wyszakowie.	350
RYC. 183. Zadrzewienie zbiorników o funkcji gospodarczej, separujące siedzibę od podwórza.	351
RYC. 184. Układ przestrzenny zespołu w Śnieciskach	352
RYC. 185. Układ przestrzenny zespołu w Strzeszkach	353
RYC. 186. Rekonstrukcja układów przestrzennych szczątkowo zachowanych zespołów	355
RYC. 187. Regulacja i układ przestrzenny zespołu w Chociczy Wielkiej	356
RYC. 188. Ideogramy przeduwłaszczeniowych folwarków z rozbudowanym podwórzem dworskim	358
RYC. 189. Regulacja i układ przestrzenny zespołu w Szlachcinie	360
RYC. 190. Regulacja i układ przestrzenny zespołu w Tulcach	361
RYC. 191. Regulacja i układ przestrzenny zespołu w Podstolicach	362
RYC. 192. Regulacja i układ przestrzenny zespołu w Płaczkach	363
RYC. 193. Regulacja i układ przestrzenny zespołu w Krerowie	364
RYC. 194. Regulacja i układ przestrzenny zespołu w Murzynowie Kościelnym	365
RYC. 195. Regulacja i układ przestrzenny zespołu w Dzierżnicy.	368
RYC. 196. Regulacja i układ przestrzenny zespołu w Pięłowicach	369
RYC. 197. Regulacja i układ przestrzenny zespołu w Polwicy	370
RYC. 198. Modyfikacje stref dojazdów do przebudowywanych siedzib potęgujące wrażenie ich „wycofania” do wnętrza parku	372
RYC. 199. Modyfikacje stref dojazdów do nowo wznoszonych siedzib potęgujące wrażenie ich „wycofania” do wnętrza parku	374
RYC. 200. Główne scenariusze „wycofywania” siedzib w głąb zieleni od momentu wszczęcia XIX-wiecznej regulacji folwarków	376
RYC. 201. Ekspozycja krajobrazowa wybranych dworów w okresie letnim i zimowym	380
RYC. 202. Najnowsze zmiany krajobrazu naruszające nierozpoznany dostatecznie charakter ziemi średzkiej.	384
RYC. 203. Przebieg projektowanej drogi ekspresowej S11 i kolei dużych prędkości na tle zidentyfikowanych krajobrazów komponowanych ziemi średzkiej	386
RYC. 204. Krajobraz Veneto – widok z okna samolotu lądującego w Treviso	388
RYC. 205. Rozmieszczenie ville venete według Regionalnego Instytutu Willi Weneckich	391

RYC. 206. Contesto figurativo dla Villi Tacchi	392
RYC. 207. Chronione panoramy w contesto figurativo dla Villi Tacchi	393
RYC. 208. Przebieg autostrady A31 w pobliżu Villi Saraceno	394

Tabele

TAB. 1. Zestawienie wykorzystanych podczas badań planów gruntowych, arkuszy Messtichblätter i wIG	82
TAB. 2. Analogie między EMR a modelem rolnictwa charakterystycznym dla gospodarki folwarcznej	144
TAB. 3. Charakterystyka i rozmieszczenie układów wsi na prawie polskim u schyłku XVIII w.	146
TAB. 4. Charakterystyka i rozmieszczenie układów wsi na prawie niemieckim u schyłku XVIII w.	147
TAB. 5. Charakterystyka i rozmieszczenie układów wsi, osad i folwarków powstałych w okresie folwarczno-pańszczyźnianym u schyłku XVIII w.	157
TAB. 6. Położenie folwarków szlacheckich, królewskich i plebańskich względem układów wsi u schyłku XVIII w.	159
TAB. 7. Charakterystyka i rozmieszczenie nowych w historii osadnictwa układów wsi, osad i folwarków powstałych od schyłku XVIII w. do ok. 1865 r.	163

Schematy

SCHEMAT 1. Proces badawczy wiodący do rozpoznania specyfiki krajobrazu folwarcznego	75
SCHEMAT 2. Metody i modele badawcze stosowane na kolejnych etapach rozpoznania specyfiki krajobrazu	77
SCHEMAT 3. Konstrukcja pracy	78–79
SCHEMAT 4. Typy działań regulacyjno-uwłaszczeniowych według wzrastającej ingerencji w układ i przestrzeń wsi	164
SCHEMAT 5. Dynamika procesów zmian krajobrazu ziemi średzkiej	382

ANEKSY

		CZĘŚĆ A																			CZĘŚĆ B	
Lp.	Miejscowość d. – dawniej ob. – obecnie k. – koło (Środy itp.)	Czas powstania	Przesłanki świadczące o lokacji miejscowości na prawie niemieckim																	Identyfikacja formy osadniczej		
			Opracowania źródłowe zawierające listę miejscowości lokowanych na prawie niemieckim	Opracowania źródłowe dotyczące uposażeń dóbr duchownych	Rejestry poborowe i ilustracje dóbr królewskich	Pozostałe opracowania i wydawnictwa słownikowe	Wiodąca przesłanka świadcząca o lokacji wsi na prawie niemieckim															
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21		
1	Babin	1350–1399	Pierwsza wzmianka nr. miejscowości, powstałej prawdopodobnie po roku 1350	Schmidt E., 1904.	Tyc T., 1924.	Stefański K., 1938.	Kędzierska Z., 1938.	Nowaki J., 1950.	Długopolski E., 1938.	Łaski J., 1880.	Warczak J., 1929.	Rejestry poborowe woj. kaliskiego i poznańskiego w XVI wieku	Patczewski A., 1879.	Tomczak A. (wyd.), 1963. Ohnyzko-Włodarska Cz. (wyd.), 1978.	Dworaczek W. (oprac.), Wiślicki J. (kier. nauk), 2004.	Sulimierski F., Chlebowski B. (red.), Walewski W. (red.) i in., 2002.	Jurek T. (red. ogólna), Prikse S. (oprac. informatyczne), 2010–2016.					
2	Bagrowo	1350–1399	1396																		wieś na prawie niemieckim	
3	Bardo	przed 1350																				wieś na prawie polskim
4	Białe Piątkowo d. Wielkie Piątkowo	przed 1350																				wieś na prawie polskim
5	Bieganowo	przed 1350																				wieś na prawie niemieckim
6	Biernatki	1350–1399	1396																			wieś na prawie polskim

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21
7	Biskupice (k. Giecza)	przed 1350	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	wieś na prawie polskim	○
8	Biskupice (k. Uzarzewa)	przed 1350	.	.	.	.	.	+	.	.	.	.	.	.	.	.	.	+	wieś na prawie niemieckim	●
9	Błażejewo	przed 1350	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	wieś na prawie polskim	○
10	Bnin	przed 1350	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1395	1395	miasto na prawie niemieckim	■
11	Bojnice	1400–1449	1413	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	wieś folwarczna	*
12	Borzejewo	przed 1350	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	poprzez analogię układu	wieś na prawie niemieckim	■
13	Brodowo	przed 1350	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	poprzez analogię układu	wieś na prawie niemieckim	■○
14	Brzezcie (k. Chocicz)	1400–1449	1407	.	.	.	.	.	+	.	.	.	.	.	.	.	.	+	wieś na prawie niemieckim	●
15	Brzezcie d. Brzeźno (k. Siedlca)	przed 1350	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	(1423)	wieś na prawie niemieckim	■
16	Brzostek	1350–1399	1393	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	wieś folwarczna	*
17	Bylin	1350–1399	1386	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	wieś na prawie polskim	○
18	Chlapowo	1350–1399	1389	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	wieś na prawie polskim	○
19	Chocicza d. Wielka Chudzica	przed 1350	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	poprzez analogię układu	wieś na prawie niemieckim	■
20	Chocicza Mała	1400–1449	1443	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	wieś folwarczna	*
21	Chocicza Wielka	przed 1350	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	wieś na prawie polskim	○
22	Chorzałki	1400–1449	1448	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	wieś folwarczna	*
23	Chudzice d. Mała Chudzica	przed 1350	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	wieś na prawie polskim	○
24	Chwałkowo	1350–1399	1390	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	poprzez analogię układu	wieś na prawie niemieckim	■
25	Chwałszyce	1350–1399	1398	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	wieś na prawie polskim	○

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21
26	Czarne Piątkowo d. Małe Piątkowo	przed 1350	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	wieś na prawie niemieckim	●
27	Czarnotki	1350–1399	1364	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	wieś na prawie niemieckim	■
28	Czartki	1350–1399	1390	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	wieś folwarczna	*
29	Czerlejenko	przed 1350	·	·	1302	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	1302	·	wieś na prawie niemieckim	■
30	Czerlejno	przed 1350	·	·	1360	1360	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	1360	·	wieś na prawie niemieckim	■○
31	Dachowa	1350–1399	1388	·	·	·	(1403)	·	·	·	·	·	·	·	·	·	(1403)	·	wieś na prawie niemieckim	●
32	Dębicz	przed 1350	·	1294	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	1294	·	wieś na prawie niemieckim	■
33	Dębiec	przed 1350	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	wieś na prawie polskim	○
34	Dominowo	1400–1449	1402	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	wieś folwarczna	*
35	Drzągowo	1350–1399	1391	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	wieś na prawie polskim	○
36	Dzieścimerowo	1400–1449	1407	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	wieś na prawie polskim	○
37	Dzierznica	1350–1399	1390	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	poprzez analogię układu	wieś na prawie niemieckim	■
38	Gablin	1400–1449	1410	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	wieś folwarczna	*
39	Garby (k. Mądrych)	przed 1350	·	1319	1319	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	1319	·	wieś na prawie niemieckim	●
40	Garby (k. Swarzędza)	1350–1399	1386	·	·	1340	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	1340	·	wieś na prawie niemieckim	■
41	Gądkki	przed 1350	·	·	·	·	(1407)	·	·	·	·	·	·	·	·	·	(1407)	·	wieś na prawie niemieckim	●
42	Gąstorowo	1350–1399	1399	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	wieś na prawie polskim	○
43	Gieciz	przed 1350	·	·	1286	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	1286	·	wieś na prawie niemieckim	■
44	Gierlatowo	1400–1449	1419	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	wieś folwarczna (hipotetycznie)	*
45	Glinka Duchowna	przed 1350	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	wieś na prawie niemieckim	●
46	Glinka Szlachecka	1350–1399	1386	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	wieś na prawie polskim	○
47	Gotartowo	1350–1399	1353	·	·	(1366)	(1366)	·	·	·	·	·	·	·	·	·	1353	·	wieś na prawie niemieckim	●

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	
48	Gowarzewo	1350–1399	1387	.	.	.	(1406)	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	(1406)	wieś na prawie niemieckim	●	
49	Góra	przed 1350	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1302 (1370)	1302	wieś na prawie niemieckim	●	
50	Grujec d. Grodziec	1350–1399	1390	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	wieś folwarczna (hipotetycznie)	*	
51	Gruszczyn	1350–1399	1366	.	.	.	(1366) (1366)	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	(1366)	wieś na prawie niemieckim	●	
52	Grzymysławice	1350–1399	1394	.	.	.	.	+	.	.	.	.	.	.	.	.	.	+	wieś na prawie niemieckim	●	
53	Gułtowy	przed 1350	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	poprzez analogię układu	wieś na prawie niemieckim	■	
54	Gwiazdowo	1350–1399	1393	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	poprzez analogię układu	wieś na prawie niemieckim	■	
55	Iwno	przed 1350	.	.	.	.	.	(1421)	.	.	.	.	.	.	.	.	(1421)	(1421)	wieś na prawie niemieckim	●	
56	Jagodno	przed 1350	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	wieś na prawie polskim	○	
57	Jankowo	1350–1399	1365	.	.	.	(1366) (1366)	.	.	.	.	+	.	.	.	.	.	(1366)	wieś na prawie niemieckim	■	
58	Januszewo	1400–1449	1405	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	wieś folwarczna	*	
59	Jarosławiec	1400–1449	1410	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	wieś folwarczna	*	
60	Jasin	1350–1399	1366	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	(1391)	wieś na prawie niemieckim	■	
61	Jaszkowo	przed 1350	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	poprzez analogię układu	wieś na prawie niemieckim	■	
62	Jeziory Małe	1350–1399	1357	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	poprzez analogię układu	wieś na prawie niemieckim	■	
63	Jeziory Wielkie	1350–1399	1357	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	wieś na prawie polskim	○	
64	Kępa Mała	przed 1350	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	wieś na prawie polskim	○	
65	Kępa Wielka	przed 1350	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	wieś na prawie polskim	○	
66	Kijewo	1400–1449	1400	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	+	wieś na prawie niemieckim	■	
67	Kleszczewo	przed 1350	.	.	.	.	.	+	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1292	wieś na prawie niemieckim	■	
68	Klony	1350–1399	1399	.	.	.	.	+	.	.	.	.	.	.	.	.	.	+	wieś na prawie niemieckim	●	
69	Kociałkowa Górka	przed 1350	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	wieś na prawie polskim	○

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21
70	Kokoszki	1450-1499	1452	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	wieś folwarczna (hipotetycznie)	*
71	Komorniki	przed 1350	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	wieś na prawie polskim	o
72	Kopaszycy	przed 1350	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	wieś na prawie polskim	o
73	Kostrzyn	przed 1350	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1251	.	1251	miasto na prawie niemieckim	■
74	Koszuty	przed 1350	.	.	.	.	.	+	.	.	.	.	.	.	.	.	.	+	wieś na prawie niemieckim	■
75	Kórnik	przed 1350	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1458	.	1458	miasto na prawie niemieckim	■
76	Kręrowo	przed 1350	.	.	.	.	.	.	.	.	.	+	.	.	.	.	.	+	wieś na prawie niemieckim	■
77	Kromolice	1350-1399	1387	.	.	.	.	.	.	.	.	+	.	.	.	.	.	+	wieś na prawie niemieckim	o
78	Krzykosy	1350-1399	1354	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	wieś na prawie polskim	o
79	Krzyżowniki	1350-1399	1389	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	(1408)	wieś na prawie niemieckim	o
80	Książno	1350-1399	1354	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	wieś na prawie polskim	o
81	Libartowo	przed 1350	.	.	.	.	.	.	.	.	.	+	.	.	.	.	.	+	wieś na prawie niemieckim	o
82	Luboniec	przed 1350	.	1294	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1294	.	1294	wieś na prawie niemieckim	o
83	Lubrze	1350-1399	1354	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	wieś na prawie polskim	o
84	Łowęcin	1350-1399	1353	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	(1353)	wieś na prawie niemieckim	■
85	Mała Górka	przed 1350	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	+	wieś na prawie niemieckim	o
86	Markowice	1350-1399	1388	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	poprzez analogię układu	wieś na prawie niemieckim	■
87	Mączniki	przed 1350	.	.	.	.	.	.	.	.	.	+	.	.	.	.	.	+	wieś na prawie niemieckim	■
88	Mądre	1350-1399	1380	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	+	wieś na prawie niemieckim	■
89	Młodzikowo	1450-1499	1499	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	wieś folwarczna	*
90	Mnichowy Kąt ob. Starkówiec Piątkowski	1350-1399	1393	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	wieś folwarczna	*
91	Murzynowo Kościelne	przed 1350	.	.	1231	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1231	wieś na prawie niemieckim	■

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21
92	Murzynowo Leśne	1350-1399	1389	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	wieś na prawie polskim	○
93	Murzynówko d. Murzynowo Borowe	1350-1399	1391	.	.	.	.	.	.	.	.	+	.	.	.	.	.	.	wieś na prawie niemieckim	●
94	Mystki	1350-1399	1363	.	.	.	.	.	.	.	.	+	.	.	.	+	.	.	wieś na prawie niemieckim	●
95	Nadziejewo	przed 1350	.	.	.	.	.	.	+	.	.	+	.	.	.	.	.	.	wieś na prawie niemieckim	●
96	Nagradowice	przed 1350	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	wieś na prawie polskim	○
97	Nekla	1400-1449	1405	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	wieś folwarczna	*
98	Nietrzanowo	1350-1399	1393	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	+	.	.	wieś na prawie niemieckim	●
99	Niczamyśl	przed 1350	.	.	.	.	.	+	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	wieś na prawie niemieckim	●
100	Nowojewo	1400-1449	1410	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	wieś folwarczna (hipotetycznie)	*
101	Olszewo	1400-1449	1400	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	wieś na prawie polskim	○
102	Ołaczewo	przed 1350	.	.	.	.	.	.	.	.	.	+	.	.	.	.	+	.	wieś na prawie niemieckim	●
103	Opatówko	przed 1350	.	.	.	.	.	+	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	wieś na prawie niemieckim	●
104	Orzechowo	1350-1399	1392	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	wieś na prawie polskim	○
105	Orzeszkowo	1400-1449	1409	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	wieś na prawie polskim	○
106	Paczkowo	przed 1350	.	1329	1329	.	1329	.	.	.	.	+	.	.	.	.	1329	1329	wieś na prawie niemieckim	■
107	Pałczyn	przed 1350	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	poprzez analogię układu	wieś na prawie niemieckim	■
108	Pętowo	przed 1350	.	1294	.	.	.	.	.	.	.	+	.	.	.	.	.	1294	wieś na prawie niemieckim	●
109	Pierzchno (k. Kórnik)	przed 1350	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	poprzez analogię układu	wieś na prawie niemieckim	■
110	Pierzchno (k. Nietrzanowa)	1350-1399	1394	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	wieś folwarczna	*
111	Pięczkowo	1350-1399	1394	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	wieś na prawie polskim	○
112	Pięgowice	przed 1350	.	1294	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1294	wieś na prawie niemieckim	■

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21
113	Placzk	1350-1399	1390	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	wieś na prawie polskim	○
114	Plawce	1350-1399	1363	.	.	.	.	.	.	.	.	+	.	.	+	(1371)	.	(1371)	wieś na prawie niemieckim	●
115	Podstolice	przed 1350	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	wieś na prawie polskim	○
116	Poklatki	1350-1399	1388	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	wieś folwarczna	*
117	Polwica	przed 1350	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	poprzez analogię układu	wieś na prawie niemieckim	■
118	Połajewo	1350-1399	1391	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	wieś na prawie polskim	○
119	Poświętne	1400-1449	1417	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	wieś folwarczna	*
120	Promno	przed 1350	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	wieś na prawie polskim	○
121	Prusinowo	1350-1399	1370	.	.	.	(1420)	.	.	.	.	+	.	.	.	.	(1420)	.	wieś na prawie niemieckim	●
122	Przykuty	1400-1449	1408	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	wieś folwarczna (hipotetycznie)	*
123	Puszczykowo-Zaborze	1400-1449	1401	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	wieś folwarczna	*
124	Rabowice	1350-1399	1366	.	.	(1366)	(1366)	+	.	.	.	.	.	.	.	.	(1366)	(1366)	wieś na prawie niemieckim	●
125	Raclawki	1350-1399	1393	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	wieś na prawie polskim	○
126	Robakowo	1350-1399	1396	.	.	.	(1403)	.	.	.	.	+	.	.	.	.	(1403)	.	wieś na prawie niemieckim	●
127	Rujcsa	przed 1350	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	wieś na prawie polskim	○
128	Rumiejki Kościelne	przed 1350	.	.	.	.	.	.	.	.	.	+	.	.	.	.	.	+	wieś na prawie niemieckim	●
129	Rumiejki Szlacheckie	1350-1399	1398	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	+	.	.	.	+	wieś na prawie niemieckim	●
130	Runowo	1350-1399	1352	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	(1400)	(1400)	wieś na prawie niemieckim	●
131	Rusibórz	1400-1449	1404	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	poprzez analogię układu	wieś na prawie niemieckim	■
132	Ruszkowo	1350-1399	1399	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	wieś folwarczna	*
133	Sabaszczewo	1350-1399	1397	.	.	.	.	.	.	.	.	+	+	+	+	+	+	+	wieś na prawie niemieckim	●

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21
134	Sanniki	przed 1350	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	wieś na prawie niemieckim	○
135	Sarbinowo	przed 1350	·	·	·	(1349)	(1349)	·	·	·	·	·	·	·	·	(1349)	(1349)	·	wieś na prawie niemieckim	○
136	Siedlec	przed 1350	·	·	1268	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	1268	·	wieś na prawie niemieckim	■
137	Siekierki Małe	1350–1399	1393	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	wieś na prawie polskim	○
138	Siekierki Wielkie	1350–1399	1387	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	poprzez analogię układu	wieś na prawie niemieckim	■
139	Skrzynki	przed 1350	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	wieś na prawie polskim	○
140	Sławęcín	1350–1399	1387	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	wieś na prawie niemieckim	○*
141	Słupia Wielka d. Mała	1400–1449	1427	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	wieś folwarczna	*
142	Słupia Wielka	przed 1350	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	wieś na prawie niemieckim	■
143	Sokolniki Gwiazdowskie	1350–1399	1396	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	wieś na prawie polskim	○
144	Sokolniki Drzągowskie d. Pieczyńska	1400–1449	1440	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	wieś folwarczna	*
145	Sokolniki Klonowskie d. Szurowo	1400–1449	1426	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	wieś folwarczna	*
146	Solec	przed 1350	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	wieś na prawie polskim	○
147	Staniszewo	1350–1399	1371	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	wieś na prawie niemieckim	■
148	Starczanowo	przed 1350	·	·	·	·	(1364)	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	(1364)	wieś na prawie niemieckim	■○
149	Stępocin	przed 1350	·	·	·	1364	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	1364	·	wieś na prawie niemieckim	○
150	Stroszki	przed 1350	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	wieś na prawie polskim	○
151	Strumiany	przed 1350	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	wieś na prawie niemieckim	○
152	Strzeszki	1350–1399	1392	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	wieś na prawie polskim	○
153	Sulęcín	1350–1399	1388	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	wieś na prawie polskim	○

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21
154	Sułowo	1350–1399	1357	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	+	(1398)	wieś na prawie niemieckim	●*
155	Swarzędz	1350–1399	1366	.	.	.	(1414)	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	(1407)	wieś na prawie polskim	●
156	Synowice	1350–1399	1387	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	wieś na prawie polskim	○
157	Szczodrzykowo	1350–1399	1352	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	wieś na prawie polskim	○
158	Szewce	przed 1350	.	.	1316	.	(1366)	.	.	.	.	+	.	.	.	.	(1366) (1366)	1316	wieś na prawie niemieckim	●
159	Szlachcin	1350–1399	1380	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	wieś na prawie polskim	○
160	Szrapki	przed 1350	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	wieś na prawie polskim	○
161	Śnieciska	przed 1350	.	.	.	.	.	.	.	.	(1380)	.	.	.	.	+	.	(1380)	wieś na prawie niemieckim	■
162	Środa Wilkp.	przed 1350	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	poprzez analogię układu	miasto na prawie niemieckim	■
163	Śródka (k. Zimina)	1350–1399	1383	.	.	.	.	.	.	.	.	+	.	.	.	.	(1385) (1385)	(1385)	wieś na prawie niemieckim	●
164	Świączynek d. Święcino	1400–1449	1412	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	(1425)	wieś na prawie niemieckim	●
165	Tanibórz	przed 1350	.	.	.	.	(1366) (1366)	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	(1366) (1366)	wieś na prawie niemieckim	●
166	Targowa Górka (część północna)	przed 1350	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1343	1343	miasto na prawie niemieckim	■
	Targowa Górka (część południowa)	przed 1350	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	poprzez analogię układu	wieś na prawie niemieckim	■
167	Tarnowo	1350–1399	1386	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	wieś na prawie polskim	○
168	Topola	1400–1449	1423	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	wieś folwarczna	*
169	Trzebisławki	1350–1399	1388	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	(1396)	wieś na prawie niemieckim	●
170	Trzek Duży d. Wydzierzewice	przed 1350	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	+	wieś na prawie niemieckim	●
171	Trzek Mały d. Trzek	przed 1350	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	wieś na prawie polskim	○
172	Tulce	1350–1399	1363	.	.	.	(1415)	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	(1415)	wieś na prawie niemieckim	●
173	Ulejno	1400–1449	1413	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	wieś na prawie polskim	○

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21
174	Urniszewo	przed 1350	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	wieś na prawie polskim	○
175	Uzarszewo	przed 1350	.	.	.	.	(1422)	.	.	.	.	.	.	.	.	.	(1422)	.	wieś na prawie niemieckim	●
176	Wagowo	1350–1399	1355	.	.	1355	.	.	.	+	.	.	.	.	.	1355	.	1355	wieś na prawie niemieckim	●
177	Węgierskie	1350–1399	1371	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	wieś na prawie polskim	○
178	Wiktrowo (k. Iwna)	1450–1499	1463	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	wieś folwarczna	*
179	Winna	1350–1399	1387	.	.	.	.	+	.	.	.	+	.	.	.	.	.	+	wieś na prawie niemieckim	■
180	Winna Góra	przed 1350	.	.	1299	.	.	.	.	.	.	+	.	.	.	1299	.	1299	wieś na prawie niemieckim	■
181	Witowo	przed 1350	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	wieś na prawie polskim	○
182	Włostowo	przed 1350	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	wieś na prawie polskim	○
183	Wysławice	1350–1399	1390	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	wieś folwarczna	*
184	Wyszakowo	przed 1350	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	wieś na prawie polskim	○
185	Zalasewo	1350–1399	1366	.	.	(1366)	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	(1366)	wieś na prawie niemieckim	●
186	Zasutowo	1350–1399	1397	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	wieś na prawie polskim	○
187	Zberki	1350–1399	1369	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	wieś na prawie polskim	○
188	Zbierkowo	1450–1499	1486	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	wieś folwarczna	*
189	Zdziechowice	1350–1399	1391	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	wieś na prawie polskim	○
190	Zielniki	1350–1399	1399	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	wieś na prawie polskim	○
191	Zimin	1350–1399	1393	.	.	.	.	+	.	.	.	.	.	.	.	.	.	+	wieś na prawie niemieckim	■
192	Żrenica	przed 1350	.	.	.	.	.	.	.	.	.	+	.	.	.	.	.	+	wieś na prawie niemieckim	●
193	Żabikowo	1400–1449	1416	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	wieś folwarczna	*
194	Żerniki (k. Opatówka)	przed 1350	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	wieś na prawie polskim	○
195	Żerniki (k. Tulec)	przed 1350	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	wieś na prawie polskim	○

CZĘŚĆ A – STRUKTURA OSADNICZA ZIEMI ŚREDZKIEJ

CZĘŚĆ B – ZMIANY PRZESTRZENNE, ZE SZCZEGÓLNYM UWZGLĘDNIENIEM POŁOŻENIA I RODZAJU FOLWARKU

Numer porządkowy	Nazwa	Litera porządkowa	Nazwa	WSE / OSADY / FOLWARKI	TRWAŁOŚĆ	FORMA OSADNICZTWA	PLANSZA 1														PLANSZA 2														PLANSZA 3														PLANSZA 4														PLANSZA 5													
							15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27					
1	Uzarszewo	A	Uzarszewo	osadnictwo na prawie polskim	1918-1939	osadnictwo na prawie polskim do lat 60. XIV w. powstanie wsi i osiedli folwarcznych po osadnictwo ojederskie reformy agrarne w domonach oraz kolonizacja niemiecka powstanie w okresie reform agrarnych (lat 1793-1865) kolonizacja niemiecka osadnictwo powstałe w okresie II Rzeczypospolitej 1865-1939	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27					
2	Świecinok d. Święcino	A	Świecinok	osadnictwo na prawie polskim		osadnictwo na prawie polskim	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27					
3	Biskupiec d. Biskupiec Duchowne (k. Uzarszewa)	A	Biskupiec	osadnictwo na prawie niemieckim		osadnictwo ojederskie osadnictwo powstałe w okresie reform agrarnych (1823-1865)	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27					
4	Promno	A	Promno	osadnictwo na prawie polskim		osadnictwo na prawie polskim	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27					
5	Jankowo	A	Jankowo	osadnictwo na prawie niemieckim		osadnictwo na prawie niemieckim	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27					
6	Góra	A	Góra	osadnictwo na prawie polskim		osadnictwo na prawie polskim	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27					

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27		
7	Jagodno	A	Jagodno										osadnictwo na prawie polskim	wieś drogowa	skrajne		likwidacja folwarku i translokacja części zagrod chłopskich	wieś drogowa						wieś drogowa				
		B	Kobania						osadnictwo powstałe w okresie reform agrarnych (1823-1865)					osadnictwo powstałe w okresie reform agrarnych (1823-1865)	osada rozproszona		zalozenie osady	osada rozproszona						osada rozproszona				
		C	Kobania						osadnictwo powstałe w okresie reform agrarnych (1823-1865)					osadnictwo powstałe w okresie reform agrarnych (1823-1865)	osada rozproszona		zalozenie osady	osada rozproszona						osada rozproszona				
8	Gruszczyn	A	Gruszczyn										osadnictwo na prawie polskim	wieś drogowa	skrajne			parcelacja przez Komisję Kolonizacyjną i likwidacja folwarku	wieś drogowa					folwark samonajczy				
		B	Jabłuk						osadnictwo powstałe w okresie reform agrarnych (1823-1865)					osadnictwo powstałe w okresie reform agrarnych (1823-1865)	folwark samonajczy		zalozenie folwarku											
		C	Kobania						kolonizacja niemiecka w latach 1865-1918					kolonizacja niemiecka w latach 1865-1918														
		D	Kobania						kolonizacja niemiecka w latach 1865-1918					kolonizacja niemiecka w latach 1865-1918														
		E	Kobania						kolonizacja niemiecka w latach 1865-1918					kolonizacja niemiecka w latach 1865-1918														
9	Gortatowo	A	Gortatowo										osadnictwo na prawie polskim	wieś drogowa	skrajne		translokacja zagrod chłopskich przylegających do folwarku	wieś drogowa						wieś drogowa				
		B	Gortatowo-Huby						kolonizacja niemiecka w okresie reform agrarnych (1823-1865)					kolonizacja niemiecka w okresie reform agrarnych (1823-1865)	skrajne		zalozenie osady	skrajne					skrajne					
10	Sarbuzowo	A	Sarbuzowo										osadnictwo na prawie polskim	wieś drogowa										wieś drogowa				
		B	Kobania						kolonizacja niemiecka w latach 1865-1918					kolonizacja niemiecka w latach 1865-1918	w siec drzew									wieś drogowa				
11	Sokolniki G.												osadnictwo na prawie polskim	wieś drogowa										wieś drogowa				
12	Gwarzdowo	A	Gwarzdowo										osadnictwo na prawie niemieckim	skrajne	skrajne		modyfikacja układu wsi i translokacja części zagrod chłopskich	wieś folwarczna						wieś folwarczna				
		B	Kobania						osadnictwo powstałe w okresie reform agrarnych (1823-1865)					osadnictwo powstałe w okresie reform agrarnych (1823-1865)	skrajne		zalozenie osady	osada rozproszona						skrajne				
13	Tamowo	A	Tamowo										osadnictwo na prawie polskim	wieś drogowa	skrajne		translokacja części zagrod chłopskich	wieś folwarczna						wieś folwarczna				
		B	Puszczykowo-Zaborze						osadnictwo powstałe w okresie reform agrarnych (1823-1865)					osadnictwo powstałe w okresie reform agrarnych (1823-1865)	wieś folwarczna	os. traktor		translokacja części zagrod chłopskich	wieś folwarczna					wieś folwarczna				
		C	Zaborze						osadnictwo powstałe w okresie reform agrarnych (1823-1865)					osadnictwo powstałe w okresie reform agrarnych (1823-1865)	osada rozproszona		zalozenie osady	osada rozproszona						osada rozproszona				
		D	Kobania Iwielno						osadnictwo powstałe w okresie reform agrarnych (1823-1865)					osadnictwo powstałe w okresie reform agrarnych (1823-1865)	osada rozproszona		zalozenie osady	osada rozproszona						osada rozproszona				
		E	Kobania						osadnictwo powstałe w okresie reform agrarnych (1823-1865)					osadnictwo powstałe w okresie reform agrarnych (1823-1865)	osada rozproszona		zalozenie osady	osada rozproszona						osada rozproszona				
14	Glinka Duchowna												osadnictwo na prawie polskim	wieś drogowa										wieś drogowa				
		B	Glinka Szlachecka										osadnictwo na prawie polskim	wieś drogowa			dosiedlenie wsi	wieś drogowa						zalozenie folwarku				
		C	Buzkowice						osadnictwo powstałe w okresie reform agrarnych (1823-1865)					osadnictwo powstałe w okresie reform agrarnych (1823-1865)	wieś drogowa		zalozenie wsi (na bazie mlynu) i włączenie folwarku do innego majątku ziemskiego	wieś drogowa										
15	Kocalkowa Górka	A	Kocalkowa Górka										osadnictwo na prawie polskim	wieś drogowa	skrajne		translokacja części zagrod chłopskich	wieś folwarczna						wieś folwarczna				
		B	Siana Górka						osadnictwo odczarłebie					osadnictwo odczarłebie	wieś drogowa									wieś drogowa				
		C	Nova Górka						osadnictwo odczarłebie					osadnictwo odczarłebie	osada rozproszona									osada rozproszona				
		D	Nova Górka						osadnictwo odczarłebie					osadnictwo odczarłebie	osada rozproszona									osada rozproszona				

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	
31	Lubartowo	A	Lubartowo										osadnictwo na prawie polskim	wieś drogowa	centralne		translokacja części zagrod chłopskich	wieś folwarczna drogowa	wieś folwarczna drogowa	skrajne			wieś folwarczna drogowa	wieś folwarczna drogowa	skrajne		
		B	folwark d. Einshof						osadnictwo powiatowe w okresie reform agrarnych (1823–1865)					osadnictwo powiatowe w okresie reform agrarnych (1823–1865)				zalozenie folwaku	folwark samonitacyjny	+			folwark samonitacyjny	+			
		C	Kobienia					osadnictwo powiatowe w okresie reform agrarnych (1823–1865)						zalozenie osady					zalozenie osady								
32	Siedlce	A	Siedlce					osadnictwo na prawie niemieckim	wieś placowa	skrajne			osadnictwo na prawie niemieckim	wieś placowa	skrajne		modyfikacja układów wsi i translokacja części zagrod chłopskich	wieś folwarczna drogowa	wieś folwarczna drogowa	skrajne			wieś folwarczna drogowa	wieś folwarczna drogowa	skrajne		
		B	Berezno					osadnictwo ołederskie (na bazie wsi lokowarnej na prawie niemieckim)	wieś drogowa				osadnictwo ołederskie (na bazie wsi lokowarnej na prawie niemieckim)	wieś drogowa				zalozenie osady	wieś drogowa				zalozenie osady	wieś drogowa			
		C	Siedlceczek					osadnictwo ołederskie	rzędówka bagienna				osadnictwo ołederskie	rzędówka bagienna				zalozenie osady	rzędówka bagienna				zalozenie osady	rzędówka bagienna			
		D	Antonin					osadnictwo powiatowe w okresie reform agrarnych (1823–1865)					osadnictwo powiatowe w okresie reform agrarnych (1823–1865)					zalozenie osady	folwark samonitacyjny	+			folwark samonitacyjny	+			
		E	Jozefowo					osadnictwo powiatowe w okresie reform agrarnych (1823–1865)					osadnictwo powiatowe w okresie reform agrarnych (1823–1865)					zalozenie osady	folwark samonitacyjny	+			folwark samonitacyjny	+			
		F	Branosowo					osadnictwo powiatowe w okresie reform agrarnych (1823–1865)					osadnictwo powiatowe w okresie reform agrarnych (1823–1865)					zalozenie osady	osada rozproszona				osada rozproszona				
		G	Kobienia					osadnictwo powiatowe w okresie reform agrarnych (1823–1865)					osadnictwo powiatowe w okresie reform agrarnych (1823–1865)					zalozenie osady	osada rozproszona				osada rozproszona				
		H	Kobienia					osadnictwo powiatowe w okresie reform agrarnych (1823–1865)					osadnictwo powiatowe w okresie reform agrarnych (1823–1865)					zalozenie osady	osada rozproszona				osada rozproszona				
		I	Kobienia					osadnictwo powiatowe w okresie reform agrarnych (1823–1865)					osadnictwo powiatowe w okresie reform agrarnych (1823–1865)					zalozenie osady	osada rozproszona				osada rozproszona				
		J	Kobienia					osadnictwo powiatowe w okresie reform agrarnych (1823–1865)					osadnictwo powiatowe w okresie reform agrarnych (1823–1865)					zalozenie osady	osada rozproszona				osada rozproszona				
		K	Leina Grobla					osadnictwo powiatowe w latach 1865–1918					osadnictwo powiatowe w latach 1865–1918					zalozenie osady	osada rozproszona				osada rozproszona				
33	Starczanowo	A	Starczanowo				osadnictwo na prawie polskim	wieś rozdrozna				osadnictwo na prawie polskim	wieś rozdrozna				modyfikacja układów wsi i translokacja części zagrod chłopskich	wieś folwarczna drogowa	wieś folwarczna drogowa	skrajne			wieś folwarczna drogowa	wieś folwarczna drogowa	skrajne		
		B	Nekla				osadnictwo na prawie niemieckim	ulicówka				osadnictwo na prawie niemieckim	ulicówka				modyfikacja układów wsi	wieś drogowa	wieś drogowa				wieś drogowa	wieś drogowa			
		C	Kobienia				osadnictwo powiatowe w okresie reform agrarnych (1823–1865)					osadnictwo powiatowe w okresie reform agrarnych (1823–1865)					zalozenie osady	zalozenie osady				zalozenie osady	zalozenie osady				
34	Nekla	B	Nekla				osadnictwo na prawie polskim	wieś folwarczna drogowa	skrajne			osadnictwo na prawie polskim	wieś folwarczna drogowa	skrajne			zalozenie osady	wieś folwarczna drogowa	wieś folwarczna drogowa	skrajne			wieś folwarczna drogowa	wieś folwarczna drogowa	skrajne		
		D	Nekla				osadnictwo ołederskie	układ miejski				osadnictwo ołederskie	układ miejski				zalozenie osady	układ miejski					układ miejski				
		E	Nekla				osadnictwo ołederskie	rzędówka bagienna				osadnictwo ołederskie	rzędówka bagienna				zalozenie osady	rzędówka bagienna					rzędówka bagienna				
		F	Nekla				osadnictwo ołederskie	rzędówka bagienna				osadnictwo ołederskie	rzędówka bagienna				zalozenie osady	rzędówka bagienna					rzędówka bagienna				
		G	Rejmanowo				osadnictwo powiatowe w okresie reform agrarnych (1793–1825)	rzędówka bagienna				osadnictwo powiatowe w okresie reform agrarnych (1793–1825)	rzędówka bagienna				zalozenie osady	folwark samonitacyjny	+				folwark samonitacyjny	+			
		A	Gorechse				osadnictwo ołederskie	rzędówka bagienna				osadnictwo ołederskie	rzędówka bagienna				zalozenie osady	rzędówka bagienna					rzędówka bagienna				
		B	Ol-dry				osadnictwo ołederskie	osada rozproszona				osadnictwo ołederskie	osada rozproszona				zalozenie osady	osada rozproszona					osada rozproszona				
34	Nekla	C	Myszkowskie				osadnictwo ołederskie	rzędówka bagienna				osadnictwo ołederskie	rzędówka bagienna				zalozenie osady	rzędówka bagienna				rzędówka bagienna					
		D	Burczyn				osadnictwo ołederskie	rzędówka bagienna				osadnictwo ołederskie	rzędówka bagienna				zalozenie osady	rzędówka bagienna				rzędówka bagienna					
		E	Nowa				osadnictwo ołederskie	rzędówka bagienna				osadnictwo ołederskie	rzędówka bagienna				zalozenie osady	rzędówka bagienna				rzędówka bagienna					
		F	Guchłowo				osadnictwo ołederskie	rzędówka bagienna				osadnictwo ołederskie	rzędówka bagienna				zalozenie osady	rzędówka bagienna					rzędówka bagienna				
		G	Chłapowo				osadnictwo ołederskie	rzędówka bagienna				osadnictwo ołederskie	rzędówka bagienna				zalozenie osady	rzędówka bagienna					rzędówka bagienna				
		A	Starczanowo				osadnictwo na prawie polskim	wieś rozdrozna				osadnictwo na prawie polskim	wieś rozdrozna				modyfikacja układów wsi i translokacja części zagrod chłopskich	wieś folwarczna drogowa	wieś folwarczna drogowa	skrajne			wieś folwarczna drogowa	wieś folwarczna drogowa	skrajne		
		B	Starczanowo				osadnictwo na prawie niemieckim	ulicówka				osadnictwo na prawie niemieckim	ulicówka				modyfikacja układów wsi	wieś drogowa	wieś drogowa				wieś drogowa	wieś drogowa			

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	
69	Zemnik (k. Opawskiego)	A	Zemnik										osadnictwo na prawie polskim osadnictwo powstałe w okresie reform agrarnych (1823–1865)	wieś drogowa	skrajne	translokacja części zagrod chłopskich	wieś folwarczna drogowa	skrajne					wieś folwarczna drogowa	skrajne			
		B	Zemnik i Huby											osadnictwo powstałe w okresie reform agrarnych (1823–1865)	wieś drogowa	skrajne	zakoźnienie osady	rzędówka					zakoźnienie z inną osadą				
70	Gętki	A	Gętki										osadnictwo na prawie polskim	wieś drogowa	w same drożce	likwidacja układu wsi i translo- kacja części zagrod chłopskich	wieś folwarczna drogowa						wieś folwarczna drogowa				
		B	Kobanin										osadnictwo powstałe w okresie reform agrarnych (1823–1865)			zakoźnienie osady	osada rozproszona						osada rozproszona				
71	Robakowo	A	Robakowo										osadnictwo na prawie polskim	wieś drogowa			zakoźnienie folwarku	wieś drogowa					wieś drogowa				
		B	Polanek										osadnictwo powstałe w okresie reform agrarnych (1823–1865)				zakoźnienie folwarku	folwark samotniczy					folwark samotniczy				
72	Dachowa	A	Dachowa										osadnictwo na prawie polskim	wieś drogowa	skrajne	translokacja zagrod chłopskich przelegających do folwarku	wieś drogowa	skrajne					wieś drogowa	skrajne			
		B	Kobanin										osadnictwo powstałe w okresie reform agrarnych (1823–1865)			zakoźnienie osady	osada rozproszona						osada rozproszona				
73	Szczodrzy- kowo												osadnictwo na prawie polskim	wieś drogowa	skrajne	likwidacja części zagrod chłopskich	wieś folwarczna drogowa	skrajne					wieś folwarczna drogowa	skrajne			
74	Śródka (k. Żimnia)	A	Śródka										osadnictwo na prawie polskim	wielodzianica porząd. drogową	skrajne	translokacja zagrod chłopskich przelegających do folwarku	wielodzianica	skrajne					wielodzianica	skrajne			
		B	Kobanin i Śródka-Huby										osadnictwo powstałe w okresie reform agrarnych (1823–1865)			zakoźnienie osady	rzędówka						rzędówka				
75	Żimnia												osadnictwo na prawie niemieckim	ulicówka	skrajne	modernizacja układu wsi	wieś drogowa	skrajne					wieś drogowa	skrajne			
76	Bieganowo	A	Bieganowo										osadnictwo na prawie polskim	wieś drogowa	skrajne	translokacja części zagrod chłopskich	wieś folwarczna drogowa	skrajne					wieś folwarczna drogowa	skrajne			
		B	Turek										osadnictwo powstałe w okresie reform agrarnych (1823–1865)			zakoźnienie folwarku (na bazie karczmy)	folwark samotniczy	+				folwark samotniczy	+				
		C	Zmysłowo										osadnictwo powstałe w okresie reform agrarnych (1823–1865)			zakoźnienie osady	rzędówka						rzędówka				
77	Babin	A	Babin										osadnictwo na prawie niemieckim	wieś placowa	skrajne	modernizacja układu wsi i translo- kacja części zagrod chłopskich	wieś folwarczna drogowa	skrajne					wieś folwarczna drogowa	skrajne			
		B	Bojnice										osadnictwo powstałe w okresie folwar- czno-pańszczyźnianym (XIV–XVI w.)	wieś folwarczna drogowa	skrajne	likwidacja układu wsi i translo- kacja wzrostu zagrod chłopskich	folwark samotniczy	+					folwark samotniczy	+			
		C	Podgaj										osadnictwo powstałe w okresie reform agrarnych (1793–1823)			zakoźnienie folwarku (na bazie leśniczości)	folwark samotniczy	+					folwark samotniczy	+			
		D	Romanowo										osadnictwo powstałe w okresie reform agrarnych (1823–1865)			zakoźnienie osady	rzędówka						osada rozproszona				
		E											osadnictwo powstałe w okresie reform agrarnych (1823–1865)			zakoźnienie osady	osada rozproszona							osada rozproszona			
78	Dębiec	A	Dębiec										osadnictwo na prawie niemieckim	dworkowa dólna	skrajne	modernizacja układu wsi i translo- kacja części zagrod chłopskich	wieś folwarczna drogowa	skrajne					wieś folwarczna drogowa	skrajne			
		B	Brzezink										osadnictwo powstałe w okresie folwar- czno-pańszczyźnianym (XIV–XVI w.)	folwark samotniczy	+		folwark samotniczy	+					folwark samotniczy	+			
		C	Dębieczek										osadnictwo powstałe w okresie reform agrarnych (1823–1865)			zakoźnienie osady	rzędówka						rzędówka				

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27		
85	Mysłki												osadnictwo na prawie niemieckim	wieś folwarczna [wsi: rozdzielnia]	w lasie drzewo	modernizacja układu wsi i likwidacja części zagrod chłopskich	wieś folwarczna drogowa	w lasie drzewo					wieś folwarczna drogowa	w lasie drzewo				
86	Racławki	A	Racławki										osadnictwo powstałe w okresie folwarczo-pańszczyznianym (XIV-XVI w.)	wieś folwarczna [wsi: drogowa]	skrajne	likwidacja części zagrod chłopskich	wieś folwarczna drogowa	skrajne				parcelacja przez Skarb Państwa i likwidacja folwarku	wieś drogowa					
		B	Kobanin										osadnictwo powstałe w okresie II Rzeczypospolitej										zalozenie osady	rzędówka				
		C	Kobanin										osadnictwo powstałe w okresie II Rzeczypospolitej											zalozenie osady	rzędówka			
		D	Kobanin										osadnictwo powstałe w okresie II Rzeczypospolitej											zalozenie osady	rzędówka			
		E	Kobanin										osadnictwo powstałe w okresie II Rzeczypospolitej											zalozenie osady	rzędówka			
		F	Kobanin										osadnictwo powstałe w okresie II Rzeczypospolitej											zalozenie osady	rzędówka			
		G	Kobanin										osadnictwo powstałe w okresie II Rzeczypospolitej											zalozenie osady	rzędówka			
87	Grzymysławice											osadnictwo na prawie polskim	wieś folwarczna [wsi: drogowa]	skrajne	likwidacja części zagrod chłopskich	wieś folwarczna drogowa	skrajne						wieś folwarczna drogowa	skrajne				
88	Szerzynki	A	Szerzynki										osadnictwo na prawie polskim	wieś drogowa	-								wieś drogowa					
		B	Lacki									folwark sanonuczny	+										osada rozproszona					
		C	Mocznica d. Nemerz									folwark sanonuczny	+										osada rozproszona					
89	Dziemnicowo											osadnictwo na prawie polskim	wieś drogowa	skrajne								wieś drogowa	skrajne					
90	Runowo											osadnictwo na prawie polskim	wieś drogowa	w lasie drzewo								wieś drogowa	w lasie drzewo					
91	Pierzcho (k. Kominke)	A	Pierzcho										osadnictwo na prawie niemieckim	owalnica	skrajne								owalnica	skrajne				
		B	Cedystynowo										osadnictwo powstałe w okresie reform agrarnych (1823-1865)	folwark sanonuczny									folwark sanonuczny					
92	Bian												miejski układ przetrzynny	układ miejski									układ miejski					
93	Kórnik												miejski układ przetrzynny	układ miejski	w lasie drzewo								układ miejski					
94	Trzebińsk	A	Trzebińsk										osadnictwo na prawie polskim	wieś drogowa	w lasie drzewo								wieś drogowa					
		B	Kobanin									osadnictwo powstałe w okresie II Rzeczypospolitej											zalozenie osady	rzędówka				
		C	Kobanin									osadnictwo powstałe w okresie II Rzeczypospolitej											zalozenie osady	osada rozproszona				
95	Kromolice											osadnictwo na prawie polskim	wieś drogowa	w lasie drzewo									wieś drogowa	w lasie drzewo				
96	Umiszewo	A	Umiszewo										osadnictwo na prawie polskim	wieś drogowa	w lasie drzewo								folwark sanonuczny					
		B	Januszewo									osadnictwo na prawie niemieckim																
		B	Januszewo									osadnictwo powstałe w okresie folwarczo-pańszczyznianym (XIV-XVI w.)												wieś folwarczna drogowa	skrajne			
		D	Januszewo									osadnictwo powstałe w okresie reform agrarnych (1823-1865)												rzędówka				

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27
108 Brzezie (K. Chociszewo)	A	Brzezce											osadnictwo na prawie polskim	wes drogowa	skrajne	likwidacja folwarku	wes drogowa	wes drogowa					wes drogowa			
	B	<i>kolonia</i>											osadnictwo powstałe w okresie reform agrarnych (1823–1865)			zalozenie osady	zalozenie osady	zaldowa	zaldowa				zaldowa			
	C	<i>kolonia</i>											osadnictwo powstałe w okresie reform agrarnych (1823–1865)			zalozenie osady	zalozenie osady	zaldowa	zaldowa				zaldowa			
109 Rumieński Szlachecki obsk	A	Rumieński Szlachecki											osadnictwo na prawie polskim	wes drogowa	w w spkie drzewe	translokacja czesci zagrod chlopiaskich	wes folwarczna osada rozproszona	wes folwarczna osada rozproszona					wes folwarczna droga			
	B	<i>kolonia</i>											osadnictwo powstałe w okresie reform agrarnych (1823–1865)			zalozenie osady	zalozenie osady									
	C	Rumieński Koscielne											osadnictwo na prawie polskim	wes drogowa	em-tralnie	modyfikacja ukladu wsi, likwidacja folwarku i doswiadczenie zalozenie osady i zcpolenie z inna osada	zaldowa	zaldowa								
	D	<i>kolonia</i>											osadnictwo powstałe w okresie reform agrarnych (1823–1865)			zalozenie osady i zcpolenie z inna osada	zaldowa	zaldowa								
110 Winnia Góra													osadnictwo na prawie niemieckim	dwudziestozna dolnina	w w spkie drzewe em-tralnie	modyfikacja ukladu wsi i translokacja czesci zagrod chlopiaskich	wes folwarczna droga	wes folwarczna droga					wes folwarczna droga			
	A	Mierzynowo Koscielne											osadnictwo na prawie niemieckim	owalnica	skrajne em-tralnie	zalozenie i likwidacja osiedla folwarcznego	owalnica	owalnica					owalnica			
	B	Bukowy Las											osadnictwo powstałe w okresie reform agrarnych (1793–1823)			zalozenie osady	zaldowa	zaldowa					zaldowa			
	C	<i>kolonia</i>											kolonizacja niemiecka w okresie reform agrarnych (1793–1823)			zalozenie osady	zaldowa	zaldowa					zaldowa			
	D	<i>kolonia</i>											osadnictwo powstałe w okresie reform agrarnych (1823–1865)			zalozenie osady	zaldowa	zaldowa					zaldowa			
111 Mierzynowo Koscielne	E	Mierzynowo											osadnictwo powstałe w okresie reform agrarnych (1823–1865)			zalozenie osady	zaldowa	zaldowa					zaldowa			
	A	Subaszczewo											osadnictwo na prawie niemieckim	ulicowka	skrajne	modyfikacja ukladu wsi, translokacja czesci zagrod i wliwienie w granice innej wsi	wes folwarczna droga	wes folwarczna droga					wes folwarczna droga			
	B	Subaszczewo											osadnictwo powstałe w okresie reform agrarnych (1823–1865)			zalozenie folwarku i 1950' wliwienie w granice innej wsi	wes folwarczna droga	wes folwarczna droga					wes folwarczna droga			
	A	Palczyn											osadnictwo na prawie niemieckim	owalnica	skrajne	modyfikacja ukladu wsi, translokacja zagrod przyligajacych do folwarku	wes drogowa	wes drogowa					wes drogowa			
	B	Palczyn											osadnictwo powstałe w okresie folwarczno-państwowym (1690–1793)	folwark samonacny	+	zalozenie folwarku i 1950' wliwienie w granice innej wsi	folwark samonacny	folwark samonacny					folwark samonacny			
112 Subaszczewo	C	Przywitowo											osadnictwo powstałe w okresie reform agrarnych (1823–1865)			zalozenie osady	owalnica rozproszona	owalnica rozproszona					owalnica rozproszona			
	D	<i>kolonia</i>											osadnictwo powstałe w okresie II Rzeczypospolitej			zalozenie osady	owalnica rozproszona	owalnica rozproszona					owalnica rozproszona			
	E	<i>kolonia</i>											osadnictwo powstałe w okresie II Rzeczypospolitej			zalozenie osady	owalnica rozproszona	owalnica rozproszona					owalnica rozproszona			
	F	<i>kolonia</i>											osadnictwo powstałe w okresie II Rzeczypospolitej			zalozenie osady	owalnica rozproszona	owalnica rozproszona					owalnica rozproszona			
	A	Ksiazno											osadnictwo na prawie polskim	wes drogowa	w w spkie drzewe	zalozenie osady	wes drogowa	wes drogowa					wes drogowa			
	B	<i>kolonia</i>											kolonizacja niemiecka w latach 1865–1918			zalozenie osady	wes drogowa	wes drogowa					zaldowa			

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27			
138 Pątkowo	Czarne Pątkowo d. Małe Pątkowo	A	Czarne Pątkowo										osadnictwo na prawie polskim	wieś drogowa	skrajne			wieś drogowa	skrajne			parcelacja przez Komisję Kolonizacyjną i likwidacja folwarku	wieś drogowa						
		B	Starekoc Pątkowska d. Mniszowy Kół						osadnictwo powiatowe w okresie folwarczno-pańszczytnym (XIV-XVII w.)	wieś folwarczna drogowa	skrajne			likwidacja wsi i translokacja w wyrobiskach zagrod chłopskich	folwark samonitczy	+		folwark samonitczy				parcelacja przez Komisję Kolonię zaryjną i pozostawienie "resztek"	folwark samonitczy						
		C	Budy					osadnictwo okęderskie	osada rozproszona						osada rozproszona				osada rozproszona					osada rozproszona					
		D	ośledź					osadnictwo okęderskie	osada rozproszona					likwidacja															
		E	Wrona					osadnictwo powiatowe w okresie reform agrarnych (1823-1865)	osada rozproszona					zalozenie osady	rzędówka					rzędówka					rzędówka				
		F	Kobania					kolonizacja niemiecka w latach 1865-1918																	rzędówka				
		G	Kobania					kolonizacja niemiecka w latach 1865-1918																	rzędówka				
		H	Kobania					kolonizacja niemiecka w latach 1865-1918																	rzędówka				
		I	Zabie Wólki					kolonizacja niemiecka w latach 1865-1918																	osada rozproszona				
		J	Białe Pątkowo d. Wiskie Pątkowo					osadnictwo na prawie niemieckim	uliczka						osadnictwo na prawie niemieckim	uliczka					uliczka				wieś drogowa				
139 (k. Mądrych)	Garby	A	Garby				osadnictwo na prawie polskim	wieś rozdrożna					osadnictwo na prawie polskim	wieś rozdrożna					wieś rozdrożna					wieś rozdrożna					
		B	Kobania				osadnictwo powiatowe w okresie reform agrarnych (1823-1865)						translokacja zagrod chłopskich przylegających do folwarku	wieś rozdrożna					wieś rozdrożna					wieś rozdrożna					
140 Murzynowo Lesie	Murzynowo Lesie	A	Murzynowo Lesie				osadnictwo na prawie polskim	wieś folwarczna drogowa [wieś drogowa]					osadnictwo na prawie polskim	wieś folwarczna drogowa					wieś folwarczna drogowa				parcelacja przez Skarb Państwa i likwidacja folwarku	wieś drogowa					
		B	Budy d. Murzynowo				osadnictwo okęderskie	osada rozproszona						osada rozproszona					osada rozproszona					osada rozproszona					
		C	Murzynowice Lesny				osadnictwo okęderskie	osada rozproszona						osadnictwo okęderskie	osada rozproszona				osada rozproszona					osada rozproszona					
		D	Ramniki d. Ramniki				osadnictwo powiatowe w okresie I Rzeczypospolitej							osadnictwo powiatowe w okresie I Rzeczypospolitej						folwark samonitczy				parcelacja przez Skarb Państwa i pozostawienie "resztek"	folwark samonitczy				
		E	Kobania				osadnictwo powiatowe w okresie II Rzeczypospolitej							osadnictwo powiatowe w okresie II Rzeczypospolitej						zalozenie osady					zalozenie osady				
		F	Kobania				osadnictwo powiatowe w okresie II Rzeczypospolitej							osadnictwo powiatowe w okresie II Rzeczypospolitej						zalozenie osady					zalozenie osady				
		G	Kobania				osadnictwo powiatowe w okresie II Rzeczypospolitej							osadnictwo powiatowe w okresie II Rzeczypospolitej						zalozenie osady					zalozenie osady				
141 Murzynowo Borowc	Murzynowo Borowc	A	Murzynówko				osadnictwo na prawie polskim	wieś drogowa					osadnictwo na prawie polskim	wieś folwarczna drogowa					wieś folwarczna drogowa					wieś folwarczna drogowa					
		B	ośledź				osadnictwo okęderskie	osada rozproszona						osadnictwo okęderskie	osada rozproszona				osada rozproszona					osada rozproszona					
		C	ośledź				osadnictwo okęderskie	osada rozproszona						osadnictwo okęderskie	osada rozproszona				osada rozproszona					osada rozproszona					
		D	ośledź				osadnictwo okęderskie	osada rozproszona						osadnictwo okęderskie	osada rozproszona					osada rozproszona					osada rozproszona				
		E	Antonin				osadnictwo okęderskie	osada rozproszona						osadnictwo okęderskie	osada rozproszona					osada rozproszona					osada rozproszona				
		F	Miąskowo				osadnictwo powiatowe w okresie reform agrarnych (1823-1865)							osadnictwo powiatowe w okresie reform agrarnych (1823-1865)						zalozenie osady					zalozenie osady				
		G	Wygranica				osadnictwo powiatowe w okresie reform agrarnych (1823-1865)							osadnictwo powiatowe w okresie reform agrarnych (1823-1865)						zalozenie osady					zalozenie osady				

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27			
150	Sulęcina	A	Sulęcina										osadnictwo na prawie polskim	wieś drogowa			translokacja zagrod chłopskich przylegających do folwarków	wieś drogowa				parcelacja przez Starb Państwa i pozostawienie "resztówki"	wieś drogowa						
		B	Sulęcinek										osadnictwo ojcetwskie	rzędówka bagrarna				rzędówka bagrarna					rzędówka bagrarna						
		C	Sulęcinek										osadnictwo ojcetwskie	rzędówka bagrarna					rzędówka bagrarna					rzędówka bagrarna					
		D	Szatan										osadnictwo ojcetwskie	osada rozproszona					osada rozproszona					osada rozproszona					
		E	Gołda										osadnictwo ojcetwskie	osada rozproszona					osada rozproszona					osada rozproszona					
		F	Borowo Hamad										osadnictwo ojcetwskie	osada rozproszona					osada rozproszona					osada rozproszona					
		G											osadnictwo ojcetwskie	osada rozproszona					osada rozproszona					osada rozproszona					
		H	Borowo										osadnictwo powstałe w okresie folwarczno-pańszczyznianym (1600-1793)	folwark samotniczy	+		translokacja folwarka, jego modyfikacja i użytkowanie odrębności gosp.	translokacja folwarka, jego modyfikacja i użytkowanie odrębności gosp.	folwark samotniczy					parcelacja przez Starb Państwa i pozostawienie "resztówki" jako odrębnej nieruchomości	osada rozproszona				
		I	Korczynowo										osadnictwo powstałe w okresie reform agrarnych (1823-1865)	folwark samotniczy			zalożenie folwarka	folwark samotniczy											
		J	Łoboda										osadnictwo powstałe w okresie reform agrarnych (1823-1865)	osada rozproszona			zalożenie osady	osada rozproszona											
		K	Łoboda (na gruncach Sulęcina)										osadnictwo powstałe w okresie II Rzeczypospolitej																
		L	Łoboda (na gruncach Korczynowa)										osadnictwo powstałe w okresie II Rzeczypospolitej																
		M	Łoboda (na gruncach Korczynowa)										osadnictwo powstałe w okresie II Rzeczypospolitej																
	Borowo																												
	Korczynowo																												
151	Bogusławski	A	Bogusławki										osadnictwo powstałe w okresie reform agrarnych (1793-1823)				zalożenie folwarka, jego translokacja i użytkowanie odrębności gospodarczej	wieś folwarczna drogowa					wieś folwarczna drogowa						
		B	Bromisław									osadnictwo powstałe w okresie reform agrarnych (1793-1823)				zalożenie wsi folwarcznej	wieś folwarczna drogowa							wieś folwarczna drogowa					
152	Solec	A	Solec										osadnictwo na prawie polskim	wielodzianca [wieś drogowa]									wielodzianca						
		B	Korpenuk									osadnictwo ojcetwskie	osada rozproszona					osada rozproszona					osada rozproszona						
		C										osadnictwo powstałe w okresie reform agrarnych (1823-1865)						rzędówka					rzędówka						
		D	Maloski									osadnictwo powstałe w okresie reform agrarnych (1823-1865)						zalożenie osady					osada rozproszona						
153	Krzyżkowy											osadnictwo na prawie polskim	wielodzianca [wieś drogowa]										wielodzianca						
												osadnictwo na prawie polskim	wielodzianca [wieś drogowa]										wielodzianca						
154	Lubrze	A	Lubrze									osadnictwo na prawie polskim	wieś drogowa				niedokonana translokacja części zagrod	wieś folwarczna drogowa					wieś folwarczna drogowa						
		B	Baba								osadnictwo powstałe w okresie reform agrarnych (1823-1865)						zalożenie folwarka	folwark samotniczy					likwidacja						
155	Witowo	A	Witowo									osadnictwo na prawie polskim	wielodzianca [wieś drogowa]										wielodzianca						
		B	Wiatrowo								osadnictwo powstałe w okresie reform agrarnych (1793-1823)							zalożenie i likwidacja folwarka						wielodzianca					

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	
156	Pęczkowo	A	Pęczkowo										osadnictwo na prawie polskim	wielodrożnica [płocowa nieregularna]	em. tralle		likwidacja folwarku	wielodrożnica	.	.	.	.	wielodrożnica	.	.	.	.
		B	Klausz										osadnictwo powstałe w okresie reform agrarnych (1793-1823)				założenie osady	osada rozproszona	.	.	.	.	osada rozproszona	.	.	.	.
157	Orzechowo	.	.										osadnictwo na prawie polskim	wielodrożnica [wzś. drogową]	.	.	.	wielodrożnica	.	.	.	.	wielodrożnica	.	.	.	.

PLANSZE

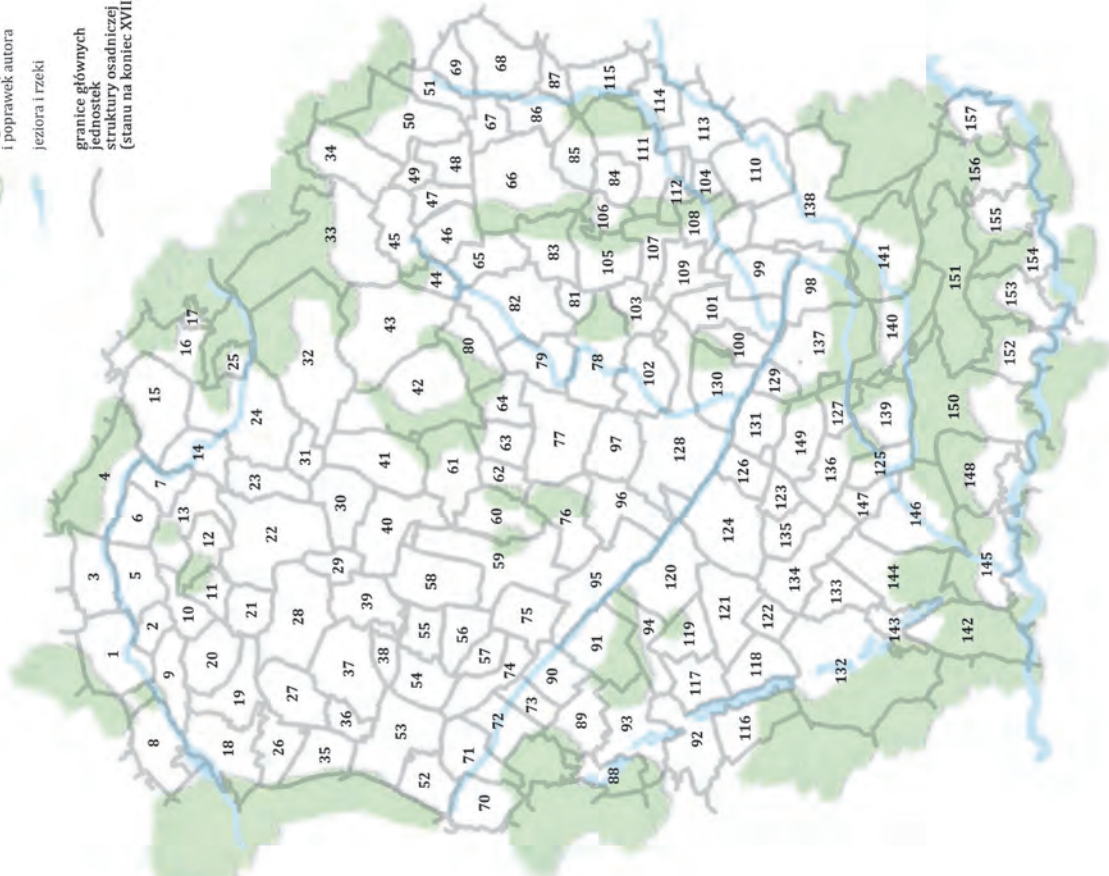
GŁÓWNE JEDNOSTKI STRUKTURY OSADNICZEJ ZIEMI ŚREDZKIEJ

1	Uzarzewo	54	Komorniki	106	Kopaszce
2	Świącinek	55	Bylin	107	Polańcze
3	Biskupice	56	Nagradowice	108	Brzezie
4	Promno	57	Krzyżowniki	109	Rumiejski
5	Jankowo	58	Kleszewo	110	Winnia Góra
6	Góra	59	Kerowo	111	Murzynowo K.
7	Jagodno	60	Markowice	112	Sabaszcze
8	Gruszczyn	61	Węgrskie	113	Pałczyn
9	Gortatowo	62	Staniszewo	114	Książno
10	Sarbinowo	63	Plawce	115	Bardo
11	Sokolniki G.	64	Zdziewchowice	116	Białeje
12	Gwiżdżowo	65	Giecz	117	Biernatki
13	Tarnowo	66	Targowa Górnka	118	Prusinowo
14	Glinka	67	Mała Górnka	119	Dębiec
15	Kociałkowa Górnka	68	Chocicza	120	Koszuty
16	Sanniki	69	Zerniki	121	Jaszkowo
17	Wagowo	70	Gądki	122	Winnia
18	Swarzędz	71	Robakowo	123	Strzeszki
19	Jasin	72	Dachowa	124	Stupia
20	Łowęcin	73	Szczodrzykowo	125	Mądre
21	Paczkowo	74	Śródka	126	Pętkowo
22	Kostrzyn	75	Zimin	127	Nadziejewo
23	Strumiany	76	Bieganowo	128	Stoda Wlkp.
24	lwno	77	Babin	129	Włostowo
25	Ruliska	78	Dębicz	130	Żrenica
26	Zalasewo	79	Bagrowo	131	Kłiewo
27	Rabowice	80	Borzejewo	132	Jezioro
28	Siekierki	81	Szapki	133	Polwica
29	Trzek M.	82	Chłapowo	134	Śnieciska
30	Czerlejenko	83	Orzeszkowo	135	Plazki
31	Libartowo	84	Zberki	136	Pigłowice
32	Siedlec	85	Mystki	137	Brodowo
33	Starczanowo	86	Rachawki	138	Piątkowo
34	obszar dawnych wsi Ślawęcini i Olerdatowo	87	Grzymysławice	139	Garby
35	Garby	88	Skrzynki	140	Murzynowo L.
36	Szewce	89	Dzieścimerowo	141	Murzynówko
37	Gowarzewo	90	Runowo	142	Zwola
38	Tanibórz	91	Pierzchno	143	Zanimyśli
39	Trzek D.	92	Bnin	144	Luboniec
40	Czerleje	93	Kórnik	145	Kępa
41	Kłony	94	Trzebiślawki	146	Czarnoki
42	Drążogowo	95	Kromolice	147	Wyszakowo
43	Gultowy	96	Urniszewo	148	Młodzikowo
44	Biskupice	97	Zielniki	149	Chwałkowo
45	Stroszki	98	Nietrzanowo	150	Sulęcín
46	Dzierżnica	99	Szalachin	151	lasy winogórskie
47	Święcino	100	Oliszewo	152	Solec
48	Chwałszyce	101	Chudzice	153	Krzykosy
49	Gąsiorowo	102	Mączniki	154	Lubrze
50	Podstolice	103	Ulejno	155	Witowo
51	Opatówko	104	Ołaczewo	156	Pięczkowo
52	Zerniki	105	Rusibórz	157	Orzechowo
53	Tulce				

przybliżony obszar lasów i bagien w k. XVIII w. wg K. Hładyłowicza i poprawek autora

jeziora i rzeki

granice głównych jednostek struktury osadniczej (stanu na koniec XVIII w.)

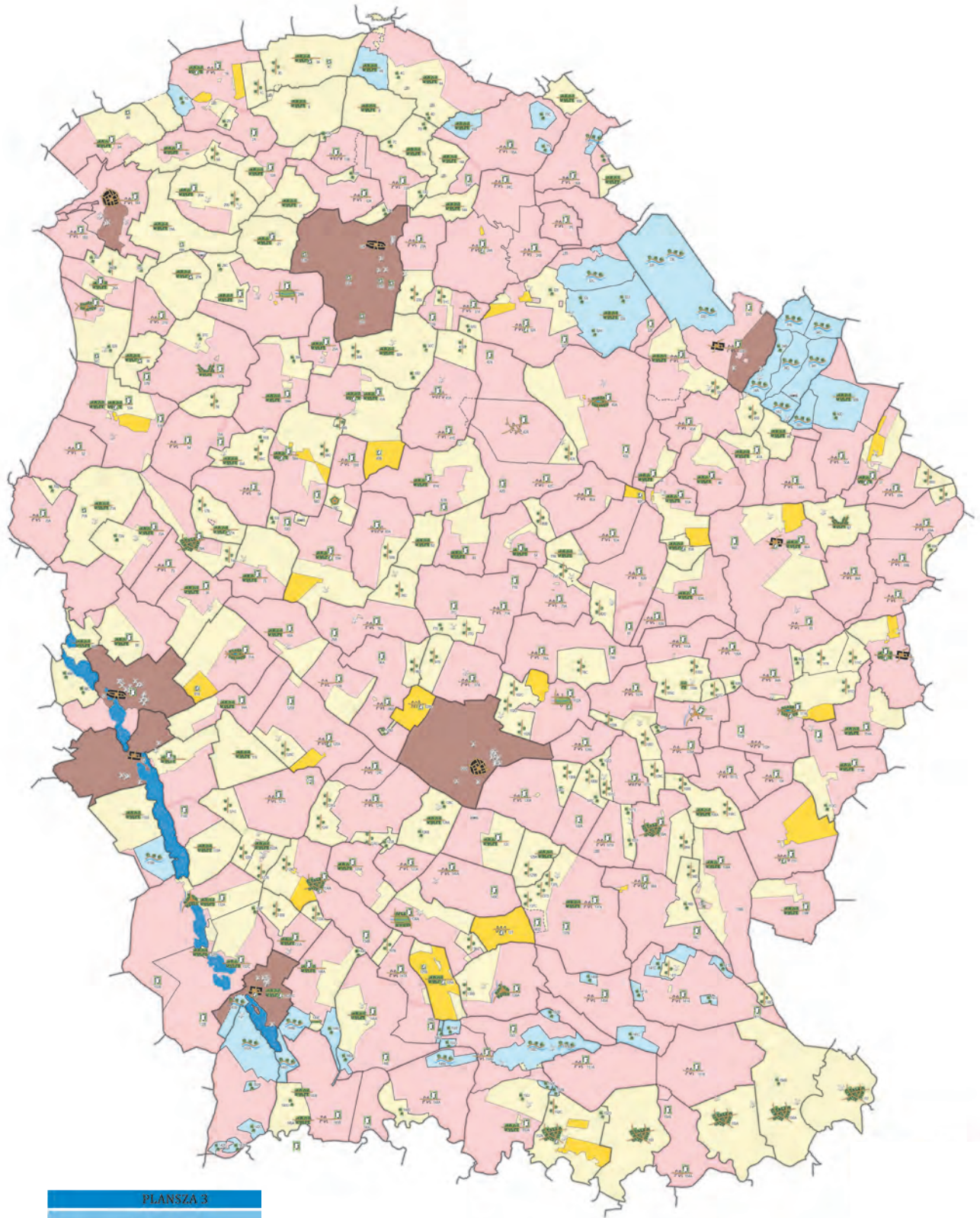
PLANSZA 1
ZIEMIA ŚREDZKA
OKOŁO 1793 ROKU
skala 1:50 000

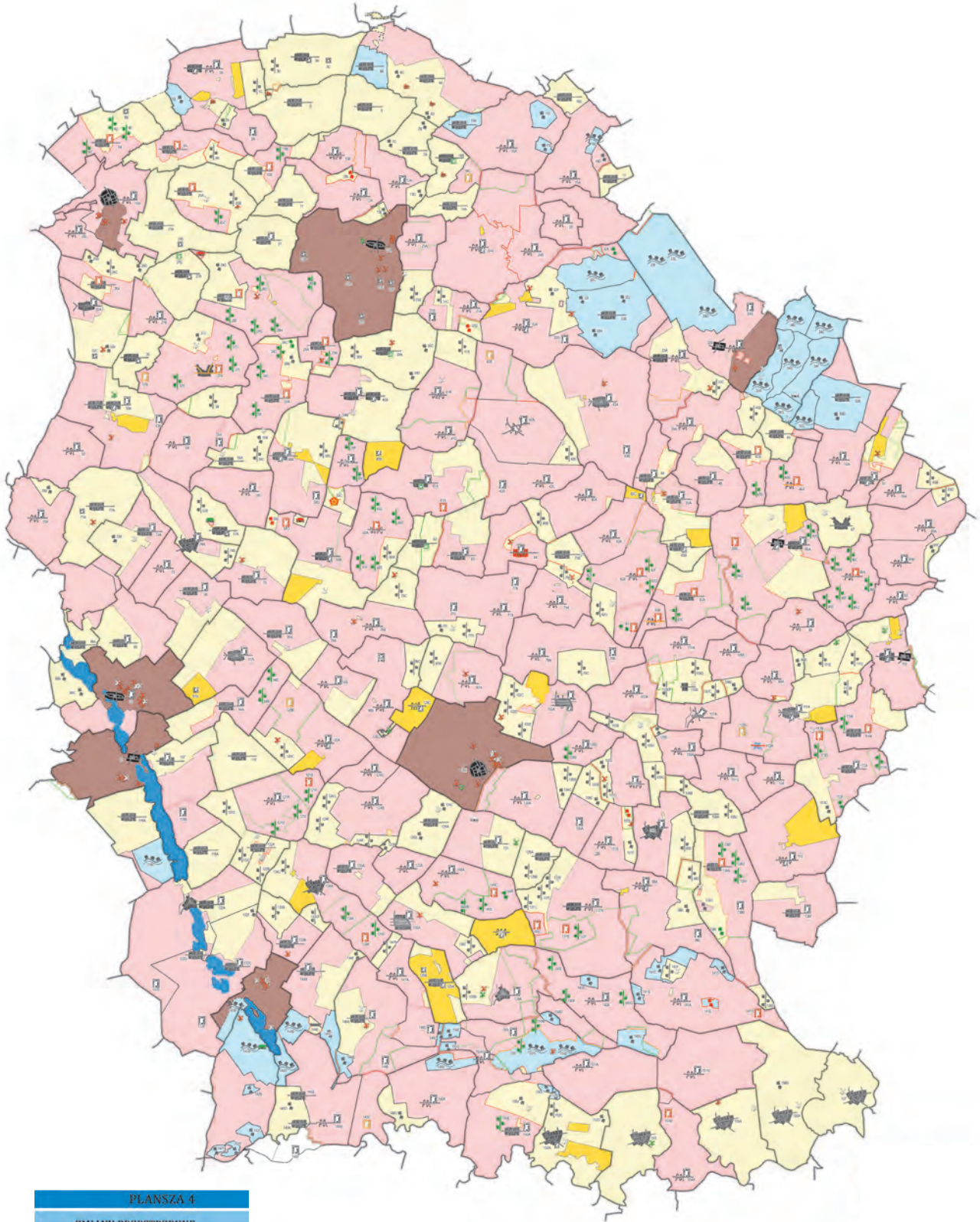
PLANSZA 2
ZMIANY PRZESTRZENNE
W OKRESIE
REFORM AGRARNYCH
1793-1865
skala 1:50 000

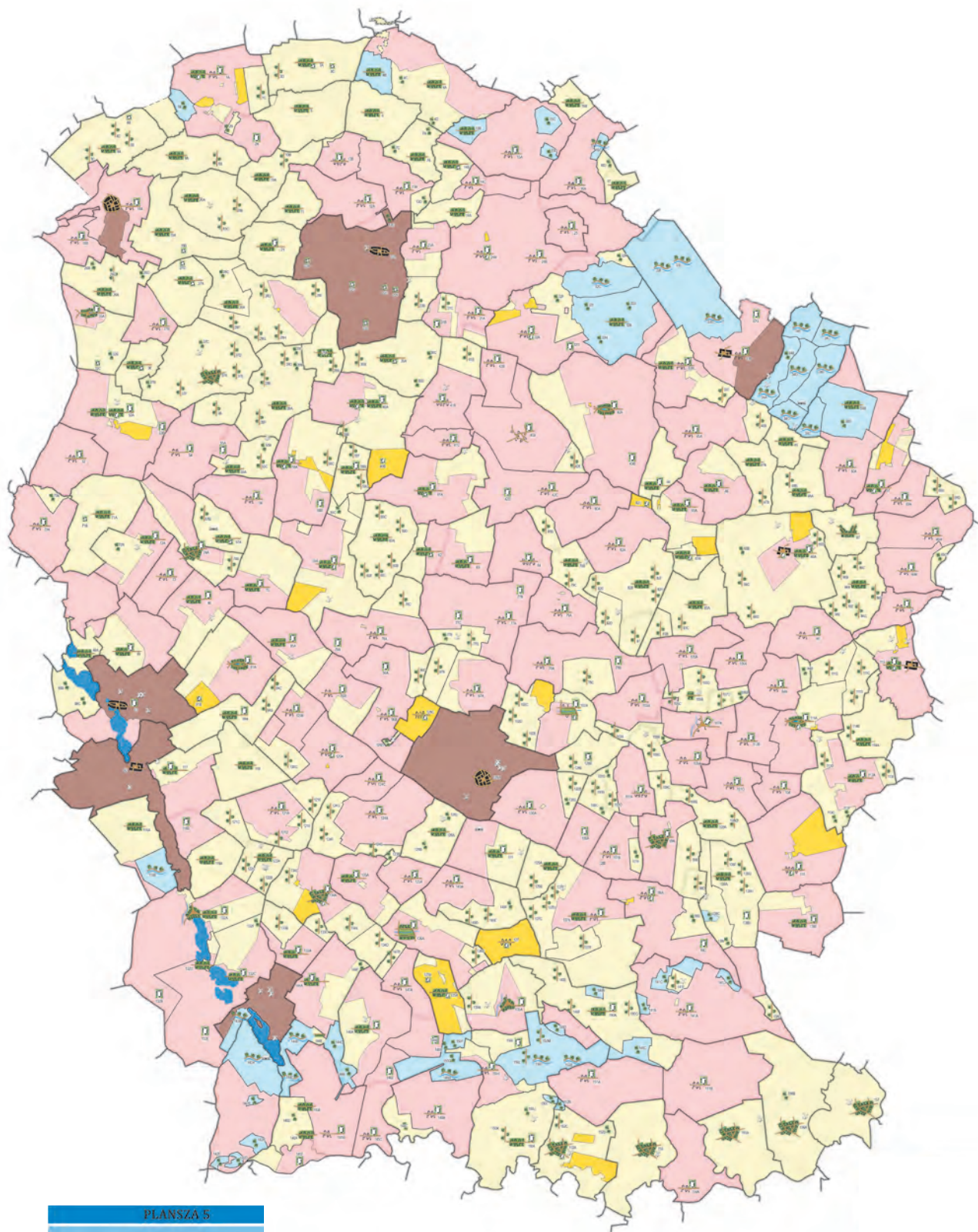
PLANSZA 3
ZIEMIA ŚREDZKA
OKOŁO 1865 ROKU
skala 1:50 000

PLANSZA 4
ZMIANY PRZESTRZENNE
W LATACH
1865-1939
skala 1:50 000

PLANSZA 5
ZIEMIA ŚREDZKA
OKOŁO 1939 ROKU
skala 1:50 000